

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

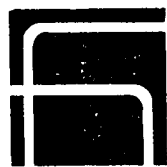
Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

“ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ”
Հայ Մշակութային Ընկերակցություն

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ա Շ Ա Ր Թ Ի Ի 7

Ա. ԱՆՏՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՕՒԳՈՒՄՆ
ՈՐ
ՉԱԲԳԱՅՈՒՄԸ

Բ. ԿՈՆՏԱՆՏԻՆՈՎ
1968
ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՅՔՆՆԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

Ն Ե Ր Ա Յ Ա Կ Ա Ն

Մեր նորագոյն պատմութեան ամէնէն հետաքրքրական եւ լուսաւոր մէկ շրջանի հետ կապուած այս գիրքին վերհրատարակութիւնը գովելի աշխատանք է. պատմագրութենէ աւելի յուշագրութիւն մըն է այս հատորը, գրուած մարդու մը կողմէ որ դարձաւ ամէնէն տիրական դէմքերէն մէկը մեր վերջին շրջանի պատմութեան, թերեւս ամէնէն իրապաշտը մեր քաղաքական ղեկավարութեան շարքերուն մէջ. Չարական Ռուսաստանի վարչամեքենային մէջ մարգուած պետական մարդ, ան իր այս հատորով փաստը կու տայ քաղաքական լրջութեան, իրապաշտութեան եւ անկեղծութեան: Ահա թէ ինչու իր յուշագրութիւնը, որպէս հում նիւթ ապագայ պատմաբանին համար, կը գրաւէ կարեւոր տեղ:

Այս հատորին կցուած է նաեւ, յաւելուածի ձեւին տակ Լօզանի խորհրդածոյովի ընթացքին Ալ. Խատիսեանի կողմէ գրի առնուած խիստ շահեկան օրագիր - գեկուցումները, վերցուած Վահան Փափագեանի «Իմ Յուշեր»ու երրորդ հատորէն:

Հայաստանի Հանրապետութիւնը անուանեցինք մեր նորագոյն պատմութեան ամէնէն հետաքրքրական եւ լուսաւոր շրջանը, գիտնալով հանդերձ որ այդ եղաւ սովի, համաճարակի, սահմանափակութեան, ներքին կռիւներու եւ պատերազմներու շրջան: Հայ ժողովուրդը, իր երկար թմբիւրէն ետք, կ'ունենար պետականութիւն: Ազգութեան եւ պետականութեան գաղափարին այս վերահաստատումը անկիւնադարձը պէտք է նկատել մեր արդի պատմութեան: Պետականութեան իրականացումը Սարգսրապատեանի անեղ նակատամարտերու նամբով եւ անոր յաջորդող ազգային գիտակցութեան ամրապնդումը հայ ժողովուրդին մէջ կարեւոր եւ վնասկան դէպք է մեր պատմութեան մէջ. եւ, ո՛վ գիտէ, թերեւս ապագայ պատմաբանը, երբ վերջնական հաշուեկշիռը ներկայացնէ մեր քաղաքացի դարու պատմութեան, հակառակ մեր եղեռնի անգնահատելի վնասներուն, վերջին հաշուով շահ մը ապահովուած տեսնէ հայ ժողովուրդին համար՝ հայ պետականութեան կերտումովը:

Այսօրուան մեր հանրապետութիւնն ալ, եւ անոր կարգ մը լուսաւոր երեսները, իրենց ջուրը կը խմեն Անկախ Հանրապետութեան ակունքէն:

Անկախ Հանրապետութիւնը ըսինք, նախ նանչցուած *տէ ֆաբթօ* Դաշնակիցներուն կողմէ եւ ապա իրաւական նանչուում գտած Սերի դաշնագրով: Եւ եթէ անկախութիւնը շեշտեցինք, զգացական կամ անտեղի ու ծայրայեղ ազգայնականութեան մը արտայայտութիւնը չէ: Գերիշխան պետութեան գաղափարը իր յստակ սահմանումը ստացաւ Պոտեմնով եւ որդեգրուեցաւ Եւրոպայի կողմէ արդէն իսկ տասնեօթներորդ դարուն: Միջազգային իրաւունքը որ ուրիշ բան չէր քան Եւրոպական պետութիւններու սովորոյթին արդիւնք եղող օրէնքներուն սահմանումը եւ որդեգրումը, կարեւոր տեղ տուաւ ֆառաֆական անկախութեան եւ գայն վերածեց ազգի մը միակ հիմնական յատկանիշին՝ տեղ գրաւելու համար միջազգային ընտանիքէն ներս: Այսօր գիտենք որ միջազգային օրէնքի աչքին իրաւական անձ (personne juridique) ըլլալու, այսինքն այդ օրէնքին հիման վրայ իրաւունքներ և պարտաւորութիւններ ունենալու համար, ֆառաֆական անկախութիւնը անհրաժեշտ է: Այս պայմաններու մէջ մանուանդ, երբ վերջին քան տարիներու անկախ պետութիւններուն թիւը աշխարհի երեսին աւելի քան կրկնապատկուեցաւ, եւ երբ շատերը այդ անկախացած ազգերէն ետ կը մնան հայ ժողովուրդի ֆառաֆակրթական մակարդակէն, կարելի չէ պահանջել հայ ժողովուրդէն, որ ան մէկդի դնէ անկախութեան գաղափարը: Ու եթէ միջազգային կարգուսարքը այդքան կարեւոր տեղ տուած է անկախութեան եւ ժողովուրդները այդքան պայքար մղած են անոր հասնելու համար, պատճառը այն է, որ ազգերուն համար իրենց նակատագիրը իրենց ձեռքով վարելու անհրաժեշտութիւնը բնագոյնին պահանջ է: Ինչպէս անհատին համար, նոյնպէս եւ ազգերուն համար, ինքզինք ազատօրէն արտայայտելու պահանջը պատմական եւ ընկերային անհրաժեշտութիւն է: Անհատը — գերագոյն արժէք իմաստասիրական որեւէ ըմբռնումով — իր անձնական արտայայտութեան կողքին ունի ուրիշ dimension մը, որ կ'արտայայտուի իր հաւաքականութեան մը մասնակցութեամբ: Եւ անհատի հաւաքական արտայայտութիւնն է ազգը:

Կենսի դժբախտ պայմանները սակայն վերջ տուին մեր նորաստեղծ անկախ հանրապետութեան կենսիքին, երկու փուլէս տարի ետ: Թրքահայաստանի ամայացումը, Ռուսաստանի վերադարձը կողկաւ եւ Եւրոպայի ու Ամերիկայի անտարբերութիւնը անխուսափելի կը դարձնէին մեր անկախութեան կորուստը: Ու երբ յետագային անկարգ մը կը նետենք մեր պատմութեան վրայ, կարելի է քերես ըսել, որ նախատեսելով մեր նակատագրի անխուսափելի հոլովոյթը, աւելի կանուխէն պէտք էր համաձայնիլ մեր հիւսիսի դրացիին հետ եւ այսպէսով խուսափիլ 1920 Սեպտեմբեր—Նոյեմբերի հայ—թրքական պատերազմէն եւ Ռուսահայաստանի կարեւոր մէկ մասի կորուստէն: Կամ ըսել, որ պէտք էր մեկնիլ ֆառաֆական իրապաշտութենէ, նանչնալ Բեմալական ոյժը եւ լեզու գտնել անոր հետ

շատ աւելի համեստ սահմաններու շուրջ, քան հետագային Ռիլսընեան սահմանները: Այս բոլորը դիւրին է ըսել այսօր: Բայց ֆառաֆական դեկադարէն կարելի՞ է սպասել որ ան նախատեսէ անհաւանականը, անտրամաբանականը, անիրականը: Պէտք է փոխադրուիլ 1918-20ի ժամանակաշրջանին մէջ և տեսնել թէ ի՞նչ էին ֆառաֆական հաւանականութիւնները: Ռուսաստան պատերազմէն դուրս եկած էր որպէս պարտուած պետութիւն եւ կլանուած էր իր ներքին ֆառաֆային կոիւնտրով: Օսմանեան կայսրութիւնը ջախջախուած էր Դաշնակիցներու ուժին ներքեւ եւ 1920ի առաջին կիսուն Պոլսը գրաւուած էր Դաշնակիցներու կողմէ, Իզմիրէն Աֆիոն Գարահիսար Յոյներու կողմէ, Ատալիան Իտալացիներէն եւ Կիլիկիան Ֆրանսացիներէն: Հայաստանը, «փոքր դաշնակիցը» այնքան արիւն թափած էր Դաշնակիցներու համար եւ ստացած այնքան խոստումներ: Արդար էր Հայկական Դատը եւ ֆառաֆակիրք մարդկութեան համար խղճի պարտ: Բարեկամներ ունէինք ամէն տեղ, ընկերվարական կուսակցութիւններու պարագլուխներէն մինչեւ պետական ղեմները, որոնք յայտարարութիւններ ըրած էին ի նպաստ մեզի: Դաշնակիցները, պատերազմի առեւ թէ անկէ ետք, յստակ կերպով ըսած էին, թէ Հայաստանի ազատագրումը իրենց հիմնական նպատակներէն մէկն էր: Եւ սեւա պարտուած էր Թուրքիան եւ յաղթական ու ամենագոր Դաշնակիցներուն համար իրենց կամքը Թուրքիոյ պարտադրելը դժուար չէր: Դաշնակիցներու յայտարարութիւնները ձեւ ստացան Սան-Ռեմոյի մէջ եւ վերջապէս ստորագրուեցաւ Սերի դաշնագիրը 10 Օգոստոս 1920ին: Այդ օրերու սկիզբով՝ սխալ չէր մեր նակատագիրը Դաշնակիցներուն կապել:

Բայց դէպքերը այլ ընթացք ստացան: Պարտուած Թուրքիան ոտքի կանգնեցաւ՝ օգտուելով Դաշնակիցներու հակամարտութիւններէն եւ կարմիր Ռուսաստանի օժանդակութեամբ, մէջտեղէն վերցուց «հայկական սեպ»ը Դաշնակիցներու աչքին առջեւ, գործակցութեամբը Ռուսաստանի, գոր աւելի կը հետաքրքրէր Միջազգային Յեղափոխութիւնը, քան հայութեան փրկութիւնը: Եւ վերջ տրուեցաւ Անկախ Հանրապետութեան, մնացած հողամասի խորհրդայնացումով:

Երկու հիմնական պատճառներ կային դէպքերու այս ընթացքին համար: Նախ՝ Մուստաֆա 30 Հոկտեմբեր 1918ի զինադադարը անգլիացի ծովակալին եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ ազիտալի եղաւ հայ ժողովուրդին համար: Թրքական ուժերու զինաթափման եւ հայկական նահանգներու գրաւման շուրջ ոչ մէկ տրամադրութիւն կար այդ զինադադարի պայմաններուն մէջ: Յետոյ՝ Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան դաշնագրի կնքման անտեղի ուղացումը առիթ պիտի ընծայէր, որ Թուրքիան օգտուէր Դաշնակիցներու միջեւ անող տարակարծութիւններէն եւ համակարտութիւններէն: Որքան ժամանակ կ'անցնէր, այնքան դաշնակից երկիրներէն ներս կը շեշտուէր պատերազմէն եկող յազմաժութիւնը, ներքին տնտեսական եւ ընկերային տագնապները: «Հայերու բարեկամ» Ռիլսընն ալ քիչ դեր չունեցաւ խաղաղութեան դաշնագրի ձգձգման մէջ իր հայկական մանուսի

կապակցութեամբ արթնցուցած յոյսերով: Այսպէս՝ մինչ 1918ին կամ 1919ին Դաշնակիցները կրնային որեւէ պայման պարտադրել Թուրքիոյ, 1923ին, Լոզանի մէջ, այդ կարելի չէր այլեւս: Յետոյ, պէտք է ընդունիլ նաեւ որ հիմնական շահեր չունէին Դաշնակիցները Հայաստանի մէջ եւ հայկական մանուշակ մերժումն ալ Ամերիկեան Քոնկրէսի կողմէ՝ Հարպըրտի տեղեկագրի մատնանշած այս իրողութենէն թելադրուած էր արդէն:

Լոզանի դաշնագիրը խօսք չունի Հայկական Հարցի մասին: Վերջին Միջազգային ախտը, որ ձեւակերպեց Հայկական Հարցի լուծումը, Սերի Դաշնագիրը եղաւ: Ճիշդ է որ այս դաշնագիրը չվաւերացուեցաւ ստորագրող պետութիւններու կողմէ եւ ուրեմն իրաւական ոյժ չունի: Բայց միջազգային հաւաքականութեան կողմէ ստորագրուած վերջին ճանաչումն է մեր Դատին եւ անոր արդար լուծման վերջին ձեւաւորումը: Անկէ ետք ստորագրուած Ալեքսանդրապոլի Դաշնագիրը — 2 Դեկտեմբեր 1920 — եւ Կարսի Դաշնագիրը — 13 Հոկտեմբեր 1921 — Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ պարտադրուած դաշնագրեր են Թուրքիոյ կողմէ:

Լոզանը լուծում չբերաւ Հայկական Հարցին, այլ թողուց գայն անլոյժ հարցերու կարգին: Ուրեմն Հայկական Հարցի անկիւնէն դիտած, Լոզանը չփոխարինեց Սերը եւ այս վերջինը կը մնայ միջազգային համաձայնութեան արժանացած Հայկական Հարցի լուծման միակ բանաձեւը:

Անկէ ասդին շատ ջոր անցաւ կամուրջին տակէն: Անկախ Սովետական Հանրապետութիւնը նախ միացաւ Անդրկովկասեան Դաշնակցութեան եւ այդ ճամբով մաս կազմեց Սովետական Միութեան, ապա ուղղակիօրէն մասնակցեցաւ Սովետական Միութեան սրայինեան (1930ի) սահմանադրութեամբ:

Այսօր՝ Հայաստանի Սովետական Հանրապետութիւնը իրաւական անձ չէ եւ չի կրնար անդամակցիլ միջազգային կազմակերպութիւններու, դիւանագիտական ներկայացուցիչներ չի պահեր օտար երկիրներու մէջ, չի կրնար դաշնագրեր ստորագրել իր անունով, չի կրնար ներկայանալ Լա Հէյի Միջազգային Ատեանին, եւայլն: Ուրիշ խօսքով, միջազգային օրէնքի սահմանումով, պետութիւն չէ եւ չի կրնար ունենալ այդ օրէնքով ո՛չ իրաւունքներ եւ ո՛չ ալ պարտաւորութիւններ: Սովետական Հայաստանի իրաւական անձը մաս կը կազմէ Սովետական իրաւական անձին եւ կրնայ արտայայտուիլ միջազգային հրապարակի վրայ միայն այս վերջինի նամբով:

Այս դրութիւնը անշուշտ մեծապէս կը դժուարացնէ Հայաստանի հանրապետութեան կողմէ Հայ Դատի հետապնդման գործը:

Ճիշդ ասոր համար սփիւռֆահայութիւնը պէտք ունի կազմակերպուելու՝ լաւապէս հետապնդելու համար Հայ Դատը: Այն փորձերը, որ եղան Սան-Ֆրանսիսկոյէն ասդին տարտամ ճիգեր են այս ուղղութեամբ: Եղեռնի Յիսնամեակը եկաւ քիչ մը եւս շեշտելու այս պահանջը մեր մէջ: Եւ եղան օգտակար արտայայտութիւններ ամէն կողմ, մեր Դատի ծանօթացման գծով: Բայց կ'արժէր որ այս աշխատանքը ասկէ ետք տարուէր աւելի կազմակերպուած եւ հետեւեալ-

ղական ձեւով, միացեալ ճիգերով: Այս ձեւի աշխատանք նիւթական լայն միջոցներու կը կարօտի եւ պետականօրէն կազմակերպուած մեքենաներու յատուկ է առհասարակ: Համահայկական գործ է այս իր տարողութեամբ: Բայց դժբախտաբար կարելի չեղաւ միացնել ճիգերը մինչեւ այսօր:

Սփիւռֆահայութեան մէջ անհամաձայնութիւնները կը ծագին գլխաւորաբար Հայ Դատի լուծման բանաձեւին շուրջ: Բայց քիչ մը իրապաշտութեամբ պիտի տեսնենք, որ աւելորդ է վիճիլ գործնական լուծման տարազին շուրջ, երբ շատ հեռու են տակաւին լուծման կարելիութիւնները: Սփիւռֆահայութեան գլխաւոր աշխատանքը պէտք է ըլլայ ծանօթացնել մեր հարցը թէ՛ օտարներուն, թէ՛ ժողովուրդին, այսինքն մատնանշել այն մեծ անարդարութիւնը, որ կատարուեցաւ մեր ժողովուրդին հանդէպ, իր բոլոր երեսներով, — իրաւական, ընկերային, մշակութային, — եւ արդարութիւն պահանջել: Թէ այդ արդարութիւնը ի՞նչ գործնական արտայայտութիւն պէտք է ունենայ, ատիկա ապագայի գործ է եւ այդ մասին կը մտածուի իր ատենին: Մինչ այդ սակայն հսկայական աշխատանք կայ տանելիք: Կ'արժէ, օրինակ, վերերատարակել Մեծ Եղեռնի շուրջ գրուած ամբողջ օտար գրականութիւնը, որ կ'մ սպառած է եւ կ'մ գանազան միջոցներով հաւաքուած եւ փնտրուած: Կ'արժէ նոր ուսումնասիրութիւններ հրատարակել, մեր հարցի պատմական եւ իրաւական երեսները ներկայացնող: Պէտք է խուսափիլ անցեալի սխալներէն, այսինքն գուր ինչպէս՝ հայ ժողովուրդի տառապանքները նկարագրելով: Գուր ինքնաբերաբար գերակայութեան եւ ստորակայութեան յարաբերութիւն մը կը ստեղծէ ստացողին եւ տուողին միջեւ, ինչ որ օգտակար չէ: Պէտք է ընդունիլ որ դժբախտաբար մեր միջազգային ընկերութիւնը ղեկավարուած է ոյժով եւ փոխադարձ շահերով: Չկան յաւիտենական բարեկամներ եւ յաւիտենական թշնամիներ, այլ կան շահեր: Այդ շահերը կը հետապնդուին ոյժով: Փիզիքական ոյժի չգոյութեան պարագային անոր ամէնէն աւելի մօտեցող ազդակները կը դառնան իրաւական ոյժը եւ միջազգային հանրային կարծիքը: Այս երկու ուղղութեամբ ալ շատ բան կայ ընելիք:

Ըսինք նաեւ որ պէտք է ծանօթացնել մեր Դատի բոլոր երեսները մեր ժողովուրդին, որովհետեւ պայման է որ նախ պահանջատէրը ինք համոզուած ըլլայ իր դատի արդարութեան եւ անոր լուծման կարելիութիւններուն:

Այս բոլոր աշխատանքներու ընթացքին կարելոր է իրապաշտ եւ մասնագիտացած գործը, առանց երազատեսութեան եւ ժողովրդական աւելորդ խանդավառութիւններու: Քաղաքական իմաստուն ղեկավարութիւնը քաղաքական կարելիութիւններ կը հետապնդէ միայն:

Տակաւին կայ Սփիւռֆահայութեան կազմակերպման հարցը: Ինչ ալ ըլլան հայրենիքի պայմանները, Սփիւռքը այլեւս կոչուած է մնալու եւ, եթէ կ'ուզէ դիմանալ, պէտք է կազմակերպուի: Այս կազմակերպման աշխատանքին մէջ հիմնական է արդիականացնել եւ նոր օրերու պայմաններուն պատշաճեցնել շատ մը կարծրացած երես-

ւոյթները մեր կեանքին ներս: Նկատուած է պատմութեան ընթաց-
քին, որ ժողովուրդները իրենց վերջալոյսին է որ կը կառչին ձեռն,
երբ բովանդակութիւնը կորսուած է արդէն: Ատեն է որ Սփիւռք ու-
նենայ իր հարազատ արտայայտութիւնը եւ չվարանի պէտք էր
պարագային փոխելու ձեւը՝ անոր տալու համար նոր բովանդակու-
թիւն: Ապրող ժողովուրդի մը հիմնական յատկանիշն է այս: Դեռ
կայ նաեւ սփիւռքահայութիւնը տնտեսապէս կազմակերպելու աշխա-
տանքը: Մեր քաղաքական ղեկավարութիւնը առհասարակ գուրկ է
եղած տնտեսական մտածողութենէ:

Այս աշխատանքները յաջող կերպով զուլիս հանելու համար
կարեւոր է հոգեկան միութիւնը, ոչ միայն սփիւռքահայութեան մէջ,
այլեւ սփիւռքահայութեան եւ Հայաստանի միջեւ: Ազգը կազմող ան-
հատներուն զլխաւոր յատկանիշը այն է որ գիրեմի հետաքրքրող *հիմ-
նական* հարցերու շուրջ նոյն ձեւով կը մտածեն:

Այս հոգեկան միութեան համար հիմնական է նախ մեր վեր-
ջին հարիւր տարուան պատմութիւնը, այսինքն մեր անմիջական անց-
եալը տալ գիտականօրէն եւ քննականօրէն: Գաղափարական տարբե-
րութիւնները դժբախտաբար գունաւորեցին պատմական մեկնաբա-
նութիւնները, տեղ-տեղ նոյնիսկ խեղափոխեցին պատմական դէպ-
քերը: Անցեալի նշգրիտ նանաչումովն է որ միայն կրնանք ծրագրել
ապագան՝ ազգովին եւ իմաստութեամբ:

Այս ուղղութեամբ, պէտք է ընդունիլ որ միտքարական նշան-
ներ կան: Սկիզբը կարծէք Հայաստանի Անկախ Դաշնակցական Հան-
րապետութիւնը եւ Սովետական Հայաստանը երկու տարբեր աշ-
խարհներ էին, բաժնուած իրարմէ, առանց փոխադարձ նանաչումի:
Վիճակ մը՝ որ իր դժբախտ անդրադարձը ունեցաւ նաեւ մեր սփիւռ-
քահայութեան կեանքին վրայ: Բայց մշուշը կը փարատի տակաւ,
դէմքերը եւ դէպքերը կը պայծառանան, պատմութիւնը կու գայ իր
արդար խօսքը ըսելու Սարգստապատներու եւ այլ դէպքերու կապակ-
ցութեամբ: Պէտք է կարողանանք այլեւս նշգրիտ պատմութիւնը տալ
այդ շրջանին, յիսուն տարի ետք: Պատմութեան մեկնաբանութիւնը
արդար իրաւունքն է պատմաբանին: Բայց պատմութեան դէպքերն ու
դէմքերը պէտք է տրուին առանց խեղափոխումի: Պէտք է ընդուն-
ուին պատմական իրողութիւնները:

Կը յուսանք որ այս գործի վերահրատարակութեամբ Համագա-
լին Մշակութային Ընկերակցութիւնը իր նպաստը բերած կ'ըլլայ
նշմարիտ պատմագրութեան վերահաստատման գործին, կամ առնը-
ւազն նիւթ հայթայթած՝ այդ աշխատանքին համար:

ՇԱԽԱՐՇ ԹՈՐԻԿԵԱՆ

Պէյրուս, 20—11—68

Ա Ա Ե Ք Ս Ա Ն Դ Բ Ի Ս Ա Տ Ի Ս Ե Ա Ն

Ալեքսանդր Խաչատրեանը միայն ռուսական յեղափոխութիւնից
յետոյ, 1917ին, մտաւ Դաշնակցութեան շարքերը, բայց դրանից ա-
ռաջ էլ գաղափարներով ու համակրանքներով Դաշնակցութեան հետ
էր: Դեռ 1905ին նա ուզում էր անդամագրուել Դաշնակցութեան,
բայց Ռուստամի, Համո Օհանջանեանի եւ ուրիշ ընկերների խորհրդով
մնաց դուրսը. որպէս անկուսակցական, համագալին ղէմք կարող
էր աւելի ծառայութիւն մատուցանել հայ ժողովրդին եւ Դաշնակ-
ցութեան: Եւ իր կեանքով ու գործով նա արդարացրեց այդ կար-
ծիքը:

Ալեքսանդրը Թիֆլիսի Խաչատրեան համբաւուոր ընտանիքի գա-
ւակ էր: Նրա հայրը պետական բարձր պաշտօնեայ էր՝ յարգուած
հեղինակաւոր Հայ եւ օտար շրջաններում: Մայրը կրթուած, հասա-
րակական ջիղի տէր Հայուհի էր: Սիրում էր հայ մշակոյթը եւ Մա-
րիսեան ծածկանունով վէպեր ունի հրատարակած: Մեծ եղբայրը՝
Կոստանտինը Դաշնակցութեան հիմնադիրներից էր: Այսպիսի ընտա-
նիքում ծնուեց Ալեքսանդրը 1874 թ. Փետրուար 17ին: Իր մանկու-
թիւնն ու պատանեկութիւնը անցաւ կիրթ, հայասիրական միջավայ-
րում: Աւարտելով Թիֆլիսի պետական Գիմնազիան՝ նա բժշկական
կրթութիւն ստացաւ Մոսկուայի — 3 տարի — եւ Խարկովի — 2 տա-
րի — համալսարաններում. ապա մասնագիտութիւնը զարգացրեց
Գերմանիայում եւ վերադառնալով Թիֆլիս՝ նուիրուեց բժշկութեան:

Բժշկական ասպարէզը, սակայն, նեղ էր Խաչատրեանի կարո-
ղութեան ու խառնուածքի տէր մի անհատի համար. նա բնածին հա-

սարակական գործիչ էր՝ բարձր թռիչքներով եւ բազմութիւնները վարելու ձգտումներով: Պերնախօս հոետոր, բազմազան հետաքրքրութիւններ ու ծրագիրներ հետապնդող, արտասովոր կերպով աշխատունակ, ցոյց ու ժողովրդականութիւն սիրող, ազատախոհ եւ լայն իմաստով պատեհապաշտ, կենդանի գործը վերացական տեսութիւններից գերադասող, հասարակական բոլոր խաւերի լեզուն հասկացող, հանրութեան ծառայելու պատրաստակամ, դիրահազարդ եւ ամէնքին մատչելի, ազնիւ նկարագրի տէր՝ հատիսեանը ստեղծուած էր հասարակական-ֆաղափական գործունէութեան համար: Եւ զարմանալի չէ, որ նա շուտով լիեց այնպէս փայլուն կերպով սկսուած բժշկական ասպարէզը եւ ամբողջապէս նուիրուեց հասարակական գործունէութեան:

1902ին հատիսեանը ընտրուեց Թիֆլիսի Քաղաքային հորհրդի անդամ: 1906ին նա արդէն Թիֆլիսի ֆաղափագլուխ օգնական էր: 1909ից մինչեւ 1917՝ Թիֆլիսի ֆաղափագլուխ: 1914—17ին՝ կովկասեան 44 ֆաղափների միութեան նախագահ: Ազդեցիկ եւ յարգուած դէմք նաեւ պետական շրջանակներում, մանաւանդ, փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովի օրով: Քաղաքային գործերին զուգընթաց՝ նա կենդանի կերպով մասնակցում էր եւ համակովկասեան կեանքի զանազան ասպարէզներում: Սիրուած ժողովրդական դասախօս էր: Յօդուածներ էր գրում թերթերում: Հրատարակեց զանազան գրքոյկներ հանրային առողջապահութեան, տեղական ինֆրավարութեան, տրնտեսական ու մշակութային հարցերի մասին: Թարգմանութիւններ էր անում հայ գրականութիւնից:

Ինչքան համակովկասեան ու համառուսական, նոյնքան եւ հայ կեանքում հատիսեանը լայն ու գործօն դեր էր կատարում: Հայ-թաթարական կռիւների շրջանում, օրինակ, ամէն միջոցով օգնեց Դաշնակցութեան՝ ինֆրապաշտպանութիւնը յաջողութեամբ տանելու եւ վնասակար դեր կատարեց կռիւներին վերջ տալու գործում: Երբ ցարական կառավարութիւնը հալածանք սկսեց Դաշնակցութեան դէմ, հատիսեանը ոգի ի բռին աշխատեց թեթեւացնելու ձերբակալուածների վիճակը: Առհասարակ, անիրաւուածների պաշտպան էր նա կառավարութեան մօտ: Իր խորհուրդներով եւ միջամտութիւններով օգնում էր Էջմիածնին՝ կառավարութեան հետ ունեցած դժուարութիւնների ժամանակ: Անդամ էր եւ փոխ-նախագահ Ազգային Բիւրոյի եւ կամաւորական գումադերի կազմութեան նախաձեռնողներից

մէկը: Իբրեւ ֆաղափների միութեան նախագահ՝ անգնահատելի եղաւ նրա դերը պատերազմից ազդուած հայ գաղթականների խնամատարութեան գործում:

Ցարական վարչաձեւի խորտակումից յետոյ, հատիսեանի հասարակական կեանքը տարբեր ընթացք ստացաւ: Թիֆլիսը անցաւ Վրացիների ձեռքը: Անդրկովկասը փաստօրէն անջատուեց Ռուսաստանից: Եւ հատիսեանը ամբողջ էութեամբ նետուեց հայ ազգային գործունէութեան մէջ: Այլեւս իրագործելի էր նրա վաղեմի փափաքը՝ մտնել Դաշնակցութեան շարքերը: 1917—18ին նա Ալեքսանդրապոլի ֆաղափագլուխ է: 1917 թ. աշնանը մասնակցում է Ազգային Համագումարին: Անդրկովկասի անջատումից յետոյ՝ Սէյմի անդամ է եւ ելեւտական նախարար Դաշնակցութեան կողմից: 1918 թ. Փետրուարին՝ Տրայպիգոնի, եւ Մայիսին Բաքումի հաշտարար պատուիրակութիւնների անդամ: Հայաստանի անկախութիւնից յետոյ՝ Քաջազունիի հետ ստորագրեց հաշտութեան դաշնագիրը Թուրքիի հետ: Ապա՝ Ահարոնեանի հետ Հայաստանի հանրապետութեան կողմից մեկնեց Պոլիս՝ նոր դաշինք կնքելու համար:

Ընդհանուր զինադադարից յետոյ, հատիսեանը վերադարձաւ Հայաստան եւ ստանձնեց արտաքին գործոց նախարարութեան պաշտօնը: 1919 Փետրուար — 1920 Մայիս՝ վարեց Հայաստանի վարչապետութիւնը: 1920 թ. ամառը կառավարութեան կողմից ուղարկուեց արտասահման փոխառութեան ու «Ռսկու Ֆոնտ»ի կազմակերպութեան համար: Այցելեց Պոլիս, Եգիպտոս, Ֆրանսա, Անգլիա, Բելգիա, Յունաստան, Ռումանիա, Բուլղարիա, Իգուալաիա՝ ամէն տեղ հայութեան մէջ անմեղ խանդավառութիւն առաջ բերելով: Եւ վերադառնալով Երեւան՝ պատերազմի օրերին, նրան վիճակուեց Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի ստորագրութիւնը, 1920 թ. Դեկտեմբեր 2ին:

Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ, հատիսեանը անցաւ Փարիզ եւ շարունակեց ֆաղափական գործունէութիւնը, որպէս Հ. Հ. Պատուիրակութեան անդամ, ապա փոխ-նախագահ եւ վերջը՝ նախագահ՝ ներկայացնելով եւ պաշտպանելով հայկական շահերը պետութիւնների եւ Ազգերի Դաշնակցութեան առջեւ: Տարագրութեան տարիներին աշխատակցեց հայ մամուլին եւ լոյս ընծայեց «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը» արժէքաւոր հատորը:

Անհնար է սեղմ յօդուածի մէջ ամփոփել հատիսեանի բազմա-
նիւզ ու բեղուն գործունէութիւնը: Նա մինչեւ մահ մնաց իր կռիւման
բարձրութեան վրայ եւ անշահախնդիր նուիրումով ծառայեց հայ
ազգին: Ծանր ու տառապալից ապրումներ ունեցաւ վերջին պատե-
րագմի տարիներուն, երբ ստիպուած էր պաշտպանել վտանգի են-
թարկուած Երոպահայութիւնը: Եւ հատուցումը եւս ղաժան. այն
մարդիկ, որոնց կեանքը նա փրկել էր բռնութեան նիրաններից, տը-
մարդօրէն բանտարկութեան եւ չարչարանքների մատնեցին նրան:
Արդարութիւնը շուտով յաղթանակեց, բայց բանտային տառապանք-
ները վերջնականապէս խորտակեցին նրա արդէն իսկ տկարացած ա-
ռողջութիւնը: Կատիսեանը մեռաւ 1945 թ., Մարտ 10ին, Փարի-
զում՝ անջնջելի յիշատակ թողնելով Հայաստանի Հանրապետութեան
պատմութեան մէջ:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

«ՅՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ»

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն Ի Տ Ե Ղ

Իմ գրուածքը, որ առաջին անգամ տպուեցաւ «Հայրենիք»
ամսագրի մէջ, պատմութիւն չէ անշուշտ, այլ՝ պատմական նիւթ,
յուշերու ձեւով: Եւ հասկնալի է որ իմ գրութեան մէջ տեղ գտած են
գերազանցապէս այն դէպքերն ու դէմքերը, որոնց հետ շփման մէջ
եմ եղած ես, ինչպէս ճանաչուած են կարծիքներ, որոնց միակ
պատասխանատուն ես եմ անհատաբար: Տարօրինակ չպէտք է թուայ
նոյնպէս եւ այն, որ իրերու բերումով կամ պատահաբար, այս կամ
այն փաստերն ու փաստաթուղթերը չեն արձանագրուած: Իմ դերը
եղած է գրի առնել իմ իրրեւ քաղաքական գործիչի մը, յուշերը,
յիշատակելով միաժամանակ յարակից դէպքերը: Աւելին — գործն է
պատմաբանի:

ԱԼ. ԿԱՏԻՍԵԱՆ

Ա. Գ Լ Ո Ւ Խ

ԹՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՒՈՐ

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

1917 թ. Փետրուար 28ին տեղի ունեցաւ Ռուսաստանի Մեծ Յեղափոխութիւնը եւ քիչ յետոյ Թիֆլիս եկան ռուս ժամանակաւոր կառավարութեան կողմէ նշանակուած «Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէի» — կամ ինչպէս կ'անուանէին զայն այն ատեն, «Օգակոմի» — անդամները: Այդ կոմիտէին ցոյց տրուեցաւ խանդավառ ընդունելութիւն: Անոր նախագահն էր ռուս քատէղական կուսակցութեան անդամ Խարլամովը՝ ծագումով կողակ մը: Անկէ բացի, կոմիտէն բաղկացած էր 3 անդամներէ, որոնցմէ մէկը Հայ էր՝ Մ. Պապաճանեանը, Վրացի Չխենկելին եւ Թաթար Ճաֆարովը:

Այս կազմն իսկ արդէն ցոյց կու տար ազգային հարցի գոյութիւնն ու կարեւորութիւնը Կովկասի մէջ: Ինքը, կեդրոնական իշխանութիւնը հաշուի էր առած տեղական ազգութեանց շահերը եւ ջանացած էր չափով մը գոհացում տալ անոնց: Միւս կողմէ իրենք, ժողովուրդներն ալ ազգային արթնացման եւ ինքնագործունէութեան նշաններ ցոյց կու տային: Կը գումարուէին ազգային համազումարներ եւ կ'ընտրուէին ազգային մարմիններ՝ ազգային գործերը վարելու համար:

1917 թ. Հոկտեմբեր ամսու մէջ գումարուեցաւ նաեւ Հայոց Ազգային Խորհրդաժողովը, որ ընտրեց Հայոց Ազգային Կեդրոնական Խորհուրդը: Զուգընթացաբար տեղի կ'ունենային քաղաքային վարչութեանց ընտրութիւնները, որոնց ատեն բացայայտօրէն հրապարակ կու գային ազգային համախմբումներն ու հակամարտութիւնները: Այսպէսով ազգային յորձանքը, որ յեղափոխութենէն առաջ գետնի տակ կը հոսէր, աննկատելի՝ շատերուն համար յանկարծ, հրապարակ եկաւ իր ամբողջ ուժգնութեամբ: Ազգային զգացումներու եւ ակնկալութիւններու զարգացման, մասնաւորապէս Հայերու մէջ, նպաստած էին ռուսական ղէնքի եւ մեր կամաւորական խումբերու յաղթանակները, որոնք Հայերու կարծիքով կը մօտեցնէին ազգային բաղձանքներու իրագործման ժամը: Գրաւուած էր արդէն Թրքահայաստանի խոշորագոյն մասը, եւ Թուրքիա ամէն կողմէ անդամահատումի կ'ենթարկուէր դաշնակից զօրքերու նուաճումներու հետեւանքով:

Ազգային Խորհուրդը գրաւեց Ազգային Բիւրոյի տեղը, որ կազմակերպած էր հայ կամաւորական շարժումը եւ մինչ այդ դեկավարած էր հայ քաղաքական կեանքը պատերազմի ատեն: Ազգային Խորհուրդի առաջին գործը եղաւ կազմակերպել հայկական զօրաբանակ մը՝ դնելով զայն Զօր. Նազարբէկեանի հրամանատարութեան տակ:

Այս ժամանակները Ռուսիոյ մէջ արդէն շատ ուժեղ թափով առաջ կը տարուէր պոլշեւիկեան շարժումը: Դեռ Յուլիս ամսուն պոլշեւիկները զինուած փորձ մը ըրին իշխանութիւնը իրենց ձեռքն առնելու, որ սակայն անյաջող անցաւ: Յետոյ ծայր տուաւ Զօր. Քորնիլովի հակաօրհակական շարժումը: Բանակին մէջ եւս ուժեղ պոլշեւիկեան խմորում կար: Օր աւուր աւելի ընդհանուր կը դառնար նշանաբանը՝ «Հատուցութիւն առանց հողային նուաճումներու եւ պատերազմական տուգանքի»: Այս նշանաբանը կոտորեց զանդուածներու ռազմական թափը, ալ ինչո՞ւ համար կոտուիլ, արիւն թափել, եթէ ո՛չ մէկ նուաճում եւ հատուցում պիտի չըլլայ:

Հայերը սկսան անհանգստանալ, վախնալով որ Ռուսիա կրնայ լքել Թրքահայաստանի գրաւուած շրջանները, մանաւանդ որ այդ հակառակական նշանաբանը մտած էր արդէն նաեւ կովկասեան բանակին մէջ: Պոլշեւիկեան քարոզութիւնն ու զրգուումը տեղի կ'ունենային ազատօրէն ամէն տեղ, խաղալով զանդուածներու ամենագոհակ բնազդներուն եւ զգացումներուն հետ: Պոլշեւիկ գործակալները կ'ըսէին հասարակ ժողովուրդին. «Ահա այս մեծ ու զեղեցիկ

տան մէջ կ'ապրին երկու հոգի միայն, իսկ դուք պրոլետարներդ տասը մարդ ունիք հազիւ մէկ փոքրիկ սենեակ. չէ՞ որ ասիկա անարդար է. պոլշեւիկը պիտի ոչնչացնէ այս դրութիւնը»:

Այս խօսքերը կ'ազդէին ամբոխի մտայնութեան վրայ: Բանակի մէջ ալ նետուած էր նշանաբանը «դէպի տուն, որը հարկաւ չէր կրնար չբարոյալքել զինուորական շարքերը: Եւ ահա՛ զինուորները սկսան խումբերով լքել իրենց դիրքերը եւ փախչիլ տուն:

Պոլշեւիկ զրգուիչները զիւղացիներուն կը նետէին նոյնպէս հրապուրիչ նշանաբան մը՝ «ամբողջ հողը ժողովուրդին»:

Այսպէս էր, որ քանդուեցաւ ռուսական բանակը եւ Կովկասի մէջ. զինուորները, որոնց մեծ մասը պարզ զիւղացիներ էին, կը շտապէին օր առաջ տուն հասնիլ հողի բաժանումէն զրկուած չմնալու համար:

Հայոց Ազգային Խորհուրդը դիմեց վարչապետ Կերենսկիին, խնդրելով թոյլ տալ արեւմտեան ճակատի բոլոր հայ զինուորներուն վերադառնալ Կովկաս եւ կազմել յատուկ հայկական զօրաբանակ մը, պաշտպանելու համար կովկասեան ճակատը: Կերենսկիին կը դանդաղէր, այսուհանդերձ հայկական զօրաբանակը կը հաւաքուէր Թիֆլիսի մէջ:

Այդ ատենները ես հեռագիր մը ստացայ ռուսական բանակի ընդհ. հրամանատարութենէն՝ անմիջապէս մեկնելու Մոկիլեով, ուր կը գտնուէր ընդհանուր սպայակոյտը: Կը հրաւիրուէի խորհրդակցելու համար Կովկասեան Քաղաքներու միութեան մասին. պատրաստութիւններ կը տեսնուէին ընդհանուր համագումարի մը համար Մոսկուայի եւ Փեթերսպուրկի մէջ: Հոկտեմբերի սկիզբը մեկնեցայ Ալեքսանդրապոլէն եւ դացի Մոսկուա: Համագումարը արդէն սկսած էր: Հին գործիչներու փոխարէն, զորս ես կը ճանչնայի 1916 թ., տեսայ բոլորովին նոր մարդիկ, որոնք ընտրուած էին ընտրական նոր սկզբունքներով: Իշխող էր Սոցալիստ-Եղափոխականներու կուսակցութիւնը: Անոնք ճշող մեծամասնութիւն կը կազմէին: Կային քանի մը պոլշեւիկներ միայն, որոնց գլուխը կանգնած էր Յարիցին քաղաքի նոր քաղաքագլուխ յայտնի պոլշեւիկ Միխինը: Այսուհանդերձ պոլշեւիկները շատ յանդուգն եւ զրգուիչ ընթացք մը ունէին, այն աստիճան՝ որ բոլորին ծիծաղը կը շարժէին:

Պէտք է ըսել, որ այդ ատենները ամէն տեղ կարելի էր տեսնել պոլշեւիկներ, որոնք թէեւ շատ սակաւաթիւ էին, բայց կը գործէին խիստ եռանդուն կերպով եւ մանաւանդ մոլեռանդ հաւատ մը ունէին դէպի իրենց յաղթանակը: Ես կը յիշեմ, երբ աւտոմոպիլով

Թիֆլիսէն կը մեկնէի Վլադիկաւկաղ Մոսկուա երթալու համար, ինձ հետ կ'երթար Տօքթ. Օրախելաչվիլի, պոլշեւիկ մը, որ այժմ Վրաստանի խորհրդային կառավարութեան նախագահն է: Ան կը հաւատար մոլեզնօրէն, որ ամիս մը չանցած իշխանութիւնը իրենց ձեռքը պիտի անցնի: Ինձ մօտ կը ծառայէր ուրիշ յայտնի պոլշեւիկ մը, Նազարէթեան, զարմանալիօրէն ինքնալստահ մարդ մը, որ նոյնպէս տարակոյս չունէր իրենց յաղթանակի մասին: Բայց ամէնէն աւելի յիշողութեանս մէջ գործմուած է Ստեփան Շահումեանի պատկերը, որ Լենինի ամենասիրելի ընկերներէն էր մոլեռանդ հաւատացեալ առաքեալ մը պոլշեւիկեան գաղափարներուն: 1905 թ. կը ճանչնայի զինքը եւ զանազան առիթներով մասնակցած էի անոր հետ միջնորդ դատարաններու: Շահումեանը սպաննուեցաւ 1918 թ. Թուրքիստանի մէջ: Կը ճանչնայի նաեւ շարք մը ուրիշ մոլեռանդ պոլշեւիկներ, ինչպէս, օրինակ, տխրահռչակ Աթարպէկովը, որ կը ծառայէր Քաղաքներու Միութեան մէջ: Ասոնց շարքին մէջ կը յիշեմ նաեւ Ֆիլիփ Մախարաձէն, նշանաւոր պոլշեւիկ, որ յետոյ դարձաւ վրացական խորհրդային կառավարութեան նախագահ: Այդ պարտնը 1917 թ. գարնան քարտուղարն էր յեղափոխական գործադիր կոմիտէի, որուն նախագահն էի ես: Մախարաձէն ուրիշ պատիժ չէր ճանչնար, բացի կախաղանէն:

Բայց դառնանք համագումարին:

Համագումարը այս անգամ շատ անդոյն էր: Ծառեր կ'արտասանուէին առանց ոգեւորութեան: Ժամակաւոր Կառավարութիւնը տկար էր եւ կը խօսէր անվերջ: Ծառերը կարծես միակ զէնքն էին կառավարութեան:

Մոսկուայէն դացի գերագոյն հրամանատարի կայանը: Այն ատենուայ գերագոյն հրամանատար Զօրավար Դուխոնինը մեզ հրաւիրեց խորհրդակցութեան: Շատ բան, սակայն, կայանին մէջ տարօրինակ թուեցաւ ինձ. արդէն չկար զինուորական կարգապահութիւն. ընդհ. հրամանատարը կը խօսէր շատ անորոշ եւ անվստահ չեչտով մը: Երեք օր վերջ կը սպասէին հոն Կերենսկիի դալստեան, բայց ան չեկաւ: Մենք պատրաստեցինք ծրագիր մը Քաղաքներու Միութեան հետագայ գործունէութեան համար: Ես կ'ապրէի Մոկիլեովի մէջ հիւրանոց մը, իսկ իմ սենեակիս կողքին տեղաւորուած էր Կերենսկիի դահլիճի արդարադատութեան նախկին նախարար Պ. Պեռեվերգելը, Քաղաքներու Միութեան գործիչ մը, որ սաստիկ վերդոված էր Կերենսկիի դէմ մեղադրելով զայն, Լենինը եւ Թրոքսէին ազատ արձակելուն համար: Պեռեվերգելը բանտարկած էր զանոնք

եւ անհրաժեշտ կը դռնէր պահել բանտի մէջ: Ան կ'ըսէր ինձ, թէ Կերենսկին պիտի տապալուի անոնց իսկ միջոցով, իր անհեռատեսութեանը համար: Այդ տարակարծութեան համար էր, որ Պեռեվերգելը դուրս էր եկած դահլիճէն:

Երբ Մոկիլեովին մեկնեցայ Փեթերսպուրկ եւ Հոկտեմբերի 22ին հասայ հոն, փողոցներու մէջ արտակարգ բան մը չտեսայ, հսկայ քաղաքը կ'ապրէր իր սովորական խաղաղ կեանքով: Ես հանդիպեցայ իմ բարեկամ Աճէմովին, որ ռուսական խորհրդարանի անդամ էր եւ սիրելի Տօքթ. Յ. Զաւրեանին: Նախարարութիւնները կը շարունակէին իրենց սովորական դրաղումները: Հոկտեմբեր 23ին եւ 24ին քանի մը այցելութիւններ ըրի կառավարական զիւանատուններուն՝ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային գործերուն համար եւ նոյնիսկ երկաթուղային տոմս առի Հոկտեմբեր 27ին Կովկաս մեկնելու համար:

Հոկտեմբեր 25ին սակայն, առտուն ժամը 10ին, երբ կ'անցնէի մայրաքաղաքի գլխաւոր փողոցէն, Նեւսկի պողոտայէն, իմ ուշադրութիւնս դրաւեցին տարօրինակ մարդոց խումբեր, որոնք զինուած էին հրացաններով, բայց զինուորական համազգեստ չունէին: Ոչ ոք կը կանդնեցնէր զանոնք հարցնելու, թէ ո՞վ են եւ ինչո՞ւ համար են զինուած կամ ո՞ր կ'երթան: Անցորդները հատաքերութեամբ կը նայէին անոնց եւ կ'անցնէին լուռ: Հասայ Նեւսկիի եւ Մոյքայի անկիւնը եւ լսեցի յանկարծ հրացանի պայթիւն: Ժամը 12 էր, երբ հասայ այն շէնքը, ուր տեղի կ'ունենար այսպէս կոչուած նախապարլամէնտի նիստը: Բոլորն ալ հոն դրաղուած էին երկարաչունջ ճառեր արտասանելով: Սօսեցաւ Կերենսկին, խօսեցան մենչեւիկներու պարապլուսները, խօսեցան սոցիալիստ-յեղափոխականներու պետերը, խօսեցան կատէղները: Ծառերու նիւթը պարզեց ինձ այն, ինչ որ տեսայ փողոցներու մէջ: Կերենսկին կ'ըսէր. «Հուրով եւ սուրով կը ճնշեմ ապստամբները: Ազատ Ռուսիան թոյլ չի տար ոեւէ բռնութիւն եւ օրինական կառավարութեան տապալումը»: Լըսուեցան խանդավառ ծափահարութիւններ: Կուսակցութիւնները խոստացան իրենց անվերապահ ջլակցութիւնը կառավարութեան:

Ընդմիջումի ատեն, Բրոֆ. Կուզմին – Կարավայեւի հետ գացինք ճաշարահը, նստանք սեղանի մը մօտ, եւ ան բացատրեց ինձ թէ ինչ կը կատարուի դուրսը. յայտնեց որ զօրանոցներուն մէջ շատ ուժեղ խմորում մը կայ եւ զօրքերը պոլշեւիկներուն կողմը անցնելու հակում ցոյց կու տան, բայց վստահեցուց որ կառավարութիւնը կը ճնշէ շարժումը:

Նիստը վերսկսաւ: Սակայն, հազիւ քանի մը վայրկեան անցած

էր, երբ ժողովարահ մտան քանի մը զինուած նաւաստիներ եւ առաջարկեցին բոլորին ցրուիլ իրենց տուները: Լսուեցան բողոքներ զանազան կողմերէ, եւ սակայն, ամէնքն ալ առանց զիմադրութեան ի վերջոյ ցրուեցան: Ես եւս դուրս եկայ:

Նեւակիի վրայ նկատեցի բազմաթիւ օթօմօպիլներ, որոնք լեցուած զինուորներով կը սլանային դէպի Չմեռնային Պալատը: Նորէն գացի Աճէմովի մօտ եւ պատմեցի անոր՝ տեսածս ու լսածս: Մօտը նստած էր իր եղբորորդին, Լեւոյս Աճէմովը, 17 տարեկան պատանի մը, որ կատաղի պոլշեւիկ էր եւ որ յետոյ, 1921ին, Փետրուարեան Ապստամբութեան օրերուն սպաննուեցաւ: Ան մեզ հազորդեց որ պոլշեւիկները այդ օրը պիտի զրաւեն իշխանութիւնը, ու նորէն վազեց դէպի Սմոլնի վարժարան, ուր այդ պահուն նիստ կը գումարէր Պոլշեւիկներու Պորհուրդը, Լենինի եւ Թրոցկիի ղեկավարութեամբ: Թէ ի՞նչ կը կատարուէր այդ պահուն Սմոլնիի մէջ, պատմած է Թրոցկիին այդ օրերուն նուիրուած իր գրքին մէջ:

Յանկարծ լսեցինք մեր հեռախօսի ձայնը: Չօր. Բագրատունին էր, որ Կերենսկիի կողմէ նշանակուած էր Փեթերսպուրկի շրջանի զինուորական հրամանատար: Կը խօսէր Չմեռնային Պալատէն: Տեսնելով, որ պոլշեւիկները կը մօտենան Պալատին, ան զգացեր էր կացութեան փափկութիւնը եւ պատասխանատուութիւնը ու պէտք էր զգացեր խորհրդակցելու Տոքթ. Չաւրեանին եւ ինձ հետ: Կը խնդրէր անմիջապէս երթալ Չմեռնային Պալատը: Գացինք. Չօր. Բագրատունիի առանձնասենեակին մէջ տեսանք Չօր. Տիգրանեանը, որ անոր սպայակոյտի պետն էր: Պատուհաններէն տեսայ, որ պոլշեւիկեան զօրքերը կը շրջապատեն Պալատը: Չօր. Բագրատունին բացատրեց, որ Փեթերսպուրկի մէջ եղած 40.000 զինուորներուն մէկ մասը պոլշեւիկներուն կողմն է, իսկ միւս մասն ալ կ'ուզէ չէզոք մնալ: Կառավարութեան կողմն են միայն սպայից վարժարանի աշակերտները, եւ կիներու գումարտակը, ընդամէնը 800 հոգի: Ի՞նչ ընել, ուրեմն:

Բագրատունին հազորդեց նաեւ որ Կերենսկիին մեկներ է քաղաքէն դէպի ռազմաճակատ, հաւատարիմ զօրքեր մայրաքաղաք բերելու նպատակով:

Պորհուրդակցելով՝ մենք որոշեցինք ըսել զօրավարին, որ Պալատի պաշտպանութեան գործը անյոյս բան է եւ որ մենք, իրրեւ վկաներ կը տեսնենք թէ հրամանատարը անգոր է:

Մենք դուրս եկանք պալատէն, որ արդէն լիակատարօրէն շրջապատուած էր: Դժուարութեամբ ինձ ու Չաւրեանին դուրս թողուցին: Չօր. Բագրատունին ձերբակալուեցաւ, իսկ Չօր. Իշխան Թումանո-

վը, որ զինուորական նախարարի օգնականն էր, դիմադրութիւն ցոյց տուաւ, սպաննուեցաւ զինուորներու կողմէ եւ նետուեցաւ Մոյքայի ջրանցրը: Գետի մօտէն անցնելու ատեն մենք տեսանք, ինչպէս մարտանաւ Աւրորայի վրայէն պոլշեւիկները կը ոմբակոծէին պալատը, ուր այդ պահուն տեղի կ'ունենար նախարարական նիստը: Շատ մը փողոցներ փակուած էին զինուած մարդոց կողմէ: Երբ ես կ'անցնէի Քաղաքային Դումայի շէնքին մօտէն, տեսայ բազմութիւն մը, հայազգի իշխան Ալեքսանդր Երկայնարագուկի գլխաւորութեամբ, որ հազիւ տարի մը առաջ իմ օգնականն էր Թիֆլիսի մէջ եւ փոխադրուած էր այժմ ռուսական մայրաքաղաքը՝ նոյն պաշտօնով: Քաղաքային պատգամաւորներ, զրոյներ եւ կուսակցական գործիչներ էին ատոնք, որ կ'երթային դէպի պալատ, վերջ տալու արիւնահեղութեան, բայց անոնք թոյլ չտուին առաջ շարժուելու: Պալատը զրաւուեցաւ եւ նախարարները ձերբակալուեցան: Հանրային շէնքերը եւ հաստատութիւնները առնուեցան պոլշեւիկներէ, մէկ խօսքով, իշխանութիւնը անցաւ պոլշեւիկներու ձեռքը:

Միւս օրը քաղաքը ամայի տեսք ունէր, նոյն օրն իսկ ես մեկնեցայ Կովկաս: Մոսկուայի կայարանէն լսեցի Թնդանօթաձգութիւն. կատաղի կռիւ տեղի կ'ունենար պոլշեւիկներու եւ կառավարական ուժերու միջեւ, — կռիւ մը, որ ամբողջ եօթը օր տեւեց:

Հոկտեմբերի վերջին օրն էր, երբ հասայ Թիֆլիս: Եկաւ եւ Չաւրեանը: Թիֆլիսի մէջ պոլշեւիկներու կողմէ կարծես լուրջ փորձեր չէին ըլլար զրաւելու իշխանութիւնը: Հետեւեալ օրը, վաղ առաւօտեան, մօտս եկան Տոքթ. Չաւրեանը եւ Ստեփան Շահումեանը:

Չաւրեանի համար բոլոր գէպքերը մէկ արժէք ունէին միայն, որ չափով որ անոնք կրնային նպաստել Հայկական Հարցի լուծման և Թրքահայութեան ազատագրման: Չաւրեանի տեսակէտը այն էր, թէ Հայ ժողովուրդը զէնքով պէտք է նուաճէ իր ազատութիւնը, իսկ Ռուսիան, ինչ ուժիմ ալ ունենայ, պարտաւոր է եւ պէտք է օգնէ Հայերուն: Այդ գաղափարի մոլեռանդ սպասաւոր մըն էր, բիրեղեայ մաքուր հոգի ունեցող մեծ անձնաւորութիւն մը, որ թողած էր իր տունը, անձնական գործը եւ հանգստաւէտ կեանքը՝ ծառայելու համար իր ժողովուրդին. բարոյական մաքրութեան եւ հայրենասիրութեան տեսակէտով մեծագոյն մարդն էր, զոր տեսած եմ երբեւէ իմ կեանքի ճամբուն վրայ: Զինքը կը սիրէին ամէնքը եւ չէին կրնար չսիրել:

Պոլշեւիկներու իշխանութիւնը Չաւրեանին չէր թուեր արգելք մը իր տեսակէտին իրականացման: Այդ պատճառով ալ կը պահէր իր

մօտ Շահումեանը, որուն ձերբակալման հրամանը տրուած էր կովկասեան իշխանութեան կողմէ: Բերած էր Շահումեանը մօտս կարդալու համար այն յայտարարութիւնը, զոր իր յղացումով եւ Շահումեանի միջնորդութեամբ պիտի հրատարակէր իր կողմէ Լենինը թրքահայաստանի ինքնավարութեան մասին, ազգերու ինքնորոշման սկզբունքի հիման վրայ: Զաւրեան արդէն պատրաստած էր այդ յայտարարութեան նախագիծը, որուն Շահումեանը հաւանութիւն տրուաւ իմ ներկայութեամբ եւ յանձն առաւ անմիջապէս ուղարկել Փեթերսպուրկ Լենինին, հրատարակութեան համար: Եւ իրաւ, այդ յայտարարութիւնը տեղի ունեցաւ պաշտօնապէս եւ նոյնիսկ այդ իմաստով կէտ մը մտաւ պոլշեիկներու հիմնական սահմանադրութեան մէջ:

Թէեւ Հոկտեմբերեան յեղաշրջումէն յետոյ, ժամանակաւոր կառավարութեան նշանակած Անդրկովկասեան Յոմիտէն մընաց պաշտօնի մէջ, բայց անոր հեղինակութիւնը երկար չտեւեց: Պէտք եղաւ նոր իշխանութիւն մը, որ տարբեր ծագում ունենար. եւ ահա ստեղծուեցաւ Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը, տեղական կուսակցութեանց համաձայնութեան միջոցով: Իշխանութեան մէջ մտան Հայեր, Վրացիներ եւ Թաթարներ:

Այդ կոմիսարիատը բռնեց Կերենսկիի նշանակած Յատուկ Կոմիտէի տեղը, յայտարարեց, որ կը նկատէ Կովկասը իբրեւ Ռուսիոյ անբաժան մասը:

Բ. Գ Լ Ո Ի Ե

Ա Ն Գ Ի Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ե Ա Ն Կ Ո Մ Ի Ս Ա Բ Ի Ա Տ Ը

Ե Ի

Բ Ա Ն Ա Կ Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ե Ն Ե Բ Ը Թ Ո Ի Բ Բ Ի Ո Յ Լ Ե Տ

Հայաստանի Հանրապետութեան ղիւանազիտական պատմութիւնը ուսումնասիրելու տեսակէտով չափազանց կարեւոր է այն շրջանը, որ սկսաւ 1917 թ. Հոկտեմբեր 25ին պոլշեիկեան յեղաշրջումով եւ փակուեցաւ 1918 թ. Մայիս 28ին, երբ տեղի ունեցաւ Հայաստանի անկախութեան հռչակումը:

Որքան ատեն որ Փեթրոկրատի մէջ կ'իշխէր ժամանակաւոր կառավարութիւնը, խօսք չկար Կովկասի անջատման մասին: Պոլշեիկեան յեղաշրջումը առաջին հարուածն եղաւ այդ ուղղութեամբ: Կովկասը չընդունեց այդ յեղաշրջումը եւ, թէեւ իրաւականօրէն դեռ կապուած Ռուսիոյ հետ, փաստօրէն սկսաւ ապրիլ ուրոյն, գրեթէ անկախ կեանքով: Կովկասի հետ միասին անջատ կեանքով սկսաւ ապրիլ նաեւ Հայ ժողովուրդը իր մէջ առած թրքահայ գաղթականներով, որոնց թիւը կը հասնէր 300.000ի:

Այդ ժամանակաշրջանը կարելի է բաժնել երկու մասի. առաջինը՝ Հոկտեմբեր 5էն մինչեւ Ապրիլ 1, եւ երկրորդը՝ Ապրիլ 1էն մինչեւ Մայիս 28: Առաջին շրջանը կ'ընդգրկէ Անդրկովկասեան կոմիսարիատի պատմութիւնը եւ բանակցութիւնները Թուրքիոյ հետ

Տրապիզոնի մէջ՝ երկրորդը՝ պատերազմը Թուրքիոյ հետ, Անդրկովկասեան անկախ հանրապետութեան հռչակումը Ապրիլ 9ին, բանակցութիւնները Պաթումի մէջ. Անդրկովկասեան հանրապետութեան քայքայումը, ազգային հանրապետութիւններու հռչակումը եւ Պաթումի հաշտութիւնը: Այս զլուխի մէջ կը մտնեն առաջին շրջանի վերաբերող դէպքերը:

Երբ Փեթրոկրատէն վերադարձայ Թիֆլիս, արդէն տեղի ունեցած էր պոլշեիկեան յեղաշրջումը եւ մեծ յուզում կար Թիֆլիսի մէջ: Ես առաջինն էի, որ ականատես էի եղած Փեթրոկրատի յեղաշրջման: Ամէն կողմէ կ'ուզէին ինձ հարցումներ, պարզելու համար ստեղծուած կացութիւնը: Տեղի կ'ունենային կուսակցական եւ միջկուսակցական խորհրդակցութիւններ: Հասարակութեան հետաքրքրութիւնը այնքան մեծ էր, որ ես ստիպուած եղայ, Նոյեմբեր 5ին, կարգալ հրատարակային գեկուցում մը, որուն ներկայ էր աննախընթաց բազմութիւն մը:

Վտանգաւոր էր, մասնաւորապէս, ռազմաճակատի կացութիւնը: Հայերը առանձնապէս կը մտնային, որ զժուար պիտի ըլլայ պահել ռուս զօրքը կովկասեան ճակատի վրայ, երբ արեւմտեան ճակատներու վրայ ան նուազ խուճապահար կը փախչէր դէպի տուն: Հայերէն թերեւ քիչ մը նուազ չափով մտահոգուած էին նաեւ Վրացիները, որոնց համար եւս վտանգաւոր կացութիւն մը կրնար ստեղծել ռուս բանակի փախուստը Կովկասէն: Միմիայն մահմետական թաթարներն էին, որ տարբեր կը մտածէին: Բայց անոնք ալ շատ զգուշաւոր ու ծածկամիտ էին, թէեւ պարզ էր իրենց ուրախութիւնը իրերու այդ անակնկալ ընթացքին հանդէպ:

Բնական է, որ Կովկասի այս անապահովութիւնը ամէնէն աւելի կը մտահոգէր Հայերը, որոնք ռուսական զօրքի փախուստի ետեւէն կը տեսնէին տաճկական բանակի արշաւը: Եւ որովհետեւ այլեւս վստահութիւն չկար ռուս զօրքի վրայ, որուն տրամադրութիւնները բարձրացնելու եւ Կովկասի մէջ պահելու ամէն ճիգ կը թափուէր, այնուամենայնիւ հրատապ եւ հրամայական բնոյթ ստացաւ հայկական յատուկ զօրք ստեղծելու ծրագիրը, որուն հետ կապուած էր նաեւ ազգային հողամաս մը ճշգրտելու եւ հաստատելու խնդիրը: Հայկական զօրքի առաջին զործը պիտի ըլլար պաշտպանել Թրքահայաստանը:

Մինչ այդ, կովկասեան բանակի զինուորական ներկայացուցիչներու շրջանային խորհուրդը Հոկտեմբերեան Յեղաշրջման առթիւ, հետեւեալ կոչը ուղղեց կովկասեան բանակին. —

«Շրջ. խորհուրդը վեճականապէս եւ խստօրէն դատապարտելով պոլշեիկներու կատարած յեղաշրջումը Փեթրոկրատի մէջ, կը հրաւիրէ բանակը մնալ հանդարտ եւ կարգապահ:

Նախագահ՝ ՏՕՆՍԿՈՅ»

Այս կոչին կովկասեան ճակատի կոմիտէն անմիջապէս պատասխանեց հետեւեալ բանաձեւով.

«Տեղեկանալով Փեթրոկրատի մէջ կատարուած դէպքերուն եւ իշխանութեան յափշտակման պոլշեիկներու կողմէ, կովկասեան բանակի կոմիտէն կը գտնէ, որ Ա) Պոլշեիկներու այդ փորձը հակառակ է գերիշխան կամֆին ժողովրդի, որ իշխանութիւնը յանձնած է Կերեմսկիի ղախիւնին. Բ) Կերեմսկիի նախարարութիւնն է միայն որ յեղափոխական դեմոկրատիայի հսկողութեան տակ լիազօրութիւն ունի կառավարելու երկիրը մինչեւ Սահմանադիր ժողով, եւ Գ) Ուրիշ որեւէ այլ կառավարութիւն, ինքնակոչ կերպով կառավարութեան գլուխ կանգնելով, նախատարականօրէն դէպի կործանում պիտի առաջնորդէ յեղափոխական նուաճումները՝ մխրճելով երկիրը քաղաքացիական պատերազմի սարսափներուն մէջ եւ յանձնելով գայն գերմանական իմբերիալիզմի ձեռքը:

«Այս պարագաները նկատի ունենալով, կովկասեան բանակի կոմիտէն կ'որոշէ. Ա) շանչնալ Կերեմսկիի կառավարութիւնը Ռուսիոյ հանրապետութեան միակ լիազօր կառավարութիւնը, Բ) Յայտարարել քշնամի յեղափոխութեան ամէն մէկ այլ կառավարութիւն եւ ամէն միջոցներով պայքարիլ անոր քայքայիչ գործունէութեան դէմ, Գ) Պահպանել բանակի կարգն ու մարտունակութիւնը՝ նկատի ունենալով, որ յեղափոխական ժողովրդի բոլոր յոյսերը կապուած են բանակի հետ, որ է վերջին յեմարանը նորածին ազատութեան, Դ) Անյապաղ ընթացք տալ Սահմանադիր ժողովի ընտրութիւններուն, որոնք տեղի պիտի ունենան ամենակարգ ժամանակի մէջ, որովհետեւ միմիայն Սահմանադիր ժողովն է, որ պէտք է արտայայտէ ժողովրդի անվիճելի ձայնը եւ իր ձեռքն առնէ մեր քանկագին հայրենիքի նախատարի տնօրինութիւնը:

Այս բանաձեւը գրուած էր էրզրումի մէջ, եւ անկասկած, կ'արտայայտէր այն ատեն գոյութիւն ունեցող ընդհանուր տրամադրութիւնները:

Սոցիալիստ-յեղափոխականներու եւ սոցիալ-դեմոկրատներու կուսակցական մարմիններն եւս նմանօրինակ բանաձեւեր հանեցին՝ կոչ ուղղելով ժողովրդին ու բանակին, «խաղաղօրէն հաշուեյարդարի ենթարկել պոլշեւիկեան սպառնալուծութիւնը» եւ շուտափոյթ կերպով հրաւիրել Սահմանադիր ժողովը: Նման որոշում եւ յայտարարութիւն բրաւ նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Եւ այսպիսով հաստատուեցաւ միացեալ քաղաքական ճակատ մը:

Պէտք էր կազմակերպել իշխանութիւնը: Ժամանակաւոր կերպով քաղաքական կուսակցութեանց նախագահներէն Թիֆլիսի մէջ կազմուեցաւ «Հանրային Ապահովութեան» կոմիտէ մը, որ Նոյեմբերի 11ին ժողովրդական Տան մէջ հրաւիրեց մեծ խորհրդակցութիւն մը, որուն կը մասնակցէին բոլոր քաղաքական, զինուորական եւ հասարակական կազմակերպութեանց ներկայացուցիչները: Խորհրդակցութիւնը եկաւ հետեւեալ կարակապութեան.—

«Նկատի ունենալով, որ կը բացակայի բոլորէն ցանցուած կեդրոնական իշխանութիւն մը եւ երկիրը ենթակայ է յարաճուն անիշխանական վիճակի, որը կարող է տարածուիլ նաեւ Անդրկովկասի վրայ, նկատի ունենալով նոյնպէս, որ գոյութիւն ունին շարք մը անյետաճգելի հանրային, տնտեսական եւ ելեւտական խնդիրներ, որոնց լուծումէն կախուած է կովկասի մերձակայ ապագան.

«Խորհրդակցութիւնը կ'որոշէ՝ Ա) Մինչեւ Սահմանադիր ժողովի ընտրութեանց վերջաւայր Անդրկովկասի եւ կովկասեան բանակի մէջ, երկրին իշխանութիւնը յանձնել Հանրային Ապահովութեան Կոմիտէին, որուն մէջ կը մտնեն, բացի յեղափոխական-դեմոկրատիկ կուսակցութեանց ներկայացուցիչներէն, նաեւ ազգային եւ այլ հանրային կազմակերպութեանց ներկայացուցիչներ. Բ) Սահմանադիր ժողովի ընտրութիւններէն յետոյ ժամանակաւոր իշխանութիւնը պէտք է կազմակերպեն ժողովրդի եւ բանակի ընտրեալները հետեւեալ պայմաններով. 1) վարել տեղական քաղաքականութիւնը, համաձայն համառուսական դեմոկրատիայի եւ համապետական շահերու, 2) ինքնավար կերպով տնօրինել միմիայն տեղական ընթացիկ խնդիրները, 3) կառավարել երկիրը մինչեւ համայն Ռուսիոյ կողմէ ցանցուած կեդրոնական իշխանութեան մը կազմակերպուիլը Սահմանադիր ժողովի կողմէ, եւ 4) Յենուիլ բանուորական, զինուորական ու զիւղացիական խորհուրդներու եւ տեղական ինքնավարութեանց մարմիններու վրայ»:

Այս որոշումները ընդունուեցան զրեթէ միաձայնութեամբ եւ չորս օր ետք, Նոյեմբերի 15ին, նոր իշխանութիւնը մտաւ պաշտօնի մէջ «Անդրկովկասեան Կոմիսարիատ» անուան տակ:

Կոմիսարիատի մէջ մտան հետեւեալ անձինք.— Նախագահ՝ Գեղեզորի (Վրացի), որ էր նաեւ արտաքին գործոց կոմիսար, Զիւնկելի (Վրացի) ներքին գործոց կոմիսար, Տոքթ. Տոնսկոյ (Ռուս-Հրեայ)՝ զինուորական եւ ծովային կոմիսար, Խ. Կարճիկեան (Հայ)՝ Ֆինանսական կոմիսար, Ալեքսէեւ-Մէսիսի (Վրացի)՝ արդարադատութեան կոմիսար, Մելիք Ասլանով (Թաթար) հաղորդակցութեան կոմիսար, Ներուշև (Ռուս) հողագործութեան կոմիսար, Տէր Ղազարեան (Հայ)՝ պարենաւորման կոմիսար, Տոքթ. Հ. Օհանջանեան (Հայ)՝ խնամատարութեան կոմիսար եւ Խաս-Մամեդով (Թաթար)՝ պետական վերահսկիչ:

Երեք օր վերջ կոմիսարիատը հրատարակեց կոչ մը, ուղղուած կովկասեան ժողովուրդներուն, հրաւիրել զանոնք խաղաղ շինարար աշխատանքի եւ շեշտելով երեք կարեւոր խնդիրներ.— Ա) Սահմանադիր ժողովի ընտրութիւններ, Բ) Ազգային հարցի լուծում, Գ) Անմիջական կնքում հաշտութեան Թուրքիոյ հետ:

Այս երեք հիմնական հարցերը գրաւեցին Կովկասի ամբողջ ուշադրութիւնը: Կարող եմ հաւաստիացնել, որ բոլանդակ Կովկասը համակրանքով վերաբերուեցաւ Կոմիսարիատի կոչին: Դժբախտաբար Կոմիսարիատի մէջ մտած կուսակցութիւններն ու անձերը հակամարտ ձգտումներ, պզտցումներ ու քաղաքական հակումներ ունէին, —բան մը որ երեւան եկաւ առաջին օրերէն իսկ: Հայերը կ'ուզէին պահպանել Տաճկահայաստանը իրենց համար. Թաթարները կ'ուզէին վերադարձնել զայն Տաճկաստանին. իսկ Վրացիները կ'ուզէին վերադարձնել զայն Տաճկաստանին. իսկ Վրացիները կ'ուզէին խաղաղ եւ բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատել Տաճիկներու եւ Թաթարներու հետ:

Կովկասեան նոր կառավարութեան մէջ կարեւորագոյն պաշտօններ ստանձնած էին Վրացիները: Փաստօրէն անոնց ձեռքն էր ղեկավարութիւնը եւ ուժերու հաւասարակշռութեան պահպանումը:

Ազգային հակամարտութիւններու հետեւանքով հետզհետէ միշտ աւելի խոշոր դեր սկսան կատարել Արգային Խորհուրդները՝ երկրորդ տեղը մղելով Անդրկովկասի Կոմիսարիատը: Մասնաւորապէս հայկական կեանքի մէջ միշտ աւելի շեշտուեցաւ Ազգային Խորհուրդի ղեկավարութիւնը, որուն կեդրոնը դժբախտաբար կը գտնուէր Թիֆլիսի մէջ, Հայաստանի սահմաններէն դուրս. հոն էր նաեւ հայկական զորաբանակի գլխաւոր սպայակոյտը:

Կոմիսարիատի մատնանշած երեք հարցերէն առաջին հերթին լուծման առարկայ դարձան երկուքը՝ հաշտութիւնը Թուրքիոյ հետ եւ Սահմանադիր ժողովի ընտրութիւնները:

Ընտրութիւնները տեղի կ'ունենային խաղաղ, առանց խոշոր միջադէպերու եւ բաղխումների: Պարզ էր, որ երեք իշխող կուսակցութիւնները՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Վրացի Մենչեւիկները եւ Մուսավաթականները իրենց ազգային շրջանակներուն մէջ պիտի չահէին բացարձակ մեծամասնութիւն: Այդպէս ալ եղաւ: Սակայն, այդ ընտրութիւնները իրենց նպատակին չհասան, որովհետեւ Սահմանադիր ժողովը առաջին օրն իսկ ցրուեցաւ պուլշեւիկներու կողմէ:

Երկրորդ խնդիրը՝ հաշտութիւնը Թուրքիոյ հետ ողբերգական ընթացք եւ վախճան ունեցաւ՝ ճակատագրօրէն որոշելով կովկասեան ժողովուրդներու հետագայ բախտը:

Նոյեմբեր 21ին Կոմիսարիատը որոշեց սկսիլ հաշտութեան բանակցութեանց Թուրքիոյ հետ՝ որոնք յանգեցան զինադադարի, որ կնքուեցաւ 1917 թ. Դեկտեմբեր 5ին Երզնկայի մէջ: Իսկ 1918 թ. Յունուար 1ին տաճկական բանակի կովկասեան ճակատի հրամանատար Վեհիպ փաշան էնվեր փաշայի կողմէ Անդրկովկասեան կոմիսարիատին ուղղեց ուշադրաւ հարցում մը, թէ «Ի՞նչ կը մտածէ Անկախ Անդրկովկասի կառավարութիւնը հաշտութեան պայմաններու մասին Թուրքիոյ հետ» եւ թէ «էնվեր փաշան մտադի՞ր է Անկախ Անդրկովկասի մայրաքաղաքը ղրկել պատուիրակներ հաշտութեան դաշնագիր կնքելու համար»:

Առանձնապէս կը հրաւիրեմ ընթերցողի ուշադրութիւնը երկու անգամ կրկնուած անկախ բառին վրայ, որով Տաճիկները կ'ուզէին ներշնչել կովկասեան իշխանութեան, թէ իրենք կը կամենան գործ ունենալ միմիայն անկախ կառավարութեան մը հետ: Տաճիկներու համար անկախ Կովկաս մը բաղձալի պատնէշ մըն էր Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ: Թիֆլիսի մէջ այդ բանը զգացին. բայց դեռ ոչ ոք չէր ուզեր բացայայտօրէն խօսիլ Ռուսիայէն անջատուելու մասին: Յամենայն դէպս, ուշադրութեան արժանի է, որ անկախութեան գաղափարը եւ այդ գաղափարի հրահրումը եկան Թուրքիայէն:

Կոմիսարիատը քանի մը նիստեր նուիրեց իր պատասխանի մշակման: Ան նպատակ ունէր հարցը ձգձգելով համաձայնութեան մը գալ Ուքրայինայի եւ Հիւսիսային Կովկասի հետ, որով մէկ կողմէն կ'ուզէր շեշտել իր կապը Ռուսիոյ հետ, իսկ միւս կողմէ յենարան ունենալ Թուրքիոյ հետ բանակցութիւններ վարելու ատեն: 1918 թ. Յունուար 15ին, կովկասեան կառավարութիւնը յայտնեց

Տաճիկներուն, որ իր պատասխանը պիտի տայ երեք շաբաթ ետքը՝ անհրաժեշտ համարելով նախօրօք հասկնալ Ռուսական Հանրապետութեան ինքնավար անդամներու կարծիքը: Այդ յայտարարութեան մէջ որեւէ ակնարկ չէր եղած Անկախ Անդրկովկասի մասին:

Տաճիկները միեւնոյն ատեն ձեռքերը ծալած չնստան, սպասելու համար Կովկասի պատասխանին: Ետք մը հեռագիրներով՝ ուղղուած կովկասեան բանակի ընդհանուր հրամանատարին, որ Վրացի մըն էր, անոնք կը հաղորդէին հայկական բարբարոսութեանց շինծու լուրեր, իսկ Յունուար 30ին հաղորդեցին, թէ մահմետական բնակչութեան պաշտպանութեան համար իրենք ստիպուած են արչաւանքի սկսիլ: Կը սկսուէր նոր պատերազմ մը:

Տաճկական ուժերը, ըստ երեւոյթին, ուշքի եկած էին, մինչ ռուսական զօրքերը անընդհատ զանդուածային եւ անկանոն կերպով կը լքէին ճակատը եւ կը շտապէին տուն: Ամբողջ երկու ամիս կը հետեւէի այդ զօրքերու փախուստին, որ կը կատարուէր երեք ուղղութեամբ՝ միանալով Ալեքսանդրապոլի մէջ. կու գային երկաթուղիով Երեւանի վրայով Պարսկաստանէն, Կարսի վրայով Երզրումէն եւ խճուղիով Ելենովկայէն: Յաճախ անոնք կը ծախէին իրենց զէնքերը, նոյնիսկ իրենց սուրբերու պատկերները, կը ծախէին զինուորական կառքերը, հապուստները եւ այն ամէնը, ինչ որ կրնային ծախել: Բոլորն ալ ինքզինքնին պուլշեւիկ կը համարէին՝ յայտարարելով, թէ իրենք կը պատկանին այն կուսակցութեան որ զիրենք դէպի տուն կը հրաւիրէ: Բոլորն ալ ունէին այն համոզումը, թէ իրենց հայրենիքին մէջ արդէն հողերը կը բաժանուէին, եւ տուն կը շտապէին իրենց բաժնէն չզրկուելու համար:

Չափազանց ծանր, գրեթէ անկարելի գործ մը ստանձնեց հայկական զօրաբանակը, որ այդ դժնդակ պայմաններու մէջ՝ որեւէ օգնութիւն չստանալով կովկասեան հարեւաններէն՝ պարտաւորուած էր պաշտպանել կովկասեան ճակատը եւ դիմադրել տաճկական արշաւող բանակին: Դժուար էր Յունուարի եւ Փետրուարի զարհուրելի ցուրտերուն զինուորները տանիլ դէպի Տաճկահայաստանի շրջանները, որոնք աւերուած ու ամայի էին. մանաւանդ որ հաղորդակցութեան միջոցները կը բացակայէին այդ մեծ տարածութեան վրայ: Նաեւ կը պակսէր սնունդը:

Ալեքսանդրապոլ նստած՝ մենք ստիպուած էինք երկու գործ միաժամանակ ընել. մէկ կողմէն կ'ընդունէինք ճակատէն փախչող ռուս զօրքերը, որոնք բարոյալքում եւ խուճապ կ'առաջացնէին, միւս կողմէն հապճեպ կերպով հայկական զօրքեր կը հաւաքէինք ու կ'ուղարկէինք դէպի ռազմաճակատ:

Հախրու և Տանկիներու ուժերը աշխիւտ պայմաններու մէջ
հաստատ չեն կրնար ըլլալ:

Հախիկան գործարանի կազմակերպութեամբ գրադուած էր
Հայց Ազգային Խորհուրդը, ըսոյ ժխտական Թագրիպիական
կոմիտէիստ էր կազմակերպիչ ժողովական ու Քաթարական գոր-
ծարանիները: Թագրիպիական էջիտուութեան գիտութեան զեկա-
գորութիւնը Հախրու մուրը չէր, սակայն ան էր ծառայիչ Հախ-
հախիկան, աշխիւտ պայմաններու հակառակ նպատակներու: Քա-
թարական Քաթարիները գրադուած Քաթարիներու կողմն էին, իսկ Հա-
չախիկները անոնց ուժ կու տային փաստորէն, Թագրիպիական կո-
միտէիստ էրուտներ չէր ստար գրադուած ընելու, որոն համար
էր յերկր զանազան մեական ապարիտիները: Այսու փոյրեան
ժը, էրը Հաչիքը գործարան էին ստանց կոմիտէիստի Քաթարու-
թեան, ինքնուրոյն կերպով, Հաչիկան գրադուած ընել: Ամբողջ
մտն ու կու սոյոյստ սեղի կ'ունենար ժը և ժը հարեաններու
միջև, միջև ու յաջողուցուած մուր յերկ Քաթարուութիւն:

Պէտ է նկատի առնելու նաեւ, որ կրկնուրիներն ալ Հաչի-
քու մուրը չեն, այլ Քաթարիներու և Հաչիկան, որոն էր ժը-
մէն մեկ փոյրեանն սոյ զեկի հակառակ գործ փոյրեանը համար:
Հայց Ազգային Խորհուրդի նախագահն ու անգամները անոնց մէ
մտ ստիպուած կ'ուն սպասել Քիթիպի կայարանին մէջ, միջև
որ զնոյց ժը ստանցան Կարս կրկնուր համար: Երեւան-Ջուլֆա զի
ժըս, Հաչիկան գործիստ, շարժումը կ'ունենցնելու համար, Քա-
թարիները պայմանուցին կրկնուրիստի կ'ունուրը:

Արեւելի ստան Հաչիկան գործարանի կազմակերպումն ալ
մեծ գիտութեաններն էր հանգիպիչ: Քաթարիները դժուար-
ութեամբ էր մտնելն յանակին, մասնաւորապէս Հեռուադարի մէջ:
Հայ հարուստները գրադ չեն ստար, և պէտք կ'ըլլար զանոնք ըստ
նաեկին՝ զնորից ստար համար իրենց ժըս ինկան ըստինք: Քիթի-
պիսի Հաչիքը, մասնաւորապէս, էր իտալիական գիտութեան ծա-
ռայութիւն, և գործի մէջ էր մտնելն ստանուրապէս երեւանի, Քա-
չախիստ ու Զանգեզուրի Հաչիքը, աշխիւտ ըստ Հայաստանի Հա-
չիքը:

Հայց Ազգային Խորհուրդին զատ, Քիթիպի մէջ էր գործիչ
նաեւ Քրքուհաչիքու կոմիտէ ժը: Արեւ ստան զեկ մրադուած Հայաս-
տանի մասին իտար չէր, և Հաչիկան հաստատները իրարու մա-
տնուրով հանգիպի՝ զեկ չեն շուրջիչ: Քրքուհաչիքը գրադուած
էին միտին հանկուհայաստանի սպասուրութեան ինկարով և էր

M...

կազմակերպելին յատուկ զօրամասեր Անդրանիկի ղեկավարութեամբ: Անոնց հետ կը դործէր Անգլիացի զնդապետ Բարքը, որ յետոյ սպաննուեցաւ պոլշեւիկներու կողմէ Վլատիկաւկազի մէջ: Անոր միջոցով Ազգային Խորհուրդը ստացաւ 4 միլիոն ռուպլի զինուորական նպատակներու համար:

Օրէ օր կ'աճէր Հայոց Ազգային Խորհուրդի հեղինակութիւնը. անոր շուրջ կը համախմբուէին հայկական բոլոր տարրերը՝ համալուելով Կովկասի մէջ հայկական յատուկ հողամաս ունենալու դադափարով:

Հայկական զօրարանակը կը կազմակերպուէր եւ մաս առ մաս ճակատ կ'ուղարկուէր: Չեմ կրնար ըսել սակայն, որ անիկա սպաննալից ուժ մը կը ներկայացնէր, որովհետեւ ռազմաճակատը մեծ էր, եւ ստիպուած էր տարածուիլ կաղմելով շատ փոքրիկ զօրամասեր: Դրօն, որ անկասկած զինուորական բնածին տաղանդ մըն է, կ'ըսէր թէ մեծ սխալ է զօրքը այդպէս տարածելը. ան կը պաշտպանէր այն միտքը, թէ անհրաժեշտ է կրճատել ճակատը եւ զօրքը համախմբել զօրաւոր բոունցք մը կազմելու համար: Ատոր փոխարէն, սակայն, մեր զօրքերը կը բաժնուէին փոքրիկ մասերու եւ մասմաս կը ջարդուէին:

Թիկունքի կացութիւնը օր աւուր կը վատթարանար. կովկասեան մահմետականները զինուած խումբեր կազմած՝ յարձակումներ կը գործէին դէպի ճակատ մեկնող մեր զօրամասերուն վրայ, կը քանդէին երկաթուղաղծերը, կը պայթեցնէին կամուրջները. մէկ խօսքով կ'ընէին այն ամէնը, ինչ որ անհրաժեշտ է բանակի մը շարժումները կասեցնելու համար:

Փոքրիկ բնորոշ դէպք մը: Ալեքսանդրապոլի մօտ մահմետական զիւղ մը կար Մոլլա-Մուսա անունով: Այդ գիւղի բնակիչները յարձակումներ կը կատարէին հայ զինուորներուն վրայ, կը սպաննէին զանոնք եւ զէնքերը կը դրուէին. նախքան պատժիչ զօրամաս մը այդ գիւղը ուղարկելը, որոշուեցաւ ուղարկել պատգամաւորութիւն մը՝ զինուորական պատգամաւորներու խորհուրդի նախագահ Ասրիբէգեանի ղլխաւորութեամբ: Ասրիբէգեանը երիտասարդ սոցիալ-դեմոկրատ մըն էր, մենչեւիկ, որ կը հաւատար համոզելու միջոցներուն այդպիսի պարագաներու մէջ: Անոր հետ գացին նաեւ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչութեան անդամները: Երբ պատգամաւորութիւնը մօտեցեր էր գիւղին, գիւղացիները հրացաններ էին պարպեր անոր վրայ եւ սպաննուէր էր Ասրիբէգեանը: Ալեքսանդրապոլի բնակչութիւնը խորապէս յուզուեցաւ եւ զրգուեցաւ:

երբ կայարանին մօտեցաւ Թիֆլիսէն եկող զնացքը, ամբողջ դուրս քաշեց վակոնէն մահմետական ճամբորդ մը եւ տեղն ու տեղը սպաննեց:

Այսպիսի երեւոյթներ սովորական էին Կովկասի բոլոր կողմերը:

Թուրքերը տեսնելով, որ ուսական զօրքերը լքած են ճակատը, հեռագիր հեռագրի ետեւէ կ'ուղարկէին կովկասեան բանակի ընդհանուր հրամանատար զօր. Օղիչէլիձէին՝ մեղադրելով Հայերը զարհուրելի բռնութեանց մէջ հանդէպ ֆրոնտու եւ Թաթարներու: Յայտնի է, որ Թուրքերը ամէն անգամ երբ կոտորածի կը պատրաստուին սովորութիւն են դարձուցած Հայերը մեղադրելով՝ հոգեբանական գետին մը պատրաստել իրենց դիւային ծրագիրներուն համար: Այդ հաղորդագրութիւնները նպատակ ունէին պարզապէս գրգռել եւ ոտքի հանել Կովկասի մահմետականութիւնը Հայերուն դէմ: Անոնց շնորհիւ մեծապէս լարուեցան մեր յարաբերութիւնները Ատրպէճանի Թաթարներուն հետ եւ անկարելի եղաւ որեւէ համաձայնութեան գալ անոնց հետ: Տաճիկները ամէն ջանք ի գործ դրին, որպէսզի այդպիսի համաձայնութիւն մը տեղի չունենայ, եւ յաջողեցան՝ զրգռելով մեր հարեւաններուն կրօնական ու այլ կիրքերը:

Թաթարները, սակայն չէին գոհանար Հայերու վրայ միայն յարձակելով, անոնք յարձակումներ կը կատարէին նաեւ տուն վերադարձող ուս զինուորներու վրայ: Ամէնէն մեծ յուզումը առաջ բերաւ ուս զինուորներու մէջ Թաթարներու զօրաւոր յարձակումը ուս զօրամասի վրայ՝ Շամխոր կայարանի մօտ: Յարձակողները յանկարծակիի էին բերել միամիտ ուս զինուորները, որոնք զէնքերը մէկ կողմ դրած եւ վակոններու մէջ տեղաւորուած, կը հանգստանային: 1000 ուս զինուորներ այրուեցան վակոններու մէջ, գրաւուեցան Թնդանօթներ եւ բազմաթիւ հրացաններ ու տարուեցան Գանձակ: Այդ զէպքին համար ուս զինուորները 1920 թ. վրէժ լուծեցին Թաթարներէն հազարաւոր մարդիկ սպաննելով եւ ամբողջ քաղաքամասերը այրելով ու աւերելով: Թաթարները մեղադրեցին Հայերը, որ անոնք ալ իբր թէ օգնեցին պոլշեիկներուն իրենց սեփական վրէժը լուծելու համար:

1918 թ. Յունուարին տաճկական արշաւող բանակի ճնշման տակ Հայերը աստիճանաբար կը պարպէին Տաճկահայաստանի շրջանները. կը հեռանային գաղթականները, իսկ անոնց ետեւէն նաեւ հայ զօրամասերը: Ծակատը կը մօտենար 1914 թ. Ռուս-տաճկական սահմանին: 1917 թ. Դեկտեմբեր 5ի կնքուած զինադադարը խախտուած էր հիմնովին թէ՛ փաստօրէն եւ թէ՛ իրաւականօրէն:

Ես կը պատրաստուէի մեկնիլ Էրզրում, ուր կը կանչէին զիս անդադար, երբ, յանկարծ, հեռագիր մը ստացայ Թիֆլիսէն. մեր կուսակցական մարմինը կը կանչէր Թիֆլիս: Երբ հասայ Թիֆլիս, արդէն ընդհանուր խօսակցութեան առարկայ էին հաշտութեան բանակցութիւնները Թուրքիոյ հետ: Տեսայ, որ մենք արդէն շատ ուշացած էինք:

1918 թ. Յունուար 3ին գրուած նամակով մը կովկասեան ռազմաճակատի Թուրք հրամանատար Վեհիպ փաշան կը հրաւիրէր Անդրկովկասեան ներկայացուցիչները երթալ Պրեսթ-Լիթովսք, ուր տեղի կ'ունենար հաշտութեան ծանօթ քոնֆերանսը: Վեհիպ փաշա կը խոստանար ճանչցնել տալ Անդրկովկասեան կառավարութիւնը նաեւ իր զինակիցներուն՝ Գերմանացիներուն, Աւստրիացիներուն եւ Պուլկարներուն: Այս հրաւէրը թէեւ որոշ տարակարծութիւն առաջ բերաւ կովկասեան զործիչներու մէջ, բայց մեծամասնութիւնը դէմ էր Պրեսթ-Լիթովսք երթալու: Վեհիպ փաշայի նամակը Թիֆլիսի մէջ ստացուել էր միայն Փետրուար 1ին: Պրեսթ-Լիթովսք երթալու կողմնակից էին Վրաց ազգայնականները, բայց վճռականապէս դէմ էին Վրաց սոցիալ-դեմոկրատ մենչեիկներն եւ Հայերը:

Պէտք է ըսել, որ կառավարութենէն բացի վճռական խօսք ունէր ըսելու այդ կարգի խնդիրներու մէջ, Անդրկովկասեան Սէյմը: Սէյմի նախագահն էր վրացի Զիւլիձէն, իսկ փոխ-նախագահներն էին Ս. Տիլբանեանը եւ Տոքթ. Աղայեւը (Թաթար) որ յետոյ սպաննուեցաւ Թիֆլիսի մէջ: Սէյմը կը խտացնէր իր մէջ կովկասեան ազգութեանց երեք դիւստր կուսակցութիւններու տարբեր ձգտումներն ու քաղաքականութիւնը, ուստի եւ ոչ մէկ հիմնական հարցի մէջ ան կրցաւ համերաշխութիւն գոյացնել: Սէյմի քուլիսներու ետեւ գործերը կը ղեկավարէին կուսակցութեանց կեդրոնական մարմինները: Փետրուար 1ին Անդրկովկասեան կառավարութիւնը առաջին անգամ ըլլալով լրջօրէն մտահոգուեցաւ հաշտութեան բանակցութիւններով: Այդ ատեն Պրեսթ-Լիթովսքի մէջ համաձայնութիւն չէր գոյացած պոլշեիկներու եւ գերմանական քօալիսիոնի միջեւ. Թուրքերն ու Գերմանացիները յարձակողականի անցած եւ գրեթէ առանց զիմադրութեան առաջ կը շարժուէին:

Անդրկովկասեան կառավարութիւնը կը շարունակէր բանակցութիւններ վարել հիւսիսային Կովկասի հետ ոչ-պոլշեիկեան Ռուսիոյ վիճակի մասին: Կովկասի զինուորական իշխանութիւնները անհրաժեշտ կը դտնէին հաշտութեանց բանակցութիւնները, որպէսզի

կարելի ըլլար գէթ փրկել զէնքի եւ ուղղամթերքի հսկայ պահեստները Տրապիզոնի մէջ:

Նկատի ունենալով այս պայմանները՝ Անդրկովկասեան կառավարութիւնը որոշեց Փետրուար 1ին խնդրել Սէյմէն, որ յատուկ յանձնարարութեամբ մը միջոցով մշակէ հաշտութեան պայմանները, միաժամանակ ձեռնարկելով բանակցութեանց գործին: Այս որոշումէն յետոյ է որ զիս կանչեցին Ալեքսանդրապոլէն Քիֆլիս: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անհրաժեշտ էր գտած իմ մասնակցութիւնը հաշտութեան բանակցութիւններուն:

Փետրուարի ընթացքին կառավարութիւնը բաղձաթիւ նիստեր գումարեց քննութեան ենթարկելու համար հաշտութեան խնդիրը եւ պայմանները: Փետրուար 1ին կովկասեան ճակատի սպայակոյտի պետը յայտարարեց, որ «գինուորական ուժ չկայ այլեւս շարունակելու համար պատերազմը»: Հայերն եւս կ'ուզէին հաշտութիւն: Միայն Ռուսերն էին որ կը ջանային ձգձգել հաշտութեան բանակցութիւնները առաջն առնելու համար կովկասի անջատման Ռուսիայէն:

Հաշտութեան խորհրդաժողովի վայրը դարձաւ վիճարանութեան առարկայ. կ'առաջարկուէին Քիֆլիսը, Պաթումը եւ Տրապիզոնը: Երկու առաջին քաղաքները մերժուեցան, որպէսզի պատեհութիւն չտրուի թուրքերուն մօտէն ծանօթանալու կովկասի ներքին վիճակին: Կանդ առին, վերջապէս, Տրապիզոնի վրայ, որ կը նկատուէր «չէզոք» քաղաք մը, որովհետեւ դեռ այդ որոշումը կայացնելու առեն Տրապիզոնը Ռուսերուն ձեռքն էր:

Փետրուար 13ին, նկատի ունենալով որ Հիւսիսային կովկասէն եւ Ուքրայինայէն ոչ ոք եկաւ, Անդրկովկասեան կառավարութիւնը հաղորդեց Ուքրայինայի կեդրոնական իշխանութեան, թէ ինք համաձայնութեան եկած է թուրքերուն հետ հաշտութեան բանակցութիւններ վարելու համար Տրապիզոնի մէջ՝ յայտնելով միաժամանակ, որ հաշտութեան խորհրդաժողովը պիտի բացուի Փետրուար 17ին (հին տոմարով):

Սէյմի մէջ, երբ ես վճռականապէս արտայայտուեցայ ի նպաստ հաշտութեան ու մերձեցման թուրքիոյ հետ, ռուս քաղաքական շրջանակները շատ յուզուեցան եւ վրդովուեցան՝ երեսիս տալով իմ ճառերը Մոսկուայի մէջ: Սակայն, անոնք կը մոռնային, որ ոչ թէ մենք էինք Ռուսիայէն հեռացեր, այլ ինքը Ռուսիան էր լքեր մեզ:

Փետրուար 16ին Սէյմը ընտրեց հաշտութեան պատուիրակութիւնը, որուն կազմը հետեւեալն էր. նախագահ՝ Ակակի Չխենկէլի (Վրացի), անդամներ՝ Ապաչիձէ (Վրացի մահմետական) Գվաղապա

եւ Լասիխչվիլի (Վրացիներ), Յ. Քաջագունի եւ Ես Հայերու կողմէ եւ Հաճինսկի, Հայտարով, Մեխէտով, Խասամետով ու Շէյխիւլիսլամով (Թաթարներ):

Թուրքերը սկիզբը առաջարկեցին իրրեւ խորհրդաժողովի յարմար վայր Պաթումը, բայց յետոյ հրաժարեցան իրենց պահանջէն եւ համաձայնեցան Տրապիզոնին: Մեր գլխաւոր նպատակն էր չկորսնցնել թրքահայաստանը, մինչդեռ թաթարներն ու Վրացիները տրամադիր չէին պաշտպանելու զայն: Պարզ էր, որ հիմնական վէճը թրքահայաստանի շուրջ պիտի ըլլար: Վրացիներու բաւականաչափ արդէն փոխուած տրամադրութեանց արտայայտիչն էր պատուիրակութեան նախագահ Չխենկէլին, որ Գեգեկչկորիի նման ռուսական հակումներ չունէր, այլ թրքական օրիէնթացիայի մարդ էր: Պատուիրակութեան թաթար անդամներէն աչքի կ'իյնային Մահմեդ Հասան Հաճինսկին, Պաքուէն, չափազանց զգուշաւոր եւ լուրջ գործիչ մը: Հայ պատուիրակներու հետ իրրեւ խորհրդական եկած էին նաև Ռուբէն Տէր-Մինասեանը, Լէօն:

Պատրաստուելով Տրապիզոն երթալ՝ ես հետս վերցուցած էի կովկասեան գինուորական շտապէն աշխարհադրական քարտէս մը, որ այսօր ալ մօտս է եւ հետագային բոլոր խորհրդաժողովներու առանձին սեղանի վրայ էր. անոր վրայ էնվէր փաշան, Վեհիպ փաշան, Բէուֆ պէյը եւ Պէքիր Սամի պէյը յաջորդաբար գծած են Հայաստանի սահմանները: Կամենալով ունենալ նախ թրքահայոց Խորհուրդի կարծիքը՝ ես գիմեցի անոր անդամ Վահան Փափազեանին՝ խընդրելով գրաւոր կերպով տալ ինձ իրենց պահանջները թրքահայաստանի սահմաններու մասին: Պէտք է ըսեմ որ անոր տուած սահմանները զրեթէ նոյնն էին, ինչ որ հետագային գծեց նախագահ Ուիլսըն:

Պատուիրակութիւնը Փետրուար 17ի գիշերը ժամը 12ին պիտի մեկնէր Տրապիզոն, բայց նախքան կայարան երթալը պատուիրակները հաւաքուեցան նախկին փոխարքայի պալատին մէջ, մտքերու վերջին փոխանակութիւն մը ունենալու համար կառավարութեան անդամներուն հետ: Երբ մենք պալատին մէջն էինք, եկաւ, յանկարծ, ռատիօ-հեռապիւր մը՝ ստորագրուած Կարախանէ: Հեռագիրը կու գար Պրեսթ-Լիթովսքէն, պոլշեւիկեան պատուիրակութեան կողմէ: Հեռագրի մէջ, ի միջի այլոց, կարդացինք.

«Փետրուար 11ի վերջնագրի հետ համեմատած թուրքերու այս նոր առաջարկը պայմանաժամ կը պարունակէ: Այդ նկատումով,

ինչպէս նաեւ հաշուի առնելով Գերմանացիներու մերժումը, դադրեցրնել պատերազմական գործողութիւնները հաշտութիւն կնքելէ առաջ, մենք որոշեցինք ստորագրել հաշտութեան դաշնագիրը առանց զայն քննած ըլլալու եւ մեկնիլ անմիջապէս: Ամենալուրջ վատթարացումը Փետրուար 11ի պայմաններուն այն է, որ Ռուսիայէն կ'անջատուին, ինքնորոշման պատրուակով, Արտահանը, Կարսը եւ Պաթումը:

ԿԱՐԱՆԱՆ»

Այս հեռագիրը մեծ դարմանք եւ յուսախարութիւն պատճառեց: Մենք որ երկար նիստերու մէջ քննութեան առած էինք Թրքահայաստանի միացման պայմանները, այժմ կ'իմանայինք որ ոչ միայն Թրքահայաստանը, այլեւ Անդրկովկասի զրեթէ կէսը կ'անջատուէր եւ կը յանձնուէր Թուրքերուն: Փոքրիկ տատանում մը ունեցանք, երթալ արդեօք թէ ոչ: Բայց ի վերջոյ զգացինք, որ անհրաժեշտ է մեր երթալը: Սակայն, բոլորիս սրտերուն մէջն ալ մտած էր արդէն թունաւոր ու ճնշող կասկածը: Կարծես նախազգացում մը ունէինք, որ անկարելի է այլեւս հաշտութեան բանակցութիւններ վարել, երբ խնդիրը անձնատուութեան դուռը հասած էր: Այսուհանդերձ, անհրաժեշտ էր որեւէ ձեւով ընդհանուր լեզու մը գտնել Թուրքերուն հետ, մանաւանդ որ Եւրոպայէն ալ եկած պատերազմական լուրերը միտքարական չէին մեզի համար:

Ժողովուրդը հաշտութիւն կ'ուզէր, եւ մենք չէինք կրնար չերթալ: Երբեմն մեզ կը թուէր, որ եթէ Պրեսթ-Լիթովսքի երթայինք, թերեւս կարողանայինք փրկել 1914ի սահմանները:

Նոյն զիշերը, այսինքն Փետրուար 17ին, Անդրկովկասեան Սէյմի նախագահ Չիխիձէն եւ կառավարութեան նախագահ Գեղեչկորին հաղորդեցին աշխարհի բոլոր կառավարութեանց, թէ Անդրկովկասը չի ճանչնար Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը եւ թէ իր պատուիրակութիւնը կ'երթայ Տրապիզոն:

Վեհիպ փաշան, սակայն, շուտով, Փետրուար 25ին, հիմնըւելով արդէն Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագրի վրայ, պահանջեց ամենակարճ ժամանակուայ մէջ պարպել Կարսը, Պաթումը եւ Արտահանը: Նոյն օրն իսկ անոր պատասխանուեցաւ, թէ Անդրկովկասի կառավարութիւնը չի ճանչնար Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը եւ Վեհիպ փաշայի պահանջը կը նկատէ մերժում հաշտութեան բանակցութիւնները վարելու, որոնց համար արդէն մեկնած է Տրապիզոն յատուկ պատուիրակութիւն մը Անդրկովկասեան Սէյմի կողմէ:

Անդրկովկասի կառավարութիւնը իր տեսակէտը աւելի եւս ամրապնդելու համար հարկ համարեց հետեւեալ օրը, Փետրուար 26ին, Սէյմի արտակարգ նիստ մը հրաւիրել, ուր վարչապետ Գեղեչկորին զեկոյց մը տուաւ Վեհիպ փաշայի պահանջներու, կառավարութեան պատասխանի եւ պատուիրակութեան մեկնումի մասին: Այս զեկոյցը ընելու առեւն, Գեղեչկորին առաջին անգամը ըլլալով հրապարակօրէն ու պաշտօնապէս յիշեց որ Անդրկովկասը կը գործէ իրբեւ կատարելապէս անկախ քաղաքական միաւոր մը: Գեղեչկորին դարմանք յայտնեց, որ Թուրքերը, խոստանալէ ետք պաշտպանել Պրեսթ-Լիթովսքի մէջ Անդրկովկասի անկախութիւնը, չապասեցին Տրապիզոնի խորհրդածողովին, այլ անջատ հաշտութիւն մը կնքեցին Ռուսիոյ հետ ի վնաս Անդրկովկասեան Հողամասերու: Գեղեչկորի յայտնեց, որ «հաշտութիւնը վտանգի տակ է եւ ժողովուրդը պէտք է պատրաստ ըլլայ ամէն պատահականութեանց»:

Բոլոր կուսակցութիւնները, բացի Մուսավաթէն, ոյժ տուին լառավարութեան անդրդուելի գիրքին՝ համաձայնելով, որ պէտք չէ ճանչնալ Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը: Միայն Պան-Պոյսքին, Մուսավաթի լիւրըրը, կը հրաւիրէր սպասողական գիրք բռնել եւ վճռական ոչ մէկ քայլ առնել, մինչեւ որ Տրապիզոնէն նոր տեղեկութիւններ դան:

Սէյմի ընդունած բանաձեւը կը մերժէր Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը եւ հաւանութիւն կու տար կառավարութեան քայլերուն:

Ծանրութեան կեղրոնը փոխադրուեցաւ Տրապիզոն: Բայց հոգեբանօրէն Անդրկովկասը կը զգար ինքզինքը բոլորովին միմակ, լքուած Ռուսիայէն, թէեւ պաշտօնապէս դեռ անջատուած չէր: Երկրորդի վիճակ մը ստեղծուած էր. փաստօրէն Անկախ Անդրկովկասը տակաւին իրաւականօրէն անկախ չէր: Եւ Թուրքերը կը բացատրէին այդ՝ Հայերու եւ մասամբ Վրացիներու ոռուսասիրութեամբ, որ աւելի եւս կը զրգոէր գանոնք:

Զինուորական տեսակէտով Հայերու վիճակը ամէնէն ծանրն էր: Եւ բնական է, որ ամէնէն աւելի անհանդիստ էին անոնք՝ սերտատրոփ սպասելով Տրապիզոնի բանակցութեանց արդիւնքին:

ՏՐԱՊԵՉՈՆԻ ԽՈՐՀՐԳԱԺՈՂՈՎՈՒ

(1918 ՓԵՏՐՈՒԱՐ 23 — ԱՊՐԻԼ 1)

Տրապիզոն գաղափար պատուիրակութեան կազմը շատ բազմա-
դամ էր: Բոլորս միասին 40 հոգի էինք — պատուիրակութեան ան-
դամներ, խորհրդականներ, քարտուղարներ, տնտեսական բաժնի
վարիչներ, յատուկ յանձնարարութեանց սպաներ: Ասկէ զատ, հե-
տերնիս առած էինք 50 հոգիէ կազմուած պահակախումբ մը:

Այս ահագին բազմութիւնը ինքնին ցոյց կու տայ, թէ որքան
անփորձ էինք տակաւին հաշտութեան խորհրդաժողովի մը պատ-
ուիրակութիւն կազմելու համար, միւս կողմէ ան ապացոյց էր, թէ
ո՛ր աստիճան փոխադարձ անվստահութիւն կար պատուիրակութիւնը
կազմող զանազան ազգութեանց ներկայացուցիչներուն միջեւ, ու-
րոնք ամէնքն ալ կ'ուզէին իրենց սեփական խորհրդականներն ունե-
նալ՝ չվստահելով ուրիշներուն: Հետագային, երբ հասանք Տրապի-
զոն, թուրք թերթերը չարամիտ կերպով սրախօսեցին, թէ՛ «եթէ
եկածը զինուորական արչաւախումբ մըն է, փոքր է. բայց եթէ հա-
տուութեան պատուիրակութիւն մըն է, չտիէն աւելի մեծ է»:

Տեղաւորուելով յատուկ զնացքի մը մէջ՝ Փետրուար 17ին կէս
գիշերին մեկնեցանք Թիֆլիսէն: Փետրուար 22ին արդէն ծովի վրայ
էինք: Ռատիօ-հեռագրով հաղորդեցինք Պոլիս մեր դուրս գալու մա-
սին: Կը ճամբորդէինք «Կարլ» նաւով:

Աւելի պարզ կերպով ներկայացնելու համար մեր խորհրդա-
ժողովի աշխատանքները, պէտք է յիշենք նաեւ, որ ասոր տեւողու-
թեան ամբողջ ընթացքին թուրքերը անդադար առաջ կը շարժուէին
կովկասեան ճակատի վրայ, իսկ մեր զորքերն ալ անընդհատ կը նա-
հանջէին: Խորհրդաժողովի սկիզբը մեր զորքերու տեղաւորումը
հետեւեալն էր — Պաթումը եւ Ճորոխի հովիտը գրաւած էին Վրաց
զորամասերը: Երզնկայի ուղղութեամբ կանգնած էր մեր Երզնկայի
գունդը: Էրզրում կը գտնուէին էրզրումի գունդը եւ Ա. ու Գ. գուն-
դերը: Կարսի մէջ ունէինք երեք գունդեր: Խնուսէն մինչեւ վար
գիրքեր բռնած էին Բ. հայկական գունդը եւ Խնուսի եւ Վանի գուն-
դերը: Վանէն հարաւ կանգնած էին Ե. հայկական գունդը եւ Ա. Բ.
ու Գ. Վանի գումարտակները: Վանէն արեւելք կեցած էր Մակուսի
գունդը: Ասոնցմէ գատ այդ ճակատներու վրայ մենք ունէինք յա-
տուկ զորամաս մը Անդրանիկի հրամանատարութեամբ եւ Սեպուհի,
Մուրատի, Տէր Ղեւոնդեանի, Թորգոմի, Պանդուխտի եւ այլոց
խումբերով: Երևանի մէջ կը գտնուէր Զօրավար Սիւրիկեանի տիպի-
զիան, Ալեքսանդրապոլի մէջ՝ Զօր. Արեշեանի տիպիզիան եւ հեծե-
լագորաց զորամասը զնդ. Կորկանեանի հրամանատարութեամբ: Գըլ-
խաւոր սպայակոյտը եւ Նաղարբէկեանը կը գտնուէին Թիֆլիս, իսկ
Պաքուի մէջ կային 10.000է աւելի հայ զորքեր: Պարսկաստանի մէջ
էին Ասորիներու զորամասերը Աղա Պետրոսի գլխաւորութեամբ եւ
հայկական զուճարտակ մը՝ Ստեփանեանի հրամանատարութեամբ:

Թուրքերու ընդհանուր ծրագիրն էր գրաւել Պաթում-Պաքու
երկաթուղայիծը, տիրել Պաքուի նաւթահանքերուն, փոխադրել զօր-
քերը թուրքեստան եւ այնտեղէն սպառնալ Անգլիոյ: Միաժամանակ
անոնք կը շարունակէին մօտենալ Ալեքսանդրապոլին, որպէսզի այն-
տեղէն Լըթան Պաքու, Ջուլֆա, Պարսկաստան, իսկ այդ տեղէն ալ
սպառնալ Պաղտատի՝ Անգլիացիներուն:

Հասկնալի է, որ Կովկասը կը դառնար ռազմական գործողու-
թեանց կեդրոն: Գերման զօր. Լիւտէնտորֆ պատերազմի մասին
գրուած իր յիշողութեանց մէջ կ'ըսէ, թէ Հայերու հերոսական դի-
մադրութիւնը խանգարեց այդ ծրագրի իրագործումը, արգելք եղաւ
նաւթի եւ կաղովինի ստացման Պաքուէն, — բան մը որ անհրաժեշտ
էր օթոմոպիլները ժամանակին հասցնելու եւ շարժելու համար:

1918 թ. ամրան սկիզբը Գերմանացիները կեդրոնացուցին Օտե-
սայի մէջ 15,000 զօրք Կովկաս զրկելու համար, իսկ Կովկաս զրկե-
լած թրքական զորքերը մօտ 30,000 էին, որոնցմէ 8,000ը Պաքուի
մէջ էր: Ասոնք Պաղեստինի ճակատէն վերցուած թրքական լաւագոյն

զօրամասերն էին:

Եւ բաղխեցան երկու ուժեր՝ Կովկասեան, կամ աւելի ճիշդը,
հայկական ու թրքական. էրզրումի գրաւումէն յետոյ թուրքերու
կողմէ հայկական զօրքը նահանջեց դէպի Սարիղամիշ. 11 օր հայ
զօրքերը կրցան դիմադրել, մինչեւ որ Թիֆլիսէն օգնական ուժեր ե-
կան: Այսուհանդերձ անկարելի եղաւ պահել Սարիղամիշը, զոր
թուրքերը գրաւեցին Մարտ 23ին: Նահանջելով՝ Հայերը կրակի տը-
ւին քաղաքն ու պահեստները եւ քաշուեցան դէպի Կարս:

Խորհրդաժողովի առաջին օրը Բէուֆ պէյը, թրքական պատ-
ուիրակութեան նախագահը, երկար, ղեղեցիկ խօսքերով զարդար-
ուած ճառ մը խօսեցաւ: Ինչպէս իր գրոյցներէն ալ յետոյ հասկցուե-
ցաւ, Բէուֆ պէյ մեծ նշանակութիւն կու տար թուրքիոյ եւ Անգլիոյ
մերձեցման: Մաղումով Ձերբէջ, ան շատ կը հետաքրքրուէր Կովկա-
սի ու իր ցեղակիցներու բախտով: Իր ճառին մէջ Բէուֆ պէյ ըսաւ,
թէ «Արեւելքի մէջ կը բարձրանայ նոր աստղ մը եւ աստիկա Անգլո-
կովկասեան Հանրապետութիւնն է», զոր կ'ողջունէ, ինչպէս նաեւ
կ'ողջունէ անջատուած հողամասերու վերադարձը մայր երկրի գիր-
կը: Բէուֆ պէյ նկատի ունէր Կարսի, Պաթումի եւ Արտահանի վե-
րադարձը թուրքիոյ:

Բնականաբար, այս ակնարկները չփոթութիւն եւ տահաճութիւն
պատճառեցին մեզի: Այսուհանդերձ մենք շարունակեցինք պաշտպա-
նել մեր դիրքերը, ինչ որ արտայայտեցինք Մարտ 7ին մեր յատուկ
յայտարարութեան մէջ:

Պաշտօնական եւ անպաշտօն բանակցութիւններէն պարզուե-
ցաւ, որ. ա) թուրքերը ամէն գնով կ'ուզեն ստանալ Կարսը, Պա-
թումը եւ Արտահանը յենուելով Պրէսթ-Լիթովսքի դաշնագրի վրայ.
եւ բ) Կ'ուզեն ստեղծել պատուար մը թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ
յանձին Անգլոկովկասեան հանրապետութեան, որ թէ՛ փաստօրէն եւ
թէ՛ իրաւականօրէն անկախ ըլլայ եւ անջատուի Ռուսիայէն:

Այս ծրագիրը իրագործելու համար թուրքերը որոշած էին
զինուորական արշաւանք մը կատարել եւ գրաւել վիճելի հողամա-
սերը:

Թուրք պատուիրակութեան քարտուղարը Համի պէյ, որ 85
տարեկան մարդ մըն էր, «միջազգային իրաւունքի փրոֆեսոր» շատ
մօտ էր Բէուֆ պէյին եւ անոր յանձնարարութեամբ յաճախ կու գար
ինձ մօտ խօսելու համար յատկապէս Հայկական Հարցի մասին: Այդ
պարոնին ես հանդիպեցայ նաեւ Կ. Պոլիս 1918 թ. աշնան: Թէ Բէուֆ
պէյի եւ թէ Համի պէյի հետ ունեցած իմ խօսակցութեանց տպաւո-

րութիւնն այն էր, որ Թուրքերը Թրքահայ հարցի լուծման երկու ծրագիր ունէին այն ատեն: Առաջին՝ բնակչութեանց փոխանակութիւն Թուրքիոյ եւ Անդրկովկասի միջեւ եւ երկրորդ՝ տեղական ինքնավարութիւն Թրքական վեհապետութեան տակ Ալաշկերտի, Վանի եւ Խնուսի շրջաններուն մէջ:

Փոխանակութեան վերաբերմամբ Բէուֆ պէյ մեզ կ'առաջարկէր թողուլ Անդրկովկասի մէջ 300,000 Թրքահայ գաղթականները, իսկ անոնց փոխարէն Անդրկովկասէն Թուրքիա փոխադրել 300,000 Թաթարներ: Այս առաջարկը մենք մերժեցինք, որովհետեւ ան կը զրկէր մեզ իրաւունքէ պահանջել Թրքահաստանը, որ Թուրքերը կ'ուզէին տեղաւորել Անդրկովկասէն տարուած մահմետական տարրեր:

Երկրորդ ծրագիրը Թուրքերու մտքին մէջ ալ շատ աղօտ էր եւ Բէուֆ պէյ դուրս չէր գար ընդհանուր խօսքերու սահմանէն. պարզ էր միայն, որ ան կ'ուզէր այդպէսով Թրքահայաստանի խընդիրը դարձնել Թրքական ներքին խնդիր մը:

✓ Գալով Անդրկովկասի անկախութեան խնդրին, Թուրքերը այդ մասին շատ վճռական էին: Անոնք կը պահանջէին, որ Անդրկովկասը յայտարարէ իր անկախութիւնը հանդիսաւոր կերպով, այլապէս կը մերժէին մեզ հետ պաշտօնապէս բանակցիլ:

✓ Աստիճանաբար, ռազմական գործողութեանց զարգացման հետ զուգընթաց կովկասեան ճակատի վրայ, մենք հասանք այն եզրակացութեան, թէ անհրաժեշտ է որոշ հողային զիջումներ ընել Թուրքերուն: Իսկ երբ այդ համոզման եկանք, սկսան ներքին վէճերը կովկասեան ազգութեանց ներկայացուցիչներուն միջեւ: Վրացիները չէին ուզեր զիջիլ Պաթումը, Հայերն ալ ոչինչ կ'ուզէին զիջիլ Կարսէն, իսկ Թաթարները չէզոք էին այդ խնդիրներու մէջ, բացի Շէյխիւլիսլամովէն, որ ընկերվարական էր եւ Հայերու ու Վրացիներու կողմը կը բռնէր միշտ:

Շուտով Տրապիզոն եկան եւ Հիւսիսային Կովկասի լեռնականներու ներկայացուցիչները, Չերմոեւ եւ Բամատով: Երկուքն ալ միացեալ Կովկասեան Ֆետերասիոնի կողմնակից էին եւ իրենց փրկութիւնը ատոր մէջ կը տեսնէին: Առհասարակ, պէտք է ըսել, որ Տաղստանի լեռնականները այն աստիճան Թրքական օրիէնթացիա չունէին, որքան Ատրպէճանցիները: Անկախ Տաղստանի եւ հերոս Շամիլի յիշատակը դեռ թարմ է անոնց մէջ: Անոնք փորձեցին մեզ օգնել: Պօսեցան Բէուֆ պէյին հետ յիշեցնելով անոր, թէ ինքն ալ Չերքէզ է, կովկասցի եւ ուրեմն պարտաւոր է օգնել կովկասեան գործիչներուն իրենց ժողովուրդներու ազատութեան գործին մէջ:

Բայց անոնց միջամտութիւնը արդիւնք չտուաւ: Թուրքերը անդըրդուելի էին:

Կովկասեան պատուիրակութեան նախագահ Պ. Չիենկէլին, տեսնելով, որ բանակցութիւնները՝ այսքան հակամարտ տրամադրութիւններով ու ձգտումներով իր իսկ կազմին մէջ, չեն կրնար ունէլ զրական արդիւնք տալ, առաջարկեց ուղարկել Թիֆլիս յատուկ յանձնախումբ մը, որ պիտի պաշտօն ունենար անձամբ ներկայացնելու կառավարութեան իրերու միջակը պարզել եւ յատուկ լիազօրութիւններ խնդրելու նախագահին համար՝ «ինքնուրոյն քայլեր» առնելու: Այդ յանձնախումբը, որու մէջ մտաւ նաեւ Քաջաղունին մեր կողմէ, զնաց Թիֆլիս եւ արտակարգ լիազօրութիւններ ստացաւ Սէյմէն Պ. Չիենկէլինի համար Թուրքիոյ զիջելու Անդրկովկասեան հողամասերու մէկ մասը:

Երբ յանձնախումբը վերադարձաւ, մեր պատուիրակութիւնը Մարտ 23ին գրուած նամակով մը հաղորդեց Թուրքերուն, թէ համաձայն է զիջելու Կարսի նահանգի որոշ մասերը Թուրքիոյ: Այդ զիջումները չգոհացուցին Թուրքերը: Եւ անոնք պահանջեցին իրենց բոլոր առաջարկներու լիակատար ընդունումը: Միեւնոյն գրութեան մէջ կովկասեան պատուիրակութիւնը Թրքահայկական ամբողջ հարցը կը վերածէր հայ գաղթականներու վերադարձի եւ տեղաւորման խնդրի մը՝ անոր հետ կապելով նաեւ որոշ երաշխիքներ գաղթականներու կեանքը ապահովելու համար: Յիշուած էին նաեւ ուրիշ ազգերու գաղթականներ. նկատի առնուած էին յատկապէս Ասորի գաղթականները:

Պէտք է ըսել, որ երբ մենք Թիֆլիսէն Տրապիզոն կը մեկնէինք, Ասորիներու ղեկավարները զիմեցին մեզի խնդրելով, որ իրենց հարցն ալ պաշտպանենք: Անոնք ալ մեզի պէս յուսախարուեցան: Աւելի լաւ է այս կտորը դնել Լօզանի գլուխը:

Թուրքերը կը շարունակէին անդրդուելի մնալ: Տրապիզոն եկաւ Վեհիպ փաշան եւ ընդունուեցաւ մեծ հանդիսաւորութեամբ, երաժշտութեամբ եւ դորահանդէսով. տեսնուեցաւ նաեւ մեզ հետ, հաղորդեց իր ռազմական յաջողութիւններու մասին: Քաղաքին մէջ նկատելի էր որոշ զրգոտմ: Եւ, իրաւ, Մարտ 24ին, ուշ երեկոյեան, մեր պատուիրակութիւնը ստացաւ Բէուֆ պէյէն այս նամակը.—

«Պ. Նախագահ, Օսմանեան Կայսերական կառավարութիւնը կը պնդէ 1918 Մարտ 21ին իր րրած յայտարարութեան վրայ եւ կը խնդրէ Անդրկովկասեան յարգելի պատուիրակութեան վերջնական պատասխան տալ իրեն այդ մասին 48 ժամուայ ընթացքին»:

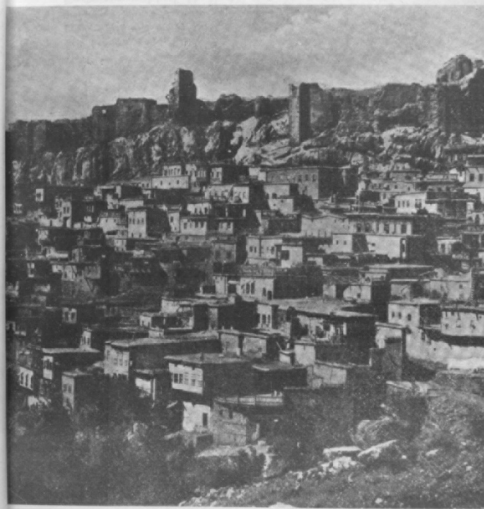
Այս վերջնագիրը շատ լուրջ կացութիւն ճը կը ստեղծէր, որովհետեւ պարզ կը թէ դառն շքեղունեւոր պարտաւոր զատեալաբանական գործողութիւնները պիտի վերականգնէ եւ Ազգերովկասը դրամական կենթարկուէր: Մեր պատուիրակութիւնը անմիջապէս նման դրամայն գիշերը, եւ ձայներ կը լսուէին արդէն զիջելու: Բայց յանձնել կարճ ու Պաթուսը Քուրբերուն, կը նշանակէր Ազգերովկանի փրցնել անոր անկէն արժէքուար ձայներ: Մենք փորձ բերինք փրկել զէթ րան ճը: Մարտ 25ին առաւտեան Չիտնիկէն չեռուպէր ճը բանց Քիֆին Նազարզելով, որ էր կարծիքով էրբեւ առաւելագոյն զիջում Քուրբերուն պէտք է յանձնել ամբողջ կարսի նահանգը Նայ տարրով բնակուած անոր արեւելեան սահմանազուտի փոքրիկ սրբազուրթեամբ, Արտաւանի շրջանի չեւտային ձայները եւ Պաթուսի նահանգի Արզուինի շրջանը: Չ. Չիտնիկէն աւելցուցեր էր ձայնաւորապէս. «Ես համոզուած եմ որ Քուրբերը չեն զիջիր Եւ Պարսուր: Վեհիպ փոշան որոշապէս քսաւ այդ, բայց տարբերութիւնը այն է, որ անոնք կը սակարկեն անոր շուրջ: Գալով կարսին՝ զայն պահպանել զիւսանազիտական ճամբով բացարձակապէս անկարելի է: Կարսի մասին Քուրբերը խօսի անգամ չեն ուզեր: Ես զիտեմ, որ հարցին այս կերպ զրուիլը կը սպասեայ Անգրիովկասի եւ Ալանի միութեան, բայց, զժրայտաբար, ուրիշ ելք չկայ: Քուրբերը շատ լուրջ կերպով սկսած են սյտանալով մզել»:

Գիշերը եւ տեսուկցայ Չիտնիկէի չեռ, եւ երկուսը այլ այն կարծիքէն կէնք, որ պէտք է զիջումներ ընել, որովհետեւ զատեալաբանական չէինք ուզեր եւ չէինք կրնար:

Միեւնոյն ատեն Քուրբերը արդէն մտած էին Ազգերովկասի սահմանները. անոնց դրամատերը դրամու էին Սարիգամէլը եւ Պաթուսի նահանգի մէկ որոշ մասը: Աւտար, Ազգերովկասի կառավարութիւնը Մարտ 26ին չեռուպելով չբանաւելցի պատուիրակութեան. «Պետք է յայտնել թուրք պատուիրակութեան, թէ Բանի որ թուրք գործերը մտած են Անգրիովկասի սահմանները, հաշտութեան քանակութիւնները պէտք է դադարին եւ այս մասին պիտի հազարդուի Անգրիովկասի ժողովուրդներուն»:

Բայց նախ որք երեկոյեան կառավարութիւնը Նազարզելց. թէ ինքը չամաձայն է զիջելու կարսի նահանգը եւ Արզուինի շրջանը աւելցնելով՝ որ Նայեր չեն ուզեր յանձնել կարս թողալը Քուրբերուն:

Ճամանակը, սակայն, կ'անցնէր: Պատուիրակութիւնը կը

զգար, որ Թուրքերը կ'ուզեն զահափիծել զէպղերը: Եւ Մարտ 26ին, Հեռադրեց կառավարութեան, թէ իրերու վիճակը կը պահանջէ անմիջապէս ճանչնալ Պրեսթ-Լիթովսքի հաշտութիւնը: Վերցնելով պատասխանատուութիւնը իր վրայ, Մատուիրակութիւնը Մարտ 28ին հաղորդեց Թուրք պատուիրակութեան, թէ ինք կ'ընդունի Պրեսթ-Լիթովսքի զաշնադիրը: Ես եւ Քաջաղունին անհրաժեշտ նկատեցինք մեր կողմէն անձամբ սպուելու Սէյմի Դաշնակցական Փրակցիայի վրայ, եւ այդ նպատակով Մարտ 28ին Հեռադրեցինք Գեղեչկորին ու Ֆինանաներու նախարար Կարճիկեանին Հետեւալը. «Անհրաժեշտ կը նկատենք հրաւիրելու Հ. Յ. Դաշնակցութեան ամենալուրջ ու չաղրութիւնը այն բանի վրայ, որ ստեղծուած պայմաններու մէջ Պրեսթ-Լիթովսքի զաշնադիրն ընդունիլը փոքրագոյն չարիքը պէտք է համարել»:

Պէտք է բռնել, որ այդ Հեռադրէն չարաթ մը առաջ վարչապետ Գեղեչկորին հրաւիրած էր զիս եւ Քաջաղունին մտնելու կառավարութեան մէջ: Մենք տուած էինք մեր համաձայնութիւնը եւ այդ պատճառով ալ մեր Հեռադիրը ուղղած էինք մեր կառավարական ընկերներուն:

Թուրքերը, աւելի եւս ազդելու համար մեր տրամադրութիւններուն վրայ, հաղորդեցին մեզ, թէ Վերտէօնը ինկած է արդէն, եւ Գերմանացիները կը մօտենան Փարիզին: Մարտ 30ին Թուրքերը վերջնադիր մը զրկեցին Պաթումի հրամանատարին՝ անմիջապէս յանձնելու իրենց Պաթումի բերդը իր բոլոր ամբողջութիւններով ու ռազմամթերքով, հակառակ պարագային կը սպառնային Ապրիլ 1ին զրոհ տալ բերդին վրայ, որուն հետեւանքը պիտի ըլլար «աւերում, արեան թափում եւ զինուորներու զերում»: Իսկ Մարտ 31ին Ռէուֆ պէյը հաղորդեց մեր պատուիրակութեան, թէ «որպէսզի կարելի ըլլայ բանակցութիւններուն մասնակից դարձնել նաեւ զինակիցները (Գերմանացիները, Աւստրիացիներն ու Պուլխարները), անհրաժեշտ է ամէն բանէ առաջ, որ Անգրիոյկասը յայտարարէ իր անկախութիւնը»:

Մենք տալիս պալի վիճակի մէջ էինք: Ամէն վայրկեան կը սպասէինք Սէյմի Հեռադրին: Կը կարծէինք, թէ Սէյմը պիտի ընդունի Պրեսթ-Լիթովսքի զաշնադիրը: Մինչդեռ Թիֆլիսի մէջ շատ ուժեղ յուզում կար. մեր Հեռադիրները ստացուած էին, հարցերը լուրջ ըննութեան կ'ենթարկուէին: Մարտ 31ին, ժամը 1.50ին, ցերեկը, Չիքիճէի նախագահութեամբ Թիֆլիսի մէջ տեղի ունեցած էր կարեւոր ժողով մը Սէյմի նախագահութեան, կուսակցութեանց

ներկայացուցիչներու եւ կառավարութեան մասնակցութեամբ: Գեղեցիկորին կառավարութեան կողմէ յայտարարեբ է, թէ գինուորական հեղինակութեանց կարծիքով Պաթումի պաշտպանութիւնը ամենալաւ վիճակի մէջ է: Մերեթէլին յայտնեբ է, թէ աւելի լաւ է մեռնիլ կոուի մէջ, քան մահացու ինքնահարուած հասցնել յանձնելով Պաթումը: Կարճիկեանն եւս նոյնիմաստ յայտարարութիւն ըրած է: Բոլոր կուսակցութեանց Փրակցիաները խօսեբ են նոյն ոգիով, եւ ժողովը, որ փակուեբ է ժամը 2.55ին, ընդունեբ է հետեւեալ բանաձեւը. «Առաջարկել Սէյմին ետ կանչելու պատուիրակութիւնը Տրապիզոնէն, ընտրել մարմին մը երեք հոգիէ բաղկացած՝ տալով անոր արտակարգ լիազօրութիւններ երկրին պաշտպանութեան գործը վարելու համար եւ անմիջապէս հրաւիրել Սէյմի նիստ»:

Այս բանաձեւը ընդունուեբ է միաձայնութեամբ:

Նոյն օրը, երեկոյեան ժամը 7ին կը հրաւիրուի Սէյմի նիստը, եւ Վրաց սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան պարագլուխ Ժորտանիայի առաջարկութեամբ միաձայնութեամբ կ'ընդունուի բանաձեւ մը, որ կ'ըսէր. «Նկատի ունեցալով, որ Թուրքիոյ եւ Անդրկովկասի միջեւ կարելի չեղաւ խաղաղ համաձայնութեան մը գալ սահմաններու վերաբերմամբ, կ'առաջարկուի Անդրկովկասեան պատուիրակութեան անմիջապէս վերադառնալ Թիֆլիս»:

Ժորտանիայի բացատրութեամբ այդ բանաձեւի ընդունումը կը նշանակէր պատերազմի յայտարարութիւն Թուրքիոյ դէմ: Պատերազմը վարելու համար ընտրուեցաւ մարմին մը արտակարգ լիազօրութիւններով: Այդ մարմնին մէջ կը մտնէին վարչապետ եւ միաժամանակ գինուորական նախարար Գեղեցիկորի, ներքին գործերու նախարար Ռամիշվիլի եւ ելեմտական նախարար Կարճիկեան:

Ապրիլ 1ին, առաւօտեան ժամը 10ին, վարչապետ Գեղեցիկորիէն պատուիրակութիւնը ստացաւ հեռագիր մը, որով մեզ կը հաղորդուէր Սէյմի ընդունած բանաձեւը եւ կը հրահանուէր անմիջապէս մեկնիլ Թիֆլիս: Մեր որոշումով Չիսենկելին յայտնեց Թուրքերուն, թէ պիտի մեկնինք անմիջապէս, բայց ոչ թէ հաշտութեան բանակցութիւնները խզելով, այլ ժամանակակերպապէս ընդհատելով: Թէեւ Թուրքերը շատ լաւ կը հասկնային, թէ ինչ կը նշանակէ մեր այդ ձեւակերպումը, բայց լուրթեամբ ընդունուեցաւ: Նոյն օրը երեկոյեան արդէն մեկնեցանք նաւով:

Այսպէսով հաշտութեան փոխարէն մենք Տրապիզոնէն կը տանէինք մեր երկրին պատերազմ:

Գ. Գ Լ Ո Ի Ե

Թ Ո Ւ Ր Ք - Ա Ն Դ Ր Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ե Ա Ն Պ Ա Տ Ե Ր Ա Չ Մ Ը

Ե Ի Պ Ա Թ Ո Ւ Մ Ի Բ Ա Ն Ա Կ Ց Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր Ը

(1918 ԱՊՐԻԼ 1 — ՄԱՅԻՍ 28)

1

Ապրիլ 2ին, կէսօրին, մօտեցանք Պաթումին, չափազանց անհանգիստ սրտով: Գիտէինք, որ նախորդ օրը Թուրքերուն կողմէ վերջնապիւր ուղղուած էր Անդրկովկասեան կառավարութեան անմիջապէս յանձնելու Պաթումը:

Պայծառ, արեւոտ օր մըն էր: Օդը այնքան թափանցիկ էր, որ դիւրութեամբ հեռուները կը տեսնէինք: Յանկարծ, մեր նաւապետը յուզուած մօտեցաւ ինձ եւ Չիսենկելիին եւ կէս ձայնով ըսաւ. «Ամբողջ վրայ թրքական դրօշակ կը տեսնեմ, քաղաքը Թուրքերուն ձեռքն է, եւ մեմք չեմք կրնար մտնել նաւահանգիստ»: Եւ իրաւ, Պաթումի ամրութեանց վրայ կը ծածանէր Թրքական դրօշակը եւ քաղաքը, անկասկած Թուրքերուն ձեռքն էր:

Փոքրիկ խորհրդակցութենէ մը ետք, որոշեցինք մեր նաւը ուղղել դէպի Փոթի: Քանի մը ժամ ետքը արդէն հասած էինք. ճանապարհին տեսանք բազմաթիւ նաւեր ու նաւակներ լեցուած Վրացի գինուորներով, որոնք կը փախչէին Պաթումէն. իսկ Փոթիի նաւա-

հանգիստը նոյնպէս լեցուն էր փախստական ժողովուրդով: Զինուորներն ու ժողովուրդը խառն էին իրենց իրերով ու կահկարասիներով:

Նաևէն իջնելով՝ փութացինք կառախումբ նստիլ ժամ առաջ Թիֆլիս հասնելու համար: Երբ հասանք Սամտրեղի կայարանը, որ Փոթիի գիծը կը միացնէ Պաթում-Թիֆլիս գլխաւոր երկաթուղագիծին, տեսանք հսկայական միթինկ մը՝ բաղկացած մեծ մասամբ Պաթումէն փախած զինուորներէ: Ճառախօսը ժորտանիան էր, Վրաց սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան չէֆը, որ յատկապէս եկած էր Թիֆլիսէն, զինուորներու տրամադրութիւնը բարձրացնելու համար: Ժորտանիայի հետ եկած էին նաեւ Նոյ Ռամիչվիլին, նոյնպէս պաւաւոր Վրացի զործիչ մը ու կառավարութեան անդամ, եւ Սէյմի քանի մը անդամներ: Ասոնց հետ շարունակեցինք մեր ճամբան դէպի Թիֆլիս: Ժորտանիան եւ ընկերները յոյս կը յայտնէին, թէ Պաթումի ուղղութեամբ ճակատը կարելի պիտի ըլլայ ամրացնել:

Երբ Թիֆլիս եկանք, իմացանք, որ Վրացիները Պաթումը յանձնած էին զրեթէ առանց կռիւի՝ տալով միայն մէկ սպաննուած հրամանատարները եւ զօրքի մէկ մասը գերի էին ինկած: Գրաւելով Պաթումը՝ Թուրքերը անմիջապէս առաջ շարժեցան Օզուրկեթի ուղղութեամբ: Տեղի ունեցան քանի մը աննշան ընդհարումներ եւ ի վերջոյ Օզուրկեթն ալ զրաւուեցաւ Թուրքերուն կողմէ, որոնց միացան շուտով Արասթումանի կողմի Թաթարները: Արասթումանն եւս անցաւ Թուրքերու ձեռքը:

Միաժամանակ Թուրքերը սկսան առաջ շարժիլ Կարսի ուղղութեամբ՝ նահանջի մղելով հայկական զօրամասերը: Սկսաւ կանոնաւոր պատերազմը: Բնակիչները կը փախչէին արշաւող թշնամիին առջեւէն դէպի Թիֆլիս:

Երբ մեր պատուիրակութիւնը հասաւ Թիֆլիս, անմիջապէս աւտոր անդամները սկսան զեկուցումներ տալ իրենց պատկանած կուսակցութիւններուն: Իսկոյն շեշտուեցաւ կուսակցութեանց տարբեր վերաբերմունքը դէպի սկսուած պատերազմը: Վրացիները չէին սպասեր, որ այդքան դիւրութեամբ պիտի իյնար Պաթումը, եւ այդ պատճառով ալ շատ վշտացած էին: Վրացական զանդուածներու մէջ պատերազմը ժողովրդականութիւն չունէր: Մահմետականները հօգիտով ու մարմնով Թուրքերու կողմն էին, եւ դարձեալ պատերազմի ամբողջ ծանրութիւնը կ'իյնար Հայերու վրայ: Պարզ էր, որ սկզբուած պատերազմը պիտի ըլլար պատերազմ մը ոչ թէ Անդրկովկասի եւ Թուրքիոյ, այլ Հայերու եւ Թուրքերու միջեւ:

Ամէն բանէ առաջ պէտք էր ճշդել, թէ ինչ գործնական նպատակներու համար կը մղուէր պատերազմը: Հայերու համար անիկա մէկ փուլն էր հայ-թրքական յաւիտենական վէճին, իսկ այս պարագային ան կռիւ մըն էր Կարսի համար: Վրացիներու համար պատերազմը կը նշանակէր կոտորիլ Պաթումի պաշտպանութեան համար: Երբ Պաթումը կորսուեցաւ, Վրացիներու համար պատերազմը կորսնցուց իր իմաստը:

Այսպիսի պայմաններու մէջ Հայոց Ազգային Խորհուրդը, որուն վրայ կ'իյնար հայկական պայքարի ամբողջ ծանրութիւնը, շարք մը ժողովներու մէջ քննութեան առնելէ ետք ստեղծուած կացութիւնը, որոշեց Ալեքսանդրապոլ ուղարկել յանձնախումբ մը՝ կազմուած Ազգ. Խորհուրդի, Սէյմի, կառավարութեան եւ պատուիրակութեան անդամներէ՝ մօտէն ծանօթանալու համար ռազմաճակատի վիճակին: Ալեքսանդրապոլի մէջ տեղի ունեցաւ կարեւոր խորհրդակցութիւն մը Ապրիլ 5ին եւ 6ին, որուն կը մասնակցէին նաեւ ռազմաճակատէն եկած ներկայացուցիչներ ու զործիչներ, որոնք բերած էին բաւական միախորհակալ տեղեկութիւններ: Խորհրդակցութիւնը եկաւ այն եզրակացութեան, որ պէտք է շարունակել դիմադրութիւնը եւ զօրացնել ռազմաճակատը:

Երբ վերադարձանք Թիֆլիս, այնտեղի տրամադրութիւնը գրտանք շատ աւելի ինկած, քան թողած էինք: Վրաց իշխող կուսակցութեան մէջ ծայր էին տուած լուրջ տարակարծութիւններ պատերազմը շարունակելու մասին: Անոնք կը զգային որ իրենց ժողովուրդը չ'ուզեր կոտորիլ Պաթումի անկումէն յետոյ: Միւս կողմէ, գտած էին միջոց մը ինքզինքնին ապահովելու համար Թուրքերէն: Եւ այդ միջոցը համաձայնութիւնն էր Գերմանիոյ հետ:

Այս պարագան բախտորոշ սղղեցութիւն ունեցաւ դէպքերու ընթացքին վրայ: Պէտք է ըսել, որ Տրապիզոնի խորհրդաժողովի վերջին օրերուն Տրապիզոն եկան երեք խորհրդաւոր գերման սպաներ, որոնք այցելութիւն տուին Զխենկելիին: Վերջինս պաշտօնապէս ոչինչ ըսաւ պատուիրակութեան այդ այցելութեան մասին, բայց անպաշտօն կերպով յայտնեց ինձ, որ եկողները մասնաւոր մարդիկ են, շահագրգռուած Զիատուրիի մանկանէզով:

Օգտուելով պատուիրակութեան նախագահի հանգամանքէն, ինչպէս նաեւ այն պարագայէն, որ Տրապիզոնի խորհրդաժողովը պաշտօնապէս ժամանակաւոր դադար մըն էր առած միայն եւ ոչ թէ խզուած, Զխենկելին Թիֆլիսէն ալ կը շարունակէր յարաբերութիւններ պահպանել թրքական բանակի հրամանատար Վեհիպ փաշայի

Հետ: Մասնաւորապէս հայկական շրջանները վրդովուած էին այդ գաղտնի եւ ինքնազուրի բանակցութիւններէն. այդ վրդովմունքը կատաղութեան հասաւ, երբ Չխենկելի ինքնազուրի կերպով կարգադրած էր յանձնել Կարսը թուրքերուն:

Կարսի յանձնումին այս խորհրդաւոր կարգադրութեան շուրջ մեծ տարակարծութիւններ կան, եւ ես պիտի ջանամ պարզել միայն այն, ինչ որ անձամբ տեսայ Ապրիլ 7—13 տարտամ օրերուն: Նախ եւ առաջ ըսելը, որ այդ օրերուն տեղի ունեցան չորս կարևոր դէպքեր: Առաջին՝ Գեղեցկորիի դահլիճին փոխարէն, Ապրիլ 13ին Սէյմին ներկայացաւ նոր կառավարութիւն մը Չխենկելիի գլխաւորութեամբ: Երկրորդ՝ Անդրկովկասը Ապրիլ 9ին յայտարարեց իր անջատումը Ռուսիայէն: Երրորդ՝ Չխենկելիի հրամանով Կարսը յանձնուեցաւ թուրքերուն: Եւ չորրորդ՝ Չխենկելի եւ Վեհիպ փաշա նոթաներու փոխանակութիւն ունեցան հաշտութեան բանակցութիւնները վերջապահելու մասին:

Այս բոլոր դէպքերը տեղի ունեցան շնորհիւ այն հանգամանքին, որ Վրացիները այլեւս կռուիլ չէին ուզեր եւ Չխենկելին իրրեւ հաշտութեան կողմնակից դարձաւ կեղրոնական դէմք մը՝ ետ մղելով կառավարութեան մէջ պատերազմի կողմնակից անդամները՝ Գեղեցկորին եւ Կարճիկեանը: Կարսի յանձնման հրամանը Չխենկելին տուած էր առանց ստացած ըլլալու Սէյմի վստահութիւնը:

Ինչպէս ըսինք, Վրացիներու մէջ երկու հոսանք կար: Առաջինը Ժորտանիայի եւ Գեղեցկորիի գլխաւորութեամբ կ'ուզէր շարունակել պատերազմը եւ դէմ էր Անդրկովկասի անջատումին Ռուսիայէն: Եւ երկրորդ հոսանքը Չխենկելիի եւ Ռամիշվիլիի առաջնորդութեամբ անկախութեան ու հաշտութեան կողմնակից էր: Այս երկու հոսանքներու պայքարը կատաղի էր. ձայները բաժնուած էին գրեթէ կէս առ կէս: Երկօրեայ տաք վիճաբանութիւններէ ետք, վերջապէս, Վրաց իշխող կուսակցութեան կեղրոնական Կոմիտէն 9 ձայնի մեծամասնութեամբ ընդդէմ 7ի որոշած էր յայտարարել Անդրկովկասը անկախ հանրապետութիւն, կառավարութեան գլուխ դնել Չխենկելին եւ վերսկսել հաշտութեան բանակցութիւնները թուրքերուն հետ:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ այդքան կատաղի վէճ չկար. բոլորին ցանկութիւնն էր պահպանել համերաշխութիւնը Անդրկովկասեան դրացիներու եւ, մասնաւորապէս, Վրացիներու հետ՝ միմեկ չմնալու համար թուրքերուն դիմաց: Պատերազմի ամբողջ պատասխանատուութիւնը թուրքերուն հետ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր վր-

րայ չէր կրնար վերցնել, իսկ այդպէս պիտի ըլլար, եթէ ան գործէր հակառակ Վրացիներուն: Դաշնակցութեան ղեկավար շրջանակներու տրամադրութիւնները շատ լաւ արտայայտեց այն ատեն Սէյմի անդամ Յովհաննէս Քաջպիտունին, որ կառավարութեան կողմէ հետեւեալ բնորոշ յայտարարութիւնը բրաւ Սէյմի մէջ. «Քաղաքացիներ, Սէյմի անդամներ, Դաշնակցութեան Սէյմի խմբակցութիւնը լիակատար յստակութեամբ գիտակցելով այն մեծ պատասխանատուութիւնը, զոր իր վրայ կը վերցնէ այս պատմական վայրկանին, կը միանայ Անդրկովկասը անկախ հանրապետութիւն յայտարարելու առաջարկին»: Դաշնակցութեան մէջ տիրող այս տրամադրութիւնները Կարճիկեանը պարզեց քանի մը օր ետք ընդարձակ եւ գեղեցիկ ճառով մը Սէյմի նիստին մէջ:

Անկախութեան յայտարարութեան դէմ արտայայտուեցան սոցիալիստ-յեղափոխականները յանձին Լ. Թումանեանի, հետագային Հայաստանի Խորհրդարանի անդամ, եւ Վրացի Լոնտոն Կիպանիճէն: Այսուհանդերձ ամբողջ դահլիճը խանդավառ ցոյցերով ընդունեց Անդրկովկասի անկախութեան յայտարարութիւնը, որ տեղի ունեցաւ Ապրիլ 9ին: Այդ որոշումէն յետոյ Չխենկելին զեկուցում մը բրաւ Տրապիզոնի խորհրդածոցովի մասին: Եւ Սէյմը այդ զեկուցումը լրսելէ ետք, առանց վիճաբանութեան ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը. «Լսելով հաշտութեան պատուիրակութեան զեկուցումը, Սէյմը կ'առաջարկէ կառավարութեան շարունակել հաշտութեան բանակցութիւնները եւ միջոցներ ձեռք առնել հաշտութիւնը շուտափոյթ կերպով կնքելու համար. միաժամանակ Սէյմը կ'առաջարկէ կառավարութեան եռանդուն միջոցներ ձեռք առնել երկրի պաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար»:

Երբ Ապրիլ 9ին Սէյմը որոշեց յայտարարել Անդրկովկասեան հանրապետութեան անկախութիւնը եւ վերսկսել հաշտութեան բանակցութիւնները թուրքերու հետ, Գեղեցկորիի դահլիճը նկատեց այդ որոշումը իբր անվստահութեան արտայայտութիւն իր քաղաքականութեան եւ հեռացաւ քաղաքական բեմէն: Երբ Ապրիլ 10ի առաւօտը ես գացի պալատ, հանդիպեցայ Գեղեցկորիին սանդուխներուն վրայ դուրս ելլելու ատեն: Հարցուցի իրեն թէ ինչո՞ւ կը հեռանայ, ան պատասխանեց. «Սէյմի որոշումէն ետք այլեւս չկայ հիմ դահլիճ»: Բայց ես առարկեցի, թէ՛ չէ՞ որ նորը չկայ դեռ: Ես ինքս Գեղեցկորիի դահլիճի անդամ էի եւ անհրաժեշտ կը նկատէի պաշտօնի մէջ մնալ, մինչեւ որ Սէյմը վստահութիւն յայտնէ նոր դահ-

լիճին: Այսօր ալ այն կարծիքէն եմ, որ Գեղեցկորի-Կարճիկեան-Ռա-
միշվիլի երրորդութիւնը ժամանակէն առաջ լքեց իշխանութիւնը:
Նոյնը յայտնեցի նաև Կարճիկեանին:

Իրականին մէջ, Ապրիլ 9ին, գիշերուընէ սկսեալ մինչեւ Ապ-
րիլ 13ը երկիրը մնաց առանց օրինական իշխանութեան: Եւ Չիսն-
կելին էր, որ ինքնազուտի ու միահեծան կերպով կը վարէր գոր-
ծերը: Ապրիլ 13ին միայն Սէյմը վստահութիւն յայտնեց Չիսնկելի
կազմած դահլիճին, որուն ծրագիրն էր անկախութիւն եւ հաշտու-
թիւն:

Սակայն, հետաքրքիր է իմանալ, թէ ի՞նչ ըրաւ Չիսնկելին իր
միահեծան իշխանութեան երեք օրերու (Ապրիլ 10, 11, 12) ընթաց-
քին: Ան յարաբերութեան մէջ մտաւ վեհիպ փաշայի հետ, վերըս-
կըսելով հաշտութեան բանակցութիւնները անոր հետ, հրաման ար-
ձակեց զոր. Նազարէկեանին յանձնել Կարսը Թուրքերուն եւ զբա-
ղեցաւ իր դահլիճի կազմութեան գործով:

Հարկաւ, Չիսնկելին այն ատեն իրաւունք չունէր այդ բոլոր
քայլերն ընելու, որոնցմով առաջ ընտրու վրդովմունքի փոթորիկ մը,
որ կարող էր շատ վտանգաւոր բարդութիւններու առիթ տալ:

Գեղեցկորիէն բաժնուելով՝ ես, այնուամենայնիւ բարձրացայ
վերեւ եւ մտայ կառավարութեան նախագահի առանձնասենեակը,
ուր դտայ մինակ Չիսնկելին: Քանի մը աննչան նախադասութիւն-
ներ փոխանակելէ ետք, հեռացայ, եւ ներս մտաւ կովկասեան ռազ-
մաճակատի հրամանատարը: Հետեւեալ օրը միայն հասկցուեցաւ, որ
Սէյմի նախագահ Չիսնկէն նամակով մը յանձնած էր Չիսնկելիին
նոր դահլիճը կազմելու պաշտօնը: Ապրիլ 12ին, կէսօրէն ետք, Աւե-
տիք Սահակեանը (Հայաստանի Խորհրդարանի ապագայ նախագա-
հը), Յովհ. Քաջազնունին եւ ես հրաւեր ստացանք Չիսնկելիէն մըտ-
նելու իր դահլիճին մէջ. ինձ կ'առաջարկուէր ելեմտական նախա-
բարի պաշտօնը, Քաջազնունիին՝ խնամատարութեան, իսկ Սահակ-
եանին՝ պարենաւորման: Մեր կուսակցութեան հաւանութեամբ մենք
ընդունեցինք մեզի առաջարկուած պաշտօնները: Նոյն օրը երեկոյ-
եան ժամը 8ին Չիսնկելին հրաւիրեց մեզ նոր կառավարութեան ա-
ռաջին նիստին՝ կազմելու համար նոր դահլիճի յայտարարութիւնը,
որ պիտի ներկայացուէր Սէյմին:

Չիսնկելին բանալով նիստը՝ ըսաւ հետեւեալը. «Պարոններ,
ես շնորհակալ եմ ձեր աշխատակցութեան համար: Ես յանձն առի
կազմել այս դահլիճը, երբ Սէյմը յայտարարեց Անդրկովկասի ան-
կախութիւնը եւ որոշեց վերսկսիլ հաշտութեան բանակցութիւննե-

րը: Ուստի ժամանակ չկորսնցնելու համար ես արդէն Ապրիլ 10ին
շարք մը քայլեր ըրի: Յայտնեցի վեհիպ փաշային, որ Սէյմը կ'ըն-
դունի Պրեսք-Լիքովսի դաշնագիրը՝ հաղորդելով իրեն որ Կարսի
պարսլումին համար արդէն տուած եմ անհրաժեշտ հրամանները:
Նայն օրը եւեք հրաման տուի մեր բոլոր գործերուն դադրեցնել զին-
ուորական գործողութիւնները: Ապրիլ 11ին վեհիպ փաշան պատաս-
խանեց, որ ինք եւս դադրեցուցած է զինուորական գործողութիւն-
ները, հրամայելով իր բանակին կանգ առնել Կարսէն երկու վերստ
հեռաւորութեան վրայ: Վեհիպ փաշան կը խնդրէր հաշտութեամբ
պատուիրակութիւն ուղարկել նորէն Տրապիզոն»:

Երբ Չիսնկելին վերջացուց իր խօսքը, մենք նոր հասկցանք,
որ Կարսը արդէն յանձնուած է Տաճիկներուն: Յնցուած էինք այդ
լուրէն: Եւ որովհետեւ չէինք կրնար այդպիսի անակնկալ պայման-
ներու մէջ մեր վրայ պատասխանատուութիւն վերցնել կատարուած
իրողութեանց համար, Սահակեանը, Քաջազնունին եւ ես յայտա-
բարեցինք, թէ մեր համաձայնութիւնը մասնակցելու Չիսնկելի
դահլիճին մենք ետ կը վերցնենք: Եւ դուրս եկանք նիստէն: Ես ան-
միջապէս հեռախօսով հաղորդեցի Սէյմի Դաշնակցական խմբակցու-
թեան նախագահ Կարճիկեանին իրերու կացութեան մասին: Ան ան-
միջապէս եկաւ պալատ եւ յարաբերութեան մէջ մտաւ Վրաց մեն-
չելի կուսակցութեան նախագահութեան հետ, տեղի ունեցած մի-
ջադէպի մասին:

Երեկոյեան ժամը 10ին, նոյն օրը, իրերու վիճակը հետեւեալն
էր: Ժորտանիա, Գեղեցկորի, Ծերեթիլի եւ Ռամիշվիլի Վրաց մեն-
չելիներու կողմէ ու Կարճիկեան, Օհանջանեան, Քաջազնունի եւ ես
Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ խորհրդակցութիւն ունեցանք այն
խնդրի մասին, թէ արդե՞ք Չիսնկելին կարող է մնալ իրրեւ թեկ-
նածու վարչապետի պաշտօնին այն ինքնազուտի քայլերէն ետք, զորս
ըրած էր եւ որոնք կը սպառնային մեծագոյն բարդութիւններով:
Նոյն ժամուն, Կարսէն կամ աւելի ճիշդը Ալեքսանդրապոլէն զօր.
Նազարէկեանի հրահանգով հարցում կ'ուղղուէր Հայոց Ազգային
Խորհուրդին, թէ արդե՞ք ան հաւանութիւն տուած էր Կարսը Թուր-
քերուն յանձնելու հրամանին: Ամէն պարագայի տակ զօր. Նազար-
բէկեան կը պահանջէր երկարաճղել Կարսի պարսլումի պայմանա-
ժամը: Ան կը յայտնէր, որ ամբողջ քրիստոնեայ բնակչութիւնը կ'ու-
զէ լքել Կարսը եւ առնուազն շարաթ մը պէտք է, որպէսզի ամէնքը
կարողանան հեռանալ: Զօր. Նազարբէկեան կը շեշտէր նաև, թէ

Կարսի նահանգի մէջ գտնուող Ալեքսանդրապոլի ամրութեանց ոչըն-
չացումը, փաստորէն Ալեքսանդրապոլն եւս կը յանձնէ Թուրքերուն,
եւ որ անորոշ է, թէ ով պէտք է պաշտպանէ Կարս-Ալեքսանդրապոլ
երկաթուղագիծը:

Մրտակեղէք տեղեկութիւններ կու գային Կարսի պարպումի
մասին: Կարսի նահանգային ջոմիսար Մամոյեանը պաշտօնապէս կը
հաղորդէր Ապրիլ 14ին հետեւեալը.

«Անակնկալ եւ արտակարգօրէն արագ յանձնումի հետեւան-
քով, որ տեղի ունեցաւ Թիֆլիսէն եկած հրամանով, Անդրկովկասի
այս մեծագոյն ամրութիւնը պաշտպանելու պատրաստուած բնակ-
չութիւնը հարկադրուեցաւ լքել ամէն ինչ եւ ձգել Կարսը Ապրիլ
12ին, երեկոյեան ժամը 5ին՝ թողլով Կարսը համապատասխան հրդեհի
մէջ: Կը վառէին լաւագոյն շէնքերը: Բնակչութեան նահանգի պատ-
կերը անկարագրելի է»:

Այսպիսի պայմաններու մէջ Չիսնկէլիի վարչապետութիւնը
անհանդուրժելի էր: Եւ մենք մեր այդ տեսակէտը պարզեցինք Վը-
րաց մենչեւիկներուն, որոնք յայտնեցին թէ համաձայն են ետ վեր-
ջընելու Չիսնկէլիի թեկնածութիւնը, բայց չեն ուզեր ուրիշ մենչե-
ւիկի մը անունը տալ անոր տեղ: Վրացիները հաղորդեցին նաեւ, որ
իրենք համաձայն են, որ վարչապետ դառնայ Քաջազնունին, որուն
աջակցելու պատրաստակամութիւն կը յայտնէին: Այդ յայտարար-
ութեանն յետոյ մենք սկսանք խորհրդակցիլ առանձին: Քաջազնու-
նին բացարձակապէս անընդունելի դտաւ Վրացիներու առաջարկը՝
բսելով հետեւեալը. «Այժմ ամէն բան լմնցած է. Կարսը յանձնուած
է. գայն ետ ստանալ անկարելի է. պէտք է հաշուի առնել կատար-
ուած իրողութիւնները: Անկարելի է մեր վրայ վերցնել վաղուայ
պատասխանատուութիւնը: Եթէ մենք ընդունինք Վրացիներու առա-
ջարկը, այդ պիտի նշանակէ որ մենք մարտահրաւէր կ'ընենք ման-
մետականներուն եւ մենք պատերազմի գլուխ կ'անցնինք Թուրքերու
դէմ: Մեր ներկայ ուժերով մենք իրաւունք չունինք այդպիսի քայլ
ընելու»:

Ի վերջոյ, մենք մերժեցինք Վրացիներու առաջարկը:

Կէս գիշերին, սակայն Վրաց մենչեւիկները նորէն եկան մեզ
մօտ եւ յայտնեցին, որ կը կրկնեն իրենց առաջարկը՝ կամ Չիսնկէ-
լին կամ Քաջազնունին:

Մենք նորէն քննութեան առինք կացութիւնը: Գիտէինք որ
հանրային կարծիքը մեզ կը դատապարտէ Չիսնկէլիի դահլիճին մաս-
նակցելու համար: Բայց ամէն բանէ վեր կը դասէինք Անդրկովկասի
ժողովուրդներու համերաշխութեան պահպանման գաղափարն ու
անհրաժեշտութիւնը: Այդ պատճառով ալ առաւօտեան ժամը 4ին ե-
կանք այն եզրակացութեան, թէ ուրիշ ելք չունինք բայց եթէ ըն-
դունիլ Չիսնկէլիի վարչապետութիւնը եւ մտնել անոր դահլիճին մէջ:
Ու մենք առինք մեր հաւանութիւնը:

Կուսակցական գործիչները սկսան բացատրել զանգուածներուն
ստեղծուած տաղանջալի կացութիւնը եւ տնկէ բխող անխուսափե-
լիութիւնները: Եւ առիկա յաջողեցաւ շնորհիւ Հ. Յ. Դաշնակցու-
թեան զմայլելի կողմակերպութեան եւ անոր ազդեցութեան ժողո-
վրդական զանգուածներուն վրայ: Կուսակցական կարգապահութիւ-
նը յաղթանակեց:

Միւսնոյն ատեն Հայոց Ազգային Խորհուրդը զբաղուած էր
գաղթականները Ալեքսանդրապոլ փոխադրելու եւ տեղաւորելու հար-
ցով, ինչպէս նաեւ հայկական գաւառներու պաշտպանութեան գոր-
ծով: Արդէն շատերը կը զիտակցէին, որ պատերազմը կը դառնայ
դուռ հայ-թրքական եւ պիտի շարունակուի հայկական հողի վրայ:
Կը զգացուէր, որ շուտով կովկասեան ազդութեանց հակամարտու-
թիւնները իրենց ծայրայեղ աստիճանին պիտի հասնին շնորհիւ տար-
բեր օրիէնթացիաներու:

Ապրիլ 15ին զօր. Նազարբէկեան եւ Վեհիպ փաշան հաղորդե-
ցին պաշտօնապէս Կարսի յանձնումի մանրամասնութիւնները: Վե-
հիպ փաշա իր հաղորդագրութեան մէջ կը մեղադրէր զօր. Նազար-
բէկեանն այն բանի մէջ, որ հայ զորավարը թնդանթային կրակի էր
բռնած թրքական զօրքերը, — բան մը, որ հակառակ էր յանձնման
պայմաններուն: Իսկ զօր. Նազարբէկեանը կը մատնանշէր այն պա-
րագան, որ բնականոն պայմաններու մէջ բերդը կրնար պաշտպան-
ուիլ ամիս մը եւս, բայց հաշտութեան լուրերը եւ բանազնացներու
հանդիպումը սպաննեցին դիմադրութեան ոգին զօրքերու եւ ժողո-
վուրդի մէջ:

Այսպէս թէ այնպէս, Կարսը Թուրքերուն ձեռքը ինկաւ, եւ մեր
զօրքերը նահանջեցին դէպի Ալեքսանդրապոլ:

Այս փաստերէն պարզ կ'երեւի, որ Անդրկովկասի անկախու-
թեան յայտարարման, հաշտութեան բանակցութեանց եւ Կարսի
յանձնումի ծանրակշիռ խնդիրներուն մէջ բախտորոշ դեր կատարե-
ցին Վրացիները: Խանդավառ ճառերով անոնք ողջունեցին պատե-

բազմը, բայց հազիւ 9 օր անցած, հաշտութեան խօսք բացին եւ ճակատագրական քայլերը ըրին: Եւ այս դերը կրցան խաղալ, որովհետեւ իրենց ետեւ կանգնած էին նաեւ Անդրկովկասի մահամտականները:

Զխնկելիի դահլիճի կազմը հետեւեալն էր. — Վարչապետ եւ արտաքին գործերու նախարար՝ Զխնկելի, Ներքին գործոց նախարար՝ Ռամիշվիլի, Էլեմտական նախարար՝ Ա. Սատիսեան, Հազորդակցութեան նախարար՝ Մելիք Ասլանով (Թաթար), արդարադատութեան նախարար՝ Սան Սոյսկի (Ատրպէյճանի ապագայ վարչապետը), զինուորական նախարար՝ Գէորգաձէ (Վրացի), Հանրային կրթութեան նախարար՝ Ուսուրպէկով (Ատրպէյճանի ապագայ վարչապետը), առեւտուրի նախարար՝ Հաճինսկի (Թաթար), աշխատանքի նախարար՝ Արամայիս Երզնկեան, պարենաւորման նախարար՝ Աւետիք Սահակեան, խնամատարութեան նախարար՝ Յ. Քաջազնունի եւ պետական վերահսկիչ՝ Հայտարով (Թաթար):

Ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը, Զխնկելիի դահլիճը զօրաւոր էր իր կազմով, որովհետեւ իր մէջ առած էր Անդրկովկասի ապագայ հանրապետութիւններու գրեթէ բոլոր վարչապետները, նախարարներն ու դեսպանները:

Զխնկելիի կարգացած յայտարարութիւնը՝ Սէյմի մէջ, երկու հիմնական նպատակ կը պաշտպանէր՝ հաշտութիւն եւ անկախութիւն: Ատկէ զատ ան կը ծանուցանէր հետեւեալ շինարարական ծրագիրը. «Հողային հարցի լուծում, գործաւորական դասակարգի վիճակի բարելաւում, Էլեմտական անկախ դրութեան ստեղծում, պարենաւորման գործի կանոնաւորում, հազորդակցութեան միջոցներու վերականգնում եւ կառավարական հաստատութեանց պատշաճեցում պետական նոր իրաւակարգին»:

Զխնկելիի յայտարարութեան ընթերցումէն յետոյ արտայայտուեցան Անդրկովկասի երեք գլխաւոր կուսակցութեանց, այսինքն՝ ազգութեանց ներկայացուցիչները: Մուսավաթի, այսինքն՝ Թաթարներու կողմէ խօսեցաւ Ռասուլզադէ, որ առանձին խանդավառութեամբ ողջունեց Անդրկովկասի անջատումը Ռուսիայէն: Վրաց մենչեիկներու կողմէ խօսեցաւ Մերեթելի, փայլուն հռետոր մը, որ կարեւոր դեր կատարած էր յեղափոխական Ռուսիոյ մէջ: Մերեթելին Անդրկովկասի անջատումը Ռուսիայէն պատճառաբանեց երկու գլխաւոր շարժառիթներով՝ — արտաքին ճնշում (Թուրքերու կողմէ) եւ անկարելիութիւն ապրիլ Ռուսիոյ հետ ընդհանուր կեանքով այն օրէն ի վեր, երբ իշխանութիւնը անցած է պոլշեիկներու ձեռքը, ո-

րոնք կը սպաննեն ժողովուրդի ոգին եւ կը դործեն միմիայն բռնութեամբ:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ Սէյմի այս պատմական նխադէպ խօսեցաւ Ս. Կարճիկեան, որ ըսաւ հետեւեալը. —

«Քաղաքացիներ, Սէյմի անդամներ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան խմբակցութեան կողմէ պէտք է յայտարարեմ ձեզ, թէ մեր խմբակցութիւնը պիտի պաշտպանէ քաղաքական այն ծրագիրը, որ ներկայացուեցաւ այստեղ Անդրկովկասեան հանրապետութեան վարչապետի յայտարարութեան մէջ:

«Գլխաւոր, ամէնէն էական հարցի՝ Անդրկովկասի հանրապետութիւնը ամրապնդելու վերաբերմամբ մենք կը կարծենք, որ կառավարութիւնը արտաքին կարգի դժուարութիւններ ներկայացնող խնդիրներու առջեւ է կանգնած: Անկախութեան յայտարարման փաստը՝ ներկայ արտակարգ կարեւորութիւն ունեցող վայրկեանի մէջ և Անդրկովկասի ազգութեանց սպառնացող մահացու վտանգին տակ՝ ինքնին արդէն կ'ըսէ, թէ այդ քայլը կատարուած է արտաքին ուժերու անշման հետեւանումով: Այդ ուժերու անշումը կու գայ պոլշեիկեան Ռուսիայէն եւ արտաքին քննադատներէն: Եւ սհա այդ արտաքին ուժերը, որոնք հարկադրեցին մեզ յատկապէս այսպիսի վայրկեանի մը յայտարարել Անդրկովկասի անկախութիւնը, կը դրդեն Անդրկովկասի ազգութիւնները եւ Անդրկովկասեան դեմոկրատիան հրապարակ բերել որոշ տատանումներ: Արդեօ՞ք ներկայ վայրկեանին այդ է փրկութեան ցամաք, թէ կը տանի դէպի կործանում:

«Ահա հարցեր, որոնք կը մտահոգէին մեզ: Անդրկովկասեան ժողովուրդներու այս վարանումը ցոյց կու տայ, թէ չկայ այն վրտահութիւնը, որ անհրաժեշտ էր երեւան բերել ներկայ հանդիսաւոր վայրկեանին: Պէտք չէ ժխտել այս փաստը:

«Տարակոյս չկայ, որ շատ շատերը, եւ ոչ միայն քաղաքական խմբակցութիւններն ու կուսակցութիւնները, այս հիմնական հարցի մասին տարակարծիք են: Եւ սհա Անդրկովկասեան նոր կառավարութեան առջեւ դրուած է պահանջ մը՝ ներշնչել այդ վստահութիւնը, հասկցնել Անդրկովկասեան ժողովուրդներուն, թէ անկախութիւնը բարիք է ինքնատիմեան եւ թէ ան է Անդրկովկասի փրկութեան ցամաք: Այս ուղղութեամբ Անդրկովկասեան կառավարութեան առջեւ կանգնած են շատ ծանր դժուարութիւններ: Եւ եթէ անիկա կարենայ յաղթահարել այդ դժուարութիւնները, վստահութիւն ներշնչել Ան-

դրկովկասի դեմոկրատիային, քէ անկախութիւնը պիտի փրկէ Անդրկովկասը եւ տանի զէպի ազատ կեանք, ստիկա պիտի ըլլայ նոր կառավարութեան մեծագոյն ծառայութիւնը հանդէպ Անդրկովկասի: Որովհետեւ եթէ չըլլայ այդ վստահութիւնը, եթէ շարունակուին վարանումները, այդ պարագային ես պիտի ըսեմ մեր կուսակցութեան կողմէ, թէ ո՛չ մէկ կառավարութիւն եւ ո՛չ մէկ ուժ պիտի չկարենան ամրապնդել Անդրկովկասի անկախութիւնը եւ հաստատուն հիմք ձգել պետական նոր կազմի համար:

«Կառավարութեան առջեւ դրուած մէկ ուրիշ արտակարգօրէն ծանր խնդիր է հաշտութեան կնքումը: Այն պարագան, որ նոր կառավարութեան գլուխ կսկսուի է հաշտութեան նախկին պատուիրակութեան նախագահը, կ'ըսէ արդէն թէ նոր կառավարութեան պիտի դրուին շատ ծանր հաշտութեան պայմաններ: Տրապիզոնէն հաս եկած պատուիրակութիւնը լիովին վստահ էր, թէ կարելի պիտի ըլլայ կրնալ հաշտութիւն մը, որ պիտի փրկէ Անդրկովկասը: Եւ պատուիրակութիւնը ոչ միայն ինքը վստահ էր, այլ եւ կարողացաւ այդ վստահութիւնը ներշնչել նաեւ զանգուածներուն: Այս պարագան ծանր պարտականութիւններ կը դնէ ոչ միայն պատուիրակութեան, այլ նաեւ կառավարութեան վրայ. այդ մուրհակով կառավարութիւնը կը պարտաւորուի վճարել:

«Կառավարութեան առջեւ դրուած հարցերէն ոչ նուազ դժուարութիւն կը ներկայացնէ նաեւ Անդրկովկասի հողային միաւորներու ստեղծումը՝ ըստ ազգութեանց: Անկասկած, առանց այդ հիմնական հարցի լուծման, կարելի չէ խօսիլ խաղաղութեան եւ հանգստութեան մասին: Եթէ կառավարութիւնը կարենայ լուծել այս խնդիրը, որուն առջեւ այսօր ծանր արգելիքներ են դրուած, այն ատեն անիկա կը դառնայ Անդրկովկասին արժանի կառավարութիւն մը:

«Ահա այս գլխաւոր հարցերու վերաբերմամբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան խմբակցութիւնը իր բոլոր միջոցներով պիտի պաշտպանէ նոր կառավարութիւնը ամէն կերպ աջակցելով անոր և ջանալով դիւրացնել կառավարութեան գործը՝ զանգուածները պատրաստելու, ամենց վստահութիւն ներշնչելու եւ երկրի մէջ համապատասխան մըքնադրտ ստեղծելու աշխատանքին մէջ»:

Այս ճառերէն ետքը, Սէյմը ընդունեց Հետեւեալ բանաձեւը. «Լսելով անկախ Անդրկովկասեան Հանրապետութեան առաջին դահլիճի պետին յայտարարութիւնը, Սէյմը ծայրայեղօրէն անհրաժեշտ

կը պահէ իրազործուած տեսնել յայտարարութեան մէջ յիշուած կէտերը՝ արտաքին եւ ներքին քաղաքականութեան վերաբերեալ եւ, խստաանալով իր լիակատար աջակցութիւնը կառավարութեան՝ կ'անցնի հերթական հարցերուն»:

Հետեւեալ օրը կառավարութիւնը գործի վրայ էր արդէն: Ես եւս դացի էլեմտական նախարարութիւն եւ սկսայ աշխատանքի:

Անդրկովկասը իր սեփական դրամն ունէր արդէն: Անոնց արժէքը շատ լաւ էր՝ ուսուլին 2 Փրանք: Ապրանքներու դիները բնական էին: Ինձ մօտ եկաւ պատուիրակութիւն մը առեւտրական դասին կողմէ, Թիֆլիսի վաճառականներու աւալ Միլովի գլխաւորութեամբ: Պատուիրակութիւնը խոստացաւ ինձ ամբողջ առեւտրականներու կողմէ լիակատար աջակցութիւն: Ես հրաւիրեցի հին ռեժիմի փորձուած պաշտօնեաներ՝ Պ. Կելարեւ, Օպոչինին եւ ուրիշներ, որոնց յանձնեցի Անդրկովկասի Հանրապետութեան պիւտձէի պատրաստութիւնը եւ զձեզի էլեմտական բարենորոգմանց ծրագիրը:

Սակայն, քաղաքական գործերը եւ մասնաւորապէս Թուրքերու ընթացքը թույլ չէին տար Հանգիստ սրտով զբաղուելու մեր ընթացիկ աշխատանքներով: Ժողովուրդի մէջ առաջ եկած յուզումը մեղմացնելու համար որոշեցինք քննութիւն կատարել այն մասին, թէ ո՛րքան ժամանակ Կարսը դեռ կրնար պաշտպանուիլ, եթէ անոր յանձնումի հրամանը չըլլար: Ընդհանուր հրամանատարի սպայակոյտի պետ զօր. Լեյվանտովսկի յայտնեց Հետեւեալ կարծիքը զբաւոր կերպով. «Կարսի դրութիւնը Ապրիլ 11ին անյուսալի էր եւ անոր ժամերը հաշուրուած էին: Բանակի ոգին ինչպէս այն ատեն, երբ Թուրքերը մօտեցան Կարսի ամրութեանց երկու քիլոմետր հեռաւորութեան վրայ: Դժուար է սպասել թէ Կարսը պիտի կարենար դիմադրել մէկ շաբաթ»:

Իմ տրամադրութեան տակ են այս պահուս բոլոր հեռագիրները, որոնք կը վերաբերին Կարսի յանձնումին, — թէ՛ անոնք, որ Թիֆլիսէն դացած էին եւ թէ՛ անոնք որ Թիֆլիս եկած էին, Ապրիլ 10-17: Շատ երկար պիտի ըլլար այդ հեռագիրներու բովանդակութիւնը մէջբերել հոս. կ'ողգեմ սակայն ըսել, թէ այժմ ալ, երբ նորէն աչքէ կ'անցընեմ զանոնք, կատարուած զէպերէն դրեթէ վեց տարի ետք, չեմ կրնար ողբերգութիւն չանուանել Կարսի յանձնումը կամ այդ յանձնումին եղանակը:

Որովհետեւ Հասարակութիւնը կը շարունակէր յուզուիլ Կարսի խնդրով, կառավարութիւնը 1918 Մայիս 5ին հրատարակեց մանրամասն եւ փաստացի կերպով կազմուած պաշտօնական հաղորդագրու-

Թիւն մը՝ ներկայացնելով այն բոլոր պարագաները, որոնք կը բացատրէին Կարսի յանձնումը:

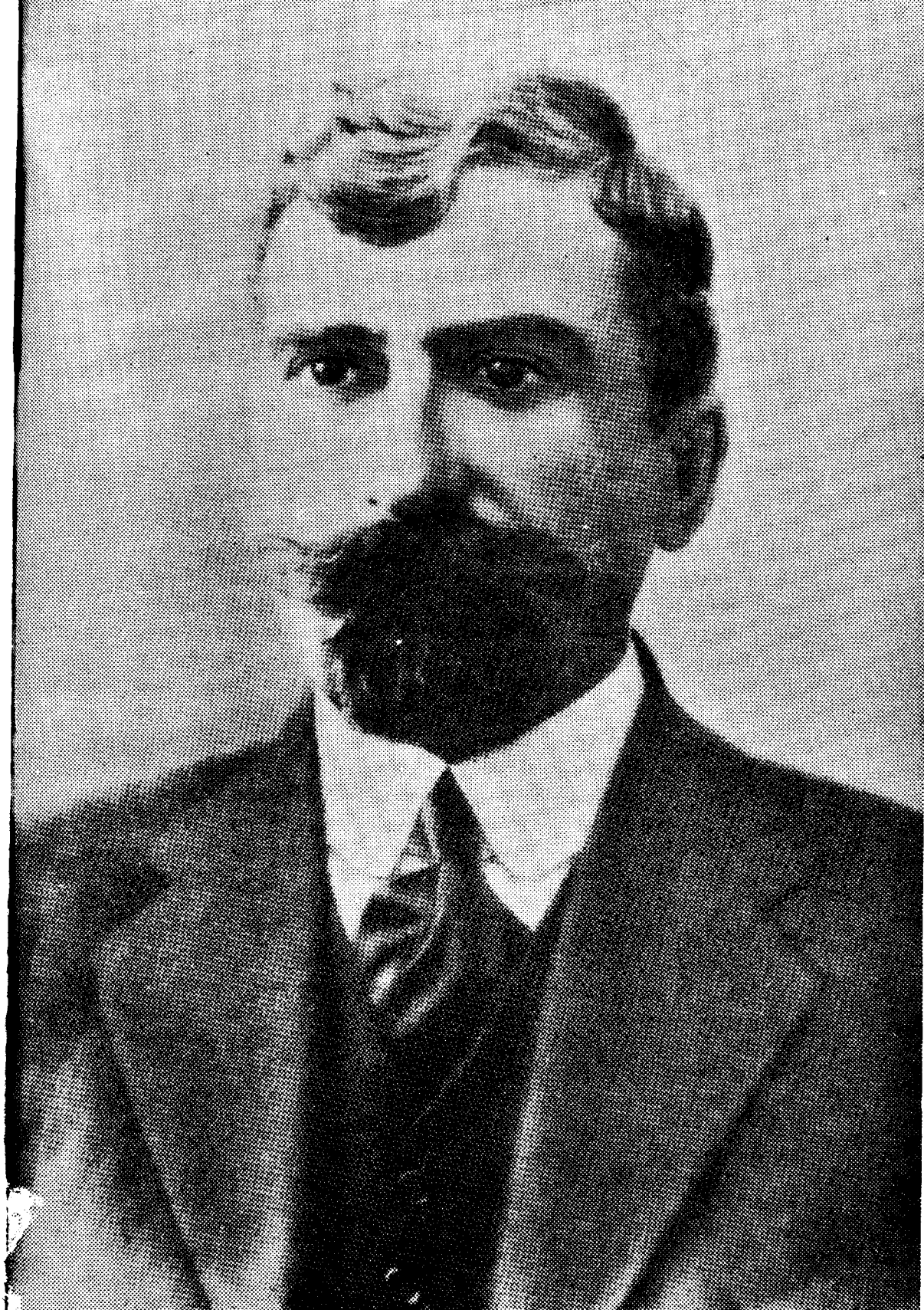
Այն ատեն, երբ Թիֆլիսը դեռ կ'ապրէր Կարսի յանձնման խօսակցութիւններով եւ յուզումներով, հայկական դաւառներու մէջ տեղի կ'ունենային պատերազմական զործողութիւններ: Ապրիլ 16ին մեր զորքերը պարպեցին Կարսի նահանգը եւ կեդրոնացան Ալեքսանդրապոլի մէջ: Թուրքերը մօտեցան Արփաչային եւ կեցան Ալեքսանդրապոլէն վեց վերստ հեռաւորութեան վրայ: Գաղթականները Կարսէն, Էրզրումէն, Վանէն եւ Մուշէն լեցուեցան Երեւանի նահանգը:

Երեւանի մէջ կը զործէր տեղական Աղզային Խորհուրդը, որուն ղեկավարն էր Արամը եւ զինուորական հրամանատարը՝ Դրօն: Այս երկու զօրեղ ղէմքերը կը կառավարէին Երեւանի թէ՛ քաղաքացիական եւ թէ՛ զինուորական գործերը: Երեւանի ճակատի վրայ մեծ հեղինակութիւն կը վայելէր զօր. Սիլիկեանը, որ տարի մը առաջ ինքնասպանութիւն զործեց Խորհրդային Հայաստանի մէջ: Երեւանը կ'ապրէր իր սեփական ներքին կեանքով: Հոն կը հասուննար ազգային պետական կորիզը: Ռազմամթերք և դրամ մենք կ'ուղարկէինք Երեւան, որ ինքզինքը գրեթէ անկախ կը զգար Թիֆլիսի կեդրոնական կառավարութենէն եւ ամբողջովին կլանուած էր ռազմաճակատի գործերով: Երեւանի այս անջատ եւ գրեթէ անկախ վիճակը աւելի՛ զօրացաւ, երբ Մայիս 15ին Թուրքերը գրաւեցին Ալեքսանդրապոլը եւ կտրեցին Թիֆլիս—Երեւան երկաթուղագիծը:

Թիֆլիսի մէջ մենք կը շարունակէինք ամրապնդել Անդրկովկասեան անկախ հանրապետութեան դադափարը: Հրատարակեցինք անկախ շրջաբերական մը՝ ուղղուած բոլոր իշխանութիւններուն՝ հրահանգելով խստօրէն հետեւիլ Անդրկովկասի Ժողովուրդներու խաղաղ կենակցութեան, վերջ տալ աւաղակութիւններուն, ընդհարումներուն և ամէն տեսակի բռնութիւններուն և խոստանալով փայլուն ապագայ մը, երբ «անիշխանութիւնը վերնայ եւ Անդրկովկասեան հանրապետութիւնը դառնայ իրապէս անկախ եւ զօրաւոր պետութիւն մը»:

Սակայն, մեր յորդորներն ու ձեռք առած միջոցները անզօր էին խաղաղեցնելու երկիրը: Թաթարները կը շարունակէին յուզուիլ եւ ամէն տեսակ արդելքներ յարուցանել: Ուր որ կարող էին, կը խանդարէին Հայերու ինքնապաշտպանութեան գործը՝ արշաւող Տաճիկներու ղէմ:

Գաղթականներու տարերային հոսանքը դէպի Երեւան, մթերքներու պակասը, պատերազմական գործողութիւնները եւ համաճա-

րակ հիւանդութիւնները այնպիսի ծանր կացութիւն մը ստեղծած էին մասնաւորապէս հայկական դաւառներու մէջ, որ անհրաժեշտ էր փութացնել հաշտութեան կնքումը: Բանակցութիւնները կը մօտենային իրենց վախճանին: Խորհրդատուները պիտի ունենար Պաթումի մէջ: Նորէն սկսանք կազմել պատուիրակութիւն մը, աւելի սակաւաթիւ: Պատուիրակութեան գլուխ անցաւ դարձեալ Չիսնկելին, իսկ անդամներն էին՝ Հայերու կողմէ՝ Քաջագնունին եւ ես: Մեր առաքելութիւնը այս անգամ մեզ շատ դիւրին կը թուէր: Կը մտածէինք թէ պէտք է միայն երթալ եւ ստորագրել դաշնագիր մը, համաձայն Պրեսթ-Լիթովսքի պայմաններուն:

Մենք դուրս եկանք Թիֆլիսէն Մայիս 5ի երեկոյեան, եւ յաջորդ օրը երեկոյեան արդէն Պաթում էինք: Բոլոր պատուիրակներն ալ իջեւանեցան Հոթել Էմբերիալի մէջ: Իբրեւ խորհրդական մեզ կ'ուղեկցէր նաեւ Սիմոն Վրացեանը: Թաթարներու կողմէ իբրեւ պատուիրակներ եկած էին Ուսուրպէկովը, Խան Պոյսկին եւ Հաճինսկին, իսկ իբրեւ խորհրդական՝ Ռասուլ Չատէն: Վրացիներու կողմէ՝ Ավարով, Նիկոլաձէ, Ռիսիլաձէ: Տաճիկներու կողմէ եկած էին Թուրքիոյ արզարադատութեան նախարար և պետական խորհուրդի նախագահ Խալիլ պէյը եւ օսմանեան զօրքերու կովկասեան ճակատի հրամանատար Վեհիպ Մեհմէտ փաշան: Գերմանիոյ կողմէ միայն ներկայացուցիչ մը կար՝ Ջօր. Ֆոն Լոսով:

Այս դէպքերու ժամանակամիջոցին Ռուսիոյ ձայնը չէր լսուեր: Յատկանշական է յիշատակել հոս շատ հետաքրքրական հեռագիր մը, զոր ստացած էինք Պաթումի անկումէն մէկ օր առաջ, Մարտ 31ին: Այս հեռագիրը շատ քիչերուն ծանօթ է, բայց իր շահեկանութեան պատճառով արժէ մէջբերել: Հեռագիրը հետեւեալն է.

ՄՈՍԿՈՒԱ.— Թրքական բանակը առաջ կը շարժի Պաթումի, Կարսի, Արտահանի ուղղութեամբ՝ աւերելով երկիրը եւ ոչնչացնելով գիւղական բնակչութիւնը: Հայերու հետագայ բախտի ամբողջ պատասխանատուութիւնը կ'իյնայ Գերմանիոյ վրայ, որովհետեւ ամոր պահանջով ռուսական զօրքերը դուրս բերուեցան հայկական մահանգներէն, եւ այժմ Գերմանիայէն է կախուած զսպել թրքական զօրքերը իրեն յատուկ բռնութիւններէն վրէժի եւ քշմամբեան հողի վրայ: Դժուար է հաշտուիլ այն մտքի հետ, որ Գերմանիոյ պէս կուտարական պետութիւն մը, որ հնարաւորութիւն ունի ազդելու իր գնակից Թուրքիոյ վրայ, թոյլ պիտի տայ, որ Պրեսթ-Լիթովսքի դաշ-

նագիրը դառնայ մեծ պատերազմի մէջ իր կամքէն անկախ մտած հայ ժողովուրդին համար ազգիւր անմատչելի դժբախտութեամբ: Ուստի, կոտորուողը համոզուած է, որ դուք անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք կ'առնէք, ազգիւր քրքական իշխանութիւններու վրայ, կանխելու համար հայ բնակչութեան ոչնչացումը, որպէսզի տեղի չունենայ այն ինչ որ եղաւ Արտահանի մէջ: Ձիչերին, կարախան»:

Ես շատ ուրախ պիտի ըլլայի, եթէ Ձիչերին եւ կարախան այսօր անգամ մը եւս կարողային իրենց այդ հեռագիրը ու անկէ հանէին համապատասխան եզրակացութիւնը. — այն ինչ որ անոնք կը պահանջէին Թուրքիոյ դաշնակից Գերմանիայէն, այսօր կրնայ իրագործել ինքը՝ Թուրքիոյ ներկայ դաշնակից Ռուսիան, որ զիջեր է Թուրքիոյ Հայաստանի կէսը:

Մէկ խօսքով՝ այն ստեղծ Անդրկովկասը եւ Թուրքիան կանգնած էին դէմ դիմաց: Կատարուած իրողութիւն էին արդէն Տրապիզոնի խորհրդաժողովին մէջ դրուած երկու պայմանները՝ Անդրկովկասի անկախութիւնը եւ Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը: Բայց կար աւելի բան մը եւս, զոր հաշուի առած էին Թուրքերը, այն է՝ Կարսը եւ Պաթումը Թուրքերու ձեռքն էին: Երբ մենք եկանք Պաթում, վերջինս արդէն թրքական տեսք ունէր, — ամէնուրեք ասկեարներ, առեւտուրը դադարած էր, արժէքաւոր իրերը կ'անհետանային, խանութները կը թալանուէին գիշերը ասկեարներու կողմէ, քաղաքը գրեթէ մեռած էր, փողոցները ամայի էին: Այն հիւրանոցին մօտ, ուր մենք իջեւանած էինք, կը գտնուէր խոշոր դեղատուն մը: Գիշերը մեծ կառքերով Թուրքերը եկան ու դատարկեցին այդ դեղատունը: Հետագային, զինադադարէն ետք, ես լսեցի, որ դեղատան թալանի մէջ ամբաստանուելու է զլիսաւոր հրամանատար Վեհիպ փաշան: Փողոցներով կը տանէին Վրաց գերի զինուորներ: Համեմատաբար ինքզինքնին լաւ կը զգային Ռուսերը, որոնց հանդէպ Թուրքերը ներողամիտ եւ ուշադիր էին, ռուս սպաններուն ռոճիկներ կու տային, ոմանց ծառայութեան մէջ կ'ընդունէին. մէկ խօսքով՝ ամէն կերպով կը ջանային սիրաշահիլ զանոնք:

Քաղաքին մէջ Հայեր գրեթէ չէին մնացած, բոլորն ալ հեռացեր էին Թիֆլիս: Համեմատաբար աւելի շատ կային Վրացիներ: Արդուինի մէջ միայն Հայերը մնացեր էին իրենց տեղերը՝ յանկարծակիի եկած զահավիտող դէպքերէն:

Պաթումի մէջ մեր առաջին գործերէն մէկը եղաւ այցելու-

թեան երթալ թրքական պատուիրակութեան նախագահ Սալիլ պէյի եւ դերմանական ներկայացուցիչ Ջօր. Փոն Լոսովի մօտ: Սալիլ պէյը հաստ մարդ մըն էր, ուռած դէմքով ու լաւ կը խօսէր ֆրանսերէն: Իր մասին այն կարծիքը կար, թէ Թուրք պետական գործիչներու մէջ ամէնէն մեղմ, չափաւոր եւ զիջող մէկն է: Սալիլ պէյը կը պաշտպանէր այն գաղափարը, թէ Անդրկովկասը եւ Թուրքիան ամենասերտ բարեկամներ պէտք է դառնան: Յայտնի է, որ Սալիլ պէյ ապաստան էր գտած Ջօհրապի մօտ այն ստեղծ, երբ Երիտասարդ-Թուրքերը Հալաօսմանի ենթակուցան նազիմ փաշային յեղաշրջման ստեղծ: Բայց երբ 1915 թ. Ջօհրապի կիներ յուսահատութիւն դիմած էր Սալիլ պէյին, խնդրելով պաշտպանել իր ամուսինը, ան կտրուկ կերպով մերժած էր որեւէ օգնութիւն ընծայել:

Թրքական երկրորդ պատուիրակը Վեհիպ փաշան էր: Այս մարդը շատ ինքնափստահ շարժուածներ ունէր, խլացնող ձայնի տէր էր, զարմանալիորէն զիտէր բացառապատէն ստել՝ ուղիղ նայելով աչքերուդ մէջ: Երբ Վեհիպ փաշա զարմանք կը յայտնէր իր զորքերու կատարած այս կամ այն բարբարոսութիւններու մասին, այն սպաւորութիւնը կը ձգէր, թէ իսկապէս անտեղեակ է այդ ցաւալի իրադարձութիւններուն. բայց յետոյ փաստերը մեզ համոզեցին, թէ ինքն էր հեղինակը իր զորքերու կատարած բոլոր վայրագութիւններուն: Վեհիպ փաշան զարմանալի քաղաքավար եւ սիրալիր էր մեզ հետ, գէշ կը խօսէր ֆրանսերէն, բայց աւելի լաւ՝ գերմաներէն:

Ջօր. Փոն Լոսովը բարձրահասակ, ջղուտ ծերունի մըն էր, որ անկեղծօրէն վրդոված էր թրքական խժողութիւններէն, բայց, նրա լիրուած ըլլալով իր հայրենիքի շահերուն, ամէն կերպ կը ջանար հասկացողութեան լեզու գտնել կովկասեան ազգերու եւ Թուրքիոյ միջեւ: Վրացիներու վերաբերմամբ Ջօր. Փոն Լոսովը որոշ հրահանգներ ունէր, նախնական համաձայնութիւն մը արդէն գոյացած էր Վրացիներու եւ Գերմաններու միջեւ. Վրացիները մենաշնորհներ տրուած էին Գերմանիոյ, Օլթիի նաւահանգիստի վերաբերմամբ, ինչպէս նաեւ Վրաստանի մանկանէզը եւ հարուստ անտառները շահագործելու մասին: Տնտեսական այս առանձնաշնորհումներու փոխարէն Գերմանիա խոստացած էր պաշտպանել Վրաստանի սահմանները:

Մեր եւ Թուրք պատուիրակութեանց առաջին պաշտօնական նիստը տեղի ունեցաւ 1918 Մայիս 11ին տեղական ակումբի շէնքին մէջ: Կը նախագահէր Սալիլ պէյը Համաձայն միջազգային օրէնքի, որով խորհրդաժողովի մը նախագահութիւնը կը տրուի այն պետութեան, որուն հողամասին վրայ կը գումարուի խորհրդաժողովը:

Անդրկովկասեան Սէյմի ներկայացուցիչներէն զատ՝ խորհրդատոգովին մասնակցեցան Հիւսիսային Կովկասի եւ Տաղստանի ներկայացուցիչներն եւս :

Ողջոյնի ճառերէն ետքը Չիսնկելի Անդրկովկասեան պատուիրակութեան կողմէ յայտարարեց Ա) Թէ Անդրկովկասը անկախ պետութիւն մըն է, որու մասին արդէն հաղորդուած է պաշտօնապէս բոլոր պետութիւններուն եւ ամէնէն առաջ Թուրքիոյ, եւ Բ) Թէ իրբեւ հիմք բանակցութիւններու պատրաստ է ընդունիլ Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը, — պայման մը, որ դրած է թրքական պատուիրակութիւնը Տրապիզոնի մէջ :

Խուսափողական քանի մը հարց ու փորձէ ետք Խալիլ փաշա հետեւեալ յայտարարութիւնները ըրաւ, որ միանգամայն կը պարզէր Թուրքերու ծրագիրները. —

«Տրապիզոնի բանակցութիւններէն յետոյ տեղի են ունեցած բաղխումներ եւ արիւնահեղութիւն Թուրքիոյ եւ Անդրկովկասի գործերուն միջեւ : Ուստի, մեր յայտարարութեանց բնոյթը եւ հիմքը արդէն փոխուած են, հետեւաբար ես չեմ կրնար թոյլ տալ, որ մեր ներկայ բանակցութեանց իրրեւ միակ հիմք ծառայէ Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը» :

Այս յայտարարութիւնը նախորոշեց հետեւեալ դէպքերու ընթացքը : Ասիկա անսպասելի չէր մասնաւորապէս մեզ համար : Այս նկատմամբ էր, որ ես եւ Քաջազնունին Տրապիզոնէն հեռագրած էինք Թիֆլիս, թէ «ստեղծուած պայմաններու մէջ Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրն ընդունելը փոքրագոյն չարիքն է» : Այդ խօսքերը ըսուած էին Մարտ 28ին : Այդ օրէն անցած էր 44 օր աւելորդ պայքարներու եւ յուսախարութիւններու : Մենք ուշացած էինք, ինչպէս քանի մը անգամ ուշացանք մեր վերջին տարիներու պատմութեան մէջ : Պատճառը միշտ ալ այն էր, որ մենք գերազնահատեցինք մեր սեփական ուժերը եւ ստորագնահատեցինք թշնամիին ուժերը :

Խալիլ պէյի յայտարարութենէն յետոյ սկսան վիճարանութիւններ, զորս Խալիլ պէյը անուանեց ապարդիւն ու անիմաստ : Շուտով պարզուեցաւ, որ Թուրքերը արդէն պատրաստ ունին հաշտութեան դաշնագրի նոր ծրագիրը, զոր Խալիլ պէյ անմիջապէս յանձնեց Չիսնկելիին : Գերման ներկայացուցիչ Ֆոն Լոսովը ըսաւ, թէ

ինք «նկատի պիտի առնէ թրքական եւ Անդրկովկասեան պատուիրակութիւններու տարբեր տեսակէտները Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագրի մասին, պատրաստ է ուսումնասիրելու թրքական նոր դաշնագրի ծրագիրը եւ մասնակցելու անոր քննութեան գերման շահերը պաշտպանելու համար :

Այս յայտարարութեան վրայ ժողովը փակուեցաւ : Մենք տուն դարձանք չափազանց ծանր եւ մռայլ տպաւորութեան տակ : Հարկաւ, մեր առաջին դործը եղաւ ծանօթանալ թրքական դաշնագրի նոր ծրագրին, որ մեզ յանձնուած էր կնքուած ծրագրի մը մէջ : Երբ բացինք ծրագրը, մեր առաջին հայեացքը ինկաւ սահմաններու վրայ, որոնց նկարագրութենէն տեսանք, թէ Հայաստանէն կը խլուէին ոչ միայն Կարսի նահանգը, այլ նաեւ Ալեքսանդրապոլը, Սուրմալուի գաւառը եւ Երկաթուղին, Հայաստան դատապարտուած էր խեղդուելու անտանելիօրէն նեղ սահմաններու մէջ : Վրացիներն եւս ուրախանալու բան մը չունէին, որովհետեւ իրենցմէ կը խլուէր Ախալցըլ-խայի գաւառի մէկ կարեւոր մասը : Մեր վրդովմունքին սահման չկար :

Հետեւեալ օրը, Մայիս 12ին, մեր պատուիրակութիւնը հաւաքուեցաւ խորհրդակցութեան : Ընդհանուր կարծիքը այն էր, թէ պէտք է պինդ կանգնիլ Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագրին գետնին վրայ եւ յենուիլ զայն ստորապրող Գերմանիոյ, Աւստրիոյ ու Պուլկարիոյ վրայ : Ժողովէն յետոյ մենք անմիջապէս գացինք Զօր. Ֆոն Լոսովի մօտ, որ միակ ներկայացուցիչն էր Թուրքիոյ դաշնակիցներուն, եւ մեր եռանդուն բողոքը ներկայացուցինք Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը այնքան կոպիտ կերպով խախտելուն համար : Զօր. Ֆոն Լոսովը արդէն գիտէր Թուրքերուն պահանջները : Զուսպ, բայց որոշ կերպով ան հասկցնել տուաւ մեզ, թէ ինք համամիտ է մեզ, սակայն պարտաւոր է վերապահ ըլլալ :

Լեփսիոսի «Գերմանիա եւ Հայաստան» գրքէն կը հասկցուի, որ Զօր. Ֆոն Լոսովը նոյն գիշերն իսկ վրդովմունքով լի հեռագրի մը ուղղած է Պոլսոյ գերման դեսպանին եւ Պերլինի կառավարութեան՝ թրքական պահանջներու մասին : Այդ հեռագրի բովանդակութիւնը հետեւեալն է .

«Ամէն սահման անցնող թրքական պահանջները՝ անջատելու գաւտ հայկական գաւառները, ինչպէս են Ախալքալաքը, Ալեքսանդրապոլը եւ Երեւանի մահանգի մասերը, կը խախտեն Պրեսթ-Լիթովսքի

վրսփի դաշնագիրը ազազանոց կերպով եւ նկատի ունին ոչնչացնել
Հայերը Անդրկովկասի մէջ: Այսօր երեկոյեան Թուրքերը վերջնագիր
ներկայացուցին թոյլ տալու, որ իրենց զօրքերը անցնին Ալեքսան-
դրապոլի վրայով Ջուլֆա եւ այդ մասին ոչինչ հաղորդեցին ինձ:
Ես բազմեցի այդպիսի ընթացքի դէմ»:

Այս հեռագիրը ուղարկելով Պերլին գերման կառավարութեան՝
Պոլսոյ գերման դեսպանը իր կողմէն կը թելադրէ երկու պայման
իրը հիմք հաշտութեան, — Ա) Թուրքիա պէտք է ընդունի Պրեսթ-
Լիթովսքի դաշնագիրը, եւ Բ) Դիւրացնելու համար Թուրքերուն նա-
հանջը դէպի Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը՝ կատարել փոխանակու-
թիւն, այսինքն՝ առաջարկել Թուրքերուն վերցնել Ախալցխա գաւա-
ռի թրքական մասը եւ ատոր փոխարէն վերադարձնել Կարսի շրջա-
նի Հայկական մասը (Կաղզուան): Գերման դեսպանը կ'աւելցնէ, թէ
Խալիլ պէյ եւ Վեհիպ փաշա համաձայն են այսպիսի փոխանակու-
թեան մը, բայց ինչպէր փաշա կը պահանջէ անմիջապէս վերջնագիր
մը տալ: Դեսպանը կը յայտնէ այն կարծիքը, թէ այդպիսի վերջնա-
գիր մը առաջ պիտի բերէ նոր պատերազմ Կովկասի մէջ, եւ անհրա-
ժեշտ կը գտնէ յայտարարել վարչապետ Թալէաթ փաշային, թէ
Թրքական այդպիսի քաղաքականութիւն մը Կովկասի մէջ չի կրնար
արժանանալ Թուրքիոյ զինակիցներու պաշտպանութեան, այլ ընդ-
հակառակն, պիտի մեծապէս վնասէ Թուրքիոյ շահերուն, հանդի-
պելով զինակիցներու բուռն դիմադրութեան:

Այսպէս կը մտածէին ու կը գործէին գերման Ջօր. Ֆոն Լոսո-
վը Պաթումի եւ գերման դեսպան Կոմս Պերնստորֆը Պոլսոյ մէջ:
Այդ օրերուն, այսինքն Մայիս 15ին, Թիֆլիս հասած էր գերմանա-
կան պատուիրակութիւն մը Ջօր. Ֆոն Կրեսսի գլխաւորութեամբ:
Պատուիրակութիւնը ունէր ռազմական եւ քաղաքական առաքելու-
թիւն:

Այդ առթիւ գերման արտաքին գործոց նախարարի օգնական
Կէօպպէրթ կը հաղորդէր Հայոց Ազգային Խորհուրդի ներկայացուց-
չութեան հետեւեալը. «Թուրքերը կ'ուզեն ընդարձակել Պրեսթ-Լի-
թովսքի դաշնագրին սահմանները: Ասիկա առաջ պիտի բերէ բազ-
լուսմ ամոնց եւ Հայերու միջեւ: Այս հարցի մասին գերման կառա-
վարութիւնը բանակցութիւններ կը վարէ թրքական կառավարու-
թեան հետ: Անհրաժեշտ է որ դուք երթաք Կովկաս եւ տեսնուիք
Ջօր. Ֆոն Կրեսսի եւ Ջօր. Ֆոն Լոսովի հետ»:

Յունիս Ծին գերման բանակի ընդհանուր հրամանատար Հին-
տէնպուրկը հետեւեալ հեռագիրը ուղղած է ինչպէր փաշային.—

«Գերման գերագոյն հրամանատարութեան անունով կը խրե-
դրեմ Ձերդ Գերագոյնութեան հրամայել, որպէսզի բոլոր թրքական
զօրքերը ուրիս փաշային Կովկասի սահմաններէն, բացի Կարսէն, Ար-
տահանէն եւ Պաթումէն»:

Գերմանական այս բողոքները եւ քայլերը երկու պատճառ ու-
նէին: Առաջին՝ անոնք կ'ուզէին հաստատ կենալ Պրեսթ-Լիթովսքի
դաշնագրի պայմաններու գետնին վրայ, որ անոնց կողմէ նախօրօք
գծուած եւ որոշուած էր, ինչպէս շատ մը ուրիշ բաներ պատերազ-
մի վերաբերմամբ: Եւ երկրորդ՝ անոնք տեղեակ էին իրերու իսկա-
կան միճակին Կովկասի մէջ Ջօր. Ֆոն Լոսովի եւ Հայոց Ազգային
Խորհուրդի ներկայացուցչութեան միջոցով, որ այն ատեն Պերլին կը
պտնուէր. Թուրքերը իրենց ընթացքով կը խախտէին ռազմական ընդ-
հանուր ծրագիրը, որուն համաձայն թրքական ուժերը պիտի գոր-
ծէին հարաւի ուղղութեամբ ընդդէմ անգլիական շարժման դէպի
Պաղտատ, մինչդեռ անոնք կ'երթային դէպի հիւսիս՝ Պաքու եւ Հիւ-
սիսային Կովկաս իրենց սեփական համաթրքական նպատակներու ի-
րագործման համար:

Այս հողի վրայ տեղի կ'ունենար բազմաթիւ Թուրքերու եւ ի-
րենց զինակիցներու միջեւ: Այս պարագան բացատրեցին ինձ նաեւ
Վեհիպ փաշան եւ Ջօր. Ֆոն Լոսովը: Ասկէ մասամբ հասկնալի պի-
տի ըլլայ, թէ ինչու Գերմանացիները կ'աշխատէին պաշտպանել մեր
շահերը:

Փորձեր ըրին նաեւ Պաթումի բանակցութիւններուն մասնակից
դարձնել Պուլկարներն եւս, որուն համար որոշեցինք նոյն իսկ պատ-
ուիրակ ղրկել Վառնա, բայց դէպքերու գահավէժ ընթացքը թոյլ
չտուաւ իրագործել այդ ծրագիրը:

Իրենց նոր պայմաններուն պատասխան չտանալով՝ Թուրք
պատուիրակները Մայիս 14ին նոր պահանջ մը ներկայացուցին մեզ՝
թոյլ տալ Թուրք զօրքերուն Ալեքսանդրապոլի վրայով անցնել Ջուլ-
ֆա: Այս առթիւ ես ստիպուած եղայ երթալ Նոթանեպի կայարանը
ուղիղ հեռագրաթելով խօսելու Ահարոնեանի եւ Կարճիկեանի հետ՝
ինչպէր ընդունել անմիջապէս քննութեան առնել թրքական պահանջները եւ
մեզ շուտափոյթ պատասխան տալ: Սակայն մինչեւ մեր պատասխան
առնելը, Մայիս 14—15ի գիշերը ժամը 1ին, տեսակցութիւն մը տե-
ղի ունեցաւ, որուն կը մասնակցէին Խալիլ պէյը, Վեհիպ փաշան,

Քաղաքացիներն եւ ես: Տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ Խալիլ պէյր
ընտանեացիներն մէջ՝ յայտնի հարուստ Չիլիեկարեանի զեղեցիկ տու-
նը: Խալիլ պէյր կ'ըսէր մեզ. «Հասկցե՛ք իրերու դրութիւնը: Ես եւ
վեհիկ փաշան կը մերկայացնենք կոմիտէի մէջ չափաւոր, հաշտա-
րար հոսանքը. Թալեաթ եւ Էմվէր փաշաները կ'ուզեն ի սպառ ոչ բն-
չացնել հայկական հողը: Օգնեցե՛ք մեզ մեր դիրքը ուժեղացնելու. ք-
րէ՛ք բոլոր գիշումները, հնարաւորութիւն ստեղծեցե՛ք մեզ երթալու
Ջուլֆա — Պարսկաստան երկաթուղագծով եւ թոյլ տուէ՛ք մեզ եր-
թալու Պաքո եւ Հիւսիս՝ Ղարաֆիլիսէ — Եւլախ ճանապարհով: Իսկ
յետոյ, երբ պատերազմը վերջանայ, մենք ձեզ օգնութեան կը հաս-
նինք եւ կը վերադարձնենք այն, ինչ որ այսօր ձեզմէ կ'առնենք:
Մենք ձեզ կ'օգնենք ապագային: Իսկ ձեր դիմադրութիւնը այսօր
միայն պիտի վնասէ ձեզ եւ մոր արիւնահեղութեանց պատճառ դառ-
նայ»:

Խալիլ փաշան յիշեց նաեւ այն բոլոր դէպքերը, երբ Հայերը
գործակցեցին իրեն եւ ըսաւ, թէ ինք եղած է Հայերու լաւ խոր-
հրդատուն: Ես եւ Քաղաքացիներն մեր սրտի ամբողջ դառնութիւնը
յայտնեցինք անոնց՝ շնորհիւ որ Թուրքերը ուրիշ քաղաքականու-
թիւն չունին բացի Հայերու բնաջնջումէ: Մենք ըսինք, որ Հայերն
եւս Համաձայնութեան եզր մը կը փնտռեն Թուրքերուն հետ, բայց
Թուրքերը իրենց անդիմադ ընթացքով կը մղեն մեզ դէպի բաղխում:

Մեր խոսակցութիւնը տեւեց երկու ժամ եւ իրրեւ արդիւնք ա-
նոր Համաձայնեցածք դերմանական պաշտպանութեամբ թոյլ տալ,
որ Թրքական զորքերը անցնին հայկական հողերով: Այս մասին հա-
զորակցինք Հեռագրով Թիֆլիս: Գալով Հաշտութեան դաշնագրի պայ-
մաններուն՝ Խալիլ պէյր հազորդեց մեզ, թէ միմիայն իր հաշտա-
րար կամքն է, որ արգելք կը դառնայ դէպքերու զահալիսման, ո-
րովհետեւ Թրքական վերջնագիրը իր զրպանին մէջն է, եւ Էմվէր
փաշա կը պահանջէ անմիջապէս զայն ներկայացնել, բայց ինքը կը
ձգձգէ այն յոյսով, որ Անգրկովկասը առանց վերջնագրի ալ ան-
հրաժեշտ գիշտութիւններ պիտի բնէ:

Սակայն, Անգրկովկասեան կառավարութիւնը Մայիս 15ի Հե-
ռագրով կը հրահանգէր իր պատուիրակութեան բանակցութեանց
մասնէ Թուրքերու հետ Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղագծի
վերաբերմամբ, իսկ մինչեւ Համաձայնութեան կայանալը կը հրա-
մայրէր զոր. նախարարէի կանխիկ «պահել Ալեքսանդրապոլը եւ երկա-
թուղագիծը գինու գորութեամբ»:

Մայիս 15ին Թուրքերը նորէն պնդեցին թէ Պրեսթ-Լիթովսքի
դաշնագիրը միակ հիմքը չի կրնար ծառայել Հաշտութեան համար,
եւ թէ առանց Գերմանացիներու եւ միւս զինակիցներու ալ Հաշտու-
թիւնը կարող է կնքուիլ. սպառնալիք անոնք կրնան միանալ:

Մայիս 16ին մենք երկար զրութեամբ մը պատասխանեցինք
Թուրքերու պահանջներուն եւ տեսակէտներուն՝ նորէն յենուելով
Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագրին վրայ եւ պահանջելով Գերմանիոյ եւ
միւս զինակիցներու մասնակցութիւնը: Բայց այն ատեն, երբ մենք
կը բանակցէինք Թուրքերու հետ Պաթումի մէջ Հաշտութեան պայ-
մաններու մասին, Թուրքերը Մայիս 15ին առաւօտեան ժամը 7-15ին,
յանկարծ, յարձակում գործած էին Ալեքսանդրապոլի վրայ՝ նախօ-
րօք երեք ժամ ժամանակ տալով քաղաքը դատարկելու համար եւ
առանց սպասելու պատասխանի յարձակած եւ դրաւած էին քաղաքը:

Մայիս 17ին եւ 18ին եռանդուն հեռագրային փոխանակութիւն
տեղի ունեցաւ Թիֆլիսի եւ Պաթումի միջեւ: Գաշակցութեան խորմ-
բակցութիւնը Ալեքսի մէջ խնդրած էր մեղմէ հեռագրով երեք բան,
Ա) Որ Գերմանացիք պաշտպանեն Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկա-
թուղագիծը, Բ) Որ հայկական զորքերը մնան իրենց դիրքերուն մէջ
երկաթուղիի երկու կողմերու վրայ, եւ Գ) Որ Հաշտութեան պատ-
ուիրակութիւնը, եթէ ստանայ այս երաշխիքները, հրատարակէ կոչ
մը ուղղուած ժողովուրդին՝ հանդարտ մնալու իրենց տեղերը: Հե-
ռագիրը ստորագրուած էր Կարճիկեանի կողմէ:

Մենք անմիջապէս դիմեցինք Չոր. Ֆոն Լոսովին եւ Խալիլ պէ-
յին այդ երեք պահանջները իրագործելու համար: Չոր. Ֆոն Լոսովը
յայտնեց, թէ Թուրքերը շատ քիչ հաշուի կ'առնեն իր բողոքները,
բայց խոստացաւ այդ մասին յարաբերութեան մէջ մտնել իր կառա-
վարութեան հետ: Խալիլ պէյր եւ վեհիկ փաշան պատասխանեցին.
«Ինչի՞ք եմ պէտք ձեզ Գերմանացիները: Մենք իմքնեքս կրնանք ձեզ
հետ համաձայնութեան գալ: Թող բնակչութիւնը մնայ իր տեղը»:
Չստանալով որեւէ երաշխիք՝ մենք որեւէ կոչ չհրատարակեցինք:

Տեսնելով, որ անմիջական բանակցութիւններու միջոցով մեր
եւ Թուրքերու միջեւ անկարելի է որեւէ Համաձայնութեան գալ,
Չոր. Ֆոն Լոսովը Մայիս 19ին ուղարկեց Անգրկովկասեան պատուի-
րակութեան հետեւեալ ուղարկու նամակը.—

«Պաթումի բանակցութիւնները առաջ չեն երթար եւ ցարդ որ-
եւէ արդիւնք չտուին, սակայն որովհետեւ բոլոր կողմերու շահերն

ալ կը պահանջեն որքան կարելի է շուտ որեւէ արդիւնքի հասնիլ, ուստի պատիւն ունիմ առաջարկելու Ձեզի, պարոն նախարար, իմ բարի ծառայութիւնները իբրեւ միջնորդի: Կը խնդրեմ Ձեզմէ պաշտօնական ճանապարհով հաղորդել ինձ, թէ արդեօք Անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը պատրաստ է ընդունելու իմ առաջարկը:

ՖՈՆ ԼՈՍՈՎՁ

Միւս օրը, երեկոյան ժամը 8:30ին տեղի ունեցաւ պատուիրակութեան նիստը այդ առթիւ: Ես եւ Քաջազնունին, ինչպէս նաեւ Վրացի պատուիրակները անմիջապէս տուինք մեր համաձայնութիւնը, մինչ թաթար ներկայացուցիչները՝ Հաճինսկին եւ Ռասուլ Չաղէն երկար ժամանակ կը տատանէին: Անոնք կ'առաջարկէին նախ հարցնել թուրքերու կարծիքը՝ վախնալով անոնց համար անխորժ քայլ մը ընելէ: Երկար խօսակցութիւններէ ետք անոնք ալ իրենց համաձայնութիւնը տուին ի վերջոյ: Եւ մենք գիշերուայ ժամը 12ին մեր դրական պատասխանը հաղորդեցինք Չօր. Ֆոն Լոսովին:

Թուրքերը զրաւելով Ալեքսանդրապոլը՝ կը շարունակէին իրենց առաջխաղացքը: Չօր. Կազարբէկեանը Մայիս 20ին հեռագրեց, որ «հակառակ զինադադարին» թուրքերը կը շարունակեն առաջ շարժիլ Ղարաբիլիսէի ուղղութեամբ եւ դուրս են քաշած մեր պահակազօրքը Արտիբէզ գիւղէն: Անոնք առաջ կը շարժին Լոռիի ուղղութեամբ Ղարաբիլիսէի վրայ եւ հաւանաբար այնտեղէն պիտի անցնին թիֆլիս: Ասկէ կ'եզրակացնեմ, որ Ալեքսանդրապոլի եւ երկաթուղիի գրաւումը պատրուակ մըն էր միայն»:

Հայոց Ազգային Խորհուրդը, տեսնելով որ բաղխումը որոշապէս ստացեր է հայ-թրքական պատերազմի մը բնոյթը, ուղարկեց Պաթում նոր պատուիրակութիւն մը յանձին Տոքթ. Համօ Օհանջանեանի եւ Արշակ Չորաբեանի՝ գերման կառավարութեան հովանաւորութիւնը Չօր. Ֆոն Լոսովի միջոցով: Հայոց Ազգային Խորհուրդի պատուիրակութիւնը եկաւ Պաթում Մայիս 20ին: Մենք բացատրեցինք անոր, որ Անդրկովկասեան Մէյմի պատուիրակութեան մահմետական անդամները ոչ միայն մեզ չեն օգներ, այլ ուղղակի կը վընասեն: Անոնք կը մերժեն մեր ամենատարրական պահանջներն իսկ: Այսպէս, օրինակ, երբ մենք թուրքերէն կը պահանջենք թողուլ մեզի Ալեքսանդրապոլի գաւառի հայկական մասերը, Ատրբէջանի թաթարները ատոր դէմ կը պնդեն, թէ Հայաստանի հանրապետու-

թեան մայրաքաղաք պէտք է ըլլայ Վաղարշապատ (Էջմիածին) գիւղը՝ պահանջելով կցել Երեւանը Ատրբէջանին: Ուսուրպէս կովի եւ Պանոսյաբի բերանով անոնք կը պնդեն թէ Երեւանը թաթարական քաղաք է, ուստի մահմետականները պիտի չներեն, եթէ Երեւանը գիւղին Հայերուն: Ատրբէջանի պատուիրակութեան ետեւ հաւաքուած էին Գանձակի եւ Ախալցխայի մահմետականներու ներկայացուցիչները՝ Սուլթանովը, Ռաֆիպէկովը եւ ուրիշներ, որոնք ուղղակի կը հրաւիրէին թուրքերը զրաւել Կովկասը: 40 ստորագրութիւններով յատուկ գրութիւն մը եւս ներկայացուցաւ թուրքերուն Ախալցխայի եւ Ախալքալաքի թուրքերուն կողմէ. որով կը պահանջուէր միացնել այդ գաւառները թուրքիոյ:

Այսպիսի պայմաններու մէջ, չըջապատուած ամէն կողմէ թշնամիներով, մեր միակ յոյսը կը մնար Գերմանացիներու միջամտութիւնը: Մենք քննութեան առնելով ստեղծուած կացութիւնը՝ եկանք այն եզրակացութեան, թէ ճիշդ է Հայոց Ազգային Խորհուրդի տեսակէտը. պատրաստեցինք քարտէսներ, թուական տեղեկութիւններ եւ գրաւոր զեկուցում՝ որոշելով յանձնել զանոնք Չօր. Ֆոն Լոսովին եւ ընթացք տալ Ազգային Խորհուրդի հրահանգին անյապաղ:

Քաջազնունին եւ ես, Վրացիներու հետ միասին, գացինք Չօր. Ֆոն Լոսովի մօտ, Մայիս 21ին, բացատրելու համար անոր Հայերու վիճակը: Ան թելադրեց մեզի մեր խնդիրքը ներկայացնել գրաւոր կերպով, եւ մենք այդ ըրինք Մայիս 22ին: Մայիս 23ին, Չօր. Ֆոն Լոսով երկար ու մանրամասն հեռագրով մը՝ ուղղուած Գոլտոյ գերման ղեսպանին՝ բացատրեց մեր հարցի էութիւնը: Այդ հեռագրի մէջ ան կը մատնանշէր, որ Հայոց Ազգային Խորհուրդի ներկայացուցիչները եւ Անդրկովկասեան պատուիրակութեան անդամ հայ նախարարները Գերմանիայէն կը սպասեն օգնութիւն եւ փրկութիւն իրենց ժողովուրդի ներկայ ողբերգական վիճակէն: Չօր. Ֆոն Լոսով կը ներկայացնէր նաեւ հայ գաղթականներու անտանելի կացութիւնը. կը բացատրէր թուրքերու տարապայման պահանջները եւ կը պաշտպանէր այն միտքը, թէ թուրքերու իսկական նպատակն է յափըշտակել հայկական հողերը եւ ընաջնջել հայ ժողովուրդը: Չօր. Ֆոն Լոսով կը խնդրէր չհաւատալ ինձի եւ թաթար փաշաներու հաւաստիացումներուն, եւ մեկնելով գերման շահերու տեսակէտէն, կ'ըսէր թէ Հայերը պիտի անցնին պարտիզանական կռիւներու, պիտի փճացնեն երկաթուղային հաղորդակցութիւնը եւ ծանր վիճակի մէջ պիտի դնեն Կովկասեան ճակատը:

Պալիլ պէյ եւս հեռագրական հաղորդակցութեան մէջ կը զըտնուէր եւ կը վստահեցնէր մեզ թէ ինքը կը ջանայ համոզել էնվէր եւ թալէաթ փաշաները զիջումներ ընելու, սակայն, կ'աւելցնէր, թէ կոմիտէն ոչ մէկ զիջում կ'ուզէ ընել:

Իրերու վիճակը հետեւեալն էր. Գերմանացիները հետզհետէ կը զօրանային Թիֆլիսի մէջ՝ պաշտպանելու համար Վրացիներն ու Վրաստանի սահմանները, իսկ Թուրքերը կը շարժէին հայկական հողերով եւ պատերազմ կը մղէին Հայերու հետ: Պաթումի մէջ հարցերը մեռեալ կէտի մը յանգած էին:

Մայիս 22ին Պաթում եկաւ «Կիւլ ձեմալ» նաւով, ծովային նախարար ձեմալ փաշան: Ան այցելեց մեր պատուիրակութեան: Շատ լաւ կը յիշեմ այդ օրը: Պատուիրակութիւնը ողջունեց ձեմալ փաշայի գալուստը երեք ճառերով. Վրացիներու կողմէ խօսեցաւ Ձիսենկելի, Հայերու կողմէ՝ ես եւ Թաթարներու կողմէ՝ Ռասուլ Չաղէ: Մենք համերաշխարար խօսեցանք Անդրկովկասի շահերու մասին եւ ապա մեզմէ իրաքանչիւրը մասնաւոր կերպով կանգ առաւ իր ազգային շահերու վրայ: Մեր ճառերուն մէջ մենք մատնանշեցինք այն միտքը, թէ փոխանակ արիւն թափելու, պէտք է ապրելու, շնչելու, աշխատելու եւ կերակրուելու հնարաւորութիւն տալ բոլորին: Ես, մասնաւորապէս, մատնանշեցի պատերազմի սարսափներն ու աւերները եւ խնդրեցի վերագառնալ դաշնագրի պայմաններուն:

ձեմալ փաշա, պատասխանելով Ռասուլ Չաղէի ճառին, շատ ջերմ թօնով մը ըսաւ, որ Ատրէշանցիք Թուրքերու սիրելի եղբայրներն են եւ թէ Թուրքերը եկած են «ազատագրելու» զանոնք: Դառնալով Ձիսենկելիին եւ Վրացիներուն ձեմալ փաշա խօսեցաւ նոյնպէս սիրալիր եւ հաճոյալի թօնով մը, որ ի վերջոյ նոյնիսկ դարձաւ սրբատազին: Ան ըսաւ, թէ Թուրքերու եւ Վրացիներու միջեւ, ճիշդ է, եղած են անցողակի թիրիմացութիւններ, բայց ինքը վստահ է, թէ ապագային անոնք պիտի չկրկնուին այլեւս եւ շատ դիւրութեամբ կարելի պիտի ըլլայ համերաշխ գործակցութեան մը զետիկը մշակել: Դառնալով, վերջապէս, ինձ՝ անոր դէմքը մոռայլեցաւ եւ թօնը չորցաւ. ան կը խօսէր արդէն թոյլ եւ դանդաղ ձայնով մը, աչքերը լեցուն էին դաժան եւ մոռայլ կայծերով. Ան ըսաւ. «Թուրքերու վէճը Հայերու հետ հիմ է, եւ Հայերը ոչ մէկ քայլ կ'ընեն հաշտուելու համար Թուրքերու հետ: Այս ընթացքը պատճառ պիտի դառնայ Հայերու նոր դժբախտութեանց»: ձեմալ փաշա յիշատակեց Անդրանիկի անհաշտ դիրքը Չանգեզուրի մէջ, Հայերու կապը պոլշեիկներու հետ, հայկական «զազանութիւնները» մահմետականներու նկատ-

մամբ: Անոր ամէն մէկ խօսքին մէջ կը զգացուէր, թէ որպիսի անհաշտ անդունդ մը կայ Թուրքերու եւ Հայերու միջեւ, եւ թէ որպիսի անյաղթելի ատելութեամբ լեցուած է փաշային սիրտը հանդէպ Հայերուն, որոնք կանչնած էին Թուրքերուն ճամբուն վրայ:

ձեմալ փաշային ես պատահեցայ ատկէ ետք նաեւ Պոլսոյ մէջ ու այնտեղ զինքը գտայ աւելի մեղմ տրամադրութեան մէջ, բայց Պաթումի մէջ իր դիրքը բացարձակապէս թշնամական եւ անհաշտ էր մեզի հանդէպ:

Հետեւեալ օրը հանդիսաւոր ճաշկերոյթ մը տեղի ունեցաւ թրքական նաւի վրայ ի պատիւ Անդրկովկասեան պատուիրակութեան: Արտաքին վերաբերմունքը շատ սիրալիր էր. նաւը զարդարուած էր գորգերով, ծաղիկներով եւ մեղ դիմաւորեցին խոնարհ ողջոյններով: Ծաշի ատեն զիս նստեցուցին ձեմալ փաշայի եւ Տոքթ. Պեհաէտտին Շաքիրի միջեւ: Վերջինս պատմեց, թէ ինչպէս ինքը մասնակցեր էր էնվէր փաշայի արշաւանքին 1914 թ. Արտահանի ուղղութեամբ եւ թէ ինչպէս գնդ. Ռիզա պէյի հետ կազմակերպեր էր անհաշտական չէթաները: Եւ յայտնեց, թէ ինքը Հայերու ազնիւ թըշնամին է:

«Հայերը, ըսաւ ան, կանգնած են մեր համիլամական եւ համաքրքական սրբազան իտէպնիքու իրականացման ճամբուն վրայ, եւ մենք անխուսափելիօրէն կը բաղխինք անոնց հետ: Ատիկա վեր է եւ դուրս է մեր անձնական զգացումներէն ու տրամադրութիւններէն: Մենք հարկադրուած ենք տարերայնօրէն ոչնչացնել մեր ֆաւորուն վրայէն այն ամէնը, ինչ որ արգելի կը հանդիսանայ մեր ազգային սրբազան իտէպնիքուն: Եւ յետոյ, դուք միշտ Ռուսերուն հետ էք. դուք անոնց առաջապահն էք, իսկ Ռուսերը մեր ռիսքիմ քշնամիներն են: Պատմական քշնամիները: Մտածեցէք այս մասին, փոխեցէք ձեր հոգեբանութիւնը եւ օրիէնտացիան: Դուք քշնամի էք եւ ես ալ քշնամի եմ, բայց մենք ընկերակիցներ ենք. մենք կը հասկընանք կենդանի մարմնի կեանքը, եւ անոր մէջ չկայ մարդաբանութիւն կամ կամքի տկարութիւն: Զօրաւոր եւ կենսունակ մարմնի իրաւունքն է, այն միակ իրաւունքը, որով կ'ապրի մարմինը: Այդպէս է ե՛ւ ազգերու կեանքին մէջ: Այդտեղ չկայ մեղկ զգայնականութիւն, կայ միայն ինքնապաշտպանութեան բնագոյն եւ զգացում»:

Ես, հարկաւ, պատասխանեցի իրեն ինչ որ պէտք էր, բայց ակններու էր, որ մենք կը խօսէինք տարբեր լեզուներով, ու մենք

բաժնուկեցանք առանց որեւէ կերպով համոզած ըլլալու զիրար :
Այդ խօսակցութենէն տասը օր ետք էնվէր փաշան պաշտօնա-
կան դիմում ըրաւ մեզի՝ Հայերու հայ-թրքական զինուորական դա-
շինք մը կնքելու մասին : Արդեօք ճի՞շդ վարուեցանք մենք թէ սխալ՝
տարբեր խնդիր է . բայց, ինչպէս եւ 1914 թ., մենք մերժեցինք
այդ առաջարկը :

Քանի մը ամիս ետք, իմացայ, որ ձեմալ փաշան իրեն հետ
Պաթումէն տարած էր շատ արժէքաւոր ապրանքներ ու այդ առթիւ
իրեն դէմ նոյնիսկ դատական քննութիւն էր սկսած, որ սակայն, ան-
հետեւանք մնաց :

Երբ ձեմալ փաշա հեռացաւ Պաթումէն, միւս օրն իսկ հանդի-
պեցայ Կոմս Եուլիենպերկին, որ նոր էր եկած Պերլինէն : Ծատ հե-
տաքրքրական մարդ էր ան . եկած էր Պաթում իրրեւ գերման սպայ :
Ձինքը կը ճանչնայի դեռ 1912 թ. պատերազմէն առաջ եղած էր
Թիֆլիսի գերման ընդհանուր հիւպատոսը, կը խօսէր ռուսերէն եւ
Ֆրանսերէն, լաւ կապեր ունէր Թիֆլիսի ամենարարձր հասարակու-
թեան հետ եւ ամենալայն ու ամենախոր կերպով ուսումնասիրած էր
Կովկասի կեանքը : Պատերազմէն ամիս մը առաջ Կոմս Եուլիենպերկ
արձակուրդով մեկնեցաւ հայրենիք : Եւ 1914ին, երբ էնվէր եւ իհասան
փաշաները երեք զօրաբանակներով յարձակում գործեցին Կովկասի
վրայ, անոնց սպայակոյտին մէջ կը գտնուէր նաեւ Կոմս Եուլիենպեր-
կը : Երբ Թուրքերը պարտուեցան, ան ալ անհետացաւ, թէեւ ռու-
սական զօրավարները կ'ուզէին զինքը գերի վերցնել : Եւ ահա, յան-
կարծ, երեւցաւ Պաթումի մէջ : Ան բացատրեց ինձ, որ նշանակուած
է իրրեւ անդամ գերման զինուորա-քաղաքական առաջելութեան Կով-
կասի մէջ : Ես բացատրեցի անոր մեր տեսակէտը, եւ ան, ընդառաջ
երթալով մեզի, ըսաւ . «Մե՞նք՝ Գերմանացիներս շահագրգռուած ենք
Անդրկովկասի անկախութեամբ : Եթէ դուք՝ Հայերդ օգնէք Լոռիի
շրջանի գերման պանրագործներուն եւ գործարանատէրերուն, այն
ատեն մե՞նք կ'օգնենք ձեզի համար նպաստաւոր կերպով լուծելու այդ
վիճելի շրջանի բախտը » : Պէտք է ըսել, որ այդ շրջանին մէջ կը
գտնուէին գերման խոշոր գործարան մը Փոն Կուչենբախի անունով,
ինչպէս նաեւ շարք մը ուրիշ մանր գործարաններ : Այդ շրջանի վը-
րայ յաւակնութիւն ունէին վրացիները եւ այդ պատճառով է, որ
յետոյ տեղի ունեցաւ հայ-վրացական պատերազմը, որմէ ետք անի-
կա ստացաւ չէզոք գօտի անունը :

Կոմս Եուլիենպերկը ծանօթանալով իրերու վիճակին՝ Մայիս
23ին մեկնեցաւ Թիֆլիս :

Փոն Լոսովը, ստանալով մեզմէ համաձայնութիւն իր ըրած
առաջարկին համար, դիմեց նոյն պահանջով նաեւ Թուրքերուն, բայց
անոնցմէ մերժուեցաւ : Եւ Մայիս 24ին հաղորդեց մեր պատուիրա-
կութեան, թէ իր միջամտութեան ջանքերը, դժբախտաբար, յաջո-
ղութիւն չեն ունեցած :

Մայիս 25ին, Չիչերին Մոսկուայէն հեռագրով մը հաղորդած
էր գերման դահլիճին, թէ խորհրդային կառավարութիւնը պատ-
րաստ է բանակցութիւններ վարել Անդրկովկասեան կառավարու-
թեան հետ, Անդրկովկասի ժողովուրդը որեւէ քաղաքի մէջ, ա-
ռանց նախօրօք լճուելու Անդրկովկասի անկախութեան խնդիրը :

Երբ Պաթումի մէջ ի դերեւ կ'ըլլէին հաշտութեան փորձերը
Անդրկովկասի եւ Թուրքիոյ միջեւ, եւ գերման միջամտութեան առա-
ջարկները ապարդիւն կ'անցնէին, հայկական շրջաններու մէջ տեղի
կ'ունենար կանոնաւոր պատերազմ, որու ընթացքին տեղի ունեցած
իրադարձութիւններէն ամէնէն կարեւոր եւ պատմական նշանակու-
թիւն ունեցան երկու ճակատամարտներ՝ Սարդարապատի մէջ՝ Մա-
յիս 24-29 եւ Ղարաքիլիսէի մէջ՝ Մայիս 25-29 :

Իմ նպատակը չէ այստեղ մանրամասնօրէն նկարագրել այդ
ճակատամարտները, բայց այն ինչ որ ինձ ըսած են ռուս, Թուրք եւ
հայ զինուորական հեղինակաւոր անձինք, իրաւունք կու տայ պնդե-
լու, թէ այդ ճակատամարտները հայ զէնքի ամէնէն լուրջ եւ փայ-
լուն կռիւներն են եղած : Սարդարապատի հերոսներն էին Դրօ եւ
Զօր . Սիլիկեանը :

Ճրանսացի քափիթան Պուստեպարը իր ծանօթ գրքին մէջ հե-
տեւեալ կերպով կը գնահատէ Սարդարապատի ճակատամարտը .

«Երկրորդ հայկական տիվիզիան Զօր . Սիլիկեանի հրամանա-
տարութեամբ կը պաշտպանէր Արաքսի հովիտը՝ Երեւանէն դէպի հա-
րաւ, քաղաքէն քանի մը վերստ հեռաւորութեան վրայ : Եւ Փէի փա-
շայի ամրոցը բանակը կանգնած էր անոր դէմ : Մայիս 24ին Զօր .
Սիլիկեանը այնպիսի ուժով գրոհ տուաւ Թուրքերուն վրայ, որ կա-
տարեւապէս ջախջախեց գանձնի, եւ հայկական հեծելազօրքը հայա-
ծեց Թուրքերը միմչեւ Ալեքսանդրապոլի բարձունքները : Միմիայն
նազմամթերքի պակասն էր որ կանգնեցուց այդ հետապնդումը » :

Այս փայլուն ճակատամարտը փրկեց Երեւանը՝ Հայաստանի
ապագայ մայրաքաղաքը : Այս ճակատամարտը նոր յաղթանակներու
ոգի ներշնչեց հայ զինուորին :

Գրեթէ միաժամանակ, Մայիս 25ին, Թրքական զորամասերը առաջ խաղալով դէպի Թիֆլիս, ճակատամարտի բռնուեցան հայկական առաջին տիվիզիայի հետ Ղարաքիլիսէի մօտ: Կռիւր տեւեց չորս օր: Հայկական դիմադրական ուժը, Թրքական սպայակոյտի իսկ վրկայութեամբ, սքանչելի էր եւ լուադոյնը ամբողջ պատերազմի ընթացքին: «Բայց, կ'ըսէ նոյն Պուատեսպար, քշմամիմ գերագանց հրետամիի հարուածներէն եւ ռազմամթերքի պակասէն ստիպուած, Հայերը տեղի տուին Թուրքերու գերագանց ուժին: Եւ հայկական առաջին տիվիզիայի մնացորդները նահանջեցին դէպի Երեւան, իսկ Թուրքերը կոտորեցին Ղարաքիլիսէի մէջ 7000 բնակիչներ եւ գերիներ»:

Ընթերցողը արդէն գիտէ, որ Մայիս 28ին Թիֆլիսի մէջ յայտարարուած էր Հայաստանի անկախութիւնը: Սարդարապատը եւ Ղարաքիլիսէն ստեղծած էին մեր ժողովուրդի այն ռազմական ողին եւ կամքը, որ անհրաժեշտ են անկախ պետութիւն մը կազմելու համար: Վեհիպ փաշան խօսակցութեան ժամանակ անձամբ ըսաւ ինձ, որ դիմադրական թափի, քաջութեան եւ արիւթեան տեսակէտով Ղարաքիլիսէի ճակատամարտը իրեն յիշեցուցած էր Տարտանէլի ամէնէն յամառ կռիւները, որոնց ինքը մասնակցած էր:

Ղարաքիլիսէի ճակատամարտէն յետոյ այլեւս լուրջ կռիւներ տեղի չունեցան, միայն Լոռիի եւ Բորչալուի շրջաններուն մէջ Թաթարները կը կոտորէին Հայերը, ուր որ կը հանդիպէին: Զօր. Կորկանեանի աչքին առջեւ Թաթարները կոտորած էին 20 հայ երախաներ եւ հայ վարժուէի մը, իսկ զինքն ալ տարած էին անտառ՝ ընդունելով Անդրանիկի տեղ: Գերմանական Եկատերինէնֆէլտ գեւորին մօտ, Թաթարները շրջապատած էին 300ի չափ Հայեր դաշտի մէջ եւ կոտորեցին, ինչպէս այդ մասին հաղորդած էր գերման սպայ Վալքէր իր կառավարութեան: Իսկ նախկին գերման հիւպատոս Անտերս, Մայիս 14ին, Կարսէն կը հաղորդէր Թուրքերու վայրագութեանց մասին՝ Երզնկա-Էրզրում-Կարս ճամբուն վրայ:

Մայիս 25ը Պաթումի մէջ ողբերգական օր մըն էր մեզ համար: Գերման զօրավարի միջնորդութեան ճախողանքէն յետոյ, մենք ինկած էինք անել վիճակի մէջ: Թաթարներն ու Վրացիները չէին ուզեր պատերազմիլ: Թաթարները կը պահանջէին հաշտութիւն որեւէ գնով, իսկ Վրացիները ապահոված էին ինքզինքնին գերմանական ուժով: Եւ մենք էինք միայն, որ կը պատերազմէինք Սարդարապատի եւ Ղարաքիլիսէի մէջ: Մեր ճամբաները բաժնուած էին եւ ընդհանուր լեզու բացարձակապէս անկարող էինք գտնել: Օղին մէջ արդէն կը

զգացուէր, որ Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնը կը քայքայուի, բայց ինչպէս Հանդուցեալի տան մէջ մահուան մասին չեն խօսիր, այնպէս ալ կը խուսափէինք որեւէ ակնարկ ընելէ Անդրկովկասի Հանրապետութեան քայքայման ու անդամահատութեան վրայ:

Այդ մասին, սակայն, առաջին խօսքն ըրաւ Զօր. Ֆոն Լոսովը, որ Մայիս 25ին, Երեկոյեան ժամը 7ին, նամակով մը յայտնեց մեզ, թէ իր ունեցած հաստատ տեղեկութեանց հիման վրայ Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնը քայքայման վիճակի մէջ է, եւ որովհետեւ ինքը լիազօրութիւններ ունի Անդրկովկասի Հանրապետութեան և կառավարութեան վերաբերմամբ, ուստի այժմ, երբ այդ Հանրապետութիւնը եւ կառավարութիւնը խնդրական կը դառնար, աւելորդ կը նկատէ այլեւս ժամանակ կորսնցնել Պաթումի մէջ եւ որոշած է նոյն Երեկոյ իսկ գերման «Միննա Պորի» նաւով մեկնիլ Պաթումէն:

Երեկոյեան ուշ ատեն Քաջագնունիի հետ գացինք զօրավարին մօտ՝ «Միննա Պորի» նաւուն վրայ, խնդրելու անկէ, որպէսզի պաշտպանէ մեր նուազագոյն արդար պահանջները գերման կառավարութեան մօտ: Զօրավարը խոստացաւ եւ խորհուրդ տուաւ անմիջապէս ներկայացուցիչներ ուղարկել Հայոց Ազգային Պորհուրդի կողմէ Պերլին:

Նաւին մեկնումէն ետք, գիշերուան ժամը 12ին վերադառնալով հիւրանոց, ես իմացայ, որ Պաթում եկած է Ժորտանիան, Վրաստանի ապագայ կառավարութեան նախագահը: Ան եկած էր խորհրդակցելու Չիսնկելիի հետ, Վրաստանի անկախութեան յայտարարութեան հետ կապուած խնդիրներու մասին: Հետեւեալ օրը, Մայիս 26ին, որոշուած էր յայտարարել Վրաստանի անկախութիւնը և Ժորտանիա կը շտապէր:

Ժորտանիա կեդրոնական դէմքն էր Վրացիներու մէջ, ըլլալով Վրաց մենչելիկ կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի, ինչպէս նաեւ Վրաց Ազգային Պորհուրդի նախագահը: 1900 թ. իսկ կը ճանչնամ զինքը: Շատ խելացի եւ իր ժողովուրդի հոգեբանութիւնը լաւ ըմբռնող հմուտ քաղաքագէտ մըն է, տեսականապէս լաւ պատրաստուած: Անոր ազդեցութիւնը վրացական զանգուածներու վրայ հսկայական է: Կը խօսի շատ գէշ կակազելով, բայց իր ճառերը կառուցուածքի եւ մտքերու տեսակէտով գեղեցիկ են: Դէմքի մկանունները գրեթէ խաղ չունին եւ կը յիշեցնեն եգիպտական քրմապետի մը արտայայտութիւնը:

Տեղեկանալով Ժորտանիայի գալու նպատակի մասին, ես գացի անոր մօտ անմիջապէս: Անոր հետ էր Փրոֆ. Ավալովը, նոյնպէս

Վրացի: Ժորտանիան պատմեց Թիֆլիսի մէջ իշխող տրամադրութիւններու մասին, հաղորդեց, որ Հայերը կը շարունակեն պատերազմիլ Թուրքերու հետ, որ Թուրքերը սանձարձակօրէն կը շարունակեն իրենց առաջխաղացքը, եւ յայտնեց թէ այդպիսի պայմաններու մէջ Վրացիներուն ուրիշ բան չի մնար, բայց եթէ յայտարարել Վրաստանի անկախութիւնը:

— Ինչպէ՞ս, բացազանչեցի ես. չէ՞ որ մենք եւ դուք միասին պատերազմի մէջ ենք, ընդհանուր պատերազմի մէջ ընդհանուր թշնամիին դէմ: Ինչպէ՞ս կրնաք լքել մեզ, երբ մենք դեռ արիւն կը թափենք: Մի՞թէ ազնիւ բան է այս:

— Ազնիւ բան է այն, ինչ որ օգտակար է ժողովուրդին, պատասխանեց Ժորտանիան:

— Այո՛, ըսի ես, իսկ մե՞նք:

— Մենք չենք կրնար խեղդուիլ ձեզի հետ միասին, պատասխանեց Ժորտանիան: Մեր ժողովուրդը կ'ուզէ փրկել այն ինչ որ կրնայ: Դուք ալ պարտաւոր էք համաձայնութեան լեզու մը գտնել Թուրքերուն հետ: Ուրիշ ելք չունիք:

Ասոր վրայ վերջացաւ մեր խօսակցութիւնը: Ժամ մը ետք, Ժորտանիան մեկնեցաւ Թիֆլիս՝ Վրաց պատուիրակներու մէկ մասին հետ:

Մեզ իրապէս ուրիշ ելք չէր մնար, բայց եթէ մեր կողմէ եւս յայտարարել Հայաստանի անկախութիւնը: Բախտորոշ դեր կատարեց այն վերջնագիրը, զոր մենք ստացանք նոյն գիշերն իսկ Թուրքերու կողմէ:

Երեք օր ժամանակ կու տար վերջնագիրը ընդունելու այն դաժան պայմանները, զորս թրքական պատուիրակութիւնը ներկայացուցած էր Պաթումի խորհրդատուովի առաջին նիստին իսկ, փակ ծրարով:

Այս վերջնագրէն եւ Վրացիներու մեկնումէն յետոյ, մեզի այլ-եւս բան չէր մնար ընել Պաթումի մէջ: Պէտք է փութայինք Թիֆլիս: Մայիս 26ի երեկոյեան ժամը 7ին մեր գնացքը շարժեցաւ Պաթումի կայարանէն: Մայիս 27ի առաւօտեան հասանք Թիֆլիս: Ճանապարհին կայարաններու մէջ կանգնած էին գերման զինուորներ եւ վրացական սահմանին վրայ կը ծածանէր գերման դրօշակը: Վրացիները ապահոված էին ինքզինքնին թրքական արշաւանքէն:

Ս. Գ. Ա. Ռ. Խ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ

ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՀՌԶԱԿՈՒՄԸ

Թիֆլիս հասնելով՝ Քաջազնունին եւ ես անմիջապէս զացինք Հայոց Ազգային խորհուրդի շէնքը, որ Արամեանցի հսկայ տունն էր, Գալովինաքի պողոտայի եւ Բարեատինսկայա փողոցի անկիւնը: Մեզ կը սպասէին անհամբեր, մանաւանդ այն պատճառով, որ մէկ կողմէ տեղի կ'ունենային այդ պահուն արիւնահեղ կռիւներ Սարգարապատի եւ Ղարաքիլիսէի մէջ, իսկ միւս կողմէ չափազանց կասկածելի էր դարձեր Վրացիներու ընթացքը: Հայերը պարտաւորուած էին որոշել իրենց դիրքը:

Ճիշդ նոյն առաւօտեան, Մայիս 27ին, Զօր. Սիլիկեանէն ստացանք հեռագիր մը, որով կ'աղաչէր փամփուշտ զրկել: Ազգային խորհուրդը կազմող կուսակցութիւնները շատ տարբեր կերպով կը վերաբերուէին Վրաստանի անկախութեան յայտարարութեան: Ոմանք կը կարծէին, թէ Վրացիներու այդ քայլը պէտք չէ հարկադրէ մեզ եւս նոյն քայլն ընելու. ոմանք ալ կ'ըսէին, թէ ժամանակը եկած է վերջապէս, մեր երկիրն ալ յայտարարելու անկախ:

Քաջազնունին եւ ես նոյն օրը երեկոյեան (Մայիս 27) զեկուցում տուինք Պաթումի խորհրդատուովի մասին: Նախորդ օրը Սէյ-

մը հանած էր հետեւեալ բանաձեւը. «Նկատի ունենալով, որ պատե-
րագրի եւ խաղաղութեան խնդրին մէջ երեւան եկան հիմնական տա-
րակարծութիւններ Անդրկովկասեան անկախ հանրապետութիւնը
կազմող ազգերու միջեւ, որով անկարելի կը դառնայ ամբողջ Ան-
դրկովկասի համար հեղինակաւոր իշխանութեան մը գոյութիւնը,
Սէյմը կ'արձանագրէ Անդրկովկասի քայքայման փաստը եւ վար կը
դնէ իր լիազօրութիւնները»: Այս բանաձեւէն յետոյ, Վրաստան նոյն
օրն իսկ յատարարած էր իր անկախութիւնը՝ ընտրելով կառավա-
րութիւն Նոյ Ռամիշվիլիի նախագահութեամբ: Վրաստանի անկա-
խութեան յայտարարութիւնը հեռագրով հաղորդուած էր 18 պե-
տութիւններու:

Նոյն պահուն յայտնուեցաւ, որ Թաթարները եւս կը պատ-
րաստուին Մայիս 28ին յայտարարել Ատրպէջանի անկախութիւնը:

Այսպիսի պայմաններու մէջ Հայոց Ազգային Պորհուրդը որո-
շեց յանձնարարել իր անդամներուն անմիջապէս ցրուել եւ մինչեւ
հետեւեալ օրը ժամը 10 բերել իրենց կուսակցութեանց վճիռը Հա-
յաստանի անկախութեան յայտարարութեան մասին: Հետեւեալ օրը
բոլոր կուսակցութիւններն ալ Ազգային Պորհուրդին մէջ եկան յայտ-
նելու, թէ իրենք կողմնակից են Հայաստանի անկախութեան հռչակ-
ման: Անմիջապէս սկսան կազմել անկախութեան յայտարարութեան
բանաձեւը, որուն խմբագրութիւնը յանձնուեցաւ Ա. Ահարոնեանի,
Նիկոլ Աղբալեանի, Յ. Քաջազնունիի եւ ինձ: Ի վերջոյ, ցերեկուայ
ժամը 12ին Հայոց Ազգային Պորհուրդի կողմէ ընդունուեցաւ հե-
տեւեալ պատմական բանաձեւը.—

«Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջութեան լուծումով եւ
Վրաստանի եւ Ատրպէջանի անկախութեան հռչակումով ստեղծուած
նոր դրութեան հանդէպ Հայոց Ազգային Խորհուրդը իրեն յայտա-
րարած է հայկական գաւառների գերագոյն եւ միակ իշխանութիւ-
նը: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով քողմելով մօտիկ օրերու կազ-
մել Հայոց ազգային կառավարութիւն՝ Ազգային Խորհուրդը ժամա-
նակաւորապէս ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝
հայկական գաւառների քաղաքական ու վարչական դեկը վարելու
համար»:

Այս բանաձեւը հրատարակուեցաւ Հայոց Ազգային Պորհուրդի
կողմէ իրրեւ Հայաստանի անկախութեան յայտարարութիւն:

Այսպիսով, 1918 Մայիս 28ին, ցերեկուայ ժամը 12ին, հռո-

չակուեցաւ Հայաստանի անկախութիւնը: Կառավարութեան կազմու-
թիւնը յետաձգուեցաւ մինչեւ հաշտութեան պատուիրակութեան Պա-
թում երթալն ու վերադառնալը, որովհետեւ Քաջազնունիի եւ իմ
մասնակցութիւնը կառավարութեան մէջ անհրաժեշտ կը նկատուէր,
իսկ մենք պէտք է նորէն երթայինք Պաթում: Թուրքերու վերջնա-
գրին պայմանաժամը կը լրանար հետեւեալ օրը Մայիս 29ին, երե-
կոյեան ժամը 8ին: Հետեւաբար պէտք էր շտապել:

Մեր՝ արդէն զուտ հայկական պատուիրակութիւնը կազմուե-
ցաւ 3 հոգիէ, նախագահը եւ էի, իսկ անդամներն էին Քաջազնու-
նին եւ Մ. Պապաջանեանը: Պատուիրակութեան քարք պլանը տրուե-
ցաւ եւ մենք Մայիս 28ին, դիշերուան ժամը 12ին մեկնեցանք Պա-
թում, ուր հասանք հետեւեալ օրը ցերեկուայ ժամը 12ին: Այս ան-
գամ Պաթումի մէջ մնացինք 8 օր միայն, մինչեւ Յունիս 5, եւ ամ-
բողջ ժամանակը զբաղուած էինք հաշտութեան դաշնագրի կազմու-
մով: Առաջին միջազգային ախտն էր, որ պիտի կատարէր Հայաս-
տանը, եւ մեծ ու խնամքոտ աշխատանք էր պէտք այն ժամանակ-
ուայ ծայրագոյն պայմաններու մէջ, ըստ կարելւոյն տանելի դաշ-
նագիր մը կնքելու համար Թուրքերուն հետ:

Հէնց որ Պաթում եկանք, մեր առաջին գործը եղաւ նամակով
մը յայտնել Պալիլ պէյին Հայաստանի անկախութեան յայտարար-
ման, ինչպէս նաեւ թրքական վերջնագրի ընդունման մասին: Նա-
մակը ստացուած էր Մայիս 29ին, երեկոյեան ժամը 7ին, այսինքն՝
վերջնագրի պայմանաժամը լրանալէ 1 ժամ առաջ: Իսկ Վրացիները
իրենց յոյսը դնելով Գերմանացիներու վրայ, չէին շտապեր: Միայն
Մայիս 31ին անոնք յարարութեան մէջ մտան Պալիլ պէյին հետ,
թէ եւ իրենց ալ վերջնագրի պայմանաժամը կը լրանար Մայիս 29ին,
երկոյեան ժամը 8ին: Այս պարագան շատ դէժ տպաւորութիւն ձգեց
Թուրքերու վրայ, բայց այս մասին յետոյ:

Պալիլ պէյ նոյն երեկոյեան իսկ պատասխանեց ինձ, եւ մենք
պայմանաւորուեցանք անոր հետ նիստ գումարել հետեւեալ օրը,
Մայիս 30ին, ցերեկուայ ժամը 12ին ակումբի շէնքին մէջ: Բանակ-
ցութիւնները տեղի կ'ունենային Փրանսերէն: Առաջին նիստի ատեն
Վեհիպ փաշա անձամբ դժեց Հայաստանի սահմանները այն պատ-
մական քարտէսին վրայ՝ որ ինձ մօտ էր թէ՛ Տրապիզոնի եւ թէ՛
հետագային՝ Պոլիս, Ալեքսանդրապոլ ու Եւրոպա: Երբ մենք նայե-
ցանք քարտէսին վրայ, երկու սուր զգացումներ համակեցին մեզ.
առաջին՝ հպարտութիւն, որ մենք ալ դարաւոր պայքարներէ կտք,
վերջապէս, դէժ փոքր անկիւն մը ունեցանք աշխարհի քարտէսին

վրայ, եւ երկրորդ՝ դառնութիւն, որ մեզի տրուած այդ անկիւնը հազիւ 9,000 քառ. քիլոմեթր կը պարունակէր, որ բացարձակապէս անբաւարար էր մեր ժողովուրդը իր մէջ առնելու համար:

Առաջին նիստը նուիրուած էր սահմաններու քննութեան: Ճիշդ է, Թուրքերը կը խուսափէին նկատի առնել մեր սահմանները Վրաստանի եւ Ատրպէջանի հետ, անոնք կը գծէին միայն մեր եւ Թուրքիոյ սահմանները՝ թողլով, որ մենք ինքներս հասկացողութեան գանձ մեր հարեւաններուն հետ, անոնց հետ ունեցած մեր սահմաններու մասին: Բայց մենք գիտէինք արդէն, որ Վրացիները մեզմէ կը պահանջեն խոշոր հայկական հողամաս մը մինչեւ Ղարաքիլիսէ, իսկ Ատրպէջանցիները մինչեւ Երեւան: Անվիճելի հողեր էին միայն Նոր-Պայագիտի գաւառը եւ Ալեքսանդրապոլի լեռնային մասը, որոնց մէջ հազիւ կ'իյնար 13 քիլոմեթր երկաթուղի:

Ամբողջ 3 նիստ նուիրեցինք սահմաններու խնդրին, այստեղ Վեհիպ փաշայէն ու Պալիլ պէյէն լսեցինք շատ մը բաներ, որ այսօր ալ, վաղն ալ առաջնակարգ նշանակութիւն պիտի ունենան հայ ժողովուրդի բախտի համար: Յոյց տալով քարտէսը եւ նկարագրելով թրքական ձգտումները, Վեհիպ փաշան ըսաւ.

«Դուք կը տեսնէք որ ցակատագիրը կը քաշէ Թուրքիան արեւմուտէն արեւելք. մենք հեռացանք Պալիսաններէն, կը հեռանանք նաեւ Ափրիկէէն, բայց մենք պէտք է տարածուինք դէպի արեւելք. հոն է մեր արիւնը, մեր կրօնքը ու լեզուը: Եւ ասիկա տարերային ձգողութիւն ունի. մեր եղբայրները Պաքու, Տաղստան, Թուրքիստան եւ Ատրպէջան են: Մենք պէտք է մամբայ ունենանք դէպի հոն: Եւ դուք՝ Հայերդ կանգնած էք մեր այդ մամբուն վրայ: Պահանջելով վանը՝ դուք կը փակէք մեր մամբան դէպի Պարսկաստան: Պահանջելով Նախիջեւանն ու Զանգեզուրը՝ դուք արգելք կը դառնաք մեզի իջնելու Քուրի հովիտը եւ երթալու Պաքու: Կարն ու Ախալքալաքը կը փակեն մեր մամբան դէպի Ղազախ ու Գանձակ: Դուք պէտք է մէկ կողմ քաշուիք եւ մեզի մամբայ տաք: Ահա թէ ո՛ր է մեր հիմնական վէճը: Մեզի պէտք են երկու լայն մամբաներ, որոնք հնարաւորութիւն տան մեր բանակներուն առաջ շարժելու եւ պաշտպանուելու: Մէկ մամբան՝ Կարս-Ախալքալաք-Բարչալու-Ղազախն է, որ կը տանի դէպի Գանձակ, միւսը՝ կ'երթայ Շարուր-Նախիջեւան-Զանգեզուրով Քուրի հովիտը: Դուք կարոք էք մնալ անոնց մէջտեղը, այսինքն՝ Նոր-Պայագիտի եւ Էջմիածնի շուրջը»:

Մենք նկատել տուինք, որ Վեհիպ փաշան հաշուի չ'առնէր երեք պարագաներ, այն է՝ Ա) որ Հայերուն թողուած հողամասը չափազանց փոքր է հայ ժողովուրդին գոհացում տալու համար, նուազազոյն չափով իսկ, Բ) որ Հայկական Հարցը միջազգային խնդիր մըն է եւ չի կրնար այդ ձեւով վերնալ մէջտեղէն. եւ Գ) որ Թուրքերուն այժմ դժած Հայաստանի սահմանները աղբիւր պիտի դառնան յաւիտենական թշնամութեան Հայերու եւ Թուրքերու միջեւ:

Վեհիպ փաշան պատասխանեց. «Հայկական հողամասը այսօր փոքր է, որովհետեւ ձեզ մօտ շատ մահմետական տարրեր կ'ապրին. տուէք գանձ մեզի եւ ձեր տեղը կը մեծնայ: Հայկական Հարցը միջազգային է, կ'ըսէք, եւ պիտի նկատի առնուի հաշտութեան ընդհանուր խորհրդածոյովին մէջ: Այդ բանը շատ լաւ գիտեմք, բայց հէնց ստոր համար ալ մենք առաջինը ըլլալով յանձն կ'առնենք լուծելու գայն եւ կ'ընդունինք Հայաստանի անկախ գոյութիւնը: Գալով թշնամութեան զգացումներուն հողամասի փոքրութեան պատճառով, պէտք է ըսեմ, որ բոլոր պետութիւններն ալ քիչով սկսեր են եւ աստիճանաբար են աներ: Կարելոյն այն է, որ մենք բարեկամներ դառնանք եւ փոխադարձաբար պաշտպանենք զիրար: Մեզ պէտք է Հայերու նպաստաւոր պրոպականտը արտասահմանի մէջ»:

Հետագային մենք համոզուեցանք, որ Պալիլ պէյ եւ Վեհիպ փաշա աննահանջ կերպով կը պաշտպանեն իրենց մատնանշած սահմանները, որոնց համաձայն Թուրքերուն ձեռքը պիտի անցնէին ամբողջ Կարսի շրջանը, Ախալքալաքի գաւառը, Ալեքսանդրապոլ քաղաքը, Համամլու-Երեւան խճուղին, Սուրմալուի գաւառը, Երեւանի գաւառի կէսը եւ Ղարաքիլիսա-Ուլուխանլու ամբողջ երկաթուղին: Մենք խնդրեցինք մեր բոլոր պատճառարանութիւնները հեռազրով հաղորդել Պոլիս եւ անոնց համաձայն ընդարձակել սահմանները: Յունիս 2ին մենք ստացանք պատասխանը, որով «յանուն սկսուած լաւ յարաբերութիւններու» Թուրքերը համաձայնութիւն կու տային զիջելու մեզի Համամլու-Երեւան խճուղին եւ սահմանը անցնելու Արագած լեռան գագաթով: Այս նոր սահմանագիծը Զալուր կայարանէն կ'անցնէր Ալազեազի գագաթով եւ կ'իջնէր դէպի Վաղարշապատ, որով մենք 1000 քառ. քիլոմեթր տարածութիւն մը կը շահէինք: Ասկէ աւելի զիջում Թուրքերը չըրին:

Գալով մեր բանակցութեանց քաղաքական կողմին՝ Վեհիպ փաշան կը համոզէր մեզ զինուորական դաշինք կնքել Թուրքերուն

հետ, տալ անոնց 10,000 զորք եւ միասին արշաւել Պաղտատի վրայ: Այս առաջարկի հեղինակն էր Էնվէր փաշան: Ոչ մէկ տեսակէտով չէինք կրնար ընդունիլ այս առաջարկը եւ պատրուակ բերելով մեր ժողովուրդի ծայրայեղ յոգնածութիւնը, մերժեցինք դայն: Վեհիպ փաշան, սակայն, ցաւով յայտնեց որ այդպիսի դաշինք մը պիտի վերացնէր շատ մը թիւրիմացութիւններ Հայերու եւ Թուրքերու միջեւ:

Այդ օրը մեզի այցելութիւն տուաւ Ահմէտ Աղայեւը, «Կասպի» թերթի նախկին խմբագիրը եւ Իթթիհատի ականաւոր դէմքերէն մէկը, որ ջերմօրէն պաշտպանեց մեր մերձեցումը Թուրքերու հետ: Աղայեւ մեզի խոստացաւ իր աջակցութիւնը, բայց ատոր արդիւնքը չտեսանք: Երբ հաշտութեան դաշնագրի սահմաններու վերաբերեալ մասը պատրաստ էր արդէն, Վեհիպ փաշան գրպանէն հանեց կտոր մը՝ կարմիր խաչ մը սպիտակ Փոնի վրայ՝ եւ ըսաւ. «Ահա հայկական դրօշակի իմ նախագիծը: Դուք քրիստոնեաներ էք եւ կը պարծեմաք այս խորհրդանիշով. ես կը կարծեմ թէ խաչը պէտք է ըլլայ ձեր խորհրդանիշը»:

Առհասարակ, պէտք է ըսեմ, որ բանակցութեանց այս շրջանը ըստ երեւոյթին կը շոյէր Թուրքերուն ինքնասիրութիւնը. կ'իրագործուէին իրենց ծրագիրները եւ կը լուծուէր Հայկական Հարցը այնպէս, որ դիւրանար ապագայ միջազգային հաշտութեան խորհրդաժողովին մէջ ունենալիք իրենց դործը: Պէտք է նկատի ունենալ, որ Թուրքերը շատ կը վախնային Հայկական Հարցէն ապագայ խորհրդաժողովին մէջ: Այդ մասին լսած եմ Բէուֆ պէյէն, Վեհիպ փաշայէն: Պալի պէյէն, Էնվէր փաշայէն եւ շատ մը ուրիշ Թուրք գործիչներէ: Այդ էր պատճառը, որ մինչեւ միջազգային խորհրդաժողովը Թուրքերը կ'ուզէին լուծել Հայկական Հարցը:

Հետագային իմացայ, որ երբ մենք բանակցութիւններ կը վարէինք Պաթումի մէջ, կատաղի վէճեր տեղի ունեցեր են Պոլսոյ Երիտասարդ Թուրքերու կոմիտէին մէջ այն մասին, թէ ո՞ր աստիճան նպատակայարմար է Կովկասի մէջ պահպանել հայկական պետութիւն մը: Այս մասին ինձ պատմեց Պոլսոյ մէջ, 1918 թ. աշնան, մեծ վէպիր Թալէաթ փաշան հետեւեալ խօսքերով.—

«Էնվէր փաշան կը գտնէր, որ քանի որ Հայերը եղած են եւ պէտք է միշտ ըլլան մեր թշնամիները ու հանգիստ պիտի չթողուն մեր Անատոլոյի նահանգները, աւելի լաւ է, որ հիմնապէս բնաջրմը-

ուին անոնք նաեւ Կովկասի մէջ, ինչպէս եղած են Թուրքիոյ մէջ: Իսկ փոքրիկ Հայաստան մը Կովկասի մէջ պատճառ պիտի դառնայ, որ միշտ ձգտի ընդարձակելու իր սահմանները եւ դառնայ յախտնական վտանգ Թուրքիոյ համար: Իսկ ես, շարունակեց Թալէաթ, պատասխանեցի, որ այդ ծրագիրը անկարելի ծրագիր մըն է թէկուզ այն պատճառով, որ այսպէս թէ այնպէս երկու միլիոնի չափ ողջ մնացած Հայեր կան այժմ եւ անհնար է զանոնք բոլորն ալ ոչնչացնել, ուստի աւելի լաւ է, որ անոնց գոհացում տրուի, որովհետեւ եթէ նոյնիսկ 100,000 Հայեր մնան աշխարհի երեսին, մեզի հանգիստ պիտի չտան երբեք: Եւ վերջապէս, փոքրիկ Հայաստան մը ստեղծելով՝ մենք լուծած կ'ըլլանք Հայկական Հարցը եւ այդպէս կը մերկայանանք հաշտութեան միջազգային խորհրդաժողովին»:

Թալէաթ փաշայի տեսակէտը յաղթեր էր եւ Թուրքերը ստեղծեցին փոքրիկ Հայաստանը: Ատկէ ետքը Էնվէր փաշան օր մը պարծենալով ըսաւ ինձի. «Ես լուծեցի շատ դժուարին խնդիր մը, ստեղծեցի Հայաստանը, գոհացում տուի Հայերու ազգային պահանջներուն, բայց այդ ըրի այնպիսի ձեւով մը, որ չգոհեցի թրքական հոգերէն ոչ մէկ թիզ իսկ»:

Այս նոյն մտայնութիւնը փոքրիկ Հայաստանի մը գոյութեան անհրաժեշտութեան մասին Թրքական շահերու տեսակէտով ես գտայ նաեւ 1920 թ. Ալեքսանդրապոլի մէջ Կարապետի փաշայի հետ հաշտութիւն կնքելու ատեն: Թրքական շարժառիթները կարելի էր ամփոփել երեք կէտերու մէջ. Ա) Անոնք կ'երազէին ունենալ Կովկասի մէջ իրենց ազդեցութեան եւ, եթէ հնարաւոր է, իրենց հովանաւորութեան տակ չորս հանրապետութիւններ (Հայաստան, Վրաստան, Ատրպէջան եւ Հիւս. Կովկաս), միացած դաշնակցային կապերով, որով Թուրքիա բաժնուած պիտի ըլլար իր ամէնէն սարսափելի թշնամիէն՝ Ռուսիայէն: Բ) Թուրքերը հաշուի կ'առնէին Հայկական Հարցին միջազգային բնոյթը եւ փոքրիկ Հայաստան մը ստեղծելով՝ կ'ուզէին որոշ գոհացում մը տալ աշխարհի հանրային կարծիքին: Եւ Գ) Թուրքերը կ'ուզէին ունենալ, յանձին Հայաստանի, հողամաս մը, ուր կարողանային հաւաքել Հայերու մնացորդները Թուրքիոյ սահմաններէն:

Լօզանի մէջ հաշտութեան խորհրդաժողովի ատեն, չորս ամսուայ ընթացքին, Իսմէթ փաշա 22 անգամ զանազան առիթներով ու զանազան անձանց կրկնած է, որ Հայկական Հարցը վերջնականա-

պէս լուծուած է հայկական հանրապետութեան ստեղծումով: Աւերկա թուրքերուն ամենագորաւոր փաստարկութիւնն է, զոր լսած եմ բազմաթիւ թուրք քաղաքական գործիչներու բերնէն: Այն առարկութեան, թէ ներկայ Հայաստանի հողամասը շատ փոքր է, կտրուած է ծովէն, անկարող է կերակրել իր բնակչութիւնը եւ տեղաւորել իր բոլոր դաղթականները, թուրքերը միշտ կը պատասխանեն, որ այդ բոլոր հարցերը լուծում կը ստանան ապագային, «բարի դրացիական յարաբերութիւններու» ստեղծման հետեւանքով:

Դառնալով Պաթումի մեր բանակցութեանց՝ պէտք է նկատեմ, որ դաշնագրի մէջ սահմաններէն զատ մտան 12 կէտեր, որոնք կը վերաբերէին, ի միջի այլոց, երկաթուղիներուն, հիւպատոսական իրաւունքներուն, աւազակախումբեր չպահելու յանձնառութեանց, եւայլն, եւայլն: Դաշնագրին կցուած էին երեք յաւելուածներ, 1) Թրանզիթի մասին, 2) առևտուրի մասին սահմանակից շրջաններու մէջ. եւ 3) փոխադարձ յարգանքի մասին՝ հանդէպ կրօնի եւ կրօնական հաստատութեանց:

Յունիս 3ին երեկոյեան բոլոր թուղթերը արդէն պատրաստ էին եւ դաշնագրի ստորագրումը նշանակուած էր հետեւեալ օրը ցերեկուայ ժամը 12ին: Այս մասին եւս հեռախօսով հաղորդեցի Կարս, զօր. Կորկանովին, որպէսզի ան ալ իր կարգին հաղորդէ Երեւան զօր. Սիլիկեանին, Դրոյին եւ մեր բանակին: Երկու կողմերն ալ հետեւեալ օրը ներկայացան լիակատար կազմով եւ տօնական հագուստով: Թրքական պատուիրակութեան քարտուղար Միւնիթ պէյ, որ նաեւ իրաւական խորհրդական էր եւ որ հետագային ալ մասնակցեցաւ շարք մը ուրիշ խորհրդամոզումներու՝ Ալեքսանդրապոլի, Լոնտոնի եւ Լօզանի մէջ, դառնալով ինծի ըսաւ. «Այսպէս կը կատարուի պետութեանց պատմութիւնը: Պէտք չէ հոգ ընել. յաւիտեմահամ ոչինչ կայ. դաշնագիրներն ալ ժամանակաւոր են»: Երկու կողմերն ալ ստորագրեցին դաշնագիրը եւ յաւելուածները: Ստորագրութենէն յետոյ Խալիլ պէյը եւ ես ողջոյնի եւ շնորհաւորանքի ճառեր խօսեցանք ու սեղմեցինք միմիանց ձեռքերը:

Մեր դաշնագիրը ժամանակագրական տեսակէտով առաջինն էր: Վրացիներն ու Ատրպէյջանցիները որոշ նկատումներով չէին շտապեր: Ատրպէյջանցիները ստորագրեցին մեզմէ ետք, Յունիս 4ի երեկոյեան, իսկ վրացական դաշնագիրը դեռ ստորագրուած չէր: Երեկոյեան ժամը 11ին, յանկարծ, ինձ մօտ եկաւ Վեհիպ փաշայի զինուորական համհարզը եւ հաղորդեց, որ Վեհիպ փաշան կ'ուզէ զիս տեսնել շատ կարեւոր գործով մը: Ես յայտնեցի, որ պատրաստ եմ

զինք ընդունելու: Կէս գիշերին Վեհիպ փաշան եկաւ ինձ մօտ եւ ըսաւ հետեւեալը.

«Որովհետեւ դուք արդէն ստորագրած էք հաշտութեան դաշնագիրը եւ մեր միջեւ խաղաղ բարեկամական յարաբերութիւններ են հաստատուած, ես իմ պարտքս համարեցի նախագուշացնել ձեզ, որ մենք կամ պէտք է ստանանք վրացական պատուիրակութեան ստորագրութիւնը հաշտութեան դաշնագրի տակ մեր առաջարկած պայմաններով, եւ կամ այս առաւօտ իսկ ժամը ճիւղ մեր գործերը վարանցով կա զիւղէն (Բորչալուի գաւառ) պիտի շարժին Թիֆլիսի վերայ, ուր կը հասնին երեկոյեան: Հրամանը արդէն տրուած է: Դուք կը հասկնաք, անշուշտ, թէ որպիսի խուճապ կարող էր առաջացնել այդ, Թիֆլիսի մէջ, ուր մօտ 200,000 հայ բնակչութիւն կայ: Մենք հարկաւ հրաման կու տանք, որ Հայերուն ձեռք չտան, բայց թերեւս աւելի լաւ կ'ըլլայ, որ դուք անմիջապէս խօսիք վրացական պատուիրակութեան նախագահին հետ»:

Պարզ է, որ Վեհիպ փաշան երկու կողմէն կ'ուզէր ազգել Վրացիներու վրայ՝ սպառնալով զրաւել Թիֆլիսը եւ սպառնալով հայկական նոր կտորած առաջացնել Թիֆլիսի մէջ: Գիշերուան ժամը 1ին ես գացի Վրաց պատուիրակութեան նախագահ Նոյ Ռամիշվիլիի մօտ եւ հաղորդեցի անոր Վեհիպ փաշայի հետ ունեցած խօսակցութիւնս: Ռամիշվիլին շատ յուզուած էր: Ան իր ձեռքին ունէր իր կառավարութեան կտրուկ հրամանը՝ չստորագրել դաշնագիրը մինչեւ որ թուրքերը սահմաններու մասին որոշ զիջումներ չընեն: Եւ որովհետեւ արդէն ուշ էր, ան հնարաւորութիւն չունէր բանակցելու Թիֆլիսի հետ: Իսկ Թիֆլիսի գրաւումը ոչ մէկ պարագայի տակ կ'ուզէր թոյլ տալ: Վերջապէս, գիշերուայ ժամը 3ին էր, որ համաձայնեցաւ ստորագրել դաշնագիրը այդ մասին հաղորդելով Վեհիպ փաշային յատուկ նամակով մը՝ խնդրելով միայն թուրքերէն ինքնարեւարար ընել որոշ զիջում սահմանի մասին:

Հետեւեալ օրը ստորագրուեցաւ թուրք-վրացական դաշնագիրը եւ թուրքերը ինքնարեւարար Արասթումանը զիջեցան Վրացիներուն:

Յունիս 5ին երեկոյեան Թրքական պատուիրակութիւնը մեզ ամէնքս հրաւիրեց հանդիսաւոր ճաշկերոյթի: Ներկայ էին կովկասեան բոլոր պատուիրակութիւնները եւ Պոլսէն եկած բազմաթիւ սպաներ, պաշտօնեաներ ու օրագրողներ: Դաշնագրերու վաւերացումը

նշանակուած էր մէկ ամիս ետք, Պոլսոյ մէջ: Յունիս ճին բոլոր պատուիրակութիւնները մեկնեցան Պաթումէն: Մենք վերադարձանք Թիֆլիս՝ բերելով մեզի հետ հաշտութեան դաշինքը, որուն բնագիրը այժմ կը պահուի էջմիածնի թանգարանին մէջ, իսկ պատճէնը տպուած է երեք լեզուներով՝ ռուսերէն, ֆրանսերէն եւ հայերէն:

Յունիս 4ին հաշտութեան դաշինքի հետ միասին Պաթումի մէջ մենք կնքեցինք Թուրքերուն եւ մեր կովկասեան հարեւաններուն հետ յատուկ համաձայնութիւն մը երկաթուղային գոյքերու բաշխման մասին, ըստ իւրաքանչիւր պետութեան երկաթուղագծի երկաթուղեան: Հարկաւ, այս համաձայնութիւնը երկաթուղային ամբողջ գոյքը զրեթէ կու տար Վրացիներուն, Թաթարներուն եւ Թուրքերուն, որովհետեւ Վրացիներն ունէին մօտ 500 վերստ երկաթուղագիծ, Թուրքերն ու Թաթարները միասին 700 վերստ, իսկ մենք միայն 13 վերստ: Այս համաձայնութիւնը ուժի մէջ չկրցաւ մտնել հետագայ ղէպքերու հետեւանքով: Ուրիշ համաձայնութիւն մըն ալ կնքուեցաւ գերիներու փոխանակութեան մասին:

Երբ անդրկովկասեան հանրապետութիւնները հաշտութիւն կնքեցին Թուրքիոյ հետ, անմիջապէս հերթական դարձաւ սահմաններու խնդիրը նորակազմ հանրապետութիւններու միջեւ. հրապարակ եկան Լոռիի, Ղաղսի, Չանդեղուրի, Սեւանայ լճի, Ղարաբաղի, Նախիջևեանի եւ այլ ցաւոտ սահմանային խնդիրներ: Թուրքերը ուզեցին վարձատրել Հայերը ի հաշիւ Վրացիներուն եւ առաջարկեցին իրենց ծառայութիւնը մեր եւ Վրացիներուն միջեւ եղած սահմաններու խնդիրը մեզի համար նպաստաւոր կերպով կարգադրելու: Ատրպէջանցիներն եւս, որոնք վէճ ունէին Վրացիներու հետ Ձաքաթալայի շրջանի եւ Բորչալուի գաւառի մէկ մասի վերաբերեալ, նոյնպէս յոյս ունէին Թուրքերու անկողնէն վրայ: Բայց Վրացիները յատուկ դրութեամբ մը խնդրեցին Թուրքերէն չխառնուիլ Անդրկովկասեան հանրապետութեանց սահմանային վէճերուն մէջ: Յուլիս 7ին գերման զօր. ֆոն Լոսովը հաղորդեց Վրաստանի կառավարութեան, որ «գերմանական պահակագործերուն հրաման է տրուած քշմամբար չվերաբերուիլ Թուրքերուն, բայց անպայման կեանայ իրենց տեղերուն վրայ եւ յայտնել Թուրքերուն, թէ իրենք դրուած են հոն գերման վերին հրամանատարութեան հրամանով»: Այսպէսով Գերմանիա իր հովանաւորութեան ու պաշտպանութեան տակ կ'առնէր Վրաստանի սահմանները, եւ Մայիսի կէսին Թիֆլիս հասած գերման զօր. ֆոն Կրեսսի առաքելութիւնը դարձաւ Վրաստանի փաստական իշխանութիւնը:

Երեւան եւս ղնաց զերմանական առաքելութիւն մը, բայց չորս զինուորներով միայն:

Երբ մեր պատուիրակութիւնը Պաթումէն վերադարձաւ Թիֆլիս, Հայոց Աղղային Պորհուրդը անմիջապէս ձեռնարկեց Հայաստանի կառավարութեան կազմակերպման: Վարչապետութեան թեկնածու երեք հոգի կային, բայց կարգ մը նկատումներով միաձայնութեամբ որոշուեցաւ ընտրել Յ. Քաջազնունին: Միւս երկու թեկնածուները՝ Կարճիկեանը եւ ես, մտանք Քաջազնունիի դահլիճին մէջ, — ես իբրեւ արտաքին գործոց, իսկ Կարճիկեանը իբրեւ ելեւմտից եւ խնամատարութեան նախարար:

Քաջազնունիի դահլիճը ընդունուեցաւ մեծ համակրանքով հայ հասարակութեան կողմէ: Մասնաւորապէս Քաջազնունին յարգուած ըլլալով միւս կուսակցութիւններու կողմէ, ընդունելի անձնաւորութիւն մըն էր ամէնուն համար: Զօր. Կորկանովը, որ հրաւիրուեցաւ մտնելու դահլիճին մէջ իբրեւ զինուորական նախարար, մերժեց ընդունիլ իրեն առաջարկուած պաշտօնը եւ յանձնարարեց զօր. Ախվերտովը: Վերջինս մտաւ դահլիճին մէջ: Զօրավարը անպայմանօրէն նուիրուած ըլլալով Հայաստանի անկախութեան գաղափարին, դժբախտաբար հայերէն չէր գիտեր: Հայերէն չէին գիտեր նաեւ զօր. Սիլիկեանը եւ զօր. Նազարբէկեանը: Եւ ասիկա անկասկած մեծ թեթուութիւն մըն էր, որ անկարելի էր արդէն ուղղել:

Կառավարութիւնը կազմելէ ետք կուսակցութիւնները սկսան մտածել ժամանակաւոր խորհրդարանի մը կազմութեան մասին: Որոշուեցաւ խորհրդարանը կազմել այնպէս, ինչպէս կազմուած էր Հայոց Աղղային Պորհուրդը, այսինքն՝ կուսակցութիւններու համաձայնութեամբ եւ, որոշ թուական համեմատութեամբ: Քաջազնունին հակառակ էր, որ թէ՛ դահլիճը եւ թէ՛ խորհրդարանը կազմուին Թիֆլիսի մէջ: Ան անհրաժեշտ կը գտնէր այդ խնդիրը վերջնականապէս լուծել Երեւանի մէջ՝ դահլիճի եւ խորհրդարանի մէջ առնելով Երեւանի գործիչները:

Մինչ տեղի կ'ունենար կազմակերպչական այս աշխատանքը, Թրքական զօրքերը Ղարաբաղիսէի վրայով կ'անցնէին դէպի Դիլիջան եւ Ղազախ, ուրկէ կ'ուղեւորուէին դէպի Պաքու: Պաքուի մէջ կազմուած էր տեղական իշխանութիւն մը, որուն ուժ կուտային պոլշեւիկները եւ որ չէր ուզեր ճանչնալ Պաթումի դաշնագիրը: Միւս կողմէ Անդրանիկը ամբացի էր Չանդեղուրի մէջ եւ որոշեր էր թոյլ չտալ Թուրքերուն անցնելու Ղարաբաղ: Այսպիսով, Պաթումի դաշնագիրը լուծած չէր Կովկասի բոլոր խնդիրները եւ նոյնիսկ նոր ա-

ռիթմներ ու կու տար թշնամութեանց ու բաղխումներու: Ամէնէն կարեւոր խնդիրը Պաթուի գրաւումն էր, որուն դէմ Թուրքերը ուղղեցին 15,000 զօրք:

Պաթումի դաշնագրի կնքումէն յետոյ դադրեցան զինուորական բաղխումները Թուրքերուն հետ, Երեւանի եւ Ալեքսանդրապոլի շրջանին մէջ: Պալիլ փաշան՝ Միջագետքի ճակատի հրամանատարը՝ եկած էր Երեւանի թրջական ճակատը՝ իր զօրքերուն վիճակը քննելու համար: Զօր. Նազարբէկեան՝ իմանալով անոր գալու մասին՝ ցանկութիւն էր յայտնած երթալու իր հակառակորդի մօտ, զոր ջարդած էր պարսկական ճակատի վրայ, Դիլմանի մօտ:

Պալիլ փաշա, լսելով Զօր. Նազարբէկեանի այդ ցանկութեան մասին, խնդրած էր հաղորդել իրեն. «Պալիլ փաշան թոյլ չի տար երբեք, որ այն մարդը, որ զինքը միշտ ջարդած է, առաջինը այցելէ իրեն»: Եւ, իրաւ, Պալիլ փաշան ինքը եկաւ Երեւան, Նազարբէկեանի մօտ՝ տեսակցութիւն ունենալով նաեւ Արամին հետ, որուն անձամբ ծանօթ էր շատոնց ի վեր: Թողլով Մեհմէտ փաշան Երեւանի մէջ իրբեւ Թուրքիոյ դեսպան՝ Պալիլ փաշա մեկնեցաւ:

Թիֆլիսի եւ Երեւանի կապը շատ տկար էր: Թուրքերը գրաւած էին երկաթուղազիծը եւ անցնելու թոյլտուութիւն ստանալ անոնցմէ շատ դժուար էր: Հեռագիրը փճացած էր ու չէր գործեր ու երկաթուղիներն ալ դրեթէ կանգ առած էին: Մինչեւ Քաջազնունիի դահլիճին Երեւան գալը, որ տեղի ունեցաւ Օգոստոսին, Հայաստան կը կառավարուէր Երեւանի Ազգային Խորհուրդին և բանակին կողմէ:

Պերլին ուղարկուած մեր պատուիրակութիւնը՝ Տոքթ. Համօ Օհանջանեանի եւ Արշակ Չօհրապեանի մասնակցութեամբ յաջողած էր մեզ համար որոշ նպաստաւոր տրամադրութիւններ ստեղծել գերման կառավարութեան մօտ: Այդ ջանքերուն հետեւանքով էր, որ Պոլսոյ մէջ Յունիս 25ի համար նշանակուեցաւ խորհրդաժողով մը, որուն պիտի մասնակցէին Կեդրոնական Եւրոպայի բոլոր պետութիւնները՝ Գերմանիա, Աւստրո-Հունգարիա, Թուրքիա եւ Պուլկարիա, եւ որուն հրաւիրուած էին նաեւ Անդրկովկասի հանրապետութիւնները: Փոն Կրեսսը պաշտօնապէս հաղորդեց այդ մասին Հայոց Ազգային Խորհուրդի նախագահ Ա. Ահարոնեանին, խնդրելով անհրաժեշտ կարգադրութիւնները ընել խորհրդաժողովին մասնակցելու համար: Նոյն օրը երեկոյեան տեղի ունեցաւ Հայոց Ազգային Խորհուրդի նիստը, մասնակցութեամբ Քաջազնունիի դահլիճի անդամներուն: Հեռագիրը նպաստաւոր տրամադրութիւն ձգեց. ընդհանուր կարծիքն այն էր, թէ Գերմանիա կ'ուզէ վերաքննել Պաթումի դաշ-

նագիրը եւ փոխել զայն, համաձայն Պրեսթ-Լիթովսքի հաշտութեան պայմաններուն: Պոլիս երթալու համար ընտրուեցաւ պատուիրակութիւն մը յանձին Ա. Ահարոնեանի, Մ. Պապաջանեանի եւ ինձ: Մեզ հրահանգ տրուած էր ամէն ջանք թափել ընդարձակելու Հայաստանի սահմանները: Մեզ հետ առինք իրրեւ զինուորական խորհրդական Զօր. Կորկանեանը եւ երկու քարտուղարներ, Յունիս 14ին Վրաց պատուիրակութեան հետ միասին մեկնեցանք Պաթում, ուրկէ հետեւեալ օրը գերման «Գեներալ» նաւով ուղեւորուեցանք Պոլիս:

Երեք օր ետք արդէն Պոլիս էինք: Քարափը մեզ դիմաւորեցին Մուխթար պէյի գլխաւորութեամբ:

Ջ. Գ Լ Ո Ի Ե

Չ Ո Ր Ս Ա Մ Ի Ս Կ. Պ Ո Լ Ս Ո Յ Մ Է Ջ

(1918 ՅՈՒՆԻՍ 15 — ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1)

Մեր Պոլիս հասնելուն, հէնց որ նաւի կամուրջը իջեցուցին, Մուխթար պէյը, որ Թուրքիոյ նախկին դեսպանն էր Յունաստանի մէջ եւ այժմ պաշտօն ունէր մեզ ուղեկցելու, երեք սպաներու հետ միասին բարձրացաւ նաւ եւ Փրանսերէնով մը ողջունեց մեզ իր կառավարութեան կողմէ, շնորհաւորեց, որ ողջ-առողջ հասած ենք եւ ներկայացուց մեզ իր հետ եկած սպաները՝ Նուրի պէյը եւ Ահմէտ պէյը: Վերջինս ծագումով Արաբ էր:

Մուխթար պէյը մեզ հաղորդեց, որ մենք Թուրք կառավարութեան հիւրերն ենք եւ մեր բնակութեան համար յատկացուած է Թոքաթլեանի պանդոկը: Մենք յայտնեցինք մեր շնորհակալութիւնները կառավարութեան սիրալիր վերաբերմունքին համար եւ մեկնեցանք պանդոկ: Ուշադրութեամբ կը դիտէինք քարափը հաւաքուած ամբոխի դէմքերը եւ չէինք կրնար գտնել Հայեր, որոնցմէ ոչ ոք յանդգնութիւն ունեցած էր բացարձակ կերպով դիմաւորելու Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչները: Երեւոյթը դեռ շատ նոր էր ու երկիւղալի: Պատերազմը դեռ վերջացած չէր եւ անոր վախճանը կասկածի տակ էր: Բոլորն ալ չափազանց զգուշաւոր էին: Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչներու դալուստը, ինչպէս յետոյ իմացանք, շատերուն կը թուէր երազ. բոլորի յիշողութեան

մէջ դեռ թարմ էին մեծ աղէտի զարհուրելի պատկերները, եւ ո՞ր Հայը կրնար հաւատալ, թէ այդ սարսափներէն ետք իր առջեւ պիտի գտնէ Հայաստանի Հանրապետութեան նախարարները:

Երկու տարի ետք ես նորէն Պոլիս եղայ: Քանի մը կիներ պատմեցին ինծի, թէ ինչպէս այն ատեն իրենց տուններուն մէջ պահուրտած՝ ջերմօրէն աղօթած են մեր առողջութեան եւ բարօրութեան համար: Անոնք կը վախնային, թէ Թուրքերը օր մը մեզ պիտի սպաննեն կամ թունաւորեն:

Պանդոկին մէջ մեզ համար լաւ սեղան մը պատրաստած էին արդէն: Ճաշելէ եւ քիչ մը հանգստանալէ ետք պայմանաւորուեցանք Մուխթար պէյի հետ, որ մեր առաջին այցելութիւնը պիտի ընենք Խալիլ պէյին, որ արդարադատութեան նախարար էր եւ Պաթումի խորհրդատուներէն ատեն Թուրք պատուիրակութեան նախագահն էր:

Խալիլ պէյ մեզ ընդունեց շատ սիրալիր կերպով. մեր խօսակցութեան առարկան եղաւ առաջիկայ խորհրդատուները, անոր օրակարգը եւ այն միջոցները, որոնք անմիջապէս պէտք է առնուին Հայերու վիճակը կովկասի մէջ բարելաւելու համար: Մեր հիմնական միտքը հետեւեալն էր, որ որոշ կերպով արտայայտեցինք խօսակցութեան ընթացքին. «կամ Հայաստանը պիտի ապրի, ըսինք մենք Խալիլ պէյին, այն ատեն տուէք անոր յարմար սահմաններ, կամ պիտի չապրի, այն ատեն մեր բոլոր խօսակցութիւնները աւելորդ են»:

Պէտք է ըսեմ ընդհանուր կերպով, որ մեր զբաղումներու ու խօսակցութիւններու գլխաւոր առարկաները չորս ամսուան ընթացքին եղան երեք. Ա) նպատակայարմար սահմաններ կենսունակ Հայաստանի մը ստեղծման համար. Բ) Պոլսոյ խորհրդատուները. Գ) Հայերու անտանելի վիճակը կովկասի մէջ: Այս հարցերու մասին էր, որ կը խօսէինք շարունակ այն բոլոր պաշտօնական թէ անպաշտօն անձներուն հետ, որոնց հետ առիթ ունեցանք տեսնուելու Պոլսոյ մէջ: Եթէ մեր այդ բոլոր խօսակցութիւններն ու տեսակցութիւնները շատ մը անձերու հետ՝ գրի առնելու ըլլայի, ահագին հատոր մը դուրս պիտի գար: Ես կանգ կ'առնեմ միայն ամէնէն կարեւոր դէպքերու վրայ, որոնք պիտի բաժնեմ երեք խումբի. Ա) Մեր յարաբերութիւնները Թուրք նախարարական Խորհուրդին հետ, Թալէաթ փաշայի եւ Էնվէր փաշայի գլխաւորութեամբ. Բ) Մեր յարաբերութիւնները օտար ղեսպաններու հետ, Գերմանիոյ ղեսպան Կոմս Պերնստորֆի, Աւստրո-Հունգարիոյ ղեսպան Մարքիզ Բալապիչիի եւ Պուլկարիոյ ղեսպան Բուլչէֆի, ինչպէս նաեւ չէզոք պետութեանց՝

Պարսկաստանի եւ Շուէտի ղեսպաններուն հետ. Գ) Մեր յարաբերութիւնները Երիտասարդ Թուրքերու կոմիտէի, ինչպէս Թուրք պետական ազդեցիկ գործիչներու եւ մամուլի ներկայացուցիչներու հետ. ասոնց մէջն էին, ի միջի այլոց, Ահմէտ Բիզա պէյը, «Թանին» խմբագիր Հիւսէին Ճահիտ պէյը եւ ծովային նախարար Բէուֆ պէյը: Ատկէ դատ մենք տեսակցութիւն ունեցանք Սուլթանին հետ, որուն մեզ ներկայացուց Էնվէր փաշան: Մեր խօսակցութեան նիւթն էր Հայկական Հարցը:

Մեր դիտողութիւնները Հայաստանի սահմաններու չափազանց նեղ ըլլալու մասին, շարունակ կը հանդիպէին Թուրքերու կողմէ այն առարկութեան, թէ բոլոր պետութիւններն ալ սկսած են իրենց կեանքը փոքրիկ հողամասով եւ փոքրիկ ժողովուրդով: Իբրեւ օրինակ կը բերէին Յունաստանը, որ իր սկզբնաւորութեան օրերուն ունեցած էր միայն 400.000 բնակիչ. կը մատնանշէին Պելճիքան, որ 30.000 քառքիլոմէթրի վրայ կրցած էր միայն վեց միլիոն ժողովուրդ ապրեցնել եւլն: Թուրքերուն առարկութիւնները այս ուղղութեամբ ջրելու եւ մեր տեսակցութեանը աւելի համոզիչ կերպով ներկայացնելու համար մենք պէտք ունէինք վիճակագրական տեղեկութիւններու ու փաստական տուեալներու: Այդ պատճառով ալ մեր առաջին գործը եղաւ պատրաստել ղեկոյց մը, որով ցոյց տայինք թէ որքան հոգ պէտք է Հայ ժողովուրդի գոյութեան համար, ինչպէս նաեւ համեմատական թիւեր կու տայինք կովկասեան երեք ազգերու բնակչութեան եւ հողի մասին: Այս աշխատանքը կատարուեցաւ ղինուորական մասնագէտ զօր. Կորկանեսանի, տնտեսական գիտութեանց փրոֆեսոր Բունեսթեանի եւ Կովկասի ազգագրութեան մէջ հմուտ եղբորս՝ Գէորգ Ստիսկանի ղեկավարութեամբ: Մեր նպատակն էր ցոյց տալ մեր անվիճելի իրաւունքները Ախալքալաքի, Լոռիի, Չանգեղուրի, Ղարաբաղի եւ Նախիջեւանի վրայ, որոնց վրայ յաւակնութիւններ ունէին մեր կովկասեան հարեւանները:

Թուրքերը շատ լաւ ծանօթ էին մեր ծրագիրներուն եւ ձգտումներուն, բայց չէին ուզեր որ գոյութիւն ունենայ կենսունակ Հայաստան մը: Անոնք դէմ էին, որ Ղարաբաղն ու Չանգեղուրը կցուին Հայաստանին, որովհետեւ կ'ուզէին բաց պահել իրենց ճամբան դէպի Պաքու: Դէմ էին նոյնպէս, որ Ախալքալաքն ու Լոռին մեզի տրուին, որովհետեւ կ'ուզէին ազատ պահել ճամբան դէպի Ղազախ ու Գանձակ: Մենք շարունակ կը վիճէինք իրարմէ ծածկելով ճամբարութիւնը, խուսափելով բանալ մեր բոլոր քարտերը իրարու առջեւ: Երբ վերջապէս, մեր քարտէսը գծուած սահմաններով ներկայացուցին

Թուրքերուն, տեսանք որ Ատրպէջանցիներն ու Վրացիներն ալ շարք մը հայկական հողամասեր մտցուցած են իրենց սահմաններուն մէջ: Հրապարակ կու գար ներքին վտանգաւոր հակամարտութիւն մը, որ յետոյ արտայայտուեցաւ հայ-վրացական եւ հայ-ատրպէջանեան ընդհարումներու միջոցով, որ այսօր ժամանակաւոր կերպով զրապուած է եւ որ վսիղը հաւանաբար նորէն հրապարակ գայ այս կամ այն եղանակով:

Իւրաքանչիւր սուրհանդակ՝ որ կու գար կովկասէն, մեզ կը բերէր սարսափելի լուրեր Հայաստանի ժողովուրդի վիճակին մասին: Թուրքերը դուրս կը տանէին մեր երկրէն կենսամթերքները, եւ զանգուածը կը մատնուէր սովի ու համաճարակի:

Յուլիսի սկիզբը մենք կը սպասէինք, որ պիտի բացուի խորհրդաժողովը, որուն համար արդէն պատրաստ էինք լիովին: Բայց չբացուեցաւ. կը նշանակուէին շարունակ բացման օրեր եւ միշտ կը յետաձգուէին: Գլխաւոր պատճառը անյաջողութիւններն էին ռազմաճակատներուն վրայ: Որքան աւելի կը մեծնային այդ անյաջողութիւնները, այնքան աւելի Թուրքերն ու Գերմանացիները կը խուսափէին խորհրդաժողովի մասին խօսելէ: Չորս ամիս այսպէս սպասեցինք եւ ի վերջոյ խորհրդաժողով չունեցանք: Եւ մեր դիւանագիտական աշխատանքը Գոլտոյ մէջ՝ սահմանափակուեցաւ մեր ունեցած տեսակցութիւններով, Թուրքիոյ ղեկավար անձնաւորութիւններուն եւ անոր զինակից ղեկավարներուն հետ:

Խալիլ պէյէն յետոյ, մենք նոյն օրն իսկ այցելութիւն տուինք Թալէաթ եւ Էնվէր փաշաներուն: Յունիսի վերջն էր: Թալէաթ փաշան մեզ ընդունեց Բ. Դրան մէջ: Հարկաւ, իր առաջին իսկ խօսակցութեան ատեն, ջանաց նետել իր վրայէն որեւէ պատասխանատուութիւն հայկական եղեռնին համար: Ամբողջ պատասխանատուութիւնը կը ձգէր զինուորական իշխանութեան, Քիւրտերու եւ տեղական իշխանութիւններու վրայ: «Ահա դուք պիտի տեսնէք ինքներդ, կ'ըսէր ան, թէ ինչպէս երբեմն պաշտօնեաները կամայական կերպով կ'աղաւաղեն վերէն եկած հրամանները»: Ան կը պատմէր, թէ ինչպէս պատերազմի առաջին օրերուն ինք խնդրած էր խորհրդարանի անդամ Վարդգէսէն Թուրքիոյ կողմը բռնել եւ ինչպէս Վարդգէսը իր այդ խնդրանքին պատասխանած էր լռութեամբ: «Մեր թշնամիները Ռուսերն էին, կ'ըսէր Թալէաթ, բայց երբ անոնք իրենց հրացանները կը պարպէին մեր զինուորներուն վրայ, անոնց փամփուշտները կը դպչէին մեր զինուորներուն ոտքերուն: Իսկ երբ սկսան կրակել թրքահպատակ Հայերը, իրենց հայրենիքի դաւաճանները, այն

ատեն փամփուշտները կը դպչէին մեր զինուորներու սրտին»:

Այս տեսակցութիւնը հարկաւ տանջանք էր մեզի համար: Ահարոնեանը խօսեցաւ հանդամանօրէն եւ բուռն կերպով, իսկ Պապաջանեանն ու ես աշխատեցանք մեր խօսակցութեան նիւթը անցեալէն փոխադրելու ներկայի հրատապ հարցերուն վրայ:

Ընդհանրապէս պիտի ըսեմ, որ դերերը մենք առաջուրն է կը բաժնէինք իրարու միջեւ եւ ամէն մէկը յանձն կ'առնէր խօսիլ որոշ նիւթերու վրայ:

Թալէաթ փաշան խօսքով իր հաւանութիւնը կու տար մեր պահանջներուն, բայց կ'ըսէր թէ բոլոր հարցերն ալ խորհրդաժողովը պիտի որոշէ: Թալէաթի արտաքինը իրեն համար նպաստաւոր տպաւորութիւն մը էր ձգելու. իր ամբարտաւան երեւոյթը, ոչ-մտաւորականի դէմքը, մարմնեղ կազմուածքը, իր ձայնը, որ կեղծ բարեկամութեան մը շեշտը կ'առնէր, չէին կրնար նպաստաւոր ըլլալ: Ի վերջոյ, ան խնդրեց զբաւոր կերպով ներկայացնել իրեն հայկական պահանջները, զեկուցանելու համար նախարարական խորհուրդին եւ խոստացաւ խօսիլ արտաքին գործերու նախարարին հետ:

Մեր երրորդ այցելութիւնը տուինք Էնվէր փաշային, որ մեզ ընդունեց պատերազմական նախարարութեան շէնքին մէջ, Պապազիտի հրապարակին վրայ: Երբ մտանք ընդունման մեծ սրահը, մեր ուշադրութիւնը զբաւեց դիմացի պատին վրայ ոսկէ տառերով գրծուած արաբերէն մակագրութիւն մը, որ կ'ըսէր. «Սուրբու հովանու տակ կը գտնես քո հանգիստը»: Էնվէր փաշա անմիջապէս ընդունեց մեզ. միջահասակ եւ վայելչակազմ մէկն էր, որ առաջին անգամէն քաշուող, վերաբերմունքի մէջ պարզ եւ շատ զուսպ մարդու տպաւորութիւն մը կը ձգէր. դէմքը շատ խիստ էր եւ հանդարտ, աչքերը՝ խորաթափանց եւ խոհուն. ընդհանրապէս զբաւեիչ էր արտաքինով: Այս մարդուն նայելով դժուար էր հաւատալ, թէ ընդունակ է հանդարտ սրտով հարիւր հազարաւոր մարդիկ մահուան գիրկը նետել: Այդքան խարուսիկ է Թուրքերուն երեւոյթը. ատոր համար է, որ Եւրոպացիները այնքան դիւրաւ կը խաբուին անոնց անուշ եւ զբաւեիչ ձեւերէն:

Էնվէրի մօտ մենք ուղղակի անցանք մեզ շահագրգռող հրատապ խնդիրներուն՝ գաղթականներուն, սահմաններուն եւ խորհրդաժողովին: Էնվէր փաշա շատ զուսպ կերպով պատասխանեց. «Արտաքին նկատումները մեզ թոյլ չեն տար, որ ազատութիւն տանք գաղթականներուն վերադառնալու մեր զբաւած շրջանները. տեղական մահմետականները չեն ուզեր զանոնք տեսնել. ես չեմ կրնար

երաշխաւորել անոնց կեանքը: Թող անցնի ժամանակ մը. հանգա-
մանքները թերեւս կը փոխուին: Եւ յետոյ, չէ՞ որ Հայերը դեռ պա-
տերազմ կը մղեն մեզի դէմ. Պաշտօնի մէջ անոնք կազմակերպած են
բանակ մը եւ կը կուռնին տակաւին, ինչպէս նաեւ Զանգեզուրի մէջ
Անդրանիկը կը շարունակէ պատերազմի մեր դէմ»: Նոյն պատաս-
խանը տուած էր նաեւ յետոյ գերման դեսպան Կոմս Պենստորֆին եւ
ընդհանուր հրամանատար Հինտենպուրկին: Այդ մենք տեսանք այն
հեռագիրներէն, որոնք փոխանակուած էին անոնց միջեւ:

Պալով սահմաններուն՝ էնվէր փաշան յայտնեց միտք մը, որ
երեւի շատ խորն էր նստած անոր ուղեղին մէջ: Ան ըսաւ. «Մենք
չենք կրնար մտածել սահմաններու ընդարձակութեան մասին, որով-
հետեւ ես յաջողեցայ ընել այն, ինչ որ կենսական անհրաժեշտութիւն
մըն է Թուրքիոյ համար: Ես եւ իմ ընկերներս ստեղծեցինք Հայաս-
տանը եւ ատով գոհացում տուինք Հայերու ազգային ձգտումներուն
եւ լուծեցինք Հայկական Հարցը: Միեւնոյն ատեն մենք այդ ըրինք
Թուրքիոյ սահմաններէն դուրս, ռուսական հողին վրայ, եւ ունե-
ցանք երկու յաջողութիւն. Ա) Ստեղծեցինք Հայաստանը եւ Բ) Ան-
վթար պահեցինք Թուրքիոյ հողը: Միայն այդ գնով է, որ մենք հա-
մաձայնեցանք հաշտուիլ Հայկական Հանրապետութեան գոյութեան
հետ: Արդ, ի՛նչպէս կարելի է այժմ պահանջել, որ նոր հողամասեր
կցենք Հայաստանին. չէ՞ որ այդ չենք կրնար ընել առանց դաշելու
հին եւ նոր Թուրքիոյ հողերուն: Կարսը, Արտահանը եւ Պաքուսը
նոր միայն վերադարձան իրենց հին հայրենիքին գիրկը»:

Մեր առարկութիւններուն՝ Հայաստանի սահմաններու չափա-
զանց նեղ ըլլալուն եւ Հայ ժողովուրդի պատմական իրաւունքներուն
մասին, էնվէր փաշա պատասխանեց. «Օ՛, ես լաւ գիտեմ, որ անգամ
մը ազատութիւն մաշակած ժողովուրդ մը երբեք չի կրնար անկէ
հրաժարիլ»:

Մեր առաջին տեսակցութիւնները ընդհանուր առմամբ որեւէ
զբաղան արդիւնք չտուին: Մեր հետեւեալ տեսակցութիւններն ալ
արտաքին գործոց նախարար Նիսիմի պէյի եւ ներքին գործոց նախա-
րար Զանպուլաթ պէյի հետ շատ քիչ բան աւելցուցին նախորդ տպա-
ւորութիւններու վրայ: Բոլոր Թուրքերն ալ իրենց խօսակցութիւն-
ներուն մէջ շարունակ կը շեշտէին այն միտքը, թէ Հայերն ու Թուր-
քերը բաժնոզր Անգլիան եւ Ռուսիան են, որոնք երկու հարեւան ժո-
ղովուրդները իրար հետ կուռնեցնելով՝ պղտոր ջուրի մէջ ձուկ կ'որ-

սան: Մասնաւորապէս հետաքրքրական էին Հիւսէյին ճահիտ պէյի եւ
Բէուֆ պէյի արտայայտութիւնները:

Նկատելով, որ մեր խորհրդաժողովը ձգձգումներու կ'ենթար-
կուի, մենք կը ջանայինք զբաւել մեր կողմը Թուրքիոյ հանրային
կարծիքը՝ աշխատելով ցոյց տալ թուրք հասարակական գործիչնե-
րուն, որ համաձայնութիւնը Հայերու հետ Թուրքերու համար ալ
օգտակար է: Մեր պատճառարանութիւնները հետեւեալներն էին.—

Առանց ժխտելու մեր պրոպականտը արտասահմանի մէջ, ինչ-
պէս նաեւ հայաստանի գործունէութիւնը ամէնուրեք, մենք կը
յայտնէինք թէ այդ բոլորը պիտի շարունակուի ի վնաս թրքական
վարկին, որքան ատեն որ Հայկական Հարցը լուծուած չէ գոհացու-
ցիչ կերպով: Միւս կողմէ մենք կը խոստանայինք բարոյական աջակ-
ցութիւն Թուրքիոյ վերաշինութեան գործին մէջ, ցոյց կու տայինք,
որ անկախ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ատրպէջանի գոյութիւնը ա-
պահով սահմաններ կը ստեղծէ Թուրքիոյ համար անհանգիստ Հիւ-
սիսին դէմ: Մեր պատճառարանութիւնները որոշ տպաւորութիւն կը
ձյլէին Թուրքերու վրայ, բայց զգալի էր, որ իրենց միտքերը ուրիշ
ուղղութեամբ կը գործէին, այն է՝ իրենց անյաջողութիւնները արեւ-
մտեան ճակատի վրայ իրենց հայեացքները ուղղած էին դէպի արեւ-
ելք: Կորսնցնելով Պալքանները, արաբական երկիրները յոյս ու-
նէին, թէ իրեւ փոխ-հատուցում պիտի ստանան կենդանի ուժ եւ
հող Կովկասի, Թուրքիստանի եւ պարսկական Ատրպատականի մէջ:
Ես կրնամ պնդել, որ այդ հեռանկարները բաւականին իրական հնա-
րաւորութեան մը ձեւով ներկայացուցած էր Թուրքերուն Պրեսթ-
Լիթովաքի մէջ Պուլկարիոյ վարչապետ Մալինովը: Այս մասին ինծի
պատմեց Պոլսոյ պուլկար դեսպան Քոլչովը, որուն հետ առիթ ունե-
ցանք տեսնուելու տասնեակ անգամներ:

Այսպիսով, երկու հիմնական ծրագիրներ կը զբաղեցնէին
Թուրքերուն միտքը այն ատեն: Առաջին՝ ենթարկել Կովկասը Թուր-
քիոյ, յենուելով միւսուլմանական մեծամասնութեան վրայ եւ իջե-
ցնել Հայերու եւ Վրացիներու ուժը նուազագոյն չափի մը. տարած-
ուիլ Թուրքիստանի վրայ եւ Մակուի վրայով նորէն պարսկական
Ատրպատականի վրայ: Երկրորդ՝ ստեղծել Կովկասի մէջ կովկաս-
եան պետութեանց զօրեղ դաշնակցութիւն մը եւ այսպիսով ուժեղ
պատուար մը առաջ բերել Թուրքիոյ դարաւոր թշնամիին՝ Ռուսիոյ
դէմ: Թուրքերէն ոմանք կը ջանային այս երկու ծրագիրները միա-
ցնել. այսպէս էր օրինակ Հիւսէյին ճահիտ պէյը, որ կ'ուզէր ստեղ-
ծել կովկասեան զօրաւոր դաշնակցութիւն մը Թուրքիոյ հովանաւոր-

րութեան տակ: Այն ատեն դեռ ծանօթ չէի էնկիւրիի կառավարութեան արտաքին գործերու նախարար Պէքիր Սամի պէյի հետ, որ հետագային նոյն ծրագիրը արծարծեց քանի մը անգամներ:

Հիւսէին ճահիտ պէյի մօտ մենք դացինք հայ հրապարակագիր Տիգրան Չաւէնի հետ. բնակարանը, ծառաները, կարգ ու սարքը եւ վերաբերմունքը եւրոպական երեւոյթ ունէին: Բարձրահասակ, խելացի դէմքով, լաւ հագուած, Փրանսերէն սքանչելի խօսող՝ ճահիտ պէյը շատ հաճելի տպաւորութիւն կը ձգէր: Մենք պատմեցինք անոր մեր պահանջներու մասին, եւ ան պատասխանեց մեզ, որ ինքը կառավարական կուսակցութեան չի պատկանիր եւ ընդդիմադիր մէկն է, ուստի հազիւ թէ կարողանայ գործնական օգտակարութիւն ցոյց տալ մեզ, բայց իբրեւ հանրային գործիչ մը՝ ան անհրաժեշտ կը գտնէ գոհացում տալ Հայերուն: Ան ըսաւ. «Պէտք է դուք ձեզ հաշիւ տաք եւ ըմբռնէք նաեւ մեր ազգային կենսական պահանջները»: Եւ սկսաւ մեզ ներկայացնել զանոնք: Վերցուց քարտէսը եւ սկսաւ պարզել այն տեսութիւնը, թէ Թուրքիոյ մէջ պատերազմէն յետոյ հազիւ թէ վեց միլիոնէն աւելի Թուրքեր կը մնան: «Մեզ պէտք են կենդանի ուժեր, ըսաւ ան, եւ Հայերը պէտք չեն որ մեր ճամբան փակեն դէպի մեր եղբայրները»: Եւ ցոյց տուաւ երկու ճանապարհներ, որոնք կը տանին դէպի այդ եղբայրները. առաջին՝ Զանգեզուր-Ղարաբաղ ճամբան, եւ երկրորդ՝ Ախալքալաք-Բորչալու դիժը: «Ասոնցմէ մէկն ու մէկը, եզրակացուց ան, պէտք է բաց մնայ մեզ համար. բայց ասոր զուգընթաց պէտք է որոշ գոհացում տալ նաեւ ձեզ»: Եւ ճահիտ պէյ այնուհետեւ սկսաւ ցոյց տալ այն հողերը, ուր Հայերը կրնան գոհացում ստանալ:

Հիւսէին ճահիտէն յետոյ տեսակցութիւն ունեցանք նաեւ Բէուֆ պէյի հետ: Ընծալ փաշայէն յետոյ ան ծովային նախարարի պաշտօն ստանձնեց: Այն ատեն սակայն Բէուֆ պէյ իշխանութեան գլուխ չէր, բայց յետոյ, երբ անգլիական հոսանքը Թուրքերու մէջ զօրացաւ՝ շնորհիւ անգլիական յաղթանակներու, Բէուֆ պէյը ծովային նախարար կարգեցին: Բէուֆ պէյը չափաւոր հայեացքներու տէր կը համարուէր, եւ խոստացաւ մեզ խօսիլ էնվէր փաշայի հետ ի նպաստ մասնաւորապէս մեր զաղթականներուն: Իր խոստումը կատարած էր, բայց իր միջամտութենէն որեւէ արդիւնք չեղաւ:

Իր վարչապետութեան օրով այդ մարդը ոչ մէկ համակրանք ցոյց տուաւ դէպի Հայերը, թէեւ Պոլիս եղած ատեննիս, երբ դեռ իշխանութեան գլուխ չէր, շերտ համակրութիւն ցոյց կու տար: Անոր ժամանակն էր, որ տեղի ունեցան Իզմիրի աղէտը եւ Պոլսոյ ահա-

բեկման օրերը:

Այցելութիւն մը տուինք նաեւ Վեհիպ փաշային, որ կ'ապրէր Գատըղէօյ եւ գործէ քաշուած էր: Չափազանց սիրալիւր էր: Իր կարծիքով այսուհետեւ այլեւս վիճելի խնդիրներ Հայերու և Թուրքերու միջեւ պէտք չեն ըլլան, բացի մէկ քանի աննշան «Թիւրիմացութիւններէ» եւ դաղթականական խնդիրներէ: «Հայ-թրքական բարեկամութեան նոր դարաշրջան սկսած է», եզրակացուց ան:

Ինորոշ է, որ անկեղծ թէ կեղծ՝ մեր տեսած ըլլոր Թուրքերն ալ կը շեշտէին հայ-թրքական բարեկամութեան անհրաժեշտութիւնը Թուրքիոյ համար: Ես տրամադիր եմ կարծելու, որ անոնք այն ատեն անկեղծ էին, որովհետեւ Հայկական Հարցը ապագայ հաշտութեան խորհրդաժողովին մէջ կը նկատէին իրենց ամէնէն դժուարին հարցը: Հայկական գոհերու արիւնը դեռ թարմ էր յիշողութեանց մէջ, եւ Մուսուլի նաւթին հոտը չէր կրցած տակաւին մոռցնել մեծ եղեռնը:

Օր մը մեզ մօտ եկաւ երիտասարդ Թուրք մը՝ Էմին պէյ, որ այժմ «Վազրք» թերթի խմբագիր է: Ան յետոյ Մալթա քաղաքացաւ ու վերադարձաւ Պոլիս՝ շարունակելու իր հրապարակագրական գործունէութիւնը: Էմին պէյ նոր ճամբաներ կը փնտռէր հայ-թրքական մերձեցման համար. ան բարեխղճօրէն ներկայացուց մեր պահանջները իր թերթին մէջ, պաշտպանելով զանոնք, «առանց սակայն վնաս մը հասցուցած ըլլալու թրքական շահերուն»:

Պոլսոյ միւս օրկանները, օրինակ՝ «Թասվիրը Էփեքարը» եւ «Ազաւմ»ը բուն կերպով հակառակ կ'արտայայտուէին մեզ: Առաջինը լրբարար հնարեց էնթէրվիւ մը ինձ հետ՝ ինձի վերագրելով այնպիսի մտքեր, ինչպէս, օրինակ, «Հայերը սարքեցին հայկական կոտորածը՝ արդար կերպով գրողելով մահամետականներու վրէժ-խնդրութիւնը» եւն.: Ես ստիպուած էի հերքում զրել եւ թերթը հարկադրուեցաւ տպել:

Տեսակցութիւն մը ունեցանք նաեւ Ահմէտ Ռիզայի հետ: Իր արտաքինով ան ամէնէն համակրելի Թուրքն էր, զոր մենք տեսանք Պոլսոյ մէջ. բարձրահասակ, սպիտակ մօրուքով, մեղմ աչքերով, ազնուական դիմադժով, Ահմէտ Ռիզա առաջին անգամէն կը դրաւէր իր խօսակիցը: Թալէաթ փաշայի անկումէն յետոյ ան առաջինն է Թուրքերուն մէջ, որ Մերակոյտի մէջ յայտարարեց սպաննուած Հայերու եւ Արարներու թիւը: Մեզ զանգատեցաւ, որ Երիտասարդ Թուրքերը ի չարը գործ դրին այն դաղափարները, որոնց համար ինք եւ անոնք պայքարեցան ժամանակին: Ան ողբաց միութեան եւ հաւասարութեան իտէալներու անկումը եւ ըսաւ, թէ որքան ատեն

որ թալէաթ եւ Էնօլէր իշխանութեան գլուխ են, ապարդիւն են մեր բոլոր ջանքերը:

Թուրքերը տտամներ կը կճրտացնէին մեր ղէմ, բայց ժպիտով ու անուշ հայեացքով կը խօսէին մեզ հետ: Մասնաւորապէս բնորոշ էր այդ տեսակէտէն Պոլսոյ ոստիկանապետ Աղմի պէյը: Անգամ մը ես եւ Ահարոնեանը նստած էինք թալէաթ փաշայի ընդունարանը եւ կը սպասէինք տեսակցութեան: Թալէաթ փաշայի մօտ էր աստրիական զինուոր: Մեզ սուրճ հրամցուցին եւ ժամանակը ձանձրալի չընելու համար, կը գրադէցնէր Աղմի պէյը: Ան իր հրացուժը կը յայտնէր Ահարոնեանին իր գրուածքներուն համար, մանաւանդ այն զըրուածքներուն, որոնք Թրքահայերու տառապանքը կը պատկերացընէին: «Օ՛, կը բացազանչէր ան, այդ գրուածքները խիստ բանաստեղծական են ու զեղեցիկ»:

Թուրք նախարարներէն եւ քաղաքական գործիչներէն յետոյ մենք այցելութիւններ տուինք Աւստրիոյ եւ Պուլկարիոյ զեսպաններուն, եւ մեր առաջին տեսակցութիւնը, ի հարկէ, եղաւ զերման զեսպան Կոմս Պերնստորֆի հետ, որ կ'ապրէր Վոսփորի իր ապարանքին մէջ: Պէտք է խոստովանիմ, որ զերման զեսպանատունը, ուր մենք եզանք քսան անգամէն աւելի, շափազանց ուշադիր վերաբերմունք եւ դործնական օգնութիւն ցոյց տուաւ մեզ: Մեր արամադրութեան տակ զրուեցաւ ուղիղ Հեռագրաթէլը Պոլսոյ եւ Պերլինի միջեւ, ու մենք բանի մը անկամ խօսեցանք Պերլին գտնուող մեր ընկեր Տոքթ. Համօ Օհանջանեանի հետ: Գերման սուրհանդակները կը տանէին մեր նամակները Պերլին, զերման զեսպանատան քարտուղար Ֆոն Տիքով գիշեր ու ցերեկ պատրաստ էր մեր հեռագիրներն ու նամակները հասցնել, ուր որ անկ էր: Ինքը, Կոմս Պերնստորֆը ուշադրութեամբ լսեց մեզ, բնորոշեց որ մեր պահանջները միանգամայն արդար են եւ հաղորդեց զանոնք իր կառավարութեան: Լեփսիուսի հրատարակած «Գերմանիա եւ Հայաստան» գրքին մէջ տպուած են անոր բազմաթիւ հեռագիրները, որոնք կ'ապացուցանեն իր բարեացակամ վերաբերմունքը մեզի հանդէպ: Հեռագրական դիմումներէն բացի, զերման զեսպանը բանի մը անգամ անձամբ զնաց թալէաթ փաշայի մօտ եւ պաշտպանեց մեր պահանջները: Սակայն, ինչպէս միշտ, այդ դիմումն ալ արդիւնք չտուաւ: Պէտք է ըսել ընդհանրապէս, որ այդ տեսնները Թուրքերը արդէն սկսած էին արհամարհանքով վերաբերուիլ զէպի Գերմանիան եւ կը ջանային ազատուիլ զերման խնամակալութենէն:

Այստեղ աւելորդ չեմ նկատեր յիշատակել, որ հայ ժողովուր-

դի գոյութիւնը Կովկասի մէջ, այն ժամանակամիջոցին, Երբ մենք Պոլիս էինք, աւելի ծանրացած էր: Մասնաւորապէս յուսահատական էր Ախալքալաքի գաւառի վիճակը: Այդ գաւառը, որ 80,000 հայ բընակչութիւն ունէր, ստիպուած էր գրեթէ ամբողջովին տեղահան ըլլալ եւ սարսուտան գտնել հարեան Վրաստանի Բակուրեան շրջանի մէջ, 6000 սոք բարձրութեան վրայ, անձրեւի եւ ձիւնի տակ: Զարմանալի չէ, որ այդպիսի պայմաններու մէջ այդ զանգուածը ենթարկուեցաւ հակայական կորուստներու՝ թիֆոյի, բուլբուլի եւ սովի միջոցով: Երեք ամսուան մէջ մօտ 25,000 մարդ զոհուեցան այդտեղ:

Բակուրեանի մէջ կուտակուած հայ զաղթականներու հարցը ամէնէն աւելի կը գրադէցնէր այդ ժամանակ բոլոր Հայերու միտքը, թերթերը շարունակ անոնց վիճակով էին գրադուած, եւ ազգային իշխանութիւնները անոնցմով էին մտահոգուած: Թուրքերը զբաւած էին Ախալքալաքի գաւառը եւ թոյլ չէին տար, որ Հայերը վերադառնան իրենց տեղերը: Այս մասին էր, որ մենք բազմաթիւ դիմումներ րրինք թուրք կառավարութեան:

Հայ զաղթականներու ծայրայեղօրէն ծանր վիճակի մասին դիմումներ րրին նաեւ զերմանական ներկայացուցիչները Կովկասի մէջ: Գերման կառավարութեան զիմում բրաւ նաեւ այդ մասին Համօ Օհանջանեանը՝ Պերլինի մէջ: Վրաստանի զերման զեսպան Ֆոն Գրէս շարք մը հեռագիրներով, որոնց մէջ կը նկարագրէր տիրող սարսափելի կացութիւնը հայ զաղթականներու, կը պահանջէր իր կառավարութենէն անմիջապէս կտրուիլ միջոցներ ձեռք առնել, վերջ տալու համար այդ կացութեան: Հայ զաղթականներուն ի նպաստ միջամտեց նաեւ Հոսմի Պապի Նուիրակը Միւնխէնի մէջ, որ յատուկ հեռագրով դիմեց զերման կառավարութեան, խնդրելով անոր աջակցութիւնը «Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի հայ եւ ասորա-քաղզէական քրիստոնեայ ընակչութեան համար»: Նոյն ուղղութեամբ մենք կոչ րրինք նաեւ Կարտինալ Տուլէին, որ Պապի ներկայացուցիչն էր Պոլսոյ մէջ: Յուլիս 15ին Համօ Օհանջանեանը եւ Արշակ Զօհրապեանը մանրամասն զեկոյց մը ներկայացուցին զերման կառավարութեան, մեր զաղթականներու վիճակի մասին՝ Կովկասի մէջ: Յուլիս 16ին նոյնը ըրած է նաեւ զօր. Ֆոն Գրէսը թիֆլիսէն:

Թուրքերու հոգեբանութիւնը հասկնալու համար ես կը բերեմ այստեղ Վեհալ փաշայի Ֆերմանը, որ հրատարակուած է Յունիս 4ի Պաթումի հաշտութեան առիթով: Ահա թէ ինչ կ'ըսէ այդ Ֆերմանը. — Երկաթուղային հաղորդակցութիւնը Գանձակի եւ Երեւանի միջեւ միջեւ վերականգնելու համար շրջանառութեան մէջ պիտի դրուին յա-

տուկ դնացքներ, որոնց մէջ պիտի գտնուին թուրք սպաններ: Այդ սպանները իրենց ձեռքը պիտի ունենան Վեհիպ փաշայի Ֆերմանը, զոր պիտի կարգան թուրք-թաթարական բնակչութեան՝ ամէն տեղ յայտարարելով, որ այլևս հաշտութիւն է, որ արդիւրեւած է թշնամական վերաբերում ցոյց տալ զէպի Հայերը. կ'արդիւրուի նաեւ այսուհետեւ սպաննել Հայերը»:

Բնորոշ է այս նախապատկիւնը: Ուրեմն, առաջ թոյլատրելի էր սպաննել պատահած Հայը:

Մեր բոլոր զիմումները հետեւեալ երեք արդիւնքները տուին.— Ա) Հարց բարձրացաւ, որ Հայաստան ուղարկուին աւստրիական զորքեր, այնպէս ինչպէս Վրաստան ուղարկուած էին գերմանական զորքեր: Բ) Գերման զլխաւոր հրամանատարութիւնը լուրջ պահանջներ դրաւ Էնիկր փաշային: Գ) Գերման ղեկապան Կոմս Պերնստորֆ արտաքին գործոց նախարարութիւնէն պահանջեց վերաքննել Գերմանիոյ վերաբերմունքը զէպի Հայերը եւ Հայաստանի քաղաքական վիճակը:

Աւստրիական կառավարութիւնը սկիզբները տրամադրութիւն ցոյց տուաւ զորքեր ուղարկել Հայաստան, սակայն արեւմտեան ճակատի վրայ ունեցած պարտութենէն յետոյ հրաժարեցաւ այդ միտքէն: Պուլիարները, Աւստրիացիները եւ Գերմանացիները յատուկ պատուիրակութիւններ ուղարկեցին Հայաստան, որոնք մեղի համար նպաստաւոր զեկոյցներ բրին իրենց կառավարութեանց: Համօ Օհանջանեանը յատկապէս Վիլհելմ էր դացած, աւստրիական կառավարութեան հետ բանակցելու համար: Ուշադրաւ է նաեւ Համօ Օհանջանեանի տեսակցութիւնը Թալէաթ փաշայի հետ Պերլինի մէջ: Ան խոստացած է Նոյեմբեր 1ին Պոլսոյ մէջ հանդիսաւոր կերպով յայտարարել, որ թուրքերը պիտի պարպեն մինչեւ 1914 թուի սահմանները՝ թողլով Ռուսահայաստանի գրաւուած վայրերը Հայերուն:

Նոյն օրերուն իմացանք, որ համաձայնութիւն մը գոյացեր է Վրացիներու եւ Գերմանացիներու միջեւ: Գերմանացիները պարտաւորուեցին ճանչնալ Վրաստանի անկախութիւնը եւ պարտադրել զայն Ռուսերուն, իսկ Վրացիները տուած էին Գերմանացիներուն մենաշնորհներ Փոթիի նաւահանգիստի, իրենց անտառներու եւ մանկանկղի հանքերու շահագործման համար:

Մինչ մենք բանակցութիւններ կը վարէինք Պոլսոյ մէջ պաշտօնական անձնաւորութիւններու հետ, ինկաւ Պաքուն, որուն գրաման ատեն թուրքերը սարսափելի կոտորած մը սարքած էին՝ Զարդելով մօտ 30.000 Հայեր: Լուրջ վտանդ կը սպառնար նաեւ Ղարաբաղի հայութեան. ընդհանուր յուզում կը տիրէր Հայերու մէջ, եւ

մենք որոշեցինք բանակցութեան մէջ մտնել Երիտասարդ թուրքերու կոմիտէի հետ: Մեզ ընդունեց կոմիտէի շէնքին մէջ զնդապետ մը, Բիլլա պէյ, որ հրաւիրեց ժողովարար, որ մեզ կը սպասէին Տոքթ. Պեհաշտին Եաքիր եւ Տոքթ. Նապիմ: Երկու ժամու չափ խօսակցութիւն ունեցանք եւ եւ Ահարոնեանը՝ այդ պարոններուն հետ: Մենք յայտնեցինք մեր վրդովմունքը Պաքուի կոտորածին համար այն ատեն, երբ մենք հաշտութիւն կնքած էինք թուրքերուն հետ, եւ խընդրեցինք, որ Երիտասարդ թուրքերու կոմիտէն միջամտէ կառավարութեան մօտ, ի նպաստ խաղաղութեան ու մեր համեւտ պահանջներու իրադրման:

Պեհաշտին Եաքիր եւ Նապիմ ամբողջ մեղքը ձգեցին թուրք զորքի յոյնածութեան վրայ, որ չէր կրցած տեղական թաթարներու կողմէ կատարուած կոտորածին առաջին առնել եւ յայտնեցին, թէ ոչ թէ 30.000 Հայեր կոտորուած են, այլ միայն 300, այն ալ փողոցային կռիւներու ժամանակ: Ըսին, որ Հայերը ամէն տեղ կը կոռուին թուրքերուն դէմ եւ կ'օգնեն թուրքիոյ թշնամիներուն ու եզրակացուցին, թէ միակ բանաւոր ելքը հայ-թուրք անվերապահ գործակցութիւնն է: «Դուք ամէն տեղ մեր դէմ կը զործէք, կ'ըսէին անոնք, կը զինէք ամբողջ Եւրոպան ու Ամերիկան մեր դէմ. անողոք կերպով կը ձգէք մեր վարկը: Եւ եթէ մենք ձեզ Ֆիդիքապէս կ'ոչնչացնենք, դուք ալ մեզ կը սպաննէք բարոյապէս, — բան մը, որ շատ աւելի ծանր է մեզի համար»: Մեր խօսակիցները կը պահանջէին լիովին մոռնալ անցեալը, անմիջապէս դադարեցնել ամէն հակաթրքական պրոպականտ եւ զործակցիլ թուրքերուն՝ ամէն կերպով:

Երբ մենք կը խօսէինք անոնց մեր պահանջներու եւ սահմաններու մասին, անոնց խօսքերը կը դառնային մշուշոտ եւ անորոշ: Երկու ժամուայ խօսակցութենէն ետք կոմիտէի անդամները մեզ խոստացան քննելու մեր պահանջները Թալէաթ փաշայի հետ: Երբ մենք դուրս կու գայինք ժողովարարէն, սպասման սրահին մէջ նստած էր Թալէաթ փաշան, որ կը սպասէր մեր խօսակցութեան վերջաւորութեան՝ տեսակցելու համար կոմիտէի անդամներուն հետ:

Հետեւեալ օրը մենք եղանք նաեւ Թալէաթ փաշայի մօտ: Ան ալ նոյն բացատրութիւնները տուաւ մեզ Պաքուի կոտորածի մասին: Ըստ երեւոյթին ընդհանուր ներքին համաձայնութիւն մը կար թուրքերուն մէջ՝ այդ եղանակով խօսելու մեղի հետ: Երբ մենք մեր բողոքը յայտնեցինք Թալէաթին, թէ թուրք զորքերը կը պատրաստուին յարձակում գործել Ղարաբաղի վրայ, Թալէաթ վերցուց հեռախօսը եւ սկսաւ խօսիլ Էնիկրի հետ՝ ըսելով ի միջի այլոց, որ «Հայերը կը

խնդրեն հրաման տալ չյարձակելու Ղարաբաղի վրայ»։ Ըստ երեւոյթի
թին էնվէրը կը ժխտէր այդպիսի յարձակման մը մտադրութիւնը
և Թալէաթը ժպտելով կ'ըսէր. «էնվէր, մի' մոռնար որ քեզ հետ
խօսողը օտար ղեսպան մը չէ։ Եւ յետոյ այստեղ նստած են Ահաբոն-
եանն ու Սատիսեանը, որոնք շատ լաւ գիտեն ամէն ինչ»։

Այս խօսակցութենէն յետոյ Թալէաթ մեզ յայտնեց, որ ինքը
կ'երաշխաւորէ թէ ոեւէ յարձակում պիտի չըլլայ Ղարաբաղի վրայ։

Թալէաթէն ետք մենք պէտք զգացինք նոր այցելութիւն մը
տալու նաև էնվէր փաշային։ Էնվէր կրկին հաւաստիացուց մեզ, որ
ինք հրաման տուած է չզրաւել Ղարաբաղը, իրայց երբ կարող եկաւ
Պաքուի կոտորածին, ան բրաւ հետեւեալ յայտարարութիւնը, որ ղեռ
Թարմ է յիշողութեանս մէջ.

«Դուք կ'ըսէք կոտորած. բայց չէ՛ որ պատերազմի ժամանակ
ալ մարդիկ կը սպաննուին եւ շատ աւելի մեծ արիւնահեղութիւններ
կը կատարուին, որոնց համար ժողովուրդները արձաններ ալ կը
կանգնեցնեն իրենց գորավարներուն։ Զէ՞ որ ըստ էութեան նոյնն է
խնդիրը. պատերազմի մէջ թնդանօթներով ու հրացաններով կը ըս-
պանեն, իսկ այստեղ սուրիքով եւ սուիներով։ Արդիւնքը նոյնն է՝
մարդոց սպանութիւնը, ինչո՞ւ փարիսեցիութիւն ընել։ Թուրքիոյ
մահացու վտանգ մը կը սպառնար Հայերէն, որոնց սպանութիւնը
հաւասարագոր է քննադատութեան սպանութեան՝ պատերազմի մէջ»։

Գալով Ախալքալաքի դաղթականներու վերադարձի խնդրին,
էնվէր պատասխանեց, թէ այդ անկարելի է զինուորական տեսակէ-
տով։

Թուրք գործիչները շատ ճշգրտապէս կերպով կը պատասխանէին
մեր այցելութիւններուն։ Մասնաւորապէս Հոկտեմբերին, երբ Գեր-
մանացիներու անյաջողութիւնները արեւմտեան ճակատի վրայ կ'ա-
ճէին, Թուրքերու փոխ-այցելութիւնները աւելի յաճախակի դարձան
և վերաբերմունքը ղէպի մեզ աւելի սիրալիր ու արտօնաշատութիւննե-
րը աւելի զգուշատր։ Այսպիսի տրամադրութեան մէջ էր, որ օր մը
մեզ յայտնեցին, թէ մեզ կը հրաւիրէին ներկայ գտնուելու Սելամ-
լըզի՝ ներկայանալու համար Սուլթանին։ Կրօնական արարողութենէն
ետք մզկիթի մէջ էնվէր փաշա մեզ ներկայացուց Սուլթանին։ Ահա-
բոնեանը ճառ մը խօսեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան անունով
և յոյս յայտնեց, որ անկախ Հայաստանն ու Թուրքիան այսուհետեւ
բարի զբաղին պիտի ըլլան։ Սուլթանը պատասխանեց, թէ ինքը

չատ երջանիկ է, որ «դարաւոր բարեկամական» յարաբերութիւնները
Հայերու և Թուրքերու միջև այժմ քաղաքական բարեկամութեան
կը վերածուին Թուրքիոյ և Հայաստանի միջև։ Սուլթանը յոյս
յայտնեց, որ մենք վերադառնալով Հայաստան՝ կը հաղորդենք Հայ
ժողովուրդին՝ Սուլթանի և ամբողջ Թուրքիոյ անունով իր բարե-
մաղթութիւնները։

Սուլթանէն յետոյ մեզ ներկայացուցին թաղաժառանգին՝ իր
պալատին մէջ։ Կատարելապէս մտաւորական մարդու երեւոյթ ունէր
և շատ հաճելի տղաւորութիւն ձգեց. ըսաւ մեզ, թէ ինք երբեք հա-
մակիր չէ եղած հայկական հալածանքներուն և մաղթեց, որ Հա-
յաստանը երջանիկ ըլլայ։

Թաղաժառանգին մօտ մենք ծանօթացանք նաև Թեյֆիք փա-
շային հետ, որ Թուրքիոյ նախկին ղեսպանն էր Լոնտոնի մէջ։ Թեյ-
ֆիք փաշա մեզի բաւ, թէ ինքը կը նախատեսէ պատերազմի քա-
տասարսփիկ վերջաւորութիւնը. այն կարծիքը յայտնեց, թէ երբ
Թուրքիա կուսի Անգլիոյ դէմ, միշտ դժբախտութիւն կը պատահի
Թուրքիոյ։

Քանի մը օր ետք էնվէր փաշա հրաւիրեց մեզ ճաշի իր տունը։
Արեւելքի ամբողջ շքեղութիւնը բացուեցաւ մեր առջև, ոսկի, մե-
տաքս, գորգ և ամէն տեսակ թանկարժէք իրերով լեցուն էր էնվէրի
բնակարանը։ Ճաշի հրաւիրուած էին նաև զերման գորավար Ֆոն
Սէքթ, որ այժմ զերման ընդհանուր բանակի հրամանատարն է, Թա-
լէաթ և Իզէթ փաշաները և կովկասեան երեք պատուիրակութիւն-
ները։ Սեղանի շուրջ խօսակցութեան նիւթն էր կովկասեան նորա-
կազմ հանրապետութիւններու ապագան։ Էնվէր փաշան ըսաւ. «Լաւ
պիտի ըլլար, եթէ Հայաստանը իրեն համար քաղաւոր ընտրէր արս-
տրիական իշխան մը, Վրաստանը՝ գերմանական իշխան մը, իսկ Ա-
տրպէյջանն ալ քրքական իշխան մը։ Այս երեք քաղաւորութիւններն
ալ կարող էին շատ լաւ ամրանալ իրենց արքայական տուններու շնոր-
հիւ»։

Ճաշէն ետք հիւրերը սկսան ուշադրութեամբ գիտել մեծ իւզա-
նակի պատկեր մը, որ կը ներկայացնէր տեսարան մը Տրիպոլիոյ պա-
տերազմէն։ Էնվէր փաշա ըսաւ, որ իր զինուորական ֆարիէրը պա-
տերազմի դաշտին վրայ սկսաւ և աւելցուց. «Կուրէն դուրս ես
կեանք չեմ ճանչնար ու չեմ հասկնար»։

Այսպէս, շաբաթներ կ'անցնէին իրարու ետեւէ և ո՛չ խորհրդ-
դատողով տեղի կ'ունենար, ո՛չ ալ մեր բանակցութիւնները ոեւէ ջո-
շափելի արդիւնք կու տային, իսկ անդին, պատերազմի մեծ ճակատ-

ներսն զրոյ, սեղի կոնկնար նահապետական ընկաւք: Պատե-
րապի բարտը էր գուսանակը Վերսալոյն և էր զինակիցներուն:
Քչև իբրս գրաքննութիւն կար ժամայն զրոյ, բայց արզէն արշա-
ղես էր զպատուք, թէ իրբու ընթացքը էր փոխուի նիմապէս: Հա-
տ Օւսովնուածք Պերլլիկն ձեզ էր հարցուիք, թէ Քրտեսական յա-
նգութիւնները հաստատան էր նկատուին Վերսալոյններու կողմէ:
Սեզիական սուսանակները աւելի յանախ սկսան երկուս Պոլսոյ զը-
րոյ և սուէրք նմանէ:

Հոնակերբի կէտն անկնկայ կերպով Քաշխաթ փաշա մկ-
նկուս Պերլլի: Հայերը սրտով աւելի համարեակ գումարէ: կնիկիցիքն
մէջ արզէն էր ժամկայն ձեզ և էր շնորհին խոսակցութեան բը-
նախէ: Յայնորը համարեակ կերպով էր խաւին Ծրանապետներու յա-
նգութեանց ժամին: Մենք գարջիք վերման գետապետին ժամ, որոյ
սեղիութիւններ սուսանայու համար, և կոմս ՊերեսարՔը ուզակն
բուս մեզ, որ նշանակիցները էր յաղթեն: Սուր ժամ մենք հանդի-
սեցանք գոր. Ժան Լուսովին, որ շատ մառյ էր: Վերլլիկն բուս կնիք.
միք ծագակարգը յաղթած է. մեր իշխանին կրիք ում ունի՝ բաց ծա-
փը, սուսանակները և կնիստերիքներ: Մեզ աչք չաւիթ և յաղ-
թուած կնիք:

Փոփոխութիւնները նահապետներու զրոյ արզեցին նաև Քուրք
կատարութեան ընթացքին զրոյ: Մեզ ժամ բերին ՅՈ Հայ գերբներ
սուսանական քանակէն և յանձնելով մեզի բոն. մեծոք Հայաստանի
Հանրապետութեան թագապետներ ևն աշտանակու, ուստի էր յան-
նակ մեզ, որպէսզի գտնուիք ուղարկիք Հայաստան: Քաշխաթ փաշան
վերադարձաւ Պերլլիկն՝ հաջի պատուակով գերի էր իշխուս. գտնուի
Պաշխաթոյն մէջ, որ արզէն զնմապետը էր կնիքով Պաշխաթիցներու
նա: Ան յայնակ մեզ, որ Քուրքին պատրաստ է վերադարձնել Հա-
յաստանի և Արտաստի 1914 Քուրք սուսանակները: Արտաստի գործը
նահապար նիւթին ուղի ինք կնիք մեր ժամ, Քուրքիցները պանդակը
և յայնակ, որ ունեն յան կարգին է ու Քուրքերը շուտով պիտի
պարզեն կոմսար:

Պոլսոյ մէջ արզէն էր խոսուիք Քաշխաթ փաշայի գահիցին
սեղիական ժամին: Հոնակերբ 20ին, կրի շնմ սուսայր, գերեկուսան
ժամը կնի, Քաշխաթ փաշա ընդամենց մեզ սուր զրոյ ևն բուս. մեանի
ժք ժամ կար ևն պիտի քննել իշխանութիւնը. մենք յաղթուած ենք, ևն
մեզ էր նահապետին. գուր յաղթուիցներու քանակին մէջն էր, իսկ մենք
պարտուածներու նաև մեք ևն շատ յան էր կործանիցները: Բայց մեզ
յան ժք պիտի բոն. կրիք ժք ժամուր, որ սպազան սնայա է ևն

զեռ ով պիտէ ինչեր կրնան պատահիլ: Ես ճակատադրապաշտ եմ. դուք երիտասարդ դիւանագէտներ էք. միշտ սպասեցէք վերջին վայրկեանին. երբեք չստորագրէք թուղթ մը երեկոյեան, երբ ան պիտի երթայ վաղը առաւօտեան, ով պիտէ ինչ կրնայ պատահիլ գիշերուայ ընթացքին»:

Քանի անդամներ Լօզանի մէջ ես յիշած եմ թայէաթի այս շարաշուք խօսքերը: Ո՞վ կրնայ մտածել, թէ ջախջախուած Թուրքիան հինգ տարի ետքը պիտի թելադրէ յաղթող Դաշնակիցներուն հաշտութեան պայմաններ:

Երեկոյեան գէմ թայէաթ փաշայի դահլիճը ինկաւ եւ մեծ վէզիւր նշանակուեցաւ Իզէթ փաշան: Հետեւեալ օրը մեր պանդոկի մէջ երեւցաւ անդլիական զօրավար թաուզէնտը, որ Միջագետքի մէջ գերի էր ինկած Թուրքերուն ձեռքը եւ կը պահուէր Հայգի կղզին: Անոր հետ էր Իզմիրի վայի Բահմի պէյ: Ինչպէս հասկցանք յետոյ, կը պատրաստուէին մշակելու զինադադարի պայմանները անգլիական ծովակալին հետ: Երեկոյեան ուշ ատեն, ժամը 11ի ատենները, մեզ մօտ եկաւ Բէուֆ պէյի զինուորական համհարզը եւ խնդրեց մեզմէ երթալ ծովային նախարարին մօտ: Երբ մենք գացինք, Բէուֆ պէյ զիմաւորեց մեզ հետեւեալ ճառով. «Այս գիշեր ես պիտի երթամ անգլիական ծովակալին մօտ զինադադար կնքելու, կ'առաջարկեմ ձեզ ալ անոր մօտ երթալ ինձ հետ միասին: Թող Անգլիացիները տեսնեն որ մենք հաշտուած ենք. չէ՞ որ խորհրդաժողովի համար շատ կարեւոր է իմանալ, որ Թուրքերն ու Հայերը այլեւս վէճ չունին իրարու հետ»:

Յիշելով Բէուֆ պէյի անհաշտ դիրքը Տրապիզոնի խորհրդաժողովին մէջ՝ ես հարցում ուղղեցի իրեն, թէ ինչպէ՞ս պիտի ըլլան մեր սահմանները: Ան պատասխանեց. «1914 թուի սահմանները, սրբազրութեամբ մը ի հաշիւ Ալաշկերտի հովիտին»: Մենք, հարկաւ, չէինք կրնար մեր հաւանութիւնը տալ: Դաշնակիցները յաղթած էին, իսկ մեր յոյսերը կապուած էին անոնց յաղթանակին հետ: Եւ չգացինք: Վերագործանք տուն շատ յուզուած եւ ամբողջ գիշերը անքուն՝ սպասեցինք զինադադարի յայտարարութեան:

Միւս օրը, Բէուֆ եւ Համիտ պէյերը եկան մեր մօտ. շատ մօռայլ տեսք ունէին. իրենց հետ բերած էին զինադադարի պայմանները: Ծանօթանալով այդ պայմաններուն՝ մենք անմիջապէս ըմբռնեցինք, որ Հայաստանի ազատութիւնը ապահովուած չէ: Զինադադարը չէր պահանջեր Հայաստանի գրաւումը Դաշնակից զօրքերու կողմէ, զինաթափ չէր ընէր Թուրքիան եւ կը պարունակէր այն բոլոր

դժբախտ կարելիութիւնները, որոնք ապագային իրողութիւն դարձան :

Զինադադարի կնքումէն հաք այլեւս գործ չունէինք Պոլսոյ մէջ : Մենք պէտք է վերցնէինք վարչապետ Իգէթ փաշայէն հրաման Շիւքրի փաշայի վրայ կովկասեան սահմաններու պարպումի մասին . պէտք է վերցնէինք մեզի հետ հայ գերի զինուորները եւ վերադառնայինք տուն , նոր պատրաստութիւններ տեսնելու մեծ խորհրդաժողովին մասնակցելու համար :

Իգէթ փաշան տուաւ մեզ փակ ծրարի մէջ հրաման , Շիւքրի փաշայի անունով , Ալեքսանդրապոլը եւ Կարսը Դեկտեմբեր 6ին դատարկելու համար : Հրաժեշտի այցելութիւններ ընելէ հաք , Նոյեմբեր 1ին Բէշիտ փաշա նաւով պատրաստեցանք մեկնելու : Սուլթանի կողմէ եկաւ մեզ ողջերթ մագիթելու սպայ մը : Մեր գերի զինուորները «Մեր Հայրենիք»ը երգեցին , թուրք ասկեարները բարեւի կանդնեցան եւ ցերեկուան ժամը 12ին նաւը շարժեցաւ դէպի Պաթում : Վերջին վայրկեանին նաւ բարձրացաւ էնվէրի հօրեղբայր Պալիլ փաշան : Ծանապարհին մեր նաւը քանի մը տեղ ածուխի բացակայութեան եւ այլ պատճառներով կանգ առաւ : Տրապիզոնի մօտ ափ իջանք , այցելութիւն մը տուինք վայրին , հարցուցինք Հայերու վիճակին մասին եւ իմացանք , որ մօտ 200ի չափ հայ կիներ մնացած են թուրք տուններու մէջ : Անպամ մը անդլիական ականակիր նաւ մը կանդնեցուց մեր նաւը եւ վար իջեցուց Պալիլ փաշան՝ Պոլիս տանելու համար : Ինչպէս յետոյ իմացանք , Պալիլ փաշան Մալթա աքսորուելիք թուրք պետական գործիչներու ցանկին մէջն էր :

Պաթումը տակաւին թուրքերուն ձեռքն էր եւ պարտութեան չունչը մինչեւ հոն դեռ հասած չէր , ուստի մեզի որոշ նեղութիւններ պատճառեցին : Նոյեմբեր 14ին , երեկոյեան ժամը 9ին հասանք Թիֆլիս , ուր խորհրդակցութիւն ունեցանք Վրաց կառավարութեան հետ , որ կը պահանջէր զիջիլ Վրաստանին՝ Ախալքալաքի եւ Բորչալուի դաւառները այն պատրուակով , թէ մենք պիտի ստանանք Թրքահայաստանի վեց վիլայէթներն եւս , հետեւաբար հողի կարիք պիտի չունենանք : Մենք վերապահ դիրք բռնեցինք : Նոյեմբեր 15ին Երեւանէն ստացանք անսպասելի հեռագիր մը , որ կը հաղորդէր Կարճիկեանի սպաննութեան մասին : Այդ յուրը մեզ չափազանց անհանգստացուց եւ մենք որոշեցինք ըստ կարելւոյն շուտ մեկնիլ Երեւան :

Նոյեմբեր 20ին Ահարոնեանը , ես , Պապաջանեանը եւ Ժողովրդական կուսակցութեան պատկանող նախարարները մեկնեցանք Երեւան :

Է. Գ Լ Ո Ի Ե

Ի Մ Մ Ա Ս Ն Ա Կ Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Ք Ա Չ Ա Չ Ն Ո Ի Ն Ի Ի Գ Ա Հ Լ Ի Ճ Ի Ն

Կովկասեան դէպքերու նկարագրութիւնը ես ընդհատեցի Յունիս 15-ին , այսինքն այն օրը , երբ մենք մեկնեցանք Պոլիս : Այդ պահուն արդէն կազմուած էր Հայաստանի առաջին կառավարութիւնը՝ նախադահութեամբ Յովհ. Քաջազնունիի : Յունիսի վերջը ան մեկնած էր արդէն Երեւան եւ կազմած ու լրացուցած իր դահլիճը , անոր մէջ ընդունելով Արամը իրրեւ ներքին գործոց նախարար : Աշնան ընթացքին , Հոկտեմբերի վերջը , Քաջազնունին վերակազմեց իր դահլիճը քօալիսիոնի սկզբունքով , որուն համաձայն կառավարութեան մէջ մտան չորս նախարարներ ժողովրդական կուսակցութեան , մինչ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները հինգ հօգի էին : Այս վերակազմուած դահլիճին մէջն էր , որ ես մտայ իրրեւ պարենաւորման եւ ժողովրդական առողջապահութեան նախարար , սպաննուած Կարճիկեանի փոխարէն :

Երբ Թիֆլիսէն Երեւան կ'երթայի , իմ գնացքի մէջն էին նաեւ ժողովրդական կուսակցութեան նորրնտիր նախարարներէն Ղուլեանը , Վերմիչեանը եւ էնֆիէջեանը : Ուլուխանլու կայարանի մօտ , Երեւանէն եօթ քիլոմետր հեռաւորութեան վրայ , թուրք պահակներ

րը կանգնեցուցին մեր գնացքը: Մեր իրերը նայելու պատրուակով անոնք առաջարկեցին մեզ դուրս դալ գնացքէն եւ թողուլ իրերը գնացքի մէջ: Մենք չէինք համաձայնել: Սկսան խօսակցութիւններ ու վէճեր. ասկարները հրացաններն առնելով սպառնական դիրք բռնեցին. արդէն կը մթնէր. գնացքի մէջ անհանդատութիւնը կը սաստկանար: Այդ ժամանակ Երեւանի կայարանը մեզ սպասող պաշտօնական անձինք, Երեւանի պրիքանտ Շահխաթունիի գլխաւորութեամբ, կարծելով թէ մեր գնացքը ուշացեր է, քանի մը սպաներու հետ կը բարձրանան շոգեմեքենային վրայ եւ ընդառաջ կու դան մեզ: Կը հասկնան եղելութիւնը, բանակցութեանց մէջ կը մտնեն թուրք սպաներու հետ եւ կ'ազատեն մեր գնացքը: Այսպէս հասանք վերջապէս, Երեւանի կայարանը:

Արդէն երեկոյեան ժամը 10 էր. կայարանը լուսաւորուած չէր, յորդ անձրեւ կը տեղար, բոլորի դէմքերը մռայլ ու յոգնած էին: Կայարանի մէջ մեզ դիմաւորեց ներքին գործերու նախարար Արամը, որ շատ տխուր եւ յոգնած կ'երեւար: Իր առաջին խօսքերն էին ուղղուած ինձ. «Օ, շատ ծանր է, չափազանց ծանր մեր աշխատանքը այստեղ»: Կայարանը ամայի էր եւ մենք ցրուեցանք մեզի յատկացուած բնակարանները:

Հետեւեալ օրը, Նոյեմբեր 22ին, իմացանք, որ արեւմտեան ճակատի վրայ, Եւրոպայի մէջ, դինաւաղար է կնքուած: Բայց կիրքերը տակաւին յուզուած էին Կարճիկեանի սպանութեամբ, որուն հանդիսաւոր թաղումը կատարեցինք: Սպաննիչը Եզոր Մինասեան, դաշնակցական մրն էր, բանտարկուած էր: Դատարանին մէջ ան յայտնեց, թէ սպաննած է Կարճիկեանը, նկատելով զայն մեղաւոր՝ այն բանին համար, որ կովկասեան իշխանութիւնները զրկեցին Կովկասը ռուսական օդնութենէ եւ այդպիսով թուրքերուն հնարաւորութիւն տուին Պարսի մէջ կոտորած սարքել:

Կարճիկեանի հանդիսաւոր թաղումէն յետոյ կեանքը մտաւ իր բնականոն հունին մէջ: Մեր առջեւ դրուած էին ահագին կարեւորութիւն ունեցող խնդիրներ. — պատրաստութիւն հաշտութեան խորհրդաժողովի, որ տեղի պիտի ունենար Փարիզի մէջ, բնորոթիւն պատուիրակութեան եւ հրահանգներու մշակում. յարգարում վիճելի հարցերու վրաստանի հետ եւ պայքար սովի եւ տիֆի համաճարակին դէմ, որ կը սպառնար Հայաստանի ժողովուրդի գոյութեան՝ իր ահռելի ծաւալով:

Նոյեմբեր 24ին Անգլիացիները ինգլիսէն մտան Պաքու, եւ զօր. Թամարը հրատարակեց իր ծանօթ կոչը Ատրպէջանին: Նոր շրջ-

ջան մը կը սկսէր Կովկասի կեանքին մէջ:

Իմ առաջին տպաւորութիւնները Երեւանէն ծայր աստիճան ճնշող էին — ձմեռ, ձիւն, ցուրտ, ցեխ փողոցներու մէջ. քաղցածներու բազմութիւններ հրապարակներու վրայ, մեռնող գաղթականներ փողոցներու անկիւնները, պատերու տակ, մթերքներու սպառնալից բացակայութիւն, ճամբաները փակուած եւ ամէն տեսակ արգելքներ Հայաստանի ժողովուրդը պարենաւորելու դէմ: Քաղաքը կիսով չափ աւերակ էր. պատրաստուած պետական պաշտօնեաներ մատի վրայ միայն կը համրուէին. իսկ 7 քիլոմետրի վրայ կանգնած էին թրքական զօրքերը: Բառին բուն նշանակութեամբ մենք կ'աշխատէինք զիչեր-ցերեկ:

Զինադադարէն յետոյ մեր պատուիրակութեան գեկուցումը Պոլսոյ բանակցութեանց մասին, հարկաւ կորսնցուցեր էր իր արժէքը, բոլորի հայեացքները այժմ ուղղուած էին դէպի Փարիզ: Հաշտութեան նոր պատուիրակութեան ընտրութիւնը մեզմէ շատ ժամանակ չպահանջեց: Մեր կուսակցութիւնը կանգ առաւ Ա. Ահարոնեանի, իսկ ժողովրդական կուսակցութիւնը Մ. Պապաջանեանի վրայ: Պատուիրակութեան երրորդ անդամ նշանակուեցաւ Տոքթ. Համօ Օհանջանեանը, որ արդէն արտասահման էր: Հարց կար Արամը եւ զիս ուղարկելու իրրեւ պատուիրակ, բայց Քաջազնունիի պնդումով, թէ մեր երկուքիս այ ներկայութիւնը անհրաժեշտ է Հայաստանի մէջ, մեր թեկնածութեան խնդիրը մէջտեղէն հանուեցաւ:

Ընտրուած պատուիրակութեան տրուեցաւ հրահանգ՝ պահանջել թրքահայկական հողերը եւ ելք դէպի ծով, առանց սակայն յիշելու այդ ելքի վայրը: Կիլիկիայի մասին խօսք անգամ չկար: Պատուիրակութեան հրահանգ տրուեցաւ զործել համերաշխարար Պողոս Նուպար փաշային հետ, իսկ եթէ պէտք ըլլայ անոր յանձնել նախագահութիւնը, իսկ Ահարոնեանին՝ փոխ-նախագահութիւնը:

Այսպիսի հրահանգով Դեկտ. 12ին պատուիրակութիւնը մեկնեցաւ Երեւանէն: Կը յիշեմ, որ քաղաքական եւ հողային պահանջներու տեսակէտով ամէնէն չափաւորներն էին Ռուբէն Տէր Մինասեանը եւ Քաջազնունին: Քաջազնունին նոյնիսկ կը գտնէր, որ դէպի ծով ելք ալ պէտք չէ պահանջել:

Երբ թուրքերը հեռացան, աւելի եւս սաստկացաւ սովի տագնապը, որովհետեւ անոնք իրենց հետ տարին մեր հացի պաշարները: Գաղթականները կրկնապատկած էին Հայաստանի բնակչութեան թիւը: Թիֆոյի համաճարակը հարիւրաւոր զոհեր կը տանէր. առաւօտները Երեւանի փողոցներուն մէջ տասնեակներով, իսկ յետոյ

նաև հարիւրներով դիակներ կը գտնուէին. ժամանակ չէին ունենար նոյնիսկ հաւաքելու այդ դիակները: Թիֆոյէն հիւանդացան ու մեռան ներքին գործոց նախարար Արամը, անոր ետեւէն պետական վերահսկիչ Մինաս Պէրպէրեանը եւ Հայաստանի գլխաւոր առողջապահական տեսուչ Տոքթ. Անդրէասեանը: Թիֆոն դարձաւ ժողովրդական ահռելի աղէտ մը:

Արամին մահէն ետք ներքին գործոց նախարարութիւնը ինձ յանձնուեցաւ, հակառակ անոր, որ Կարճիկեանի սպաննութենէն ետք ելևեմտական նախարարութիւնն ալ տրուած էր ինձ, բացի խնամատարութեան գործէն:

Ոչ ոք կրնայ բուլ, թէ 1918 եւ 1919 թ. աշնան ու ձմրան որքան մարդիկ մեռան Հայաստանի մէջ սովէն ու թիֆոյէն. բայց իրականութենէն բնաւ հեռու պիտի չըլլայ, եթէ ըսեմ, որ մեր կորուստը այդ ամիսներուն 150.000էն պակաս չէր:

Թիֆոն հարկաւ չէր կրնար կանգնեցնել մեր պետական կեանքի ընթացքը: Դրոն հայ գործերու գլուխն անցած՝ Դեկտեմբեր Գին մտաւ Ալեքսանդրապոլ, որ մաքրուած էր Թուրքերէն: Մենք կը ձգտէինք օր առաջ մտնել նաև Կարս, եւ կը պահանջէինք, որ Թուրքերը անմիջապէս թողուն Կարսը, բայց մեր ճիւղերը ապարդիւն անցան: Հաց ստանալու համար ռատիոյով շարունակ կոչեր կ'ուղղէինք Եւրոպային, սակայն ապարդիւն: Վրաստանը ամէն կերպ դժուարութիւններ կը յարուցանէր Թիֆլիս-Ղարաքիլիսա գծին վրայ: Օգտուելով մեր նեղութիւններէն եւ ուժասպառ սիճակէն, մեր գրացիները կ'ուզէին իրենց ի նպաստ լուծել հողային վէճերը, գրաւելով Բորչալուի եւ Ախալքալաքի գաւառները: Այսպիսով կը ստեղծուէր այն մթնոլորտը, որմէ ծնաւ հայ-վրացական պատերազմը:

Այդ պատերազմի անմիջական առիթները երկուք էին. Ա) Հայաստան կ'ուղէր ազատ ելք ունենալ դէպի Պաթում, եւ Բ) իրեն կցել Լոռիի եւ Ախալքալաքի զուտ հայկական գաւառները, որոնց վրայ Վրաստան զրամ է իր ձեռքը: Վրաստան հաղորդակցութեան անտանելի դժուարութիւններ յարուցանելով՝ կը ձգտէր ճնշում ի գործ դնել Հայաստանի վրայ, որպէսզի մենք իրեն զիջումներ ընենք՝ հողային վէճերու մէջ: Այս պարագաները պէտք կը զգամ չեւտելու, որովհետեւ ոմանք տարբեր պատճառներ կը փնտոեն հայ-վրացական պատերազմի բռնկման մէջ, ըսելով թէ վճռական դեր կատարած են Հայաստանի մէջ գտնուող ռուս սպաներու հակավրացական փրոպոքասիոնները եւ Դրոյի ռազմատենչ խմբակցութիւնը:

1918 թ. Դեկտեմբերի երկրորդ կէսը ամբողջովին անցաւ այդ

բախումներու մէջ: Հէնց որ Դաշնակիցներու յաղթանակը որոշապէս յայտնուեցաւ Կովկասի մէջ, Վրաստանի կառավարութիւնը, որ աւելի լաւ ու անմիջական հետազոտական հաղորդակցութիւն ունէր Եւրոպայի հետ եւ ազատ էր սովէ, համաճարակէ ու Թուրքերէ, աւելի ընդարձակ կերպով կարողացաւ նուիրուիլ դիւանագիտական աշխատանքներու: Այդ առիթները Հայաստանի միջազգային վարկը բաւական բարձր էր: Վրացիները կ'ըմբռնէին այդ եւ կ'ուզէին իրենց գործը սերտորէն կապել Հայկական Դատին հետ, որ շատոնց ի վեր մեծ ժողովրդականութիւն ստացած էր Եւրոպայի մէջ: Հայերն ալ կը պիտակցէին իրենց դատի միջազգային կշիռին եւ մեծ յոյսեր կապած էին անոր հետ: Սակայն, այդ առիթները Հայերը որոշապէս զգացին, որ իրականին մէջ Ռուսահայաստանն է միայն որ հայ բնակչութիւն ունի, իսկ Թրքահայաստանը գրկուած հայութենէ եւ առհասարակ բնակչութենէ, միմիայն առարկայ է միջազգային մրցակցութեան: Այսպիսի պայմաններու մէջ էր, որ պահանջ կը դրուէր միացնելու ժողովուրդ ունեցող Ռուսահայաստանը դատարկուած Թրքահայաստանի հետ:

Առաջին քայլը, որ առաւ Անդրկովկասեան հանրապետութիւններու ներդաշնակ գործակցութիւնը դիւանագիտական ճակատի վրայ առաջ բերելու համար, Վրաստանն էր: Հոկտեմբեր 28ին վրացական կառավարութիւնը իր համապատասխան ղեկավարներու միջոցով ուշադրաւ նօթ մը ուղղեց Հայաստանի, Ատրպէյջանի եւ Հիւսիսային Կովկասի լեոնականներու հանրապետութեանց՝ առաջարկելով Նոյեմբեր 3ին Թիֆլիսի մէջ գումարել խորհրդաժողով մը, որուն իբրեւ օրակարգ նպատակայարմար կը սեպուէր ընդունելու հետեւեալ հարցերը. Ա) նորակազմ հանրապետութեանց փոխադարձ ճանաչում. Բ) լուծում բոլոր սիճակի հարցերու, որոնց մէջ նաև հողային հարցը, փոխադարձ համաձայնութեամբ, իսկ համաձայնութիւն մը չգոյանալու պարագային՝ իրաւարարութեամբ. Գ) փոխադարձ պարտաւորութիւն՝ չմտնելու համաձայնութեան մէջ որեւէ պետութեան հետ ի վնաս կովկասեան հարեւաններու. Դ) Փոխադարձ պաշտպանութիւն եւ միացեալ դիւանագիտական ճակատ Փարիզի հաշտութեան խորհրդաժողովին մէջ յանուն կովկասեան հանրապետութեանց անկախութեան:

Այս նօթին Հայաստանի կառավարութիւնը Թիֆլիսի իր ղեկավարին միջոցով յայտնեց, որ Հայաստան եւս կը ձգտի զօրացնել իր բարեկամական կապերը հարեւան պետութեանց հետ, ուստի վրացական կառավարութեան արծարծած մտքերուն ընդհանուր հաւանու-

Թիւն կու տայ: Սակայն զանոնք իրականացնելու համար անհրաժեշտ կը սեպէ նախնական բանակցութիւններ վարել ինչպէս խորհրդաժողովի օրակարգի, այնպէս ալ ժամանակի եւ տեղի մասին:

Վրացական կառավարութիւնը պատասխանեց, թէ իր առաջարկած օրակարգը նախադիժ մըն է միայն, որ կարող է խորհրդաժողովի մասնակիցներու ցանկութեամբ փոփոխութեան ենթարկուիլ, եւ թէ անոնք կարող են դնել ուրիշ հարցեր ալ:

Հայաստանի կառավարութիւնը անհրաժեշտ նկատեց, որ Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ եղած վէճերը չդրուին խորհրդաժողովի օրակարգին վրայ, այլ լուծուին փոխադարձ համաձայնութեամբ երկու պետութիւններու միջեւ: Ատկէ զատ Հայաստանի կառավարութիւնը կ'ուզէր նախօրօք իմանալ լեռնային Կովկասի հանրապետութեան ներկայացուցիչներու լիազօրութեան եւ կազմի մասին, ինչպէս նաև Ատրպէյջանի վերաբերմունքի մասին զէպի խորհրդաժողովը յետաձգել երկու շարաթով: Բայց Վրացիները արդէն հրաւիրած էին խորհրդաժողովի եւ կը պահանջէին, որ Հայաստան ուղարկէ իր ներկայացուցիչները անմիջապէս, հասկցնելով, որ եթէ Հայաստան լիազօրներ չուղարկէ, խորհրդաժողովը տեղի պիտի ունենայ առանց անոր մասնակցութեան: Վերջապէս Հայաստան համաձայնեցաւ իր ներկայացուցիչները ուղարկել, առանց նախօրօք պահանջելու, որ Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ եղած խնդիրները նախօրօք լուծուին, պայմանաւ սակայն որ ատոնք չդրուին խորհրդաժողովի օրակարգին վրայ եւ խորհրդաժողովը որոշ ժամանակով յետաձգուի, որպէսզի Հայաստան կարենայ մասնակցիլ: Վերջապէս, Վրաստան յետաձգեց խորհրդաժողովը Նոյեմբեր 30ին:

Ասկէ կարելի է արդէն կոահել, որ Երեւանի մէջ կը վախճային Ատրպէյջանի ազդեցութեանն թիֆլիսի վրայ եւ կ'ուզէին կարեւոր խնդիրները նախօրօք լուծել անմիջական բանակցութեանց միջոցով Վրացիներու հետ: Ասկէ զատ Հայերը պէտք չէին տեսներ առանձնապէս շտապելու եւ կ'ուզէին սպասել Փարիզի խորհրդաժողովի ընթացքին: Այս էր ընդհանուր մտայնութիւնը այն ատեն Հայերու մէջ. մինչդեռ քաղաքական մթնոլորտը օր ըստ օրէ կը թանձրանար, մասնաւորապէս հողային վէճերը սպառնալից կերպարանք կը ստանային: Արժէ անոնց վրայ քիչ մը աւելի հանգամանօրէն կանգ առնել որովհետեւ անոնք մինչեւ այժմ ալ հրատապ բնոյթ ունին: Այստեղ կարեւոր կը նկատեմ յիշատակել շատ մը կարեւոր փաստաթղթեր Վրաստանի եւ Հայաստանի հողային վէճերուն վերաբերեալ:

Հոկտեմբեր 19ի գրութեամբ մը Վրաստանի արտաքին գործոց

նախարարութիւնը դիմեց Հայաստանի կառավարութեան թիֆլիսի հայկական դեսպանին միջոցով ըսելով. «Վրաստանի հանրապետութեան կառավարութիւնը տեղեկացաւ, որ Հոկտեմբեր 18ին հայ կառավարութեան գործաւորները, այսինքն՝ Հայաստանի առաջին եւ չորրորդ գումարները գրաւած են թիֆլիսի նահանգի մէկ մասը Բուպր կայանէն մինչեւ սահմանային կամուրջը, ինչպէս նաև Սանահինի շրջակայքը: Այս առիթը Վրաստանի կառավարութիւնը, պատրաստ ըլլալով միշտ փոխադարձ համաձայնութեամբ հարքել հողային վէճերը Հայաստանի բարեկամ կառավարութեան հետ, անհրաժեշտ կը սեպէ յայտնել, թէ քանի դեռ չկայ այդպիսի համաձայնութիւն մը, հայկական զօրամասերու մուտքը թիֆլիսի նահանգի սահմաններէն ներս կը նկատէ քշնամական քայլ Հայաստանի կողմէ հանդէպ Վրաստանի»:

Հայաստանի կառավարութիւնը համաձայնութիւն յայտնեց խաղաղ կերպով լուծելու հողային հարցերը եւ այս առթիւ Վրացիները հրահանգ տուին իրենց զօրքերուն զինուորական գործողութիւններէ խուսափիլ՝ այն պայմանով, որ Հայերը եւս առաջ չհարձին, հակառակ պարագային Վրացիները ստիպուած պիտի ըլլան համապատասխան քայլեր առնել:

Հոկտեմբեր 23ին Վրաստանի արտաքին գործոց նախարարութիւնը այդ մասին հաղորդեց Հայաստանի վարչապետին: Միեւնոյն օրը Վրացիները ուրիշ գրութիւն մը ուղղեցին Վրաստանի հայկական դեսպանին՝ յայտնելով, որ հայ զօրամասերը կը շարունակեն առաջ շարժիլ եւ զրաւած են Գորինջի-Ցատէր գիծը: Այս առթիւ Վրաց կառավարութիւնը պահանջեց, որ հայկական զօրամասերը անմիջապէս պարպեն նոր զրաւած տեղերը՝ Գորինջի-Ցատէր գիծը, հակառակ պարագային Վրաստան պիտի նկատէ այդ իրրեւ պատերազմի յայտարարութիւն Հայաստանի կողմէ, որուն վրայ պիտի իյնայ պատերազմի կործանարար հետեւանքներուն ամբողջ պատասխանատուութիւնը:

Հայաստանի ներկայացուցիչը թիֆլիսի մէջ պատասխանեց, որ կապ չունենալով Երեւանի հետ, ինքր ի վիճակի չէ անմիջապէս հաղորդել վրացական նօթի բովանդակութիւնը Հայաստանի կառավարութեան, ուստի կը խնդրէ ռատիոյով հաղորդել նօթը Երեւան: Բայց նկատի ունենալով, որ ռատիոն ալ կրնայ վնասուած ըլլալ, հայկական դեսպանը կ'առաջարկէ թոյլ տալ իր լիազօր ներկայացուցիչներուն՝ Մ. Արզումանեանին եւ Ա. Շահմազեանին արտակարգ

դնացքով մը Թիֆլիսէն Երթալ ճակատ և Տաղորդել վրացական նօթը հայկական գործառնուն, որպէսզի անոնք ալ իրենց կողմէ տեղեկացնեն Հայաստանի կառավարութեան: Հայկական ղեկավարը յոյս կը յայտնէ, թէ Վրաստանի կառավարութիւնը ամէն միջոց ի գործ պիտի դնէ, կանխելու համար պատերազմը երկու բարեկամ հանրապետութիւններու միջև:

Հայաստանի կառավարութիւնը Հոկտեմբեր 25ին իր Թիֆլիսի ղեկավարին միջոցով կը հայտարարէ Վրացիներուն հետեւեալը. «Առաջին. Հայաստանի Խորհուրդը լսելով վարչապետի տեղեկատուութիւնը վրացական վերջնագիր-նօթի մասին (քիւ 4303), որով կը պահանջուէր պարպել անվիջապէս Շահալին, եւ վրացական ձեռք առած միջոցներու մասին, որոշեց հաւանութիւն տալ կառավարութեան գործելակերպին եւ առաջարկել անոր՝ յառաջիկային ալ հետեւի նոյն ընթացքին: Երկրորդ. Խորհուրդը պարտականութիւն դրաւ կառավարութեան վրայ ամէն միջոց ի գործ դնել՝ հաշտութեամբ լուծելու բախումը, այն յոյսով, թէ Վրաստան եւս ետ կը կենայ յարձակողական քայլերէ եւ առաջ չի շարժիր իր գրաւած գիծէն»:

Հոկտեմբեր 27ին Հայաստանի վարչապետը Վրաց արտաքին գործոց նախարար Ռամիշվիլիին կ'ուղարկէ հետեւեալ հեռագիրը. «Ի պատասխան Ձեր հեռագրին, որ ո՛չ թիւ ունէր եւ ո՛չ բուական եւ որ ստացուած է Երեւանի մէջ Հոկտեմբեր 25ին, գիշերուայ ժամը 11ին, կը հաղորդեմ, որ խիստ հրաման տրուած է մեր գործերուն՝ գրաւելու միայն այն կէտերը, զորս պարպած են Թուրքերը: Հրաման տրուած է երկրորդ անգամ: Մասնաւորապէս հրահանգ տրուած է պարպել Գորինջի-Յատէր գիծը, որը ըստ երեւոյթին գրաւուած է քիւրիւմացոյքեամբ կամ պաշտպանողական նպատակներով: Բարի եղէք Ձեր կողմէ կարգադրութիւններ ընելու, որ վերջ տրուին վրացական գործերու գրգռիչ գործողութիւններուն եւ երկիւղառիթ շարժումներուն: Հոդային վէներու լուծման համար կ'առաջարկեմ հրաւիրել հայ-վրացական խորհրդաժողով մը»:

Դեկտեմբեր 5ին Երեւանէն Վրաստանի ղեկավար Մդիվանի կը հաղորդէ իր կառավարութեան. «Այսօր Տիգրանեանէն ստացայ հետեւեալ նօթը. «Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան յանձնարարութեամբ, կը խնդրեմ հաղորդել Վրաստանի հանրապետական կառավարութեան, որպէսզի ան գործեր չմտցնէ Ախալքալաքի գաւառի մէջ, մինչեւ որ խնդիրը խաղաղ եղանակով մը չլուծուի»:

Վրացական կառավարութիւնը Գեղեշկորիի ստորագրութեամբ կը պատասխանէ հետեւեալը. «Ախալքալաք գրաւուած է մեր գործերով, Գեղեւմբեր 5ի առաւօտեան ժամը 10ին: Մեր կառավարութեան այդ քայլը կը յեղադրուէր տեղական բնակչութեան շահերէն, որովհետեւ ան կ'ենթարկուէր անվերջ բռնապիւններու թէ՛ թուրք գրաւաւորներու կողմէ, որոնք կը մնային գաւառին մէջ եւ թէ՛ անպատասխանաւոր անձերու եւ զինուած աւագակախումբերու կողմէ: Վրաստանի կառավարութիւնը իր պարտքը սեպեց առաջին իսկ պատեհութեամբ վերջ տալու այդ անտանելի կացութեան. նկատելով, որ Ախալքալաքի գրաւումը Վրաստանի կողմէ չի կրնար վէճի առարկայ ըլլալ ո՛չ պատմական, ո՛չ քաղաքական եւ ո՛չ ալ բարոյական տեսակէտներով»:

Դեկտեմբեր 9ին Գեղեշկորին կը հեռագրէ Երեւանի վրացական ներկայացուցչին. «Այս վայրկեանիս զինուորական նախարարութեան հաղորդուեցաւ, որ Սանահինի մօտ երեցեր են հայկական չորրորդ գումդի մասերը Տէր Նիկողոսեանի գլխաւորութեամբ, անոնք կը գրգռեն տեղական բնակչութիւնը եւ առաջ կը բերեն քիւրիւմացոյքիւններ, որոնց արդիւնքն եղաւ այսօր Սանահին կայարանի ուրակոծումը: Ախալքալաքէն այսօր հաղորդուեցաւ զինուորական նախարարութեան, որ Պատկանովկա գիւղին մէջ երեցեր է հայկական գումարտակ մը: Կը խնդրեմ միջոցներ ձեռք առնել, անբաղձալի միջադէպերու առաջին առնելու համար: Ախալքալաք գաւառի գրաւումը չի կրնար խախտել այն հիմերը, որոնց վրայ պէտք է կառուցուի փոխադարձ համաձայնութիւնը: Այդ մասին կրնամ որոշ հաւաստիացումներ ընել»:

Վրաստանի ներկայացուցիչ Մդիվանին Փարիզ գացող հայկական պատուիրակութեան հետ ճամբայ ինկեր էր ղէպի Թիֆլիս, բայց ստիպուէր էր մնալ Ղարաբիլիսէի մէջ, որովհետեւ այդ օր սկսեց էին զինուորական գործողութիւնները հայ-վրացական սահմանին վրայ: Մդիվանին Ղարաբիլիսէի մէջ Դեկտեմբեր 13ին հետեւեալ գրութիւնը կ'ուղղէ Ֆրանսայի ներկայացուցիչ զնդ. Պուատեպարին. «Ահա երեք օր է, որ կը գտնուիմ Ղարաբիլիսէի կայարանը, առանց հնարաւորութիւն ունենալու ոչ միայն առաջ շարժուելու դէպի Թիֆլիս, այլ նաեւ հեռագրով կապուելու իմ կառավարութեան հետ, հաղորդելու համար անոր այստեղ տեղի ունեցող դէպքերու մասին, որոնք իմ կարծիքով, կը ստանան քառասորոքիկ կերպարանք: Ես իմ կողմէ

ըրի իմ կարելին, որպէսզի համոզեմ Հայաստանի կառավարութիւնը, ետ կենալու ամէն տեսակ քայլերէ, որոնք կարող են աւելցնել Հայերու եւ Վրացիներու միջեւ սուրճը դարեր գոյութիւն ունեցող բարեկամական յարաբերութիւնը: Հակառակ իմ բոլոր ջանքերուն, սակայն, ես այսօր սուղայ Ղարաբաղիստ-Լոռիի հայկական գործաւասի հրամանատար Դրոյէն, գործ. Սիլիկեանի միջոցով, նօթ մը Հայաստանի վարչապետին ստորագրութեամբ, որով ան կը պահանջէր վրացական կառավարութեան մաքրել Բորչալուի գաւառը վրացական զօրքերէ:

«Այսպիսի պահանջ մը ես կը նկատեմ միջամտութիւն Վրաստանի ներքին գործերուն եւ առիթ, որ առաջ պիտի բերէ պատերազմական բարդութիւններ: Մինչդեռ գիւղացիներու գինուած ապստամբութիւնը Բորչալուի գաւառին մէջ, պէտք է հարթուի Վրաստանի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան փոխադարձ խաղաղ գործակցութեամբ. իսկ գինուած ապստամբութեան գրգռիչները պէտք է պատժուին, որովհետեւ հակառակ պարագային անոնց անպատիժ մնալը զարկ պիտի տայ պաշտօնակիրներու: Այս համոզման կը բերէ Վրաստանի կառավարութեան փորձը, որ իր երեք գաւառներուն մէջ ննջեց պոլշեիկեան ապստամբութիւնը:

«Վերջին դէպքերու մասին ես խօսակցութիւն ունեցայ արտաքին գործերու նախարար Տիգրանեանին հետ. առաջարկեցի անոր նշանակել Հայաստանի հանրապետութեան լիազօրներ՝ բանակցելու համար Վրաստանի կառավարութեան հետ եւ շրջելու համար Բորչալուի գաւառը՝ այնտեղ տեղի ունեցող դէպքերը պարզելու նպատակով. բայց Տիգրանեանը մինչեւ այժմ ոչ մէկ պատասխան տուաւ:

«Ուստի կը խնդրեմ Ձեզմէ, եթէ Դուք որեւէ հնարաւորութիւն ունիք եւ կամ յարմար կը նկատէք, ազդել Հայաստանի կառավարութեան վրայ, որպէսզի ան չանցնի Բորչալուի գաւառի այն մասի սահմանները, որ արդէն այս տարուան Մայիս ամսէն Վրաց զօրքը գինու գործերու գրաւած է Թուրքերու ձեռքէն, կը խնդրեմ ինձ հետ Թիֆլիս գալ Հայաստանի կառավարութեան պատուիրակներու հետ միասին բաղխումը խաղաղ կերպով լուծելու համար:

«Վերոյիշեալի վրայ անհրաժեշտ կը նկատեմ աւելցնել, որ Թիֆլիսի եւ Հայաստանի միջեւ հազորակցութեան ընդհատման հետեւանձով Վրաստանի կառավարութիւնը չէ ստացեր նախօրօք Հայաստանի կառավարութեան բողոքներն ու յայտարարութիւնները Բորչալուի գաւառի վերաբերմամբ, նոյն պատճառով ան չունի այն տեղեկութիւնները, որ ես կը տանիմ ինձ հետ: Ատիկա ինձ իրաւունք

կու տայ հաւատալու, որ իմ գալէն ետք շատ դէպքեր կը ստանան իրենց իսկական ու պատշաճ լուսաբանութիւնը, միաժամանակ Հայաստանի կառավարութիւնն ալ աւելի լիակատար կերպով իրագրել կը դառնայ դէպքերուն եւ ստիկա հնարաւորութիւն կու տայ երկու կառավարութիւններուն հասկացողութեան մը գալու իրարու հետ»:

Դեկտեմբեր 13ին Գեղեշկորին, առանց ըստ երեւոյթին տեղեակ ըլլալու, որ Մոլդովանին Ղարաբաղիստ է, հեռագիր կու տայ ահոր երեւան հետեւեալ բովանդակութեամբ.

«Զինուորական նախարարութիւնը արժանահաւատ ազդարար տեղեկութիւն է ստացած, որ Սանահինի շրջանին մէջ վրացական գործաւասերու դէմ կը գործեն կանոնաւոր հայկական գործաւասեր, որոնց յարձակումները կատարելապէս կազմակերպուած բնոյթ ունին: Բոլոր կէտերու մէջ, Սանահինի շուրջը, Հայաստանի Հանրապետութեան ծառայութեան մէջ գտնուող սպաներու զլխաւորութեամբ սպայակոյտեր կը գործեն: Ոչ մէկ վայրկեան թոյլ տալով ինձ մը տածել, որ այդ բոլորը կը կատարուին Հայաստանի կառավարութեան հրամանով, կը խնդրեմ Ձեզմէ ձեռք առնել միջոցներ, որպէսզի Հայաստանի կառավարութիւնը այս տխուր միջադէպի (որուն գոհերը տասնեակներով վրացի զինուորներ եւ սպաներ կը հաշուուին արդէն) նակատագրական հետեւանձները կասեցնելու համար, ազդէ զինուորական մասերու եւ անպատասխանատու անձերու վրայ եւ կասեցնէ անոնց յանցաւոր գործողութիւնները, որոնք կ'աւրին երկու հանրապետութեանց բարեկամական յարաբերութիւնները»:

Դեկտեմբեր 11ին, Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Տիգրանեան հետեւեալ ուստի Թիւ 6913 հեռագիրը կ'ուղղէ Վրաստանի արտաքին գործոց նախարարին, պատճէնը Թիֆլիսի հայկական դեսպանին.

«Կ'ուղարկեմ Դեկտեմբեր 9ին դրկուած, բայց հազորակցութեան դադարման պատճառով տեղ չհասած հեռագիրը. Ղարաբաղիստ-Լոռի գործաւասի հրամանատարը կը հազորդէ, թէ Չալարցիները երկրորդ օրն է, որ կը գտնուին վրացական զօրքերու թնդանօթային եւ գնդացիրային կրակի տակ եւ թէ Լոռիի շրջանի հիւսիսային մա-

սի հայ գիւղերը կ'ենթարկուին թալանի ու բռնութեանց նոյն գործերու կողմէ, Հայաստանի կառավարութիւնը ստիպողաբար կը բողոքէ վրացական գործերու այդ սանձարձակութեանց դէմ Հայաստանի պատկանող հողամասի մը վրայ, որ բռնի կերպով գրաւուած է վրացական գործին կողմէ: Եթէ Գուր անմիջապէս միջոցներ ձեռք չառնէ վերջ տալու այդ սանձարձակութեանց, Հայաստանի կառավարութիւնը ամէն պատասխանատուութիւն կը վերցնէ իր վրայէն հետեւանքներուն համար»:

Իսկ Գեղեշկորին Գեկուժներ 13ին երկրորդ հեռագիր մը կ'ուղղէ Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարին.

«Ի պատասխան Ձեր թիւ 6913 հեռագրին, կը հաղորդեմ հետեւեալը.— Վրաստանի հանրապետական կառավարութիւնը անգամ մը եւս կը հաստատէ իր անյողոյսող ձգտումը լուծելու բոլոր վիճելի հարցերը խաղաղ համաձայնութեան միջոցով: Որքան ատեն որ այդ վէճերը լուծուած չեն յիշեալ եղանակով, Վրաստանի կառավարութիւնը անքոյլատրելի կը նկատէ որեւէ միջամտութիւն իր ներքին գործերուն մէջ: Քալով Ղարափիլիսէ-Լոռի գորամասի հաղորդագրութեան, Վրաստանի կառավարութիւնը կը յայտնէ, որ այդ բացարձակապէս համապատասխան չէ իրականութեան: Նոյեմբեր 9էն սկըսած մինչեւ այսօր որոշ հայկական գորամասեր, հայկական ծառայութեան մէջ գտնուող կանոնաւոր սպաներու հրամանատարութեան տակ, կոտորած են գրեթէ ամբողջ վրացական սահմանային պահակախմբերը՝ մնացորդներն ալ գերի վերցնելով: Մեր գոհերը տասնեակներով կը հաշուուին»:

«Արիւնահեղութեան վերջ տալու նպատակով, Նոյեմբեր 11ին Սանահին ուղարկեցինք պատուիրակութիւն մը, որուն մէջ կը մըտնէին նաեւ Հայոց Ազգային հորհուրդի երեք անդամները: Հայաստանի կառավարութիւնը որոշապէս կը պնդէ, որ միայն Նոյեմբեր 13ին, առաջին անգամ ըլլալով ուրակոծուած են բարձունքները: Յանուն երկու եղբայրական ժողովուրդներու խաղաղ կենակցութեան, Վրաստանի կառավարութիւնը ստիպողաբար կը խնդրէ բոլոր միջոցները ձեռք առնել դադրեցնելու արիւնահեղութիւնը եւ պատժելու ներկայ տխուր դէպքերու պատասխանատու հեղինակները: Իր կողմէն Վրաստանի կառավարութիւնը կը յայտարարէ, որ անմիջապէս հրաման պիտի տայ դադրեցնելու պատերազմական գործողութիւնները, հէնց որ բարձունքներու վրայ դիրք բռնած Հայերը դադ-

րեցնեն վրացական գորամասերու ուրակոծումը: Հակառակ պարագային, Վրաստանի կառավարութիւնը իր վրայէն կը վերցնէ բարոյական ամէն պատասխանատուութիւն հետեւանքներուն համար»:

Գեկուժներ 11ին Վրաց արտաքին գործոց նախարար Գեղեշկորին մանրամասն տեղեկատուութիւն կ'ընէ հայ-վրացական ընդհարումներու մասին Վրաստանի Խորհրդարանին մէջ, որ կ'ընդունի հետեւեալ բանաձեւը.

«Լսելով կառավարութեան հաղորդագրութիւնը Սանահինի եւ Վարանցուկայի շրջակայքին մէջ տեղի ունեցող դէպքերու մասին՝ խորհրդարանը լիակատար յոյս կը յայտնէ, թէ կառավարութիւնը բոլոր միջոցները ձեռք կ'առնէ պաշտպանելու համար պետութիւնը յշնամիներէն, որոնց միակ բաղձանքն է առաջ բերել արիւնահեղ բաղխում երկու հարեւան ժողովուրդներու միջեւ, անհշխառութիւն մեր երկրին մէջ, եւ այսպիսով հող պատրաստել մեր անկախութեան եւ դեմոկրատիկ հանրապետութեան կործանման համար»:

Միաժամանակ Հայաստանի վարչապետ Քաջազնունին Հայաստանի Խորհրդարանին մէջ յայտարարութիւններ ըրաւ զինուորական գործողութիւններու սկզբնաւորութեան մասին: Ես ներկայ էի այն տեսարանին, երբ Քաջազնունին, նախարարներու խորհուրդի նիստէն ետք, որ հաւանութիւն տուաւ վարչապետի քայլերուն, հեռախօսով հրահանգեց հրամանատար Դրոյին սկսիլ զինուորական գործողութեանց:

Այսպէս սկսաւ պատերազմը, որ երկար ատեն թունաւորեց հայ-վրացական յարաբերութիւնները: Թիֆլիսի մէջ վրացիները ուղղակի որսի ելան Հայերուն վրայ, հարիւրներով գանձը կը քէչին Քուիթայիս եւ Վրաստանի խորքերը: Իսկ Երեւանէն զինուորներ կ'ուղարկուէին ճակատը, ինչպէս նաեւ ալիւրի վերջին պահեստները: Զարհուրելի ցուրտեր էին այն ատեն, մեր զինուորները տաք հագուստէ զուրկ էին: Հայերը համոզուած էին, որ իրենց գործը արդար է: Եւ, ընդհանրապէս, պէտք է ըսել որ պատերազմը ժողովրդական էր, հակառակ ցուրտին ու սովին: Հոգեբանորէն մեր ժողովուրդը կը մղուէր դէպի ազատ ելք, որ փակուած էր Վրաստանի կողմէ:

Այնպէս էր, որ էր սպանին նայ եւ յարարութիւն արտայն
աշխարհին նետ:

Պատերազմը էր մտել շատ փոքրիկ ուժերով, կանոնաւոր
կուսող զինուորներու թիւը 10000ն աւելի չէր, բայց անոնց միասն
էր Բարչախի գետով անցող հայութիւնը, որ կատարելն էր
կուսէր մշակելով միանայ Հայաստանին:

Գնկեմքեր 15ին Տիգրանեան նոր աստիճանազիր մը ուղղեց
Վրաստանի արտաքին գործոց նախարարին նետեալ բովանդակու-
թեամբ.

«Այս վայրկեանիս ստացայ Ձեր թիւ 5599 ոտո՞ն-հեռագիրը
ի պատասխան Գնկեմքեր 9ին զրկուած իմ հեռագրին: Անտայ 12ին
իմ կառավարութիւնը որիկց Ձեզի երկրորդ նոր մը, առաջարկելով
անմիջապէս դուրս եաննլ վրացական զօրքերը Բարչախի գետով
եայրկեան մասն: Այս միջոցը միակ նպատակաշարժումն էր արեւ-
մանկաւորիներ կամիելու համար: Իմ կառավարութեան առաջարկը
երբէք միջամտութիւն մը չէ Վրաստանի ներքին գործերուն մէջ, ու-
րովհետեւ, ինչպէս բազմաթիւ անգամներ մե՛նք յայտարարած ենք
Ձեզի, այդ շրջանը չի մտնիր անկայմանօրէն Վրաստանի սահման-
ներուն մէջ, այլ էր կազմէ Հայաստանի անբաժանելի մասը, գոր-
քանի կերպով գրուած են վրացական զօրքերը:

«Ընր մայրայնից իսպաղակախութեան մղումս, Հայաստանի
կառավարութիւնը ժամանակաւորապէս էր հաշտուէր այդ կացու-
թեան հետ, յոյս ունենալով թէ Վրաստանի կառավարութիւնը սկսի
իտուօփի յարձակողական ճայլերէ հանդէպ տեղական բնակչութեան,
որ չ'ուզէր միանայ Վրաստանին: Մինչդեռ Վրաստանի կառավարու-
թիւնը ոչ միայն ընդատու չզմաց մեր ցանկութեան իսպաղ կ'ստան-
կով մը յուճկու հարցը. այլ, նպատակ ունենալով հաստատուն կեր-
պով անբացնելու իր ձեռքին օտար հորամանքը, կ'ամուսար ար-
շտամբ սկսու իսպաղ բնակչութեան դէմ՝ գործելով դժուան ու տ-
րիւնանկ բռնութիւններ, կ'անց չ'աննլով նայիտի հայ զիւղերու
աճրակումնան ապել:

«Հայաստանի կառավարութիւնը չի կրնար անտարբեր կանգնե-
տանա ըլլալ այն բանին, թէ ինչպէս հորեւան պետութեան զօրքերը
աննորձակ բռնութիւններ էր գործեն Հայաստանի պատկանող եւ-
զանտերու վրայ եւ էր սպաննեն Հայաստանի խզախացիները: Իմ
կառավարութիւնը չե՛րձորէն բազմապի հեռուայն քարտուրեանց ու-

նաջքն առնել, կ'ուզէ հաւատալ թէ Ձեր կառավարութիւնը, յարգելով բնակչութեան բաղձանքը, պիտի փութայ սեփական նախաձեռնութեամբ զուրս բերել իր գործերը գրաւուած շրջաններէն եւ այդպիսով հնարաւորութիւն պիտի տայ Ձեր պատուիրակութեան յարաբերութեան մէջ մտնելու մեզի հետ՝ վերականգնելու հեռագրական կապը եւ ամրացնելու երկու հարեւան ցեղակից պետութեանց խաղաղ կենակցութիւնը»:

Այս հեռագրին ի պատասխան Գեղեշկորին հեռագրով մը կը կրկնէ Վրաստանի կառավարութեան նախկին տեսակէտներն ու պատճառաբանութիւնները եւ առանց ընդատաջ երթալու Հայաստանի կառավարութեան առաջարկին, իր կողմէն կ'առաջարկէ հրաւիրել հայ-վրացական խորհրդաժողով մը: Միաժամանակ վրացական կառավարութիւնը, կամենալով շահիլ զաշնակից պետութեանց համակրանքը, կը ջանայ արդարացնել անոնց առջեւ իր մինչայժմեան ընթացքը եւ ամբողջ մեղքը ձգել Հայաստանի կառավարութեան վրայ: Այս նպատակին համեկու համար Վրաստանի կառավարութիւնը ամէն յարմարութիւն ունէր, որովհետեւ զաշնակից պետութեանց ներկայացուցիչները կը գտնուէին Թիֆլիսի եւ Պաթումի մէջ:

Ձինուորական զործողութիւնները կը շարունակուէին իրենց կարգին: Հայկական զորամասերը առաջ կը շարժուէին դէպի Թիֆլիս: Որքան ատեն որ զինուորական զործողութիւնները տեղի կ'ունենային նեղ ձորերու մէջ, Վրացիները դիմադրութիւն ցոյց չէին տար: Անոնք կռուի կը պատրաստուէին Թիֆլիսէն երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ դանուող հովիտի մը մէջ:

Դաշնակից պետութեանց ներկայացուցիչները դիմում ըրին՝ երկու կողմերուն միջամտելու եւ բաղխումը հարթելու՝ առաջարկելով այդ նպատակով իրենց ծառայութիւնները: Երկու կառավարութիւններն ալ ընդունեցին միջամտութեան առաջարկը Դաշնակիցներու կողմէ: Դաշնակիցները ընտրեցին խառն յանձնախումբ մը բրիտանական եւ ֆրանսական բանակներու սպաներէն, որ վրացական եւ հայկական կառավարութեան ներկայացուցիչներու հետ միասին պիտի երթար ճակատ անձամբ հետեւելու համաձայնութեան կէտերու զործադրութեան: Հակառակ Հայաստանի կառավարութեան Թիֆլիսի ներկայացուցիչ բողոքներուն մասնաւորապէս Ախալքալաքի գաւառի վերաբերմամբ, անգլիական զօրավար Ռայքրոֆթ, ֆրանսական զնդապետ Շարտինի եւ Վրաստանի վարչապետ Ժորտանիան ո-

րոշեցին, որ ճակատ մեկնող խառն յանձնախումբը պէտք է իրագործէ հետեւեալ պայմանները. Ա) Պիտի որոշէ պահակազօրքերու թիւը, որ Վրացիները պիտի ունենան Բորչալու գաւառի հիւսիսային մասին մէջ, իսկ Հայերը նոյն գաւառի հարաւային մասին մէջ: Բ) Պիտի որոշէ վրացական պահակազօրքի թիւը Ախալքալաքի գաւառին մէջ: Երկու պարագային ալ պահակազօրքերը սակաւաթիւ պիտի ըլլան:

Այս պայմաններու համաձայն վրացական զօրքերը կանգնած պիտի մնան այն դժի վրայ, ուր կը գտնուին այժմ, իսկ հայկական զօրքերը պիտի նահանջեն մինչև Դսեխ-Ջալալ Օղլու դիժը: Բրետանական պահակներ պիտի դրուին երկաթուղագծի վրայ վրացական եւ հայկական զօրքու միջև, իսկ վարչութիւնը այդ վիճելի հոլամասին վրայ պիտի ըլլայ խառն:

Ախալքալաքի վարչութիւնը պէտք է ըլլայ վրացական, բայց պիտի գտնուի Դաշնակիցներու յանձնախումբի մը հսկողութեան տակ, որուն մէջ պիտի մտնեն նաեւ ներկայացուցիչներ տեղական հայ եւ մուսուլման բնակչութենէն:

Հայաստանի եւ Վրաստանի ներկայացուցիչները շուտով պիտի երթան Եւրոպա, ուր հայ-վրացական սահմաններու խնդիրը վերջնականապէս պիտի լուծուի մեծ պետութեանց միջոցով:

Համաձայնութեան այս հիմնական կէտերուն տակ չկար Հայաստանի ներկայացուցիչներուն ստորագրութիւնը:

Պատն յանձնախումբը, որ Թիֆլիսէն մեկնեցաւ Ղարաբաղիսէ եւ տեսակցութիւն ունեցաւ հայկական բանակի հրամանատարին եւ կառավարութեան ներկայացուցիչներուն հետ, Դեկտեմբեր 30ին կը հեռագրէ Թիֆլիս բրիտանական առաքելութեան հետեւեալը.

«Հայկական կառավարութիւնը համաձայն է անմիջապէս դադարեցնել զինուորական գործողութիւնները եւ ետ քաշել իր զօրքերը, ինչպէս որ որոշած էր գործ. Ռայքրոֆթ: Զինուորական գործողութիւնները պատերազմող կողմերու համաձայնութեամբ պիտի դադարին Դեկտեմբեր 31ին, գիշերուայ ժամը 12ին: Հայկական զօրքերու նահանջի օրը դէպի նոր գիժը պիտի որոշուի Թիֆլիսի մէջ: Հայկական կառավարութեան համար լիովին պարզ չեմ որոշ կէտեր, որոնք առաջարկուած են գործ. Ռայքրոֆթի կողմէ, բայց անիկա սկզբունքով ընդունեց համաձայնութիւն պայմաններու մասին եւ այդ ստատակով լիագործեց երկու ներկայացուցիչներ՝ մէկը զինուորական,

միւսը քաղաքացիական, որոնք ինձ հետ միասին պիտի գան Թիֆլիս վերջնականապէս պարզելու այդ խնդիրները:

«Նկատի առնելով այդ հարցերը՝ ես լիովին համաձայն եմ Հայաստանի կառավարութեան հետ, որ որոշ մանրամասնութիւններ պէտք ունին լուսաբանութեան գոհացուցիչ եւ հաշտարար աշխատանքի համար այն պայմաններու հիման վրայ, զորս առաջարկած է գործ. Ռայքրոֆթ: Հայկական կառավարութիւնը երբեւնայն քերտաւ ամենալայն մեծնոցիտութիւն եւ հաշտութեան անկեղծ ցանկութիւն»:

Այս հեռագրին տակ խառն յանձնախումբին կողմէ ստորագրած է նախագահ փոխ-գնդապետ Տրկլէս:

Այսպէս վերջացաւ հայ-վրացական պատերազմը, որ տեւեց երկու շաբաթ եւ որուն մէջ երկու կողմերն ալ ինքզինքնին յաղթող յայտարարեցին: Սկսաւ հաշտութեան խորհրդաժողովը երկու պետութեանց միջև, որ երկար ամիսներ տեւեց:

Հայ-վրացական պատերազմէն յետոյ հայկական կառավարութիւնը իր ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացուց սովի եւ համաճարակի դէմ պայքարելու վրայ: Սկսաւ 1919 թուականը, որ այնքան ծանր դոճեր տարաւ մեզմէ:

Իր այս եռանդուն ջանքերուն մէջ, հայկական կառավարութիւնը որոշեց յատուկ պատուիրակութիւն մը ղրկել Ամերիկա, զըլխաւորապէս հաց ձեռք բերելու համար:

Ամբողջ Հայաստանի մէջ սովի եւ համաճարակի դէմ կռուելու համար հիմնեցինք սննդակայաններ: Փետրուարի մէջ երկու առաջին ալիւրի դնացքը, զոր բերաւ Պաթումէն Ֆրանսական ներկայացուցիչ Բուատեպարը: Ատկէ ետք հետզհետէ Հայաստան սկսան գալ Ամերիկացիք, իսկ անոնց ետեւէն ալ ալիւրի զնացքները: Առանց չափադանցութեան կարելի է ըսել, որ ամերիկեան օգնութիւնը փրկեց հայ ժողովուրդը ամբողջական սովամահութենէ: Ես կը յիշեմ, որ դիւղացիները փայտերով կը քանդէին մկներու բոյները անոնց ցորենի պաշարները յափշտակելու համար. սովեալները աղբի մէջ ցորենի հատիկներ կ'որոնէին եւ կ'ուտէին, շուներէն կը խլէին ոս-

կորները որպէսզի իրենք կրճեն: Բիւրաւոր երախաներ փողոցներու մէջ անտուն ու անտէր կը թափառէին, պէտք էր ստեղծել անոնց համար ապաստաններ, հազուստ ճարել եւ կերակրել:

Ամերիկա զացող պատուիրակութեան պետ Նշանակուեցաւ վարչապետ Քաջազնունին, որուն մեկնելէն ետք նախարարական խորհուրդի նախագահի տեղապահութիւնը վարեցի ես մինչեւ Օգոստոս, երբ ընտրուեցայ վարչապետ ու այդ պաշտօնին մէջ մնացի մինչեւ 1920 Մայիս 5: Այսպէսով փաստօրէն վարչապետի պաշտօնը վարեցի ամբողջ 14 ամիս:

Ը. Գ Լ Ո Ւ Խ

Ի Մ Վ Ա Ր Զ Ա Պ Ե Տ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Շ Ր Զ Ա Ն Ր

1918 թ. ամառէն սկսած մինչեւ 1920 թ. Դեկտեմբեր ամիսը Հայաստանի կառավարութեան խորհուրդը կարելի է բաժնել երեք շրջանի: Առաջին շրջանը — կառավարութիւնը նախագահութեամբ Քաջազնունիի — պետական-կազմակերպչական էր, երկրորդ շրջանը — Ալ. Պատիսեանի նախագահութեամբ եղած կառավարութիւնը քաղաքացիական-ստեղծագործական եւ երրորդ շրջանը Հ. Օհանջանեանի եւ Ս. Վրացեանի նախագահութեամբ եղած կառավարութիւնները — արտաքին եւ ներքին թշնամիներու հետ կռուի շրջան, որ վերջացաւ Դեկտեմբեր 2ին, Թուրքիայի հետ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով եւ իշխանութիւնը մեծամասնականներուն յանձնուեցաւ: — Ներկայ տեսութիւնը կ'ամփոփէ երկրորդ շրջանը 1919 թ. սկիզբէն մինչեւ 5 Մայիս 1920 թ. եւ կու տայ համառօտ յիշատակութիւնը այն կարեւորագոյն միջոցներու, որոնց ձեռնարկեր կը կառավարութիւնը, Հայաստանի մշակութային-պետական զարգացման համար: Նկարագրութեան յարմարութեան համար ձեռնարկներու տեսութիւնը դասաւորուած է՝ առանձին նախարարութիւններու համաձայն:

I. ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ (Նախարար՝ Արթուր Գիւլիսանգանեան) : Նախարարութեան գլխաւոր մտահոգութեան առարկաներն — Զէմստվային եւ քաղաքական հաստատութիւններու կանոնադրութեան մշակումը, որ յետոյ հաստատուեցաւ Հայաստանի խորհրդարանէն : Այդ օրէնքներու հիման վրայ Հայաստանի մէջ մտցուեցան զէմստվային հաստատութիւններ, որոնք սկսան դործել զանազան զաւառներու մէջ : Մշակուեցաւ նաեւ քաղաքային կանոնադրութիւն, որ առաջին անգամ հաստատուեցաւ Կարսի, Իզմիրի, Ղամարուի, Դիլիջանի, Վաղարշապատի եւ Աշտարակի մէջ : Հիմք դրուեցաւ քաղաքական գործիչներու համագումարին : Տեղական ինքնավարութեան վերաբերեալ օրինադրի հիմք ընդունուած էր անոր կատարեալ անկախութիւնը . անոր յանձնուած էին տեղական սահմաններու մէջ մէկ քանի գործառնութիւնները, պաշտօնները :

Չուտ վարչական շրջանին մատնանշենք հետեւեալ ձեռնարկները . միլիցիայի բարեփոխութիւն, միլիցիայի պահեստի կազմակերպութիւն, հաստատուած է օտարացեղերու գործերու վարչութիւն եւ մշակուած է ոռոգիկներու բաշխման միատեսակ դրութիւն :

II. ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ (Նախարար՝ Յախ Զօրավար Արարտեան, յետոյ Ռուբէն Տէր Միմասեան) : Զինուորական նախարարութեան եւ գլխաւոր հրամանատարութեան գործունէութիւնը բաժնուած է երեք գլխաւոր տեսակի Ա) Պատերազմական գործակալներ . Բ) Զինուորական մասերու բազմացումը եւ վարժեցումը . Գ) Ռազմա-տնտեսական մասի կազմակերպում : Աչքի առաջ ունենալով, որ Թուրքիան եւ Ատրպէջանը՝ իրենց գործակալներու միջոցով՝ անընդհատ խմորում եւ ապստամբութիւն կը կազմակերպէին Հայաստանի սահմաններուն մէջ, մասնաւորաբար Սուրմալուի գաւառի, Նախիջեւանի, Բէօյլիկ-Վէտիի, Զանգեզուրի, Ղարաբաղի, Զանգիրասարի, Աղբաբայի շրջաններուն մէջ : Կարսի նահանգի, Զիվանչիի եւ Քարվանսարայի զաւառներու սահմաններու մէջ, Հայաստանի զինուորական ուժերը ստիպուած էին անընդհատ իրենց ժամանակը անցընել՝ արշաւանքներու, կռիւներու եւ ընդհանրուածներու մէջ : Գլխաւոր շրջանները, որտեղ զօրքերը ստիպուած էին գործել — Նախիջեւանը, Բէօյլիկ-Վէտի, Զանգիրասարը, Կարսի նահանգը, Սուրմալուի գաւառն էին : Զօրքերու անընդհատ ռազմական գործը, որ հանգիստ չունէր, արգելք կը հանդիսանար զօրամասերու վարժեցման, անոնց կարգաւորելուն, մշտական վարչա-

կան վայրերու հաստատման եւ զօրքերու ու անոնց պաշարեղէնի եւ թեքնիքական մասի կանոնաւոր մատակարարման, ինչպէս նաեւ գործունէութեան : Արշաւանքներու միջոցին ամէն ինչ կը մաշէր, կը կորսուէր, կը պատաստէր եւ արագութեամբ անպէտք կը դառնար : Յամենայն դէպս, շնորհիւ զօրքերու կայունութեան, անոնց տոկոսնութեան եւ հաւատարմութեան, հետզհետէ կ'ամրանար եւ կը պահպանուէր պետութեան ամբողջութիւնը եւ կարելի կ'ըլլար ճնշել ներքուստ պետութիւնը պայթեցնելու փորձերը :

Անվերջ կորուստներու եւ բազմաթիւ հիւանդութիւններու հետեւանքով, (մանաւանդ մալարիա եւ տիֆ) հարկ կ'ըլլար յաճախ զօրահաւաք ընել, եւ այդ կը կատարուէր զինուորական նախարարութեան եւ ներքին գործերու նախարարութեան անդամներու միացեալ ջանքերով : Ժողովուրդի յոյնածուծութիւնը, քաղցը եւ աշխատող ձեռքերու պակասը սաստիկ կը դժուարացնէին զօրահաւաքի գործադրութիւնը : Մանաւանդ զգալի էր ձիերու սակաւութիւնը, ինքնաշարժերու վատ դրութիւնը, պէնդիւնի պակասը, եւ երկաթուղային հաղորդակցութեան մեծ դժուարութիւնները շնորհիւ չուէկառքերու փճացման եւ մագլիթի բացակայութեան : Այս բոլոր հանգամանքները կ'արտայայտուէին ռազմական գործողութիւններուն վրայ, երբեմն չափազանց ծանր եւ յոգնեցուցիչ դառնալով զօրքերու համար : Առանձնապէս շատ դժուարութիւններ կը ներկայացնէր հաղորդակցութիւնը Զանգեզուրի հետ, մանաւանդ ձմեռը, երբ սառնամանիքին ստիպուած էին ուղղակի ձեռքերով տեղափոխել փամփուշտները Ղարանլուի լեռնանցքով : Բայց անկախ ռազմական գործողութիւններէն, զինուորական նախարարութիւնը ստիպուած էր միեւնոյն ժամանակ հոգ տանիլ զօրքի կազմակերպութեան, անոր կազմի մեծացման եւ կազմութեան վրայ : Այդ ուղղութեամբ ձեռնարկուած քայլերուն գլխաւորներն են. — Հրետանիի կազմի մեծացումը, հեծելազօրքի բրիգատայի կազմակերպումը, տարիքաւորներու համար՝ կամաւորական փճարովի գունդերու ստեղծումը, երկու զրահակիր զնացքներու կառուցումը, գլխաւոր շտաբի դասընթացքներու բացումը, Սեւանայ լճի վրայ բեռնատար առագաստանաւերու կառուցումը, 40,000 հոգիէ բաղկացած զօրաբանակի նոր զինաւորումը եւ զգեստաւորումը՝ Անդլիայէն ստացուած ռազմապաշարով, օդանաւային գործի կազմակերպումը՝ (Աէրօդրոմ Կարսի մէջ) եւ Փարիզէն օդանաւեր ստանալը, ռազմական հեծեալ մրցումներ Ալեքսանդրապոլի մէջ, պահակային զուգարտակներու կազմակերպումը Երեւանի, Ալեքսանդրապոլի եւ Կարսի մէջ եւ ասոնց

անընդհատ վարժութիւնը: Զօրքերու կազմի մեծացումը եւ անոնց անընդհատ ռազմական գործողութիւնները մեծ չափով թուլացուցին մատակարարման գործը: Մատակարարման գործը կարգաւորելու համար ձեռնարկուած հետեւեալ միջոցները — կազմակերպուած էին ռազմական նորոգման արհեստանոցներ, Քանաքեռի եւ Ալեքսանդրապոլի մէջ բացուած էին փամփուշտի գործարաններ, Ալեքսանդրապոլի մէջ հաստատուած էին ինտեքստիլայիմ արհեստանոցներ, ընդունուած էր ալիւրի պահեստներու գրութիւն, որով զօրամասերը կ'ապահովուէին 1—2 ամիսով:

III. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ (Նախարար՝ սկիզբը Ա. Սահակեան, յետոյ Ս. Վրացեան): Նախարարութեան գործունէութիւնը արտայայտուած է երկու ուղղութեամբ, մէկ կողմէ օգնութիւն գիւղացիութեան քայքայուած տնտեսութիւնը վերականգնելու եւ գիւղատնտեսութիւնը բարձրացնելու համար, եւ միւս կողմէ ուսումնասիրութիւն Հայաստանի բնական հարստութիւններուն՝ ջրային ուժի եւ սողման տեսակէտէ: Առաջին նպատակի համար ձեռնարկուած էին հետեւեալ միջոցները.— կը գնուէին եզներ կարսի շրջանէն եւ կը բաժնուէին պէտք ունեցող շրջաններուն: Գիւղացիներուն կը բաժնուէին գիւղատնտեսական գործիքներ, արտասահմանէն բերուած, օգնութիւն կը հասցուէր բամպակագործութեան, որու շնորհիւ մօտ 400 ղեւեատին բամպակ ցանուած էր. այլ գեղործներուն օգնութիւն կը հասցուէր զրամով: Սեւանայ լճի վերայ հաստատուած էր կանոնաւոր ձկնորսութիւն եւ Նոր Բայազէտի մէջ շինուած էր ձկներու յատուկ անեցման տեղ: Բնական հարստութիւններու ուսումնասիրութեան համար (ջրային ոյժի եւ ոռոգման) 4 միլիոն ծախքով կազմակերպուած էր յատուկ յանձնախումբ ինժեներներով: Վաճառքի ղեկավարութեամբ 70 օգնականներով (երկրաչափներ եւ տեխնիկներ) ուսումնասիրելու համար Հայաստանի գետերէն ելելտրական ոյժ ստանալու եւ տափաստանները ոռոգելու համար այդ ջուրերէն օգտուելու խնդիրը: Յանձնաժողով մը զրկուած էր Օլթիի ածուխը ուսումնասիրելու համար. սկսուած էր Կաղզուանի, Կողբի եւ Նախիջևանի աղահանքերու շահագործումը: Վարչական օրէնսդրական կարգի ձեռնարկներէն պէտք է յիշատակել հողային օրէնքի հրատարակութիւնը, որով Հայաստանի հողերը կ'ազգայնացուէին եւ կը տրուէին աշխատաւորներուն: Երկու գիւղատնտեսական դպրոցներու բացումը (Նոր Բայազէտ եւ Դիլիջան),

գիւղատնտեսներու պաշտօնէութեան ստեղծումը: Կառավարութեան սեփականութիւն էր հռչակուած Ծուստովի կոնեակի գործարանը «Արարատ» անուան տակ: Արտասահմանեան տուներու հետ ունեցած գործառնութիւններէն յիշատակելի են գիւղատնտեսական արտագրութիւններու վաճառումը, գլխաւորապէս բամպակի, կաշիի եւ խոտի վաճառքի գործողութիւնը, որ կը կատարուէր ելեւմտական նախարարութեան կողմէ, մասնակցութեամբ սպորանքներու փոխանակութեան յատուկ կոմիտէի: Այդ նիւթերու փոխարէն կը ստացուէին սպորանակութեան համար պիտանի ապրանքներ կամ վալիւտա: Վարչական ձեռնարկներու շարքին կը պատկանի կարգադրութիւնը այն հողային գոյքերու, որոնք թողուցած էին Հայաստանէն դադրած մահմետականները: Այդ հողերը կը վաճառուէին տեղական ինքնավարութիւններուն եւ կ'աւելցուէին պետական հողային ֆոնտին, ուրկէ հող կը բաժնուէր հայ փախստականներուն:

IV. ԵԼԵԻՄՏԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՐԵՆԱՒՈՐՄԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ (Նախարար Ս. Արարատեան): Ելեւմտական նախարարութիւնը կազմակերպած է զուտ ելեւմտական եւ առեւտրական մասը եւ ապրանքներու փոխանակութեան բաժինը: Ելեւմտական շրջանին մէջ գործունէութեան ղլխաւոր կէտերը հետեւեալներն են.— Նախահաշիւ կազմելը խորհրդարանի մտցնելու համար: 1919 թ. նախահաշիւը խորհրդարանէն հաստատուած էր, իսկ 1920 թ. խորհրդարանի մէջ անցած էին մի քանի նախարարութիւններու նախահաշիւները: Բացուեցան նոր դանձարաններ, հաստատուեցան հարկեր եւ կազմակերպուեցաւ հարկային տեսչութիւն: Ձեռնարկուած էր նոր դրամանիշերու տպագրութեան Հայաստանի մէջ: Հաստատուեցաւ ապրանքներու փոխանակութեան կոմիտէ, որ թոյլտուութիւն կու տար Հայաստանէն սպորանք դուրս հանելու՝ (կաշի, բամպակ, կոնեակ, բուրգ, գորգեր, զինի, աղ) ստոնց փոխարէն Հայաստանի համար պիտանի առարկաներ ստանալու համար: Առանց ոսկի դրամանիշեր հանելու, արտահանութեան դժուարութիւնը, ապրանքներու պակասութիւնը, հաղորդակցութեան դժուարութիւնները, բոլորը կը նըպաստէին հայկական դրամներու գիններու անկման, որու հետեւանքով նորանոր քանակութեամբ դրամներ հրապարակ կը հանուէին: Ոսկիի ֆոնտ ստեղծելու եւ վալիւտա ձեռք բերելու ստիպողութիւնը առաջ բերին փոխառութեան անհրաժեշտութիւնը, որու մասին օրէնքը հաստատուեցաւ 1920 թ. Յունիսին եւ որը յաջողութեամբ

սկսած էր իրագործուիլ արտասահմանի մէջ մինչեւ 20 միլիոն տո-
լար, երբ ընդհատուեցաւ Հայաստանի մէջ առաջ եկած դէպքերու
պատճառով: Նոյն վիճակն ունեցաւ ե՛ւ «Ոսկու Փոնտ» ստեղծելու
փորձը:

Ելեւմտական նախարարութիւնը կը վարէր նաեւ պարենաւոր-
ման նախարարութեան գործերը: Յիշեալ շրջանին պարենաւորման
նախարարութեան գործունէութիւնը կը բաժնուի երկու մասի: Ա-
ռաջին շրջանին այդ նախարարութիւնը ինքը կը կերակրէր ժողո-
վուրդը՝ բաժնելով այլուր, հացահատիկ և տաք կերակուր սննդա-
տու կայաններու միջոցով, բայց տնտեսական վիճակի բարեօքման
եւ լաւ բերք ունենալու հետեւանքով՝ հետզհետէ այդ նախարարու-
թեան գործունէութիւնը կը թուլանար և ինքը նախարարութիւնը
կը դատաւարտուէր վերանայու:

V. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ (Նախարար՝
Նիկոլ Աղբալեան): Հանրային կրթութեան նախարարութեան գլխա-
ւոր գործն էր նոր դպրոցներ բանալ՝ տարրական, միջնակարգ ու-
սումնարաններ և առանձին դասընթացքներ: Մշակուեցաւ նոր ծրա-
գիրը, նորոգուեցան շինութիւնները, գիմնադիտներ բացուեցան Ե-
րեւան, Ալեքսանդրապոլ, Դիլիջան, Ղարաքիլիսա: Ալեքսանդրապոլի
մէջ բացուեցաւ համալսարան, երկու բաժիններով (պատմա-լեզուա-
գիտական և տնտեսագիտական), ամէն ինչ պատրաստուած էր
Երեւանի մէջ բժշկական բաժին բանալու, 1920 թ. աշնան: Հիմնուե-
ցան նաեւ հայերէն լեզուի դասընթացքներ պաշտօնեաներու համար,
որոնք բոլորը չէին տիրապետեր հայերէն լեզուին: Դպրոցներ բաց-
ուեցան նաեւ Կարսի շրջանի մահմետականներուն համար: Դպրոց-
ներու ցանցը աւելի զարգացնելու համար գլխաւոր դժուարութիւն-
ները կը ներկայացնէին ուսուցչական կադմի, գպրոցական պիտոյք-
ներու, շինութիւններու և զանոնք նորոգելու նիւթերու պակասը:
Նախարարութիւնը ջանքեր գործ կը դնէր Եւրոպայէն պիտոյքներ
բերել տալու համար, այդ նպատակով յատկացուած էին գումար-
ներ, բայց միայն 1920 թ. յաջողեցաւ Հայաստան բերել 70 հազար
Փրանքի դպրոցական պիտոյքներ: Ելեւմտականները նորոգելու համար
ապակի պատուիրուած էր Իտալիայէն, իսկ տախտակները դըժ-
ուարութեամբ կը ստացուէին Կարսի շրջանէն: Խոշոր դպրոցական
չինութիւններէն շատերը բռնուած էին հիւանդանոցներով և որբա-
նոցներով: Այս հանգամանքը շատ վնասակար էր դպրոցական պա-

րապմունքներու համար: Նախարարութիւնը կը հովանաւորէր «բոյ-
սկաուսաներու» մասնաւոր ընկերութիւնները, որոնք յաջողութեամբ
կը զարգանային: Այդ նպատակով հրաւիրուած էին յատուկ ուսու-
ցիչներ Պոլսէն:

VI ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, ՓՈՍՏ – ՀԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱ-
ՐԱՐՈՒԹԻՒՆ (Նախարար՝ Ա. Գիւլիսանդանեան, յետոյ Ա. Զամալ-
եան): Հաղորդակցութեան նախարարութիւնը երկու բաժին ունէր՝
երկաթուղիներու և խճուղիներու: Երկաթուղիներու վերաբերմամբ
գլխաւոր աշխատանքներն էին՝ կայարաններու նորոգութիւնը (ժա-
նաւանդ, Ալեքսանդրապոլի կայարանին մէջ), շոգեկառքերու և վա-
գոններու նորոգութիւնը, նոր քաղաքային կայարանի շինութիւնը
Երեւանի մէջ և ուղղակի հաղորդակցութեան կազմակերպումը Ե-
րեւանի և Թիֆլիսի միջև: Հաշուէշրջանի վերջին շրջանի զնացք-
ները ամէն օր կ'երթեկէին մինչև Թիֆլիս: Գլխաւոր դժուարու-
թիւնը կը ներկայացնէր մշտական անկանոնութիւնը մազութ հաս-
ցրնելու կողմէն, որովհետեւ Ատրպէջանը դիտմամբ չէր տար նաւթ՝
ձգտելով այդպիսով անչարժութեան մատնել Հայաստանի երկաթու-
ղիները: Նախարարութիւնը եռանդոտ բանակցութիւններ կը վարէր
Վրաստանի և Ատրպէջանի կառավարութիւններուն հետ Հայաստա-
նին մազութ մատակարարելու մասին: Այդ բանակցութիւնները ա-
հազին ժամանակ կը խլէին կառավարութեանէն և անոր պաշտօնէու-
թեանէն: Խճուղիներու վերաբերմամբ պէտք է յիշել Շամշադինի
խճուղիի և Քէշիշքեանդի ճանապարհի կառուցման աշխատանքնե-
րը: Երեւան-Ղարաքիլիսայի խճուղիով հաստատուած էր աւտոմոբի-
լային հաղորդակցութիւն: Փոստ-հեռագրական գործը. — Նոր հե-
ռագրական գիծեր բացուեցան և հեռախօս հաստատուեցաւ հետեւ-
եալ գիծերով. — Կարս-Ալեքսանդրապոլ, Երեւան-Էջմիածին, Քար-
ւանսարայ-Թուրք-Կալա, Իգդիր-Երեւան, Աշտարակ-Երեւան-Ղա-
մարլու: Կազմակերպուեցաւ փոստ և փոստային հաղորդակցութիւն
ու պատուիրուեցան փոստի նամականիչեր արտասահման, որոնք մա-
սամբ հասան Երեւան 1920 թ. աշնանը, և մասամբ մնացին արտա-
սահման: Երեւանի մէջ կառուցուեցաւ ուժեղ ռատիո-կայան, որ
կապուած էր Պարսի հետ: Բացի ատկէ, կային փոքր ռատիո-կա-
յաններ Երեւանի, Ալեքսանդրապոլի և Կարսի մէջ: Հաղորդակցու-
թեան ճանապարհներու խնդրին մէջ գլխաւոր դժուարութիւն կը ներ-
կայացնէր ձիերու պակասութիւնը: Բոլոր անհրաժեշտ մասերու

մանրամասն ցուցակը զրկուած էր Ամերիկա՝ ղնելու համար: Ասոնց մէկ մասը արդէն ճանապարհուած էր այնտեղէն եւ մնացեր էր Պոլիս:

VII. ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ (Նախարար՝ Ալ. Խատիսեան, որ միեւնոյն ժամանակ վարչապետ էր): Արտաքին գործերու նախարարութեան քաղաքական աշխատանքը կը բաժնուէր երկու կարգի, Ա) աշխատանք Եւրոպայի մէջ, Բ) աշխատանք Կովկասի մէջ, հարեւան պետութիւններու հետ: Քաղաքական աշխատանքը Եւրոպայի մէջ կը վարէր հանրապետութեան պատուիրակութիւնը: Անոր նպատակն էր յաջողցնել Միացեալ Հայաստանի սահմաններու որոշումը: Այս աշխատանքին արդիւնքն եղաւ մէկ կողմէ այն, որ փաստօրէն Հայաստանի անկախութիւնը ճանչցուեցաւ 1920 թ. Յունուարին, եւ միւս կողմէ Սեւրի դաշնագիրը, որ ստորագրուեցաւ 1920 թ. Օգոստոս 10ին դաշնակից պետութիւններու, Թուրքիայի եւ Հայաստանի կողմէ եւ որը Հայաստանին տրուաւ յայտնի սահմանները, համաձայն Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ուիլսոնի իրաւարարութեան: Այդ դաշնագիրը ոչ մէկ պետութեան կողմէ չփաւերացուեցաւ՝ անոր տեղը կնքուեցաւ Լոզանի դաշնագիրը: Արտայայտուեցաւ երկու ուղղութիւններով. Ա) բանակցութիւններ դաշնակից մեծ պետութիւններու ներկայացուցիչներուն հետ՝ ի վիճակ անոնց բարձր քոմիսէրներու եւ Բ) բանակցութիւններ հարեւան երկիրներու կառավարութիւններուն հետ (Վրաստանի, Ատրպէջանի, Հիւս. Կովկասի, Պարսկաստանի եւ Մակուի խանութեան): Ասկէ զատ, հրահանգներ կը տրուէին Փարիզի պատուիրակութեան: Հարեւաններու հետ եղած բանակցութիւններու զլխաւոր խնդիրներն էին, կովկասեան պետութիւններու սահմաններու որոշումը, սպրանքներու փոխանակութեան կազմակերպութիւն, երկաթուղային հաղորդակցութեանց համաձայնեցում, սահմաններու բացում յարարերութիւններու եւ առեւտուրի համար, հպատակութեան խնդիրներ, մէկ պետութիւնէն միւսը զանազան առարկաներու արտահանման թոյլտուութիւններ, եւ վերջապէս, կովկասեան պետութիւններու միութեան ի մի դաշնակցութիւն կազմելու խնդիր: Համաձայնութեան ներկայացուցիչներու հետ եղած բանակցութիւնները զլխաւորապէս կը վերաբերէին կովկասեան պետութիւններու սահմաններու որոշման: Հայաստանի սահմանները Թրքական զբաւումէն ազատելու եւ շուտափոյթ հնարաւորութիւն

ստեղծելու Թրքահայ պաղթականներուն Թուրքաց Հայաստան վերադառնալու համար: Ասոնցմէ զատ, սրտուիրակութիւն մը զրկուած էր Մոսկուա՝ մեծամասնականներու հետ բանակցութիւններ վարելու համար, եւ փորձեր կ'ըլլային համաձայնութեան գալու Թուրքերու հետ: Նախարարութեան ջանքերով նիւթեր պատրաստուեցան զօրավար Հարրոդի առաքելութեան համար, որ ուղարկուած էր նախագահ Ուիլսոնի կողմէ մանդատներու վերաբերմամբ ղեկուցում ներկայացնելու համար, եւ անընդհատ կապ կը պահպանուէր զնդապետ Հասկէյի հետ Հայաստանին ալիւր եւ այլ նիւթեր մատակարարելու եւ ատոնք բաժնելու խնդրի վերաբերմամբ: Այդ բոլոր զիմումներուն արդիւնքը եղաւ Հայաստանի մաքրումը Թրքական զբաւումէն 1914 թ. սահմաններուն մէջ՝ մէջը առնելով եւ Կարսի նահանգը եւ Նախիջևանը, որոնք պաշտօնապէս յանձնուեցան Հայաստանի կառավարութեան անդլիական իշխանութիւններու կողմէ, մասնակցութեամբ անդլիական եւ հայկական զօրքերու եւ համաձայն այն զինուորական-քաղաքական ծրագրին, որը մշակուեց էր անդլիական հրամանատարութեան, հայկական զինուորական մասնաղկաններու եւ կառավարութեան ներկայացուցիչներու միացեալ խորհրդակցութեան միջոցին: Հարեւաններու վերաբերմամբ փոխադարձ համաձայնութիւն չէր կայացած շնորհիւ այն հանգամանքի, որ մէկ կողմէ Հայաստանը եւ Ատրպէջանը պահանջ կը դնէին Ղարաբաղ-Ձանդեկուրի, Նախիջևան-Շարուրի եւ Քարվանսարայի շրջաններու վրայ, միւս կողմէ ալ Վրաստանը եւ Հայաստանը հաւաստապէս պահանջներ կը յայտնէին Բորչալուի վիճելի շրջանի, Ախալքալաքի դաւառի եւ Օլթի-Արտահանի շրջաններու սահմանագծի մասին: Այդ վիճերու առթիւ դումարուեցան շարք մը խորհրդաժողովներ, որոնք համաձայնութեան չյանդեցան եւ որոնց կը հետեւէին նոր ապստամբութիւններ եւ պատերազմական գործողութիւններ, երբ կը սրարուէր, որ ապստամբներու ետեւը կանգնած են համապատասխան կառավարութիւնները: Իրրեւ հետեւանք, ստեղծուեցաւ չէզոք գօտի Բորչալուի գաւառի եւ Ախալքալաքի գաւառի ժամանակաւոր զբաւում Վրացիներու կողմէ: Արտահան քաղաքով սահմանագիծ անցուեցաւ եւ Ձանդեկուրի մէջ ալ շատ խախուտ գոյովիճակ մը հաստատուեցաւ: Կովկասեան հանրապետութիւններու սահմաններու որոշման խնդիրներէն դուրս, շատ աշխատանք է նուիրուած շարք մը ուրիշ խնդիրներու կարգաւորման, այն է Թրանզիթի, երկաթուղագծի նիւթերէն եւ արհեստանոցներէն օգտուելու եւ Թիֆլիս մնացած ռուսական պետական դոյքի բաժանմանը եւ ար-

հետանոցներէն օգտուելուն. յաջող լուծում ստացաւ միայն հրե-տանական գոյքի խնդիրը, իսկ միւս հարստութիւններու վերաբեր-մամբ նպաստաւոր լուծում չյաջողեցաւ: Վաղոնները եւ չոզեկաու-քերը նոյնպէս շատ անկանոն կերպով կը նորոգուէին Թիֆլիսի ար-հեստանոցներուն մէջ: Վրաստան եւ Ատրպէջան ապրող Հայերու հպատակութեան խնդիրը մնաց բաց, գործի չափազանց բարդութեան շնորհիւ, թէեւ այդ մասին բանակցութիւններ տեղի ունեցան: Բա-նակցութիւններու միջոցին առանձին տեղ կը բռնէր կովկասեան հան-րապետութիւններու դաշնակցութեան եւ համադաշնակցութեան խնդիրը: Այս խնդիրը կը յարուցանէր գլխաւորապէս Ատրպէջանի կառավարութիւնը. ան ջերմ պաշտպանութիւն կը պտնէր նաեւ Հիւ-սիսային կովկասի կառավարութեան կողմէ: Հայաստանի կառավա-րութիւնը այդ ծրագրին մեծ վերապահութեամբ կը մօտենար՝ զըտ-նելով, որ նախապէս պիտի լուծուէր սահմաններու խնդիրը եւ տե-ղի ունենար թուրքաց Հայաստանի կցումը: Խնդիրը անցած է միայն գուտ նախնական արծարծման շրջանը եւ ո՛չ մէկ գործնական ձեւ չէ ընդունած:

Վարչական քաղաքական խնդիրներէն կառավարութիւնը իրա-գործեր է միայն հետեւեալները. կազմակերպել է հեռադրական գոր-ծակալութիւն, որ կցուած էր ներքին գործերու նախարարութեան, սահմաններ է հիւպատոսարաններ՝ Պաթում, Սոխում, Պաքու՝ յանձ-նարարելով իր Փարիզի պատուիրակութեան կազմակերպել ներկա-յացուցչութիւններ եւ հիւպատոսարաններ Եւրոպայի մէջ: Կազմա-կերպիւ է տեղեկատու բաժին, որ կ'արձանագրէր զանազան տեղերէ ստացուած տեղեկութիւններ եւ կը կազմէր տեղեկագիրներ իրազեկ պահելու համար իր բոլոր ներկայացուցիչները հայկական դաղութ-ներու եւ Հայաստանի կացութեան մասին: Ստեղծեց դիւանագիտա-կան ներկայացուցչութիւն Պարսկաստանի մէջ, ուղարկուեցաւ այն-տեղ գեսպան եւ բարեկամական յարաբերութիւններու մէջ մտաւ Մակուայ խանի հետ, որու մօտ ուղարկուեցան առանձին ներկայա-ցուցիչներ առեւտրական ձեռնարկներու համար: Երեւանի մէջ կազ-մակերպուած է ընդունելութիւն շարք մը պատգամաւորութիւններու սրոնք Հայաստան կու դային ծանօթանալու համար այնտեղի դրու-թեան եւ առեւտրական կապեր սկսելու: Այդ բոլոր պատգամաւորու-թիւններուն տրուած են ընդարձակ տեղեկութիւններ Հայաստանի տնտեսական եւ քաղաքական վիճակի մասին: Թուենք մէկ քանին: Իտալական առեւտրական պատգամաւորութիւն, ծերակուտական Կոնտիի նախագահութեամբ: Դոնի, Թերեկ-Կուրանի կոզակներու

պատգամաւորութիւն: Ամերիկեան պատգամաւորութիւն զօր. Հար-բորդի, որուն համար մեծահարուստ նիւթեր պատրաստուեցան: Ամերիկեան նպաստամատոյց կոմիտէի ներկայացուցիչներու (Վիք-րի, Սմիլ Լեայն) անգլիական Լորտ Մէյքըս Յընտի ներկայացու-ցիչներու (Հարքըրա), անգլիական դիւտորական հրամանատարու-թեան զանազան ներկայացուցիչներուն (գորավար Միլն, գլխաւոր հրամանատար Արեւելքի անգլիական ուժերուն), կովկասեան բարձր քոմիսարներուն, ինչպէս կոմս Տը-Մարթէլ, զեդ. Գարբա, զօր. Տե-ւի, զօր. Բըրի, զօր. Թոմսըն, զօր. Ուոկէր, Փրանսական գնդապետ Տէգնրի, Պապի ներկայացուցիչ Տելֆուշ Լեայն: Այդ բոլոր ան-ձանց ընդունելութեան համար կազմակերպուած էր արտաքին գոր-ծոց նախարարութեան մէջ առանձին բաժին:

Արտաքին գործերու նախարարութեան ղեկավարող զազափար-ներն էին. — Միացեալ Հայաստանի ստեղծումը՝ համաձայն կուսակ-ցութեան եւ խորհրդարանի դաշնակցական Փրակցիայի մշակած պահ-մաններուն, օրիէնտացիա Արեւմտեան-Եւրոպական դաշնակիցներու կողմը, գլխաւորապէս Ամերիկայի մանդատի ձգտումը, կատարեալ անկախութիւն, բարեկամական յարաբերութիւններու հաստատումը հարեւաններու հետ՝ թէ՛ մեծ եւ թէ՛ փոքր, այսինքն՝ Ռուսաստա-նի, Պարսկաստանի, Թուրքիոյ եւ կովկասեան հանրապետութիւննե-րու հետ, ի հարկէ, պահպանելով վերոյիշեալ պահանջները՝ սահ-մաններու եւ անկախութեան վերաբերմամբ: Ռուսաստանի հետ կա-պեր հաստատելու համար, 1920 թ. դարնան Մոսկուա ուղար-ուեցաւ պատգամաւորութիւն մը, Լ. Շանթի նախագահութեամբ: Անոր տրուած էին հետեւեալ հրահանգները. Հայաստանի անկա-խութիւն (առևտրական եւ տաճկական) Ռուսաստանին՝ աջակցութիւն անոր յարաբերութիւններու մէջ Թուրքիոյ հետ եւ Թրանզիթի իրա-ւունք Հայաստանի վրայով: Անոնց աշխատանքներու արդիւնքը զե-կուցուած է Համօ Օհանջանեանի կառավարութեան օրով:

VII. ԱՐԳԱՐԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ (Նախարար՝ սկիզբը Ա. Գիւլիսանդանեան, յետոյ Ա. Չիլիճգարեան): Արդարա-դատութեան գլխաւոր նպատակն էր մտցնել արդարադատութեան դրութիւն հետեւեալ կազմակերպութեամբ. Հաշտարար դատաւոր-ներ, շրջանային դատարաններ, պալատ եւ ծերակոյտ, երգուեալ դատաւորներու մասնակցութեամբ: Այդ ամբողջ գրութիւնը իրա-գործուած էր Հայաստանի մէջ, ըստ որում բացուած էին երեք շրջա-

նային գաղափարներ, երեսան, Ալեքսանդրապոլ և Կարս: պայտա
 ժը և Ներսիսյո ժը նրեանի մէջ: Ամբողջ գործադարութիւնը գոր-
 ձուած էր Հայերէն, ըստ ժը, որ բաւական գծաւարտութիւն տառէ ըն-
 թու: քանի որ փոքրութիւն էր թիւը այն իրաւարարներուն, որոնք
 բաւարար շտաբով գրեմէն իրաւարարական շտաբը ու գործուած-
 ները Հայերէն յերտով և համարժեք էին պաշտաններ ստանալ
 Կարսի շրջանի հասարակական մէջ: Ազգապաշտութիւնը հաս-
 տատարու գործը մեծ գծաւարտութիւններու էր հանդիպել այն պատ-
 ճառով, որ շատ կանոնաւոր փոփոխութիւն և երկարատեւ շար-
 գրութիւն, որ էր խոնարհութիւններու հրահրութիւն: շատ ան-
 յու կողմակիցութեամբ ստիպանական շնորհիւն և նախնական քրե-
 նութիւն: Բայց այդ արդիւնները ժամանակի ընթացքին էր թու-
 յին և գործերը սակի արդի էր կատարուէին: Երգուեալ գաղա-
 փարներու նիւթարկութիւնը մէկ տեղումն ճարտարագիտութիւնը շա-
 տապու: Սերակոյտի գործն էր մէկ կողմէ վնասակի տեսակի գիւր,
 միւս կողմէ արհիւններու թաղարտութիւն և կարգաւորում:

IX. ԿՄԱՐՏԻՍՏՐԱՌՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԵՐԱՐՈՒԹՅԱՆ (Նոյն արտը՝
 Իրոս Բարսիլան): Կառմատարութեան նախարարութեան գործու-
 ձուութիւնը 1919 թ. աշունէն թաղարտ կերպով թաղարտական
 նպատակներուն հողէն սխուտ տեղերէ սխուտարարական պիտութեան
 սկզբունքին:

Սառը շտրհի տանձնագիւ գործուած զանազան տեսակի
 արհեստանոցներ, որոնք համար կողմակիցութեամբ շատուկ գրա-
 ման, նախարարական Արտանակի գիւտարտութեամբ: Երկրորդ թա-
 ժանակներ էր ունեւում գիւտարտ փորձախոնարարներ նախարարական
 թաղանակի գիւտարտութեամբ և երրորդ թաղանակները որոնակ-
 ներու, հիւտանոցներու և ժարակի: հիւտանոցներու գիւ
 կատարու միջոցները: Իր գործունէութեան թաղար տեսակներուն մէջ
 ալ նախարարութիւնը էր համարարունկէր Ամերիկեան Կարգաւորում-
 տալը կամակի նա, որ կոյտուկ տեսի որոնակներ, հիւտանոց-
 ներ և արհեստանոցներ: Սառը էին խոնարարութեան նախարար-
 ութեան գործունէութեան պիտար կողմերը: Այդի տառէ սեմնա-
 լով, որ Հայաստանի ազգաբնակչութեան մեծագոյն ժառը տեսի է
 ու փորձի է էր միայն Բրտանի արշակունքի թաղար արտափները,
 սերիւտա պատերազմը, ստիք, ընտար տիժը, ժաղարիւտի և շտի-
 բայի համարարները, գաղթականական շարժումները, պարզ է,

որ այդ բոլորի իրր հետեւանք պիտի առաջ դար հիւանդոտ ազգա-
րնակութիւն, հարիւր հազարաւոր բժաւոր տիֆով հիւանդներ եւ
զանդուածային աղքատութիւն: Առաջին շրջանը (1918 թ. աշունէն
մինչեւ 1919 թ. գարունը) մինչեւ նոր հունձքը եւ ամերիկեան օգ-
նութեան հասնիլը, դրութիւնը սղորդական էր: Օգնութեան գլխա-
ւոր ձեւն էր սննդատու կայանները, ուրտեղ կը բաժնէին տաք կերա-
կուր: Քաղցի հետ միաժամանակ երեսաց բժաւոր տիֆը: Ամերիկեան
ալիւրը եւ 1919ի հունձքը հնարաւորութիւն տուին անցնիլ աշխա-
տանքի ձեւով օգնութեան: Արհեստանոցներու գլխաւոր տեսակներն
էին — կօշկակարանոց, կահկարասիքի, փայտի եւն.: Այդ արհես-
տանոցները թէ՛ բացուած էին քաղաքները՝ Երեւան, Ալեքսանդրա-
պոլ, Կարս, Դիլիջան, Բայազետ եւ թէ՛ զիւղերը, գլխաւորապէս Ե-
րեւանի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի գաւառներուն մէջ: Այդ ար-
հեստանոցներու աշխատաւորներու ծաւալը թոյլ կու տար խոշոր
պատուէրներ բնդունիլ թէ՛ զօրքի, թէ՛ որբանոցներու եւ թէ՛ հի-
ւանդանոցներու համար: Որբանոցներու եւ հիւանդանոցներու ճիւղը
իրեն նպատակ էր դրած բնդունիլ որբանոցներու մէջ Հայաստանի
բոլոր որբերը, բայց այդ անհնարին էր իրագործել գլխաւորապէս
բնակարաններու պակասութեան պատճառով: Ընդամէնը, պետական
եւ ամերիկեան որբանոցներու մէջ կային մինչեւ 20․000 որբեր: Գրա-
ւած էին դպրոցներու եւ զօրանոցներու շինութիւնները ու մասնաւոր
տուններ եւ ատիկա պատճառ եղաւ, որ Երեւանի շարք մը դպրոցներ
դադրեցնեն իրենց պարապմունքները եւ միւս կողմէ ալ վէճեր առաջ
դան զինուորական վարչութեան, ամերիկեան կոմիտէի եւ խնամա-
տարութեան նախարարութեան միջեւ: Պակասութիւն կը զգացուէր
սպիտակեղէնի եւ դեղօրայքի: Վառելիք հասցնելու դժուարութիւն-
ները պատճառ կ'ըլլային որբանոցներու ցուրտին, եւ ասիկա գէշ
հետեւանք կ'ունենար երեխաներու առողջութեան վրայ: Ամերիկեան
կոմիտէի որբանոցները, շնորհիւ անոր, որ մշտապէս նիւթերը կը
հասնէին Ամերիկայէն, աւելի լաւ պայմաններ ունէին: Կառավարու-
թիւնը ամենայն տեսակի օգնութիւն ցոյց կու տար ամերիկեան կո-
միտէին, անոր գործունէութեան մէջ՝ առաջարկելով անոր շինու-
թիւններ, զնացքներ նիւթեր տեղափոխելու համար, անտառներէն
փայտ կտրելու իրաւունքը, շինութիւններու նորոգութեան եւ վառե-
լիքներու համար, (ինչպէս, օրինակ, Շահալիի եւ Սարիղամիշի մէջ):
Խնամատարութեան նախարարութիւնը կազմակերպեր էր փայտ կըտ-
րելու գործը Սարիղամիշի եւ Ղարաքիլիսէի շրջաններուն մէջ եւ
փայտ կը բերէր որբանոցներուն եւ պետական հաստատութիւններուն
վառելիքի համար:

Ազգաբնակչության օգնելու երրորդ ձևը, քանդուած դիւզե-
րու վերաշինութիւնը, կարելի չեղաւ կանոնաւոր դրութեան մը վե-
րածել՝ նորոգութեան նիւթերու (տախտակ, երկաթ) եւ անհրաժեշտ
չործիքներու բացակայութեան պատճառով: Այդ աշխատանքը սկը-
սած էր միայն, գլխաւորապէս, Երեւանը շրջապատող վայրերուն
մէջ: Աշխատանքը համաձայն ծրագրի պէտք է տարածուէր ե՛ւ Թրքա-
յաստանի վրայ:

Անկախ այդ երեք տեսակի զործունէութենէն, խնամատարու-
թեան նախարարութիւնը հրաւիրեց «բժիշկներու համագումար» մա-
լարիկայի դէմ կոտելու համար, Երեւանի մէջ բացուեցաւ երթեւեկ
հիւանդանոց նոյն նպատակով, նորէն հաստատուեցաւ՝ արդէն գո-
յութիւն ունեցած եւ պատերազմի շնորհիւ դադրեցուած ծաղիկ կըտ-
րելու հիմնարկութիւնը: Հաշուետու շրջանի վերջին՝ մտածուեցաւ
վերացնել այդ նախարարութիւնը, որբանոցները եւ արհեստանոցները
յանձնել տեղական ինքնավարութիւններուն եւ պաշտօնապէս ընդու-
նիլ, որ Հայաստանի բնակչութիւնը ինք կրնայ ինքզինք խնամել եւ
պահել: Բացի պետական նկատումներէն, այդ բանին նպաստեց նաեւ
1920 թ. լաւ բերքը: Նախարարութեան հիմնարկութիւնները տեղ
տեղ սկսան փոխուիլ, սկսան դադրեցնել նիւթեր տալը, եւ ճրի օգ-
նութեան վարժուած սպորտակութիւնը սկսաւ դժգոհութիւն ցոյց
տալ, Երբեմն սուր ձեւերով (օրինակ՝ Վաղարշապատ): Այնուամե-
նայնիւ, խորհրդարանը ընդունեց օրինադիժ այդ նախարարութիւնը
վերացնելու մասին 1921 թ. Յունուարին:

X. ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ (Նախարար՝ Ս. Վրաց-
եան, օգնական՝ Վ. Բարայեան): Աշխատանքի նախարարութեան բա-
ժանմունքը կը մտնէր երկրագործական նախարարութեան մէջ, նա-
խարար Վրացեանի ղեկավարութեամբ, բայց ատոր առանձին կարե-
ւորութիւնը նկատի առնելով նշանակուած էր յատուկ օգնական՝
Վար. Բարայեան: Հաշուետու շրջանին ասիկա գոյութիւն ունե-
ցաւ միայն քանի մը ամիս: Այդ ժամանակամիջոցին այդ նախարա-
րութիւնը ձեռնարկեց հետեւեալ միջոցներուն. կազմակերպուեցաւ
ինքը նախարարութիւնը: Մտցուեցաւ պարտաւորեցուցիչ Ջ-ժամեայ
բանուորական օր: Ընդունուեցաւ օրէնք այն եղանակի մասին, որով
պէտք է տեղի ունենար պետական եւ մասնաւոր հիմնարկութիւննե-
րու պաշտօնեաներու լիկվիտացիան: Միջոցներ ձեռք առնուեցան նը-
պաստելու համար Հայաստանի արհեստակցական միութիւններու

կազմակերպութեան: Նախապատրաստական միջոցներու դիմուեցաւ,
արհեստակցական միութիւններու համագումար հրաւիրելու համար:
Ստեղծուեցաւ աշխատանքի կոմիտարներու պաշտօնէութիւն:

Ասոնք են ընդհանուր գիծերով Հայաստանի կառավարութեան
զործունէութեան գլխաւոր կէտերը՝ որոշ շրջանի մէջ: Բացի այն
ձեռնարկներէն, որ յիշատակուած են ներկայ տեսութեան մէջ, ըստ
առանձին նախարարութիւններու, եղեր են ձեռնարկներ, որոնք
կը վերաբերէին միտժամանակ քանի մը նախարարութիւններու եւ
որոնց զործադրութեան վրայ կը հսկէր վարչապետը կամ նախարա-
րութեան անդամներէն մէկը: Այդպիսիներէն էր Կարսի նահանգի,
գլխաւորապէս, Կարսի եւ Սարիղամիշի մէջ մնացած պետական գոյ-
քերու ցուցակազրութիւնը եւ պահպանութիւնը: Այդ աշխատանքը
կը կատարուէր կառավարութեան կողմէ ուղարկուած առանձին կո-
միտարներու միջոցով: Տեղւոյն վրայ կազմակերպուած էին առանձին
յանձնաժողովներ միջ-նախարարական բնոյթով: Կոմիտարը կ'են-
թարկուէր անմիջապէս կառավարութեան: Գոյքը գլխաւորապէս
զինուորական տեսակէ էր, նոյնպէս եւ սւտամորիլային եւ երկաթու-
ղային: Այդ աշխատանքը կատարուէր է քանի մը ամիսներու ընթաց-
քին եւ հանդիպեր է շարք մը դժուարութիւններու: Գոյքը կը գող-
ցուէր, պահպանութեան համար կը պահանջուէին ազնիւ պահապան-
ներ, կարիք կար մեծ պահեստատեղիներու: Հաշուէրջանի նման
ժամանակամիջոցին այդ բոլոր դժուարութիւնները պատճառեցին
որոշ չափով գոյքի կորուստ: Հետագային գոյքի մէկ մասը տեղա-
փոխուեցաւ Երեւանի եւ Ալեքսանդրապոլի գլխաւոր պահեստները,
իսկ մէկ մասն ալ ծառայեց փոխանակութեան առեւտուրի համար:

Ժողովուրդի նիւթական վիճակը բարձրացնելու եւ կօսպերա-
տիւններու դրութիւնը բարձրելու համար երկու միջոցներու ձեռ-
նարկուեցաւ: Նախ ռուս-ուսիական բանակի երաշխաւորութեամբ եւ
Փարիզի պատուերակութեան երաշխիքներուն միջոցով, Եւրոպայէն
ստացուեցան դանդաղ սպորտանոցներ 2½ միլիոն Ֆրանքի արժողու-
թեամբ՝ պերանդիներ, թուղթ, անային տնտեսութեան մէջ մանր
սպորտանոցներ, սպակի, դամ, լուցիկ, արհեստներու պիտոյքներ
եւ այլն: Այդ առարկաները մասամբ բաժնուեցան չունեւոր ժողո-
վուրդին, մասամբ ալ վաճառուեցան:

Երկրորդ միջոցը կը կայանար անոր մէջ, որ օժանդակութիւն կու տային դաւաճողական ու քաղաքային ինքնավարութիւններուն շատ փոքր տոկոսով (2 կամ 3) : Տրուած նպաստ-փոխառութիւններու կանոնաւոր գործադրութեան վերահսկողութիւնը յանձնուած էր ելեմարտական եւ ներքին գործերու նախարարութիւններուն : Պետական փոխառութիւնները հնարաւորութիւն տուին կօօպերատիւներուն ոչ միայն առևտրական գործողութիւններ կատարել, այլ եւ արդիւնաբերական : Կօօպերատիւներու միութիւնը՝ «Հայկօօպ»ը ոչ միայն հսկայական պահեստներ ունէր, այլ և սկսաւ գործարաններ բանեցընել՝ օճառի գործարան, կաշիի արհեստներու զանազան գործարաններ : Խորհրդարանը իր կողմէ որոշեց նոր վարկեր կօօպերատիւներուն՝ առաջարկելով միանալ մէկ կազմակերպութեան մէջ :

Ահա այն արտաքին դէպքերն ու փաստերը, որոնք ընդհանուր առմամբ կը կազմեն Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան գործունէութիւնը 1919 թ. սկիզբէն մինչև 1920 թ. Մայիս 5ը : Իշխանութեան փոփոխութեան, այսինքն, Ալ. Մատիսեանի նախարարութեան հրաժարականի պատճառը մեծամասնական ապրտամբութիւնն էր, որ սկսաւ Ալեքսանդրապոլի մէջ, երբ նախարարութեան համար պարզուեցաւ, որ կուսակցական Փրակցիան անհրաժեշտ կը համարէ իշխանութեան ղեկը յանձնել կուսակցութեան ղեկավար մարմինին, որ եւ ընդունեց իշխանութիւնը Մայիս 5ին, ի դիմաց նոր նախարարութեան, Համօ Օհանջանեանի նախադաճութեամբ :

Թ. Գ. Լ. ՈՒ Ե

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Ս Ա Հ Մ Ա Ն Ն Ե Ր ՈՒ Ը Ն Գ Ա Ր Ձ Ա Կ ՈՒ Մ Ը

Ե Ի 1919 Մ Ա Յ Ի Ս 28-Ի Ա Ք Տ Ը

Նախորդ գլխուն մէջ մենք ընդհանուր դժերով ներկայացուցինք Հայաստանի Հանրապետութեան նախարարութեանց կատարած աշխատանքները : Այսօր, տասը տարի ետքը այն օրէն, երբ ես հետացայ Հայաստանի կառավարական գործերէն եւ երբ իշխանութիւնը տարրեր սկզբունքներով ու նպատակներով ղեկավարուող նոր մարդոց ձեռքն է, կրնամ ըսել թէ հին աշխատանքն է, որ այժմ ալ կը շարունակուի, թերեւս տարրեր ձեւերով ու մեթոտներով :

Այսպէս, օրինակ, կրթական գործի մէջ Խորհրդային իշխանութիւնը կը շարունակէ այն համալսարանը, որ մենք հիմնեցինք Ալեքսանդրապոլի մէջ եւ յետոյ փոխադրեցինք Երեւան : Երկաթուղային եւ խճուղիներու շինութեան մէջ պոլշեւիկները կը շարունակեն մեր սկսած ձեռնարկները : Ժողովուրդի առողջապահութեան ասպարէզին մէջ անոնք կը շարունակեն մեր սկսած պայքարը մալարիայի դէմ, կը ջանան հիմնել հիւանդանոցներ և բժշկակայաններ : Ջրանցքներու եւ ոռոգման ծրագիրները մեզ մօտ էին մշակուած ու չափով մը սկսուած : Սարդարապատի ծրագիրը ամբողջութեամբ պատրաստ էր դեռ մեր ժամանակ : Այսպէս, դեռ կրնանք շատ երկարել շարքը այն գործերուն, որոնք սկսան մեր օրով եւ այս կամ այն եղանակով կը շարունակուին այսօր ալ :

Սակայն, դիտելի է, որ խորհրդային իշխանութիւնը դադրեցուց ու խորտակեց նաեւ բազմաթիւ սկսուած կարեւոր գործեր, որոնք անհրաժեշտ էին մեր երկրի բարօրութեան եւ մեր ժողովուրդի յոռաջողութեան համար: Այսպէս, օրինակ, պոլշեւիկները քանդեցին մեր հիմնած երդուեալներու դատարանը, որ անհրաժեշտ սեփականութիւնն է ամէն մէկ քաղաքակիրթ երկրի. անոնք խափանեցին ազատ մամուլը, ազատ քաղաքական կողմակերպութիւնները եւ դիւզացիական ու քաղաքային ազատ ինքնավարութիւնները, որոնք այնքան խոստմնալից եռանդով սկսած էին գործել մեր օրով:

Ազգային ներքին շինարարութեանն զատ, որ Հայաստանի հանրապետական կառավարութեան առաջին ստիպողական գործն էր, սահմաններու եւ հարեւաններու հետ տանելի կենցաղաձեւ մը ստեղծելու խնդիրը երկրորդ կարեւորագոյն տեղը զբաղեց մեր պետական ճիգերուն մէջ: Կովկասահայաստանը, որ ազատագրուած էր, չէր կրնար հանդիստ կերպով վարպանալ, մինչեւ որ տեղի չունենար միացումը նաեւ թրքահայ զանգուածին, որուն մէկ մասը կը գտնուէր արդէն կովկասեան Հայաստանի սահմաններուն մէջ, իսկ միւս մասը թափառական վիճակի մէջ՝ կը սպասէր վերագարձի կարելիութեան դէպի իր հայրենիքը: Թրքահայաստանի ամայացած վիլայէթները հայ ժողովուրդի անկապտելի սեփականութիւնը կը կազմէին. պէտք էր, որ անոնք եւս մտնէին հայկական նորակազմ պետութեան մէջ, որպէսզի բովանդակ հայութիւնը կարենար համախմբուիլ իր պատմական հայրենիքին մէջ: Ճիշդ է, այդ վիլայէթները մեր ձեռքը չէին, բայց հայ ժողովուրդի դիտակցութեամբ անոնք չէին կրնար պատկանիլ ուրիշ ոեւէ մէկուն, բացի Հայաստանէն. հայութիւնը հասած էր ազգային այնպիսի դիտակցութեան մը, որ չէր կրնար ճանչնալ սահմաններու պատահական բաժանում եւ հատուածներու գոյութիւն. ան կը զգար ինքզինքը իրրեւ մէկ ամբողջութիւն եւ իր այդ միութեան զողովարը կ'ուզէր մարմնաւորել որեւէ մէկ աքտի մէջ: Երեւանը դարձած էր հայութեան քաղաքական կեդրոնը, որ պէտք է միացնէր նաեւ հայկական բոլոր հատուածները:

Եւ ահա, 1919 թ. Փետրուարին, թրքահայ զանգուածի ներկայացուցիչները, հաւաքուած Երեւանի մէջ, որոշեցին հանդիսաւոր կերպով միանալ կովկասեան Հայաստանին: Եւ այդ որոշումը կովկասահայ զանգուածի ներկայացուցիչներու հետ միասին նուիրագործեցին Մայիս 28ի նշանաւոր յայտարարութեամբ:

Սուրբ դաշնագիրը, որ ստորագրուեցաւ 1920 թ. Օգոստոս

10ին եկաւ հաստատելու հայ ժողովուրդի կողմէ Մայիս 28ին կատարուած պատմական այդ աքտը:

Դժբախտաբար, եթէ ճիշդ ու անհրաժեշտ էր երկու Հայաստաններու միացման յորժուութիւնը, սահմաններու վերաբերմամբ հայ ժողովուրդը, յանձին իր ղեկավար շրջանակներու, մեծ սխալ գործեց չափազանց մեծ պահանջներ առաջադրելով, առանց հաշուի առնելու իր ուժերն ու միջազգային կարելիութիւնները: Մենք մինչեւ կ'իլիկիւս պահանջելով անկարելի դարձուցինք որեւէ բանաւոր համաձայնութիւն ոչ միայն Թուրքերուն հետ այն պահուն, երբ անոնք տկար էին եւ անոնց հետ դեռ կարելի էր խօսիլ, այլ նաեւ շահագրգռուած մեծ պետութիւններուն հետ: Ճիշդ է, մեր մէջ կային քաղաքական գործիչներ, ինչպէս Ռուբէն Տէր Մինասեանը, Քաջազնունին, որոնք չափաւոր պահանջներու կողմնակից էին, բայց ճնշող մեծամասնութիւնը «գիջումներու» մասին լսել անգամ չէր սպեր:

Ամէն պարագայի տակ պէտք է ըսել, թէ Հայաստանի սահմաններու մասին Երեւանը անհամեմատ աւելի չափաւոր ու զուսպ էր, քան մեր զաղութիւնը Փարիզի զլխաւորութեամբ, որոնք օտար, յաճախ անպատասխանատու մարդոց ներշնչումներուն ենթարկուելով անկարելիութեանց ետեւէն ինկան եւ երբեմն կատարուած իրողութեանց առջեւ դրին նաեւ Հայաստանի կառավարութիւնը:

Միացեալ Հայաստանի յայտարարութեան ընտրքին նախագիծը եւ կազմեցի. նախարարներու խորհուրդը քանի մը խմբադրական սրբազրութիւններ մտցնելէ ետք, հաստատեց զայն:

Պէտք է ըսել, որ այդ ժամանակ խորհրդարանը ցրուած էր (Փետրուար 28ին) եւ անոր օրէնսդրական իրաւունքները ձգուած էին կառավարութեան:

Այս իրաւունքներու վրայ յենուելով՝ կառավարութիւնը որոշեց հրաւիրել խորհրդարանը, յայտարարել միացման աքտը եւ մտցրնել Խորհրդարան 12 նոր պատգամաւորներ իրրեւ թրքահայ ժողովուրդի ընտրեալներ: Ժողովրդական (Ռամկավար) կուսակցութիւնը դէմ էր այդ գործելակերպին եւ իրրեւ բողոքի նշան դուրս կանչեց կառավարութեանն իր կուսակիցները. սակայն, անոնցմէ երեքը՝ Մելիք-Ղարապէտեանը, Զմչկեանը եւ Վերմիլեանը մնացին կառավարութեան մէջ այն պատճառարանութեամբ, որ իրենց ուղղուած պահանջը միայն տեղական կոմիտէն կը բխէր:

Թրքահայերու մէջ եւս որոշ տարակարծութիւններ կային, որոնք հարթուեցան Ռուբէն Տէր Մինասեանի ջանքերով:

1919 թ. Մայիս 28ի տօնակատարութիւնը տեղի ունեցաւ շատ հանդիսաւոր կերպով. ամբողջ քաղաքը զարդարուած էր ազգային եռագոյն դրօշակներով. Խորհրդարանի առջեւ կանգնած էին զօրքեր. Խորհրդարանի սրահները լեցուն էին բազմութեամբ, Խորհրդարանի օթեակները՝ օտար պետութեանց ներկայացուցիչներով: Պատմական հակիրճ տեսութիւն մը ընելէ ետք հայկական պետութեան զարգացման ընթացքի մասին, եւ կարդացի Հայաստանի միացման յայտարարութիւնը, որ ընդունուեցաւ խանդավառ ծափերով յոտնկայս: Այնուհետեւ, Ֆրանսերէն լեղուով ղեմելով օտար պետութեանց ներկայացուցիչներուն՝ սղջունեցի զանոնք Միացեալ Հայաստանի կառավարութեան կողմէ: Ատկէ ետքը կարդացի Խորհրդարանի նոր անդամներու անունները, որոնք ժողովուրդի մէջէն դուրս գալով մտան սրահը եւ տեղ զբաւեցին: Այդ գործողութենէն յետոյ զինուորական նախարարի հետ միասին դուրս եկայ Խորհրդարանի պատշգամբ եւ կարդացի Հայաստանի միացման յայտարարութիւնը նաեւ զօրքերուն եւ դուրսը կանգնած ժողովուրդին: Զօրքերը բարեւի կեցան, զինուորական նուազախումբը նուազեց «Մեր Հայրենիք»ը եւ ամէն կողմէ լսուեցան «Կեցցէ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան» բուռն բացազանչութիւնները:

Ահա Հայաստանի միացման աբտը.

«Հայաստանի ամբողջութիւնը վերականգնելու եւ ժողովրդի լիակատար ազատութիւնն ու բարգաւաճումն ապահովելու համար, Հայաստանի կառավարութիւնը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի եւ ցանկութեան, յայտարարում է, որ այսօրուանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապէս միացած են իբրեւ անկախ պետական միութիւն:

«Ուղիղ մի տարի առաջ Ռուսահայերի համագումարից ընտրուած Ազգային հորիւրդը յայտարարեց իրեն անդրկովկասեան հայկական գաւառների բարձրագոյն իշխանութիւն: Ազգային հորհրդի կազմած կառավարութիւնն այդ քաղաքական ափսի մասին պաշտօնապէս պետութեանց ներկայացուցիչներուն յայտնելուց յետոյ, այս մի տարուայ մէջ փաստօրէն հաստատել է իր իշխանութիւնն Անդրկովկասի հայկական գաւառներում:

«1919 թ. Փետրուար ամսին Երեւան քաղաքում կայացած Արեւմտահայ երկրորդ համագումարը հանդիսաւոր կերպով յայտարարեց, որ նա Հայաստանը միացեալ եւ անկախ է ճանաչում:

«Այժմ, Անդրկովկասում եւ Օսմանեան կայսրութեան սահ-

մաններում գտնուած պապենական հայկական երկիրների միացման եւ անկախութեան այս ափսի կատարելով՝ Հայաստանի կառավարութիւնը յայտարարում է, որ միացեալ Հայաստանի պետական ձեւն է Ռամկավար Հանրապետութիւն եւ որ ինքը հանդիսանում է Միացեալ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը:

«Այսպիսով, ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջացած հայրենիքի գերագոյն տէրն ու տնօրէնը եւ Հայաստանի պարլամենտն ու կառավարութիւնը հանդիսանում են Միացեալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շողկապող բարձրագոյն օրէնսդիր եւ գործադիր իշխանութիւնը:

«Հայաստանի կառավարութիւնը սոյն ակտը հրատարակում է 1919 թ. Ապրիլի 27ի պարլամենտի որոշմամբ կառավարութեան տրքուած յատուկ լիազօրութիւնների հիման վրայ»:

- Մինիստրների խորհրդի նախագահ և արտաքին գործերի Մ.ի պաշտօնակատար ԱԼ. ԽԱՏԻՍԵԱՆ
- Ներքին գործերի մինիստրի պաշտօնակատար՝ Մ. ՄԱՆԱՍԵԱՆ
- Զինուորական մինիստր՝ գեներալ մայոր Ք. ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ
- Արդարադատութեան մինիստրի պաշտօնակատար՝ Յ. ՉՄՇԿԵԱՆ
- Հանրային կրթութեան մինիստր՝ Գ. ՄԵԼԻՔ ՂԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ
- Խնամատարութեան մինիստր՝ Ս. ԹՈՐՈՍԵԱՆ
- Պարենաւորման մինիստր՝ Ք. ՎԵՐՄԻՇԵԱՆ
- Ֆինանսների մինիստրի պաշտօնակատար Ք. ԶԱՂԷԹԵԱՆ
- Գործերի կառավարիչ՝ Գ. ԽԱՏԻՍԵԱՆ

1919 թ. Մայիս 28, Երեւան քաղաք

1919 թ. Մայիս 28ի աբտը բնական զարգացումն էր նախորդ տարուայ Մայիս 28ի աբտին, որով հիմը կը դրուէր հայկական անկախութեան: Հայ ազգային ղետակցութիւնն էր, որ արիւնի եւ ար-

ցունքի պետեր անցնելով, կու դար այդ սքտերով դարբնելու հայ ժողովուրդի ազատութեան, անկախութեան եւ միութեան կուռանները:

Փայով Հայաստանի սահմաններուն՝ ան, ինչպէս յայտնի է, պարփակուած էր ստաջ փոքր տարածութեան մը մէջ, Երեւանի շուրջը, որուն շուրջ միացան Ալեքսանդրապոլն ու Նոր Բայազետը եւ սպա Կարսն ու Նախիջևանը: Ատով, սակայն, կովկասեան Հայաստանի սահմաններու խնդիրը չփակուեցաւ: Վիճելի կը մնային Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը, որոնց վրայ յաւակնութիւն ունէր Ատրպէյճանը, Լոտին, Ախալքալաքը եւ Կարսի շրջանի որոշ մասերը, որոնք կը պահանջուէին Վրաստանի կողմէ, եւ, վերջապէս, Օլթին ու Նախիջևանը, որոնք Թուրքերու աշխարհակալութեան առարկայ էին: Սահմանային այս խնդիրներէն զատ, Հայաստանի կառավարութիւնը իր առջեւ ունէր լուծելու ամէնէն մեծ հողային վէճը՝ Թրքահայաստանի վիլայէթներու վերաբերմամբ:

Մեր հարեւաններու հետ ունեցած բազմաւնեւոր գլխաւոր պատճառը սահմանային այս վէճերն էին, որոնց մէջ ամէնէն դաւադիր գերը խաղաց Թուրքիան ուղղակի Ատրպէյճանի միջոցով: Իր բերաւոր գործակալները կը վստային ամէն կողմ, կը դրոշմէին խաղաղ բնակչութիւնը հայկական հանրապետութեան դէմ: Կը դիմէին մեղի թշնամի տարրերը եւ կ'ըմբոստացնէին մեր դէմ: մէկ խօսքով՝ կանոնաւոր պատերազմ կը մղէին Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ: Թրքական պրոպագանտի եւ պայքարի գլխաւոր օճախներն էին Բէօյիք Վետին, Զանգիրասարը, Զարուչատը, Աղբարան, Գարազոյունլըի ձորը, Հաճիսամուն, Օրտուրաղը եւ շարք մը ուրիշ վայրեր, ուր թրքական սպաներու ղեկավարութեամբ կանոնաւոր դիմադրութիւն էր կազմակերպուած Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ: Սպաները կու գային էրզրումէն եւ սպա Անկորայէն, դրամը կու գար Պաքուէն:

Հայաստանի կառավարութիւնը հարկադրուած էր այսպիսով արինահակ կռիւներ մղել ոչ միայն իր սահմաններուն վրայ վիճելի հողամասերուն համար, այլ նաեւ երկրին խորքերը, ամէն տեղ, ուր որ մեր թշնամիներու դուռը հող կը գտնէին: Իր ամբողջ զոյութեան ընթացքին մեր կառավարութիւնը շարունակ ստիպուեցաւ զէնքի զիմէլ պետութեան թշնամի տարրերը սանձելու եւ իրեն ենթարկելու համար: Այդ երկարատեւ պայքարին հետեւանքով էր, որ ստեղծուեցաւ այն միապաղաղ հոծ զանգուածը, որ այսօր Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետութիւնը կը կազմէ:

Եւրոպական ներկայացուցիչները՝ Ուօրտրոպ, կոմս տը Մարթէլ եւ ուրիշներ շարունակ կ'ըսէին միգի բերանացի եւ թէ զբաւոր կերպով թէ «բոլոր հողային հարցերը պիտի լուծուին Փարիզի խորհրդաժողովին մէջ»: Լուծուեցան միայն այն հարցերը որոնց լուծման Հայաստանի Հանրապետութիւնը ձեռնարկեց ինքը անմիջապէս, առանց ուրիշներու միջնորդութիւնը կամ միջամտութիւնը սպասելու:

Հողային ընդարձակման տեսակէտով ամէնէն կարեւորներն էին Հայաստանի համար Կարսի, Զանգեզուրի եւ Նախիջևանի միացումները: Կարսի միացումը կատարուեցաւ հետեւեալ ձեւով:—

Երբ 1918 թ. Դեկտեմբերին Թուրքերը հետացան Ալեքսանդրապոլէն, իրենց գլխաւոր կայանը թողուցին Կարսի մէջ, ուր Շիւքրի փաշայի գրգռմամբ կազմուեցաւ տեղական ինքնավարութիւն մը Շուրայ անունով: Շուրայի մէջ կը մտնէին բացի տեղական Թաթարներէն, Լրկու ուսու մալահաններն ու: Այդ նոյն ժամանակ Ալեքսանդրապոլ, Թիֆլիս, Երեւան եւ շարք մը ուրիշ տեղեր կը համախմբուէին Կարսի շրջանէն փախած Հայերը, թուով մօտ 100.000 հոգի: Անոնք շարունակ դիմումներ կ'ընէին թէ՛ Հայաստանի կառավարութեան, թէ՛ Եւրոպական ներկայացուցիչներուն՝ խնդրելով հնարաւորութիւն ստեղծել իրենց վերադառնալու ծննդավայրը՝ Կարս, Արտահան, Կազդուան եւայլն:

Վրացիներու կողմէ ԼԵԱ նկատելի էին որոշ յաւակնութիւններ Կարսի շրջանի վերաբերմամբ: Կ'երեւար, որ անոնք ալ պահանջներ պիտի դնեն: Թիւրիմացութեանց եւ բարդութեանց առաջին առնելու համար եւ գացի Թիֆլիս Անգլիոյ գերազոյն կոմիսար զօր: Ուօքերի մօտ: Վրացիներու հետ ունեցած մեր վէճը կը վերաբերէր մասնաւորապէս Կարսի շրջանի հիւսիսային մասերուն՝ Արտահանի եւ Օլթիի գաւառներուն: Վրացիները յաւակնութիւն չունէին Կարս քաղաքի, Կարսի գաւառի եւ Կազդուանի գաւառի վերաբերմամբ:

Խնդիրն աւելի պարզելու համար աւելորդ չեմ նկատեր այստեղ յիշել, որ մինչեւ համաշխարհային պատերազմ, Կարսի նահանգին մէջ կը բնակէր 404,000 հոգի, որոնցմէ Հայերը կը կազմէին 123,170 հոգի, Վրացիները 4,226, Թուրքերը եւ Թաթարները 102,860, Քրդերը 54,931 եւ մնացած տարրերը՝ Ռուսեր, Յոյներ, Բոշաներ, Ղարափափախներ եւայլն 118,000: Այսպիսով, հայութիւնը կը կազմէր ամբողջ բնակչութեան մէկ երրորդ մասը եւ համեմատական կերպով մեծամասնութիւն էր միւս տարրերուն հանդէպ առանձին-առանձին վերցուցած:

Իմ Թիֆլիս երթույուն արդիւնքը այն եղաւ, որ Վրացիներու հետ սահմանը պծուեցաւ հետեւեալ կերպով: Արտահանի գաւառի հիւսիսային մասը, Արտահան քաղաքէն վերեւ, Բոսխով չայ գետի միւս կողմը կ'անցնէր Վրաստանի, իսկ ժամանակաւորապէս Կարսի շրջանի արեւմտեան մասը, Մերտենեկէն դէպի արեւմուտք, պիտի մնար անպիտական հրամանատարութեան տակ, իրեն շրջան մը, որ անմիջապէս սահմանակից է Պաթումի նահանգին: Այսպիսով, փաստորէն Կարսի եւ Կազգուանի գաւառները, Կարս բերդի հետ միասին, ինչպէս նաեւ Արտահան քաղաքը կը յանձնուէին Հայաստանին, որուն մէջ կը մտնէր այսուհետեւ երկաթուղային գիծը՝ Ալեքսանդրապոլ - Կարս - Սարիղամիշ - Գարաուրկան: Թուրքերու ձեռքը փաստորէն կը մնար Օլթիի գաւառը:

Սակայն Հայաստանին վերաբերեալ մասերը տակաւին Հայերու ձեռքը չէին, թէև Թիֆլիսի մէջ որոշում տրուեցաւ այդ մասին: Պէտք էր իրադրութիւն որոշումը: Եւ ահա այդ նպատակին համար նշանակուեցաւ զնդապետ Թեմպրըլէյը, որ անպիտական ներկայացուցիչն էր Երեւանի մէջ: Անկէ զատ Թիֆլիսէն եկաւ Ալեքսանդրապոլ նաեւ զօր. Պիշը: Մարտ ամսու սկիզբը, զիշերուայ ժամը 12ին, եւ հանդիպում ունեցայ անոր հետ՝ ինձ հետ ունենալով զօրավարներ Յովսէփեանը, Փիրումեանը եւ Դրօն: Խորհրդակցութեան մասնակցեցաւ նաեւ անպիտակի զօր. Տեի: Որոշուեցաւ, որ մեր զօրամասերը պիտի շարժին դէպի Կարս երկու ուղղութեամբ. մէկը՝ երկաթուղային գծով, միւսը՝ խճուղիով: Հայ զինուորներու թիւը պիտի ըլլար 1,200, իսկ անպիտական զինուորները պիտի ըլլային սկիզբը 1,500 եւ ապա 3,000: Զինուորական նահանգապետ նշանակուեցաւ զնդ. Թեմպրըլէյը, իսկ քաղաքացիական նահանգապետ Ստեփան Ղորղանեանը, որ ցարական իշխանութեան ատեն ալ Կարսի շրջանի կառավարիչ եղած էր:

Աւելորդ է ըսել, թէ որպիսի խոշոր դէպք էր մեր պետական կեանքին համար հայ զօրքերու մուտքը Կարս: Այդ առթիւ մեծ խանգապառութիւն կը տիրէր ժողովուրդի մէջ: Հայ զինուորներու ետեւէն բնական էր, որ ծայր տուաւ նաեւ վերադարձը հայ զաղթականներուն դէպի Կարսի նահանգը: Շուրան չուզեց կամովին յանձնել իշխանութիւնը հայ նահանգապետին, եւ զնդ. Թեմպրըլէյը հրաման տուաւ նոյնիսկ ձերբակալելու Շիքրի փաշան, որ, սակայն, յաջողեցաւ փախչիլ: Գնդ. Թեմպրըլէյը կանչեց իր մօտ Շուրայի ամբողջ կազմը եւ 3 վայրկեան ժամանակ տուաւ անոնց կամովին յանձնելու իշխանութիւնը, այլապէս կը սպառնար զինու զօրութեամբ վերցը-

նէլ: Շուրան յայտնեց թէ տեղի կու տայ բոնութեան առջեւ: Նոյն զիշեր անպիտական յատուկ զօրամաս մը ձերբակալեց 153 կասկածելի տեղացիներ եւ ուղարկեց Մայթա կղզին:

Չորս գլխաւոր նպատակներ կը հետապնդէր մեր իշխանութիւնը Կարսի նահանգին մէջ: Առաջին՝ օգտագործել ցարական կառավարութենէն մնացած հարստութիւնները՝ մեքենաները, երկաթէ ձողերը, հաղուստեղէնը, ռազմամթերքը, երկաթուղային արհեստանոցները, փայտը եւ բազմաթիւ ուրիշ առարկաներ: Պէտք էր հոգ տանիլ ոչ միայն անոնց օգտագործման, այլ պէտք էր միջոցներ ձեռք առնել անոնց պահպանման համար, որ բաւական դժուար գործ էր այն ժամանակուայ պայմաններուն մէջ: Մեր երկրորդ նպատակն էր խաղաղեցնել բնակչութեան իսլամ տարրը ու հաշտեցնել զայն քրիստոնեայ զանդուածին հետ: Երրորդ, շահագործել բնական հարստութիւնները՝ անտառը, արօտատեղիները, ածխահանքերը եւ աղահանքերը: Եւ, վերջապէս, չորրորդ՝ աստիճանաբար մօտենալ թրքական սահմանին՝ զբաւելով 1914 թ. սահմանին վերաբերեալ բոլոր վայրերը, եւ ապա պատրաստուիլ անցնելու Թրքահայաստան, երբ Փարիզի վեհաժողովը իր վերջնական որոշումը տայ մեր պետութեան սահմաններու մասին:

Ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը, բաւական բարդ ու ծանր խնդիրներ էին զրուած մեր իշխանութեան առջեւ:

Կարսի բերդի հրամանատար նշանակուեցաւ զօր. Փիրումեանը. իսկ զօրքերու հրամանատար՝ Յովսէփեանը, նահանգապետ նշանակուեցաւ Ստ. Ղորղանեանը: Ասոնք կը կալմէին Կարսի բարձրագոյն իշխանութիւնը: Դժբախտաբար, անոնց միջեւ շարունակ վէճեր եւ բաղխումներ կ'ըլլային իրենց իշխանութեան սահմաններու վերաբերեալ, ինչպէս նաեւ Կարսի շրջանը կառավարելու եղանակներու եւ միջոցներու մասին իրենց ունեցած տարակարծութեանց հետեւանքով:

Ղորղանեանը կողմնակից էր խաղաղ եղանակներու, կ'ուզէր կառավարել երկիրը վստահելով ազգաբնակչութեան բոլոր տարրերուն, ջանալով քաղաքակրթական միջոցներով, տնտեսական շնորհներով եւ մեղմ վերաբերմունքով զբաւելլ աւէնքի սիրտը դէպի հայկական նոր իշխանութիւնը: Իսկ մեր երկու զօրավարները սրի ծայրը կը տեսնէին միակ փրկութիւնը եւ միակ միջոցը երկիրը խաղաղեցնելու:

Այս հիմնական տարակարծութեան գետնի վրայ էր, որ շարունակ տեղի կ'ունենային անախորժ ու վնասակար թիրիմացու-

թիւններ ու բաղխումներ: Զօր. Փիրումեանը կը պահանջէր, որ իրեն զինուորական նահանգապետի իրաւունքներ տրուին, որպէսզի քաղաքացիական իշխանութիւնն ալ, յանձին նահանգապետ Ղորղանեանի, իրեն Ենթարկուի: Ղորղանեանը, ընդհակառակն, բացարձակապէս ղէմ էր իշխանութեան այդ ձևի կազմակերպման: Աւելորդ է ըսել, թէ այս խուլ պայքարը կը փոխանցուէր եւ համապատասխան ստորագաս մարմիններուն ու պաշտօնեաներուն:

Այստեղ եւ կը բուսականանամ միայն փաստը արձանագրելով, առանց կանգ առնելու անոր պայտնութեան եւ յարատեւման պատճառներուն վրայ: Եւ կ'արձանագրեմ ստիկա, որովհետեւ այդ պայքարը ծանրագոյն, եւ կարելի է ըսել, ճակատագրական հետեւանքներ ունեցաւ ապագային:

Վերոյիշեալ չորս խնդիրներու մէջ բաւականին մեծ դժուարութիւններու հանդիպեցաւ մեր ձեռք ինկած հարստութիւններու պահպանման գործը: Շատ բան կորսուեցաւ սխթեմի եւ բաւականաչափ պահպանման ուժերու բացակայութեան ու անհոգութեան պատճառով: Այս խնդիրը շատ անդամներ բուռն վէճերու առարկայ է դարձեր մեր Սորհրդարանի, Ֆրակցիայի եւ կառավարութեան մէջ: Այսուհանդերձ կարելի եղաւ օգտագործել լքուած օթօմոպիներու մէկ մասը, հալուստեղէնը, ձողերը, մեքենաները, ապակին եւ այլն: Շինուեցան յատուկ կարամներ ու արհեստանոցներ նորոգման համար: Իսկ բնական հարստութիւններու եւ մասնաւորապէս անտառներու շահագործման համար Սարիղամիշի մէջ շինուեցան տախտակ կտրող գործարաններ, սկսաւ Կաղզուանի աղահանքերու շահագործումը, ձեռնարկուեցաւ խոտի արտահանութեան մեծ քանակութեամբ, ինչպէս նաեւ անասուններու գնման եւ փոխադրութեան Երեւանի շրջանը, ուր անոնց պակասը կը զգացուէր:

Սահմաններու պաշտպանութեան համար զօրքեր դրուեցան Սարիղամիշի, Կարսի, Մերտենեկի եւ Արտահանի մէջ: Ասոնք այդ շրջանի ռադիոգիտական կարեւորագոյն կէտերն էին: Ընդհանուր առմամբ իմ տպաւորութիւնը այն է, որ Կարսի շրջանի մահմետական բնակչութիւնը օրինաւորապէս մնաց ղէպի մեր իշխանութիւնը: Արտահանի մէջ գաւառապետ նշանակուեցաւ մեր կողմէ մահմետական Գատիմովը, որուն մեր կառավարութիւնը շնորհեց գնդապետի աստիճան: Անոր միջոցով նահանգապետը ի վիճակի էր խաղաղ վիճակի մէջ պահելու տեղի մահմետական բնակչութիւնը: Միակ կէտը, որ հակակառավարական պրոպագանտի բոյն մըն էր, Աղբարան էր իր 40,000 բնակչութեամբ: Աղբարան կը գտնուէր Ախալքալաքի եւ

Ալեքսանդրապոլի գաւառներու սահմանին վրայ: Ատկէ գատ անհանգիստ էին նաեւ Օլթիի շրջանի սահմաններ՝ Քիւրտերը, որոնց վրայ ուղղակի կ'ազդէին թուրք գործակալները Տաճկաստանէն: Իմ վարչապետութեան օրով փորձ մը եղաւ «զինուորական դրօսանք»ի մը միջոցաւ խաղաղեցնել Աղբարան, բայց այդ փորձը տեսական հետեւանք չտուաւ: Կարսի շրջանի բոլոր մասերու լիակատար դրամը մեր կառավարութեան կողմէ կատարուեցաւ Տոբթ. Օհանջանեանի վարչապետութեան օրով:

Հազիւ քանի մը ամիս անցած էր Կարսի շրջանի միացման օրէն, երբ եւս պաշտօնական ճամբորդութիւն մը կատարեցի ղէպի Կարսի շրջանը, ինչպէս նաեւ Հայաստանի միւս նահանգները: Այս ճամբորդութիւնը երբեք պիտի չմոռնամ կեանքիս մէջ, այնքան խորն է տպաւորումն ան իմ յիշողութեան մէջ: Ճամբորդութեանս նպատակն էր ցոյց տալ բնակչութեան Հայաստանի Հանրապետութեան բարձրագոյն իշխանութիւնը եւ անձնական շփման միջոցով տեղական բնակչութեան ներկայացուցիչներուն հետ հաղորդել անոնց կառավարութեան տեսակետները վարչական կարեւորագոյն խնդիրներու մասին, ինչպէս նաեւ մօտէն ծանօթանալ ժողովուրդի կարիքներուն: Ճամբորդութիւնս, հարկաւ, կազմակերպումն էր այնպիսի ձեւով մը, որ տպաւորութիւնս գործէր ժողովուրդին վրայ: Ուղեգիծս հետեւեալն էր. — Երեւան — Ալեքսանդրապոլ — Կարս — Կաղզուան — Մերտենեկ — Արտահան, վերադարձ ղէպի Ալեքսանդրապոլ, ուրկէ Ղարաքիլիսէ — Դիլիջան — Քարափանսար — Գարադոյսունյուրի ձորը եւ Երեւան: Ինձ կ'ուղեկցէին Հայաստանի զօրքերու բարձրագոյն հրամանատար զօր. Նազարբէկեանը, զօրավարներ Փիրումեանը եւ Յովսէփեանը, նահանգապետ Ղորղանեանը, Փրանսայի ներկայացուցիչ զնդ. Պուտտեպարը եւ չքախումբ մը Երեւանի պարէտ գնդ. Շահխաթունիի զլխաւորութեամբ: Պատրաստուած էր յատուկ գնացք:

Մեկնելու տուն տեղի ունեցաւ փոքրիկ միջազգայ մը, որ յետոյ լիովին պարզուեցաւ: Երբ մենք Երեւան քաղաքէն օթօմոպիլներով կ'երթայինք Երկաթուղիի կայարանը, որ 2 վերստ հեռու էր քաղաքէն, ինձ ուղեկցող կինս նկատեց երեք անձեր, որոնք պահուէր էին քարերու կտուր: Ճանապարհի երկու կողմը դրուած էին ոստիկանական պահակներ, որոնց պետին անմիջապէս իմաց տուինք այդ մասին: Ոստիկանները իսկոյն վազեցին քարերու կտուր՝ ուղեւորի ձերբակալելու պահուած անձերը, եւ անոնք սկսան փախուստ տալ, բայց ի վերջոյ բռնուեցան: Դուրս եկաւ, որ թաթարներ էին: Հոն, ուր պահուած էին, գտնուեցան Երկու ռումբեր, բայց առանց պատ-

բարձրելու: Հարցարձնութեան առնել յայտնեցին, որ մոլլա մը առած է իրենց այդ սուճերըք առնել տանելու եւ իրենք, տեսնելով հանգիստութիւնը երթը, կանգ էին առած քարերու ետեւ: Առնէր ազատ ձգուեցան ի վերջոյ:

Ընդհանրապէս, մեր նամբարդութիւնը հանդիստ անցաւ: Մասնաւորապէս հայկազ ընդունելութիւն ցոյց տուին Ալեքսանդրապոլի ու Կարսի մէջ: Փողոտաբար մէկն անց զանգուածորէն կը դիմարէր ու կ'ողջունէր եւ ամէն անց կս Հայաստանի կառավարութեան կողմէ կը յայտնէի, որ մեզի նամար բոլորն ալ, Հայ, Քուրք, Ռուս Եւստատր են եւ արեւըք կը պաշտպանէ զանոնք անխոր: Փողոտաբարցին հետ զիս կը դիմարէին ամէնուրեք հայկական զորամասեր եւ հայ զարդակահաններ: Աւ ամէն անց բարձրակոչ կը հնչէր ազգային երգը՝ «Մեր Հայրենիքը»: Ամէն անց կը բացատրէի Հայրենիքի եւ անկախութեան նշանակութիւնը ու կառավարութեան տեսակետները:

Կազմուածին ժամանակու առնել զիս դիմարեցին Քիւրտերը ազգային ստրագիւնով: Առնէր մտա 200 հոգի, ուղեկցեցան ինձի մինչեւ քաղաք, որ դիմարեցին մեզ ձգտութեամբ, զորք եւ հոգեւորականութիւնը: Կազմուածէն զացի ազահանքերը, որոնց շահագործութիւնը արդէն սկսուած էր. յետոյ վերադարձայ Կարս, ուրիչ անցայ Արտասան աստական եւ յունական գիւղերու միջով: Մերանկէ մէկ զորահանգիւս մը անգի սենցաւ. զորքերու հրամանատարն էր արսնեցի զեղարտիս Մարմանանը, որ յետոյ յուսահատութեան ինքնասպանութիւնը գործեց Կարսի անկման նախաբեկին:

Առանձնապէս յիշատակելի էր նամբան Մերտենեկէն մինչեւ Արտասան: Այս շրջանի բնակիչներն էին Քուրքեր, Քիւրտեր եւ Քաթարներ: Մեզի կ'ուղեկցէին միւսք Քիւրտեր եւ Քաթարներ: Արտասան քաղաքի բնակչութիւնն ալ զրեթէ բացառապէս մասնատակն էր: Բայց, հսկանակ այդ ամէնուն, մեր նամբարդութիւնը անցաւ շատ հանդիստ եւ փայլուն: Ամբողջ բնակչութիւնը մինչեւ կէս զիւրք փողոցներու մէջ էր. հրամանութիւն եւ կրօնցողութիւն էր ամէն անց:

Արտասանն ինձ մտա եկան Քիւրտերու եւ Քաթարներու երեւելիները եւ կս անոնց տուի սպաններ ստորհաններ եւ ուսանցներ, — բուն մը, որ զանոնք շատ ուրախացուց: Այդ երեւելիներէն շատերը ստանեակ վերստ հեռուարութեամբ նամբայ էին կարած իրենց հաստատութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան յայտնելու համար:

Արտահանի մէջ այցելեցի նաեւ վրացական մասը, որ կը գլուխ-նուէր գետի միւս կողմը: Հոն ես ճառ մը արտասանեցի Հայաստանի եւ Վրաստանի բարեկամութեան մասին:

Արտահանէն Զարուչատի վրայով վերադարձայ Ալեքսանդրապոլ: Ամբողջ ճանապարհին ոչ միայն հայկական, այլ նաեւ քրտական, յունական եւ ռուսական գիւղերը իրենց հպատակութիւնը յայտնեցին իրենց յատուկ եղանակներով:

Ալեքսանդրապոլէն անցայ Դիլիջան-Քարվանսարայի շրջանը, ուր բնակչութիւնը զուտ հայկական է եւ ընդունելութիւնն ալ բնականաբար աւելի խանդավառ ու հանդիսաւոր: Դիլիջանէն գացի Գարագոյունլուի ձորը, որ բնակուած էր Թաթարներով: Ասոնք ալ հանդիսաւոր ընդունելութիւն ըրին՝ Տ՛՛՛՛՛ վերստ ընդառաջ գալով:

Այցելեցի նաեւ Նախիջևանի ու Շարուրի շրջանը: Նախիջևանը երեք կարեւորութիւն ունէր Հայաստանի համար: Առաջին՝ երկաթուղապիծը Երեւանէն դէպի Զուլֆա, այսինքն Պարսկաստան, կ'անցնի Նախիջևանի վրայով: Երկրորդ՝ Նախիջևանը Զանգեզուրի թիկունքն է, ուստի ունենալով զայն՝ աւելի կարելի է պահել Զանգեզուրը: Երրորդ՝ Նախիջևանը յարմարագոյն ճանապարհն է դէպի Ազուլիս ու Մեղրի, որոնք շատ կարեւոր հայկական կեդրոններ են: Սակայն, Նախիջևանի մահամետական բնակչութիւնը իրենց պէկերու՝ Քելպալի խանի, Ռահիմ խանի եւ Ղուլի խանի դրդումով՝ կատաղորէն կը հակառակէին Հայաստանի Հանրապետութեան իշխանութեան տարածման Նախիջևանի վրայ: Անոնք նոյնիսկ յարաբերութեան մէջ մտան Պարսից կառավարութեան հետ՝ խնդրելով միացնել Նախիջևանը Պարսկաստանին. բայց մերժուեցան: Ատրպէջանի կառավարութիւնը կը ձգտէր իր հովանիին տակ առնել Նախիջևանը, իսկ անդլիական կառավարութիւնը նկատի ունենալով Ատրպէջանի բուն յաւակնութիւնները եւ Նախիջևանի մահամետական բնակչութեան տրամադրութիւնները, չէր շտապիր օր առաջ Նախիջևանը յանձնելու իր բնական եւ օրինական տիրոջ՝ Հայաստանին:

Այս խնդրի համար ես ստիպուեցայ երկու անգամ Թիֆլիս երթալ ու բանակցել Անգլիացիներու հետ: Իմ այցելութեան ժամանակ երկար խօսակցութիւններ ունեցայ անգլիական զօրավար Պիլի հետ, որ շատ իրազեկ անձնաւորութիւն մըն էր եւ լաւ ծանօթ էր կովկասեան ազգութեանց իւրաքանչիւրի վիճակին ու պատմութեան: Անգլիական կառավարութիւնը անոր էր յանձնեց գծել Հայաստանի սահմանները Փարիզի վեհաժողովին համար: Եւ զօր. Պիլ Հայաստանի սահմաններուն մէջ մտցուցած էր գրեթէ բոլոր այն վայրերը, զորս

մտցուց սպազային նախագահ Ուիլյամսը: Անոր ծրագրի համաձայն Չանդեկուրը պէտք է մտնէր Հայաստանի մէջ, իսկ Ղարաբաղը՝ Ատրպէջանի:

Պէտք է ըսել, որ Անգլիացիները Անգրիկովիասի մէջ սահմանները դժելու առևն կը զեկափարուէին երկու նկատումով. առաջին՝ կ'ուզէին ունենալ զօրաւոր Ատրպէջան մը իրրեւ մահմետական հանրապետութիւն մը (այսպէս կը խորհէին զօր. Քամարնը եւ զնդ. Շաթըրթը). եւ երկրորդ՝ կը պահանջէին, որ մենք զիջող ըլլանք Կովկասի մէջ, քանի որ շատ հողեր պիտի ստանանք Տաճկաստանէն:

Զօր. Պիշը անգլիական այն զարոյցին կը պատկանէր, որ զարգացեր էր Հնդկաստանի մէջ, այսինքն՝ ռուսատեսաց էր եւ աւելի մահմետական օրիշնացիա ունէր: Եւ չէր ալ ծածկեր այդ: Անգամ մը անկեղծօրէն խոստովանեցաւ ինծի, որ մերժեր էր ընդունիլ ռուս տիկնոջ մը առաջարկած նախաձեռնող այն մտայնութեամբ, որ իրեն ներշնչուած էր փոքր հասակէն: Այդ մտայնութեամբ, «անգլիացի սպայ մը Արեւելքի մէջ պէտք է ինքզինքը հեռու պահէ ռուս տիկիններէ, որոնք աննկատելիօրէն կրնան ազդել անոր քաղաքական հայեացքներուն վրայ»:

Այսուհանդերձ, զօր. Պիշ կողմնակից էր, որ Նախիջևանը Շարուրի հետ մտնէ Հայաստանի սահմաններուն մէջ:

Անգլիացիները ունէին որոշ ծրագիր մըն ալ, զոր առաջ չքշեցին: Եւ այդ ծրագիրը հետեւեալն էր. Արաքսի հոսանքով Նախիջևանը նեղ շերտով մը միացնել Ատրպէջանին եւ ատով հնարաւորութիւն տալ մահմետական Պարսկաստանին ու Թուրքիոյ յարաբերելու Ատրպէջանի հետ:

Համաձայն անգլիական կառավարութեան հրահանգին՝ անգլիական զերազոյն յանձնակատարը Կովկասի մէջ առաջարկեց զօր. Տէյլիին Հայաստանի կառավարութեան հետ միասին կազմել գործնական ծրագիր մը, որով հայկական իշխանութիւնը պիտի հաստատուէր Նախիջևանի մէջ: Մեր կողմէն այդ ծրագրի մշակման կը մասնակցէին 1) եւ՝ իրրեւ արտաքին գործերու նախարար, 2) զօր. Ախվերտեանը՝ իրրեւ զինուորական նախարար, 3) Դրօն, իրրեւ Նախիջևանը զրաւելու կոչուած զօրամասի հրամանատար, եւ 4) Խորհրդարանի անդամ Գէորդ Վարչամեանը՝ իրրեւ Նախիջևանի ապագայ նահանգապետ:

Մենք կը շտապէինք զրաւել Նախիջևանը օր առաջ՝ վախնալով որ անգլիական զօրքերու տրամադրութիւնը կրնայ փոխուիլ: Միայն Դրօն էր, որ անհրաժեշտ կը գտնէր նախ մեր զինուորական

ուժերով զրաւել բոլոր մահմետական զիւղերը, որոնք կը գտնուէին Նախիջևանի ճանապարհի վրայ՝ սկսած Դաւալուէն եւ Դայլի-Դրունքէն: Բայց այդ եղանակը երկար ժամանակ կը պահանջէր: Կառավարութիւնը խնդիրը բազմակողմանի քննութեան ենթարկելէ ետք զերազուսեց նախ աէր զատնալ Նախիջևանին քաղաքացիական միջոցներով՝ օլտուելով անգլիական հովանաւորութենէն, եւ յետոյ միայն ատտիճանարար մտցնել մեր զօրամասերը: Մեր նպատակն էր ցոյց տալ Նախիջևանի մահմետական բնակչութեան, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը խաղաղ ձգտումներ ունի:

Որոշուած էր Մայիս 18ին արտակարգ զնացքով Երեւանէն Նախիջևան երթալ: Գնացքի մէջ կը գտնուէին անգլիական ներկայացուցիչ զօր. Տէյլի երկու անգլիացի սպաներով, եւ՝ Գէորդ Վարչամեանի ու իմ երկու քարտուղարներու հետ: Դուրս եկանք երեկոյեան եւ ատուօտեան հասանք Նախիջևանի կայարանը, որ կատարելապէս ամայի էր: Մեզ զիմաւորեց միայն մէկ մարդ՝ Քելլայի խան Նախիջևանսքին, ռուսական նախկին սպայ մը, որ Նախիջևանի մահմետական զօրամասերու կազմակերպիչն ու հրամանատարն էր ընդդէմ Հայերուն: Մենք մնացինք մեր վազոնին մէջ, իսկ Քելլայի խանն ալ կանգնած էր դուրսը: Վերջապէս, ես եւ զօր. Տէյլի որոշեցինք ուղարկել իմ քարտուղար Թորոսեանին այդ խանի մօտ եւ զինքը կանչել մեր վազոնը: Քարտուղարը գնաց եւ յայտնեց անոր հետեւեալը. «Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետ Պր. Խատիսեանը եւ անգլիական զօրավար Տէյլի կը խնդրեն Ձեզմէ բարի ըլլալ բարձրանալու վազոնը»: Այդ առաջարկին Քելլայի խանը պատասխանեց. «Ես կը մտնեմ վազոն, բայց ոչ թէ վարչապետ Պր. Խատիսեանի հրաւերով, այլ տեղի տալով անգլիական հրամանատարութեան զինուորական ուժին առջեւ»: Եւ ներս մտաւ: Զօր. Տէյլին բացատրեց անոր, որ Նախիջևանի շրջանը համաձայն մեծ պետութեանց որոշման կը կցուի Հայաստանի Հանրապետութեան, եւ այդ որոշման հիման վրայ ինք իշխանութիւնը կը յանձնէ Հայաստանի Հանրապետութեան: Խան Նախիջևանսքի բողոք յայտնեց այդ առթիւ Նախիջևանի բնակչութեան կողմէ՝ ըսելով թէ ժողովուրդը հակառակ է Հայաստանի կցման, բայց քանի որ մեծ պետութեանց որոշումն է այդ, ուրիշ բան չի մնար իրենց, բայց եթէ ենթարկուիլ խոստանալով օրինապահ ընթացք:

Այս պաշտօնական խօսքերու փոխանակութենէն ետք սկսաւ ընդհանուր խօսակցութիւն մը, որմէ վերջ խան Նախիջևանսքին հրաւիրեց մեզ բոլորս ճաշի իր տունը, ցերեկուայ ժամը 3ին: Մենք

ընդունեցինք այդ հրաւերը, իսկ մինչ այդ որոշեցինք տեսակցիլ տեղական բնակչութեան երեւելիներուն հետ եւ այցելել անգլիական զորամասերուն: Օթոմոպիլ նստեցանք ես եւ զօր. Տէյվին միայն. խան Նախիջևեանսքին ցանկութիւն յայտնեց ուղեկցելու մեզ՝ նստելով շօֆօրի կողքին: Անգլիական զորամասերը զինուորական բարեներ տուին մեզի եւ հայկական դրօշակին: Նախիջևեանի դաւառային վարչութեան շէնքին մէջ հաւաքուած էին մահմետական երեւելիները, որոնց հետ ժամի մը շափ զրուցեցինք: Կը խօսէին գլխատուրայէս զիւղատնտես մը՝ Սուլթանով ազգանունով, նախկին դատական պաշտօնեայ Քենկերլինսքին եւ քանի մը միւֆթիներ:

Անոնց յայտնած գլխաւոր միտքերը երեք պահանջներ կ'արտայայտէին. առաջին՝ կ'ուզէին, որ քաղաքացիական նահանգապետէն զատ զօր ես բերած էի հետս՝ մնացած բոլոր պաշտօնեաները տեղական մահմետականներէն ըլլային. երկրորդ՝ որ պէտք չէ հայկական զորամասեր մտնէին Նախիջևեան. եւ երկրորդ՝ հայ փախըստականները պէտք չէ վերադառնային Նախիջևեան՝ իրենց լքած տուները:

Առաջին հարցի առթիւ ես յայտնեցի, որ պաշտօնէութիւնը կ'ըլլայ խառն, իսկ նահանգապետի օղնականը կ'ըլլայ մահմետական: Երկրորդ հարցին վերաբերմամբ ըսի, որ հայկական զօրքեր պիտի մտնեն կարգը պահպանելու համար: Իսկ երրորդի մասին յայտարարեցի, որ տեղական մահմետականները պարտաւոր են բարեկամօրէն ընդունիլ Հայերը, որոնք վերջին տարիներու դէպքերուն առթիւ հարկադրուած էին լքել իրենց տունն ու տեղը եւ փախչիլ այս գաւառէն: Միաժամանակ ըսի իրենց, թէ ատենը եկած է վերջապէս, որ խաղաղ յարաբերութիւններ հաստատուին երկու դրացի ժողովուրդներուն միջեւ:

Իմ պատասխանները ըստ երեւոյթին գոհացում չտուին մահմետական երեւելիներուն, որոնք սկսան բարձրացնել իրենց ձայնը եւ նոյնիսկ բացազանչել, թէ Անգլիացիք խաբած են զիրենք, քանի որ խոստացած են իրենց, որ Հայերը պիտի տան միայն մէկ նահանգապետ, իսկ ամէն ինչ պիտի մնայ նախկին ձեւով:

Զօր. Տէյվի վրդովեցաւ եւ սկսաւ վճռականօրէն պահանջել, որ ենթարկուին անգլիական իշխանութեան հրամանին: Ամբոխը սկսաւ նկատելիօրէն յուզուիլ ու ազմկել: Դուրս եկաւ մոլլա մը, որ մեզ հետ խօսած էր եւ սկսաւ զրդուել ամբոխը կրակոտ ճառով մը: Եւ ամբոխը սկսաւ աղաղակել. «Չենք ուզեր հայկական իշխանութիւն, չենք ուզեր հայկական զօրքեր»:

Բաւական փափուկ կացութիւն ստեղծուեցաւ եւ ես ստիպուեցայ դիմել ամբոխին ճառով մը՝ շեշտելով մեր գալու խաղաղ նպատակը, ինչպէս նաեւ մեր անվերադարձ որոշումը ճանչցնել տալու հայկական իշխանութիւնը: Ինձմէ կտքը խօսեցաւ զօր. Տէյվի նոյն սրբով: Իսկ յետոյ նաեւ խան Նախիջևեանսքին յայտնեց ամբոխին, թէ ինք կը խնդրէ հաւատալ մեզի ինչպէս «հիւրերու» եւ վստահիլ երկրի իրաւունքներու եւ շահերու պաշտպանութիւնը ժողովուրդի ներկայացուցիչներուն:

Այս ճառէն ամբոխը հանգստացաւ եւ կամաց-կամաց սկսաւ ցրուիլ: Որոշ էր որ նախօրօք պատրաստուած ցոյցի մը հետ գործունէինք: Ասկէ կտքը մենք քիչ մըն ալ խօսեցանք երեւելիներուն հետ, որոնք խոստացան մեզի հանդիստ պահել ժողովուրդը, եւ հեռացանք:

Գացինք ճաշի խան Նախիջևեանսքիի մօտ: Քաղաքը տակաւին կը կրէր հետքեր ոմբակոծութեան, որուն ենթարկուած էր 1917ին Անգլիանիկ զորամասերու կողմէ: Պան Նախիջևեանսքիի տան վրայ եւս կային հայկական ուղեւորներու հետքեր: Ճաշը խաղաղ անցաւ: Բացի մեր խումբէն ներկայ էին Նախիջևեանի բոլոր խաները եւ բոլոր անգլիական սպաները: Ճաշի ատեն արտասանուեցան ճառեր խաղաղ կենակցութեան եւ գործակցութեան մասին: Ճաշէն վերջ վերադարձանք կայարան, ուր արդէն խաղաղ տրամադրութիւն կը տիրէր:

Մայիս 19ի գնացքով մեկնեցանք Ջուլֆա՝ Պարսկաստանի սահմանադուրի: Իջնելով այնտեղ՝ մենք անցանք կամուրջը եւ այցելութիւն տուինք պարսիկ սահմանապահ իշխանութեանց, որոնց կողմէ դտանք շատ սիրալիբ ընդունելութիւն: Ջուլֆայէն ես հեռագիր ուղղեցի Պարսկաստանի վարչապետին հետեւեալ բովանդակութեամբ. —

«Կը գտնուիմ Պարսկաստանի ու Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանին վրայ եւ կարիք կը զգամ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան կողմէ յայտնելու խորին ուրախութիւն, որ մեր ժողովուրդները, որոնք միշտ իբրեւ բարեկամներ ապրած են կողք կողքի, այժմ կարող են վերսկսիլ իրենց բարի դրացիական պետական յարաբերութիւնները: Հայաստանը համոզուած է, որ Պարսից կառավարութեան դարաւոր հովանաւորութիւնը Հայերուն պիտի արտայայտուի նաեւ երկու հարեւան պետութեանց բարեկամա-

կան յարաբերութիւններու մէջ: Կը խնդրեմ հաղորդել Նորին Վեհափառութեան Շահին իմ ամենաբարձր գգացումներն ու բարեմաղթութիւնները»:

Հետեւեալ օրը ստացայ Պարսկաստանի վարչապետ Վասին-իւր-Դովլէէն հետեւեալ պատասխանը.—

«Նորին Վեհափառութեան հրամանով կը յայտնեմ Ձեզ խորին շնորհակալութիւն բարեմաղթութեանց համար. Հայաստանը կարող է վստահ ըլլալ, որ պարսկական կառավարութիւնը անփոփոխելի կերպով պիտի երեւան բերէ իր բարի դրացիական վերաբերումը դէպի բարեկամ հայ ժողովուրդը եւ հայկական նոր հանրապետութիւնը»:

Ձուլֆայէն վերադարձին անցանք Նախիջևեանէն եւ կանգ առինք Շախթախտի կայարանը, ուրկէ նեղ դժով երկաթուղադիժ մը կ'անցնի դէպի Մակուի խանութիւնը: Շախթախտին ողջոյնի նամակ մը ուղարկեցի Մակուի խանին յատուկ սուրհանդակով: Հետագային ստացայ Մակուի խանէն ողջոյնի ու շնորհակալութեան նամակ մը: Մակուի խաներէն մէկ քանին ամբողջ ամիսներ կ'ապրէին Երեւանի մէջ եւ կը վայելէին մեր հիւրասիրութիւնը: Անոնց հետ մենք առևտրական յարաբերութեանց մէջ էինք եւ կը ստանայինք ցօրեն, խոտ ու տաւար:

Վերադառնալով Երեւան եւ անհունապէս զոհ էի, որ, վերջապէս, մենք անմիջական հաղորդակցութեան մէջ մտանք Պարսկաստանի հետ, որը մեզի համար արժէքաւոր շուկայ մը կը ներկայացնէր: Շուտով մենք առևտրական առաքելութիւն մըն ալ ուղարկեցինք Պարսկաստան, իսկ Պարսկաստանէն ալ Երեւան եկաւ նոյնպէս առաքելութիւն մը ոչ միայն առևտրական այլ նաեւ քաղաքական ու քաղաքացիական այլևայլ խնդիրներ կարգադրելու համար:

Պարսկաստանի կողմէ մենք ինքզինքնիս ապահով կը զգայինք: Հողային ոչ մէկ վէճ կը նախատեսէինք անոր հետ: Դժբախտաբար, սակայն, մեր ուրախութիւնը երկար չտևեց: Հաղիւ երկու ամիս Նախիջևեանը խաղաղ մնաց: Այդ ժամանակաշրջանի մէջ Քելպալի խան Նախիջևեանսքին եւ մեր իշխանութեան թշնամի միւս խաները անդադար պատրաստութիւններ կը տեսնէին: Անգլիական զօրքերը Նախիջևեանէն հեռացան անմիջապէս որ մենք մեր զօրքերը

մտցուցինք: Մեր կառավարութիւնը շատ խնդրեց որ Անգլիացիք մնան մինչեւ աշուն, բայց Լոնտոնէն եկած հրամանը վճռական էր: Անգլիացիներու հետանալը թեւ տուաւ մահմետական դաւադիրներուն: Եւ Յուլիս 23ին անոնք յարձակեցան զօրամասի վրայ Նախիջևեանի մէջ ու միաժամանակ նաև հայկական միւս զօրամասի վրայ Բաշ-Նորաչէն դիւզի մէջ: Յանկարծակիի եկած զօր. Շելքովիկեանը հարկադրուած էր նահանջել դէպի Երեւան, ուր հասաւ երկար ճամբայ մը կտրելէ ետք: Անոր զօրքին մէկ մասը, թուով մօտ 200 հոգի, գերի էր ինկեր եւ երկար տատապեցաւ գերութեան մէջ, մեծ մասը մեռաւ սովէ ու հիւանդութիւններէ: Հայ պաշտօնեաները Ձուլֆայէն փախած էին Պարսկաստան: Երկաթուղային հաղորդակցութիւնը կտրուեցաւ: Նախիջևեան վերադարձած Հայերը նորէն հարկադրուեցան լքել իրենց տուներն ու հողերը եւ ապաստան փնտռել Հայաստանի աւելի ապահով վայրերուն մէջ:

Հայաստանի սահմաններու ընդարձակումը երրորդ ուղղութեամբ կը կատարուէր Չանդեղուրի եւ Ղարաբաղի դժով: Այստեղ կ'ընդհարուէին Հայաստանի եւ Ատրպէջանի շահերը: Հայաստանի համար Չանդեղուրն ու Ղարաբաղը երեք տեսակի շահեկանութիւն կը ներկայացնէին. տոտջին՝ բնակչութեան տեսակէտով, որովհետեւ 300,000 Հայեր կ'ապրէին այդ շրջաններուն մէջ: Երկրորդ՝ Ղարաբաղն ու Չանդեղուրը կը պաշտպանէին Հայաստանի թիկունքը այն թշնամիներէն, որոնք կ'երապէին անոնց վրայով միանալ իրարու հետ: Եւ երրորդ՝ երկու շրջաններու ալ բնակչութիւնը անբաժանելիօրէն կապուած կը զգար ինքզինքը Հայաստանի Հանրապետութեան հետ: Սակայն, որքան աւելի կարևորութիւն ունէին մեզի համար այդ երկու շրջանները, այնքան աւելի արժէք կու տային անոր Ատրպէջանցիներն ու Թուրքերը, որոնց հետ անկարելի էր հաշտութեան լեզու գտնել առանց զիջելու Չանդեղուրն ու Ղարաբաղը. բայց այդ մասին մեր մէջ խօսք անգամ չէր կրնար ըլլալ. զիջումի կողմնակիցներ չկային մեր մէջ, հետևաբար, բաղխումը անխուսափելի կը դառնար եւ դարձաւ: Միակ մարզը որ չափով մը կողմնակից էր կէս զիջումի, իշխան Յովսէփ Արղութեանն էր, Պարսկաստանի մեր դեսպանը, որ անհրաժեշտ կը գտնէր Չանդեղուրը պահել մեր ձեռքը մինչեւ Չապուղ գետը, իսկ Ղարաբաղը զիջել Ատրպէջանին: Բայց այդ ձայնը միակն էր:

Անգլիական հրամանատարութիւնը յանձին զօր. Թամսընի կը պաշտպանէր 1918 թ. սկիզբէն ի վեր Ղարաբաղը Ատրպէջանին յանձնելու պահանջը: Անոր կողմէ Շուշի ու Գորիս ուղարկուած

գնդ. Շաթվորթը այդ մասին հաղորդեց Չանդեգուրի եւ Ղարաբաղի բնակչութեան: Ես եւս իմ կողմէ ուղարկեցի Գորիս, իշխան Յովսէփ Արղութեանը իբրեւ ներկայացուցիչ: Խաղաղեցումը ժամանակաւոր էր, մենք համաձայնեցանք ստեղծել չէզոք գօտի մը: Գարիթան Կիւլընը ատկէ առաջ կանգնեցուցեր էր Անդրանիկի արշաւանքը դէպի Շուշի եւ բերեր էր զայն Երեւան:

Ղարաբաղի հարցին մէջ հայկական բոլոր կուսակցութիւնները միահամուռ կերպով համերաշխ էին: Ղարաբաղի գործիչներու վերաբերումը դէպի Հայաստանի կառավարութիւնը եւ անոնց դերը նման էր շափով մը մակեղոնական գործիչներու վերաբերումին ու դերին հանդէպ պուլկար կառավարութեան: Անոնք զօրաւոր էին ժողովուրդի, բանակի եւ Խորհրդարանի մէջ եւ ի վիճակի էին բաւական ուժեղ ճնշում գործ դնելու կառավարութեան վրայ: Ղարաբաղի շնորհիւ Ատրպէջանը կը զրկէր մեզ նաւթէ եւ հացահատիկէ: Նաւթը շատ զօրաւոր գէնք մըն էր Ատրպէջանի ձեռքին ընդդէմ մեզի: Բայց հակառակ ատոր մենք մինչեւ վերջ անդրդուելի մնացինք Ղարաբաղի հարցին մէջ:

Թէեւ մեծ պետութեանց ներկայացուցիչները շարունակ կը հաւատացնէին, թէ հողային բոլոր հարցերը պիտի լուծուին Փարիզի վեհաժողովին մէջ, բայց երկու կողմերն ալ կը ջանային նրպաստաւոր դիրքեր ստեղծել իրենց համար Փարիզի վեհաժողովը կատարուած իրողութեանց առջեւ գնելու համար:

Անգլիացիները, ինչպէս օրինակ զօր. Թամսըն, Պիչ, Միլն, Տէյլի, Ասիէր եւ Վորտրոպ շարունակ կ'ըսէին մեզի. «Կարելի չէ բոլոր պահանջները հիմնաւորել զուտ ազգագրական պայմաններով. ատոմք բաւական չեն, կարելոր եմ նաեւ տնտեսական, աշխարհագրական եւ ռազմագիտական պայմանները: Իսկ այդ տեսակետներով Ղարաբաղը կապուած է Բաքուի հետ, որովհետեւ հոն կ'երթան հազարներով զարաբաղցի գիւղացիներ գործ գտնելու համար. հացն ու բոլոր արդիւնքները կ'երթան Եւրասի վրայով. աշխարհագրօրէն Ղարաբաղը կապուած է Քուր գետի հովտի հետ, իսկ ռազմագիտօրէն, ով Շուշիի եւ Ասկերանի տէրն է, ան իր ձեռքը կը պահէ նաեւ Բաքուի երկաթուղին»:

Անգամ մը զօր. Պիչ հետեւեալ ուշադրաւ հարցումը ուղղեց ինձ. «Արդեօ՞ք կարելի չէ զարաբաղցիները փոխադրել Հայաստան,

իսկ Հայաստանէն Ղարաբաղ փոխադրել մահմետականները»: Ես պատասխանեցի թէ այդ կարելի չէ այնպէս, ինչպէս կարելի չէ օրինակ Մոնթենեկրոյի բնակիչները փոխադրել իրենց լեռներէն ուրիշ տեղեր:

Առհասարակ, պէտք է ըսել, որ բնակչութեանց փոխանակութեան հարցը յաճախ կը դրուէր մեր սեղանի վրայ, սակայն, անկա կը լուծուէր ոչ թէ խաղաղ համաձայնութեան ճանապարհով, այլ տարերային դէպքերու եւ միջցեղային արիւնահեղ կոիւններու հետեւանքով: Քաղաքագէտներու կամքով չէր, որ միատարր զանգուածներ կը ստեղծուէին այս ու այն շրջաններուն մէջ, այլ դէպքերու տարերային ընթացքով:

Այդպիսի ճամբով էր, որ Չանդեգուրը դարձաւ զուտ հայկական՝ ազատուելով մահմետական բաւական շօշափելի բնակչութենէն: Եւ այդ փոփոխութեան հետեւանքով էր, որ Չանդեգուրը միացաւ Հայաստանին վերջնականապէս ու այսօր մտած է Խորհրդային Հայաստանի սահմաններուն մէջ: Մինչդեռ Ղարաբաղը կարելի չեղաւ Հայաստանին կցել, թէեւ ան կրցաւ պահպանել իր ներքին ինքնավարութիւնը:

Ախալքալաքի վերաբերմամբ, որու բնակչութիւնը մօտ 80,000 զուտ հայկական էր, ինչպէս նաեւ Լոռիի գաւառի վերաբերմամբ, որ իր 60,000 բնակչութեամբ նոյնպէս զուտ հայկական էր, մեր դիրքը շատ պարզ էր: Մենք չէինք կրնար հաշտուիլ Ախալքալաքի կորուստին հետ. թէեւ Վրացիները դեռ 1918 թ. Դեկտեմբերին գրաւած էին զայն եւ մինչեւ վերջ գրաւած պահեցին: Իսկ Լոռին պատերազմի հետեւանքով վերջ ի վերջոյ անցաւ Հայաստանի ձեռքը:

Գալով Թրքահայաստանի նահանգներուն՝ անոնց գրաւումը յետաձգուած էր մինչեւ Փարիզի վեհաժողովի որոշումը: Ճիշդ է, որոչ պատրաստութիւններ կը տեսնուէին այդ գրաւման համար, բայց գործնական քայլերէ կառավարութիւնը կը խուսափէր միշտ: Ըստ զօր. Նազարբէկեանի, Դրոյի, Ախալքալաքի եւ Արարատեանի կազմած ծրագրին՝ ամէնէն առաջ պիտի գրաւուէր Ալաշկերտի հովիտը: Զօր. Պիչ եւս տուած էր իր հաւանութիւնը այդ ծրագրին, բայց կը թելադրէր սպասել մինչեւ Փարիզի վեհաժողովի որոշումը:

300,000 Թրքահայ զաղթականներ անհամբեր կը սպասէին սահմաններու բացման, որպէսզի կարողանան վերադառնալ իրենց տեղերը: Այս տեսակէտով Թրքահայաստանի օր առաջ միացումը ստիպողական անհրաժեշտութիւն էր մեզի համար:

Վ. Գ Լ Ո Ի Խ

« Գ Ա Շ Ն Ա Կ Ի Յ Ն Ե Ր Ը »

Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ի Ե Ի Զ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Մ Է Ջ

Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութեան առաջին ամիսներուն, 1918 թ. վերջերէն մինչև 1920 թ. վերջը, տրամադրութիւնները եւ յոյսերը ծայրայեղ աստիճանի բարձր էին: Այդ շրջանը կարելի է բնորոշել այսպէս. պատերազմը վերջացաւ մէկ կողմէն հայկական խնդրի հզօր բարեկամներու՝ «Դաշնակիցներու» յաղթանակով, իսկ միւս կողմէ՝ Հայոց թշնամիներու թրջական բռնապետութեան եւ ռուսական ցարիզմի տապալմամբ: Հրապարակի վրայ էին խոստումներ, համակրութիւններ, բանաձևեր եւ մինչև անգամ պաշտպանութիւններ: Ի՞նչ կը մնար բնել, վստահութիւն ցոյց տալ Դաշնակիցներուն, սպասել եւ որոշակի ձևակերպելով իրենց ցանկութիւնները՝ օգնել անոնց իրապօրծման, որքան իրենց ուժերը թոյլ կու տան:

Այսպէս կարելի է բնորոշել բոլոր Հայերու տրամադրութիւնը մեծ պատերազմի վերջին՝ զինադադարի միջոցին, այսինքն 1918 թ. Նոյեմբերին: Հայաստանի մէջ այդ տրամադրութիւնը կը բաժնէին թէ՛ կառավարութիւնը եւ թէ՛ ժողովուրդը, իսկ Եւրոպայի մէջ՝ մեր պատուիրակութիւնները եւ գաղութները:

Ահա այդպիսի մթնոլորտի մը մէջ տեղի ունեցաւ Կովկաս եկած Դաշնակիցներու առաջին հանդիպումը հայ կառավարութեան եւ հայ ժողովուրդի հետ: Որպէսզի պատկերը աւելի պարզ ըլլայ, պէտք է յիշել, որ կովկասեան կեանքի գլխաւոր գործօնը՝ Ռուսաստանը կրնաւ իր քաղաքացիական կռիով եւ կարծես անհետացած էր այն ուժերու շարքէն, որոնք կ'ազդէին Կովկասի վիճակի վրայ: Ռուսական բանակը տարերային կերպով լքած էր թրքական ճակատը եւ վերադարձած «տուն» հողերու բաժանման յոյսերով: Ռուսաստանի վիճակը կը թուէր բոլորովին անորոշ. որեւէ ուժեղ իշխանութիւն չկար Ռուսաստանի մէջ:

Շատերուն, — չեմ ըսեր բոլորին, — կը թուէր, թէ կովկասեան եւ մասնաւորապէս Հայաստանի հարցը պէտք է վերջնական կերպով լուծուի Փարիզի եւ ոչ թէ Մոսկուայի մէջ եւ, յամենայն դէպս, առանց Մոսկուայի մասնակցութեան: Եթէ Հայաստանի Խորհրդարանին մէջ կային անձինք, որոնք համաձայն չէին այդ կարծիքին, այդ մասին առաջին շրջանին բացարձակ չէին արտայայտուեր խորհրդարանին մէջ: Այդ մասին կը խօսուէր մասնաւոր գրոյցներու ժամանակ եւ խորհրդարանի ֆրակցիաներու ժողովներուն: Միայն սոցիալիստ-յեղափոխական («էս-էր») կուսակցութեան անդամները կը գտնէին, որ առանց Ռուսաստանի անկարելի է մտածել կովկասեան եւ մասնաւորապէս ռուսահայկական հարցի հաստատուն լուծման մասին: Խորհրդարանի անդամներու՝ Լ. Թումանեանի, Ա. Խոնդկարեանի, Վ. Միխայիլեանի ճառերուն մէջ շարունակ կ'արծարուէր այդ միտքը:

Յստակ կերպով խորհրդարանին մէջ արտայայտեց այդ միտքը Էս-էր Սազո Սահակեանը հետեւեալ խօսքերով. «Կը գայ ռուս մուծիկը (գիւղացին) իր մահակով (ձեռնափայտով) եւ ցոյց կու տայ, թէ ինչ է ուզում այստեղ ռուսական ոյժը»:

Հետագային՝ այդ «մուծիկը իր մահակով» իսկապէս եկաւ: Այդ բոլորի համար պարզուեցաւ 1921-1924 թ. շրջանին, բայց 1918-1919 թ., մանաւանդ քանի ղեռ քաղաքացիական կռիւններու տաք շրջանին էր, — Ռուսաստանի որեւէ միջամտութեան եւ ազդեցութեան դադարար դեռ հերթական չէր: Բայց հետզհետէ, որքան աւելի կ'ամրանար բոլշեւիկներու իշխանութիւնը Ռուսիոյ մէջ, Երեւանի քաղաքական շրջաններու մէջ ալ կը հասուննար այն միտքը, թէ անհրաժեշտ է համաձայնութեան գալ բոլշեւիկներու շուրջը կեդրոնացած ռուս քաղաքական ուժերու հետ, որոնք արդէն գերակշռութիւն կը ստանային 1920 թ., ինչպէս նաեւ կամաւոր

բանակի բանակին հետ, ի դիմաց զօր. Կոլչակի, Դենիկինի եւ Վրանկելի: 1920 թ. Հ. Հ. կառավարութիւնը ուղարկեց բոլոր չորս կողմերն ալ իր պատգամաւորները յատուկ առաքելութիւններով: Անոնցմէ ամէնէն կարևորն էր Լեւոն Շանթի առաքելութիւնը, որ ուղևորուեցաւ Մոսկուա՝ իր կողմին մէջ ունենալով իբրև նախագահ Լ. Շանթը եւ անդամներ Լ. Զարաֆեան եւ Հ. Տէրտէրեան: Անոնք ճանապարհուեցան Մոսկուա՝ 1920 թ. Մայիսի 20ին եւ այն տեղէն դուրս եկան Օդեսսոս 11ին: Մովակալ Կոլչակի մօտ դնաց Գրիգոր Մամոյեան, իսկ Դենիկինի մօտ կը մնար Յ. Սաղաթէլեանը:

Յետագործ հայեացք ձգելով այժմ Դաշնակիցներու դերի վերայ Կովկասի մէջ եւ աչքի առաջ ունենալով սկիզբի շրջանին Երեւանի կտրուած ըլլալը Մոսկուայէն եւ հետագային կապուիլը անոր հետ, պէտք է ինչպէս եւ Երոստական պետութիւններու հետ մեր ունեցած յարաբերութիւններու խնդիրներու մէջ ընդունիլ երեք շրջան. առաջին շրջանը՝ 1914-1917 թ., երբ Հայերը եւ Ռուսերը ընդհանուր ջանքեր կ'ընէին թրքական ճակատի վրայ. երկրորդ շրջանը՝ 1917-1918 թ. վերջը, երբ այդ յարաբերութիւնները կ'ընդհատուին ո՛չ Հայերու նախաձեռնութեամբ, այլ Ռուսաց զօրքերու Կովկասէն հեռանալու եւ քաղաքացիական կռիւններու հետեւանքով. եւ երրորդ շրջանը՝ 1919-1920 թ., երբ յարաբերութիւնները կը վերահաստատուին Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագիտական յարաբերութիւններու սկսումով զանազան ռուսական պետական-քաղաքական կազմակերպութիւններու հետ, թէ՛ բոլշեւիկ եւ թէ՛ հակաբոլշեւիկ:

1920 թ. յետոյ (այսինքն՝ 1920 թ. Դեկտեմբեր 25ն, իշխանութիւնը խորհուրդներու փոխանցուելէ յետոյ) կը սկսի Հայկական Հանրապետութեան խորհրդային շրջանը, որը եւ կը շարունակուի մինչեւ այսօր:

Այս ամբողջ երկար նախաբանը անհրաժեշտ էր պարզելու համար Դաշնակիցներու դերը Կովկասի, մասնաւորապէս Հայաստանի մէջ եւ ճշդելու պատճառները այն բացառիկ վստահութեան, որ կար դէպի անոնց կատարելիք դերը կովկասեան հանրապետութիւններու, յատկապէս Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի քաղաքական կեանքի կարգաւորման եւ անկախութեան իրականացման խնդրին մէջ:

••

Ներկայ գլուխի մէջ ես կանգ կ'առնեմ Դաշնակիցներու դերի վրայ Կովկասի եւ մասնաւորապէս Հայաստանի մէջ:

Դաշնակիցները բսելով պէտք է հասկնալ զլիաւորապէս Անգլիացիները, յետոյ Ֆրանսացիները եւ մասամբ Իտալացիները: Անոնց ազդեցութիւնն ալ նոյն կարգով կ'արտայայտուէր:

Փարիզի խորհրդաժողովը Կովկասի «ազդեցութեան շրջանը» տուած էր Անգլիոյ, բայց միւս կողմէ Դաշնակիցներն ալ ունէին ունէին այնտեղ իրենց դերադոյն կոմիսարները եւ դորձակատարները:

Ամերիկան երբեք չուզարկեց Հայաստան մնալուն քաղաքական ներկայացուցիչներ, բացի զօրափար Հարրորտի առանձին յանձնախումբէն, որ այցելեց Հայաստանը 1919 թ. Սեպտեմբեր 25ին՝ ունենալով իր կողմի մէջ բազմաթիւ պաշտօնեաներ, որոնք կ'ուսումնասիրէին Հայաստանը՝ Ամերիկայի կողմէ անոր վրայ մանդատ ընդունելու հնարաւորութեան տեսակէտէն: Բայց Ամերիկան միշտ ունեցաւ Հայաստանի մէջ միջնեւ 30-40, երբեմն նոյնիսկ 70 ամերիկացի զործիչներ՝ Նիր Իսթ Րիլիֆի կողմէն, որոնք կը կազմակերպէին որբանոցներ, հիւանդանոցներ եւ սննդատու կայաններ:

Բացի այս քաղաքական եւ մարդասիրական մարմիններէն, պէտք է յիշատակել զնոյն Հասկելի յատուկ առաքելութիւնը՝ ուղարկուած Փարիզի խաղաղութեան խորհրդաժողովի անունով իբրեւ Հայաստանի մատակարարութեան հսկող դերադոյն կոմիսար:

Ատոնցմէ դուրս Հայաստան այցելեցին զլիաւորապէս յատուկ յանձնարարութիւններով շարք մը մասնաւոր պատուիրակութիւններ: Ատոնց զլիաւորագոյններն էին ա) Մերակուտական Կոնտիի իտալական առեւտրական առաքելութիւնը, բ) յունական պատուիրակութիւնը, որը եկած էր Կարսի շրջանի յոյն բնակիչներու խնդրի համար՝ Յունաստան տեղափոխելու համար, գ) Չեխո-Սլովաքիայի պատուիրակութիւնը՝ Հայաստանի և Չեխո-Սլովաքիայի միջեւ տրանսպորտային խնդրի համար, դ) Պոնտոսեան պատուիրակութիւնը մետրոպոլիտ Խրիզանֆի՝ Հայաստանի եւ Պոնտոսի փոխ-յարաբերութիւններու խնդրի համար եւ ե) Դոնի, Կուրանի ու Թերեկի պատուիրակութիւնը Հայաստանի եւ Հիւսիսային Կովկասի հանրապետութիւններու միջեւ կապ հաստատելու խնդրի լուծման համար: Եզաւ նաեւ Պարսկաստանի պատուիրակութիւնը:

Բացի անոնցմէ Հայաստան այցելեց ամբողջ շարք մը զօրափարներու, բարձր քոմիսարներու եւ զինուորական մասնագէտներու, առանցին առիթներով:

Յիշատակեմ անոնցմէ կարեւորագոյններէն. Անգլիոյ կողմէն՝ Արեւելեան ուժերու զլիաւոր հրամանատար զօրավար Միլնը,

զօր. Կորի, զօր. Ֆորեստեր-Ուօկէր, զօր. Աստեր, զօր. Տիմպէրլէյ, զօր. Պիչ, զօր. Տէյլի, զնոյն Պոլլաթին, զնոյն Ստոկս, կապիտէն Կրեստի, բարձր քոմիսէր Ուստրոպ իր օգնականներով: Ֆրանսայի կողմէն՝ զնոյն Շարլիէի, կապիտէն Պուատեպար, բարձր քոմիսար կոմս տը Մարթել, Ա. Շեւալիէ, զնոյն Տեկորրի: Իտալիոյ կողմէ՝ բարձր քոմիսար զնոյն Գարբա, Մարքիզ Ալբիցցի:

Մնալուն ներկայացուցիչներն էին պետութիւններու կողմէն. Անգլիայէն՝ քաղաքական մասի համար կապիտան Կրեստի, իսկ տեղեկատու բաժնի համար՝ կապիտէն Կերի եւ Ֆոստեր: Ֆրանսայի կողմէն՝ կապիտէն Պուատեպար (զինուորական ծառայութեան կոչուած ճիզուիթ արբայ): Իտալիոյ կողմէն՝ լէյտնանտ Ալբիցցի: Ռուսական կամաւորական բանակի կողմէն՝ զնոյն Չենկելիչ: Պարսկաստանի կողմէն՝ ընդհանուր հիւպատոս Ասապուլլա Խան:

Լրացնելու համար Երեւանի կառավարութեան մօտ եղած դիւանագիտական մարմնի կազմը, յիշատակենք նաեւ Վրաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչը, սկիզբը՝ Ս. Մզիլանի, յետոյ Գերասիմ Մախարաձէ, ապա զօր. Կարալով: Ատրպէջանի ներկայացուցիչ՝ Խան Թեկիսկի եւ յետոյ Ախւերտով:

Հանդէսներու, խնջոյքներու եւ ժողովրդական տօներու ժամանակ դիւանագիտական մարմնի տեսքը շատ տպաւորիչ էր, եւ բոլորի համար ալ կուսկածէր դուրս էր, որ Հայաստանը աստիճանաբար, բայց որոշակի կը մտնէ ազգերու ընտանիքին մէջ: Հայաստան կը տեսնէր, որ զինքը կը ճանչնան, իրեն այցելութեան կու գան, իր հետ բանակցութիւններ կը վարեն, կը հետաքրքրուին իր հարստութիւններով: Դաշնակիցները անկասկած կ'առաջնորդէին Հայաստանը դէպի յայն եւրոպական ճանապարհը, որը կը տանէր դէպի Ազգերու Լիկան, դէպի քաղաքակիրթ աշխարհը, դէպի միջազգային հաղորդակցութիւնը:

Որպէսզի ընթերցողը հնարաւորութիւն ունենայ ծանօթանալու Դաշնակիցներու Հայաստանի մէջ ունեցած դերի եւ ազդեցութեան, ես կը դառնամ այն մոմենտին, երբ 1918 թ. աշնան, Նոյեմբերի վերջերը Հայաստանի մէջ առաջին անգամ երեւաց առաջին եւրոպական սպան՝ Ֆրանսական կապիտան Պուատեպարը: Ընթերցողը կը յիշէ այդ:

Նոր էր վերջացեր Մեծ Պատերազմը, բացուել էր ճանապարհը Պոլսէն դէպի Պաթում. կայացեր էր Նոյեմբեր 11ի զինադադարը: Ես նոր Պոլսէն վերադարձեր էի Երեւան, մտեր էի Յովհ. Քաջազնունիի դահլիճին մէջ եւ փոխարինելով սպաննուած Կարճիկեանը՝

ընդունել է ինամատարութեան նախարարի պաշտօնը: Հայաստանը սարսափելի դրութեան մէջ էր. սով, շրջափակում, բժաւոր տիՖ, սառնամանիքներ, հաղորդակցութեան ճանապարհները փճացած, բազմաթիւ փախստականներ փողոցներու մէջ, չտեսնուած չափերու հասած մահացութիւն, վառելիքի բացակայութիւն, — եւ միեւնոյն ժամանակ մեծ յոյսեր եւրոպայի վրայ եւ ընդհանուր գիտակցութիւն, որ տառապանքներու շրջանը կը վերջանայ, արշալոյսը կը բացուի եւ ազատութեան ու անկախութեան արեւակը կը ծագի Հայաստանի դիտուն: Դաշնակիցները կը սպասուէին իրրեւ երկնային մանանայ, իբրեւ փրկարար հրեշտակներ: Գարուն էր քաղաքական իմաստով, թէեւ դուրսը ցուրտ ձմեռնային Նոյեմբերն էր:

Եկաւ Դեկտեմբերը: Ազահութեամբ կը յիշատակէինք լուրերը եւրոպական ուժերու Պոլիս մտնելու եւ Պարսկաստանի կողմէն Կասպից ծովի վրայով Բաքու հասնելու մասին:

Այդպիսի օրերէն մէկն էր եթէ չեմ սխալիր Դեկտեմբեր 10: Նստած էի իմ պաշտօնական առանձնասենեակի մէջ: Ինձ գեկուցեցին, թէ ինձ կ'ուզէ տեսնել «Փրանսական սպայ Պուատեպարը»: Անմիջապէս ընդունեցի դիմքը: Մտաւ սպայ մը, մօտ 40 տարեկան, Փրանսական զինուորական համազգեստով: Փոխադարձ ողջոյններէ յետոյ Պուատեպարը բացատրեց, որ անցեր է անգլիական բանակի հետ Պասարայի, Պաղտատի եւ Բաքուի վրայով եւ եկեր է Երեւան: Խօսակցութեան միջոցին պարզուեցաւ, որ կը խօսի հայերէն, որովհետեւ վեց տարի ապրեր է Թուրքիոյ մէջ իբրեւ Փրանսական միսիոնար:

Այս առթիւ կը բերեմ հետաքրքրական տեղեկութիւն մը այն մասին, թէ ինչպէս Պուատեպարը անգամ մը Ալեքսանդրապոլի վերայով անցնելու ատեն կայարանի մէջ իրեն ի պատիւ կանգնած պահակախումբի զինուորներուն ղիմեր է հայերէն ճառով եւ ինչպէս այդ ճառը ստիպուեք են թարգմանել ռուսերէն, որպէսզի հասկնայ պահակախումբի պետը, որը հայերէն չէր գիտեր:

Պուատեպարը յետոյ դարձաւ Հայերու անկեղծ բարեկամը եւ մեզ հետ բաժնեց մեր ամբողջ հետադայ քաղաքական կեանքի ցաւերն ու ուրախութիւնները մինչեւ այն օրը, երբ կը զրուին այս տողերը: Ան շուտով նշանակուեցաւ Փրանսայի ներկայացուցիչ Հ. Հ. Կառափարութեան մօտ:

Պուատեպարի գալէն քիչ յետոյ, Հայաստան եկան անգլիական սպաներ: Առաջինը եկաւ զօր. Ծորեստիէ Ուոկեր, որ յետոյ գնաց Թիֆլիս, իսկ Երեւանի մէջ մնաց լէյտընանտ Չարլզ: Շուտով

Երեւանի մէջ հիմնուեցաւ անգլիական միսիոն, որու կեդրոնը, սակայն, կը գտնուէր Թիֆլիս:

Առհասարակ, պէտք է ըսել, որ Թիֆլիսը իր մէջ կը կեդրոնացնէր Դաշնակիցներու ներկայացուցիչները ի դէմս բարձր քոմիսարներու, իսկ Երեւանը եւ Բաքուն կը պահէին բարձր քոմիսարներու «ներկայացուցիչները»: Գլխաւոր քոմիսարները կու գային Երեւան միայն երբեմն, առանձին կարեւոր դէպքերու պարագային: Այդ ունէր իր բացասական կողմը: Որովհետեւ Թիֆլիսի մէջ անոնք կ'ենթարկուէին այնպիսի ազդեցութիւններու եւ տպաւորութիւններու, որոնց շատ դժուար էր հակադրել Երեւանին: Անոնց հետ խօսելու համար երկու տարուայ ընթացքին եւ յաճախ ճամբորդութիւններ կատարեցի Թիֆլիս եւ ամէն անգամ այնտեղ անցուցի մեր կառավարութեան ծրագիրները: Այսպէս եղաւ, օրինակ, Կարսի, Նախիջևանի, Չանդեկուրի Հայաստանին կցելու խնդիրներու վերաբերմամբ, որոնք քննութեան առնուեցան եւ լուծուեցան Թիֆլիսի մէջ:

Թիֆլիս զացած եմ նոյնպէս բանակցելու համար Հայաստանի սահմաններու մասին զօր. Պիչի հետ, որ Կովկասի մէջ եղած անգլիական զօրարանակի քաղաքական բաժնի վարիչն էր: Թիֆլիսի մէջ տեղի կ'ունենային եւ իմ բանակցութիւնները ամերիկեան բանակի զննապետներ՝ Հասկելի եւ Բէյլի հետ՝ Ատրպէջանի հետ եղած ընդհարման առթիւ:

Այսպիսով Թիֆլիսը Դաշնակիցներու քաղաքական կեդրոնն էր նաեւ այն խնդիրներու լուծման համար, որոնք Հայաստանի եւ Հայերու համար առաջնակարգ կարեւորութիւն կը ներկայացնէին:

Պէտք է ըսեմ, որ Թիֆլիսի այդ պերակոտող դիրքը բացասական ազդեցութիւն կ'ընէր ընդունուելիք որոշումներու վրայ: Դաշնակիցներու գլխաւոր կեդրոնավայրը ենթակայ չէր հայկական իրականութեան, հայ տեղական կեանքի եւ անոր հակապահանջներու անմիջական տպաւորութիւններուն: Ամէն անգամ պէտք կ'ըլլար այդ բոլորը պարզել բարձր քոմիսարներու առջեւ, պէտք կ'ըլլար համոզել եւ ազդել անոնց վրայ՝ բերելով ապացոյցներ իրականութենէ մը, զոր անոնք յաճախ չեն տեսած սեփական աչքերով:

Երբ 1920 թ. Օգոստոսին առիթ ունեցայ «Անկախութեան Փոխառութեան» համար այցելել Փարիզ եւ Լոնտոն, այդ հանգամանքի վրայ եւ հրաւիրեցի Անգլիոյ եւ Փրանսայի արտաքին գործերու նախարարութիւններու ուշադրութիւնը ի դէմս Պալչօրդի եւ Վանգիտարի: Անոնք խոստացան շտկել այդ թերին, բայց աւա՞ղ, չորս ամիս յետոյ Հայաստանը դարձաւ խորհրդային եւ բոլոր ծրագիրները խորտակուեցան մինչեւ անորոշ ապագան:

Ուրեմն, Դաշնակից ուժերու կեդրոնը — քաղաքական եւ վարչական — կը գտնուէր Թիֆլիս: Գլխաւոր տարրը, որ կը զերիշխէր պիտուորական ուժով եւ քաղաքական ազդեցութեամբ անդլիականն էր: Գործերը կը ղեկավարէր անդլիական բարձր քոմիսարը: Սկիզբը անոնք զօրավարներ էին՝ Ֆորեստիկ-Ուսկեր, Կրրբի, Ասըր, Պիչ, յետոյ եկաւ քաղաքական անձ մը, Ուսարրուպ, իսկ անկէ յետոյ — եւ այդ վերջին պերպոյն քոմիսարն էր — զնդապետ Ստոկս:

Քանի որ ինձ յաճախ միեւնոյն խնդրի մասին առիթ կը ներկայանար խօսելու բոլոր պերպոյն քոմիսարներու հետ, կրնամ վկայել, որ շատ անգամ ամէնէն Հակոբ խնդիրներու վերաբերմամբ անոնք մէջ կատարեալ համաձայնութիւն գոյութիւն չունէր, եւ անոնք իրարու հետ կը վիճէին. մանաւանդ այդ աչքի կ'իջնար Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի ներկայացուցիչներուն միջեւ: Իտալիոյ ներկայացուցիչը աւելի կրտուրական ընթացք ունէր եւ շատ քիչ ազդեցութիւն՝ գործերու վրայ: Այսպիսով կարելի է խօսիլ անդլիական քաղաքականութեան մասին Կովկասի մէջ աւելի մեծ իրաւունքով, քան Դաշնակիցներու ընդհանրապէս: Քանի որ այդ քաղաքականութեան արտայայտութիւնները բազմաթիւ էին եւ անհնարին է կանգ առնել բոլորին վրայ, եւ կը պերպասեմ տալ անոնց զլիաւոր գիծերը միայն:

Ի՞նչ կը փնտռէր եւ ինչի՞ կը ձգտէր անդլիական քաղաքականութիւնը Կովկասի մէջ: Անդլիացիներու երեւալու առաջին վայրկեանէն, այսինքն 1918 թ. վերջին օրերէն եւ 1919 թ. սկիզբի ամիսներէն անոնք անկասկած կ'ուղէին յաջողցնել Երկու նպատակ. նախ՝ ամբացնել անդրկովկասեան հանրապետութիւններու անկախութիւնը՝ օգտուելով միաժամանակ Բարուի նախնի, եւ երկրորդ՝ ստեղծել հիմունքներ տարպէջանեան մահմետական հանրապետութեան՝ զարձնելով զայն ուժեղ եւ կենսունակ:

Այդ քաղաքականութիւնը կը տանէր Բարուի մէջ զօրավար թոմսոնը՝ առաջին անդլիական զօրավարը, որ մտեր էր Բաքու Միջազգային եւ Պարսկաստանէն: Անոր տուած հրահանգները Ղարաբաղի եւ Չանդեզուրի մէջ կ'իրագործէր զնդ. Շատելուրտը:

Այդ երկու նպատակներու մէջ զուգընթացաբար Անդլիացիք այն ժամանակ կ'աշխատէին անպայման ազատել Կովկասը թրքական դրաւումէ եւ խիստ միջոցներով ցոյց տալ թուրքերուն, որ անոնք իսկապէս եւ փաստօրէն պարտուած էին: Ուժեղացնելով մահմետա-

կան Ատրպէջանը, անոնք կը թուրացնէին մահմետական թուրքեան: Այսպէսով այդ ոչ զուտ մահմետական քաղաքականութիւն էր, այլ քաղաքականութիւն մը որուն նպատակն էր ուժեղացնել Ռուսաստանի սահմանի մէջ գտնուած եւ հարուստ նաւթահորերու տէր երկրատար պետութիւն մը: Հիւսիսային Կովկասի սահմաններու, Տաղաւանի եւ Չեչենայի մէջ, Անդլիացիները այնքան ալ զործունեայ չէին: Այնտեղ չկային անդլիական զօրքեր, կային միայն առանձին սղաններ:

Անդլիական զործոն քաղաքականութեան առաջին քայլերը Կովկասի մէջ եղան, մէկ կողմէն ամէն տեսակ ջանքեր Ատրպէջանի սահմաններու մէջ մացնելու Ղարաբաղի եւ Չանդեզուրի հայկական շրջանները, այնտեղ ամբացնելու նահանգապետի պաշտօնով նշանակուած տարթ. Մուսթաֆայի Սուլթանովի հեղինակութիւնը եւ միւս կողմէ՝ զօրավար Շիւքրէի հրամանատարութեան տակ գտնուած թրքական զօրքերու հետացումը Կարսի շրջանէն:

Որքան երկրորդ նպատակը՝ թուրք զօրքերու հետացումը կ'ողջունուէր Հայերու եւ հայկական կառավարութեան կողմէն, նոյնքան առաջին նպատակը կը ջգտանային եւ նոյնիսկ կը զայրացնէր հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերը եւ կուսակցութիւնները:

1919 թ. սկիզբը (Փետրուար 24ին) զօր. Ասրը, անդլիական բարձր հրամանատարութեան ներկայացուցիչը Երեւանի մէջ հետեւեալ պայմաններու ուղղից Հայաստանի արտաքին գործերու նախարարին.

«Չերդ գերագանցութիւն,
«Պատիւ ունիմ Ձեզ հաղորդել հետեւեալ ռատիօգրի թարգմանութիւնը, որը մեկի ստացանք զօրավար Ֆորեստիկ Ուսկերէ.

«Զօրավար թումսոնը Բաքուից հեռագրում է, թէ դո՛ւտոր Սուլթանովը գնում է Շուշի իբրեւ ընդհանուր նահանգապետ Զանգեզուրի, Շուշու եւ Ղարաբաղի շրջաններու:

«Նա այդ անում է առանց դիմելու որեւէ պահանջ պապալայում ատրպէջանեան վարչութեան վերաբերմամբ. նա այնտեղ գնում է միայն օրէնքը եւ կարգը պահպանելու համար:

«Նրան թոյլ չի տրուած գինուրական ուժի դիմելու եւ յայտարարուած է, որ եթէ նա չաշխատի modus vivendi յաջողցնելու համար եւ չսահմանափակի ազգամիջեան վեճերը, նա կը հեռացուի պաշտօնից: Նա ընդունակ մարդ է եւ եթէ գանկանայ, կարող է շատ բան անել այդ շրջաններում, ուր լաւ ծանօթ է եւ որտեղ Մուսաւաթ

կուսակցության ֆազակական պարագլուխն է. բայց շատ կարելի է, որ նա չկատարէ իր խոստումները: Մայր Մասսեռը, Պենջակի 54րդ գնդից, կ'ունենայ հսկողութիւն այդ խնդրում եւ միեւնոյն ժամանակ կը կարգադրի Անդրանիկի զօրքերի հեռացումը, որոնք պիտի գնան տեղաւորուելու Ազդա եւ Շուշի»:

«Ընդունեցէք, Ձերդ գերագանցութիւն, իմ անկեղծ համակրութեան զգացմունքները:

Վ. ԱՍԸՐ

Բրիտանական Գերագոյն կոմիսարի ներկայացուցիչ Երեւանում Նորին Գերագանցութիւն Արտաֆին Գործ. Նախարարին Երեւան, 24 Փետր. 1919»

Զօրավար Ասրրի այս հաղորդագրութեան, Հայաստանի կառավարութիւնը անմիջապէս պատասխանեց հետեւեալ պաշտօնական գրութեամբ.

Փետրուար 1919

«Բրիգադ-գօրավար Ասրր, անգլիական ներկայացուցիչը Երեւանում, ինձ հաղորդեց ֆրանսերէն քարգանցութիւնը գօրավար Թումսընի մի հեռագրի, որը Ձերդ գերագանցութիւնը ստացել է Բաֆուից:

«Հեռագիրը հաղորդում է, որ «դոֆտոր Սուլթանովը գնում է Շուշի իբրեւ ընդհանուր նահանգապետ Ջանգեզուրի, Ջերբայիլի եւ Ղարաբաղի շրջանների եւ որ նա այդ անում է առանց դնելու որեւէ պահանջ ապագայում ստրպէջանեան վարչութեան վերաբերմամբ:

«Հայաստանի կառավարութիւնը չի կարող համարել գօրավար Թումսընի հեռագրի հաղորդելու փաստը, իբրեւ արտայայտութիւն նոյնիսկ անուղակի նախաջաման Ատրպէջանի կառավարութեան քէկուդ ժամանակաւոր գերիշխանութեան իրաւունքի՝ այն գաւառների վիճելի շրջանների վրայ, որոնք այժմ պէտք է ենթարկուեն դոֆտոր Սուլթանովի իշխանութեանը:

«Հայաստանի կառավարութիւնը իր ժամանակին բողոք է յայտնել Ատրպէջանի կառավարութեան այս գլխաւոր նահանգապետութեան հաստատելու առթիւ:

«Հայաստանի կառավարութիւնը այս խնդրի վերաբերմամբ եւս սպասում է խաղաղութեան խորհրդածողովի վճռին. եւ գտնում է, որ մինչեւ այդ որոշման օրը, ներկայումս գոյութիւն ունեցող գոյավիճակը պէտք է պահպանուի, եւ անկասկած, չի կարող փոխուիլ Ատրպէջանի կառավարութեան միակողմանի կարգադրութեամբ:

«Հայաստանի կառավարութեան համար հետաքրքիր կը լինէր իմանալ, արդեօք հաղաղութեան խորհրդածողովի կողմից 24 Յունուարի 1919 թ. ընդունուած որոշումը հաղորդուած է եղել Ատրպէջանի կառավարութեանը, ինչպէս նա հաղորդագրուել է Հայաստանի կառավարութեանը 19ին Փետրուարի 1919 Ձերդ գերագանցութեան միջոցով:

«Ընդունեցէք, խնդրեմ, Ձերդ գերագանցութիւն, իմ խորին յարգանացս հաւաստիքը:

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ՆԱԽԱՐԱՐ՝
Դիւանապետ՝

Նորին գերագանցութեան
Զօրավար Ֆորեստիէ Ուոկեր
Բրիտանական ուժերու հրամանատար
Անդրկովկասում՝ Թիֆլիս»:

Այս երկու հաղորդագրութիւնները չափազանց ընտրոշ են ըմբռնելու համար այն միանշանակ անվերջ շփումները, ընդհարումները եւ պատերազմական գործողութիւնները, որոնք յետոյ տեղի ունեցան եւ կը շարունակուէին անընդհատ երկու տարի:

Այժմ յետադարձ ակնարկ ձգելով՝ կարող ենք ըսել, որ այդ ընդհարումներու հիմնական պատճառը՝ սահմաններու մասին եղած մշտական վէճն էր, որ իր կողմէ կը ծագէր Ղարաբաղի եւ Ջանգեզուրի վրայ ունեցած իրաւունքներու տարբեր ըմբռնումէն: Տնտեսապէս Ղարաբաղը կապուած է Բաքուի հետ, իսկ ազգագրական եւ քաղաքական տեսակէտէն՝ Հայաստանի հետ: Այստեղէն կը ծագէր վէճը:

Անգլիական իշխանութիւնը ամենայն միջոցներով կը պաշտպանէր Ատրպէջանի յաւակնութիւնները. Հայաստանը բոլոր մը անգամ չէր հաշտուեր Ղարաբաղը եւ Ջանգեզուրը Ատրպէջանին դիջելու հնարաւորութեան հետ: Այդ շրջաններու հայ ազգաբնակչութիւնը անպայման կը ձգտէր միանալ Հայաստանին:

Գնդ․ Ծառեյուրորտը սկսաւ այն բանով, որ առաջարկեց Անդրանիկին թողուլ Զանգեզուրը, որ ան մտեր էր Նախիջևեանէն՝ Պարսկաստանէն վերադառնալով։ Անդրանիկը հեռացաւ անդլիացի կապիտան Գիրբոնսի ուղեկցութեամբ։ Գնդ․ Ծառեյուրորտը եկաւ Գորիս, և այդ միջոցին անդլիական հրամանատարութիւնը խնդրեց ինձ ուղարկել այնտեղ կառավարութեան կողմէ լիազօր մը համոզելու համար հայ ազգաբնակչութիւնը հանդիստ մնալ։

Ես ուղարկեցի Գորիս իշխան Յովսէփ Արզութեանը։ Իշխանը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի խնդրին մէջ առհասարակ չափաւոր տեսակէտներ ունէր։ Ան այս կարծիքին էր, որ պէտք է բաժնել Ղարաբաղն և Զանգեզուրը Զարազի գծով։ Բայց ան ականատես էր եղեր ազգաբնակչութեան կողմէ այնպիսի թշնամութեան զէպի զնդ․ Ծառեյուրորտի առաքելութիւնը, որ վերադառնալով՝ գեկուցեց կառավարութեան, որ ազգաբնակչութիւնը լսել անդամ չ'ուզեր Ատրպէջանի հետ միանալու մասին։ Ժողովուրդը ուղղակի կը սպառնար Ծառեյուրորտին։

Անդլիացիներու հոգեբանութեան մէջ ներկայ պարագային դեր կը խաղար երկու հանդամանք։ Կ'րսեմ այդ՝ հիմնուելով անդլիացի զօրավարներու խօսքերուն վրայ։

Նախ՝ անոնք կ'ակնարկէին այն ահապին հոգամասերու վրայ, որ Հայաստանը պիտի ստանար Թրքահայաստանի վեց վիլայէթներու մէջ, այն ինչ Ատրպէջանը ոչ մէկ կողմէ չէր կրնար բնդարձակուիլ, բացի Ղարաբաղէն։ Երկրորդ՝ Ղարաբաղի լեռները՝ Ատրբայջանի բնական սահմաններն են, որովհետեւ Հայաստանի անցքերը զէպի Կուռ գետի հովիտը Եուզիսի և Ասկերանի վրայով ուղղակի կը սպառնան Ատրպէջանի ապահովութեան։ Իսկ Հայերը կը գտնէին, որ Ղարաբաղի ժողովուրդը իր պատմական անցեալով և ուժեղ, քաջ ու անկախ հովիտ վայրէջում Հայաստանի ողնաշարը կը ներկայացնէ։

Այդ վէճերու հետեւանքն էր ապստամբութիւն և զրեթէ բացարձակ պատերազմ Հայաստանի և Ատրպէջանի մէջ։

Մնացած հողային խնդիրներու մէջ անդլիական քաղաքականութիւնը չէր տարբերէր հայկականէն։ Անդլիացիք, ինչպէս ըսի, յաջողուցին, որ մենք տիրանանք բազմաթիւ մահաճակատի շրջաններու, որոնք այն ժամանակ բոլորովին զրկուած էին հայ ազգաբնակչութեան։

Երեւանի հայ քաղաքական շրջաններու մէջ երբեմն կը շփոթէին Անդլիացիներու քաղաքականութիւնը Ղարաբաղի մէջ առհասարակ անոնց մահաճակատի քաղաքականութեան հետ։ Կը կարծէին,

որ միշտ և ամէնուրեք Անդլիացիք կը պաշտպանէին մահաճակատները, բայց այդ սխալ է։ Անոնք կը պաշտպանէին մահաճակատները այնտեղ, ուր, իրենց կարծիքով, այդ կը պահանջէին Ատրպէջանի կենսունակութեան պայմանները։

1920 թ․ Անդլիայ աջակցութիւնը Հայաստանի վերաբերմամբ արտայայտուեցաւ Հայաստանի բանակի համար 40,000նոց զէնք և ռազմամթերք ուղարկելով, որ այն ժամանակուայ զինեցով կ'արժէր 1,200,000 Փունտ սթերլինգ։ Հայերը կը մեղադրէին Անդլիացիները այն բանի մէջ, թէ այդ զէնքը հասաւ շատ ուշ, թէ զէնքը այն տեսակէն չէր, որուն սովոր էին հայ զինուորները, և այդ մեղադրանքներն ու զժգոհութիւնը զուգարկուեցան 1920 թ․ աշնան հայ-տաճկական պատերազմի անյաջող ելքի հետ։

Երբ ուշի ուշով կ'ուսումնասիրես այն ժամանակուայ անդլիական քաղաքականութիւնը, սղարկ կը տեսնես, որ Անդլիա կ'ուզէր, որ Հայերը, ինչպէս և կովկասեան միւս ազգութիւնները, կարենային ետ մղել բուլշեւիզմի յառաջխաղացումը և տիրել Թուրքիոյ հայկական վիլայէթներուն։ Իրենց ուժերով, իրենց սեփական ուժերով Հայերը չկրցան բնել այդ։ Եւ երբ Անդլիացիք սկսան հասնալ, որ Հայերը չեն կրնար իրապարծել առաջադրուած նպատակները, սկսան պաղլի Հայերէն։

Անդլիական Բարձր․ քաղաքացիական պաշտպան Անդլիացիներու համար բնորոշ նախադասութիւն մը․ «Անգլիան խաղ բրաւ անլաջող ճիւղ վրայ», այսինքն, որ Հայաստանի և Հայերու վրայ դրած թուղթը չհասնեցաւ, քանի որ Հայերը անկարող եղան իրագործել այդ զժուարին խնդիրը, որ վեր էր անոնց ուժերէն։

Ինչ կը վերաբերի Անդլիացիներու տեսակէտին Հայերու քաղաքական պահանջներու մասին, Հայաստանի սահմաններու, անոր ծովային ելքի մասին պէտք է ըսել, թէ այդ խնդիրներու քննութիւնը և լուսարանութիւնը յանձնուած էր զօր․ Պիչին, որ կը վարէր անդլիական անդրկովկասեան զօրութեան քաղաքական մասը։ Ան երկար խորհրդակցութիւններ ունեցաւ ինձի հետ այդ խնդիրներու շուրջ, հաւաքեց շատ թանկագին նիւթեր, կազմեց ճիշդ մանրամասն վիճակագրութիւն և ներկայացուց Հայաստանի սահմաններու մասին իր նախադիժը, որ շատ կը մտնար նախագահ Վիլսոնի որոշած սահմաններուն։

Այն տեղեկութիւնները որ ևս այն ժամանակ ունէի, ցոյց կու տային, որ զօր․ Պիչը հաւատացած էր, թէ զրեթէ բոլոր Հայերը, ուր որ ալ գտնուին, հետզհետէ պիտի գան և հաստատուին

Միացեալ Հայաստանի մէջ: Ես կը կարծեմ, որ եթէ ոչ բոլորը, գոնէ խոշոր մեծամասնութիւնը Հայերու իսկապէս պիտի երթային Հայաստան:

Անգլիական զինուորները՝ հնդկաստանցի զուրկոսները, շատ լաւ կը վերաբերուէին մեր ժողովուրդին, եւ չեղաւ ընդհարման ոչ մէկ դէպք: Միւս ազգերու զինուորներ Հայաստանի մէջ բոլորովին չեղան, բացի երեք չորս զինուորներէ, որոնք կային Փրանսական ներկայացուցչութեան մօտ:

Անգլիական անուան եւ դրօշակի վարկը շատ բարձր էր, եւ մենք անոր վրայ յոյսեր կը դնէինք, երբ կը կազմէինք դէպի Թուրքաց սահմանը առաջանալու ծրագիրը՝ Սեւրի դաշնագրով մեզի տրուած սահմաններուն տիրանալու համար: Զօր. Պիչի, գօր. Նազարբէկեանի եւ Գրոյի հետ մենք մշակեցինք ծրագիր Թուրքիա մտնելու, որոշեցինք սննդատու կայաններու կէտերը, զօրքերու տեսակները ու կազմը: Առաջին հերթին Լնթադրուած էր առաջ շարժել զօրարածին մը 5000 հոգիէ բաղկացած, 200 անգլիական զինուորներու ուղեկցութեամբ, որուն հետեւանքով մեր զաղթականները աստիճանաբար պիտի մտնէին իրենց հայրենի երկիրը:

Այդ ծրագիրները բաւականաչափ մշակուած էին 1920 թ. գարնան: Բայց անոնց զործադրութիւնը կը ձգձուէր Փարիզէն եւ Լոնտոնէն սպասուած կարգադրութեան բացակայութեան պատճառով: Երեւանի մէջ պարզ կը զգայինք, որ մեր առջեւ կանգնած են հրատապ հարցեր — զինուորական ուժի կազմակերպութեան, Թուրքերու հետացման եւ զաղթականներու վերահաստատման վերաբերմամբ: Մենք կը զիմէինք Դաշնակիցներու ե՛ւ գրաւոր կերպով ե՛ւ բերանացի հէնց այդ խնդիրներով. եւ իբրեւ բազմաթիւ այդպիսի զիմումներու նմոյշ ես կը բերեմ այն յուշագիրը, որ տրուեցաւ Փրանսական ներկայացուցչի կապիտան Պուատեպարին Փրանսական կառավարութեան ուղարկելու համար:

Երեւան, 6 Մարտի 1919

Թիւ 470

Հ. Հ. Արտաքին Գործերի նախարարութիւն.

Յուշագիր՝ տրուած կապ. Պուատեպարին, Փրանսական զինուորական միասնայի ներկայացուցիչին Երեւանում, Փրանսական կառավարութեանը ներկայացնելու համար:

«1. Անհրաժեշտ է արագ կարգադրութիւններով եւ եռանդուն միջոցներով հեռացնել հայկական հողամասերից քրքական զինուորներին եւ սպաներին, որոնք դեռ եւս գտնուում են այնտեղ: Մինչեւ այժմ օտմանեան գորացրոււմը չի իրագործուել Հայաստանում, եւ մեծաքանակ զինուած խմբեր թուրք սպաների ղեկավարութեամբ գտնուում են Ալսալցիսայի, Ալսալալալալի, Կարսի, Արտահանի, Նախիջեւանի շրջաններում՝ հասնելով մինչեւ Էրզրում, Երզնկա, Ալաշկերտ, Բիքլիս, Վան:

«2. Բանալ Հայաստանի նախապարհները եւ այնտեղ հաստատել կանոնաւոր հաղորդակցութիւններ, գլխաւորապէս Տրապիզոնի, Էրզրումի-Երզնկայի, Կարսի-Ալեքսանդրապոլի-Էրզրումի, Իգդիր-Բայազետի եւ Վանի միջեւ: Այս նպատակով պէտք է կարգի բերել նախապարհները, կամուրջները, նրանց վրայ զինուորական պահապաններ նշանակել, ձեռք բերել տեղափոխութեան միջոցներ (օտոմօբիլներ):

«3. Կազմակերպել հայկական զինուած ուժ Հայաստանում, նրան միացնել այն գորաբաժինները, որոնք գտնուում են Հայաստանի սահմաններից դուրս, դնել այդ գործերը Փրանսական սպաների հրամանատարութեան տակ եւ նրանց համար հայթայթել ռազմամրքեր, հագուստ եւ բոլոր զինուորական անհրաժեշտ միջոցները, ինչպէս եւ պաշարեղէնը:

«Ապագայ Հայաստանի կազմակերպութիւնը անհնարին է առանց այս երեք հիմնական խնդիրներու լուծման:

«Բացի դրանցից, իբրեւ անյետաձգելի խնդիր, կազմակերպել, որքան հնար է շուտով, հայ գաղթականների վերադարձը, որպէսզի կարելի լինի արագութեամբ վերականգնել տնտեսական կեանքը:

«Այժի առաջ ունենալով, որ այն շրջանները, ուր պէտք է ուղարկուին գաղթականները, բոլորովին աւերուած են, պէտք է անհրաժեշտ միջոցների ձեռնարկել հետեւեալ հարցերի լուծման համար. ա) մատակարարումը, բ) բանդուած տների եւ աւերուած գիւղերի վերականգնում եւ վերաշինութիւն տեխնիկական տեսակէտից (երկրագործական մեքենաներ, արհեստների գործիքներ եւ այլն). գ) առողջապահական միջոցների կազմակերպութիւն:»

Ա. ԽԱՏԻՍԵԱՆ

Նոյնանման յուշագրերով Հայաստանի կառավարութիւնը դիմեր է իր պատուիրակութեան միջոցով Փարիզի վեհաժողովին: Պատ-

ուիրակութեան գործերու մէջ կարելի է դտնել բազմաթիւ յուշա-
դրեր նման բովանդակութեամբ, բայց ամբողջ դժբախտութիւնն այն
էր, որ մեծ պետութիւնները 1919 թ. եւ 1920 թ. մէկ մասի ըն-
թացքին ամբողջապէս գրադուած էին գերմանական հարցով, եւ այդ
միջոցին Թուրքերն ու բուլղարիկները կարողացան կազմակերպել բա-
նակ ու կազմել ծրարներ, որոնց նպատակակէտն էր Կովկասեան
Հանրապետութիւններու վերացումը: Եւ երբ հերթը հասաւ Թուր-
քիոյ հետ կնքուելիք դաշնագրին ու Հայկական Հարցին, Փարիզի
վեհաժողովն արդէն կորսնցուցեր էր իր հեղինակութիւնն ու համալքը:

Ատոր հետ միաժամանակ կ'իյնար անոր հեղինակութիւնը
նաեւ Կովկասի մէջ, ուր, ինչպէս եւ ամէն տեղ, նախ եւ առաջ կը
զնահատուի ուժը: Այս տեսակէտէն շատ բնորոշ է միջադէպ մը, որ
ինձի պատմած է զօր. Պիշը.—

Անդլիական կատարութիւնը անոր յանձնարարներ էր երթալ
պարսկական Ատրպէջան, անցնիլ Պոյ, Սալմաստ եւ տեսնել քրտա-
կան ցեղերն ու յայտնի քրտական ցեղապետ Սմկոն: Երբ զօր. Պիշ
կ'անցնի Թուրքի վրայով, այնտեղի նահանգապետը կը խնդրէ իր-
մէ ազդել Սմկոյի վրայ, սրպէսզի ան ընդունի պարսկական իշխա-
նութիւնը: Զօր. Պիշ կը խտտանայ խօսիլ Սմկոյի հետ եւ համոզել
զայն ենթարկուելու նահանգապետին: Երբ զօր. Պիշ խօսք կը բանայ
այդ մասին, Սմկոն կը պատասխանէ.

«Ձեմ հասկնար մէկ բան. ի՞նչ կը ոչանակէ նահանգապետ:
Ինչո՞ւ ան չի ձերբակալեր զիս: Ձէ՞ որ ես իրեն չեմ հպատակիր եւ
ան պարտաւոր է զիս ձերբակալել: Իսկ եթէ ան զիս չի կրնար ձեր-
բակալել, ուրեմն ուժ չունի, եւ այն ժամանակ ա՛լ ինչ նահանգա-
պետ է եւ ինչո՞ւ պէտք է հպատակիմ իրեն»:

Պատկերներ տեղի է ունեցեր Երեկոյեան. իսկ առաւօտ-
եան Սմկոն ցոյց է տուեր զօր. Պիշի իր զօրքը՝ 800 զինուած ձիաւոր-
ներ: Եւ զօր. Պիշ հասկցեր էր Սմկոյի պատճառարանութիւնը:

Երբ եւ հարցուցի զօր. Պիշին, թէ ինք ի՞նչ էր պատասխա-
նած Սմկոյին, ան բաւ, որ անոր պատճառարանութիւնը գտեր էր
հիմնաւոր եւ ընծայեր էր անոր 800 անդլիական ոսկի:

Սկիզբները, 1918 եւ 1919 թ., Թուրքերը կը զգային այդ ուժը
յանձին անդլիական զօրքերու, իսկ 1920 թ. Անդլիացիները սկսան
հեռանալ Կովկասէն, եւ միայն դատարկ հրամաններն ու սպառնա-

լիքները պարեպան ազդեցութիւն գործել: Սկսաւ Անդլիոյ ազդե-
ցութեան անկումը: Ինչո՞ւ հետացան անդլիական զօրքերը: Ես չգի-
տեմ ուրիշ բացատրութիւն, քան խաղաղասիրական հոսանքի ծաւա-
լիլը Անդլիոյ մէջ, բանուորական շարժման ուժեղանալը, որ կը պա-
հանջէր զօրացում եւ զինուորական ծախքերու կրճատում:

Երբ Անդլիոյ մէջ վճռուեցաւ Կովկասը դատարկելու հարցը,
մենք ամէն միջոց ձեռք առինք, որպէսզի Հայաստանի մէջ ժամա-
նակ մը եւս մնան անդլիական զօրքերը, բայց չյաջողեցանք որեւէ
յուրջ արդիւնքի հասնիլ:

Հարց էր բարձրացած 40.000 խտարկան զօրքեր ուղարկելու
մասին: Ես ատաշարկութիւն ստացայ բնակարաններ պատրաստելու
8000 խտարկան զօրքերու համար Հայաստանի մէջ. բայց այդ զօր-
քերը չեկան: Ինչպէս յետոյ իմացանք, պատճառները նոյնն էին:
Խտարկոյ մէջ բանուորները կը հրամարէին Բաթում գացող շողենա-
ւերը բեռցնել: Սկսուեր էին բողոքի գործադուլներ. Հիւսիսային
Խտարկոյ մէջ կ'ուժեղանար բուլղարիքը: Այսպէս փոխուեցաւ զօրքեր
ուղարկելու կարողարթութիւնը, եւ Հայաստանը մերկացաւ դաշնակից
զօրքերէն:

Իտալիան, առհասարակ, աւելի կը հետաքրքրուէր Վրաստա-
նով, քան Հայաստանով՝ գտնելով զոն իրեն համար հարկաւոր ան-
տառը, քարածուխը եւ մանկանկար: Մերակուտական Կոնտիի իտա-
լական առաքելութիւնը այդ մասին ինձ բացարձակ յայտարարեց:
Հայաստանի մէջ չկային մեծ հարստութիւններ, որոնք կարողանա-
յին զբաւել Իտալիոյ եւ ուրիշ եւրոպական երկիրներու զբամատի-
րական շրջանակները:

Ֆրանսական զինուորական գործիչները՝ զնդ. Շարտինիի եւ
կապ. Պուատեպար անձնապէս միշտ կողմնակից էին Փետերաքիւ
սկզբունքի եւ միշտ կը համոզէին մեզ պահպանել, որքան հնար է,
սերտ կապ Ռուսաստանի հետ: Ֆրանսայի քաղաքացիական գործա-
կալները նոյնպէս կը բաժնէին այդ կարծիքները. այստեղ կ'արտա-
յայտուէր Ֆրանսայի ձգտումը՝ տեսնել հօգր Ռուսաստան, իբրեւ
դաշնակից՝ Գերմանիոյ դէմ: Անկախ Կովկասի պաշտպարը զանոնք
չէր սպեւորեր: Կովկասի անջատման մէջ անոնք կը տեսնէին Ռու-
սաստանի թուլացումը եւ անկեղծօրէն հաւատացած էին, որ Արեւ-
ելքի փոքր ազգերը կարիք ունէին պաշտպանութեան՝ մեծ ազդերու
կողմէ:

Այդ պատճառով Ֆրանսական քաղաքականութիւնը անդոյն էր
եւ ոչ-գործօն:

Փոքր պետութիւններէն Հայաստանի հետ յարաբերութիւններ ունէին Յունաստանը՝ Պոնտոսի խնդրի, զաղթականներու եւ կարսի շրջանի յոյն զիւղացիներու մասին: Այդ հարցերուն համար Երեւան էր եկեր մետրոպոլիտ Խրիստոսը, որ բանակցութիւններ վարեց Հայաստանի կառավարութեան հետ՝ Հայաստանի եւ Պոնտոսի միջեւ համաձայնութիւն կայացնելու մասին: Բանակցութիւնները կատարուեցան Երեւանի մէջ եւ վերջացան համաձայնութեամբ, որու մէջ յետոյ մենք մտցուցինք յրացումներ ու վերջնական ձեւով համաձայնութիւնը խմբագրուեցաւ. մետրոպոլիտ Խրիստոսը ուղղուած իմ հետեւեալ նամակի մէջ.

Հ. Հ.

Մինիստր-նախագահ

17 Յունուար 1920 Թիֆլիս.

«Գերապատիւ տէր,

«Ի լրացումն իմ 10ից Յունուարի թիւ 173 գրութեան պատիւ ունիմ յայտնելու Ձեզ, որ աչքի առաջ ունենալով, որ Ձերդ գերապատուութեանը ներկայացրած գրութիւնը բնութիւն է եւ ընդունուել կառավարութեան եւ պարլամենտական շրջանների կողմից, ես իրաւունք չունեմ մտցնել նրա մէջ նոր փոփոխութիւններ եւ որեւէ լրացումներ առանց նոյն մարմինների լիազօրութեան, աչքի առաջ ունենալով նոյնպէս, որ ներկայումս այդ գրութեան նիւթ կազմող հարցերը Հայաստանի եւ Պոնտոսի պատուիրակութիւնների խորհրդակցութիւնների առարկայ են կազմում: Եւ չընկնելու համար հակասութեանց մէջ յիշեալ պատուիրակութիւնների հետ, ես, անհրաժեշտ եմ համարում ի լրացումն նախորդ գրութեան անել հետեւեալ յայտարարութիւնները.

«Պոնտոսը կազմելով Հայաստանի մի դաշնակից մասը՝ վայելում է կատարեալ ինքնավարութիւն իր ներքին գործերի մէջ, ունի իր տեղական պարլամենտը, եւ ունենալով բանակ միացած Հայաստանի Հանրապետութեան բանակի հետ մի ընդհանուր հրամանատարութեան տակ, եւ ունենալով գիւմուրական նախարարութիւն, դրամական սիստեմ, արտաքին ֆազակականութիւն, փոստ եւ հեռագրական վարչութիւն, ցամաքային եւ ծովային հազորակցութեան նախարարներ — այդ բոլորը ընդհանուր եւ միացեալ Հայկական Հանրապետութեան հետ, ինչպէս եւ միեւնոյն պետական փնանս-

ները, բացի տեղական փնանսներից, ունի միայն պարլամենտ Հայաստանին եւ Պոնտոսին վերաբերեալ ընդհանուր խնդիրների լուծման համար:

«Մնամ ամենամակեղծ յարգանքներով, Ձերդ գերազանցութիւն, Ձեր խոնարհ ծառայ, ԽԱՏԻՍԵԱՆ»:

Այս համաձայնութիւնը չիրադրուեցաւ, եւ Յոյներու պարտութիւնն յետոյ ամբողջ Պոնտոսը մաքրուեցաւ Յոյներէն:

Ձեխօ-Սլովաքիան ուղարկած էր Հայաստան տնտեսական պատուիրակութիւն: Ան հաստատեց կապեր, որոնք կը խոստանային փայլուն ապագայ:

Տոնի, Թերեկի, եւ Քուպանի կառավարութիւնները նոյնպէս ուղարկեցին առանձին պատուիրակութիւն Երեւան: Բայց ան ոչ մէկ քաղաքական հետեւանք ունեցաւ, ինչպէս եւ, առհասարակ, ոչ մէկ համաձայնութիւն կայացաւ. Հ. Հ. կառավարութեան եւ ուսու կամաւորական բանակի միջեւ:

Միակ լուրջ դրութիւնը, որ ստացուեցաւ կամաւորական բանակի ներկայացուցչէն Երեւանի մէջ, դնդ. Չենկելիչէն, այդ՝ պաշտօնական հաղորդագրութիւնն էր, թէ զօր. Դենիկինը de facto կը ձանձնայ Հայաստանի, ինչպէս եւ Վրաստանի եւ Ատրպէյջանի անկախութիւնը:

Երկրորդ քայլը զօր. Դենիկինի կողմէ եղաւ հայկական բանակի համար մէկ միլիոն փոմփուշտ առաջարկելը, բայց ատոնք մնացին ճանապարհին, Խրիմէն դէպի Պոլիս տեղափոխութեան միջոցին անհետացան եւ այնպէս ալ չհասան Հայաստան: Ոչ մէկ ուրիշ յարաբերութիւն Հայաստանը ուսու կամաւորական բանակի հետ չունեցաւ: Այդ եւս կը պնդեմ անվերապահօրէն:

Միացեալ Նահանգները Հայաստանի մէջ իսկապէս քաղաքական դործօն դեր չկատարեցին, բայց կրնային միջոցառել դեր խաղալ, եթէ իրադրութիւնը Ուիլսոնի զաղափարը Ամերիկայի կողմէն Հայաստանի Մանդատը ընդունելու մասին: Սակայն այդ զաղափարը հաւանութիւն չդուտաւ Ամերիկայի մէջ եւ Ամերիկայի դերը այնպէս ալ մնաց գուտ մարդասիրական: Բայց մանդատի խնդրի ուսումնասիրութեան համար Հայաստան եւ Թուրքիա ուղարկուեցաւ յատուկ յանձնախումբ մը զօր. Հարրոտի նախագահութեամբ: Այդ յանձ-

նախումբը անցաւ ամբողջ Թուրքիայով, եղաւ Սփազ, Էրզրում, Սարիզամիչ, Կարս, Երեւան, Թիֆլիս, Բաթում եւ ապա վերադարձաւ Ամերիկա: Սփազի մէջ զօր. Հարրորտը տեսաւ Մուսթաֆա Քեմալը, խօսակցութիւն ունեցաւ կառավարութեան նախագահ Բէնեֆ բէյի հետ, պարզեց անոնց տեսակէտները, եկաւ Կարս, այնտեղ տեսնուեցաւ նահանգապետ Ղորղանեանի հետ եւ 25 Սեպտեմբերին 1919 թ. հասաւ Երեւան:

Զօր. Հարրորտի առաքելութեան մասին մենք արդէն գիտէինք Փարիզէն մեր ստացած հեռագիրներէն: Գիտէինք, որ անոր զեկուցումէն շատ բան է կախուած, եւ լրջօրէն կը պատրաստուէինք անոր յանձնախումբը ընդունելու համար:

Հարրորտի գալէն ամիս մը առաջ կառավարութեան հաղորդուած էր գայն հետաքրքրող հարցերու ցուցակը, որոնց համար մենք կը պատրաստէինք շատ մանրամասն պատասխաններ: Շարք մը առանձին հարցեր յանձնուած էին մասնապէտներուն ղրելու համար. մօտ 25,000 ուրբի ծախսուեցաւ միայն իրր վարձատրութիւն զրոգաներուն. մօտ 40 մարդ կ'աշխատէր երկու ամիս: Ստացուեցան շատ ընդարձակ եւ թանկարժէք նիւթեր: Պատասխանները կ'ընդգրկէին Հայաստանի պատմութիւնը, քաղաքականութիւնը, տնտեսութիւնը, անոր հարեւաններու միճակը, ժողովուրդի, կառավարութեան, եկեղեցիի, արդիւնաբերութեան զրուցութիւնը, մէկ խօսքով տեղեկութիւններու այն ամբողջ ծաւալը, որոնց հիման վրայ կարելի է դադափար կազմել ժողովուրդի մը եւ պետութեան մը մասին:

Երեւանի մէջ զօր. Հարրորտը ընդունուեցաւ մեծ շուքով: Ժամը շին իմ ընկալարանը հաւաքուեցան բոլոր օտարազգի ներկայացուցիչները եւ ժամը 8ին, մենք դացինք զօրավարը եւ անոր յանձնախումբը զիմաւորելու քաղաքի սահմանը, Հրազդանի կամուրջի մօտ: Այնտեղ պատրաստուած էր յաղթական կամար մը: Ճանապարհին կանդնած էին զօրերը, որբերը եւ ժողովուրդի բազմութիւնը, որ բուռն խանդավառութեամբ զիմաւորեց Ամերիկացիները: Ազգային երգ, պատուոյ պահակախումբ, ողբերուած ողջոյններ, ծաղիկներ, — այս ամէնը տեսակ մը տօնական տրամադրութիւն կը ստեղծէին:

Հէնց նոյն երեկոյեան եւ երեք օր շարունակ մենք նիստեր ունեցանք: Յանձնախումբը կ'ուսումնասիրէր մանդատի խնդիրը: Պէտք է ըսել, որ Երեւան մտնելու նախօրեակին յանձնախումբը ճանապարհին Քիւրտերու կողմէ ենթարկուեալ էր հրացանաձգութեան. անոր սպաններէն մէկը թեթեւ կերպով վիրաւորուեալ էր. իսկ ինքնաշարժը

երեք տեղէն զնդակներ էր ընդունել: Այս դէպքը պարզ ցոյց էր տըւած զօր. Հարրորտին մեր հարեւաններու հօգեբանութիւնը:

Կառավարութիւնը առաջին օրն իսկ երեք ժամ խորհրդակցութիւն ունեցաւ զօր. Հարրորտի հետ: Ան ծանօթացաւ իւրաքանչիւր նախարարի կենսագրութեան, անոր կրթական պատրաստութեան, մէկ խօսքով՝ հետաքրքրուեցաւ բոլոր մանրամասնութիւններով: Նիստէն յետոյ կառավարութիւնը ճաշ տուաւ ի պատիւ զօրավարին եւ անոր ընծայեց թուր մը:

Գործնական մասին գիտելով՝ պէտք է ըսեմ, թէ ինչքան կարելի էր հասկնալ, զօրավարը, որ ընդհանրապէս սաստիկ վերապահ եւ լռակեաց մարդ էր, արդէն այն ժամանակ այն համոզմունքին էր յանդած, որ եթէ Ամերիկան պիտի ստանձնէ մանդատը, պէտք է ըլլայ ոչ միայն Հայաստանի, այլ ամբողջ Փոքր Ասիոյ եւ Անդրկովկասի վրայ, Արեւմտեան թիւղի սկսած մինչեւ Բաքու, այսինքն՝ Միջերկրականին մինչեւ Կասպից ծով: Այդ եզրակացութեան էր յանդեր յանձնախումբը, նկատի առնելով հաղորդակցութեան ճանապարհները, գլխաւորապէս ծովային եւ տնտեսական պայմանները:

Ամերիկացիները շատ կը զրազեցնէր այն հարցը, թէ ի՞նչպէս կապ պահպանել Հայաստանի հետ, Տարտանկլի փակուելու պարագային: Այդ պատճառով անոնք կը կարծէին, թէ պէտք է ամուր կերպով կանգնել Արեւմտեան թիւղի մէջ եւ Տարտանկլի փակման պարագային երկաթուղիով անցնել մինչեւ Կովկաս: Ատոր համար կը ծրարուէր երկաթուղային գիծ ամբողջ Փոքր Ասիոյ, Անատոլուի եւ Անդրկովկասի վրայով:

Միւս կողմէ, Ամերիկացիք կը կամենային մանդատի խնդիրը կապել վառելիքի, այսինքն՝ Բաքուի նաւթի խնդրի հետ: Անոնց կը թուէր, որ տնտեսական հայեցակէտէն Փոքր Ասիան եւ Անդրկովկասը կը ներկայացնեն ամբողջութիւն մը, որ հոգատար մանդատերի տեսակէտէն անկարելի է բաժնել, եւ ատոր համար Հարրորտի յանձնախումբը արտայայտուեցաւ յօգուտ միացեալ մանդատի:

Իր կատարած ուսումնասիրութիւնէն յետոյ, զօր. Հարրորտը գնաց Ամերիկա, եւ, ինչպէս յայտնի է, Ամերիկան սկզբունքով մերժեց մանդատը ընդունել: Այդ, ինչպէս եւ Հայաստանի սահմաններու խնդրի մէջ, նախագահ Ուիլսոնի բարեհաջակամութիւնը իրական հետեւանքներ չունեցան:

Ի միջի այլոց պէտք է ըսեմ, որ զօր. Հարրորտը ինձ հետ միակ մնալով իմ առանձնասենեակի մէջ, պատմեց, թէ ինձ ողջոյն է բերած Անգորայի կառավարութեան նախագահ Բէնեֆ պէյէն, որուն

հետ եւ ծանօթ էի զեւ Տրագիզոնի բանակցութիւններու ժամանակն, եւ որ Բէուֆ պէյը պատրաստ էր անմիջապէս բանակցութիւններու մէջ մտնել Երեւանի կառավարութեան հետ: Զօր- Հարբըրտ իր կողմէն խորհուրդ կու տար սկիւլ այլ բանակցութիւնները: Մենք այլ խորհուրդին չհետեւեցանք, հաստատեցան ըլլալով, որ մեր խնդիրը պիտի լուծուի Փարիզի մէջ: Ես մտայն զէզս, եթէ բանակցութիւններու մէջ ալ մտնէինք, հաստատելն զործնական եւ ցանկալի արդիւնքներ պիտի չստանայինք: Մենք մեր ամբողջ յայտը գրած էինք Փարիզի վրայ:

Եթէ յիշատակենք նաեւ բազարական սրտչ զերբ, զոր կ'աշխատէր խազայ զնոց- Հասկէլը, Կաղպուսթեան Վեհաժողովի յիսգոր մատակարարման գործին մէջ, եւ անոր փոխանորդ զնոց- Ռէյը, կըրնանք սպասած համարել ճիշտակեցներու զերբ կոպկոսի եւ մասնաւորապէս Հայաստանի մէջ:

Բայց զնոց- Հասկէլի զերբ, հայ ժողովուրդին սնունդ մատակարարելու, սրբերը խնամելու, արճնատանոցներ բանալու գործին մէջ՝ իրօք հսկայական էր: Իրբեւ պէտ ահաջին ոչ-բազարական կազմակերպութեան մը, որուն ցանցը կը տարածուէր ամբողջ Հայաստանի մէջ եւ որը զեղեցիկ կերպով կ'ըմբռնէր իր գործը եւ անձամբ կը մտնէր անոր բոլոր մանրամասնութեանց մէջ, Հասկէլը իր սնունդ ոսկի տաւելով գրած է հայ ժողովուրդի Փիզիքական զսլութեան պահպանման գործին մէջ:

Ան բամբակ էր Հայաստանը մէկ բանի շրջաններու- ամէն մէկ շրջան ունէր իր կառավարիչը, կառավարիչը ունէր իր պահետքը, ուր կը մտնէին պաշարեղէնը եւ հացուստը՝ Աւերամարտայի կեդրոնական պահեստէն:

Եւ մատակարարման գործի մեքենան պոստայ կու դար ամէն տեսակի ծանր դժուարութիւններու մէջ: Չկային բաւարար թիւով վիտաններ եւ չօգտակարէր՝ ապրանքներու տեղափոխութեան համար. չկային շինութիւններ՝ նոր սրբեր ընդունելու համար- յաճախ պէտք կ'ըլլար բնաւթիւն ընել զպրոցներու եւ կրօնականերու ապաստանարաններու մէջ: Կը պատահէր, որ ծառայողները կը բռնուէին զեղծութեան մէջ: Մէկ խոսքով գործը առաջ կը տարուէր մեծ գործաւարութիւններով: Գաղթականները չէին ուզեր զրկուիլ իրենց բամբակէրէն, կրբան կ'ուսուցնէին իրենց թիւր, կը սպառնային հաշուետեաններուն, եւ հոգ կը սեղծուէր բարութեան եւ անարդարութիւններու համար:

Շատ անգամ ինձ պատահէր է անձամբ միջամտել ընդհարում-

ներուն: Եւ խնամատարութեան նախարար բժ. Ա. Բարալեանի եւ անոր օգնական բժ. Յ. Տէր Միքայէլեանի հետ ամբողջ երեկոններով քններ ենք ցուցակները եւ սրտչեր իսկական կարիքի չափը:

Աշխատանքի երկար ամիսներ, հարիւրաւոր աշխատողներ, միլիոնաւոր կերակրուածներ, հազարաւոր մահէն փրկուածներ, բազմաթիւ զինուորներ, սրտնք իրենց քաղցր կը յաղեցնէին ամերիկեան ալիւրով, ծախսուած ասորներու միլիոններ — ահա Ամերիկացիներու մարդասիրական դործունէութեան իսկական պատկերը:

Եզրափակելով վերեւ ըստածները Կոմիտսի մէջ Դաշնակիցներու զերի մասին, եւ կրնամ ըսել՝ իմ անձնական տպաւորութիւններու հիման վրայ, որ Դաշնակիցները, զլիաւորապէս Անդլիացիները, իրենց ժամանման սկիզբի շրջանին, միանգամայն անկեղծօրէն կը ցանկային ամբողջել եւ հաստատել նորակազմ հանրապետութիւններու անկախութիւնը: Բայց անոնք չափազանց դաւադար կը լուծէին հասունցող հարցերը: Անոնց արուած էր շատ քիչ նախաձեռնութիւն եւ իրաւունք՝ ծագող հարցերը տեղւոյն վրայ վճռելու համար:

Այստեղէն տուած կու գար որոշ անխտանութիւն, անոնց ընդունակութեան վրայ կեանքը կանոնաւորելու համար:

Միւս կողմէ, Փարիզի Վեհաժողովը չափազանց կ'ուշացնէր Թուրքիոյ խնդիրներով զբաղուելը եւ քեմալականներուն ժամանակ տուաւ ուժեղանալու համար: Իսկ յետոյ, երբ Ռուսաստանը վերջացուց իր ներքին քաղաքացիական կռիւնները, Դաշնակիցները վախցան բարդութիւններէն եւ հեռացան՝ բախտի բերմունքին ձգելով նորակազմ հանրապետութիւնները:

Այդ պատճառով Դաշնակիցներու մասին, առհասարակ, մեր ժողովուրդը սկսաւ մտածել եւ արտայայտուիլ մեծ դառնութեամբ: Եւ այդ զղացումը մնաց մինչեւ այսօր: Ինչպէս այդ կ'ըլլայ շատ յաճախ, համաշխարհային քաղաքականութեան զլիաւոր զիծերը կը ստեղծուէին զոհերու համար աննկատելի կերպով, եւ հարուածները երեւան կու գային կարծես թէ անակնկալ, բայց այդպէս կը թուէր միայն առաջին հայեացքէն:

Պատմական վերլուծութենէն պարզ կ'երեւայ, որ Դաշնակիցները եկան Կոմիտս ո՛չ թէ կոմիտսեան ժողովուրդներու սիրոյն համար եւ հեռացան այնտեղէն, ո՛չ թէ թշնամութենէ զրդուած: Հաշիւը բերաւ զանոնք մեզ մօտ. այդ հաշիւը չարդարացաւ, եւ անոնք հեռացան՝ թողյով մեզ ամենազժուարին բողբէին, միանգամայն անօգնական եւ միմտակ: Այդ եղաւ անոնց դերը:

ԺԱ. Գ Ա Ր Ո Ւ Ն Ը

1920 թ. Գ Ա Ր Ո Ւ Ն Ը

Ե Ի Մ Ա Յ Ի Ս Ե Ա Ն Ա Պ Ս Տ Ա Մ Բ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Այսօր այ ես այն կարծիքն եմ, որ եթէ չըլլային սարսափելի եւ ողբերգական արտաքին պայմանները, եթէ չըլլային բոլշևեիկեան եւ քեմալական հարեւաններու ներկայութիւնը, իրենց աւերիչ հակումներով, Հայաստանը արաղութեամբ պիտի ծաղկէր, ուժեղանար եւ ամբանար: Բայց, տարաբախտաբար, ճակատագիրը չէր թողուր զայն հանդիստ, դուրսէն եւ ներսէն կ'աշխատէին պայթեցնել:

1919 թ. ձմեռը անցաւ ազդարնակութեան ներքին կացութիւնը բարեօրէնու անընդհատ հոգերու մէջ: Եւ երբ սկսաւ 1920 թուականը, մենք կը կարծէինք, որ դուրս կու գանք մեր գոյութեան ամենազժուարին շրջանէն:

Տարին սկսաւ շատ ուրախօյի տեղեկութեամբ: Յունուար 19ին Հայաստանը ճանչցուեւր էր աէ Փաֆթօ՝ Փարիզի Վեհաժողովին կողմէ: Այդ մասին Հ. Հ. Պատուիրակութիւնը ստացեր էր պաշտօնական հաղորդագրութիւն: Ինչպէս յայտնի է, Յունուար 12ին աէ Փաֆթօ ճանչցուեւր էին Վրաստանը եւ Ատրպէջանը, իսկ Հայաստանը ճանչցուեցաւ մէկ շարաթ յետոյ: Վրաստանի եւ Ատրպէջանի ճանաչումը փութացուցեր էին այն պատճառով, որ եւրոպական պետութիւնները կը ցանկային ամբաղնել այդ պետութիւնները, բոլշևեիկներու գէմ մղուելիք հաւանական կոիւներու համար:

Այդ ճանաչման մասին մենք իմացանք Թիֆլիս: Ճանաչման այդ ախտի մէջ Հայաստանն անունը յիշուած չըլլալը շատ յուզեց մեզ: Անմիջապէս այդ մասին գրեցի անդլիական գերագոյն քոմիսար Ուորտրոպին, որը մեր գծոհնութեան մասին խոսոյն հետադրեց լորտ Բրրդրին: Հետադրեցինք նաև մեր Պատուիրակութեան՝ Փարիզ: Հետևանքը եղաւ, նախ, մէկ շարաթ յետոյ տեղի ունեցած Հայաստանի ճանաչումը տէ ֆաքթօ, եւ երկրորդ՝ Ուորտրոպի նամակը, որու մէջ Հայաստանի ճանաչման ուշացումը ան կը բացատրէր այն բանով, որ Դաշնակիցները կը ցանկան եղեր միաժամանակ ճանչնալ սոսական եւ թրքական Հայաստանը, իսկ այդ կապուած էր Դաշնակիցներու եւ Թուրքիոյ միջև կազմելիք յատուկ դաշնադրի մշակման հետ:

Հայաստանի տէ ֆաքթօ ճանաչման մասին իմացոյ Երեւանի կայարանը, երբ Թիֆլիսէն Երեւան վերադառնալու ատեն ընդառաջելու եկած էին կառավարութեան անդամները, օտար միտիաներու ներկայացուցիչները եւ մէկ զօրարածին՝ քաղաքապետ Շահխաթունիի գլխաւորութեամբ:

Պաշտօնական գեկուցում ներկայացնելով՝ Շահխաթունին յայտնեց, որ այդ գլեշեր հետադիր է ստացուած Հայաստանի տէ ֆաքթօ ճանաչման մասին, եւ այդ լուրը քաղաքի մէջ առաջ է բերած անասելի ոգեւորութիւն եւ ուրախութիւն:

Աղաղակներու եւ ցոյցերու մէջ եւս եկոյ իմ բնակարանը: Մուտքին հասարած սպաներ բռնեցին ինձ, բարձրացուցին ե սկսան ճօճել օդին մէջ: Ժողովուրդը երկար ժամանակ չէր հեռանար տանս առջևէն: Ես անմիջապէս հրաւիրեցի նախարարական խորհուրդի նիստ, ղնելու համար ուրախալի տեղեկութեան առթիւ ըլլալիք հանդէսներու ծրարիրը: Նշանակուեցաւ Խորհրդարանի հանդիսաւոր նիստ, զորքերու զօրահանդէս եւ մաղթանք:

Բայց այդ ուրախալի անցքի հետ միաժամանակ կեանքը մեզի կու տար նաև խորապէս ցուապին օրեր:

Նոյն Յունուարի վերջերուն Կարսի նահանգի, Զարուշատի, Զրլորի եւ Աղբարայի շրջաններու թաթարական ազդարնակութիւնը, զարսի զրգոսմաներու ազդեցութեան տակ, բացարձակ կերպով բմրոստացաւ մեր իշխանութեան գէմ: Պէտք եղաւ, ինչպէս գինուորականները կ'ըսեն, «գինուորական գրօսանք» կազմակերպել մեր հեղինակութիւնը ցուցադրելու համար: Եւ բմրոստացած թաթար ազդարնակութիւնը հանգստացաւ:

Բայց ահա վրայ կը հասնէին ուրիշ կարգի անցքեր. մէկ կողմէ,

մէ, Մարտին Ղարաբաղի հայ ազդարնակութիւնը ապստամբեցաւ Ատրպէջանի իշխանութեան գէմ, իսկ միւս կողմէ, Մայիսին, Հայաստանի ներքը, զանազան կողմերը, բռնեցաւ բուլշևիկներու ապստամբութիւնը:

Այստեղ պէտք է յիշատակել, որ Ապրիլ 28ին բուլշևիկները գրաւեցին Բաքուն եւ առանց սրեւէ զիմադրութեան իրենց իշխանութիւնը տարածեցին ամբողջ Ատրպէջանի վրայ, որով Հայաստանի սահմանին վրայ երեւան եկաւ բուլշևիկներու իշխանութիւն:

Եթէ աւելցնենք, որ ձմեռը, այսինքն՝ 1919 թ. Դեկտեմբերին թաթարները աւերեւ էին Ալուրիսը, 25ին այնտեղ տեղի էր ունեցել կոտորած, մասնակցութեամբ թուրք սպաներու եւ զինուորներու ու տեղական ազդարնակութեան, որ առաջ էր բերած գաղթականներու նոր հոսանք Գոյթանէն եւ յարարերութիւններու ուժեղ լարումը Հայերու եւ մահմեդականներու միջև Հայաստանի միւս մասերուն մէջ — միանգամայն հասկնալի կը գտնայ մտքերու այն յուզումնալից վիճակը, որ հող պատրաստեց բուլշևիկներու կողմէ եկող նոր պրոպագանդան:

Ինչպէս արդէն յաճախ բեր եմ, Ղարաբաղի խնդիրը ուղղակի կը թունաւորէր Հայաստանի եւ Ատրպէջանի փոխյարաբերութիւնները: 1919 թ. Դեկտեմբեր 25ին Սուլթանովը գրաւեց Ղարաբաղը՝ առանց հաշուի առնելու տեղական ներկայացուցչական ժողովի կամքը, եւ ստով զրգոսեց Ղարաբաղի հայերը: Հաշտութիւն հաստատելու նպատակով եւ պայմանաւորուեցայ Ատրպէջանի կառավարութեան նախագահ Ռուստայրեկովի հետ հանդիպել Թիֆլիս եւ իրաւախօսութեան մը գալ: Նոյեմբեր 23ին մենք կազմեցինք «համաձայնագիրը», որ կը նախատեսէր միջին լուծում մը: Միաժամանակ ես գիմեցի Փարիզի Պատուիրակութեան՝ խնդրելով պնդել Ղարաբաղի հարցի շուտափոյթ լուծման վրայ վեհաժողովի կողմէն:

Փարիզէն մենք կը ստանայինք յուսադրիչ տեղեկութիւններ: Բայց կեանքը չէր սպասեր: Երեւանի մէջ գտնուող Ղարաբաղցիք չէին կրնար տանել Ատրպէջանի բռնութիւնները Ղարաբաղի մէջ ու բողոքի միտինդներ կը կազմակերպէին: Երեւանի եւ Շուշիի միջև սկսան ստեղծուիլ աներեւոյթ թելեր:

Հայաստանի կառավարութիւնը հուանութիւն չէր տար Ղարաբաղի զինուած ապստամբութեան, բայց կառավարութեանէն դուրս գտնուած ուժերը կազմակերպեցին ապստամբութիւն Ղարաբաղի մէջ, Շուշիի պարիսպներուն տակ եւ լեռները:

Իմ կառավարութիւնը՝ նախատեսելով, որ ժողովրդական

զգացումները կրնան բռնկիլ եւ չափազանց ծանր հետեւանքներ առաջ բերել՝ Զանգեզուրի իշխանութիւններուն ուղղած առանձին հեռագրով կը զգուշացնէր Ղարաբաղի ապստամբութեան վտանգէն:

Հակառակ ստոր՝ Մարտ 22ին Պայրամի նախօրեակին, Շուշի պարիսպներուն տակ բռնկեցաւ ապստամբութիւնը, որ շուտով տարածուեցաւ Շուշիի փողոցները: Երկուստեք եղան առաջին զոհերը: Սկիզբի յաջողութիւնները Հայերու կողմն էին:

Մարտ 28ին Ատրպէջանի արտաքին գործերու նախարարը ուղարկեց բողոքի նամակ մը: Ես պատասխանեցի շեշտելով, որ իմ կառավարութիւնը որեւէ մասնակցութիւն չունի ապստամբութեան մէջ:

Վախճարով կարսի մահճետականներու բռնկումէն՝ ես հեռագրեցի այնտեղ եւ պատասխան ստացայ, որ անոնք հանդիստ կը մնան:

Հայերը կը զիմադրէին Ասկերանի մէջ, բայց մնալով առանց փամփօշտի՝ ինկեր էին անհաւասար կռուի մէջ: Դալի-Ղազարը հերոսաբար ինկաւ Ասկերանի պաշտպանութեան ժամանակ: Ատրպէջանի գործերը մտան Շուշի: Քաղաքը կրակի զոհ դնաց, եւ ահագին թուով ժողովուրդ ենթարկուեցաւ կոտորածի:

Ղարաբաղը կ'ապրէր սարսափելի օրեր: Ապստամբութիւնը ձախողեցաւ. սկսան ճնշումները: Ապրիլ 6ին զերպոյն բոմբարաններ՝ տը Մարտէլ, Գարբա եւ Ուորտորոպ (Փրանսական, իտալական եւ անգլիական) ուղարկեցին յանձնաժողով Շուշի եւ հրաւիրեցին խաղաղութեան խորհրդաժողով Թիֆլիսի մէջ: Ապրիլ 13ին Շուշի դնաց պատուիրակութիւն: Ապրիլ 6ին Խան-Խոյսէկին ինձ կը դանդաւտէր, որ Հայերը յարձակեր են Ղազարի գաւառի գիւղերու վրայ: Ղարաբաղի ղեկներուն առիթով մենք բողոք յայտնեցինք Փարիզի մէջ:

Վերջապէս, Ապրիլ 11ին Թիֆլիս գումարուեցաւ անդրկովկասեան խորհրդաժողովը: Եւ 13ին ստորագրուեցաւ արձանագրութիւն՝ բոլոր վէճերը խաղաղութեամբ լուծելու համաձայնութեան մասին:

Ի հարկէ, վերոյիշեալ ղեկները կը յուզէին միտքերը եւ կը խանդարէին կեանքի կանոնաւոր ընթացքը: Քաղաքի կազմելու համար մտաւորապէս այն տրամադրութեան մասին, որ կը տիրէր այն ժամանակ, ես կը բերեմ մի քանի քաղաքներ այն ընդարձակ նամակէն, զոր, իբրև Հայաստանի կառավարութեան նախագահ, 1920 թ. Փետրուար 6ին ուղարկեցի Փարիզ Հ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնեանին:

«Մենք ապրում ենք սպասելով լուրերի Փարիզից: Մեր դրութեան հիմնական կարիքները շարունակ միեւնոյն են՝ Թիւրքահայաստանի սահմանների որոշումը, մանդատի խնդրի կարգադրութիւնը, ռազմավարի ստացումը, Անտանտայի կողմից զօրքերի ուղարկելը: Այս հիմնական խնդիրների լուծումը պէտք է գայ Եւրոպայից: Այստեղ ներքին դրութիւնը շարունակում է լաւանալ. չկան այլևս համահարակներ, չկայ սով. իշխանութիւնը ամբանում է. գորքը կարգապահ, կառավարութեան հեղինակութիւնը անվիճելի է...»

«Բաղաճականապէս մենք սահմանափակուած ենք Ռուսահայաստանով, այն սահմաններում, որ դուք գիտէք, առանց Շարուրի եւ Նախիջեւանի (մինչեւ Գաւալու): Զանգեզուրը մենք գրաւել ենք շատ ամուր կերպով. բայց Ղարաբաղը շարունակում է առայժմ գրտնուել Ատրպէջանի իշխանութեան տակ, մենք պահում ենք ամբողջ կարսի նահանգը:

«Մեր հեռակարը կապուած է Թիւրքահայաստանի հարցի լուծման հետ: Գարնան մօտեմալը մեզ համար հսկայական կարեւորութիւն ունի նրանով, որ դա բարձրացնում է Թիւրքահայերի իրենց հայրենիքը վերադառնալու հարցը:

«Այդ վերադարձի հետ կապուած են մի շարք վարչական եւ զինուորական հարցեր: Պէտք է արդեօք պատրաստել այդ վերադարձը քէ ոչ: Ի՞նչ միջոցների պիտի ձեռնարկել: Պէտք է արդեօք յոյս դնել Եւրոպայի օգնութեան վրայ: Այս հարցերի պատասխանը սպասում ենք Եւրոպայից, ձեզնից:

«Ի գուր մենք այդ փաստերի վրայ շարունակ հրաւիրեցինք անգլիական բարձր յանձնակատար Ուորտորոպի եւ բոլոր դաշնակից ներկայացուցիչների ուշադրութիւնը. դա ոչ մի արդիւնք չունեցաւ: Նրանք իրենք չգիտեն, քէ ի՞նչ քաղաքականութեան պէտք է հետեւեն: Զուներկայով իրենց տրամադրութեան տակ զինուորական ուժեր՝ նրանք վախեցնում են դժգոհութիւն յարուցանել Թարարների մէջ: Հետեւանք այն է, որ ոչ մի բան առայ չի գնում:

«Նոյնիսկ մեր անկախութեան ճանաչումը Փարիզի Գերագոյն հարիւրի կողմից մեզ բուում է նրանց կողմից իբրեւ մի միջոց բուշելիքով դէմ կուելու համար: Այս միտքը մեզ թելադրում է այն պայմաններից, որոնց մէջ տեղի ունեցաւ այդ յայտարարութիւնը: Մենք տօնեցինք այդ հանդիսաւոր կերպով, բայց այդ տօնը թուանուրում էր Թիւրքահայաստանի դրութեամբ:

«Մենք շատ լաւ հասկանում ենք, որ դա կապուած է թրքա-

կան խնդրի լուծման հետ, բայց նրա ապագան անորոշ է... Մենք տեղեակ ենք թա դիմումների եւ աշխատանքների մասին, բայց լիա- յոյս ենք ապագայի վերաբերմամբ...

«Իրօք, մենք դադարել ենք որեւէ յոյս տածել Կիլիկիայի վե- րաբերմամբ, մանաւանդ այն օրերից ի վեր, երբ Միացեալ Նահանգ- ները ձեռք քաշեցին որեւէ գործօն քաղաքականութիւնից, իսկ Ֆրան- սիան ձգտում է գրաւել այն երկիրները, որ նրան տուել է Փրանկո- ռուս համաձայնութիւնը... Մենք շատ գոհ կը լինենք, եթէ մենք ստանանք վեց վիլայէթները Տրապիզոնի հետ...

«Մեր յարաբերութիւնները մեր հարեւանների հետ...»

«Վրաստան». Դեռ մեր հողային վեճերը չեն վերջացած, բայց մենք արդէն այն փաստի առաջ ենք, որ Ախալքալաքի գաւառը կ'անց- նի Վրաստանին, այն ինչ Բորչալուի գաւառում մենք նրանից կը բա- ժանուենք Լալուար-Հայրում գծով: Մենք դիտմամբ կը ձգենք այս բանակցութիւնները՝ առանց որ նրանք վնասեն մեր լաւ յարաբերու- թիւններին: Տրանզիտը միանգամայն գոհացուցիչ է, եւ ընդհանրա- պէս մենք ոչ մի անբարակամութիւն չունենք Վրացիների հետ:

«Ատրպէջան». Դրա հակառակ մեր յարաբերութիւնները Ատրը- պէջանի հետ վրդովեցուցիչ են: Իրերի այդ դրութեան գլխաւոր պատճառներն են — հողային վեճերը (Ղարաբաղ, Զանգեզուր, Շա- րուր, Ղազախ եւայլն) եւ Ատրպէջանի կապերը Թիւրքերի հետ, մա- նաւանդ ներկայումս, երբ Թաքարները, բոլշեւիկները եւ Թիւրքերը համաձայնութեան են եկած, մի խօսքով, դա հին պատմութիւն է: Մենք գտնում ենք քրոնիֆական պատերազմի վիճակում, որը դեռ չի յայտարարուած, բայց տարում է շարունակ եւ անընդհատ:

«Իմ հեռագիրներից ձեզ յայտնի են այդ պատերազմի առան- ձին դէպքերը եւ մանրամասնութիւնները: Ներքին հանգստութիւնը երկրին մէջ չի կարող գոյութիւն ունենալ այնքան ժամանակ, մինչեւ որ մեր գոյութեան այդ հիմնական խնդիրը արմատական կերպով չվճռուի: Ատրպէջանը ուղղակի թունաւորում է մեր ամբողջ կեան- քը, մանաւանդ այս րոպէին, որովհետեւ նա միացել է բոլշեւիկնե- րի (գլխաւորապէս Իքթիսատ կուսակցութիւնը) եւ Թիւրքերի հետ:

«Երեւան մեզ մօտ եկան Տրապիզոնի մետրոպոլիտ Խրիստան- ֆր եւ յունական կառավարութեան ներկայացուցիչը: Նրանց հետ մենք ստորագրեցինք թղթեր, որոնք ուղարկուած են ձեզ ի գիտու- քիւն: Ընդհանուր առմամբ, նրանք ցանկանում էին կոնֆեթերա- սիօն (երկու պետութիւնների, Հայաստան եւ Պոնտոս) այն ինչ մենք

նրանց առաջարկեցինք պարզ ինքնավարութիւն: Միեւնոյն ժամա- նակ մենք մեզ վերապահեցինք իրաւունք ձեզ հաղորդելու այս հա- մաձայնութեան մասին:

«Պարիզում դուք կարող էք աւելի լաւ գնահատել ուժերի փոխ- յարաբերութիւնները Յոյների եւ Հայերի միջեւ եւ որոշել այն դի- մումները, որ մենք պէտք է անենք նրանց: Նրանց հետ միասին մենք ուղարկեցինք Վենիզելոսին, ձեր եւ Նուբար փաշային հեռագիրները մեր համաձայնութեան մասին եւ պահանջ՝ զենք ուղարկելու եւ Տրապիզոն գործ իջեցնելու՝ զինուորական արշաւանք անելու համար դէպի հարաւ, այն դէպքում, եթէ եւրոպական պետութիւնները մեզ չեն երաշխարարի Թրքահայաստանը եւ Տրապիզոնի վիլայէթը: Ան- հրաժեշտ է, որ դուք տեսնէք Վենիզելոսին եւ իմանաք հետեւանք- ների մասին:

«Ինչ վերաբերում է մեր ներքին քաղաքական կեանքին, նա անցնում է ընդհանուր առմամբ նորմալ եղանակով, առանց որեւէ շփումների: Կառավարութիւնը հաստատուած է, Խորհրդարանի ֆրակցիան լաւ աշխատում է, Խորհրդարանի նիստերը կանոնաւոր են: Ներկայումս օրակարգի խնդիրն է 1920 թ. նախահաշիւը: Հաշ- ուեկշիւը լաւ չէ. տարեկան ծախքերը հասնում են մօտ մէկ միլիա- րի, իսկ մուտքերը հազիւ 200-300 միլիոնի, այսինքն՝ մի քանի ան- գամ ցած են ծախքերից: Կեանքը քանզի է. պաշտօնէութիւնը թանկ է նստում: Ամենահամեստ ռոնիկը, օրինակ, դոնապանի ռոնիկը 2000 ռուբլի է ամիսը, ամենաբարձր ռոնիկը, իմ ռոնիկը 8000 ռուբլի է եւ 4000 ռուբլի (ներկայացուցչական), ընդամենը 12,000 ռուբլի, այ- սինքն՝ մօտ՝ 500 ֆրանկ: Մենք բոլորս էլ կերակրում ենք շատ ան- բարար կերպով (միսը արժէ 50 ռ. ֆունտը, հացը՝ 30 ռ., ձուկը՝ 100 ռ. եւայլն), բայց մենք դիմանում ենք: Բանակը դիմանում է: Ժողովուրդն էլ նոյնպէս: Բայց այս ձեւով երկար ապրել անկարելի է: Մենք բոլորս էլ սպասում ենք մի խոշոր փոխառութեան՝ մեր դրամին արժէքը բարձրացնելու համար: Ֆրանկը արժէ 25 ռուբլի մեր թղթադրամով: Հայկական թղթադրամը գնահատում է 50 առ հարիւրով աւելի արժան, քան վրացականը եւ Անդրկովկասեան Կո- միսարիատի բոնները:

«Հայաստանում ոչինչ չկայ գնելու համար: Շուկան գտնուած է Թիֆլիսում եւ Բաքումում, որտեղ մեր դրամը չի անցնում: Մեր հարստութեան աղբիւրներն են՝ բամպակը, աղը, փայտը, բայց Կող- րի ազահանքերը այս րոպէիս գտնուած են Թուրքերի ձեռքում. դուք պահանջում էք բամպակի առաւումը Եւրոպա: Ֆինանսների նախա-

բար Ս․ Արարատեանը ձեզ գրում է այդ մասին մանրամասնօրէն։ Այդ մասին ես չեմ խօսի։

«Ահա ընդհանուր գծերով մեր ներքին կեանքի պատկերը։ Մենք չենք տեսնում մեր շուրջը նոր մարդիկ։ Աշխատողները քիչ են․․․ Ի՞նչ վերաբերում է Գաշնակիցների բարձր կամիսար Հասֆելին, նա լաւ է աշխատում տնտեսական տեսակէտից, բայց նա ոչ մի քաղաքական դեր չի խաղում։ Նա դադարել է որեւէ մասնակցութիւնից կովկասի եւ Հայաստանի քաղաքականութեան մէջ։ Գալով Ուորտոն-պին, դժուար է նրան հասկանալ, ինչպէս առհասարակ Անգլիայի քաղաքականութիւնը․ մերք նրանք մեզ հետ են, մերք Թաքարների հետ, մի օր նրանք մեզ համոզում են պաշտպանել Զանգեզուրը, հետեւեալ օրը նրանք մեզ սպառնալիքներ են ուղղում։ Ֆրանսիայի, Իտալիայի եւ այլ ներկայացուցիչները ոչ մի ազդեցութիւն չունեն։

«Այն բոլորից, ինչ որ ասացի, պէտք է եզրակացնել․

«1) Պէտք է, որ Պարիզի Գերագոյն խորհուրդը գործադրութեան դնի իր սրտումը՝ զինել եւ ուժեղացնել կովկասեան հանրապետութիւնների բանակները (քէեւ իրապէս մենք չենք կարող պատերազմ վարել բոլշեւիկների դէմ, եթէ նրանք կամենան գալ կովկասի վրայ, որովհետեւ ուժերը չափազանց անհասար կը լինէին)։

«2) Պէտք է, որ Գերագոյն խորհուրդը ամէն հնարաւոր միջոցները գործ դնէ Ատրպէյջանը բոլշեւիկներից եւ Թիւրքերից բաժանելու համար։ Այս արդիւնքին կարելի է հասնել ճնշման եւ սպառնալիքների միջոցով եւ պահանջելով Բաքուից հետացնել Խալիլ փաշային։ Նաւրի փաշային եւ միւս Թիւրքերին, որոնք ազատ շրջում են Բաքուում եւ ստանում են բոլշեւիկներից միլիոններ։

«3) Շտապեցնել Միացեալ Հայաստանի անկախութեան հռչակումը եւ նշտութեամբ որոշել նրա սահմանները Թիւրքիոյ հետ։

«4) Երաշխաւորել Թիւրքահայերի վերադարձը իրենց հայրենիքը․ գարունը մտնելում է, ամէն ինչ կախուած է արտերի ցանկալից։

«5) Մեզ մի փոխառութիւն տալ, որի շնորհիւ մեր դրամների արժէքը կը բարձրանայ։

«6) Ստանալ Ռուսաստանից Անդրկովկասեան հանրապետութիւնների նամաչումը։

«7) Ստիպել Ատրպէյջանին, որ նա հրաժարուի Ղարաբաղից եւ Զանգեզուրից, որով վերջ կը տրուի մեր պատերազմական վիճակին։

«Ատրպէյջանը արգիլել է նաւթի եւ քարիւղի արտահանումը դէպի Հայաստան (քարիւղը այսօր արժէ ֆունտը 70 սուրբի)։

«Ահա մեր քաղաքական կեանքի առաջնակարգ այրող խնդիրները։ Գարնան գալը մեզ մեծ վախեր է ներշնչում․ ձիւնը կը հալուի, նամապարհները կը բացուին, կը սկսուեն նոր յարձակումներ, նոր անախարժութիւններ։ Անհրաժեշտ է, որ Գաշնակիցները կտրեն քրքական մտայնութիւնը։ Թիւրքերը չեն կարողանայ բարոյապէս այլեւս դիմադրել, հէնց որ նրանք իմանան քէ ինչ վիճակ է նրանց սպասում եւ որոնք են նրանց պետութեան սահմանները։

«Ահա այն բոլորը՝ ինչ որ ես ուզում էի գրել եւ ինչ որ կարող ես հաղորդել, ուր որ պէտք կը համարես։

«Պիւնդ սեղմում եմ ձեռքերդ։

Ա․ ԽԱՏԻՍԵԱՆ

Նախագահ Հայաստանի Հանրապետութեան

* *

Այս նամակը եւ գրած եմ ձիւնը 10 տարի առաջ։ Այսօր կրկին անգամ կարգաւոր դաշն՝ եւ տեսակ մը յուզում կը զգամ։ Այսօր ես գրեթէ ոչինչ պիտի ուզէի փոխել իմ այն ժամանակուայ մտքերու եւ ենթադրութիւններու մէջ։ Այն բոլորը, ինչ որ ինձ այն ժամանակ կ'անհանգստացնէր, արդարացաւ, — քեմալականներու ուժեղացումը, բոլշեւիկներու առաջխաղացումը եւ զանոնք զինուորական ուժերով եւ մղելու անկարելիութիւնը եւ չփումները Ատրպէյջանի հետ։ Ահա թէ ուրտեղ էին մեր իսկական վտանգները։ Եւ հէնց առտոնք ալ թափուեցան Հայաստանի գլխուն։

Պետութեան ներքսր ամէն ինչ կ'ամբարձար։ Եւ եթէ այսօր մեր շնորհաւորները կը մեղադրեն Հայաստանի այն ժամանակուայ ղեկավարները եւ քաղաքական գործիչները այն բանի մէջ, որ անոնք չկրցան պահել Հայաստանի անկախութիւնը, թող աչքի առջեւ բերեն

այն առարկայական պայմանները, որոնց մէջ կը գտնուէր Հայաստանի պետական կեանքը:

Միակ հարցը, որ ես բացորոշ կերպով կը դնեմ իմ առջև, այս է, — հնարաւոր էր արդեօք քեմալականներու եւ բոլշեւիկներու հետ համաձայնութիւն մը, որ ապահովէր Հայաստանի անկախ պայմաններ, իբրեւ անկախ եւ ռամկավար պետութեան. կարելի՞ էր արդեօք բնորէլ այդ ուժերէն մէկը՝ միւսը եւ մղելու համար:

Ես կը կարծեմ, որ Շանթի պատուիրակութեան Մոսկուա ուղարկուելը եւ հետագայ բանակցութիւնները Լեյքմանի հետ Թիֆլիսի եւ Երևանի մէջ տուին այն բոլորը ինչ որ կարելի էր ստանալ բոլշեւիկներէն: Բայց չէ՞ որ այդ համաձայնութիւնները անկարող եղան կանգնեցնել բոլշեւիկներու ձգտումները՝ ձեռք մէկնել քեմալականներուն, Լեւոնական պետութիւններու զէմ մէկ ընդհանուր ձեռք ստեղծելու համար: Ի՞նչը պէտք է գտնուի կանգնեցնէր: Անոնք որ զէպի Հայերը: Համակրա՞նքը զէպի Հայաստանի ռամկավար կարգերը: Բայց չէ՞ որ այդ բոլորը ցնորքներ են, որոնք բոլշեւիկներու մտայնութեան հետ չփոսկուին պէս օդը կը ցնդին. անոնք պարտաւոր են իրենց պարագայի յաղթանակի համար զոհել զասակարգ ու ժողովուրդ, ինչպէս այդ մասին պարզ կը յատարարէին խօսակցութիւններու ժամանակ այն զէպերու մէջ, երբ կարիք չկար քաղաքականութիւն ընել եւ փրկել ինքնուրու զեր խաղալ:

Միամիտները միայն չեն հասկնար այդ միջնակէտ այսօր ալ: Վրաստանի օրինակը՝ ստոր ապացոյց: Եթէ դեռ Ատրպէյջանի մէջ կային բոլշեւիկական օրինատասխանի ակտիւներ, ինչպէս Հաջիմալի կամ առօրէի Կարաբեկովը, որոնք տարուած էին բոլշեւիկ-քեմալական համերաշխութեամբ, չէ՞ որ Վրաստանը, որ ունէր ստորագրուած դաշնագիր, ուղղակի ուժով գրաւուեցաւ եւ ենթարկուեցաւ խորհրդայնացման:

Իսկ համաձայնութիւնը քեմալականներու հետ: Մենք շատ ենք խօսած անոնց մտայնութեան մասին. անոնք կ'ընդունէին Հայաստանը, թոյլ, նիհար, 20-30,000 քառակուսի քիլոմետր սահմաններով, առանց նախահանդիսի, չորս կողմէն սեղմուած: Բայց այնուամենայնիւ, չէնց ժամանակ շահելու համար եւ հնարաւոր դասաւորութիւններու տեսակէտէն՝ թուրք գործիչներու հետ խօսակցութիւնները իր ժամանակին կրնային օգտակար ըլլալ, եւ այդպիսի խօսակցութիւններու համար ոչ բոլոր հնարաւորութիւնները օգտագործուեցան:

Ես գիտամբ կանգ առի այս նախնական խորհրդածութիւն-

ներու վրայ, որովհետեւ անոնց վրայ կը յենուէր բոլշեւիկական գաղտնի պրոպագանդա գործերու եւ ազգայնակութեան միջեւ: Միւս կողմէ՝ կը շարունակուէր մութ ազդեցութիւն Հայաստանի մահմետական ազգայնակութեան մէջ:

Յոյց տալու համար բարձրագոյն օրինակներէն մէկը, թէ ինչպէս ատրպէյջանեան կառավարութիւնը ուղղակի ուժ կու տար Հայաստանի կառավարութեան չենթարկուող շրջանակները տարածուող խտրութիւններուն, կը բերեմ ցարտուն օրինակ մը, որ զարձաւ դատական քննութեան առարկայ, որու միջոցին եւ ալ գուրս եկայ իբրեւ վկայ:

Ապացուցուած էր, որ Ատրպէյջանի ներկայացուցիչ Սան Թէկինսի, Ատրպէյջանի դոզակի հոփանիին տակ իր պաշտօնատան ստորին ծառայողներու միջոցով ուղարկած էր բմբոստացած շրջանը 200,000 ուրլի: Մտաւայդները ճանապարհը կորսնցուցած էին եւ ինկած էին կառավարական պահակախումբի տունը: Հարցաքննութեան միջոցին անոնք տուած էին կասկածելի ու չփոթած ցուցմունքներ եւ վերջը խտստուսանած էին, որ կը տանէին 200,000 ուրլի բաժնելու համար Զանգիբասարի շրջանի ապստամբ գիւղացիներուն:

Միւս կողմէ հաստատուեցաւ, որ Ատրպէյջանի կառավարութեան յատուկ սուրճանակար տարած էր 5 միլիոն ուրլի Շարուքի շրջանի ապստամբ գիւղացիներուն: Այսպէսով գուրսէն սնունդ ստացող խտրութիւնը ոչ միայն կը յուզէր ազգայնակութեան մըտքերը, այլ եւ կը ստեղծէր այնպիսի համոզմունք, որ ապստամբութեան պարագային անոնց համար ապահովուած էր արտաքին օգնութիւնը:

Մէկ կողմէ թուրքիան 1920 թ. սկիզբը կ'ուղարկէր սպաներ եւ զինուորներ՝ շեթաներ կազմակերպելու համար, միւս կողմէ՝ Ատրպէյջանի կ'ուղարկէր զրամ:

Հ. Հ. կառավարութիւնը ամէն օր կը ստանար իր խուզարկու մարմիններու միջոցով տեղեկութիւններ այս կամ այն շրջանի մէջ տեղի ունեցող պատրաստութիւններու մասին: Զանգիբասարի, Երևանին կից շրջանի մէջ, մահմետական գիւղացիները կը պատրաստէին իրամատներ, կը քանդէին հորեր, կը տեղաւորէին գնդացիներ: Եթէ Ատրպէյջանը եւ թուրքիան ուրիշ քաղաքականութեան հետեւէին, համարձակ կարելի է ըսել, որ այդ գիւղացիները կ'ըլլային Հայաստանի ամենաօրինապահ քաղաքացիները, ինչպէս օրինապահ քաղաքացիներ էին մահմետականները շատ ուրիշ շրջաններ:

րու մէջ, ուր համեմատաբար քիչ էր աղղած դուրսի քարոզչութիւնը:

Այս քարոզչութիւնը եւ մերթ մէկ, մերթ ուրիշ տեղ մը բռնկող անկարգութիւնները կը յաղնեցնէին զինուորական մասերը, ե՛ւ հասարակական կարծիքը: Աւելին կ'ըսեմ. եղան զէպքեր ինքնազատաստանի, սպաննութիւններու մեծ ճանապարհի վրայ, յարձակումներ առանձին զիւրերու վրայ, զէպքեր, որոնք հասարակական կարծիքին կողմէ կ'ընդունուէին իբրեւ ինքնապաշտպանութեան կամ նախազուշտութեան միջոցներ:

Անկասկած, այդպիսի կարծիքները պէտք է միտաէին պետական հասկացողութեան, բայց կուրիւ այդ երեւոյթի դէմ վերոյիշեալ պայմաններու մէջ շատ զժուար էր: Շատերու զիտակցութեան մէջ բարձրագոյն պետական շահերը հրամայականօրէն կը սահանջէին ամէն կերպ ապահովել հաղորդակցութեան ազատութիւնը մեծ ճանապարհներով, որոնք կը գտնուէին մշտական սպառնալիքի տակ մահ-մետականներու կողմէ եւ որոնք կը բնակէին կարեւորագոյն կէտերու մօտ, ինչպէս, օրինակ, Ուլուխանլու կայարանը, Կարսի ու Արեւմտահայաստանի միջուկը գտնուած կայարանները, Դաւիթբաշի եւ Արազ-գայանի մօտ եղած կայարանները:

Միւս կողմէ, Հայաստանի կատարեալ անկախութեան դադարը, իբրեւ առանձին պետութեան, Ռուսաստանէն քաղաքականապէս անջատուած, հմայք եւ դրուշտութիւն չէր դառնար այն շրջաններուն մէջ, որոնք Փետրուարի զարթոյնի կողմէ կը համարէին աւելի համապատասխան հայ ժողովուրդի շահերու տեսակէտէն:

Անոնք կը գտնէին, որ հայ ժողովուրդը ընդունեց է անկախութեան դադարը միայն պատահական եւ անցողակի հանգամանքներու տակ, եւ որ այդ դադարը հայ ժողովուրդի հիմնական շահերէն չէ թելադրուած:

Այդ բոլոր կարծիքները կառավարութիւնը կը համարէր մնասակար եւ հակապետական եւ անոնց դէմ կը կուռէր իր ձեռքի տակ եկած բոլոր միջոցներով:

Շատերը չարամիտ եւ զրգոյիչ նպատակներով դիտմամբ կը շփոթէին կառավարութիւնը եւ կուսակցութիւնը հակացողութիւնները եւ կը ձգտէին ժողովուրդը հանել կառավարութեան եւ կուսակցութեան դէմ:

Այս առթիւ պէտք է ըսել, որ Դաշակցութեան ազդեցիկ անդամները զրոյցուած էին կեդրոնի պետական աշխատանքով. անոնք կամ մտեր էին կառավարութեան կողմի մէջ, կամ Խորհրդարանի

անդամներ էին, եւ այդպիսով գաւառը յաճախ զրկուած էր կուսակցութեան ականաւոր զործիչներու հետ շփուելու բարիքէն: Եթէ ի նկատի առնենք այն պարագան, որ զործող բնորակային օրէնքի համաձայն Խորհրդարանի անդամները կ'ընտրուէին ո՛չ թէ առանձին շրջաններու մէջ, այլ ամբողջ Հայաստանի համար մէկ ընտրական ցուցակով, միանգամայն պարզ կ'ըլլայ, որ աղղարնակութիւնը շատ քիչ հաղորդակցութիւն ունէր իր ներկայացուցիչներուն հետ եւ քիչ կը տեսնէր ու կը լսէր զանոնք:

Այս բանին կը զիտակցէին նաեւ իրենք՝ Խորհրդարանի անդամները: 1920 թ., աւանդով, որ ժողովուրդը կը հետաքրքրուէ նաեւ իր փոքրիկ, աւելի տեղական նշանակութիւն ունեցող խնդիրներով, Խորհրդարանի անդամները բաժնեցին իրար մէջ Հայաստանի շրջանները եւ սկսան աւելի հետաքրքրուել այն խնդիրներով, որոնք կը զրազեցնէին այդ շրջանները:

Աղղարնակութեան հետ շփուելու միւս միջոցն էր՝ յատուկ խորհրդարանական յանձնարարութիւններու կարեւորագոյն զէպքերուն՝ տեղեւոյն վրայ քննութիւն կատարելու համար: Յանձնարարութիւնը կ'ընտրուէր եւ կը ծանօթանային Հայաստանի քաղաքացիներու կարիքներուն եւ հայեացքներուն:

Առանձնապէս աչքի ինկող թերութիւններուն դէմ կուռելու համար ստեղծուեցաւ յատուկ դատարան՝ յայն իրաւասութիւններով:

Մեր ներքին յարաբերւելու թերութիւններէն Հայաստանը ինքն ալ կ'ազատուէր ներքին միջոցներով: Բայց անոր թշնամիները քնացած չէին. ատոնք արտաքին թշնամիներն էին, որոնք Հայաստանի ներսը ունէին իրենց զործակալները: Անոնք կը քանդէին Հայաստանը, անոր անկախութիւնը, անոր ռամկավարական հիմնարկութիւնները:

Մեր գլխաւոր հարեւանները՝ բուլղերիկները եւ քեմալականները կը զործէին Հայաստանի մէջ իրենց ներքին զործակալներուն միջոցով: Բուլղերիկները աւելի ուժ կու տային իրենց պրոպագանդին՝ մեծ եւ ուժեղ Ռուսաստանի հետ միանալու դադարներով, իսկ քեմալականները կը յենուէին իրենց համակիր մահմետական տարրերու վրայ: Ներքին պայքարը սնուց կը ստանար դուրսէն:

Այս էր իրերու իսկական դրութիւնը: Ես կ'ուզեմ իմ դիտողութիւններու հիման վրայ ընդգծել, թէ քայքայիչ աշխատանքը կը ծագէր ո՛չ թէ Արտաքին թերութիւններէն, անկարողութենէն կամ անխնամութենէն, այլ Արտաքին ուժերէն, որոնք՝ ունենալով հանդերձ տարբեր նպատակներ եւ հիմունքներ՝ դէթ որոշ ժամանակ հաւա-

առաջին շահագրգռում էին մտախուշ: Հայաստանին իր պատմական ճանապարհի վրայ: Ինձ չբնագատող քաղաքական գործիչներու մէջ կը գտնուէր ասորիքի վերաբերմունք զէպի նահապետական ասորիքու զէմ հոռուելու միջոցները. սմանք կը պահանջէին զիմէլ խիստ միջոցներու, բանասրկութիւններու և արտոններու, միտները կը գտնէին, որ այդ կարգի միջոցներ պէտք է գործ գնել միայն գործուն պրոպագանդի պարագային: Իմ կառավարութիւնը աւելի նահապետական էր երկրորդ տեսակէտի կողմը: Ամանք կը գտնէին որ զինուորական նախարարը պէտք եղած չափով ուշադրութիւն չի դարձնէր սպայական կազմի վրայ: Կը յիշեմ, որ այդ Նոյի վրայ անգամ ժը մեծ զգոնութիւն բարձրացու, կըր սպանկերու խուճը մը խախտանքի յետոյ երկուց ասուական Նին արձնեցրը. «Տէր, պահեա՛ զիս յարնո: Բայց պէտք է բեւէ, որ բոլշևիկեան արժագրութիւններով նամակուած գործիչներն արտախուս իրենց շատ կորսիտ կը պահէին և սողիթներ չէին ասը բանասրկութեան նամար: Ես կու տամ անոնց մէ մի բանիներուն անունները գորտ շտանց կը ճանչնայի «Քաղաքներու Միութեան» մէջ ունեցած աշխտանքներն. արիմակ, ճարտարագիտ Ալլան վերականդր և ասուցիչ Զարբընաններ: Միանկեր և ճանչցայ աստի՛ն անգամ Հայաստանի մէջ, ինչպէս կապիտան Մուսայէլեանը, Մուսեանը:

Բնորա՛ է մասունքու պէս գրահապա գնացքի պես կապիտան Մուսայէլեանի նետ եղած զէպըր:

Կառավարութեան անդամները, առանձնապէս զնահապետով անոր և պահապապ գնացքի միւս պես Միրունեանի ծառայութիւնները, հրախրեցին գտնուք ճաշի: Եւ զինուորական նախարարը շնորհակալութիւն յայտնց անոնց՝ իրենց ծառայութեան նամար: Ես ներկայ էի այդ հրահրեին և կը յիշեմ, թէ ինչպէս կապ. Մուսայէլեան փոխադարձ շնորհակալութիւն կը յայտնէր ուշադրութեան նամար և յարգանքով կը վերաբերուէր իր պետերուն: Մինչպէս մէկ-երկու ամիս յետոյ իր գրահապա գնացքի վրայ աստի՛ն արքայապետութեան գորչը բարձրացուց կառավարութեան զէմ:

Բոլշևիկեան կուսակցութիւնը, անշուշտ ունէր իր զագանի կազմակերպութիւնը, կը գործէր զինուորական մասերուն մէջ. մասնաւոր Ալեքսանդրապոլի և Կարսի, ալիքն կառավարութեան անմիջական նահապետներն աւելի նետու շրջաններու մէջ, Հեռագրական պաշտաններու և աշակերտութեան միջոցաւ: Բոլշևիկեան պրոպագանդի յաջողութեան կը ծառայէին օգնութեան խոստումը Ռուսաստանի կողմէ, սահմաններու ապահովութիւն, խոստում

հայ եւ սննդական պիտոյքներ մատակարարելու, բանակը ցրուելու խտտում, կեանքի աժանացում, մաքսային սահմաններու վերացում Ատրպէջանի, Վրաստանի եւ Հայաստանի միջեւ եւ այլ բարիքներ:

Այդ մասին կը գրուէր եւ կը խօսուէր թուրքիկներու եւ քարազական բնօրէն կրօնը պարսիկներու մէջ: Այդ բոլորը եւ սափթ ունեցալ կարգայու եւ սպասամբութեան զեկամար կապիտան Մուսայէլեանի՝ բանակի սպայակոչութի պետ զօր. Հախվերդեանին ուղղած նամակի մէջ, զոր զօր. Հախվերդեանը ստացեր էր ճիշդ այն օրը, երբ Մուսայէլեանը իր գրահատապատ զնայքին վրայ բարձրացուցեր էր կարմիր գրօշակը:

Սակայն, այդ զեպքերէն անմիջապէս առաջ 1920 թ. Ապրիլին Հայաստանի կեանքը կ'ընթանար խաղաղ, եւ արտաքուստ ոչ ոք չէր կրնար զուշակել զայիք անցքերը: Պետական շինարարութեան վերջին մշակութային գործը այդ շրջանին պէտք է համարել Սեւանայ լճի վրայ առաջին հայկական նաւը բաց թողնելը: Նախ անունն էր «Աշտա Երկաթ»: Եւ զայի այդ հանդէսին՝ բանակի բարձր պաշտօնեաներու եւ խորհրդարանի անդամներու հետ: Մեր նաւը կառուցուած էր Սեւանայ լճի ափին. անոր վրայ տեղաւորուած էր թնդանօթ մը եւ գրուած էր շոգեմեքենայ: Մենք յատկացուցած էինք այդ նաւը ափերուն ծառայելու՝ սպարանքներ տեղափոխելու եւ ափերը պաշտպանելու համար: Նախ կայմի վրայ բարձրացաւ հայկական եռագոյն գրօշակը, նաւը պահող պարանները կարուեցան, յենարանները վերցուեցան, եւ «Աշտա Երկաթ»ը թեթևութեամբ խորասուզուեցաւ լճի ալիքներուն մէջ: Մեզ կը թուէր, թէ մենք հայ նաւատորմի նահապետի օժման հանդէսը կը կատարէինք: Արտասանուեցան շատ սպեւորիչ ճառեր, եւ բնդհանրապէս արամազրութիւնը խիստ բարձր էր:

Երկրորդ նաւը, այն է, Բաթումէն բերուած շոգեշարժ նաւակը, կարճ ժամանակէն նոյնպէս բաց պիտի թողնուէր լճի վրայ:

Ապրիլ ամիսն էր: Իմ առաջարկութեան համաձայն՝ կառավարութիւնը աւելի ուժեղացաւ՝ իր կայմի մէջ բնդունելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան ամէնէն կարեւորուն ներկայացուցիչները: Ապրիլի մէջ նախարարութեան մէջ մտան Համօ Օհանջանեան, իրրեւ արտաքին գործերու նախարար, Ռուբէն Տէր Մինասեան, իրրեւ զինուորական նախարար, օգնական՝ զօր. Յովհ. Հախվերդեան, Ս. Վրացեան, իրրեւ աշխատանքի եւ երկրագործութեան նախարար եւ Ա. Ջամալեան, իրրեւ հազորակցութեան նախարար: Հաշուի առնելով կառավարութեան մէջ արդէն եղող միւս ակամաւոր զաշնակ-

ցական գործիչները, պէտք է ըսեմ, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ստեղծ էր կառավարութեան իր լուսադոյն ուժերը: Այդ կ'ուժեղացրնէր կառավարութիւնը կեդրոնի մէջ, բայց կուսակցութիւնը կը գրկէր իր ամենաուժեղ մարդոցմէն զուտ կուսակցական աշխատանքի մէջ: Եւ կուսակցական աշխատանքի համար կը մնային երկրորդական ուժեր, որոնք, սակայն, նոյնպէս գրադուած էին աւելի խորհրդարանական, քան կուսակցական աշխատանքով:

Տեղական գործիչները նոյնպէս՝ Հայաստանի զանազան վայրերու մէջ գրադուած էին համայնական եւ քաղաքային հիմնարկութիւններու մէջ: Այդ բնական երևույթ էր, եթէ ի նկատի առնենք մտաւորական ուժերու սակաւութիւնը Հայաստանի մէջ: Ինքը կուսակցութիւնը, ցանկալով բարձրացնել իշխանութեան հեղինակութիւնը երկրին մէջ, որոշեւ էր բոլորակ ուժերը նուիրել պետական աշխատանքին:

Ապրիլի վերջը եւ անցուցի անհանդստութեան մէջ, որովհետեւ կը մտնենար Մայիս Ար, երբ առաջին անգամ Հայաստանը պիտի կատարէր բանուորական միջազգային տօնը: Մայիս Ար նախօրեակին, Ապրիլ 30ի առաւօտը Հ. Յ. Դաշնակցութեան պաշտօնական ներկայացուցիչը յայտնեց ինձ, որ աչքի առջև ունենալով բանուորական տօնի բնոյթը՝ կուսակցութիւնը իր մարմիններու միջոցով կը վերցրնէ իր վրայ արտաքին կարգապահութիւնը եւ ժողովրդական ցոյցերու ղեկավարութիւնը փողոցներու մէջ: Ես այդ յայտարարութիւնը բնորոշեցի ի պիտութիւն, բայց այնուամենայնիւ հրաւիրեցի ինձ մօտ քաղաքապետ Պ. Ա. Շահխաթունին եւ յայտնեցի անոր, որ թէեւ կուսակցութիւնը իր վրայ կը վերցնէր տօնակատարութեան վերահսկողութիւնը, բայց այդ չ'ազատեր իշխանութիւնները պատասխանատուութենէ կարգապահութեան համար, ուստի քաղաքի իշխանութիւնները պարտաւոր են աշխուրջ հետեւիլ այն բոլորին, ինչ որ տեղի է ունենալու փողոցներու մէջ: Նոյն օրը ինձ այցելեց տօնակատարութեան կարգադրիչ յանձնախումբի նախագահ Աւայկանը եւ վստահեցուց, որ ամէն ինչ պիտի ընթանայ կանոնաւոր կարգապահութեամբ:

Նոյն մտքով հեռագիրներ էին ուղարկուած գաւառական քաղաքներ. այդ մասին հարկ եղած կարգադրութիւնը ըրած էր եւ ներքին գործերու նախարարը:

Մայիս Աին շատ վաղ առաւօտեան փողոցներու մէջ սկսաւ առանձին կենդանութիւն: Ժամը Տին առաւօտեան իմ բնակարանը եկաւ քաղաքապետ Շահխաթունին, եւ զեկուցեց, թէ բոլշեւիկները

կարծես թէ իրենց ձեռքը կ'առնեն տօնակատարութեան նախաձեռնութիւնը: Անոր բակով՝ առաջին բեռնատար ինքնաշարժը, որ պիտի բանար հանդիսաւոր ժողովրդական տողանցքը, դարդարուած էր Լենինի նկարով, խորհուրդներու մանդատով եւ մուրճով, եւ միայն երկրորդի վրայ էր գրուած սպայային վերածնութեան սահմանափակ Քրիստափոր Միքայէլեանի պատկերը:

Պէտք է ըսել, որ ժողովրդական տողանցքի արտաքին կարգապահութիւնը յանձնուած էր արհեստակցական կազմակերպութիւններու միութեան նախագահ՝ Աւայկանին, զաշնակցականի մը, որ շուտով անցաւ բոլշեւիկներու կողմը:

Սահմանուած կարգի համաձայն չբերթը առաւօտեան ժամը Տին պէտք է մօտենար Խորհրդարանի շինութեան, որու պատշգամբն պէտք է արտասանուէին ճառեր. փողոցի մէջ տեղի պիտի ունենար միտինգ: Խորհրդարանի առջև կանգնած էր փոքրիկ զինուորական մաս մը:

Լսելով դնդ. Շահխաթունիի ղեկուցումը, անոր հետ միասին գացի Խորհրդարան: Խորհրդարանի առջև արդէն կար շատ մեծ բազմութիւն. ինքնաշարժները, թիւով վեց, արդէն միտինգի վայրն էին: Կ'արտասանուէին ճառեր: Ամբոխը կ'արտայայտէր իր զգայումները՝ նայած արտասանուող ճառերու բոլորակութեան: Ճառերը կ'արտասանուէին եւ Խորհրդարանէն քիչ անդին փողոցի վրայ, — կ'արտասանուէին նաեւ Խորհրդարանի պատշգամբէն: Պատշգամբն կից սենեակին մէջ կային կառավարութեան քանի մը անդամները, Հ. Յ. Դաշնակցութեան գլխաւոր գործիչները եւ վրացի յայտնի քաղաքական եւ յեղափոխական գործիչ Իսիտոր Ռամիշվիլին, որ եկեր էր Երևան Վրաց սոցեալ-դեմոկրատ կուսակցութեան անունէն ուղղունելու հայ ղեմակազմին:

Բոլշեւիկեան ուխով արտասանուած ճառերը կ'ընդունուէին ժողովուրդի բազմութեան կողմէ սառն կերպով, իսկ փոքրիկ խմբակի մը, բոտ երևույթին, բոլշեւիկներու կողմէ՝ մեծ ոգիւրութեամբ: Արտակարգ եռանդով կը գործէր այդ փոքրաթիւ խումբը: Սուրբներով կ'ընդունուէր իրեն համար անհամակերպի ճառերը եւ աղմկայիտը կը ծափահարէին իրայինները: Պատշգամբն կ'արտասանուէին ճառեր ղեմակազմի եւ անկախութեան ողբով: Գնդ. Շահխաթունի՝ չկամենալով, որ զինուորները լսեն բոլշեւիկեան ուխով արտասանուող ճառերը, կառավարութեան թոյլտուութեամբ զինուորները տարաւ գորանոցները:

Ընդհանուր առմամբ օրը անցաւ հանդիս: Միտինգը եւ ճա-

ները կրճատուեցան, երեկոյեան ամբողջը խաղաղ կը գրօնուր զըլ-
խասը փողոցին վրայ: Մեր ընդհանուր եւ, մասնատորապէս, իմ
անձնական կարծիքն այն էր, որ բոլշեիկները երեւանի մէջ ունէին
համակրողներու փոքրաթիւ խումբ: Բայց երեկոյեան անոնք ձուլուե-
ցան ազգայնորէն տրամադրուած քաղաքացիներու ահազին բազմու-
թեան մէջ: Այդ կողմէն երեւանը ոչ մէկ առանձին հարց չէր յարու-
ցաներ:

Երեկոյեան զէմ, սակայն, շատ մաս տեղեկութիւններ ստաց-
ուեցան Ալեքսանդրապոլէն: Պարզուեցաւ որ այնտեղ գործը այնպիսի
ընթացք էր ստացեր, որ բոլշեիկեան կողմակերպութիւնը՝ շտեմ-
նելով իր զխմացը ետանդուն գործող վարչական ուժեր եւ գրեթէ
անակնկալի բեւեռով դաշակցականները՝ իր ձեռքն էր առեր տօնա-
կատարութեան նախաձեռնութիւնը: Հետեւանքը եղեր էր այն, որ
բոլշեիկեան ճառագիտները միտինդի մէջ բացարձակօրէն պաշտպա-
ներ էին իրենց նշանաբանները, կոչ էին բրեր դիմուորական մասե-
րուն գորանոցներու առջեւ եւ մասնատորապէս նախկին ուսական
Աւիերակի գունդի գորանոցի առջեւ (ուր տեղաւորուած էր առա-
ջին հայկական հեծելազորքի գունդը), առանց քաշուելու հեծելա-
զորքի բրիգատի հրամանատար գոր. Սաչատրեանի ներկայութենէն,
որը առկէ քանի մը օր յետոյ սպաննուեցաւ անյայտ մարդոց ձեռ-
քով Ալեքսանդրապոլի փողոցներու մէջ:

Երբ ցուցարար բոլշեիկները բարձրացուցեր էին կարմիր
գրօշակը, գորքերը տարուեր էին գորանոցները, իսկ միտինդի մէջ
գանուող ամբողջ բոլշեիկեան ցրդիչներու զեկաւարութեամբ՝ ու-
ղեւորուեր էր քաղաք (միթիւնկը տեղի ունեցեր էր քաղաքէն դուրս,
այսպէս կոչուած, կապակներու պահակատեղին, գորանոցներու
մօտ), ներս էր խումբը Հ. Յ. Դաշակցութեան ակումբը, պատուեր
էր պատերու վրայ կախուած պատկերները՝ օգտուելով այն բանէն,
որ այդ միջոցին ակումբը ոչ ոք չէր եղած:

Այսպիսի զէպ հնարաւոր էր միմիայն օրուայ կարգադրիչնե-
րու անփութութեան եւ վարչութեան անգործութեան շնորհիւ: Ո՛չ
թէ ցուցարարներու ուժն էր ազդեցութիւն գործողը, այլ իշխանու-
թիւններու անփութութիւնն էր անոնց հնարաւորութիւն տուեր հա-
կապետակաճ ճարեր արտասանելու եւ անկարգութիւններ բնելու:

Հայաստանի միւս քաղաքներու մէջ մայիսեան տօնը առաջ
չբերաւ որեւէ միջազէպ, նախ՝ որովհետեւ ինքը Մայիս մէկի տօնը
նշանակութիւն ունէր միայն այնտեղ, ուր կային բանուորներ, այ-
սինքն մեծ քաղաքներու մէջ, ինչպէս Երեւան եւ Ալեքսանդրապոլ, եւ

երկրորդ՝ որովհետեւ միւս վայրերուն մէջ ո՛չ մէկուն կողմէ չկային
նշանակուած յատուկ ցոյցեր:

Մայիս 2ին, կառավարութեան մէջ հարց դրուեցաւ ներքին
գործերու նախարարի առջեւ՝ Ալեքսանդրապոլի վարչութեան պաշ-
տօնեաները սրատասխանատուութեան ենթարկելու մասին՝ անփու-
թութեան եւ անգործութեան համար: Որոշում կայացաւ նաեւ բան-
տարկելու ամէնէն շատ իրենց գրգռիչ քարոզութեամբը աչքի ին-
կած բոլշեիկները եւ, սահասակարկ, բոլշեիկեան գործունէու-
թեան մերտրեմամբ աւելի միտական միջոցներու ձեւնարկել: Կու-
սակցութիւնը իր կողմէ ուղարկեց Ալեքսանդրապոլ իր աչքի ինկող
անգամները ակումբի մէջ տեղի ունեցած զէպի մասին քննութիւն
կատարելու համար:

Մայիս 3ը անցաւ հանդիստ, եւ կեանքը մտաւ իր սովորական
ընթացքի մէջ: Մայիս 4ին գնդ. Հասկելը իր մօտ աշխատակիցներու
հետ, ըստ երեւոյթին վախճալով բոլշեիկեան շարժումներէն, ճա-
նապարհուեցաւ երեւանէն Ալեքսանդրապոլի վրայով զէպի թիֆ-
լիս: Անոր զնացքը դուրս եկաւ երեւանէն առաւօտեան: Այդ ուղեւո-
րութիւնը չգրաւեց ո՛չ ոքի առանձին ուղարկութիւնը: Այնքան յա-
ճախ կ'երթար ու կը գտնար երեւան, որ սովորական երեւոյթ էր
գարձեր:

Երեկոյեան ժամը 9ի մօտ, եւ իմ բնակարանն էի, երբ յատուկ
յանձնարարութիւններու սպայ Համիկ Թումանեանը զեկուցեց, որ
գնդ. Հասկելը հետագրով Ալեքսանդրապոլէն կը խնդրէ իմ յատուկ
հրամանը Ալեքսանդրապոլի կայարանէն իր զնացքը ազատ թողնելու
մասին, որովհետեւ իրեն անյայտ պատճառով այդ կայարանէն իր
զնացքը չէին բաց թողներ: Չհասկնալով խնդրի էութիւնը՝ կարգա-
դրեցի հետախօսի մօտ կանչել կայարանի պետը եւ հարցուցի, թէ
ինչո՞ւ կը պահեն Հասկելի զնացքը: Կայարանապետը պատասխա-
նեց, որ կայարանի մէջ կը գտնուի գրահապատ զնացքը կապիտան
Մուսայէլեանի հրամանատարութեան տակ եւ կապիտանը ոմրակո-
ծելու սպառնալիքով հրամայեր է կայարանի բոլոր պաշտօնեանե-
րուն ենթարկուիլ իրեն: Եւ աւելցուց, որ կապիտան Մուսայէլեանը
հրամայեր է պահել Ամերիկացիներու զնացքը:

Այն ժամանակ եւ կարգադրեցի հետախօսի մօտ կանչել կապի-
տան Մուսայէլեանը: Վերջինս մօտեցաւ հետախօսին եւ իմ հրամա-
յական պահանջին՝ անմիջապէս ազատ թողուլ Ամերիկացիներու
զնացքը եւ դալ երեւան բացատրութիւններ տալու համար, պատաս-
խանեց, որ նա «այլեւ չի փախաւու երեւանի կառավարութեան իշ-

խանութիւնը, եւ իրեն համար պարտաւորեցուցիչ է համարում կատարել միայն Ալեքսանդրապոլում կազմուած ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի հրամանները, որ երեսն չի գայ, իսկ Ամերիկացիները բաց կը բողոն անոնց հետ բանակցելէ ետքը»:

Յետոյ պարզուեցաւ, որ ան Ամերիկացիներու զնացքը բաց էր թողած թիֆլիս ուղևորուելու համար միայն այն ժամանակ, երբ խօսք էր առեր, որ անոնք իրենց մարդասիրական գործը կը շարունակեն նաև Հայաստանի մէջ խորհրդային իշխանութեան այնտեղ հաստատուելու պարագային:

Ստանալով Մուսայէլեանի պատասխանը եւ տեսնելով, որ ան Ալեքսանդրապոլի բողոքիկեան ապստամբութեան ղեկավարներէն մէկն է, աչքի առջև ունենալով միեւնոյն ժամանակ, որ Մուսայէլեանը զինուորական է եւ որ ապստամբութեան յենարանը զրահապատ զնացքն է, եւ անմիջապէս կանչուցի հեռախօսի մօտ զինուորական նախարար Ռուբէն Տէր Մինասեանը եւ առաջարկեցի անյապաղ միջոցներ ձեռք առնել Մուսայէլեանը ձերբակալելու եւ ապստամբութիւնը խեղդելու համար:

Արդէն զիշերուայ ժամը 12ն էր. հեռախօսային բանակցութիւններ տեւեցին մօտ 3 ժամ: Կարգադրութիւն ընելով զինուորական նախարարին՝ եւ վճռեցի վաղ առաւօտեան արտակարգ խորհրդակցութեան հրաւիրել զինուորական, ներքին գործերու եւ հաղորդակցութեան նախարարները, եւ այդ մասին կարգադրութիւն ըրի իմ քարտուղարի միջոցով:

**

Հետեւեալ օրը առաւօտեան ժամը 8ին, մօտս եկաւ բժիշկ Համօ Օհանջանեանը: Ես կանուխ էի ելած եւ կը պատրաստուէի երթալու պաշտօնատուն, Ալեքսանդրապոլի զրահապատ զնացքի խնդրի մասին խորհրդակցելու համար:

Բժիշկ Հ. Օհանջանեանը ինձ հաղորդեց հետեւեալը.

Գիշերը, երբ խորհրդարանական եւ կուսակցական շրջաններու մէջ յայտնի էին դարձեր Ալեքսանդրապոլի ղէպքերը եւ զրահապատ զնացքի ըմբոստանալը, տեղի էր ունեցեր Հ. Յ. Դանակցութեան խորհրդարանական Փրակցիայի եւ կուսակցութեան գլխաւոր վարիչ մարմնի (Բիւրոյի) խառն նիստը: Այդտեղ որոշուեց էր, որ արտակարգ անցքերը կը պահանջեն արտակարգ միջոցներ, կոռուելու

համար սկսուող ապստամբութեան դէմ եւ որ առաջին այդպիսի միջոցը պիտի ըլլայ՝ կազմել կառավարութիւն ռազկացած կուսակցական ղեկավար մարմինէն (Բիւրոյէն) տալով անոր տիկտատորական իրաւունքներ ապստամբութիւնը ճնշելու համար: Կառավարութեան նախագահի պաշտօնի համար նշանակուած էր այդ մարմնի անդամ ըծ. Համօ Օհանջանեանը, որ պիտի վաւերացուէր Խորհրդարանի կողմէ:

Յայտնելով ինձ այդ մասին արտակարգ հաղորդագրութեան կարգով՝ ըծ. Համօ Օհանջանեանը աւելցուց, որ այդ փոփոխութիւնը շատ կը ճնշէ զինքը, որովհետեւ ինք լաւ կը գիտակցի այն ծանր բեռը՝ որ կը զրուի իր ուսերուն վրայ: Լսելով ըծ. Համօ Օհանջանեանին, ես անմիջապէս պատասխանեցի, որ քանի որ խորհրդարանական Փրակցիան եւ կուսակցութիւնը անհրաժեշտ կը գտնեն կառավարութեան փոփոխութիւնը եւ անոր վրայ պարտականութիւն կը զնեն նոր կառավարութիւն կազմել, որու կազմը արդէն նախորդուած է կուսակցութեան վարիչ մարմնի կազմով, եւ անմիջապէս կը ներկայացնեմ Խորհրդարանի նախագահին իմ դահլիճի հրաժարականը. անձամբ ինձ եւ իմ ուժերս ամբողջապէս կը զնեմ նոր կառավարութեան տրամադրութեան տակ եւ Համօ Օհանջանեանին ցոյց կու տամ ամէն տեսակ աջակցութիւն: Այդ խօսքերէն յետոյ զրկեցի եւ համբուրեցի կառավարութեան նոր պետը:

Բժ. Օհանջանեանը զնաց Խորհրդարան: Ես նոյնպէս անմիջապէս դացի Խորհրդարան, ուր գտայ Խորհրդարանի նախագահը, Փրակցիայի անդամները եւ նախարարներէն մէկ քանին:

Ժամը 10ին առաւօտեան նշանակուած էր Խորհրդարանի նիստ, ուր ես պէտք է պաշտօնապէս յայտնէի կառավարութեան հրաժարականը: Այդ մասին եւ նախազուշացուցի Խորհրդարանի նախագահ Աւետիք Սահակեանը: Բժ. Հ. Օհանջանեանը արդէն պատրաստած էր նախարարական պաշտօններու բաշխումը:

Նախ քան Խորհրդարանի նիստի նկարագրութեան անցնիլը՝ անհրաժեշտ կը համարիմ ապագայ պատմարանի համար մատնանը չել այստեղ երկու փաստ. առաջինը այն է, որ Փրակցիայի այն ժողովը, որ քննութեան էր առեր ստեղծուած կացութիւնը եւ նոր կառավարութիւն կազմելու հարցը, կայացեր էր առանց հրաւիրելու ինձ, իրբեւ կառավարութեան նախագահի, բացատրութիւններ տալու համար. իսկ երկրորդը այն, որ ես, իրբեւ կառավարութեան նախագահ, լսելով Համօ Օհանջանեանի հաղորդագրութիւնը, չհրաւիրեցի կառավարութիւնը նիստի, այլ ուղղակի յայտարարեցի Խորհրդարանին կառավարութեան հրաժարականի մասին:

Այժմ, երբ արդէն գրեթէ 10 տարի է անցեր այդ օրերէն, ես կրնամ ըսել, թէ ո՛չ առաջին եւ ո՛չ երկրորդ փաստը պէտք չէ տեղի ունենային: Ճրտակցիտան ալ, կուտակցութիւնն ալ պարտաւոր էին լսել կառավարութեան պետը: Իսկ ես պարտաւոր էի հրաւիրել նախարարական խորհուրդը եւ հաւաքական որոշում կայացնել հրաժարական ներկայացնելու մասին:

Այժմ այս մտքերը ունին լոկ պատմական նշանակութիւն: Անկասկած, երկու թերացումներն ալ կը բացատրուին մոմենտի սրութեամբ եւ ոչ մէկ աւելորդ բոլոր չկորսնցնելու ընդհանուր ցանկութեամբ: Ամենակարեւորն այն է, որ ձեռնարկային թերացումները ամենաթոյլ կերպով անգամ չազդեցին մեր հետագայ միանդամայն համերաշխ եւ միահամուռ գործունէութեան վրայ:

Խորհրդարանի նիստին մէջ, ես անմիջապէս յայտարարեցի հետեւեալը.

«Երէկ երեկոյեան Ալեքսանդրապոլում տեղի է ունեցել ըմբոստութեան շատ կարեւոր դէպք գրահապատ գնացքի հրամանատար կապիտան Մուսայէլեանի եւ պաշտօնատար կազմի կողմից: Դրուքիւնը լուրջ է: Կառավարութիւնը գտնում է, որ ստեղծուած պայմաններում նա պարտաւոր է գիջել իր տեղը կառավարութեան նոր կազմի եւ յայտարարում է որ նա տալիս է իր հրաժարականը»:

Խորհրդարանը լուրջապէս ընդունեց այդ յայտարարութիւնը եւ 10 բողոք դադար տուաւ: Նիստը բացուելէ յետոյ Խորհրդարանի անդամներէն մէկը առաջարկեց նախարարութիւն կազմելու պարտաւորութիւնը դնել Խորհրդարանի անդամ բժ. Համօ Օհանջանեանի վրայ: Խորհրդարանը ընդունեց այդ առաջարկը: Բժ. Համօ Օհանջանեանը խնդրեց դադար տալ 10 բողոք՝ նախարարներու ցուցակը ներկայացնելու համար: Նիստը վերաբացուելէն յետոյ՝ ան կարգաց նոր դահլիճի ցանկը որ վաւերացուեցաւ Խորհրդարանին կողմէ. կառավարութեան տրուեցան անսահման լիազօրութիւններ, եւ Խորհրդարանը ցրուեցաւ մէկ ամիսով:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատկանող Խորհրդարանի բոլոր անդամները ինքզինքնին ամբողջովին զրին կառավարութեան տրամադրութեան տակ: Աշխատանքը կ'ընար: Կառավարութեան առաջին հոգը եղաւ Ալեքսանդրապոլի ապստամբութեան զսպումը եւ Հայաստանի բոլոր շրջաններու մէջ կատարեալ կարգապահութեան հաստատումը: Այդ նպատակով ան յայտարարեց ամբողջ Հայաստանը

զինուորական զրուիւն մէջ. ուղարկեց պատգամաւորներ երկրի զանազան շրջանները եւ սկսաւ կազմել ուժեղ զորամաս մը՝ Ալեքսանդրապոլը գրաւելու համար:

Մայիս 6ին, ժամը 12ին, նոր կառավարութիւնը կազմուելէն ժամ մը յետոյ վարչապետը եւ զինուորական նախարարը խնդրեցին ինձ եւ նախկին զինուորական նախարար զօրայար Արարատեանին անցնել Իգտիր՝ Սեպուհի սպայակոյտը, պարզել զօրքերուն Հայաստանի մէջ տեղի ունեցող անցքերու նշանակութիւնը, բացատրել ռամկավար-հանրապետական Հայաստանի եւ անոր տեսարաններու զազմութիւններու տարբերութիւնը բոլորակիցներու քարոզած զազմութիւններէն եւ բարձր պահել զօրքերու տրամադրութիւնը անկախութեան եւ հանրապետութեան պաշտպանութեան համար:

Ես զօր. Արարատեանի հետ գացի Իգտիր եւ կատարեցի կառավարութեան յանձնարարութիւնը: Զօրքերու տրամադրութիւնը շատ բարձր էր: Միւսնայն օրը ճաշէն յետոյ եղայ Քանաքեռ, խօսեցայ զինուորներուն հետ, իսկ յետոյ կազմեցի ծրագիր՝ պտոյտ մը ընելու: Հայաստանի այն վայրերը, ուր տեղաւորուած էին զօրքերը:

Միւսնայն ժամանակ յատուկ զօրամաս մը կազմուած Իգտիր եւ Երևան զանուած զօրքերէն, Սեպուհի հրամանատարութեան տակ, թնդանութիւնով, զնպատակներով եւ հեծելազօրքով լոյս Մայիս 7ի դիշերը երկաթուղիով շարժուեցաւ դէպի Ալեքսանդրապոլ:

Մայիս 8ին ես սպայ Բաշինջաղեանի եւ զատախաղի օգնական Եղիազարեանի ուղեկցութեամբ ինքնաշարժով ճանապարհ ինկայ Ելենովկա-Դիլիջան ուղղութեամբ: Ինձ հետ էր եւ կինս: Դիլիջան եւ ճանապարհին երկար եւ յաճախ կը խօսէի զանազան զօրամասերու հետ: Այդ շրջանի ազդարնակութիւնը հանդիստ էր: Մասնակի բռնկումներ տեղի էին ունեցել նոր-Բայազէտ, բայց շատ աննշան չափով: Դիլիջան այն տպաւորութիւնը ստացայ, որ այնտեղ ամէն ինչ հանդիստ է՝ չնայած Ատրպէջանի խորհրդային սահմանի մօտի-թուէր որ այդ շրջանն ալ հանդիստ է:

Որոշեցի երթալ եւ Իջևան դիզը, ուր Ատրպէջանի սահմանի վրայ կանգնած էր ճրջ գունդի մէկ գումարտակը: Այնտեղէն յայտներ էին, որ հոն փոքրիկ խմորում մը կը նկատուի: Իմ մեկնումս նշանակուած էր ժամը 4ին կէսօրէն յետոյ: Ժամը 2ին նստած էինք ճաշի՝ զօր. Բաղդասարեանը, ներքին գործերու նախարարի օգնա-

կան Սարգիս Մանասեանը, գաւառային կոմիտար Սարատիկեանը, չրջանային գործիչ Ներսէս Զաղէթեանը, կինս եւ Լս եւ ինձ ուղեկցող երկու սպաններ: Ճաշէն յետոյ, Երբ արդէն կը պատրաստուէի մեկնել զէպի Իջևան, ինձ ուղեկցող անձանց հետ, ինձ տրուեցաւ շտապ հեռագիր մը գինուորական նախարար Ռուբէն Տէր Մինասեանէն՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Խնդրում եմ ձեզ անյապաղ գալ Ալեքսանդրապոլ, որ գրաւուած է մեր կողմէն առանց որեւէ դիմադրութեան»:

Այդ հեռագրին եւ հրաւերին առանձին կարեւորութիւն տալով՝ Լս փոխեցի իմ ծրարները եւ անմիջապէս ինքնաշարժով ճանապարհ ինկայ Ղարաբախի շրջանը, ուրկէ երկաթուղիով գացի Ալեքսանդրապոլ: Իսկ Իջևան ուղևորուեցան զօր. Բաղդասարեանը, Ներքին գործերու նախարարի օգնական Ս. Մանասեանը, Զաղէթեանը եւ Սարատիկեանը, որոնց ուղևորութիւնը, ինչպէս յետոյ պարզուեցաւ, խորտակեց ուղևորական միաձայն ունեցաւ: Իջևան-Դիլիջան խճուղիի վրայ: Զերխէզ զիւղի մէջ, զիւղացիք անբարեացակամ վերաբերմունք էին ցոյց տուած անցնողներուն, իսկ յետոյ բոլշևիկ արամազրութիւններով համակուած զօրամաս մը ձերբակալեց զանոնք եւ ուղարկեց Բաքու: Շատ ուշ իմացուեցաւ, որ զրոյստ Մանասեանը, Սարատիկեանը եւ Զաղէթեանը աքսորուել էին Նորդէն կղզին եւ աշտուղ պնդակահարուել:

Երբ Լս հասաւ Ալեքսանդրապոլ — կարծեմ Մայիս 13ին էր — տեղեկացայ, որ ապստամբած զօրամասերը եւ անոնց կրաւորական կերպով միացածները պիտուորապէս հեծելազօրքի մասերէն, տեսնելով, որ իրենց փորձը ձախողած է եւ որ զէպի Ալեքսանդրապոլ արչաուղ երևանեան զօրամասը իրենցմէ աւելի ուժեղ է, յանձնեք էին քաղաքը եւ զրահապատ պնացքը առանց կռուի: Եւ այդպէսով քաղաքը գրաւուած էր մերոնց կողմէ առանց արիւնահեղութեան:

Արդարութիւնը կը պահանջէ յիշատակել, որ այդ զէպիին կարեւոր դեր կատարեցին թրքահայ գինուորները, սպանները եւ կամաւորները: Այդ փաստը կարելի է բացատրել զանազան պատճառներով: Իմ կարծիքով երկու հանգամանք առանձին նշանակութիւն ունին. անոնց բուն սէրը զէպի անկախ Հայաստանի պաշտպարը եւ որեւէ կապի բացակայութիւնը ռուս գինուորական ոգիին հետ, որ, յամենայն դէպս, գոյութիւն ունէր Ռուսաստանէն եկած բոլշևիկեան տրամազրութիւններով տոգորուած գործիչներու մէջ:

Քաղաքի գրաւումէն ետքը՝ բանտարկուեցան ապստամբներ Մուսայէլեանը, Ղարիբջանեանը, անասնարոյժ Պօզրեւկին եւ

ապստամբութեան մի քանի արիւ զործոն մասնակիցները: Գլխաւոր կազմակերպողներէն մէկը՝ Ալիս Նարիջանեան յաջողեք էր փախչել:

Ինչպէս պարզուեցաւ, ինձ կանչեք էին անոր համար, որ կազմակերպեմ նոր վարչութիւն Ալեքսանդրապոլի մէջ: Նահանգապետ նշանակուած էր Սորհրդարանի անդամ Կարօ Սասունի: Անհրաժեշտ էր հաստատել կանոնաւոր իշխանութիւն եւ կեանքը մտցնել բնականոն հունի մէջ: Եւ մասնակցեցայ տեղական իշխանութիւններու ժողովին, աւել իմ խորհուրդները եւ ընդունեցի հեծելազօրքի հանդէսը:

Զինուորական նախարարը՝ ցանկալով թեթևացնել տիրող մթնոլորտը՝ հնարաւորութիւն տուաւ հեծելազօրքի գունդին քաւելուելը գործած մեղքը, կրաւորական վերաբերմունքը ըսեմ, թէ համակրութիւնը ապստամբութեան հանդէպ: Եւ այդ գունդին յանձնեցի հպատակութեան բերել Երևանի մօտ գտնուած Զանգիրասարի մահամետական զիւղերը, — գործ մը, որ անոնք կատարեցին:

Երևանի մէջ կը շարունակուէր հանդատութիւն տիրել: Կարսի մէջ ինքը օղորդակութիւնն էր իսկողըր պաւազրութիւնը եւ դուրս թափուելով փողոցը, ինչպէս սօնական օրերուն, ուղևորուած ընդունելութիւն էր ցոյց տուել մեր կառավարութեան պատուիրակներուն:

Այսպէսով մինչև Մայիս 15 ամբողջ Հայաստանի մէջ վերականգնուեցաւ սովորական վիճակը: Բոլշևիկեան ապստամբութեան այսպէս արագ ճնշուելը, անշուշտ, պատիւ կը բերէր մեր կառավարութեան:

Նոր էի վերջացուցել գործերս Ալեքսանդրապոլի մէջ, երբ մանրամասն հեռագիր ստացայ կառավարութենէն, որով ինձմէ կը խնդրէին անցնել Թիֆլիս եւ բացատրել զաշնակից պետութիւններու պերագոյն քաղաքներուն եւ վրաստանի կառավարութեան երկու բան. առաջինն որ բոլշևիկեան ապստամբութիւնը համարեա առանց արիւնահեղութեան ու վերջնականապէս ճնշուած է, եւ երկրորդ, որ իմ հետանալը վարչապետի պաշտօնէն ոչ մէկ չափով չի նշանակեք օրիշտասիրտի փոփոխութիւն Դաշնակիցներու վերաբերմամբ եւ չազդել մեր արտաքին քաղաքականութեան վրայ եւ որ ես կը գործեմ նոր կառավարութեան հետ համերաշխութեամբ: Պարագայ մը, որ ինձ միանպաստան հասկնալի երեւաց:

Մայիս 20ին հասաւ Թիֆլիս, ուր մնացի 10 օր: Կատարեցի վրաս գրուած յանձնարարութիւնը: Տեսնուեցայ մեծ պետութիւններու

բու բոլոր ներկայացուցիչներուն հետ և հանդստացուցի զանոնք, պարզելով, որ կեանքը Հայաստանի մէջ նորէն կ'ընթանայ խաղաղ:

Ամերիկացիք առկէ յետոյ վերադարձան Երևան: Մայիս 28ի օրը, Հայաստանի անկախութեան տարեգարձը տօնեցինք հանդիսաւոր կերպով Թիֆլիսի ներկայացուցչութեան մէջ: Կար մեծ բազմութիւն, ներկայ էին Եւրոպական պետութիւններու, Վրաստանի և Ատրպէյջանի ներկայացուցիչները:

Յունիս Նին վերադարձայ Երևան և գտայ Լրկիրը խաղաղ գրութեան մէջ: Կառավարութիւնը գրադուած էր ապստամբութեան մասնակիցներու ինդրի վերջնական կարգադրութեամբ: Այդ նպատակով կազմակերպել էր արտակարգ գատարաններ: Մի քանի հօդի, թուով 3, գատարանի սրտչամբ գնդակահարուեցան Ալեքսանդրապոլի մէջ. մէկ մասը գատապարտուեցաւ բանտարկութեան: Կասկածի ենթարկուած պաշտօնեաներ հետացուած էին ծառայութենէ:

Յունիս Նին գումարուեցաւ Խորհրդարանի նիստը յսելու համար կառավարութեան ղեկուցումը ապստամբութեան ճնշման մասին, արտատանուեցան սղեւորուած ճառեր, որոնց հասարակութիւնը բուն կերպով կը ծախահարէր:

Ես կը պատրաստուէի նուիրուելու խորհրդարանական աշխատանքի: Բայց չանցաւ Լրեք-չորս օր իմ Երևան վերադարձէս յետոյ, երբ վարչապետ Համօ Օհանջանեանը առաջարկեց գրադուիլ՝ մշակելով օրինադիւծ փոխառութեան մասին Հայաստանի համար և ուղևորուիլ Եւրոպա այդ փոխառութիւնը յաջողցնելու համար: Գրտնելով, որ Հայաստանի կեանքը կ'ընթանայ բնականոն վիճակով և որ իմ մասնակցութիւնը Խորհրդարանի աշխատանքներուն նուազ կարևոր է, քան փոխառութեան իրադրութեամբ, որ կարող է մեծ զարկ տալ Հայաստանի Երևանական վիճակին, ևս ընդունեցի առաջարկը:

Խորհրդարանը Յունիս Նին առաջին անգամ գումարուելով Մայիս 5ի նիստէն յետոյ, նորէն տուաւ կառավարութեան խորհրդարանական լիազօրութիւններ և ցրուեց գարձեալ մէկ ամիսով: Այսպէսով Յունիս Նի օրէնքի հիման վրայ կառավարութիւնը ինքը կարող էր հաստատել «փոխառութեան» օրինադիւծը:

«Փոխառութեան» օրինադիւծի մշակման ղիմելով՝ ևս ձեւակերպեցի նպատակը այսպէս. «վերականգնել Հայաստանի տնտեսական վիճակը և արդիւնարեւութիւնը և ամբողջնել նրա զրամական շրջանառութիւնը»:

Փոխառութիւնը որոշուեցաւ ընել 20 միլիոն տոլարի, տասը տարիով՝ 6 տոկոսով: Փոխառութիւնը կոշուելու էր «Հայաստանի

Անկախութեան փոխառութիւն»: Մանրամասնութիւնները մշակելու համար ևս քանի մը անգամ հրաւիրեցի խորհրդակցութիւն գրամատուներու ներկայացուցիչներէն և Երևանական մասնաղէտներէն:

Օրինադիւծը, հարկ եղած հրահանգները և բոլոր մանրամասնութիւնները մշակելէ յետոյ, Յունիս 18ին ղեկուցեցի կառավարութեան, որ և հաստատեց փոխառութեան վերաբերեալ օրէնքը: Փոխառութիւնը սրտչեցինք իրականացնել հաշիական զապութներու մէջ: Յունիս 18ին կառավարութիւնը ինձ յանձնեց այդ գործը՝ տալով ինձ փոխառութեան գլխաւոր լիազօրի կոշումը: Միաժամանակ խնդրեց ինձ պատրաստել իմ արտատանուեան ճանապարհորդութեան միջոցին ցուցակ մը ղեկավարներու և հիւպատոսներու Հայաստանի ներկայացուցչութեան: Չուզեցի յարար ևս լիազօրութիւն ստացայ ծանօթացնել գանապան Լրկիրներու վարիչները Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութեան և վիճակի մասին:

Այսպիսի կարևոր և յուրջ յանձնարարութիւններով ծանրաբեռնուած՝ Յունիս 10ին, առաւօտ, ժամը 9ին կնոջս հետ մեկնեցայ Երևանէն: Ամբողջ կառավարութիւնը, սպարապետը, Խորհրդարանի անդամները, անձնական բարեկամներ Լկեր էին կայարան:

Արևոտը կը փայլէր. Արարատը հեռուէն կը գրաւէր իր ձիւնափայլ մաքրութեամբ: «Յտեսութիւն», «կատարեալ յաջողութիւն» ընդհանուր ազգապահներու տակ մեր գնացքը շարժուեցաւ Թիֆլիսի ուղղութեամբ:

ժ.Ռ. Գ Լ Ո Ի Ե

ՈՒՂԵԻՈՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒՐՈՊԱ, ԵԳԻՊՏՈՍ

Ե Ի Ի Չ Մ Ի Ր

19 ՅՈՒՆԻՍ — 23 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1920 Թ.

Առաջին վայրը, ուր պէտք է զբաղուէի Անկախութեան փոխա-
ռութեան խնդրով, բնականարար, Թիֆլիսն էր, իբրև Վրաստանի
և անոր հայ ազգաբնակչութեան կեդրոնը և միաժամանակ հայ հա-
րուստ գասակարգի բնակատեղին:

Թիֆլիս ևկայ Յունիս 1920ի վաղ առաւօտեան: Չնայած, որ
ես չունէի կառավարութեան նախազանի կոչում և պաշտօնապէս կը
կրէի «Հայաստանի կառավարութեան յատուկ լիազօր» տիտղոսը,
Վրաստանի կառավարութիւնը ըրաւ հանդիսաւոր ընդունելութիւն՝
երաժշտութեամբ, պատուոյ պահակախումբով ու արտաքին գործե-
րու նախարար Գեղեշկորին անձամբ ևկաւ կայարան գիմաւորելու:

Առաջին գործս ևկաւ տեսնել Անյլիոյ, Ֆրանսայի և Իտալիոյ
բարձր քոմիսարները և անոնց տեղեկացնել Հայաստանի վերջին
անցքերու և բոլշեիկեան շարժման կատարեալ հաշուեյարդարի մա-
սին՝ միեւնոյն ժամանակ հաղորդելով իմ Եւրոպա ուղեւորուելու
մասին և արահովելով անոնց բարեացակամութիւնը և աջակցու-
թիւնը:

Յետոյ այցելութիւն տուի Վրաց կառավարութեան և ծանօ-
թացուցի Հայաստանի ընթացիկ կարիքներուն, գլխաւորապէս փո-

խողրութեան և գաւելիքի մասակարարման խնդիրներուն: Հայ-
 վրացական յարաբերութիւնները միանգամայն կանոնաւոր էին, և
 տեղամը ընդհարումներու տխուր յիշուցութիւնները զրեթէ անհետա-
 ցած էին. կեանքը առաջ էր բերած նոր պահանջներ և կը թելադրէր
 համեմատելի աշխատանքի անհրաժեշտութիւնը: Հայաստանի Հանրա-
 պետութեան Քիֆիսի ներկայացուցիչը Տիգրան Բեղզազեանն էր,
 որ յաջորդած էր հիանդպցած Լեւոն Կեանդուխանին և կը շարու-
 նակէր Վրաստանի հետ սերտ յարաբերութիւններ մշակելու թաղա-
 քականութիւնը:

Վրաց կառավարութեան նախագահ Ժորտանիան և արտաքին
 գործոց նախարար Ֆելզելցիտին խնդրեցին ինձ Փարիզ այցելութեան
 միջոցին յատուկ ուշադրութիւն գործնէ կարգաւորելու Բաթումի
 խնդիրը, որ ասանձին անհամաձայնութեան առարկայ էր գործած
 գրաց և հայ պատուիրակութիւններու միջև Սան-Քիմոյի խորհրդ-
 ներգումուցովին մէջ, 1920 թ. գարնան:

Սան-Քիմոյի մէջ հայ պատուիրակները՝ Ա. Անարոնեան և
 Պոլոս Կուպար փայտ՝ պահանջած էին Հայաստանի համար առան-
 ձին եւք զէպի ծով, Բաթումի գրայով, յատուկ հողամասով մը, որ
 պիտի պահպանէր Հայաստանին, իբրև սեփականութիւն, իսկ Վրա-
 ցիք՝ Չիխիձէի և անոր ընկերներու միջոցով համաձայնած էին զի-
 չի Հայաստանին Բաթումի նահանգի սահմաններու սպառնալու իրաւունքը
 միտնելու: Վրաց կառավարութիւնը կոնկրետ էր այն տեսակետի գը-
 րայ, որ անկարելի է հրամարիլ նոյնիսկ աննշան հողամասէ մը,
 և անզինոյ կը համարէր Հայկական Պատուիրակութեան նախագահ
 Անարոնեանը: Սեպտեմբեր, Ժորտանիան և Ֆելզելցիտին խնդրեցին հա-
 մոպէլ պահ աւելի զիջող զիրք բռնելու այս խնդրին մէջ:

Երբորոք գործու կզու Հայաստանի մասին տեղեկութիւններ տայ
 Քիֆիսի հայ սպարաւալութեան և կազմակերպիչի հրապարակա-
 յին գրասխանութիւն մը: Մէկ խորհրդակցութիւն տեղի ունեցու մէր
 գիւտանդիստական ներկայացուցչութեան մէջ. երկրորդը՝ Վանատ-
 կոնական Բանկայի և երրորդը՝ Հայ Գրեգորեանական Ընկերու-
 թեան մէջ: Այդ երեք խորհրդակցութիւններու միջոցին ևս նկարա-
 զրեցի Հայաստանի անտեսական ու երկամտական գրութիւնը և կիւ-
 մբական թաղաքականութիւնը ու սուր հակակամ խնդրի թաղաքա-
 կան կողմի ընդհանուր պատկերը:

Առանձնապէս թաղմամարզ և կիւմբական տեսակէտով շա-
 փազանց կարեւոր յարան կը ներկայացնէր Վանատակոնական Բան-
 կոյում կայացած մոլոմբը: Հատարուէր էին 40ի շափ ամենահարուստ

և. ամենապղծիկ ներկայացուցիչները հայ վաճառականական դասին՝ Արշակ Մխիթանի նախագահութեամբ: Ներկայ էին Միք. Արամ-Լան, Դաւիթ Իզրազեան եղբարք Բաղդասարեաններ, Խաչ. Աֆրիկ-Լան, Եղբարք Ալյոնեաններ, Եղիա Մայիլեան և շատ ուրիշ աչքի ինկոյ ներկայացուցիչներ հայ առևտրա-արդիւնաբերական և էլիւ-մրտական աշխարհի: Զեկուցման վերջին ևս անցայ փոխառութեան խնդրին և հրաւիրեցի ունկնդիրները աջակցել անոր իրականացման: Զեկուցումէն յետոյ ինձ տուին շարք մը հարցեր, որոնց նպատակն էր գլխաւորապէս պարզել Հայաստանի առևտրա-արդիւնաբերական ձեռնարկներու մէջ դրամապլուխ մտցնելու հնարաւորութիւնները:

Մէկ քանիներ կը մտածէին Ալեքսանդրոպոլի և Երևանի մէջ չաքարի և կաշիի գործարաններ բանալ: Միւսները կ'ուզէին Ղարաբիլիսայի մօտ սպակիի գործարան հիմնել: Ուրիշներ կը խորհէին Հայաստանի դոնազան վայրերու մէջ իրենց բանկաներու բաժանմունքներ բանալ: Մէկ խօսքով՝ հայ դրամատիրոջ ձեռնարկու միտքը սղատ դրամապլուխի նոր գործադրութեան ասպարէզներ կը փնտռէր: Ատկէ դատ, անոնց մէջ կը զգացուէր զժգոհութիւն Վրաց կառավարութենէն. անոնք սկսած էին արդէն Թիֆլիսի մէջ ինքզինքնին զգալ սրպէս հիւրեր:

Վրաց մենչեւիկեան կառավարութիւնը միաժամանակ կը տանէր Երկու քաղաքական գիծ. մէկ կողմէ յանուն իր ընկերվարական ծրագրային սկզբունքներու, կը կռուէր բուրժուազիայի դէմ՝ ուժեղացած տուրքերու, կալուածներու պետականացման, ստիպողական փոխառութիւններու միջոցով. միւս կողմէ՝ կ'աշխատէր ազգայնացնել Վրաստանի մայրաքաղաքը՝ ուժեղացնելով ամէնուրեք վրացական տարրը և յեղուն, մտցնելով այն՝ իրրեւ պարտաւորեցուցիչ բոլոր հիմնարկութիւններու մէջ: Եւ եթէ նկատի առնենք, որ բուրժուազիան Թիֆլիսի մէջ բաղկացած էր Հայերէ և որ Վրացիք կը կազմէին Թիֆլիսի ամբողջ ազգաբնակչութեան մէկ քառորդէն ոչ աւելին, այն ինչ Հայերը իրենց թիւով բնակչութեան առաջին տեղը կը բռնէին, բոլորովին պարզ կ'ըլլայ, որ վերոյիշեալ քաղաքականութեան Երկու գիծերն ալ ամէնէն շատ կը հարուածէին Հայերու անմիջական շահերը, և Հայերն էին, որ գլխաւորաբար, կը տուժէին թէ՛ նիւթապէս և թէ՛ բարոյապէս, կը կորսնցնէին իրենց տունները և դրամապլուխները, ազդեցութիւնն ու դիրքը, և կ'ընդհարուէին Վրացիներու հետապնդած արհեստական ազգայնացման հետ: Թիֆլիսի ամենալաւ թատրոնը, «Արտիստական Ընկերութիւն»

անունով, չնչին գումարով անցաւ Իւզրաչեաններու ձեռքէն պետութեան: Քաղաքի ամենալաւ տունը Մ. Արամեանցինը, Վրացիք գրաւեցին՝ վերածելով «բանուորական տան»: Փրիտօնեաններու տունը դարձաւ նախարարի բնակարան, Մանթաշեանի տունը՝ դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն, եւ այլն: Միեւնոյն ժամանակ քաղաքային վարչութիւնը ահապին առողջապահական տուրքեր նշանակեց հարուստ քաղաքացիներու վրայ, եւ վճարողները դարձեալ Հայերն էին:

Ահա այս բոլոր ծանր տուրքերը ազգային արթնցած գիտակցութեան ազդեցութեան տակ կը մղէին հայ դրամատէրերը դէպի Հայաստան, որ մինչեւ այդ չէր գրուած անոնց ուշադրութիւնը:

Այս երեւոյթը շատ ուրախալի էր եւ ապագայ մեծ յաջողութիւն կը խոստանար Հայաստանի արդիւնարեքութեան զարգացման համար: Եւ իրականութիւնը սկսաւ արդարացնել այս ցոյցերը: Մայիլեանները որոշեցին կառուցանել ապակիի գործարան Ղարաքիլիսայի մօտ, Փիթոյեանները՝ կաշիի գործարան Ջալալ-Օղլիի մօտ: Սկսան հետազօտութիւններ կատարել շաքարի մշակութեան հնարաւորութեան մասին Ալեքսանդրապոլի գաւառի մէջ եւ ծխախոտագործութեան՝ Սուրմալուի եւ էջմիածնի շրջանը:

✱

Թիֆլիսի մէջ Փոխառութեան Կոմիտէի նախագահ նշանակուեցաւ մեր դիւանագիտական ներկայացուցիչ Տիգ. Բէզպատեանը, իսկ բանկաները յանձն առին իրականացնել փոխառութիւնը առանց որեւէ վճարումի իրենց օգտին: Ստորագրութեան վճարը որոշուեցաւ 97 ռուբլի 100ի տեղ: Ամէն ինչ կը խոստանար կատարեալ յաջողութիւն: Գաւառական քաղաքներէն՝ Ախալցխայէն, Գորիէն, Սղնախէն հեռագիրներ կը ստացուէին, որոնք յաջողութիւն կը մաղթէին ու պատրաստակամութիւն կը յայտնէին աջակցել մեր փոխառութեան:

Նոյն եղանակով վարուեցայ հետագային ամէն տեղ իմ ուղեւորութեան միջոցին: Ամէն տեղ կ'ունենայի երեք տեսակի ժողովներ՝ ա) բուրժուական դասի, բ) ժողովրդական դանգուածներու, եւ գ) մամուլի ու տեղական քաղաքական ու գիտական կազմակերպութիւններու՝ բժշկական, իրաւաբանական, բարեգործական ընկերութեանց համար:

Թիֆլիսի մէջ բազմաթիւ հայ պաշտօնեաներ, որոնք առաջ կը ծառայէին անդրկովկասեան երկաթուղագծի վրացական եւ ատրը-

պէջանեան սահմաններու մէջ, դուրս էին նետուած, առանց գործի էին եւ փափաք կը յայտնէին տեղափոխուիլ Հայաստան:

Նոյն փիճակի մէջ էին նաեւ փոստ-հեռագրական պաշտօնեաները, սրոնցմէ շատերը պաշտօնի հրաւիրուեցան Հայաստան:

Յունիսի վերջին ուղեւորուեցայ Բաթում: Կայարան եկած էին դիմաւորելու Բաթումի մեր հիւպատոս Մ. Աթարբէկեանը, տեղական գաղութի ներկայացուցիչները եւ անյլիական ընդհանուր նահանգապետ Քուկ-Քոլլիսը, գաղութի նախագահ Ա. Մնդոյեանը եւ այլն:

Հոս եւս, զրեթէ բառացի կրկնուեցաւ Թիֆլիսի աշխատանքը եւ երեւան եկաւ նոյն խանդավառութիւնը: Տեղական հայ տիկիւնները, «Բաթումի Տիկնանց Կոմիտէ»ի անդամները առաջարկեցին ինձ կազմակերպել սակիի հանդանակութիւն Հայաստանի «Ոսկի Փոնտ» կազմակերպութեանը: Եւ տեղի ու տեղը գործի սկիզբը դնելու համար՝ սեղանի վրայ դրին սակի ժամացոյց, մատանիներ, սակի շքեթայ, սպարանջաններ եւ այլն: Այս օրինակը շուտով դտաւ հետեւողներ, եւ այսպէսով հիմք դրուեցաւ «Ոսկի-Փոնտ»ին, որ մեծ յաջողութիւն կը խոստանար: Եւ միւս քաղաքներու մէջ Պոլիս, Իզմիր, Գահիրէ, Աղեքսանդրիա, Սոֆիա եւ Պուքրէշ, ուր որ եղայ յետոյ, ամէնուրեք մեծ առատութեամբ սեղանի վրայ կը թափուէին սակի իրեր եւ թանկագին քարեր:

Բաթում մնացի միայն չորս օր եւ Յունիսի սկիզբը մեկնեցայ արտասահման, եւ Յունիս 10ին հասայ Պոլիս: Որքան փոփոխութիւն երկու տարուան մէջ. 1918 թ. Յունիսին մենք կը մօտենայինք Պոլսին սրտաբարձի միջոցին. նոյն տարուայ Հոկտեմբերին կը հեռանայինք այնտեղէն դինաղաղարի օրերուն, իսկ այժմ մեր ուժերու եւ յոյսերու ծաղկման շրջանը կ'ապրէինք: Կը թուէր թէ ամէն ինչ կը ժպտի եւ մեզ կը սպասէ փայլուն ապագայ:

Յուրումով կը մօտենայի Պոլսին: Առաւօտ էր, հեռագիտակը ձեռքս կը նայէի հեռուն, մինչդեռ չոյկնաւը կ'անցնէր Վոսփորը: Ահա մօտեցանք Գալաթայի նաւահանգիստին: Առաջին բանը, որ գրաւեց իմ ուշադրութիւնը, առեւտրական չոյկնաւ մըն էր խոշոր հայկական դրօշակով կայմի վրայ: Բաթումի եւ Պոլսոյ միջեւ երթուկը չոյկնաւ մըն էր, որ կը պատկանէր իզմիրցի հայ կաթուղի վաճառականի մը:

Քիչ անդին նկատեցի նաւակ մը, որուն մէջ նստած էին չորս երիտասարդներ: Անոնցմէ մէկը ձեռքին տակ բռնած ունէր հայկական եռագոյն գրօշակը՝ կարմիր-կապոյտ-նարնջագոյն: Հասկեցայ, որ եկած էին ինձ դիմաւորելու: Մենք հայեացքներով դտանք իրար,

փոխադարձարար ողջունեցինք. յետոյ անոնք արագութեամբ ետ դարձան դէպի ամբարձու յատնելու համար այնտեղ սպասող անազին բազմութեան իմ գալուստ մասին: Անմիջապէս ամբարձու մէջ բարձրացան հայկական դրօշակներ եւ օդի մէջ երեւացին զլիսարկներ եւ թաշկինակներ...

Շողոմաւը մտակցաւ ամբարձու, իջեցուցին սանդուխը: Եւ ինձ ողջունելու եկան պատրիարքի, մամուլի եւ դանազան ներկայացուցիչները, իմ անձնական բարեկամները եւ Հ. Հ. ներկայացուցիչ Ֆերտ. Թախթաճեանը: Ամբարձու հաւարուեցաւ դահլիճի մը մէջ եւ մէկը միւսի ետեւէն արտասանեցին ողջոյնի ճառեր եւ մատուցին ծաղկեփունջեր: Ճառերու մէջ կը յատնէին իրենց ուրախութիւնը այն յաջողութիւններու առթիւ, որ ունեցեր է Հայաստանը պետական կեանքի բոլոր ճիւղերու մէջ եւ վստահութիւն կը յայտնէին փոխառութեան յաջողութեան մասին:

Ես պատասխանեցի ընդհանուր ճառով մը՝ յայտնելով որ «բերել եմ հայրենիքի ողջոյնը բոլոր Հայերուն»:

Ողբերուած ողջոյններու եւ աղաղակներու մէջ հասայ Թօքաթլեան հիւրանոցը, որ պատրաստուած էին սենեակներ, պատուհանէն կը ծածանէր հայկական դրօշակը: Դռներու մօտ հերթապահութիւն կ'ընէին երկու յատուկ նշանակուած անձինք:

Պոլիս մնացի մէկ շարաթ: Բայց այդ շարթուայ ընթացքին ինձ փիճակուեցաւ այնքան շատ խօսիլ հրապարակօրէն՝ թատրոնի, եկեղեցիի, ժողովներու մէջ, փողոցները, ընդունելութիւններու միջոցին, որ բառիս բուն իմաստով կորսնցուցի ձայնս: Տեղէս կ'ելլէի վաղ առաւօտեան, եւ կը պառկէի շատ ուշ գիշերին. բայց ոչ մէկ րոպէ մինակ չէի մնար. ամբողջ ժամանակ ժողովուրդի եւ հասարակական գործիչներու հետ էի:

Ժամանակս դասաւորուեցաւ այսպէս:

Ազգաբնակչութեան լայն խաւերու մէջ փոխառութեան պրոպագանտի եւ Հայաստանի մասին տեղեկութիւններ լսելու կարօտ անձանձ համար ես հինգ անգամ ընդարձակ դեկուցումներ տուի — Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցիին մէջ, Սինլիզոս դահլիճին մէջ, ժողովի մը մէջ քաղաքի մէկ ծայրամասը: Բըթի-Շան թատրոնի եւ Բերայի թատրոնի մէջ, յատուկ ներկայացումէ մը յետոյ: Բուրժուազիի եւ առեւտրական դասի համար զեկուցում տուի Հայկական Ակումբին մէջ, իսկ Ազգային ժողովի համար՝ Ազգային ժողովի պաշտօնական նիստին մէջ պատրիարքի եւ բոլոր անդամներու ներկայութեամբ: Այդ եօթը ժողովներու մէջ նկարագրեցի ամբողջ

պատկերը Հայաստանի կեանքին, անոր ազգաբնակչութեան, բանակին, ներքին եւ արտաքին քաղաքական կեանքին: Ամէն տեղ ողբերուութիւնը կատարեալ էր:

Երբ փոխառութեան զաղափարը եւ բովանդակութիւնը բաւականաչափ բացատրուած էր հասարակութեան, տեղի ունեցաւ Հայկ. Ակումբի նիստը: Այնտեղ հասարուած էին հարիւրի չափ ականաւոր պոլսահայ վաճառականներ: Ողջոյնի խօսք ըսաւ Ակումբի նախագահ Արսէնեանը, յետոյ խօսեցաւ տոքթ. Թորգոմեանը: Այդ ժողովին մէջ ընտրուեցաւ փոխառութեան յանձնախումբը: Վաճառականները հետաքրքրուած էին մեր փոխառութեամբ, Հայաստանի տնտեսական հեռանկարներով եւ եռանդալին հարցեր կու տային:

Այսպէսով իմ առաջին նպատակը լիովին իրագործուած էր: Փոխառութեան զաղափարը ստացաւ լայն ժողովրդականացում, ընտրուեցաւ կոմիտէ, եւ գործը առաջ գնաց մեծ թափով. պատրաստուեցաւ փոխառութեան թուղթի նկարը ու ձեւը եւ յանձնուեցաւ տպագրութեան:

Առանձին խօսակցութիւն ունեցայ առաջին հայ հարուստ Իրանոսեանի հետ, որ ստորագրեց 50,000 թրքական լիրայի պարտատոմսեր: Սակայն, երեք ամիս յետոյ ան Սոփիայի մօտ գնացքի խորտակման գոհ դարձաւ, եւ ժառանգորդները չկատարեցին անոր խոստումը: Խոշոր անախորժութեան տեղի տուաւ այդ. երկու ամիս չթաղեցին անոր դիակը՝ սպասելով, որ ժառանգորդները կու տան խոստացուած գումարը. բայց չտուին եւ Իրանոսեանը այնուամենայնիւ թաղուեցաւ:

Հոս պէտք է ըսեմ, որ թէ՛ Պոլիս, եւ թէ՛ Եգիպտոս եւ այլուր, հաւաքուած միլիոնները տուաւ ժողովուրդը, այսինքն չունեւորները եւ ոչ թէ առանձին հարուստները: Վերջինները կը ստորագրէին գումարներ ոչ-համապատասխան իրենց կարողութեան: Ընդհանուր առմամբ Պոլսոյ Հայերը ստորագրեցին 2 միլիոն Փրանկէն աւելի. այս գումարները հետագային վերադարձուեցան իրենց տէրերուն մինչեւ վերջին սանտիմ:

Բացի փոխառութեան այցելութիւն տուի բարձր քոմիսարներուն եւ Պոլիս գտնուող Փրանսական եւ անգլիական նաւատորմերու հրամանատարներուն: Տեսնուեցայ Փրանսական քոմիսար Դելաֆրանսի հետ: Տեսնուեցայ նաեւ անգլիական քոմիսար ծովակալ Դեթրեկի հետ, որ յետոյ անագին օդնութիւն հասցուց Հայաստանին, յունական քոմիսար Կոնստանտինեսկու, ամերիկեան դեր-ծովակալ Բրիստոլի եւ անգլիական զօրքերու հրամանատար զօրավար Միլնի հետ:

Ասոնց հետ ունեցած զրոյցներէս այն տպաւորութիւնը ստացայ որ բարեացակամ վերաբերմունք ունէին դէպի մեր շահերը, որովհետեւ ոչ մէկ հակասութիւն կար Հայաստանի եւ «Դաշնակիցներու» շահերու միջեւ: Մանաւանդ խոր տպաւորութիւն թողուց իմ վրայ պատմական զրոյցը ամերիկեան դեր-ծովակալ Բրիտտոլի հետ: Կ'ըսեմ պատմական, որովհետեւ ան կը հակասէր այն ժամանակուայ ընդհանրացած տեսակէտին Ամերիկայի եւ նախագահ Ուիլսոնի դերի վերաբերմամբ Հայաստանի քաղաքական վիճակի մասին, բայց եւ այնպէս անոր բոլոր խօսքերը եւ մտահասցումները շատ կարճ ժամանակէ ետք միանգամայն արդարացան:

Երբ Բրիտտոլին յայտնեցի իմ խորին Երախտագիտութիւնը Ամերիկայի կողմէ հայ ժողովուրդին ցոյց տրուող խոշոր մարդասիրական օգնութեան համար, ան այդ Երախտագիտութիւնը ընդունեց հաճութեամբ եւ բաւ, թէ կը հաղորդէ իր կառավարութեան: Բայց երբ յոյս յայտնեցի Ամերիկայի օգնութեան վրայ Հայաստանի քաղաքական կազմակերպութեան համար, յիշատակելով այդ առթիւ նախագահ Ուիլսոնի խոստումը, ծովակալ Բրիտտոլ անմիջապէս յայտարարեց հետեւեալը.

«Ուիլսոնը բոլորովին չ'արտայայտեք իր ժողովուրդի կարծիքը. ան կ'ըսէ այն, ինչ որ բոլորովին չի համապատասխաներ Ամերիկացիներու շահերուն ու տեսակէտներուն: Դուք այդ մասին պատրանքներ պէտք չէ ունենաք»:

Երբ ես պատասխանեցի Բրիտտոլին, թէ կը զարմանամ լսելով այդպիսի կարծիք նախագահ Ուիլսոնի ներկայացուցչէն, ան պատասխանեց, որ Ամերիկայի ժողովուրդը առաջիկայ ընտրութիւններուն ցոյց կու տայ իր կամքը եւ այդ կամքը յայտնապէս կ'ըլլայ ոչ յօգուտ Ուիլսոնի գաղափարներուն, եւ այդ պատճառով, շարունակեց Բրիտտոլ, Հայերը պէտք է իրենք փնտռեն Թուրքերու հետ մերձեցման ճանապարհներ: Ան հարց տուաւ ինձ, թէ չե՞մ լսած արդեօք Պոլսոյ Հայերէն իր մասին այնպիսի կարծիքներ, որ իբր ինքը չի սիրեր Հայերը եւ աւելի կը պաշտպանէ Թուրքերը: Պատասխանեցի, որ, այո, լսեք եմ: Ատոր վրայ Բրիտտոլ ըսաւ, թէ առհասարակ ինք իր պարտքը կը համարէ նախազգուշացնել հայ քաղաքական գործիչները, որ իրենք փնտռեն մերձեցում Թուրքերու հետ՝ իրենց պահանջները հասցնելով նուազագոյնի, հակառակ պարագային անոնց կը սպասէ ծանր ապագայ: Ահա իր նման յայտարարութիւններն են,

անոր կարծիքով, որ անոր մասին ստեղծեր են Հայերու թշնամիի համբաւ:

Արդարութիւնը կը պահանջէ անգամ մըն ալ ըսել, որ գրեթէ նոյնանման խորհուրդ տուաւ ինձ նաեւ զօրավար Հարրոտըր, բայց աւելի մեղմ ձևով:

Բայց ես բուն ցանկութիւն ունէի իմանալ, թէ ի՞նչ կը մտածէին այն ժամանակուայ Թուրք կառավարութեան անդամները հայկական պահանջներու մասին: Հոգեբանական վայրկեանը Թուրք կառավարութեան հետ խօսելու համար հայ ժողովուրդի տեսակէտէն միանգամայն աննպաստ էր. Թուրքերը կը թուէին բոլորովին ընկճուած, Փարիզի վեհաժողովը ամենագոր, իսկ մեր հարցը լաւագոյն ուղիի վրայ: Տիրող կարծիքն այն էր, թէ Թուրքերու հետ խօսելիք չկայ:

Այնուամենայնիւ ես կամեցայ տեսնուիլ Թուրք կառավարութեան ազդեցիկ անդամի մը հետ. բայց բոլորովին զաղտնի եւ չէզոք հողի վրայ: Այդ տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ մասնաւոր բնակարանի մը մէջ: Իմ խօսակիցն էր այն ատենուայ ներքին գործոց նախարար Բեշատ փաշան: Մենք տեսնուեցանք երկու անգամ, եւ ամէն անգամ երկուական ժամ: Այդ տեսակցութեան մասին Պոլսոյ մէջ գիտէին մեր կողմէ միայն երկու հոգի, իմ մօտ բարեկամները:

Բեշատ փաշային ես սրբոյցի մեր բաղձանքները, բացատրեցի, թէ որքան ցանկալի է փոխադարձ համաձայնութեան միջոցով որոշել Միացեալ Հայաստանի սահմանները՝ մտցնելով հայկական հողամասերու մէջ վեց վիլայէթներու կարեւոր մասը, նաւահանգիստ մը եւ այսպէսով լուծել մեր դարաւոր վէճը:

Մեր առաջին տեսակցութեան միջոցին Բեշատը աւելի կը լսէր: Երկրորդ անգամ ան, բոտ երեւոյթին իր ընկերներու հետ խորհրդակցութիւն ունենալէ յետոյ, աւելի զործօն էր կարծիքները արտայայտելու մէջ, թէ եւ ընդհանրապէս սաստիկ վերապահ էր: Ան թուղթի վրայ գծեց Հայաստանի հնարաւոր սահմանները՝ մտցնելով Հայաստանի հողերու մէջ ամբողջ Ռուսական Հայաստանը, Ալաշ-Կերտի եւ Բասէնի հովիտները եւ իրբեւ նաւահանգիստ՝ Բիզն: Այդպէսով, Վանը, Մուշը, Էրզրումը եւ Տրապիզոնը կ'անցնէին Թուրքիային:

Ես լիազօրութիւն չունէի որեւէ համաձայնութիւն կնքելու անոր հետ: Ան իր կողմէ կը դանդաղէր, որ մեր խօսակցութիւններու շարունակութիւնը պէտք է տեղի ունենայ Փարիզի մէջ, ուր կը գտնուէին Թուրքիոյ պատուիրակները, որոնք այնտեղ հրաւիրուած էին խաղաղութեան Վեհաժողովին կողմէ:

Բեշատ փաշայի հետ ունեցած խօսակցութիւններէն յետոյ իմ առաքելութիւնը Պոլսոյ մէջ վերջացած էր: Կր պատրաստուէի ճանապարհ ինչալ, երբ ստացայ հեռագիր Փարիզէն, Հ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահ Ահարոնեանէն, որ ինձմէ կը խնդրէր նախ եւ առաջ անցնիլ Փարիզ: Հետեւեալ օրն իսկ մեկնեցայ Փարիզ Իտալիոյ վրայով:

Յուլիս 20ին մօտ էր, երբ հասայ Փարիզ: Ինձ համար պատրաստուած էր ընդունելութիւն: Եղան ճառախօսութիւններ: Ոգևորուած խօսեցաւ բանաստեղծ Որբերեանը՝ ողջունելով մեր անկախ պետութիւնը: Կայարանէն դացինք հիւրանոց:

Ըրի երկու զեկուցում. մէկը Հ. Հ. Պատուիրակութեան սրահը մտաւորականներու ներկայացուցիչներու համար, իսկ երկրորդը՝ սալ տէ գ'Ալլիքիֆիլիքօթի մէջ, ուր հաւաքուած էր ահագին բազմութիւն: Ներկայ էին երկու պատուիրակութիւններու նախագահները եւ անդամները. Պօղոս փաշա Նուպար մեծ ուշադրութեամբ լսեց զեկուցումը. Ահարոնեանը խօսեցաւ մօտ երկու ժամ իմ զեկուցումներու աթիւ: Զեկուցումս ընդունուեցաւ բուն ծափահարութիւններով: Կարմուեցաւ յանձնախումբ մը Հայաստանի ելեւմտական նախարար Արտաշէս Էնֆրաճեանի նախագահութեամբ: Այդ յանձնախումբին յանձնարարուեցաւ կազմակերպել յանձնախումբեր Պէլճիքայի եւ Զուիցերիոյ մէջ: Ներկայ եղայ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Ազգային Պատուիրակութիւններու միացեալ նիստին, ա'յն նիստին, ուր վերջնական ձևով խմբագրուեցան Հայերու ցանկութիւնները սահմաններու մասին՝ ուղարկելու համար Ամերիկա, նախագահ Ուիլսոնին:

Յայտնի էր, որ Յոյները կը ցանկային Տրապիզոնը պահել ինքնավար յունական Պոնտոսի համար, եւ յունական հանրային կարծիքը բաւարարելու համար հայկական որոշ շրջաններու մէջ պատրաստակամութիւն կար շմտցնելու Տրապիզոնը հայկական պահանջներու մէջ, բայց հայկական երկու Պատուիրակութիւնները եւ անոնց նախագահները կը դռնէին, որ «Տրապիզոնը չպահանջել կը նշանակէր դաւաճան երևալ Հայերի աչքում» — եւ Տրապիզոնը մտաւ ծրագրուած սահմաններու միջ իրրեւ նաւահանգիստ Հայաստանի համար:

Հ. Հ. Պատուիրակութեան մէջ կայացած նիստին մէջ որոշուեցաւ խնդրել Գալուստ Կիւլպէնեանէն՝ ստանձնելու փոխառութեան յանձնախումբի նախագահի պաշտօնը: Այդ մասին յանձնարարեցին ինձ խօսիլ անոր հետ Լոնտոն: Ես այցելեցի Պօղոս փաշային

եւ խնդրեցի մասնակցիլ յանձնախումբին: Ան յայտնեց, որ կը մտցնէ իր լուսան փոխառութեան մէջ, բայց յանձնախումբի անդամ ըլլալ չի կրնար աչքի առջև ունեւորիլ Հ. Հ. Պատուիրակութեան գործիչներու անբարեկամութեամբ վերաբերմունքը իրեն հանդէպ:

Այդ միջոցին Փարիզի մէջ հաւաքուած էր «պատգամաւորական ժողով» մը որ հրաւիրած էր Պօղոս փաշան հայկական քաղաքական կեանքի ընթացիկ խնդիրներու մասին խորհրդակցելու համար: Պօղոս փաշան Բիքզ հիւրանոցի մէջ ի պատիւ ինձ եւ պատգամաւորներուն հրաւիր մը ստրքած էր: Ան ճառով մը ողջունեց ինձ, իրրեւ Հ. Հանրապետութեան ներկայացուցիչի եւ յոյս յայտնեց, որ շուտով կ'իրականանան Հայաստանի եւ բոլոր Հայերու տէնչանքները: Եւ խնդրեց ինձմէ բոլոր ներկայ եղողներուն կողմէ ողջունել Հայաստանի Հ. կառավարութիւնը:

Ես այցելեցի նոյնպէս Փրանսական արտաքին գործոց նախարարութեան ընդհանուր քարտուղար Պալէօլոզին, որուն վարչապետ Միլերանը յանձնարարել էր ընդունիլ զիս: Պալէօլոզին ներկայացուցի Հայաստանի վիճակը (ան եղած էր զեսպան Փեթերսպուրկի մէջ) եւ խնդրեցի առանձին ներկայացուցիչ նշանակել Փրանսայի կողմէ Երևանի համար, որովհետեւ Թիֆլիս ընակող Փրանսայի բարձր քոմիսարը շատ քիչ անգամ կ'երթայ Երևան: Պալէօլոզը խոստացաւ կատարել խնդիրքս:

Հետեւեալ օրը Յովհ. խան Մասեհեանի հետ դացինք Լոնտոն: Պօղոս փաշան եւ Ահարոնեանը հեռագրեցին Լոնտոն իրենց ներկայացուցիչներուն դիմաւորելու ինձ: Լոնտոնի կայարանը եկած էին ողջունելու Պօղոս փաշայի ներկայացուցիչ Մալիօմը, Արել վարդապետը եւ շարք մը ուրիշ անձինք հայ գաղութէն: Լոնտոնի մէջ ես գործեցի նոյն ծրագրով. ունեցայ խորհրդակցութիւն փոխառութեան մասին, բրի այցելութիւն արտաքին գործերու նախարարութեան: Տեղական գաղութը հիւրասիրութիւն կազմակերպեց Քարլթըն Հոքելի մէջ, որուն ներկայ էր ամբողջ հայ գաղութը, նաեւ Անդրանիկը, որ պատահամբ կը գտնուէր Լոնտոն: Խօսուեցան ճառեր. խօսողներու մէջ էին նաեւ Մալիօմն ու Անդրանիկը, որ յիշեց իր հին հաշիւները Հայաստանի կառավարութեան հետ: Խօսեցայ եւ ես: Ընդհանուր ոգևորութեան մէջ վերջացաւ ընդունելութիւնը:

Մանչեսթրի տեղական գաղութի ժողովին զեկուցում տուի, որմէ յետոյ կայացաւ նիստ, ուր ընտրուեցաւ յանձնախումբ Մարկոս Բաքրճեանի նախագահութեամբ: Յետոյ վերադարձայ Լոնտոն, ուրկէ Օղոստոս Տին նորէն եկայ Փարիզ:

Դրուած նարատակը Եւրոպայի այս մասին մէջ համարելով վերջացած՝ եւ պատրաստուեցայ ուղեւորուիլ դէպի հարաւ՝ Միլանի, Վենետիկի եւ Հռոմի վրայով՝ Եգիպտոս: Օգոստոս 7ին՝ ուղեւորուեցայ Միլան. գաղութի ներկայացուցիչները դիմաւորեցին ծաղիկներով ու ճառով: Հոս չկեցայ եւ շարունակեցի ճանապարհս մինչեւ Վենետիկ, ուր մնացի երկու օր: Եղայ Միլիթարեաններու մօտ, այցելեցի Ռաֆայէլեան զպրօցը: Տրամադրութիւնը այստեղ եւս բարձր էր: Հայ վարդապետները մեծապէս հետաքրքրուած էին այն ամէնով ինչ որ կը կատարուէր Հայաստանի մէջ եւ ինձ ընդունեցին իբրեւ իրենց հայրենիքի ներկայացուցիչ: Ռաֆայէլեան զպրօցի աշակերտները երկուսն ազգային օրհներգը եւ կարգացին հայրենասիրական բանաստեղծութիւններ: Ընդունելութենէն յետոյ տեղի ունեցաւ ճաշ՝ ճառերով:

Օգոստոս 10ին ճանապարհուեցայ Հռոմ, ուր մնացի օր մը: Այստեղ հայ գաղութ չկար: Ինձ այցելեց միայն Դիլիգեանը, այն ժամանակ շատ հարուստ վաճառական մը, եւ ներկայացուց ինձ իր տնտեսական գործառնութիւններու ծրագիրները Հայաստանի համար: Իտալական կառավարութիւնը նշանակել էր ինձ մօտ իբրեւ ուղեկից կոմս Մարացցին, որ ցոյց տուաւ քաղաքը:

Օգոստոս 11ին եւ ուղեւորուեցայ Պարի նաւահանգիստը՝ այնտեղէն Եգիպտոս մեկնելու համար: Հոս չողենաւին սպասելով՝ մնացի երկու օր: Նոյն Օգոստոս 11ին, երեկոյեան, հեռագիր ստացայ Ահարոնեանէն, որով կը հաղորդէր, թէ Օգոստոս 10ին ստորագրուած է Սևրի դաշնագիրը Թուրքիոյ հետ, որու հիման վրայ Հայաստանի սահմանները Թուրքիոյ մէջ կը թողնուի որոշել նախագահ Ռիլսոնին, իսկ Անդրկովկասի սահմաններու վէճերը Վրաստանի, Հայաստանի եւ Ատրպէյջանի միջեւ պիտի լուծուին փոխադարձ համաձայնութեամբ, իսկ եթէ այդ տեղի չունենայ, այն ատեն Փարիզի Վեհաժողովին կողմէ նշանակուած միջազգային յանձնախումբերու վերջնական որոշմամբ: Այսպէսով, վերջապէս Հայաստանը կը մտնէր միջազգային դաշնագիր ստորագրողներու շարքը, իբրեւ անկախ պետութիւն:

Այս աքոր առաջ բերաւ աննկարագրելի ողբերգութիւն ամբողջ հայութեան մէջ: Ամէն կողմ տեղի կ'ունենային մաղթանքներ, տօնակատարութիւններ, հանդիսաւոր ժողովներ: Լրագիրները լեցուն էին ոգեշունչ յօդուածներով, հայ մարդիկ կը շնորհաւորէին զիրար:

Օգոստոս 12ին ճանապարհ ինկայ Եգիպտոս: Եւ երկու օր յե-

տոյ հասայ Աղեքսանդրիա:

Իմ գալուստ մասին գաղութը արդէն կանխաւ տեղեկացուած էր: Այդ պատճառով հէնց որ շողենաւ մտաւ նաւահանգիստ, անոր վրայ բարձրացաւ հայ պատգամաւորութիւններու շարք մը զանազան հիմնարկութիւններու եւ անձերու կողմէ՝ իրենց զլուխ ունենալով Ազգային Խորհուրդի նախագահը եւ տեղական հոգեւորականութիւնը, կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները, յանձին Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Ռամկավարներու:

Աղեքսանդրիոյ մէջ ալ ընդունելութեան եւ իմ ձեռնարկած քայլերու եղանակը անցաւ Պոլսոյ եղանակով: Փոխառութեան յանձնախումբը կողմուեցաւ պր. Մութաֆեանի նախագահութեամբ:

Ամէնէն ետևորուն աջակցութիւն ցոյց տուաւ ինձ փաստարան Տելեմար Թիթիւնճեանը, որ ընտրուեցաւ փոխառութեան յանձնախումբի քարտուղար, պր. Մութաֆեանը, Թորգոմ Ելիսկոպոսը, ճարտարապետ Կարօ Պալեան եւ պր. Չարքէանը, որ, տեղական գաղութի յանձնարարութեամբ, իբրեւ քարտուղար ծառայեց ինձ: Աղեքսանդրիոյ մէջ ընտրուած յանձնախումբը իր գործունէութեան շրջանը պիտի տարածէր նաեւ Հապէշխտանի եւ Սոււտանի վրայ:

Նոր էին իրենց բնոյթով երկու այցելութիւններ. իմ պաշտօնական այցելութիւնը Եգիպտոսի թաղաւոր Ֆուատ Ա.ին եւ անդլիական ներկայացուցիչին:

Ֆուատ թաղաւորին բրած իմ այցելութիւնը կը կրէր միանգամայն պաշտօնական բնոյթ: Ես ցանկութիւն յայտնեցի այցելութիւն մ'ընելու իրեն, եւ անմիջապէս մօտս եկաւ թաղաւորի առաջին պալատական պաշտօնեան եւ անոր անունով խնդրեց նշանակել ինձ համար յարմար ժամանակ այցելութեան համար: Ես խնդրեցի նշանակել հետեւեալ օրը ժամը 12ին: Պալատ դացի պր. Տելեմաք Թիթիւնճեանի ուղեկցութեամբ: Ֆուատ թաղաւորը մօտ 40 տարեկան մարդ էր, հաճելի և բոսնական զէմքով, հիանալի կը խօսէր ֆրանսերէն: Ան արտայայտեց իր կատարեալ դժուրութիւնը հայկական պետութեան կողմուելու առթիւ, մանրամասն հարցուփորձ ըրաւ անոր դրութեան եւ կարիքներու մասին, միեւնոյն ժամանակ մեծ գովասանքով խօսեցաւ Եգիպտոս բնակող Հայերու մասին: Երկար խօսեցաւ իր հայրենիքի եւ մասնաւորապէս այն մասին, թէ որքան զրժուար է ազգայնացնել Եգիպտոսի վարչութիւնը, քանի որ փոքրաթիւ է բարձրագոյն կրթութիւն ստացած երիտասարդ Եգիպտացիներու քանակը: Ան կը գտնէր, որ այդ սարդայի համար, երբ բոլոր պաշտօնները կարելի կ'ըլլայ տալ Արարներուն, պէտք է ղեռ սպասել

տասր տարի եւս : Հարցուց մեր զրօշակի զոյներու մասին եւ երբ իմացաւ , սրամտօրէն նկատեց . «Եւ այսպէս կը հասկնամ այդ գոյները . կարմիր գոյնի արիւնով դուք ձեռք էք բերած ձեր անկախութիւնը . եւ սրբազան Վանի կապոյտ երկինքը լոյս սփռէ քաղաքակրթութեամբ եւ ազատ Հայաստանի վրայ , հարկաւոր է նարնջագոյն առարկայ . այսինքն՝ ոսկի-դրամ» :

Բարօրութիւն մազթելով Եզիպտոսին եւ նոյնպիսի բարեմաղթութիւններ ստանալով Հայաստանի համար՝ ես հեռացայ պալատէն :

Անպիտան բարձր ներկայացուցիչը նոյնպէս շատ սիրալիք ընդունելութիւն րրաւ . ան եւս մազթեց Հայաստանին ամէն տեսակ բարիքներ , երջանկութիւն եւ բարգաւաճում :

Ազեքսանդրիոյ եւ Գահիրէի հետ ինձ համար կապուած են երկու յիշողութիւններ . այցելութիւն բուրգերուն եւ իմ առաջին հանդիպումը Անպիտան այժմեան մարչապետի որդի Օլիվեր Բուլդինի հետ :

Տեղական սովորութեան համաձայն ուղտերու վրայ գացինք բուրգերուն այցելութեան : Լուսանկարուեցանք մեր անսովոր դիրքերուն մէջ , եւ մեր այդ պատկերները կը մաճատուէին բարեգործական նպատակով :

Ես զեկուցում տուի նաեւ Հ . Յ . Գաշնակցութեան Ակումբին մէջ , այցելիցի օրհորդաց դպրոցը , ներկայ եղայ հոգեհանգիստի՝ ի յիշատակ բարեկործ Մելքոնեանի , որ թողած էր միլիոնաւոր ժառանգութիւն Հայաստանին , յետոյ ընդունեցի իրրեւ ընծայ մետաքսէ հայկական եռագոյն զրօշակ՝ գործուած սկզբնատառերով , զոր մատուցին Ազեքսանդրիոյ տիկինները : Այդ զրօշակը հետս է անբաժան :

Երեք օր յետոյ ես գացի Գահիրէ , ուղեկցութեամբ խումբ մը անձանց , — Էպիսկոպոսի , յանձնախումբի եւ կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներուն :

Ճանապարհին Չապաղիկ կայարանը , ծխախոտի գործարաններու տեղական հայ բանուորները դուրս էին եկած ղիմաւորելու . մատուցին ծաղիկներ եւ ոսկեայ իրեր «Ոսկու Փոնտի» համար :

Գահիրէի Հայերը պատրաստած էին չտեսնուած հանդիսաւոր ընդունելութիւն : Ամբողջ կայարանը լեցուն էր ժողովուրդով . ամէն կողմէ ծաղիկներ կը թափուէին վրաս . լուսանկարչական գործիքները կը գործէին շուրջս : Տեղական մտաւորականութիւնը իր ամ-

բողջ կազմով , առանց կուսակցական խտրութեան , ողևորուած՝ չըջապատած էր Հայաստանի ներկայացուցիչը , իսկ ժողովուրդի խումբն բազմութիւնը կեցցէներով եւ ազադակներով կ'ուղեկցէր ինձ մինչեւ ինքնաշարժը : Ձիաւոր ոստիկանութիւնը կը մաքրէր ճանապարհը , եւ մեր ամբողջ շքախումբը կ'ուղևորուէր զէպի Գահիրէի առաջնակարգ հիւրանոցը , որուն վրայ կը ծածանէր հայկական զրօշակը : Այդ փաստն իսկ խորապէս կը յուզէր ահազին ամբողջ , որ ուղեկցեցաւ մինչեւ հիւրանոց :

Կը յիշեմ մանրամասնութիւն մը , որ առանձնապէս հաճելի էր Եզիպտոսի հայ գաղութի սրտին : Իմ Գահիրէ գալէս ամիս մը առաջ նոյն հիւրանոցը եւ նոյն սենեակներու մէջ իջեւանած էր Փրանսայի նախարարապետ Քլեմանսոն . այն ժամանակ ալ հիւրանոցի շինութեան վրայ կը ծածանէր Փրանսական զրօշակը : Այս զուգադիպութիւնը կարծես շօշափելի կերպով կը միկայէր շատերուն՝ Հայաստանի մուտքը անկախ պետութիւններու ընտանիքի մէջ :

Գահիրէի մէջ անցուցած չորս օրերս կը կրէին առանձնապէս ժողովրդական եւ խանդավառ բնոյթ : Իմ գրադումներու ծրագիրը սովորական էր . զեկուցումներ , այցելութիւններ եւ փոխառութեան յանձնախումբի կազմակերպութիւն : Բայց գաղութի հեռաւորութիւնը մեծ ճանապարհներէն , որոնցմէ կ'անցնէին Եւրոպայէն Հայաստան գացող եւ այնտեղէն ետ գարձող գործիչները , առաջ էր բերած այն , որ առաջին հայկական քաղաքական գործիչն էր , որ կ'այցելէր Եզիպտոս եւ կ'այցելէր Սեւրի գաշնակիրը ստորագրելէն քանի մը օր յետոյ : Բացի այդ՝ գաղութը չէր զգացեր պատերազմի սարսափները , հարուստ էր եւ յայտնի չափով երջանիկ :

Մրազրիս կեդրոնական կէտր իմ զեկուցումն էր որ կայացաւ «Կոլիգէ» շարժապատկերի թատրոնի ահազին գահիրէին մէջ , որ կը տեղաւորէր քանի մը հազար մարդ : Թատրոնը չափէն դուրս լեցուն էր : Չնայած Օգոստոս ամսու «ափրիկեան շոյերուն» , քանի մը հազար մարդ երեք ժամ յեց զեկուցումը , եւ բուն կերպով ծափահարեց . վերջն ալ ուղղակի անձրեւի պէս սեղանի վրայ թափուեցան նուիրատուութիւններ «Ոսկի Փոնտի» օպերին : Կանոնաւոր շարքերով կ'անցնէին կանայք , տղամարդիկ , երախաներ եւ սեղանի վրայ կը դնէին ժամացոյցներ , մատանիներ , ազամանդներ , ոսկեայ շքաներ , զրամներ : Եզիպտոսի թեմական առաջնորդ Թորոմ Էպիսկոպոսը հանեց իր մատէն զմբուխ մատանին եւ դրաւ սեղանին վրայ :

Մուտքի մօտ կանգնած էին շարքերով սկաւորներ եւ տղաներ չեփորներով : Ամբոխը ուժգնօրէն կը ծափահարէր ամէն անգամ , երբ

յիշատակութիւն կ'ըլլար հայկական բանակի, Հայաստանի սահմաններու եւ անոր հերոսներու ու մարտիրոսներու մասին: Իսկական ժողովրդական հանդէս մըն էր, որու միջոցին միացեր էին բոլոր հայ կուսակցութիւնները անխտիր:

Երեկոյեան հիւրանոցիս շէնքին առջեւ ամբոխը երաժշտութեամբ, լապտերներով եւ դրօշակներով ցոյցեր սարքեց: Ռամկափարներու ակումբը ի պատիւ ինձ հանդիսաւոր ընդունելութիւն մը կազմակերպեց ճառերով, երաժշտութեամբ եւ հիւրասիրութեամբ:

Իմ հիւրանոցը կոյսացած գրամատչերնու ժողովը ընտրեց փոխառութեան յանձնախումբ նախագահութեամբ Գառնուկի, որուն յանձնեցի պահելու համար այն բոլորը, ինչ որ հաւաքուած էր «Ոսկու Ֆոնտ»ի համար: Ի դէպ ըսեմ, որ Աղեքսանդրիոյ մէջ հաւաքուածը թողուցի պահելու յանձնախումբի նախագահ Մուսթաֆեանի մօտ: Նոյնն քրի նաեւ Իլիմիր, Բալքանները: Հետագային, երբ Հայաստանի խորհրդայնացման հետեւանքով «Ոսկի Ֆոնտ»ը չիրականացաւ, ամէն տեղ «Ոսկի Ֆոնտ»ը փաճառքի տրուեցաւ եւ ստացուած գումարները, համաձայն Փարիզէն, Հ. Հ. Պատուիրակութենէն ստացուած կարգադրութեան, յատկացուեցան որբերու եւ փախըստականներու օգտին:

Տեղական հասարակութիւնը ինձ պատուեց հրաւերով, որու միջոցին առևտուրի եւ արդիւնաբերութեան ներկայացուցիչները ճառեր խօսեցան Հայաստանի հետ առևտրական յարաբերութիւններ հաստատելու անհրաժեշտութեան մասին: Եզիպտոսի Հայաստանի ներկայացուցիչ նշանակուեցաւ փաստարան Զօհրապը:

Գահիրէ կղած միջոցիս, երրորդ օրը, ինձ գեկուցին, որ անգլիացի սպայ մը կը ցանկայ տեսնել զիս: Բարձրահասակ, չէկ եւ հաճելի դէմքով, մօտ 23—24 տարեկան երիտասարդ մըն էր, որ դիմեց ինձ Ֆրանսերէն եւ ըսաւ, թէ ականատես ըլլալով այն ընդունելութեանը (ան կ'ապրէր նոյն հիւրանոցը), զոր ինձ ցոյց տուին Հայերը եւ տեղեկանալով, թէ ով եմ ես, ան կը խնդրէ վերցնել զինքը հետս Հայաստան: Եւ աւելցուց, որ ոչ մէկ գրամական օդնութեան եւ ոսծիկի կարիք ունի: Ես հարցուցի, թէ ո՞վ է ինքը: Ան պատասխանեց, թէ ինքը անգլիական բանակի սպայ է, ամբողջ պատերազմը անցուցեր է ճակատի վրայ Ֆրանսա, եւ այժմ զօրացրուածի հետեւանքով ազատ կը ճամբորդէ եւ նիւթապէս ապահովուած է:

«Իսկ ինչո՞ւ կ'ուզէք դալ յատկապէս Հայաստան», հարցուցի ես:

Ան պատասխանեց. «Ես կարդացի թերթերու մէջ, որ, այնտեղ պատերազմ է եւ որ Հայերը անարդար կերպով կը տուժեն, իսկ ես կը սիրեմ ըլլալ հոն, ուր կան պատերազմ եւ արկածներ, եւ կ'ուզեմ ըլլալ Հայերու հետ»:

Վայրկեան մը մտածելէ յետոյ ես ըսի իրեն, որ այնուամենայնիւ, չեմ գիտեր անոր ով ըլլալը, այդ պատճառով չեմ կրնար անմիջապէս համաձայնութիւն տալ: Ան իսկոյն հասկցաւ իմ տատանման պատճառը եւ համեստութեամբ ըսաւ.

«Գու՛ք, ի հարկէ, կ'ուզէիք իմ մասիս յանձնարարական ունեցալ եւ իմանալ, թէ հի՞շոյ կը խօսիմ արդեօք: Ես կրնամ իմ մասիս վկայութիւն բերել Եգիպտոսի անգլիական բարձր ֆօլիսար՝ յորտ Ալլեքսիէն եւ յետոյ պէտք է աւելցնեմ, որ հայրս Անգլիոյ Ելեւմտական նախարար է Լոյս ձորնի նախարարութեան մէջ»:

Վերջին յայտարարութիւնը ինձ անհաւանական երևաց, բայց եւ այնպէս համաձայնեցայ ընդունիլ անկէ յորտ Ալլեքսիէի վկայութիւնը: Երիտասարդը հրաժեշտի ողջոյն տուաւ եւ հեռացաւ:

Միւս օր սուսուտեան ան նորէն եկաւ մօտս՝ բերելով յորտ Ալլեքսիէն գրաւոր վկայութիւն, որ կը հաստատէր անոր բոլոր ըսածները: Այն ժամանակ հաճութեամբ համաձայնութիւն տուի անոր խնդրին եւ տեսակցութիւն նշանակեցի անոր մէկ ամիս յետոյ, Պոլիս, Թորթութեան հիւրանոցը:

Եւ, իսկապէս, մէկ ամիս յետոյ ես գտայ զինք Պոլսոյ այդ հիւրանոցը: Ան դնաց Հայաստան: Այնուհետեւ իր արկածալից պատմութիւնը յայտնի է իր զրբէն, որ թարգմանուեցաւ «Հայրեմիք»ի մէջ: 1921 թ. գարնանը ան հասաւ Փարիզ, արձանագրուեցաւ անդամ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, եղաւ Լօյան՝ Խորհրդաժողովին, ուր շատ օդնեց իր կապերով, յետոյ դարձաւ Բանուորական կուսակցութեան անդամ եւ 1924 թ. քուէարկուեցաւ խորհրդարանի պատգամաւորութեան համար: Վերջերս ան գրեց գիրք մը «Կօնեց» վերնագրով, որ նուիրուած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան, 1921 թ. Հայաստանի Փետրուարեան Ապստամբութեան յիշատակին:

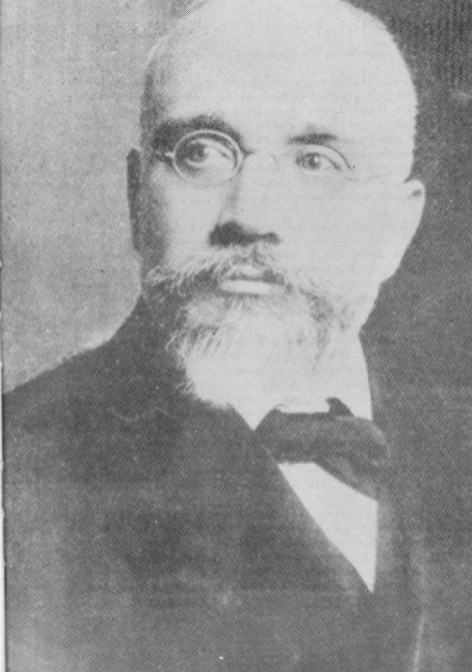
Օգոստոսի քսաններուն ես նստայ շոյենաւ եւ ուղևորուեցայ Փիրէ, Յունաստան: Ինձ ճանապարհ գրին մեծ պատուով, բեռնաւորեցին Հայաստանի համար հաւաքուած գումարներով (աւելի քան երկու հազար Եգիպտական Ֆունտ) եւ նուէրներով՝ զանազան հիմնարկութիւններու համար:

Երեք օր յետոյ կը ծանուցի Փիբլին: Այնտեղէն գացի Աթլնք, որ այն ժամանակ կար շատ փոքրիկ հայկական դպրոց: Բայց Յունաստանի մէջ մենք սեմինք խոչոր թաղարանկան շահեր ու կայրեր: Կառավարութեան կողմի մէջ էին այն ժամանակ համախարհային հոգակ ստացած Վենիզելոսը, որ կառավարութեան նախագահի պաշտօնը կը վարէր, և նոյն կառավարութեան արտաքին գործերու նախարար, յայտնի գիտնական և թաղարանէր Պոլսիսը, որ յետոյ Յունաստանի գեղականը պարծու Փարիզի մէջ:

Աթլնք գալով՝ ևս իմացայ, որ հետեւեալ օր Փարիզն Աթլնք պիտի հասնի Վենիզելոսը, որ Սևրի դաշնագրի ստորագրիչ յետոյ կը վերադառնար Յունաստան: Սևրի դաշնագրերը, որ Հայերուն կատարեալ բուարարութիւն կու տար, կ'իրականացնէր միամտանակ նաև Յունաստանի բոլոր թաղարանկան տնայանքները. անոր կու տար Եգիպտոսը և Պոլսոյ մասի վայրերը, ինչպէս և Երկստան կղզիները:

Ես այնչէտ թիւն տուի արտաքին գործերու նախարար Պոլսիսին և խորհրդարանի նախագահին: Երկու օր յետոյ ևս պէտք է այնչէտութեան երթալի Վենիզելոսին, որուն ժամանակ կը սպասուէր յաջորդ օրը: Ընդի նպայ Պոլսիսի մաս, որ Վենիզելոսի ջերմ կուսակիցն էր: Ան ինձ հաղորդեց այն շտեմանած հանդիսար ընդհանրութեան մասին, որ կը պարտաստուէր Վենիզելոսի համար:

Հետեւեալ օրը ես անցայ թաղարանի մտնելու անց ծագիկներ, փունջեր, գրաշահներ և կամարներ: Զօրքերը կանգնած էին շարքերով: Բողոքով բոլոր խոսքերու կ'անցնէր փողոցներով: Երկու յետան զժ մկաւ շատ շքեղ հրաժանութիւն: Ամբիճներէն ճառարանները պիտարուած ճառեր կ'արտասանէին: Քերէս կամայի յատուկ ներթաղանքութեամբ կ'իմա բաւ ինձ. «Այս բոլորը շատ շքեղ է ևս համադիսար: Բայց ինձ այնպէս կը բուի, թէ կառավարութիւնը ինքն է կանխ այս ծագիկութիւնը ևս գորշակներ ևս ինքն է լուսաւորի նրազները. իսկ մտղովորը գրիչէ անտարբեր է»: Եւ, իբրք, այս ընդունելութեան էրեք ամիս յետոյ Վենիզելոսը համաձայնագրական բաւարարութեան ժամանակ պարտութիւն կրեց ևս անդուած եղաւ ինչոյ Յունաստանը: Աթլնք եղած օրերուս կողմի մը խոսուաւ Աղերանից թաղարանը, և ան մեռաւ արիւնի փարկումէն: Ինչպէր ծագեցաւ Կոստանդին թաղարանի վերադարձի մասին, և Վենիզելոսը այս հարցին մէջ պարտութիւն կրեց, թէ ևս այդ ժամանակ

ան իր ազդեցութեան եւ փառքի գազաթնակէտին էր ամբողջ Եւրոպայի մէջ:

Ես այցելեցի Վենիզիլոսին: Ան ինձ ընդունեց շատ սիրալիբ կերպով: Անոր ձեռքը կապուած էր, որովհետեւ Փարիզ եղած ժամանակ ատրճանակի հարուածով վիրաւորեր էին: Խօսեցանք Յունաստանի եւ Հայաստանի շահերու ընդհանրութեան եւ ապագայ փոխ-յարարերութիւններու մասին: Մեր զրոյցէն յետոյ Վենիզիլոս նուիրեց իր յուսանկարը յատուկ մակադրութեամբ՝ բարեմաղթելով բարօրութիւն Հայաստանին՝ խոստանալով շուտով դեսպան նշանակել Հայաստան, որ եւ կատարեց: Գեսպան նշանակուեցաւ Պապաս, որր, սակայն, չկրցաւ գալ Հայաստան վերջինիս խորհրդայնացման պատճառով:

Տեղական հայ գաղութը ինձ ճաշկերոյթ տուաւ: Անոր շահերը կը պաշտպանէր Գլըճեան, որ հետագային շատ աշխատեցաւ հայ գաղթականներու համար: Մենք կազմեցինք փոխառութեան յանձնախումբ մը յետոյ նշանակեցինք անոր բաժանմունքը Սելանիկ, նոր Յունաստանի համար:

Աթէնք մնացի մօտ մէկ շաբաթ եւ յետոյ գացի Իզմիր, որ այն ժամանակ յունական շրջան էր՝ բարձր քոմիսար Ստերիատիսի իշխանութեան տակ: Յունական կառավարութիւնը հեռագրով կարգադրած էր Իզմիրի իշխանութիւններուն՝ ընդունելու ինձ, որպէս բարեկամ պետութեան պաշտօնական ներկայացուցչին: Եւ երբ մենք կը մօտենայինք Իզմիրին, մեր նուապետը կայմի վրայ բարձրացուց հայկական դրօշակը, եւ մենք նկատեցինք, որ եղերքէն դէպի մեզ շարժուեցաւ զինուորական շոգեշարժ նաւակ մը, որուն վրայ նստած էր ծովային սպայ մը Երկու օգնականներու հետ: Իզմիրի նաւահանգիստի պետն էր, որ կու գար բարի գալուստ մաղթելու: Սպաներ բարձրացան շոգենաւի վրայ եւ ողջունեցին ինձ կառավարութեան անունէն: Ես պատասխանեցի եւ շնորհակալութիւն յայտնեցի բարեկամ Հայաստանի Հանրապետութեան ցոյց տրուած ուշադրութեան համար: Ես նստայ անոնց շոգեմակոյղը, եւ մենք շուտով հասանք ափ:

Քարտփր, մեզ կը սպասէին հայկական պատգամաւորութիւնները: Փոխադարձ ողջոյններէ եւ թէյասեղանէ յետոյ, որ մեզ առաջարկեցին ափի վրայ հիւրանոցի մը մէջ, գացինք Հրանտ Բաքրճեանի տունը, ուր պատրաստած էին բնակարան: Հոս մնացի հինգ օր: Իմ առնելիք քայլերուս ծրագիրը նոյնն էր. զեկուցում՝ տեղական քաղքենի գասի համար, ճառ, տաճարի մէջ, դպրոցը՝ ժողովուրդի

համար, այցելութիւններ՝ յունական գլխաւոր քոմիսար Ստերիատիսին եւ յունական զօրաբանակի գլխաւոր հրամանատար զօր. Պարասկեուպուլոսին եւ ընդունելութիւն՝ հայկական թեմական տան մէջ: Ժողովուրդի ոգևորութիւնը այստեղ եւս անսահման էր: Եկեղեցիի մէջ իմ տուած զեկուցումս ատաճ բերաւ առատ նուէրներ «Ասկի Ծանոթ» համար: Հոս ալ սեղանի վրայ թափուեցան ժամացոյցներ, ապարանջաններ, մատանիներ: Այդ ամէնը եւ թողուցի Հրանտ Բաքրճեանի մօտ, որ բնորուեցաւ «Փոխառութեան Յանձնախումբ»ի նախագահ: Հետագային սակին վաճառուեր եւ զրամը զօրժածուեր էր որբերու օգտին:

Իգմիրի մէջ, յատկապէս, կր հետաքրքրուէին այն հարցով, թէ ինչպիսի մասնագէտներ են պէտք հայաստանի համար: Կարճ ժամանակ անցած Իգմիրէն շատերը գացին Հայաստան, բայց չուտով ետ եկան, երբ այնտեղ երեւացին բոլշևիկները:

Յունական գլխաւոր հրամանատար զօր. Պարասկեուպուլոսին այցելելու ատեն զիս ընդունեցին զինուորական նուագախումբի ռազմերգովը եւ պատուոյ պահակախումբով, իսկ զօրավարը ինձ յանձնեց 50 շքանշան հայ սպաներուն բաժնելու համար: Առաջին շքանշանը, իմ յանձնարարութեան համաձայն, յանձնեց Երեւանի քաղաքապետ զնոյ. Եահիաթուսիին տալու համար:

Յունական բարձր քոմիսար Ստերիատիսը ինձմէ խնդրեց այցելել քաղաքը, անոր հիմնարկութիւնները, հիւանդանոցը, որբանոցները եւ իմ տպաւորութիւնները յայտնել իրեն: Իմ տպաւորութիւնները միանգամայն նպաստաւոր էին, եւ այդ մասին եւս հեռագրեցի Աթէնք՝ Վենիկելոսին:

Հայկական հիմնարկութիւններէն տեսայ սքանչելի որբանոցը հազար որբերով, որոնք շատ լաւ կ'երդէին, մարմնամարզի վարժութիւններ կ'ընէին, կ'արտասանէին բանաստեղծութիւններ եւ առհասարակ, հիանալի տպաւորութիւն կր ձգէին:

Իգմիրէն ալ հեռացայ այն տպաւորութեամբ, որ ամբողջ հայ դազուութիւն կ'ապրի սիրով դէպի Անկախ Հայաստանը:

Օգոստոսի վերջն էր: Շոգեկանին վրայ կր ծածանէր հայկական դրօշակը, երբ հասայ Պոլիս: Հոս բաժանորդագրութիւնը կ'անցնէր շատ յաջող: Առաջին վճարումները արդէն կր մտնէին գանձարանը: Կար ընդամէնը չորս ժամանակամիջոց: Պարտատոմսերը արդէն կր տպագրուէին: Երեւանէն ստացուեր էին յայտարարութիւններ եւ ռեկլամներ փոխառութեան համար:

Հետագայ իմ ծրագիրն էր. երթալ Պալքանները — Ռումանիա,

Պուլխարիս — այնտեղէն ետ գայ Պոլիս եւ ապա անցնիլ Հնդկաստան եւ Ամերիկա: Ատաճ Ամերիկան չէր մտնէր ծրագրիս մէջ: Այնտեղ եւս նշանակէր էի իբրեւ ներկայացուցիչ փոխառութեան կազմակերպութեան համար մէր զիս անապիտակուն ներկայացուցիչ Գարօ Փասարբժմաճեանը, բայց անկէ ստացայ հետեւեալ հեռագիրը. «Փոխառութեան յաջողութեան համար անհրաժեշտ է ձեր անձնական ներկայութիւնը»: Եւ այդ պտտճառով վճուեցի Պալքանեան պտոյտէս յետոյ անցնիլ Հնդկաստան եւ այն տեղէն ալ Ամերիկա՝ Երեւան դառնալու համար 1921 թ. տարեմտին:

Մնալով Պոլիս երեք օր, Անպոտեմբերի սկիզբը եւ մեկնեցայ Պուլխարիս: Ամէն տեղ կայարան գուրս կու գային հայ երախաներ ուսուցիչներու հետ եւ կր գիմաւորէին ծագիկներով եւ ուղերձներով: Ֆիլիպէկէն ընդատաճ էին եւեթ բժ. Օրմանեան եւ սրբ. Աղարեան, որոնք ինձ հանդիպեցան Ֆիլիպէկէն 6 ժամ հեռաւորութեան վրայ, իսկ Ֆիլիպէի կայարանը կազմակերպուած էր շատ ջերմ ընդունելութիւն՝ ճաշերով ու ծագիկներով: Սոփիայէն եկած էր պատգամաւորութիւն մը՝ Ազգային Խորհուրդի նախագահ Բարսաճեանի գլխաւորութեամբ:

Ֆիլիպէ մնացի երեք օր: Զեկուցում տուի թեմական տան մէջ, ճառ խօսեցայ եկեղեցոյ մէջ ահապիմ բազմութեան առջեւ եւ այցելեցի տեղական հայկական «Ասպարէզ» բանկը:

Պուլխարիոյ Հայերը ամէնէն աւելի ուժեղ են Վառնա եւ Ֆիլիպէ: Վառնան Հայերու յեղափոխական աշխատանքի օրրանն է դեմոկրատիայի յեղաբանը, Ֆիլիպէն՝ ամէնէն աւելի զարգացած է անտեսական տեսակէտով: Մինչդեռ Սոփիան ունի հայկական թոյլ զգալութիւն:

Սոփիայի եւ Ֆիլիպէի միջեւ վէճ էր ծագած, թէ ո՞ւր պէտք է ըլլայ կեդրոնը փոխառութեան զործին համար: Ես կր հակէի Ֆիլիպէի կողմը, իբրեւ աւելի հարուստ վայրի: Այդպէս ալ վճուեցաւ ինձից Սոփիայի եւ Ֆիլիպէի ներկայացուցիչներու խառն խորհրդակցութեան մէջ:

Ոգևորութիւնը Պուլխարիոյ մէջ ատանձնապէս ուժեղ էր, թէև ոչ այնքան աչքի ինկող արտաբոստ, ինչպէս Եղիպտոս եւ Իգմիր, որովհետեւ ժողովուրդը այստեղ աւելի խորը կր զգար եւ իր մէջ ընդունակութիւն չէր գտնէր ոգևորութեան արտաքին ցուցադրութեան համար: Պէտք է բակ, որ Հայերը, ընդհանրապէս, կ'ենթարկուին շրջապատող ժողովուրդի սովորութիւններուն, իսկ Պուլխարներն, առհասարակ, շատ վերապահ եւ լռակեաց ժողովուրդ են:

Պուլկարիոյ Հայերը կը պատրաստուէին տեղափոխուիլ Հայաստան, մանաւանդ արհեստաւոր դասակարգը եւ թուրքիայէն եկած փախստականներու նոր շարքերը:

Յիլիպէէն ճանապարհ ինկայ Սոֆիա՝ այնտեղէն եկած պատգամաւորներու ուղեկցութեամբ: Հոս մնացի երկու օր, խօսեցայ եկեղեցւոյ մէջ, զեկուցում տուի եւ այցելութիւն՝ պուլկար կառավարութեան վարչապետ Ստամպուլիսկիին, որ ջերմօրէն ողջունեց Սոֆիայի մէջ հայկական հիւպատոսարանի հաստատումը, թոյլ տուաւ մեր փոխառութիւնը եւ գրատր կերպով ճանչցաւ Հայաստանը՝ յայտարարելով ատոր հետ միասին, որ մօտ ապագային կ'ուզարկէ Հայաստան քաղաքական ներկայացուցիչ: Սոսեցաւ Հայերու եւ Պուլկարներու միջեւ եղած կապերու մասին եւ ինչոքեց հաւատալ, որ Հայերը միշտ Պուլկարներու մօտ յաւազոյն գրութեան մէջ կ'ըլլան: Հայերն ալ իրենց կողմէ ինչոքեցին ինձ միջնորդել Ստամպուլիսկիի մօտ, որպէսզի տուններու բոնադրաւումը եւ ազգայնացումը, որն այն ժամանակ մուտք էր գործած Պուլկարիոյ մէջ, շտարածուի նաեւ Հայերու վրայ:

Նշանակելով Բարսամեանի փոխառութեան յանձնախումբի նախագահ, եւ մեկնեցայ Ռուսուք, ուր մնացի մէկ օր: Բժ. Սաղեանը իր մօտ հրաւիրեց Հ. Յ. Գալստեանի անդամները, եւ ես անոնց զեկուցեցի Հայաստանի մասին: Տիկին Կուրիջանոյի մօտ եղաւ հրաւեր տեղական հայ հասարակութեան կողմէն:

Վառնա կը մտածէի անցնիլ Ռուսանիայէն վերադարձիս: Այդ պատճառով հետեւեալ օրը Գանուրի եւ Զուրջեւոյի վրայով գացի Պուքրէշ: Սեպտեմբեր 15ի մօտ էր: Պուքրէշի կայարանը ինձ դիմաւորեցին Ազգային Պարհուրի նախագահ՝ Մնչիբեանը, տեղական գործիչներ՝ Աքտէրեան, Պարակեան եւ եղբայրք Մանիսայեաններ: Ռուսանիոյ մէջ մնացի շարաթ մը, Պուքրէշ եւ Քոնստանդա եւ կատարեցի նոյն ծրագիրը ինչ որ եւ ուրիշ տեղեր:

Ռուսանիոյ հայկական գաղութը աւելի փոքրաթիւ է, քան ուրիշ գաղութներ, բայց աւելի բարեկեցիկ. կան մօտ 10—12.000 բուրժուովին ուսմանացած Հայեր, ինչպէս օրինակ, աշխատանքի նախկին նախարար Տրանկօ Եաշր, որ ինձ բաւ, թէ ինքը Ռուսանացի է հայկական ծագումով: Նոյնը բաւ նաեւ ծերակուտական Գերփեմ:

Չուտ հայկական ղեկավար պահպանած ազգաբնակիչներ ջերմ կերպով ողջունեց Հայաստանի վերածնութիւնը: Նոյն իսկ ուսմանացած ազգաբնակիչութեան մէջ Հայաստանի վերածնութիւնը արթնցուցեր էր քնացած ազգային զգացումները: Եւ եթէ ազգայնօրէն ազատ

կեանքը չընդհատուէր Հայաստանի մէջ, շատ լեհացած, ուսմանացած եւ հունդարացած Հայեր պիտի վերադառնային հայութեան զիրկր: Իսկ անոնց մէջ կային շատ աչքի ինկող քաղաքական եւ հասարակական գործիչներ, ինչպէս նախարար Լուկաշ, արքեպիսկոպոս Թոատրովիչ, Աժգամովիչ, Տրանկօ Եաշր եւ ուրիշ յայտնի ղեկավարներ:

Պուքրէշ խօսեցայ եկեղեցւոյ մէջ, ուր տեղի ունեցաւ սովորական հանդանակութիւն «Ոսկի Փոնոս»ի համար: Ընդունեցի հրաւեր տեղական հասարակութեան կողմէ եւ այցելեցի վարչապետ Ավերեսկոյին: Ռուսանական նախարարներու խորհուրդը, Պուլկարիոյ օրինակով, պաշտօնապէս թոյլատրեց փոխառութիւնը, ընդունեց Հայաստանի հիւպատոսարանը, եւ ինչոքեց հաւատալ Ռուսանիոյ բարեկամութեան: Զօր. Ավերեսկոյն ծանօթացաւ Հայաստանի իրերու վիճակին եւ, ի միջի այլոց, լսելով իմ ցանկութիւնները Հայաստանի սահմաններու մասին՝ բաւ. «Ըստ իս առաջին հարցը ձեզ համար այն է, թէ ովքեր են ձեր հարեւանները: Ձեր ամբողջ ապագան կախուած է առկէ: Կարեւորը այն չէ, որ սահմանները շատ ընդարձակ ըլլան, այլ այն, որ հարեւանները բարեացակամ ըլլան»:

Պուքրէշէն, ուր փոխառութեան յանձնախումբի նախագահ նշանակուեցաւ Մանիսայեանը, անցայ Քոնստանդայ, ուր մնացի երկու օր: Այնտեղ եւս նոյն ծրագիրն էր. — ճառ եկեղեցւոյ մէջ, զեկուցում եւ հրաւեր: Այնտեղէն վերադարձայ Պուքրէշ եւ Ռուսուքի վրայով՝ գացի Սոֆիա, յետոյ Յիլիպէի վրայով, ճանապարհ ինկայ Պուլկա:

Հիւանդութեանս պատճառով չկրցայ Վառնա անցնիլ:

Յիլիպէի կայարանը գաղութը զիս ողջունեց եւ առաջին անգամը անհանգստութեամբ սկսաւ հարցեր տալ, թէ ի՞նչ կը կատարուի Հայաստանի թուրքիոյ սահմաններու վրայ: Այդ օրը թերթերու մէջ երեւցեր էին անհանգստացնող տեղեկութիւն այն մասին, թէ հայ-թրքական սահմանալիսին ընդհարումներ են տեղի ունեցեր: Ոչինչ կրնայի բռն, սրովհետեւ սեփական տեղեկութիւններ զեռ չունէի: Ուղղակի անցայ Պուլկա, ուր հասայ Հոկտեմբեր 2ին եւ գտայ շատ տեղեկութիւններ: Պարզուեցաւ, որ թուրքերը սկսեր են յարձակումը Հայաստանի վրայ, անցեր են սահմանը Սարրղամիշի մօտ եւ ընդհարում են ունեցեր հայ գործերու հետ: Պարզուեցաւ նոյնպէս, որ իմ կրտսեր եղբայրը, ճարտարապետ Լեւոնը, որ կ'աշխատէր Կարս, վիրաւորուեց էր եւ զերի ինկեր Քիւրտերու ու թուրքերու մօտ: Պարզուեցաւ, որ Հայաստանի մէջ շկայ նաւթ, եւ գնացքները չեն կրնար երթեւեկել...

Հոկտեմբեր 4ին ևս հեռագիր ստացայ մեր կառավարութեան նախագահ Հ. Օհանջանեանէն, որով կը խնդրէր ինձ մագութ զնել Հայաստանի երկաթուղիներուն համար: Ես դրամ չունէի: Շուկայի մէջ մագութ չկար: Վճուեցի զիմել անդրիական նուտաորմի հրամանատար Գէ Թուրեկին: Գացի քովը. բացատրեցի խնդրի կաթիւնը և բաւ, Անդլիոյ օգնութիւնը այս դժուարին բողբին Հայաստանի համար կեանքի և մահու խնդիր է: Ծովակալին բաւ, որ ևս կը խնդրեմ զիջիլ Հայաստանին մագութը փոխարինարար: Ծովակալը շատ սիրալիր կերպով լսեց ինձ, անմիջապէս հեռագրով հարցուց լորտ Բրրզընին և սիւննոյն օրն իսկ պատասխանեց, թէ ամբողջ շողենաւ մը մագութ իմ տրամադրութեանս տակ է: Ես ստացայ իր 17,000 Փունտ սթերլինի (մագութի արժէքը) և հեռագրեցի Երևան:

Այցելեցի ծովակալ Բրիտտոյին, որ արդէն տեղեկութիւն ունէր, թէ Թուրքերը յարձակեր ևս Հայաստանի վրայ: Եւ երբ խնդրեցի իրմէ միջնորդի զեր ստանձնել Հայաստանի և Թուրքիոյ միջև, ան յիշեցուց մեր սամաուայ գրոյցի մասին Թուրքիոյ վերաբերմամբ և բաւ. «Հիմա արդէն ուշ է»:

Հոկտեմբեր 7ին ևս հեռագիր ստացայ Հայաստանի կառավարութենէն, որ Թուրքերը կը շարունակեն յառաջխաղացումը: Իսկ Հոկտեմբեր 8ին կառավարութիւնը կը հեռագրէր. «Ձեր ներկայութիւնը Երևանում անհրաժեշտ է: Վերադարձէ՛ք»: Հասկցայ, որ զրութիւնը կը գառնայ չափազանց լուրջ և անմիջապէս կարգադրութիւն բրի Բաթում ճանապարհուկու մասին: Առաջին շողենաւը կ'երթար Հոկտեմբեր 12ին:

Մնացած չորս օրերը ևս նուիրեցի նամակադրութեան բոլոր տեղերու փոխառութեան յանձնախումբերու հետ, տուի անոնց անհրաժեշտ հրահանգներ, տեղեկացուցի իրերու վիճակի մասին և խնդրեցի շարունակել գործը:

Տրամադրութիւնը Պոլսոյ մէջ այլևս այն չէր, ինչպէս իմ առաջին ժամանման միջոցին. ամէնքը անհանդիստ էին ևս յուզուած. Հայաստանի անցքերը բոլորը կը ջգայնացնէին: Ինձ մօտ եկաւ փաստարան Յակոբեանը և բաւ, որ իրեն մօտ խոհարարուհի մը կը ծառայէ մօտ 50 տարեկան կին մը, Պարտիզակցի, որ երկու տարի առաջ շահած էր եղիպտական վիճակախաղի մէջ 80,000 Փրանք (8,000 թրքական լիրա): Այդ դրամը կը պահուէր իր փաստարանին մօտ, որովհետեւ իր խոհարարուհին չէր ցանկացեր ծախել այն իրեն համար: Լսելով եկեղեցւոյ մէջ իմ ճառը Հայաստանի պէտքերու և որբերու մասին՝ ան իմ մէջ տեսեր էր Աստուծոյ առաքեա-

լը, որ անոր ցոյց կու տար, թէ որո՞ւն պէտք է տայ իր դրամը: Եւ ասա ամբողջով ինքը գալ ինձ մօտ՝ ան խնդրած էր իր տիրոջը յանձնել ինձ ամբողջ այդ 8,000 լիրան, հայ որբերու օգտին:

Ես խորապէս յուզուեցայ և խնդրեցի, որ խոհարարուհին գայ մօտս: Փաստարանը բերաւ գայն: Երբ ևս սկսայ համոզել զինքը, որ դրամներէն մաս մը պահէ իր մօտ «սեւ օրուայ համար», ան կտրականապէս մերժեց՝ բսելով, թէ Աստուած զինքը բնորէր է պարզապէս իրբու միջոց մը որբերու օգնելու համար, և ատոր մէջն է արդէն իր բախտը, և թէ պահել իր մօտ, թէկուց մաս մը այդ պատահական և ոչ աշխատանքով փաստուած դրամները՝ ինքը երբեք պիտի չհամարձակի, ուստի կը խնդրէ վերցնել բոլորը և յատկացնել որբերուն: Ես այդ կինը տարի Զուէն Պատրիարքի մօտ, հրաւիրեցի այնտեղ թերթերու խմբագիրները, անոր տան տէրը, կազմեցի պաշտօնական թուղթ, բոլորի ներկայութեամբ բնորուցեցի դրամները և յետոյ յանձնեցի Հայաստանի կառավարութեան:

Սակայն, ատով խնդիրը չվերջացու: Հետեւեալ օրը վաղ առաւօտեան ան եկաւ հիւրանոց և խնդրեց կնոջս բնուծել զինքը: Կինս զուրս եկաւ և վերապառնայով՝ յայտնեց, որ բերեր է իր օսկի շղթան, ժամացոյցը և 30 լիրա դրամ և կարմրելով բսեր է, թէ այդ իրերը և դրամը կը պահէր օպագային իր թաղման ծախքերուն համար, բայց այժմ գտնելով, որ այդ աւելորդ շոյայութիւն է, որ զինքը առանց այդ այ կը թողնէ, կը խնդրէր կնոջս ծախել այդ իրերը և ստացած գումարը 30 լիրայի հետ միասին բաժնել որբ հայ ազգիկներուն Երևանի մէջ: Երբ Երևան վերադարձանք, կինս անմիջապէս և ճշգրտութեամբ կատարեց այդ յանձնարարութիւնը:

Պէտք է խոստովանիմ, որ վերեւ նկարագրուածը ամէնէն աւելի մաքուր և անշահասէր վերաբերմունքն էր, զոր ևս առիթ ունեցայ տեսնելու իմ ամբողջ կեանքի բնթացքին:

Հաւաքելով իմ ճամբու յուշերը, տխրութեամբ հրաժեշտ տալով իմ աշխատանքներու բնկերներուն և քաղաքական բարեկամներու, Հոկտեմբեր 1ին, ևս նստայ «Լոյս թրիկստինո» շողենար և մեկնեցայ Բաթում: Տխուր էր իմ ճամբորդութիւնը: Վերջին ռատիօ-հեռագիրները կը խօսէին հայկական զորքերու նահանջին մասին զէպի Կարս և հայ փախստականներու նոր ալիքներու մասին:

Շողենար կ'երթար գրեթէ դատարկ. Հայաստան երթալ փորձող հայ զորմիշներու ալիքը կանգ էր առեր՝ սպասելով զէպքերու զարգացման: Ամբողջ բնտանիքներ, որոնք եկած էին Իգմիրէն և Պալքաններէն իմ ճառերէն յետոյ, մնացին Պոլիս: Մեզ հետ միաժա-

մանակ կ'երթար միայն նախով բեռնաւորուած շոգենաւը, որ կ'ուզարկուէր Բաթում Դէ թորեկի կողմէ Հայաստանի համար:

Հինգ օր ճանապարհին էինք: Հոկտեմբեր 19ին մօտեցանք Բաթումին: Մեզ դիմաւորեցին հայկական հիւպատոս Մ. Աթարէզեանը, տեղական հասարակութեան ներկայացուցիչ Մնտոյեանը եւ նաւահանգիստի բանուորները: Բոլորին դէմքերն ալ տխուր էին: Կը տիրէր լուսթիւն: Ձէին լսուեր ազազակներ. դիւ ողջունեցին լռելեայն:

Հիւպատոս Աթարէզեան հաղորդեց, թէ մեր զօրքերը կը նահանջեն, թէ թուրքերը կը շարժին դէպի Կարս, թէ իմ եղբայրը սպաննուած է Օլթի-Կարս ուղղութեան վրայ եւ թէ, առհասարակ, տրամադրութիւնը Հայաստանի եւ հայկական շրջանակներու մէջ շատ ծանր է:

Նոյն դիչերը եւ մեկնեցայ եւ Հոկտեմբեր. 20ին, առաւօտեան հասայ Թիֆլիս:

Չիս դիմաւորեց մեր դիւանադիտական ներկայացուցիչը՝ Տիգրան Բէզզադեանը եւ հաղորդեց, որ Հայաստանի զինուորական նախարար Ռուբէն Տէր-Մինասեանը կը գտնուի Թիֆլիս եւ բանակցութիւններ կը վարէ Վրաց կառավարութեան եւ անգլիական բարձր քովիսար գնդ. Ստոքսի հետ: Ես անմիջապէս տեսնուեցայ հետը եւ ծանօթացայ իրերու զրութեան. թուրքերը կ'առաջանային, կը պահանջէին մեր կառավարութենէն հրաժարիլ Սեւրի դաշնագրէն եւ ընդունիլ Բաթումի դաշնագրի պայմանները, որով Հայաստանին կը թողուէր միայն 9,000 քառակուսի քիլոմէթր: Մեր կառավարութիւնը մերժած էր, եւ թուրքերը սկսեւ ին յարձակումը: Այդ պայմաններու մէջ կառավարութիւնը յայտարարեւ էր մէկ քանի կարգերու զօրահաւաք եւ ուղարկեւ էր զօրքերը սահմանապիտիւ: Սկսեւ էր պատերազմը: Ինքը՝ զինուորական նախարարը եկեւ էր Թիֆլիս առաջարկելու Վրաստանին դաշն կապել թշնամիներէն մէկուն դէմ, որովհետեւ վախ կար նաեւ բոլշեւիկներու կողմէն՝ հիւսիսէն: Չիս շտապ կերպով կը կանչէին Երեւան: Այդպիսի պայմաններու մէջ, իմ առաքելութիւնը փոխառութեան համար կը վերջանար: Կը սկսէր նոր զործ:

Առանց բոպէ մը կորսնցնելու, ես սկսայ անձամբ ուսումնասիրել ստեղծուած զրութիւնը. այցելութիւն տուի Վրաց կառավարութեան, եւրոպական բարձր քովիսարներուն եւ երկու օր յետոյ Ռուբէն Տէր-Մինասեանին հետ մեկնեցայ Երեւան:

Այլեքանդրապոլի մէջ մենք լսեցինք զօրավար Յովսէփեանի գեկուցումը, եւ Հոկտեմբեր 23ին հասանք Երեւան:

Վ. Պ. Գ. Լ. Ո. Ի. Ե.

Պ Ա Տ Ե Ր Ա Չ Մ Թ Ո Ւ Բ Ք Ի Ո Յ Հ Ե Տ,
ԲՈՒՇԵՒԻԿՆԵՐՈՒ ՅԱՐՉԱԿՈՒՄԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ
(1920 Թ. ԱՇՈՒՆԸ ՄԻՆՉԵՒ 2 ԳԵԿՏԵՄԲԵՐ)

Ես Հայաստանը թողուցի 1920 թ. Յունիսի վերջին: Չորս ամիս բացակայ էի երկրէն: Ես թողուցի Հայաստանը բոլշեւիկեան ապստամբութեան բռնկումէն յետոյ եւ գտայ գայն պատերազմական վիճակի մէջ: Այդ շորս ամսուայ ընթացքին մեր երկիրը հասեւ էր իր ուժեղացման եւ հողային ծառայման դազաթնակէտին:

Այդ շրջանին կառավարութիւնը անսիրտիս կերպով կը զրուսուէր Հ. Յ. Գաշնակցութեան Բիւրոյի ձեռքը բժ. Հ. Օհանջանեանի նախադասութեան տակ: Այդ կառավարութեան առաջին զործը եղաւ բոլշեւիկեան շարժման ճնշումը:

Ապստամբութեան ճնշումէն յետոյ կառավարութիւնը դիմեց իր երկրորդ նպատակին. սննչացնել այն օրջերը, որոնք չէին ճանչնար կառավարութեան իշխանութիւնը եւ այդ վայրերու ազգաբնակչութիւնը հարատակութեան բերել: Այդպիսի օրջեր էին Չանդիրասար, Բէօյլիք-Վէլի եւ Կարսի նահանգի քանի մը շրջաններ: Այս նպատակն եւս իրականացաւ յաջողութեամբ: Կառավարութեան իշխանութիւնը այլեւս չունէր բաց թշնամիներ մահմետական շրջան-

ներս մէջ: Յուլիս 12ին և 15ին մեր զօրքերը զրաւեցին Բէօյիք-
Վէզին, Գոյլի Դրունքը, Բաշ-Նորաշէնը:

Ազատամբօթիւնը ճնշել և բժշկական շրջանները հպատակու-
թեան բերել յետոյ՝ կառավարութիւնը իր ուշադրութիւնը դար-
ձուց ազգայնականութեան սնունդի վրայ: Անոր կը սպասնար սոյ:
Այդ նպատակով կառավարութիւնը հեռագիրներ քաշեց Փարիզ՝
Պատուիրակութեան՝ խնդրելով միջոցներ ձեռք տանել ուղարկելու
համար այլը և սերմնացու: Ահա մէկը այդ հեռագիրներէն.

«Բարում, հայկական հիւպատոս Աքաբէգեանին

«Ենդրում եմ թախանեանի միջոցով հաղորդել Փարիզ Պատ-
ուիրակութեան նախագահ Ահարոնեանին հետեւեալը.— Յանուած է
մտաւորապէս մի միլիոն փութ. սպասում է հունձ մօտ ուր մի-
լիոն: Կը սքակի երեք կամ չորս միլիոն փութ: Ստացուած է Ամե-
րիկեան կոմիտէի միջոցով ընդամէնը ութսուն եւ մէկ հազար տոն,
որից վարսուն հազար գործ է ածուած Հայաստանում, տասնեւմէկ
հազար ծախսուած է անդափոխութեան վրայ եւ տաս հազարը ծախ-
սուած է կոմիտէի ձեռքով Հայաստանի կառավարութեանը: «Րիվըր
Արաբս»ի միջոցաւ զրկուած այլիքը արդէն ստացուած է: Շուտով
ձեզ կը հեռագրեմ մեր կարիքները, որոնք կարող են հոգացուել
Սկանդինաւեան պետութիւնների առաջարկութեան համաձայն հինգ
տարուայ վարկով: 8 Յուլիս, քիւ 45000: Արտաքին գործերի նախա-
արձ. Օհանջանեան»:

Միաժամանակ կառավարութիւնը պատրաստուելով Սեւրի
դաշնագրի ստորագրութեան համար և վճարելով մտնել Ազգե-
րու Արկայի կողմի մէջ՝ յիշարած էր Հ. Հ. Պատուիրակութեան
ստորագրել Սեւրի դաշնագրի և տալ յայտարարութիւն Ազգերու
Հիկային:

Ահա այդ լիազօրագրերը, որ զրկուեցան հեռագրով.

«Բարում, Հայաստանի ընդհանուր Հիւպատոսին. Ենդրում
եմ հեռագրել սահպողական Պարիզ Դաշնակիցների Գերագոյն Խոր-
հրդիւն, պատմել Հ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահ Ահարոն-
եանին: Ի լրումն այն լիազօրութիւնների, որոնք Հայաստանի Հան-
րապետութեան կառավարութեան կողմից տրուած են Հ. Հ. Պատ-

ուիրակութեան նախագահ Ահարոնեանին 7 Գեկեմբեր 1918 թ. Հա-
յաստանի կառավարութիւնը սրանով տուլիս է պր. Ա. Ահարոնեանին
իշխանութիւն եւ իրումն ստորագրել Հայաստանի Հանրապետու-
թեան անունից խաղաղութեան դաշնագիրը, որը ներկայացուած է
դաշնակից պետութիւնների կողմից Թիւրքիային: Թիւ 3743. Յունիս
20. նախարարապետ Հայաստանի Հանրապետութեան՝ Հ. Օհան-
ջանեան»:

«Արագօրագիր՝ ուղարկուած յատուկ սուրհանդակի միջոցով»:

Հրահանգելով Փարիզի Պատուիրակութեան ստորագրել Սեւրի
դաշնագիրը՝ Հ. Հ. կառավարութիւնը միեւնոյն ժամանակ մտահոգ-
ուած էր Բաթումի վրայով գէպի Սեւ ծով ելքի խնդրով:

Ինչպէս յայտնի է, այդ հարցը տաք վիճարանութիւններու
նիւթ էր գործած Սան Ռեմօ, բայց ստանց սրեւէ արդիւնքի: Այդ
պատճառով կառավարութիւնը ստանձին հեռագրով յատուկ հրա-
հանգներ տուա Բաթումի հարցի մասին: Ահա այդ հեռագիրը ու-
ղարկուած Բասրայի վրայով ռատիսով.—

«Պարիզ, Ահարոնեանին

Հայկական կառավարութիւնը, ի նկատի առնելով պայմանե-
րի փոփոխութիւնը, անհրաժեշտ է գտնում գծել հետեւեալ սահման-
ները Բարումի շրջանում Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ: Առա-
ջարկուած սահմանը սկսում է Սեւ ծովի ափում Բարումի նաւա-
հանգիստից, որի մի մասը պէտք է լինի Հայաստանի Հանրապետու-
թեան սեփականութիւնը, շարունակում է Ճարսիսի հովիտով եւ նրա
մէջ քափող Խիլիսեցայ եւ Արդանուչու գետակների հոսանքով,
յետոյ բարձրանալու Արդանուչուի հովիտով հասնում է Ալլագու-
զի լեռնանցքը՝ այսպիսով փակելով այն հողամասը, որը կտրոււմ է
Բարում-Արասիան նախապահով: Այս տերիտորիալ պահանջը հիմ-
նադրում է այն անհրաժեշտութեամբ, որ ներկայանում է պետու-
թեանը՝ ունենալ ելք դէպի ծով՝ իրագործելի մօտ ապագայում: Այս
ելքը տալիս է Ճարսիսի հովիտը: Պահանջած հողամասը Բարումի
նահանգի պարունակում է աշխարհագրական տեսակէտից 15,000
Հայ, 25,000 Թիւրք եւ այլ մահմետականներ, իսկ Վրացիք ընդամե-
նը 5000 հոգի»:

Ես գիտամք մէջ բերի այդ բոլոր հեռադիրները եւ գրութիւնները ցոյց տայու համար, թէ որքան ուժեղ թափով կը զարգանար, պետական կեանքը Հայաստանի թէ՛ ներքը եւ թէ՛ դուրսի աշխարհի համար: Մէկ կողմէ Հայաստանը կ'ամբանար ներքնապէս, միւս կողմէ կը մտնէր միջնադարին հաղորդակցութեան մէջ, իսկ փոխառութեան միջոցով կարգի կը բերէր իր ելեւմուտքը:

Այսպէս անցան Յունիսը, Յուրիսը, եւ Օգոստոսի սկիզբը: Բայց Օգոստոսի կէսին Հայաստանի վրայ սկսան կուտակուիլ ամպեր. թէ՛ հիւսիսէն եւ թէ՛ հարաւէն կ'առաջանային մեր թշնամիները. հարաւէն քեմայական թուրքերը, իսկ հիւսիսէն բուլղարները, որոնք որոշած էին ամէն զնով խորհրդայնացնել Հայաստանը, այսինքն՝ կցել Ռուսիոյ: Վաղուց ի վեր պատրաստուող ռուս-թրքական, կամ աւելի ճիշդը՝ քեմայական-բուլղարական համաձայնութիւնը սկսած էր տալ իր գործնական պտուղները:

Հայաստանի Հանրապետութեան պատմութեան մէջ այս վայրկեանը շատ կարեւոր է եւ անոր վրայ պէտք է աւելի երկար կանգ առնել: Այս խնդրի շարժը ստեղծուած են շատ առասպելներ եւ շատ բան է գրուած, բայց վերջին խօսքը դեռ չէ բուսած, որովհետեւ այդ շրջանի վերաբերեալ գիտնադիտական պատմութիւնը չէ հրատարակուած ո՛չ թուրքերու եւ ո՛չ ալ Ռուսերու կողմէ: Երբոր հրատարակուի, մենք կ'իմանանք, անշուշտ, շատ դառն ճշմարտութիւններ եւ ցնդած կը տեսնենք շատ հեքիաթներ բուլղարներու «փրկարար» գերի մասին:

Օգոստոսի կէսէն մինչեւ Դեկտեմբերի 2րդ, այդ երեք ու կէս ամիսներու ընթացքին, սկսու մայր մտնել Հայաստանի Հանրապետութեան աստղը եւ Դեկտեմբեր 2ին ծածկուեցաւ խաւարի մէջ:

Այս շրջանը նկարագրուած է ինձմէ տառջ զանազան անձանց ձեռքով եւ ես չեմ ուզեր կրկնութիւններ բնել: Այսքանը, սակայն, աւելորդ չեմ նկատեր հաս յիշատակել.—

Թուրք — բուլղարական բարեկամութիւնը ձեւակերպուեցաւ տառնձին համաձայնագրով մը, որուն պատճէնը ուղարկուած էր Երևան Պոլսէն՝ Շ. Շ. կառավարութեան մէկ տեղեկատուի ձեռքով: Ռուսաստանը եւ թուրքիան իրար ձեռք կը մեկնէին Կովկասեան Հանրապետութիւններու գլուխներու վրայով:

Ատրպէջանը, ի զխմաց իր գործիչներու, օրինակ՝ Բաքուի քաղաքային վարչութեան նախկին անդամ ճարտարապետ Մահմէտ Հա-

սան Հաջինսկու, հէնց այն պատճառով հեշտութեամբ յանձնեց իշխանութիւնը բուլղարներուն, որ յայտնէր թուրքերու միջնորդութեան եւ անոնց օգնութեան վրայ՝ բուլղարներու հետ իրենց սնննայիք յարաբերութիւններու խնդրի մէջ: Ինձ անձամբ շատ օղակցիկ ատրպէջանեան գործիչներ բաժն էն, որ իրենք անկեղծօրէն կը հաւատային, որ թուրքերը իրենց միջնորդութեամբ կրնան պահպանել Ատրպէջանի անկախութիւնը: Այդ պատճառով՝ յանկարծ թուրքերուն օգնել՝ անոնք մտնեցին ճանապարհ տալ բուլղարներուն: Այսպէս խորհրդայնացուցաւ Ատրպէջանը:

Վրաստանը 1920 թ. Յունիս 7ին, ի զխմաց Ռուսիայէն ստորագրած էր դաշնագիր Ռուսաստանի հետ, որով վերջինս կ'երաշխատէր անոր անկախութիւնը եւ անձեռնմխելիութիւնը: Այդ պատճառով Վրաստանը աւելի հանդիստ կը նայէր իր հարեւաններուն՝ հիւսիսէն եւ հարաւէն, համարելով, որ ինքը որոշ չափով ապահով է ռուս-թրքական սպառնալիքէն: Վրաստան՝ չունենալով սուր թիւրիմացութիւններ թուրքիոյ հետ՝ շատ ալ չէր վախնար թուրքերէն, թէ եւ Ռուսերէն կը վախնար:

Հայաստանի համար խնդիրը այլ կերպ էր գրուած: Նախ եւ տառջ ան վտանդի տակ էր թուրքիոյ կողմէն. իսկ Սևերի դաշնագիրը ստորագրուելէն յետոյ այդ վտանդը աւելի եւս սաստկացաւ: Թուրքիան պարզապէս կը կամենար զէնքի ուժով պատռել Սևերի դաշնագրի պայմանները: Այս տեղէն կը ծագէր անոր ձգտումը՝ ընկճել Հայաստանը: Իսկ բուլղարները կ'ուզէին կամուրջ ձգել Կովկասի վրայով զէպի թրքական ճակատը:

Վախնալով թուրքիայէն՝ Հայաստանը, այնուամենայնիւ, դեռ չէր կորած յոյսը եւրոպայէն, Դաշնակիցներէն, Փարսիցի Խորհրդաժողովէն, Ամերիկայէն: Ատով պէտք է բացատրել, որ ան առանձին անհրաժեշտութիւն չէր տեսներ անմիջական բանակցութիւններու մէջ մտնել թուրքերու հետ որեւէ համաձայնութեան ելք գտնելու համար: Մեծ պետութիւններու կողմէ ստորագրուած դաշնագիրը, որ կու տար Հայաստանին Կարինը, Մուշը, Վանը, Տրապիզոնը, չէր կարելի վերաքննութեան ենթարկել միայն Հայերու եւ թուրքերու միջոցով: Այդպէս էր հողերանական եւ իրական գրութիւնը:

Պատրաստուելով մտնել Ազգերու Լիկայի մէջ, նոր ստորագրելով Սևերի միջազգային դաշնագիրը եւ ստանալով Անգլիայէն զէնք եւ ռազմամթերք 40,000նոց բանակի համար (մօտ մէկ միլիոն Ֆունտ սղերլինդ արժողութեամբ) Հայաստանը որոշեց, եթէ պէտք ըլլայ, զէնքի ուժով պաշտպանել իր իրաւունքները:

Թուրքիան, իր կողմէն տեսնելով, որ Եւրոպան յողնած է, որ բուլղարիկները Բուսլիոյ մէջ թույլ չտան զօրք բառնալ Հայաստանի եւ, ընդհանրապէս, Կովկասի համար, որ անդիական բանուորները կը պահանջեն խնայողութիւն եւ զօրացում, սկսաւ Մուսթաֆա Քեմալի ղեկավարութեամբ կողմակերպել ազգային բանակ Թուրքիոյ շահերը պաշտպանելու համար: Եւ պէտք է խոստովանիլ, որ այդ շարժման ղեկավարները ցուցադրեցին մեծ եռանդ եւ ընդունակութիւն:

Առաջին տեղեկութիւնները պատրաստուող թրքական յարձակման մասին հայկական կառավարութեան խուզարկու մարմինները սկսան ստանալ Օղոստոսին: Անոնք այս տեղեկութիւնները հազարկեցին Գաշնակիցներու ներկայացուցիչներուն՝ պատրաստուող ղեկավարը կանխելու նպատակով: Այս տեղեկութիւնները հասան մինչեւ Փարիզ, բայց անոնց առանձին նշանակութիւն չտրուեցաւ:

Սեպտեմբեր 20ին եւ 21ին Թուրքերը Սարրղամիշի մօտ էին: Սկսան պատերազմական գործողութիւնները: Միաժամանակ Հայաստանի եւ Թուրքիոյ կառավարութիւններու միջեւ սկսաւ զիւանդիտական գրութիւններու փոխանակութիւն: Հայաստանի Խորհրդարանի նիստի մէջ Նոյեմբեր 11ին, վարչապետ Օհանջանեանը յայտնեց այն բոլոր գրութիւնները, որ փոխանակած էին երկու կառավարութիւնները Սեպտեմբերի վերջին կէսին եւ պատերազմի օրերէն՝ Նոյեմբեր 2էն մինչեւ 11:

Այս գրութիւններու կութիւնն այն էր, որ Թուրքերը ստաջարկած էին Հայաստանի կառավարութեան հրաժարիլ Սևրի դաշնագրէն եւ ընդունիլ Բաթումի դաշնագիրը, այսինքն՝ փոխանակ 180,000 քիլոմէթրի ստանալ 9,000: Հայաստանի կառավարութիւնը բացարձակապէս մերժած էր այդ պահանջը: Յետոյ Թուրքերը պահանջած էին հաւաքուիլ խորհրդածոցով՝ ընդունելով իրրեւ խորհրդակցութեան հիմք Բաթումի դաշնագիրը: Հայկական կառավարութիւնը պատասխանած էր, որ Սևրի դաշնագիրը ստորագրուելէն յետոյ անկարելի է մտածել Բաթումի դաշնագրի մասին:

Հարկ կը համարեմ մէջ բերել այստեղ մեր եւ Թուրքերու միջեւ փոխանակուած գրութիւնները:

1) Անդորայի կառավարութեան արտաքին գործերու բոմբար Բեքիր Սամի պէյի ղիմուժր 24 Յուլիս, 1920 թ.

«Նրեւանի հանրապետութեան արտաքին գործոց նախարարութեան.—

«Հայաստանի կառավարութեան հիմնուելէն ի վեր մեր կառավարութիւնը նրա հետ պահպանել է բարեկամական յարաբերութիւններ եւ այդ շարունակել է իրեն համար վարժագիծ բնորել: Նա այդ ցոյց է տուել գործով հակառակ մեր շարունակական յարձակումներին: Չէր գրաւման տակ եղող հողամասերում գտնուող, բայց իր ինքնուրոյնութիւնը որսնող եւ Միլլի Շուրա կազմող խումբ ազգաբնակչութիւններուն ղէմ միշտ կրկնուող յարձակումների եւ ջարդերի մեր բազմապատկան հանդէպ մեր կառավարութիւնը բաւականացել է միշտ բարեկամական ծանուցագրերով:

«Մի քանի օրից ի վեր Օլթիի խումբ ժողովրդի հանդէպ մեր կանխուոր գործմաների կողմից շարունակուող պատերազմական գործողութիւնների մասին մեր արեւելեան նակասի Ն. Գ. հրամանատար փաշայի կողմից երեք օր առաջ մեր գինուորական ուժերի հրամանատարութեան ուղարկուած բարեկամական ծանուցագիրը, պատերազմական գործողութիւնները անմիջապէս դադարեցնելու մասին, մինչեւ այժմ առանց պատասխանի է մնացել: Եւ ընդհակառակը, երէկուանից ի վեր Օլթիի վրայ յարձակումը աւելի շատացած եւ սաստկացած է: Մեր ազգը, ամբողջ ուժով փափաքում է բարեկամական յարաբերութիւններ պահել հայ ցեղի հետ, հայկական շահերը բիրտակամի հետ անհամապատասխան չեն: Ընդհակառակը, կարելի է համաձայնեցնել եւ սերտ զարմնել: Երէ դուք անկողմնակալօրէն դատէք, կը յուսամ յէ դուք եւս կը հաստատէք, որ մեր բռնած ընքացքը չի համապատասխանում մեր ազգային իսկական շահերին:

«Համոզուած ենք, որ Անգլիացիները գրադուած են մշտապէս իրար հետ ապրելու ստիպուած երկու հարեւան ցեղերը արինահեղութեան մղելով: Մենք մեր կառավարութեան եւ ազգի համար բարոյսի վնասակար կը գտնենք, որ մեր ազգը Անգլիացիների մեքք խաղալիք դառնալով՝ մեր կառավարութեան ղէմ բշխանութեան մեքք հարկէ: Չէր պատգամաւորութիւնը Մոսկուայում ռուս սովետական կառավարութեան հետ բանակցութիւններ է վարում. մենք էլ սովետական իշխանութեան հետ բազմապատկան յարաբերութեան մեքք հարկէ լինելով, խաղաղօրէն պատերազմի վերջ տալու կ'աշխատենք միասնաբար. ուստի մեր յարձակումը բացարձակապէս զարմանալի եւ ցաւալի մի երեւոյթ է:

«Յարձակումների շարունակութեան ամբողջ պատասխանատուութիւնը բողկնելով հայկական կառավարութեան վրայ, այս անգամ էլ թուրք ազգային կառավարութեան Արտ. Գործերի կոմիսարի

հանգամանքով եւ խնդրում եմ Ձեր Գերագանցութիւնից տալ հարկ եղած անմիջական հրամանները ձեր գործառնաբան վերջ դնելու համար թշնամական գործողութիւններին:

«Ապասելով ձեր պատասխանին, խնդրում եմ ընդունիլ խորին յարգանացս հաւատովքը».

24 Յունիս 338—1920

Թուրք Ազգային Ժողովի Արտաքին Գործերի կոմիտատ
Բեքիր Սամի

2) Այս դիմումին Հայկական կառավարութեան տուած պատասխանը Յունիս 30ին.—

«Մարդամիշ.— Գնդապետ Միրիմանեանին. խնդրում է այս հեռագիրը յանձնել օսմանեան տասնհինգերորդ գորաբանակի հրամանատար Կարաբեքիր փաշայի միջոցով հետեւեալ հասցէին».

«Անգորա, Թուրք Ազգային Մեծ Ժողովի Արտաքին Գործերի վէրել Բեքիր Սամի ըէլին».—

«Հայաստանի Հանրապետութիւնը հիմնուելու օրից իսկ ձրգտել է եւ այսօր էլ ձգտում է ստեղծել բարի դրացիական փոխ-յարաբերութիւններ իր հարեւանների հետ եւ խաղաղ համակեցութիւն՝ տեղական բոլոր ժողովուրդների հետ: Հայաստանում գտնուող մահմետական բնակչութիւնը միշտ օգտուել է եւ օգտուում է ներկայիս եւ պետութեան միւս բաղաձայնների համահասար իրաւունքներին: Այն հաւատարիմ բաղաձայնների կեանքն ու գոյքը միշտ պաշտպանում է Հայաստանի կառավարութեան կողմից ամէն տեսակ չարամիտ փորձերից, ինչպէս նաեւ ազգակային յարձակումներին, որոնք մեծ մասամբ կատարուում էին դրսից: Սրանք առաջ էին բերում խառնակութիւն եւ անիշխանութիւն տեղական ազգաբնակչութեան խաղաղ կեանքի մէջ:

«Հայ գործերի վերջին ռազմական գործողութիւնները Օլթիի շրջանում նպատակ ունէին ազատելու հայկական հողամասը անիշխանական տարրերից եւ երբեք ուղղուած չէին մահմետական խաղաղ ազգաբնակչութեանը դէմ: Օլթիի շրջանի վարչութիւնը այժմ նշանակուած է մահմետականներից:

«Հայ ազգը ի վաղուց անտի հիգ է քափում անկեղծօրէն մէկդի քողնել մոռալլ անցեալը եւ ստեղծել բարի դրացիական յարաբերութիւններ Թիւրքիայի հետ: Հայաստանի եւ Թիւրքիայի միջեւ բարի դրացիական փոխ յարաբերութիւնների վերահաստատումը ամ-

բողջովին կախուած է թիւրք ղեկավարների ընթացքից, որոնք պէտք է մի անգամ ընդ միշտ նախաչեն հայ ազգի իրաւունքները ամբողջական Հայաստանի սահմանների վերաբերմամբ եւ վերջ դնեն Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններում գործակալների գործունէութիւններին:

«Ելք ձեր Մեծ Ազգային համաժողովը Անգարայում հաստատէ Տանկաստանի հայկական վիլայէթներում Հայաստանի անկախութեան իրաւունքը յիշեալ սահմաններում, այն ատեն հայ ազգը կ'ունենայ հիմք Թիւրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ կանոնաւոր փոխյարաբերութիւններ հաստատելու:

Հ. Հ. Արտ. Գ. Նախ. Քարտուղար՝ Տէր Յակոբեան, 30 Յունիսի 1920 թ.

3) Յուլիս 8ին Բեքիր Սամի ըէլը պատասխանում է Հայկական կառավարութեանը Հետեւեալ Հեռագրով».

Երևան, Հայաստանի Հանրապետութեան
Արտաքին գործերի նախարարութիւն

Էնկիւրի, 8 Յուլիսի 1920 թ.

«Պատիւ ունեմ պատասխանելու Ձեր 30 Յունիս գրութեան որով պատասխանում էք իմ 24—6—36 գրութեան:

«Հակառակ Արեւելեան բանակի հրամանատար Քեազիմ Կարաբեքիր փաշայի եւ մեր կողմից տրուած ազդարարութեան, կասեցնել Օլթիի շրջանում ոչ մի օրինաւոր հիմունքով արուած յարձակումները եւ յետ կանչել ձեր գործառնաբան, յիշեալ գործառնաբանը դեռ չեն կանչում. եւ նոյն իսկ Յուլիս 2 թուին նորից մի յարձակում է տեղի ունեցել:

«Թէ՛ ձեր եւ յէ՛ ձեր գործերի հրամանատարի պատասխանների մէջ ասուած է, որ շարժումները տեղի են ունեցել մուսուլման ազգաբնակչութեան խնդրանքով եւ որ այդ ազգաբնակչութեան դէմ ոչ մի բռնութիւն եւ հալածանք գործ չի դրուել, որ օսմանեան սահմանի դէմ ոչ մի յարձակում չի եղել, որով գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնների հիմք են ծառայում Հայկական Հանրապետութեան պաշտօնապէս նախաձեռնած Բրեստ—Լիտուսկի դաշնագիրը եւ նրա լրացուցիչը. Բաթումի դաշնագիրը, որը լիազօրութիւն ունեցող պատուիրակների կողմից ստորագրուած եւ երկու կառավարութեանց կողմից ընդունուած եւ հաստատուած է:

«Օլթիի շրջանն եւս յիշեալ դաշնագրի տրամադրութիւններով

հաստատուած երեք նահանգների մէջ լինելով՝ համաձայն ժողովրդի ազատ կամքով կատարուած քուէի, օսմանեան պետութեան բացարձակ ստացուածքն է կազմում:

«Յիշեալ շրջաններում որեւէ պատճառով օսմանեան պաշտօնեաների կամ զինուորական ուժերի ժամանակաորայէս չգտնուելը օսմանեան իշխանութեան այս տեղերից ոչ փաստօրէն եւ ոչ էլ իրաւականօրէն վերացնելու պատճառ չի կարող լինել:

«Այն ժամանակ, երբ սպասում էր, որ իրաւունքի եւ արդարութեան սկզբունքների համաձայն եւ խաղաղ կերպով պիտի լուծուեն Բաքումի դաշնագրի ամբողջական տրամադրութիւններից ծագող վէճերը եթէ այդպիսիներ կան, հայկական զօրամասերի կողմից Օլթիի շրջանի վրայ կատարուած յարձակումները բաց է բաց խանգարում են բազմալի բարեկամական եւ հարեւանական յարաբերութիւնների շարունակման եւ դառնում են միաժամանակ մեր բացարձակ իրաւունքի դէմ ոտնձգութիւն:

«Ինչ վերաբերում է Օլթիի մուսուլման ազգաբնակչութեան հրաւերին եւ պահանջին, այդ էլ կատարուած յարձակումը իրականացնելու համար կատարուած մի փաստ չէ: Եթէ նոյնիսկ ընդունուի, որ յիշեալ ազգաբնակչութիւնը այդպիսի մի դիմում կատարած է, այն ժամանակ այդ դիմումը նրա վրայ յանցանքի մշտական պատասխանատուութիւն կը հրաւիրէ:

«Ինչպէս որ առաջին գրութեամբ էլ յայտնել եմ, մեր կառավարութիւնը եւ քիւրճ ազգը հայ կառավարութեան եւ հայ ժողովրդին թշնամի չեն եւ ցանկանում են գտնել մի կապ փոխադարձ շահեր ապահովելու համար: Եթէ իմ տեսակէտները Հայաստանի կառավարութեան կողմից անկողմնակալ եւ շրջահայեաց կերպով քննուին, կը յուսամ, որ իմ յայտնած դիտողութիւնների անկեղծութեան եւ իմ ազգի ձեռք ազգի հանդէպ ունեցած բարեկամական զգացմունքներին հաւատ պիտի բնծայուի:

«Վերջապէս, կրկին խնդրում եմ ժամ առաջ ձեր զօրամասերը յետ քաշել եւ հիմնուելով մեր երկուսի միջեւ գոյութիւն ունեցող փաստական եւ իրաւական տեսակէտով գործադրութեան մէջ եղող Բաքումի դաշնագրի վրայ, բողոքում եմ կատարուած շարժումների դէմ եւ պատասխանատու եմ գտնում մուսուլման ազգաբնակչութեան կրած վնասներին պատճառ եղողները:

Սպասելով մեր փոխադարձ շահերին համապատասխանող մի պատասխանի, խնդրում եմ ընդունել իմ յարգանքս հաւաստիք:

Թիւրք Մեծ Ազգային ժողովի Արտաքին Գործերի Կոմիսար՝

Բեքիր Սամի

Սոյն հեռագիրը խկականի հետ ձեռք է: Կնիք 11րդ զօրաբանակի եւ ստորագրութիւն:

4) Հայաստանի կառավարութիւնը Յուլիս 28ին պատասխանել է Բեքիր Սամիին հետևեալ հեռագրով:—

«Սարրըզամիշ.— Գնդապետ Միրիմանեանին.— Խնդրում եմ այն հեռագիրը ուղարկել օսմանեան տասնհինգերորդ զօրաբանակի հրամանատար կարապետի փաշայի միջոցով հետեւեալ հասցէին.

Անգորս. Թիւրք Մեծ Ազգային ժողովի Գործադիր Մեծ. Բեքիր Սամիին

«Առանց շօշափելու հարցին նորմալ կողմը այն տեսակէտէն, որ Բրեստ-Լիտուսկի եւ Բաքումի դաշնագիրները կնքուած են Սուլթանին կառավարութեան կողմից, որը ձեր կառավարութիւնը չի քննաչու, պատիւ ունիմ պատասխանելու ձեր 8 Յուլիս 36 թիւ գրութեան:

Ինչպէս Բրեստ-Լիտուսկի դաշնագիրը, որի մէջ Հայաստանը ոչ մի մասնակցութիւն չէ ունեցած եւ ոչ էլ ստորագրած է, նմանապէս Բաքումի դաշնագիրը, որը երկու կողմերի Պարլամենտներից չէ հաստատուած, ոչ մի իրական ուժ չեն կարող ունենալ Հայաստանի համար:

«Այն հանգամանքը, որ դուք իբր հիմք էք ընդունում Բրեստ-Լիտուսկի եւ Բաքումի դաշնագիրը, որոնք հիմնովին չեն քննաչու կենսունակ Հայաստանի գոյութիւնը. ի մեծ ցաւ զրկում է մեզ ձեզ հետ համաձայնութեան գալու ամէն յոյսից, քանի դուք շարունակէք ղեկավարուել գերման կայսերական եւ սուլթանական իմպերիալիստական հակայեղափոխական կառավարութեան ձգտումների վրայ հիմնուած այդ դաշնագրի տրամադրութիւններով, որոնք ժխտում են կառավարութեան եւ միջազգային յարաբերութիւնների մէջ ազգերի ինքնորոշման, իրաւունքի եւ արդարութեան սկզբունքները:

«Անկեղծաբար ձգտելով ստեղծել բարի եւ հարեւանական յարաբերութիւններ քիւրճ եւ միւս ազգերի հետ, հայ ազգը այդ յարաբերութիւնների իրական հիմք եւ անհրաժեշտ նախապայման է համարում, որ երկու կողմերն էլ քննաչեն շահագրգռուած ազգերի պատմական, ազգագրական եւ տնտեսական իրաւունքները:

«Յե՛նուած իւրաքանչիւր ազգի այս օրինաւոր իրաւունքների վրայ, հայ ազգը բնականաբար չի կարող հրաժարուել Տանկաստան-

նի հայկական նահանգների վրայ ունեցած իր անվիճելի իրաւունքներին, որոնց սահմանները, համաձայն դաշնակից պետութեանց կողմից այժմս գերագոյն իրաւախոհ, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների Նախագահի կողմից:

«Յիշեալ դաշնագիրը ստորագրող Հայաստանը մտադիր է նըշտօրէն հաւատարիմ մնալ գերագոյն հաշտարարի որոշման: Սպասելով դրան, նա մտադիր չէ քայլեր անել նախկին ռուս-տանկական սահմանները անցնելու համար: Մանաւանդ նա իրաւունք ունի յուսալ, որ Տանկաստանը չպիտի միջամտի այս հարցերին, որոնք վերաբերում են Հայաստանի ներքին գործերին եւ այս տեսակէտից ձեր պահանջը Օլքիի շրջանը (որը կազմում է Հայաստանի Հանրապետութեան անվիճելի մասը), հայկական գործառնութեան մաքրելու մասին, եւ յիշեալ շրջանում ձեր ասկեարների յարձակողական շարժումները բոլորովին անըմբռնելի եւ անթոյլատրելի են:

«Հաւատարիմ իր խաղաղութեան, հայ ազգը պատրաստ է երկարացնել բարեկամութեան ձեռք ամէն այն ազգին, որը իր կողմից նամաչում է նրա պատմական, ազգագրական, պետական օրինական իրաւունքները եւ ուրիշ ազգերի նրա հանդէպ ունեցած վերաբերմունքից կախուած է հայ ազգի վերաբերումը դէպի այդ վերջինները:

«Ընդունեցէ՛ք յարգանացս հաւատարիքը:

Արտաքին Գործերի Քարտուղար՝ **Տէր Յակօբեան**»:

28 Յուլիսի 1920 թ.

Ինչպէս վերեւ բերած բանակցութիւններէն կ'երեւայ, երկու կողմերն ալ կը խօսէին տարբեր լեզուներով:

Ի միջի այլոց, այդ գրութիւններու փոխանակութեանց ձեւականութիւններու մէջ սպրդեր է ցաւալի մանրամասնութիւն մը, որ, ինչպէս ինձ անձամբ յետոյ, 1920 թ. Դեկտեմբերին, ըսաւ Քուրքիոյ արտաքին նախարար Բեքիը Սամի բէյը, սաստիկ վիրաւորած էր զինքը եւ իր ընկերները. բանն այն է, որ Քուրքիոյ արտ. նախարար Բեքիը Սամի բէյի գրութեան՝ հայկական կառավարութեան կողմէ տրուած պատասխանը ստորագրած էր ոչ թէ ինքը արտաքին գործոց նախարար Հ. Օհանջանեանը, այլ նախարարութեան ընդհանուր քարտուղար Այ. Տէր Յակօբեանը: Գրութեան թարգմանութեան ժամանակ Կարսի Քուրք սպայ-թարգմանը «ընդհանուր քարտուղար» խօսքը թարգմանած է «քեաթիպ» Ակոպով: Այդ բանը առիթ

էր տուած Անդորայի կառավարութեան մտածելու, որ հայկական նախարարը՝ կամենալով վիրաւորել Քուրք նախարարի ինքնասիրութիւնը՝ տուած է թուղթը ստորագրելու իր «զրպրէն»:

Ի հարկէ, այդ սպրդ թիւրիմացութիւն էր, բայց Քուրքերը օգտագործեցին զայն՝ իրենց շրջաններու մտքերը զրգուելու համար:

Սեպտեմբեր 22ին Քուրքերը մօտեցան Օլքիին: Միաժամանակ Սեպտեմբեր 22ին Ատրպէջանի խորհրդային ուժերը մօտեցան Աքսի-րարային: Սեպտեմբեր 29ին սկսաւ միաժամանակ յարձակում Կարսի եւ Սուրմալուի ուղղութեամբ: Հոկտեմբերին ռազմական զործողուէս Սուրմալուի ուղղութեամբ: Հոկտեմբերին ռազմական զործողուէս Քուրքերը զարգացան Կարսի նահանգին մէջ՝ առաջ բերելով խուճաթիւնները զարգացան Կարսի նահանգին մէջ՝ առաջ բերելով խուճաթիւնները: Քուրքերը կ'առաջանային Կարսի ուղղութեամբ: Հայկական զօրքերը կը նահանջէին: Ճակատի զրութեան ծանօթանալու եւ տրամադրութիւնը բարձրացնելու նպատակով կառավարութիւնը Կարս ուղարկեց նախարարներ Ս. Վրացեանը եւ բժ. Ա. Բարալեանը: Միաժամանակ բանակցութիւններու մէջ մտաւ խորհրդային կառավարութեան ներկայացուցիչ Լեզրանի հետ, որ Մոսկուայէն ուղարկուած էր Երևան: Այս բանակցութիւնները վերջացան համաձայնութեան նախադրով մը՝ Հոկտ. 21ին: Այդ համաձայնութիւնը նպատակ ունէր սպառնալու Հայաստանը խորհրդային յարձակումէ:

Ահա անոր գլխաւոր պայմանները. —

- 1) Հայաստանի Հանրապետութեան կը թողուին ամբողջ Երևանի նահանգը, Կարսի նահանգը, Չանդեգուրի գաւառը, Ղազախը եւ Լոռին:
- 2) Քուրք զօրքերը պիտի դատարկեն ամբողջ Ռուսահայաստանը, մինչեւ 1914 թ. սահմանները:
- 3) 1914 թ. սահմանէն մինչեւ Տրապիզոն, Էրզրում եւ Մուշ տարածութեանէն թրքական զօրքերը պիտի քաշուին եւ այնտեղ պիտի մնայ միայն թրքական վարչութիւնը:
- 4) Այդ բոլորէն յետոյ միայն Ռուսաստանի օժանդակութեամբ եւ աջակցութեամբ պիտի սկսի բանակցութիւններ կնկիրիլ եւ Հայաստանի կառավարութիւններու միջեւ՝ սահմաններու վերաբերմամբ վերջնական եզրակացութեան մը յանգելու համար:

5) Ռուսաստանը կու տայ Հայաստանին նաւթ եւ դրամ (գումարը ճշգրտած չէր) :

6) Ռուսաստանը կը զիջի Հայաստանի կառավարութեան քանի մը հայկական մշակութային հիմնարկութիւններ, սրտնք կը գրանուին ռուսական քաղաքներու մէջ, իրենց ամբողջ հարստութեամբ, ինչպէս Լազարեան ձեւարանը, գրադարաններ եւ այլն :

7) Այդ բոլորի փոխարէն Հայաստանը Խորհրդային Ռուսաստանի կը զիջի փոխադրութեան (թրանզիտի) իրաւունք գէնքի, ռազմամթերքի, որմէ հարիւրին 25ր կը ձգուի Հայաստանին, իսկ մնացածը՝ 75ր կը փոխադրուի Յրդ կէտի մէջ յիշուած գծին այն կողմը, ու այդ գէնքն ու ռազմամթերքը ոչ մէկ պարագայի տակ պէտք չէ գործածուի Հայաստանի գէնք :

Այս համաձայնագիրը Լեզրոնը պիտի տանէր Մոսկուա, իսկ մինչեւ այդ՝ պայմանագիրը ընդունելու պիտի տար Ատրպէջանին : Բայց երկար մնաց Բաբու, եւ Մոսկուան այդ համաձայնութիւնը այլեւս չփաւերացուց :

Այսպիսով Հ. Հ. կառավարութիւնը մէկ կողմէն պատերազմ կը մղէր Թիւրքերուն դէմ, միւս կողմէն բանակցութիւններ կը վարէր Խորհրդային Ռուսիոյ հետ, իսկ երրորդ կողմէն կ'աշխատէր բարձրացնել ժողովուրդի տրամադրութիւնը եւ գորահասարի ենթակէլ ազգարնակութիւնը :

Հոգեբանական բնոյթ ունեցող միջոցներէն պէտք է յիշատակել ժողովուրդին ուղղած կոչերը, ժողովները եւ երկու անգամ հրաւիրուած Խորհրդարանի արտակարգ նիստերու մէջ արտասանուած ճառերը :

Գործնական քայլերէն ամէնէն կարեւորը ազգարնակութեան զօրակոչն էր մինչեւ 37 տարեկանները : Բանակի թիւր կը հասնէր մինչեւ 40.000 հոգի : Բաւականաչափ ժամանակ չկար նորակոչները վարժեցնելու :

Կառավարութիւնը հրատարակեց թոուցիկներ՝ «Դէպի ճակատ» վերնագրով : Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօն հրատարակեց կոչ «բնկերներին» : Վերջապէս բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները՝ Ժողովրդական կուսակցութիւնը, Սոցիալ-Դեմոկրատները, Սոցիալ-Յեղափոխականները, Հնչակեանները, մէկ խօսքով հայ քա-

ղաքական մտքի բոլոր երանդները հրատարակեցին կոչեր՝ ուղղուած ժողովուրդին :

Պատկերը ամբողջանելու համար պէտք է բնել, թէ այդ ժամանակ բոլշեւիկեան կարմիր բանակը, որ գրաւած էր Ղարաբաղը, կ'առաջանար Չանդեկուրի վրայով Նախիջևան : Բոլշեւիկները բանակցութիւններու քաղաքականութեամբ կը հետադիմէին միայն մէկ նպատակ --- ժամանակ շահիլ եւ քնացնել մեր արքունարիւնը, իսկ փաստօրէն Հայաստանը հետզհետէ կը սեղմուէր թիւրք-բոլշեւիկեան միացեալ ուժերու երկաթէ օղակին մէջ :

* *

Լուսարանելու համար գէպերը, աւելորդ չենք նկատեր մէջբերել հոս Հ. Հ. քանի մը գիւանապիտական յուշագիրներ եւ հաղորդագրութիւններ, սրտնք ուղարկուած են այն ժամանակները :

1) Ահարոնեան, Պարիզ, Թեհրանից, 15 Մայիսի :

«Թիւրք-բաւական ուժերը՝ անցնելով Մակուով կենտրոնանում են Նախիջևան. պատրաստում են ուժեղ յարձակում գործել Հայաստանի վրայ : Եւ բողոքի նոտաներ եմ ուղղել Դաշնակիցների ներկայացուցիչներին եւ Պարսից կառավարութեանը : Բողոքեցէք ուժեղ կերպով ձեր կողմից եւ հազարեցէք մեզ արդիւնք : Յոյս ունեմ սաւանայ նպատատոր արդիւնք Բաբուբայի գաղքականների խնդրի սաւանայ նպատատոր արդիւնք եմ կարում եմ կառավարութիւնից : Հազարեցէք մեզ երկրի դրուքիւնը : Փախստականների վիճակը ծանր է : Ամէն կողմից օգնութիւն են խնդրում : Միջոցներ չունենալով խնդրում եմ փոխարինարար տալ, երէ կարող էք : Հայաստանի ներկայացուցիչ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ» :

2) Ուղղուած է Դաշնակիցներու ներկայացուցիչներուն .—

Հ. Հանրապետութեան գիւանապիտական ներկայացուցիչ Վերաստանում :

10 Յուլիս 1920, Թիֆլիս

Ձերդ գերագանցութիւն,
Հայաստանի կառավարութիւնից ստացում տեղեկութիւնների համաձայն, բոլշեւիկեան գործերը՝ հակառակ հորիորդային Ռուսիայ Հանրապետութեան գործավարների խորհրդի վստահացումների՝

գրաւելով Ղարաքաղը՝ ուղեւորուել են դէպի Զանգեզուր, Յուլիս 5ին գրաւել են Գորիս քաղաքը եւ պարգապէս նպատակ ունեն շարունակելու իրենց արշաւանքը դէպի հարաւ, այսպիսով իրագործելով խորհրդային գործերի միացման ծրագիրը Հայաստանի հողի վրայով Քեմալ փաշայի թիւրք ազգային գործերի հետ: Հայաստանի Հանրապետութեան բանակը իր ուժերի եւ հնարաւորութիւնների չափով դիմադրում է եւ կը շարունակի դիմադրել ամէն կերպ խորհրդային գործերին, բայց հազիւ թէ հնարաւորութիւն ունենայ արգիլել նրանց միանալը թիւրք ազգային գործերի հետ, եթէ Դաշնակիցները ցոյց չտան նրան իրական եւ արտակարգ օգնութիւն:

Հաղորդելով ձեզ վերոյիշեալը՝ պատիւ ունեմ խնդրելու ձեր գերագանցութեանը հաղորդել ներկայ գրութեան բովանդակութիւնը ձեր կառավարութեանը, եւ միեւնոյն ժամանակ յայտնել ինձ, թէ ինչպիսի միջոցների կը ձեռնարկի ձեր կառավարութիւնը Հայաստանի արտակարգ օգնութիւն ցոյց տալու համար:

Ընդունեցէ՛ք խնդրեմ Ձերդ գերագանցութիւն, իմ բարձր յարգանաց հաւաստիքը:

Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ՝
Տ. ԲէԳՉԱԴԵԱՆ

3) Պարիզ, Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան:

Խուսափելու համար հնարաւոր թիւր տեղեկութիւններից հորհրդային Ռուսաստանի հետ մեր կայացուցած զինադադարի մասին՝ անհրաժեշտ է բացատրել եւ ընդգծել, որ զինադադարին պէտք է յաջորդի վերջնական դաշնագիր երեւանում: Ռուս խորհրդային գործերից գրաւուած հողամասերը չեն դադարում վէճի առարկայ լինել Հայաստանի եւ Ատրպէյջանի միջեւ, եւ Հայաստանը կը շարունակի եռանդով պնդել իր իրաւունքների վրայ:

12 Օգոստոս Թիւ 378:

Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ
ԲէԳՉԱԴԵԱՆ

4) Հեռագիր Երեւանից Փարիզ.

28 Սեպտեմբերին բաւական մեծ թիւրքական գորամաս յարձակուեց Կարսի մեր ուժերի վրայ: Թշնամու ճնշման տակ մենք դա-

տարկեցինք Ղարաուրգան, Սարրղամիշ, Կաղզուան: Կոիւր շարունակուում է: Ամբողջ Հայաստանի ժողովուրդը, ինչպէս մի մարդ, պաշտպանում է հայրենիքը: Խնդրում եմ անհրաժեշտ քայլեր անել իրական օգնութիւն ստանալու համար: Շտապողական:

ՕՀԱՆՁԱՆԵԱՆ

Թիւ 5260. 1 Հոկտեմբեր

5) Հեռագիր, Երեւանից.

Կարսի նակար համեմատաբար հանգիստ է: 27 Հոկտեմբերին ըշնամին յարձակուեց 4 ուղղութիւններով Իգդիրի վրայ եւ գրաւեց Կարակալա կամուրջը: Կոիւր շարունակուում է. 83 եւ 84 կարգեր կանչուած են:

Թիւ 6101, 28 Հոկտեմբեր

ՕՀԱՆՁԱՆԵԱՆ

Միակ իրական հետեւանքը այն բոլոր զիմումներուն, որոնք կատարուեցան Դաշնակիցներու Թիֆլիսի ներկայացուցիչներուն, ևղաւ այն, որ անգլիական բարձր քաժիտար զնդ. Ստոկսը անցաւ պտոյտի Կարսի ճակատը եւ դատաւ այն ամուր (զոնէ այսպէս յայտարարեց հայկական իշխանութիւններուն): Ոչ մէկ ուրիշ օղնութիւն Եւրոպական իշխանութիւնները Կովկասի մէջ ցոյց չտուին Հայաստանին:

Մեծ պետութիւններուն Փարիզի մէջ կատարուած զիմումը առաջ բերաւ վիճարանութիւններ Ազգերու Լիկայի մէջ, ուր հիանալի ճառեր արտասանեցին զր. Նանսէնը, անգլիական ներկայացուցիչ Բալֆուրը, Փրանսական նախարար Վիվիանին. ընտրուեցաւ միջազգային յանձնաժողով մը հայ-թրքական կոիւր խաղաղեցնելու համար՝ բաղկացած առաջնակարգ Եւրոպական զօրծիչներէ, եւ Պուլտոյ ամերիկեան նախկին զեական Մորկենթօ պէտք է Երթար այդ նպատակով Հայաստան: Բայց մինչ յանձնաժողովը կը պատրաստուէր այդ քայլն ընել, Հայաստանի մէջ ամէն ինչ վերջացաւ:

Այսպիսով, զրութեան ամբողջ ծանրութիւնը ինկած էր հայ ժողովուրդի, հայ բանակի ու կառավարութեան վրայ: Կառավարութիւնը կ'ընէր իր լաւաւոյնը բայց հայկական ուժերը անբաւարար էին սորսափելի վտանգը չէզոքացնելու համար: Թուրքերը առաջանալով կը մօտենային Կարսին:

Հոկտեմբեր 18ին կառավարութիւնը ուղարկեց Թիֆլիս գինուորական նախարար Ռուբէն Տէր-Մինասեանը համոզելու համար Վրաց կառավարութիւնը, որ համաձայնութեան վայ Հայաստանի կառավարութեան հետ միացած ուժերով կռուելու Հայաստանին եւ Վրաստանին սպառնացող կրկնակի վտանգներուն դէմ. հայկական կառավարութիւնը յանձն կ'առնէր պահել թրքական ճակատը, իսկ Վրացիք պէտք է ետ մղէին բուլղարիկական վտանգը: Այդ բանակցութիւններուն կը մասնակցէր եւ անդլիական բարձր քոմիսար գնդ. Ստակար, որ իր մօտ էր հրատարակելու հայկական եւ վրացական նախարարները: Հայերը իրենց առաջարկը կը հիմնադրէին այն ապագայ վտանգով, որ Վրաստանի համար հերթական պիտի գտնար Հայաստանի հնարասր անկումէն յետոյ: Վրացիք կը տատամսէին եւ չէին համարձակեր չկորսութենէ գուրս պալ:

Հետեւանքը եղաւ այն, որ Վրացիք չընդունեցին մեր կառավարութեան առաջարկը: Ռուբէն Տէր Մինասեանի առաջելութիւնը յաջողութիւն չունեցաւ: Վրացիք չէին սպասեր թրքական յարձակում Վրաստանի դէմ իսկ բուլղարիկներու հետ իրենց կնքած դաշնագիրը կը համարէին վտանգելի եւ անխախտելի:

Այսպիսով գուրսի օգնութեան վերջին յոյսը ջուրն ինկաւ, եւ Հայաստանը բառիս բուն իմաստով մնաց միայնակ իր մեծ թշնամիներու շրջան: Պէտք է պարզ եւ որոշակի պատկերացնել այս վիճակը, որպէսզի կարելի ըլլայ անաչառ կերպով վերլուծել անցքերը: Այսօր ալ փաստերը չեն հերքուիր: Իսկ այդ փաստերը կը հաստատեն, որ Թուրքերը Հայաստանի նկատմամբ ունէին պարզ եւ որոշ նպատակ — թոյլ չտալ Սեւրի դաշնագրի գործադրութիւնը, թոյլ չտալ հայկական պետութեան որ ամբողջ: Բուլղարիկները կ'օգնէին Թուրքերուն՝ ղեկավարուելով «համաշխարհային յեղափոխական» նկատումներով: «Եթէ, կ'ըսէին անոր տկանաւոր գործիչները, համաշխարհային յեղափոխութեան գերագոյն նպատակներու համար հարկաւոր կը լինի գոհել մէկ միլիոն Հայեր, — պէտք է գոհել»: Ասկէ ետք ուղղակի ծիծաղելի է լսել միամիտ մարդոցմէ այն միտքը, թէ 1920 թ. բուլղարիկները փրկեցին Հայաստանը թրքական աւերումէն:

Հայաստանի ներսը ուժերու լարումը հասած էր ծայրայեղ աստիճանի: Ամէն տեղ կը լսուէր. «Ամէնքդ դէպի ճակատ, ամէն ինչ ճակատի համար»: Զօրահաւաքի ջանքերը անասման էին. կուսակցական գործիչները եւ մամուլը կ'աշխատէին ամբողջ թափով: Բայց այդ բոլորը բաւական չէր առաջացող վտանգի առաջին առնելու հա-

մար: Բացի այդ՝ բուլղարիկները օգնելով Թուրքերուն. չէին տար Հայաստանին մագութ (մատելանիթ) եւ մեր զնայքները դժուարութեամբ կը չարժէին: Մեր չօգնողները արագութեամբ պէտք է յարմարեցնէին փայտէ վառելիքի գործածութեան համար: Միևնոյն ատեն կը մօտենար ձմեռը:

Պատկերը կատարեալ բնկու համար առաջ բերեմ փաստաթուղթ մը, որ ցոյց կու տայ, թէ ինչպէս կը ներկայացնէին իրերու գրութիւնը թրքական ազդուները:

Պաշտօնական «Անատոլիոյ Գործակալութիւնը» 1920 թ. Հոկտեմբեր 23ի իր տեղեկագրով կը հաղորդէ հետեւեալը.

«Անատոլիոյ Գործակալութիւնը պարտք կը համարէ համաշխարհային հանրային կարծիքին տալ հետեւեալ լուսաբանութիւնները այն կոնկրետ մասին, որոնք սկսուել են կովկասի մէջ քիւրճ ազգային ուժերի եւ հայ դաշնակ խմբերի միջեւ:

«Հայաստանի Հանրապետութեան հաստատումէն յետոյ Երևանի կառավարութիւնը իրեն նպատակ էր դրած ոչնչացնել կամ ստիպել գաղթելու այն Թիւրքերուն, որոնք հաստատուել էին երկրի մէջ եւ կը կազմէին Հանրապետութեան ամբողջ ազգաբնակչութեան կէսը: Այդ քաղաքականութիւնը որը կը հետապնդուէր յամառութեամբ եւ որոշ կանոնաւոր ծրագրով, կը ձգտէր մեծացնել ազգային հողը՝ հաստատելով եկուոր փախստական Հայերը այն տեղերը, որոնք մըր հաստատելով կ'ուսուր փախստական կամ փախուստի պատճառով: Օգտուելով այն բանէն, որ մահմետական ազգաբնակչութիւնը անկարող էր իր ձայնը լսեցնել արեւմտեան աշխարհին, դաշնակները երկու տարի անընդհատ կը շարունակէին իրենց աւերիչ գործը: Համաձայն պաշտօնական վիճակագրական տուեալներու, որոնք կազմուած են Երևանի մահմետական միութեան ձեռնով եւ ներկայացուած են դաշնակից պետութիւններու ներկայացուցիչներուն կովկասի եւ Պոլսոյ մէջ, մինչեւ 1919 թուի վերջը, միմիայն Հայաստանի սահմաններու մէջ գտնուած շրջաններու մէջ 199 քրքական գիւղեր այրուած են եւ անոնց ազգաբնակչութիւնը, որը կը հասնէր 135,000 հոգիի, մեծ մասամբ կոտորուած է. միայն մէկ փոքր մասը կարողացաւ փախչիլ Ատրպէջան, որտեղ Մուսալաք կուսակցութեան խորհրդարանը քուէարկեց 250 միլիոն ռուբլի վարկ անոնց պաշտպանութեան համար: Այս գումարը կարող է որոշ գաղափար տալ դաշնակներու վայրագութեանց, գոհերու բուռի եւ գրկանմաներու մասին:

գինուորական հրամանատարութեան ներկայացուցիչները եւ Պոր-
հրդարանի նախագահը: Սորհրդակցութեան նիւթն էր պատերազ-
մական զրուիւնը եւ ճակատի վիճակը:

Նիստին ներկայ էր նաեւ Կարսէն նոր վերադարձած երկրա-
դործութեան նախարար Ս. Վրացեանը: Քննութեան էր զրուած՝
Թուրքերու զէմ պատերազմը շարունակելու լաւագոյն եղանակի
խնդիրը: Զորավարներ Նազարբէկեան եւ Հախփրեան իրենց կող-
մէն տեղեկութիւն տուին, որ թէեւ Հոկտեմբեր 14ի յարձակողակա-
նը չէ յաջողած, բայց հայ բանակի պաշտպանողական ուժը բաւա-
րար է: Ս. Վրացեան բերած էր Կարսէն անձնական տպաւորութիւն-
ներ, որոնք կը վկայէին զորքերու բաւական լաւ եւ ամուր տրամա-
դրութեան, բայց հրամանատարական կազմի թուլութեան եւ ղեկա-
վարող ձեռքի բացակայութեան մասին:

Երբ կառավարութեան նախագահը կամեցաւ իմանալ իմ կար-
ծիքը, եւ խնդրեցի նախ թույլտուութիւն քանի մը հարցումներ ուղ-
ղելու նիստին ներկայ եղող բարձր հրամանատարութեան ներկայա-
ցուցիչներուն: Եւ հարցուցի զորավարներ Նազարբէկեանին եւ Հախ-
փրեանին, թէ ո՞րքան ժամանակ, իրենց կարծիքով, կրնայ զի-
մանալ Կարսը իրբեւ բերդ:

Իրար հետ անմիջապէս խորհրդակցելով՝ երկու զորավարները
միասին պատասխանեցին. «Մեր կարծիքով, եթէ զօրքերու ոգին, որ
այսօր լաւ է. չիյնայ, Կարսը կրնայ դիմաւալ երկու ամիս եւս»:

Յետոյ հարցուցի զորավարներուն թշնամի զորքերու քանակի
եւ անոր ունեցած սպանակութեան մասին: Եւ երբ այդ հարցումիս ալ
պատասխանը ստացայ, յայտնեցի այն կարծիքը, թէ պէտք է շա-
րունակել պատերազմը:

Սորհրդակցութիւնը հաւանութիւն տուաւ շարք մը վարչա-
կան կարգադրութիւններուն, որոնցմով կառավարութիւնը կ'ուժե-
ղացնէր երկրի պաշտպանողական ուժը եւ ցրուեցաւ բաւական լաւ
տրամադրութեան տակ: Կարսի ճակատը յայտնի չափով հանդատու-
թիւն կը տիրէր: Սուրմալուի ճակատը Գրոյի զորամասերը կը պա-
հէին թշնամին, իսկ Կարսի ուղղութեամբ Թուրքերը բռնած էին
Կարսի առջեւ գտնուած դիրքերը:

Կառավարութիւնը ետանդով կը վարէր բանակցութիւնները՝
խորհրդային կառավարութեան հետ աշխատելով մշակել այնպիսի
պայմաններ որոնք ապահովէին Հայաստանի շահերը: Գլխաւոր կէ-
տերն էին 1) Հայաստանի պահանջը անկախութեան մասին եւ 2)
Թրքական վերլայթները Հայաստանին կցելու ապահովութիւնը:

Ռուսաստանը կը պահանջէր ամէն տեսակի թրանզիտ Հայաստանի
վրայով:

Մոսկուայի կողմէ բանակցութիւնները կը վարէին Լեյբաւը
եւ զինուորական խորհրդական զօր. Բորրիչչեւը: Հայերու կողմէ կը
չարունակէր բանակցութիւնները Լ. Շանթը, իր ընկերներ՝ Ն. Տէր-
տէրեանի եւ Լ. Զարիֆեանի հետ:

Անցաւ չորս ժր եւս: Հոկտեմբեր 27ին Սորհրդարանի դահ-
լիճին մէջ եւ հրապարակային գեկուցում տուի փոխառութեան հա-
մար կատարած իմ արտասահմանեան ճանապարհորդութեան մա-
սին: Ներկայ էր ահալին բազմութիւն. չորս ժամ տեսող գեկուց-
մանս մէջ եւ նկարագրեցի իմ ուղեւորութիւնը եւ առանձնապէս շեշ-
տեցի չորս փաստեր.

1) Որ բոլոր հայ քաղաքական կուսակցութիւնները դադութ-
ներու մէջ հաւասարապէս տաք կերպով կ'ոջլուենն Հայաստանի Հան-
րապետութիւնը եւ արտակարգ ուշադրութեամբ ընդունեցին անոր
յատուկ լիազօրը:

2) Որ փոխառութեան զօրքը, ինչպէս բոլոր նշաններէն կ'ե-
րեւոր, կրնայ փայլուն յաջողութիւն ունենալ:

3) Որ հայ բուրժուազին դադութներու մէջ կը վախճայ կա-
ռավարող կուսակցութեան ընկերվարական դադափարներէն, մանա-
ւանդ, հողային եւ զրամական տեսակէտով:

4) Որ Ռամկավարները բաւական ուժ կը ներկայացնեն դա-
դութիւններու մէջ, մանաւանդ Եգիպտոս եւ Փարիզ:

Իմ տուած գեկուցումը յայտնի դարձաւ դադութիւններու մէջ եւ
լաւ ընդունելութիւն գտաւ: Բայց փոխառութեան զօրքը կանդ ա-
ռաւ: Հետագային, Պոլիս եւ Եգիպտոս հաւաքուած զրամները մօտ
3 միլիոն ֆրանք, վերադարձուեցաւ փոխառութիւնը ստորադրողնե-
րուն:

Կը մօտենար Հոկտեմբեր 30ի ճակատապարական օրը: Բայց
նախ քան այդ կէտին անցնելը՝ եւ ինձ թույլ կու տամ ամբողջու-
թեամբ մէջ բերել Հայաստանի զիւանազիտական ներկայացուցիչ
Տիգրան Բէկլատեանի 1920 թ. Օգոստոսին դրած յուշագիրը, որ շատ
ճշգրիտ կերպով կը նկարագրէ այն ընդհանուր կացութիւնը.

Հայաստանի Հանրապետութիւն
Դիւանագիտական ներկայացուցիչ
Վրաստանում
Գաղտնի

Օգոստոս 1920, Թիֆլիս.

Արտաֆին գործերի նախարարի երամանով :

Չեղ Գերագանցութիւն .

Այն իսկ ըստէից, երբ Հիւսիսային Կովկասը եւ Աւրապէսը գրաւուցին մեծամասնական ուժերի կողմից, անդրկովկասեան երկու համարակցութիւնների՝ Վրաստանի եւ Հայաստանի առջև կանգնեց Սովետական Ռուսաստանի, այսուհետև իրենց հարեանի հետ իրենց արտաֆին յարաբերութիւնները կարգադրելու անհրաժեշտութիւնը : Գրանից առջև սովետական կառավարութիւնը Հիւսիսային Կովկասում եղած Հայաստանի սրատիրակ մերտաձէի միջոցով, որը յանուն Վրաստանի բանակցութիւններ էր վարում սովետական կառավարութեան հետ, շատ անգամ իմաց էր ստել, որ, երբ Հայաստանը իր կողմից դիմի վերոյիշեալ կառավարութեանը իրազարգացման առաջարկներով՝ Հայաստանի անկախութիւնը եւ ինքնիշխանութիւնը ընդունելու պայմանով, այդպիսի առաջարկները Մասկուայում կ'ընդունուեն նպաստաւոր կերպով :

Մայիս 2ին հայկական մի սրատիրակութիւն գնաց Մոսկուա այդ բանակցութիւնները սկսելու համար . — մի փաստ, որի մասին իմ կառավարութիւնը պատիւ է ունեցել Չեղ յայտնելու : Այդ պատուիրակութիւնը Մոսկուա գնալով Մայիս 20ին, լիազօրուած էր բանակցութիւնների ընթացքում հիմնուել Հայաստանի անկախութեան եւ ինքնիշխանութեան նմանաչափ վրայ Սովետական Ռուսաստանի կողմից, ինչպէս եւ այն սկզբունքի վրայ, որ Ռուսաստանը չի միջամտի Հայաստանի ներքին եւ արտաֆին գործերի մէջ : Այդ բանակցութիւնները սկսուած լինելով Մայիս 22ին՝ մինչև օրս ոչ մի վերջնական հետևանք չեն տուել :

Առանց մանրամասնութեանց մէջ մտնելու՝ ես ինձ բոլորիմ տալիս, սակայն, երախիքով Չեղ ուշադրութիւնը մի շարք փաստերի եւ իրադարձութիւնների վրայ, որոնք նկատուած են մեր պատուիրակութեան կողմից իրենց երկամսեայ ներկայութեան միջոցին Մասկուայում — փաստեր, որոնք մի կողմից՝ երկու շահագրգռուած կողմերից կայացրած համաձայնութեան իրագործումը զարճրին վերստնգումը Հայաստանի կենսական շահերի համար . ինչպէս նաեւ անտուտի պետութիւնների շահերի համար արեւելում :

Այդ իրադարձութիւնները կարելի է բաժանել երկու կարգի՝ *բացարձակ* ինդիքների եւ *ստատական* ինդիքների, որոնք ունենին ընդհանուր էիմք — մի կողմից՝ յայտնի թիւք-քարտրովան համաձայնութիւնը, որոնց գլխաւոր մասերը կայանում են .

ա. Թիւրքիայի եւ Աւրապէսանի վերաբերմամբ .

1) Քեմալականների ձգտումը՝ կապուելով Հայաստանի միջոցով ռուս սովետական ուժերի եւ Ատրպէջանի հետ՝ ստանալ անհրաժեշտ օգնութիւնը այն պայքարի համար, որ Թիւրքիա սկսեր է խաղաղութեան դաշնագրի եւ անտանտի պետութիւնների դէմ:

2) Մեծամասնական Ռուսաստանի օգնութեամբ յայտարարել խաչակրաց արշաւանք ընդդէմ եւրոպական տիրապետութեան Արեւելի եւ Ասիայի բոլոր մահմետական երկիրներում:

3) Խորտակումը անկախ Հայաստանի, իբրեւ մի պետութեան, որը խանգարում է վերոյիշեալ կապին եւ արգելք է հանդիսանում ստեղծելու մի միասնադադ մահմետական զանգուած սկսած Միջերկրականից մինչեւ Հնդկական ովկիանոսի սահմանները:

բ. Ռուսաստանի վերաբերմամբ.

1) Աշխատել լիովին օգտագործել քեմալական ուժերը՝ նրանց հետ կապ հաստատելուց յետոյ այն ընդհանուր նպատակների համար, որ Ռուսաստանը հետապնդում է Արեւելում եւ Ասիայում՝ նպատակ ունենալով տարածել իր ազդեցութիւնը եւ պայքարել եւրոպայի ազդեցութեան դէմ, ինչպէս նաեւ ննչում գործ դնել Սովետական Ռուսաստանի եւ համաձայնական պետութիւնների մէջ եղած բանակցութիւնների ընթացքի վրայ:

2) Բարոնքել նրա տնտեսական վիճակը՝ մտնելով Պարսկաստան Հայաստանի վրայով, եւ.

3) Մահացու հարուած հասցնել եւրոպական շահերին եւ եւրոպական կապիտալին՝ կազմակերպելով մեծամասնական շարժում Արեւելում եւ Ասիայում:

Աչքի առաջ ունենալով, որ Հայաստանը ներկայացնում է գըլխաւոր արգելքը վերոյիշեալ ծրագիրների իրագործման համար, միաժամանակ ակներեւ է, որ վերջին ժամանակները որոշ կերպով աչքի են ընկնում ատրպէջանեան Թիւրքերի ձգտումները մի կողմից եւ մեծամասնականներինը միւս կողմից, վերոյիշեալ ծրագրերը իրականացնելու համար: Այսպիսով քեմալական եւ ատրպէջանեան գոր-

ֆերը առանձին կոիւներ վարելով՝ կենտրոնանում են հայկական սահմանների տարածութեամբ: Եւ միւս կողմից՝ ռուս մեծամասնական զորքեր՝ պատրուակ բռնելով, որ նախագուշական միջոցներ են ձեռնարկում միջագային ընդհարումների դէմ Հայաստանի եւ Ատրպէջանի իբր թէ վիճելի հողերի պատճառով, սկզբում գրաւեցին Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի շրջանները, իսկ այժմ՝ Նախիջեւանի շրջանը, որտեղ մտան նոյնպէս քեմալական եւ ատրպէջանեան զորքերը: Բայց երկրի այս վիճակը երկար չտեւեց, որովհետեւ Օգոստոս 5ին կարմիր զորքերը յետ մղուեցին մեծ կորուստներով: Յետոյ նրանք օգնութիւն ստացան Ղարաբաղի սովետական բանակից: Նրանց վրայ աւելացաւ եւ քրտական հեծելազորքը, Զանգեզուրի հիւսիս-արեւելեան կողմից, Հաջի Սամլու կոչուած մասից:

Այս ծանր եւ միանգամայն աննպաստ պայմաններում հայկական զորքերը հագիւ կարողացան նահանջի ճանապարհ բանալ Բագար Զայի վրայով դէպի Շարուրի սահմանները. որտեղ նրանք նորից միացեալ յարձակման ենթարկուեցին բոլոր կողմերից՝ Կարմիր Բանակից, Քրտերից, Թաքարներից եւ Մոլոկաններից, որոնց դէմ Դրոյի փոքրիկ զորամասը անգոր էր կռուելու:

Միեւնոյն ժամանակ Ղազախի կողմերում տեղի էր ունեցել կենտրոնացում սովետական ուժերի, որտեղից նրանք Օգոստոս 2ին, սկսեցին առաջանալ դէպի անվիճելիօրէն հայկական շրջաններ՝ գրաւելով Ախիբարա, Թարախլու եւ ուրիշ գիւղեր: Այս շարժումը սպառնում էր կտրել Հայաստանի երկաթուղային հաղորդակցութիւնը եւ միանգամայն չէզոքացնել նրան:

Այս բոլոր փաստերը հաղորդուեցին ի գիտութիւն Վրաստանի կառավարութեան եւ Վրաստանի արտաքին գործերի պր. նախարարը ներկայացրեց իր բողոքը Սովետական Ռուսաստանի յարձակողական ֆայլերի դէմ Հայաստանի վերաբերմամբ:

Դրդուած վերոյիշեալ հանգամանքներից եւ վախենալով, որ բոլշեիզմը կարող է թափանցել Շարուրի եւ Ղազախի անվիճելիօրէն հայ շրջանները՝ հայկական կառավարութիւնը առաջարկեց իր պատուիրակութեանը. որը Թիֆլիսում բանակցութիւններ էր վարում մեծամասնականների հետ, արագացնել զինադադարի կնքումը: Վերջինները պահանջել էին զինադադարը կնքելու համար իբրեւ նախապայման՝ երեք վիճելի շրջանների գրաւումը ռուս զորքերի կողմից: Հայկական պատուիրակութիւնը ուրիշ բնորութիւն չունենալով ստուաւ իր համաձայնութիւնը այդ պահանջին, կարողանալով, սակայն, պահել Շահթախթ-Սուլթանբէզ հաղորդակցութեան գիծը Բագար Զայի արեւելքում, ինչպէս Շահթախթ-Ջուլֆա երկաթուղագծի վարչութիւնը:

Հայկական պատուիրակութիւնը ընդգծել էր, որ զինադադարի վերոյիշեալ պայմանների ընդունելութիւնը չի որոշում սովետական ուժերից գրաւուած շրջանների վերջնական բաշխումը, եւ որ Հայաստանը կը շարունակէ պահանջել այդ շրջանները Ատրպէջանից եւ իրեն կը վերապահի իրաւունքը պահանջել դրանց այն դաշնագրի մշակման միջոցին, որը պէտք է ստորագրուի Երեւանում հայկական կառավարութեան եւ Հայաստանի սովետական ներկայացուցիչ Լեզրանի միջեւ:

Ուր օրից յետոյ Լեզրանը գնում է Հայաստան: Այդ միջոցին Մոսկուայից պէտք է վերադառնար մեր պատուիրակութիւնը Լեւոն Շանթի նախագահութեամբ. եւ պէտք է վերսկսուէին բանակցութիւնները վերջնական խաղաղութեան մասին:

Հայաստանը անկարելի է գտնում զիջել Ատրպէջանին յիշեալ շրջանները եւ հաստատ յոյս ունի կարենալ համաձայնութեան գալու միւս կողմի հետ որեւէ կամարոմիսի միջոցով: Բայց եթէ Ատրպէջանը՝ յենուելով իր դաշնակիցների եւ հովանաւորների վրայ՝ ոչ մի զիջում չանի Հայաստանին եւ զինուած ընդհարումը անխուսափելի դառնայ, Հայաստանը մեղաւոր չի լինի, որ նա վերջին երկու տարիների ընթացքում թշնամական գործողութիւններից վիրաւորուած՝ նորից գեղք է բարձրացնում պաշտպանելու համար իր անկախութեան իրաւունքը եւ իր սահմանների պահովութիւնը:

Հայաստանը յոյս ունի, որ այդ բանակցութիւնների ընթացքում իր ժողովուրդը ձեռք կը բերի որոշ հանգստութիւն, որին նա մեծ կարիք ունի հացահատիկների հունձի շրջանում, եւ որ հանգստութեամբ վերջացնելով իր աշխատանքները՝ նա կը պատասխանի ընդհանուր գորակոչի հրաւերին: Եւ այդ նոյն ժամանակամիջոցում զորքերը հնարաւորութիւն կ'ունենան վարժուելու Անգլիայից ստացուած գէնթերի գործածութեան: Այսպիսով, հայկական բանակը հանգրստացած, լաւ զինուած եւ ապահով իր բնտանիքների վիճակի վերաբերմամբ պատրաստ կը լինի շարունակել կատարել իր պարտքը հայրենիքի առաջ:

Պէտք է, սակայն, յիշատակել այն գուտ հայկական պայմանները, որոնք կարող են ներկայացնել էական եւ երբեմն անյաղթելի արգելքներ այդ ձգտումների իրագործման համար: Դրանք են՝

1) Ֆինանսական միջոցների պակաս:

2) Վառելիքի բացակայութիւն :

3) Տեղափոխութեան միջոցների բացակայութիւն :

Յիշեալ դժուարութիւնները վերացնել եւ հարբելու խնդրում, Ձերդ Գերագանցութիւն, Ձեր կառավարութիւնը կարող էր կարեւոր դեր խաղալ : Ձեր կառավարութեան կողմից Հայկական Հանրապետութեանը տրուած մի քանի միլիոն դոլարի փոխառութիւնը կարող էր փրկել նրան անտանելի կացութիւնից, որովհետեւ նախ քան վրձնելը բարձր ֆազակական նշանակութիւն ունեցող որեւէ գործի ձեռնարկելու՝ պէտք էր, թերեւս, յանկարծ կանգնեցնել սկսած ձեռնարկը դրամի կամ ուրիշ որեւէ անհրաժեշտ միջոցների պակասութեան պատճառով, — մի բան, որ շատ յաճախ պատահում է Հայաստանի Հանրապետութեան :

Իրերի այս վիճակի պատճառով մի քանի անգամ ստեղծուել են այնպիսի դրութիւններ, որոնք սպառնում էին պետութեան ապահովութեանը եւ գոյութեանը : Վառելիքի, վագոնների եւ շոգեշարժ մեքենաների, ինչպէս եւ տեղափոխութեան միջոցների բացակայութիւնը ոչ միայն միակ պատճառն էր սովորական մարդատար գնացքների յանախակի ընդհատման, — մի բան, որ գրեթէ թոյլատրելի էր, բայց եւ երբեմն հնարաւորութիւն չէր տալիս փոխադրել օգնական զօրք, հաց եւ ռազմամթերք կուրդ գործակալների համար :

Բնական է, որ այս գուտ հայկական պայմաններում հայկական զօրքերի բոլոր յաջողութիւնները հետեւանք են հայկական բանակի եւ հայ ժողովրդի կողմից աւելի քան երկու տարի ցուցադրած անսահման եռանդի եւ գերմարդկային մշտական ուժերի լարման : Իմ կառավարութիւնը, ինչպէս եւ ամբողջ հայ ժողովուրդը, հաստատատապէս վճռել են բոլոր հնարաւոր միջոցներով պահպանել Հայաստանի սահմանների անձեռնմխելիութիւնը եւ նրա իրաւունքները անկախ գոյութեան համար : Այս նպատակով կառավարութիւնը յայտարարել է նոր զօրակոչ ամբողջ Հայաստանում եւ ստիպողական միջոցներ է ձեռնարկուած բանակը ուժեղացնելու համար :

Յայտնելով վերոյիշեալը Ձեզ ի տեղեկութիւն՝ իմ կառավարութիւնը խնդրում է Ձեզ՝ հաղորդել այս Ձեր կառավարութեան եւ միեւնոյն ժամանակ յայտնել, թէ ինչպիսի նիւթական եւ դիւանագիտական օգնութիւն կարող է Ձեր կառավարութիւնը ցոյց տալ Հայաստանին նրա կուրում ընդդէմ թիւրք-մեծամասնական ուժերի, որոնք սպառնում են իր անկախութեանը :

Իր կողմից՝ իմ կառավարութիւնը գտնում է չափազանց անհրաժեշտ, որ Դաշնակիցները նկշում գործ դնեն մեծամասնական կառավարութեան վրայ : Իմ կառավարութիւնը գտնում է նոյնպէս անհրաժեշտ անմիջապէս ուղարկել Հայաստան վառելիք եւ փոխադրութեան միջոցներ :

Հրաւիրում եմ Ձեր ուշադրութիւնը այն բանի վրայ, որ վերոյիշեալ բոլոր միջոցները պէտք է գործադրել ամենակարգ ժամանակի ընթացքում, քանի որ Հայաստանը մի փոքր երկիր է, որը չի կարող երկար դիմագրաւել յարձակուող հարեւանների դէմ, որոնք աւելի ուժեղ են թէ՛ մարդկանցով եւ թէ՛ ուրիշ միջոցներով :

Սիրում եմ յուսալ, որ դուք կը բարեհաճէք ինձ տեղեկացնել, թէ ի՞նչ հետեւանք ունեցաւ այս նամակը, որպէսզի ես հաղորդեմ իմ կառավարութեանը :

Ընդունեցէք եւ այլն :

Տ. ԲԵՊՁԱՂԵԱՆ

Այս յուշագիրը պարզ կ'արտացոլացնէ թէ՛ երկրի փաստացի վիճակը եւ թէ՛ Հայաստանի կառավարութեան յոյսերը. մէկ կողմէ՝ քեմալական-մեծամասնական համաձայնութիւնը, միւս կողմէ՝ Հայաստանի ինքնապաշտպանութիւնը եւրոպական օգնութեան յոյսերով : Կառավարութեան բոլոր նախատեսութիւնները եւ վերոյիշեալ համաձայնութեան ծրարիչներու բացումը հետագային հաստատուեցան, բայց այն ժամանակի համար կարեւոր էր միայն մէկ բան — ստանալ օգնութիւն՝ դիւանագիտական կամ քաղաքական : Բայց ո՛չ մէկը եւ ո՛չ միւսը չեկաւ :

Հոկտեմբեր 29ի Երեկոյեան նորէն կայացաւ խորհրդակցութիւն կառավարութեան հրաւերով :

Չեկուցուեցաւ Կարսի բերդի հրամանատար զօր. Փիրումեանի հեռագիրը այն մասին, թէ բերդապահ զօրքը եւ բանակը կը պաշտպանեն բերդը մինչեւ հնարաւորութիւն եւ թէ տրամադրութիւնը ամուր է :

Հոկտեմբեր 20էն մինչեւ 29ը Երեւան գտնուելով՝ ես հնարաւորութիւն ունէի տեսնուելու եւ խօսելու շատ դիւնուորականներու եւ ճակատը այցելած Խորհրդարանի անդամներու հետ : Կաշխատէի պարզել ինձ համար, թէ կուզ մօտաւոր ճշդութեամբ, Հայաստանի

դէմ գործող թրքական բանակի թիւը, բայց կը խոստովանիմ որ այդ չյաջողեցայ հասկնալ: Դրոն, Սուրմալուի դաւառի զօրքերու հրամանատարը, անձամբ կ'ըսէր, թէ իր դէմ Երեւանի ուղղութեամբ ունէր երկու դիվիզիա, ուրեմն մօտ 6000—7000 թուրք զինուոր, որով բոլոր թուրք զօրքերու թիւը անոր հաշուով կը հասնէր 30,000ի: Զօր. նազարբէկեանը կ'ըսէր, թէ թրքական զօրքերու թիւը ինքը կը հաշուէր ընդամէնը մօտ 20,000 հոգի: Վերջապէս, թրքական զօրքերու զլխաւոր հրամանատար, զօր. Քեաղիմ Կարաբէքիւր փաշան ինձ ըսաւ Ալեքսանդրապոլի մէջ, որ ունի ընդամէնը 8000 զօրք: Ի հարկէ, յաղթութենէ յետոյ ան կ'ուզէր փոքր ցոյց տալ իր բանակի քանակը եւ ատով աւելի բարձրացնել իր պատիւը՝ փոքր ուժերով այդպէս մեծ յաջողութիւն ձեռք բերած ըլլալուն համար:

Բոլոր ստացած տեղեկութիւններուս վրայ յենուած՝ ես կը կարծեմ, սակայն, թէ մօտաւորապէս թրքական ուժերը կարելի է որոշել 20,000 մարդ, բայց ատոնք բոլորը մարդուած, փորձուած եւ կռիւներու մէջ եղած զինուորներ էին:

Հայաստանի կողմէն զօրակոչը ոտքի հանեց եւ մտցուց բանակին մէջ հին զինուորներու հետ միասին ընդամէնը մօտ 40,000 հոգի՝ հաշուելով այդ թիւին մէջ եւ նոր կանչուածները եւ պահեստի զինուորները:

Բայց բանը միայն թուական քանակի մէջ չէր: Պէտք է յիշել, որ Իզմիրի ուղղութեամբ 1922 թ. Իսմէթ փաշան, ունենալով մինչեւ 80 հազար հոգի՝ ինը օրուայ մէջ ծովը թափեց զրեթէ երկու հարիւր հազարնոց յունական բանակը:

Հոկտեմբեր 30ին, ժամը երկուքի մօտ էր, երբ ես նկատեցի, որ Երեւան քաղաքի վրայ կը սլանայ սաւառնակ մը: Անոր թռիչքի աղմուկը պարզ կը լսուէր քաղաքին մէջ: Սաւառնակը իջաւ գետին: Ոչ ոք չէր կրնար ենթադրել թէ ան բերած է սարսափելի լուր մը, — Հոկտեմբեր 30ին, սոսաւտեան թուրքերը զրաւած էին Կարսը:

Ժամը երեքին եւ հրաւէր ստացայ երթալ կառավարութեան ժողովին: Երբ մտայ դահլիճ, այնտեղ արդէն կար մօտ քսան մարդ՝ նախարարներու կողմը: Խորհրդարանի նախագահը եւ անդամներէն մէկ քանին եւ քանի մը զինուորականներ: Կը տիրէր խոր լուսթիւն: Բոլորն ալ սաստիկ ընկճուած էին:

Նիստը բանալով՝ նախագահը գեկուցեց ժողովին, որ լուր է ստացուած Կարսի անկման մասին: Մանրամասնութիւնները յայտնի չէին, միայն սաւառնակով եկած սպան կը յայտնէր, որ ինք անձամբ տեսած է թէ ինչպէս կայարանին կողմէ քաղաք կը մտնէին թուրք

ասկերները եւ թէ ինչպէս կը փախչէին քաղաքէն հայ զինուորները եւ աղաքնակութիւնը: Սաւառնորդը պարտք էր համարած թրքի՛ն փրկելու համար սաւառնակը եւ հաղորդելու Երեւան՝ Կարսի անկման մասին:

Միւս օրը, երբ Կարսի անկման ականատեսները հասան Երեւան, պարզուեցաւ, որ թուրքերը քաղաք էին մտած զրեթէ առանց զննակ արձակելու: Կարսը պահպանող զօրքերու բարոյալքումը կասարեալ էր:

Ես անձամբ լսեցի Կարսի նահանգապետ Ս. Ղորղանեանի պատմութիւնը Կարսի անկման մասին:

Վաղ սոսաւտեան նահանգապետ Ս. Ղորղանեանը հրաւէր կը ստանայ բերդապետ զօր. Դ. Փիրումեանէն զայ իր մօտ խորհրդակցութեան: Դուրս կու գայ տունէն եւ ոտքով կ'ուղեւորուի բերդապետի մօտ: Փողոցին մէջ կ'իմանայ փախչող բնակիչներէն, որ թուրքերը մտեր են քաղաք: Իսկոյն տուն կը դառնայ եւ ընտանիքով անմիջապէս կը հեռանայ քաղաքէն. ինքը կ'երթայ ձիով, իսկ ընտանիքը կառքով: Զօր. Փիրումեանը իր մօտ եղած սպաներով, նախարար Ա. Բարալեանը, մօտ 1500 հայ զինուորներով եւ 150 հայ սպաներով գերի կ'իյնան եւ կը տարուին էրզրում, ուր մնացին տարիէ մը աւելի: Սպաները յետոյ գերութենէ արձակուեցան, իսկ 1500 զինուորներէն վերադարձան ընդամէնը միայն 300 հոգի:

Կարսի մէջ թուրքերը թոյլ էին տուած անկարգութիւններ, սպանութիւններ եւ կոտորատ: Կը սպաննէին եւ կը կոտորուէին զլխաւորապէս այն աւագակախումբերը, որ զօրքերը ներս էին թողած՝ քաղաքը զրաւելի յետոյ: Ինչպէս միշտ նման դէպքերուն՝ դժուար է հաշուել սպաննուածներու թիւը, բայց, ստոյգ տեղեկութիւններու համաձայն, սպաննուած են մօտ 3500 հոգի: Քաղաքէն թիւներու համաձայն, սպաննուած են մօտ 3500 հոգի: Քաղաքէն փախած բնակչութիւնը, որը ոտքով, որը կառքով, թողլով բոլոր ունեցածը՝ փախած էր դէպի Ալեքսանդրապոլ, Երեւան կամ Թիֆլիս: Վրաց կառավարութիւնը դժուարութեամբ կը թողուր թիֆլիս մտնել՝ վախնալով քաղաքի չափազանց լեցուելէն:

Կարսի անկման նախօրեակին, այսինքն Հոկտեմբեր 29ին ճաշէն յետոյ տեղի էր ունեցեր հետեւեալ փաստը. — քաջ գնդապետ Մաղմանեանը ուզեր է հինգ հարիւրով առաջ մղուիլ յարձակման՝ թուրքերու դէմ, բայց չնայած իր բոլոր ջանքերուն եւ յորդորներուն, զինուորները իրենց տեղէն չեն շարժեր: Յուսահատութենէն մղուած, հէնց իր զինուորներուն աչքին առջեւ, տեղն ու տեղը ան անձնասպան կ'ըլլայ, իսկ զինուորները կը վերադառնան Կարս:

Կարսի անկումը ամէն տեսակէտէ սարսափելի աղէտ եղաւ: Իսկապէս, այդ օրէն սկսած՝ Հայաստանի անկախութեան օրերը հաշուելու արժէքն էին: Հաշուելու արժէքն էին այն պատճառով, որ զինուորական ուժն այլևս զազրած էր պաշտպան հանդիսանալ Հ. Հանրապետութեան: Միւս կողմէն՝ Հայաստանը՝ զրկուած Կարսէն ու Կարսի նահանգէն, նորէն կ'ամփոփուէր նեղ սահմաններու մէջ, որոնց վրայ պէտք է ապրէին տեղական բնակիչները, փախստականները եւ նոր կոչուած զինուորները, մասամբ ալ հայ գաղութներէն: Ես տեսայ կայարաններու մէջ ամբողջ բնտանիքներ, որոնք նոր էին եկած Եւրոպայէն, իմ ճառերու ազդեցութեան տակ: Անողնական նստած էին անոնք իրենց իրերու վրայ եւ չզիտէին՝ թէ ինչ ընեն — Ե՞տ վերադառնան, թէ հաստատուին նոր վայրերու մէջ:

Պէտք է ըսել, որ երկրի ուժերու յարմար տուած էր այն բոլորը, ինչ որ ան կրնար տալ մարդոցմով եւ միջոցներով: Երկրի մէջ խուլ կերպով կը գործէր բոլշևիկեան պրոպագանդը, եւ անոր թոյնը պարարտ հող կը գտնէր իրեն համար:

Երբ կառավարութեան նիստի մէջ Հոկտեմբեր 30ին վարչապետ Հ. Օհանջանեանը պաշտօնապէս հաղորդեց Կարսի անկման մասին եւ նկարագրեց բնօրինակ գրութիւնը, հարց դրաւ ժողովին, թէ ի՞նչ պէտք է ընել: Ներկայ եղողները սկսան արտայայտուիլ: Ես ինքս որոշակի յայտնեցի իմ կարծիքը կարճ նախադասութեամբ. «Պէտք է հաշտութիւն կնիքել Թուրքիոյ հետ»:

Կառավարութիւնը, իր այդ խորհրդակցութենէն յետոյ, որոշեց ամէն զնով ամբացնել ճակատը, բարձր պահել ժողովուրդի տրամադրութիւնը եւ նոր ետանդ մտցնել զօրքերու մէջ, միևնոյն ժամանակ որոշուեցաւ բանակցութիւններ սկսիլ Թուրքիոյ հետ զինադադարի եւ յետոյ խաղաղութեան մասին: Եւ Նոյեմբեր 3ին զրաւոր առաջարկութիւն ըրաւ Թուրքիոյ, բանակցութիւններ սկսելու մասին: Թուրք կառավարութիւնը, իր կողմէն, ինքզինքը յաղթող զգալով, եւ իր նպատակներուն հասած նկատելով, Նոյեմբեր 2ին զիմեց նման առաջարկով մը Հայաստանի կառավարութեան: Երկու առաջարկներն ալ տեղի էին ունեցած մէկը միւսէն անկախ:

Գրութիւններու փոխանակութիւնը տեւեց քանի մը օր: Այդ բոլոր գրութիւնները ժամանակին ամբողջութեամբ տպագրուեցան Պոլսոյ թերթերու մէջ: Եղած բանակցութիւններու մասին մանրամասնօրէն զեկուցեց վարչապետ Հ. Օհանջանեանը Խորհրդարանի նիստին, Նոյեմբեր 11ին՝ կարգալով բոլոր գրութիւնները:

Ահա Էնկիւրիի կառավարութեան արտաքին գործերու ժողովրդական գործադար Ահմետ Մախթարի գրութիւնը. —

2 Նոյեմբեր 1920 թ. Անգորա, 263

Հայկական Հանրապետութեան Արտաքին Գործերի

Պ. Նախարարին, Երեսան.

Այժմ, երբ լիակատար յաղթութիւնը գալիս է պակելու մեր արեւելեան բանակի ջանքերը, Տանկաստանի Ազգ. Մեծ Խորհուրդը ուզում է կրկնել հայ ժողովրդին արդէն առաջները իր արած խաղաղութեան առաջարկը եւ նորից հաւաստիացնելու, թէ նա չի ձգտել անցեալում ոչնչացնել Հայաստանը, իսկ նրանից իր անկախութիւնը եւ վտանգել որեւէ կերպով նրա իրաւունքները:

Սակայն, մենք կարծում ենք, թէ պարտաւոր ենք պահանջել Հայաստանի կառավարութիւնից, որ նա նոյնպէս վարուի մեզ հետ եւ դադարի Արեւելքում բրիտանական իմպերիալիզմի խնամքի գործիք լինելուց:

Մենք համոզուած ենք, որ թիւրք եւ հայ ժողովուրդների իրարու դէմ վարած երկարատե արիւնահեղ կռիւները, մինչեւ 1918 թուականը զլխաւոր պատճառ եւ ունեցել յաւակնութիւնները ցարիզմի, որը ձգտում էր տարածել իր իշխանութիւնը Արեւելեան Անատոլիայի վրայ: Ցարական ռէժիմի տապալումը առաջ բերեց հանգստութեան շրջան, շնորհիւ այն սառնարիւնութեան, որ ռուսական գործերի հեռանալուց յետոյ, Տանկաստանը կարողացաւ պահել հայկական բանդաների կատարած սոսկալի ջարդերի հանդէպ:

Խաղաղութիւնը, որ մենք այնքան ջանքերով վերականգնեցինք, նորից խախտուեց, երբ իմպերիալիստ Անգլիան յաղթանակելով, կամեցաւ պահել Միջագետքը եւ ձեռք ձգել Պարսկաստանի ու Բաքուի նաւթաւոր շրջանները:

Ցարիզմին ծառայելուց յետոյ, Հայաստանը այս անգամ Անգլիոյ նպատակներին ծառայեց եւ մեր դէմ բաց արեց նոր դարաշրջանի բշտամութեան, որ շարունակուում է դեռ եւս ի մեծ շահ Լոնդոնի ֆինանսիստների: Թիւրք ժողովուրդը, որ գրեթէ միայնակ պաշտպանում է Արեւելքը Արեւմուտքի կապիտալիստների ընչափազուցութեան դէմ, չէր կարող բոյլ տալ Հայերին անընդհատ դաւադրել նրա կեանքի դէմ եւ նրա արեւելեան գաւառների վրայ յարձակում փորձել երկարացնելու Միջագետքի եւ Պարսկաստանի բրիտանական

բանակներին, փչացնելու համար ընդմիջտ դժբախտ Ասիայում դեռ եւս մնացած մի քիչ ազատութիւնը եւ անկախութիւնը:

Այս նկատումներով եւ հայ գինուորների անընդհատ յարձակումներն էին, որ մեզ պարտաւորեցին եռանդուն կերպով շարժել մեր երկրի դէմ: Բայց, ցանկանալով արիւնհեղուքեան վերջ տալու համար որեւիցէ առիթ ձեռնարկելու չփախցնել, խնդրում ենք Երեսնի կառավարութիւնից այս յայտագիրը նկատել որպէս խաղաղութեան վերջնական առաջարկ Թիւրքիոյ Մեծ Ազգային Խորհրդի կառավարութեան կողմից: Որպէսզի հաշտութիւնը կայանայ, բաւական է, որ Հայաստանը մեզ իրական երաշխիքներ տայ, թէ այսուհետեւ մա մեր դէմ որեւիցէ ագրեսիւ գաղափար չէ սնուցանելու եւ դադարում է Արեւելքում Անգլիայի կապիտալիստների առաջապահը լինելուց: Մենք պարտաւոր ենք հայ ժողովրդին միեւնոյն տեսակ ապահովութիւններ տալ եւ խնդրում ենք այս մասին սկսել անմիջապէս խաղաղութեան բանակցութիւններ: Յուսալով որ մեր շափաւորութիւնը եւ մեր խաղաղասիրական գգացումները կատարելապէս պիտի զնախաւուեն, խնդրում եմ Պարոն նախարար, ընդունել ամենաբարձր յարգանքներն իս հաւաստիք:

Արտաքին Գործերի Ժողովրդական կոմիսար՝
ԱՀՄԷՏ ՄՈՒԽԹԱՐ

Այս գրութիւնը առաջ բերինք ամբողջութեամբ, որովհետեւ ան բնորոշ է իր ճողմարան ոճով եւ կեղծութեամբ ու կը պարունակէ իր մէջ այն նախադասութիւնները, զոր Թուրքերը կը սիրեն կրկնել Եւրոպացիներուն առջեւ, որոնք անոնց վրայ երբեմն սպաւորութիւն կը թողուն:

Ինձ յաճախ պատահած է լսել շատ նշանաւոր Եւրոպացիներէ նոյն մտքերը Թուրքերու մասին, որոնք արտայայտուած են այս գրութեան մէջ: Ես կրնամ բերել, օրինակ, Սորպոնի Հանրաձայնութեան մէջ: Ես կրնամ բերել, օրինակ, Սորպոնի Հանրաձայնութեան մէջ: Ես կրնամ բերել, օրինակ, Սորպոնի Հանրաձայնութեան մէջ: Ես կրնամ բերել, օրինակ, Սորպոնի Հանրաձայնութեան մէջ: Ես կրնամ բերել, օրինակ, Սորպոնի Հանրաձայնութեան մէջ:

Վերոյիշեալ գրութեան Հայկական կառավարութիւնը պատասխանեց՝ առաջարկելով սկսել բանակցութիւնները եւ նշանակել իրենց ներկայացուցիչները: Հայ գինուորական հրամանատարութիւնը եւս Նոյեմբեր 5ին առաջարկեց Թուրք հրամանատարութեան՝ զինազարգար:

Նոյեմբեր 6ին Թուրք գլխաւոր հրամանատար Քեաղիմ Կարա-

բեքիր փաշան համաձայնութեամբ պատասխանեց զինազարգարի մասին եւ իր կողմէ առաջարկեց ծանր պայմաններ, որոնցմէ գլխաւորներն էին Ալեքսանդրապոլի բերդի եւ կայարանի գինուորական զբաւումը, Հայկական զորքերու հետացումը 15 վերստ Արփաշայ գետի գծէն, Ալեքսանդրապոլ քաղաքի շուրջը 9 վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուած հողամասի զբաւումը եւ այլն: Այս գրութիւնը պատասխանի համար ժամանակամիջոց կու տար մինչեւ Նոյեմբեր 7ի առաւօտեան ժամը 8ը:

Հայկական կառավարութիւնը ընդունեց այդ պայմանները: Նոյեմբեր 8ին վարչապետ Հ. Օհանջանեանը առանձին գրութեամբ հաղորդեց Էնկիլիթի կառավարութեան իր ցանկութեան մասին ամուր համաձայնութեամբ հաստատել բարեկամական յարաբերութիւններ՝ մասնաձեւով, որ Հայերը «չէին ծառայում ոչ ցարիզին, ոչ իմպերիալիզմին, այլ միայն ձգտում էին դէպի իրենց սեփական ազատագրումը»: Իրբեւ Սորհրդաժողովի վայր՝ Հայաստանի կառավարութեան կողմէ կ'առաջարկուէր Ալեքսանդրապոլը:

Կը թուէր, թէ ամէն ինչ պատրաստ էր խաղաղութեան բանակցութիւնները սկսելու համար: Սակայն, զործը ուրիշ ընթացք ստացաւ: Նոյեմբեր 8ին Թուրք գլխաւոր հրամանատար Քեաղիմ Կարաբեքիր փաշան փոխեց զինազարգարի պայմանները՝ դարձնելով անոնք շատ աւելի ծանր եւ բացատրելով այդ այն բանով, որ առաջին պայմանները ինքն կը մշակած, իսկ այժմ առաջարկուած պայմանները թելադրուած են Էնկիլիթի կառավարութեան: Նոր պայմանները եօթն էին. անոնք կը պահանջէին Հայկական նոր հողամասերու զբաւում եւ հայ զորքերու նահանջը դէպի Հայաստանի խորերը:

Հայաստանի կառավարութիւնը հնարաւոր չհամարեց ընդունիլ զինազարգարի նոր պայմանները եւ Նոյեմբեր 10ի գրութեամբ առաջարկեց զուգարել խաղաղութեան խորհրդաժողովը Ալեքսանդրապոլի մէջ, այն պայմաններու հիման վրայ, որոնք արդէն ընդունուած էին Հայկական կառավարութեան կողմէ զինազարգարի համար: Նոյն օրը Քեաղիմ Քարաբեքիր փաշային պատասխան ստացուեցաւ, թէ «Բանի որ Հայաստանի կառավարութիւնը չ'ընդունիր Էնկիլիթի կառավարութեան պայմանները, ան ստիպուած է վերսկսիլ պատերազմական գործողութիւնները»: Նոյեմբեր 11ին Հայաստանի կառավարութիւնը պատասխանեց՝ խորին ցաւ յայտնելով Թուրքերու վերջին գրութեան առթիւ եւ, այնուամենայնիւ, յոյս յայտնելով, եւլք մը կը գտնուի, որ կը բաւարարէ «երկու ժողովուրդների շահերը եւ պատիւը»:

Այսպէսով զինադադարը չկայացաւ : Բայց Նոյեմբեր 10ին, երեկոյեան, Երևանի մէջ ստացուեցաւ Էնկիւրիի կառավարութեան մէկ հաղորդագրութիւնը, որուն մէջ ան կը ներկայացնէր գլխաւոր կէտերը ո՛չ թէ զինադադարի, այլ Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջև իրենց անաջարկելիք զաշնազրի :

Այս գլխաւոր կէտերը այնպէս էին, որ Հայաստանի կառավարութիւնը հնարաւոր չհամարեց ընդունիլ զանոնք՝ զանկողով, որ աստով վերջ կը դրուէր Հայաստանի անկախ գոյութեան :

Քանի որ այդ պայմանները էական հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն. մէջ կը բերենք զանոնք ամբողջութեամբ .

Արտաքին Գործոց Ժողովրդական կոմիսար Ահմէտ Մուխթարի հետազիրը .

8 Նոյեմբեր 1920 թ. Անգորա
Հայկական Հանրապետութեան Արտաքին Գործերի
Նախարարութեան, Երևան

1.— Հայ-թրքական սահմանների հարցը վիճակագրական եւ հանրաժողովի հարց է լինելու . համաձայն նախագահ Ուիլսոնի եւ բուլղարիկների հռչակած ինքնորոշման սկզբունքների : Բոլոր վիճելի շրջանների ազգաբնակչությունները պիտի հրաւիրուին որոշելու իրենց քաղաքական ապագան : Նրանք կարող են, առանց ոեւէ մէկից կախում ունենալու, վճռել իրենց անկախ պետութեան կազմը եւ կամ յայտնել, թէ երկու երկրներից որին են կցուում : Ձեր ժողովրդի կատարեալ ազատութիւնը ապահովելու համար, մենք ընդունում ենք, որ վիճելի շրջանների պահպանութիւնը լինի, մինչ այդ, մեր երկրների ժանդարմերական մասերով : Այդ հանրաժողովը լինելու է, ի հարկէ, որքան կարելի է շուտ : Անգորայի կառավարութիւնը անկեղծ եւ խոր համոզմամբ ունի, որ այս ձեւի լուծումը բուն արդարութիւնն է եւ համապատասխան բոլոր մարդկութեան շահերի, որով նաեւ հայ եւ բուլք ժողովրդների, որոնք ապրում են վիճելի հողամասերում : Սակայն, դժբախտաբար, մենք կարծում ենք, որ Արեւմուտքի իմպերիալիստներին, մանաւանդ Անգլիային հանելի լինելու համար Երևանի կառավարութիւնը կը դիմադրէ այս ձեւի լուծման, որը մեծ վիրաւորանք է հասցնում Ամերիկայի եւ Ասիոյ ժողովրդների հանդէպ, Արեւմուտքի պաշտպանների կողմից քարոզած եւ ի գործ դրած քաղաքական վարդապետութիւններին :

2.— Թուրքիան յանձն է առնում իր տրամադրութեան տակ եղած բոլոր միջոցները տալ իր հարեւաններին . որպէսզի նրանք կարողանան կատարեալ անկախութեան եւ ապահովութեան մէջ գարգանալ :

3.— Մենք մեր միջոցներով կ'օգնենք Հայաստանի պարենաւորման եւ երկրի մէջ տնտեսական նորմալ դրութեան հաստատման :

4.— Երկու կողմերը յանձն կ'առնեն ազատ անցք տալ իրենց երկաթուղիներով եւ հաղորդակցութեան բոլոր ճանապարհներով միւս կողմին պատկանող անձերին եւ ապրանքներին եւ արգելք չեն յարուցանելու միւս կողմին ծովի, ինչպէս նաեւ ուրիշ երկրների միջեւ եղած տրանզիտի դէմ :

5.— Թուրքիան յանձն է առնում վերաբնակեցնել իրենց օջախներում համաշխարհային պատերազմի պատճառով իրենց հողամասերից գաղթող Հայերին եւ տալ նրանց ամենաբարեկարգութեամբ երկրներում ցեղային փոխամասնութեանց տրուած ամենալայն իրաւունքները :

6.— Թուրքիան պահանջում է, որ Հայաստանը նրա ապահովութեանը համար պէտք եղած երաշխիքները տայ : Մեր պատուիրակները սպասում են Ձեր բանակցողներին Ալեքսանդրապոլում : Այս վերջինները պէտք է ունենան իրենց հետ բանակցելու եւ հաշտութիւնը ստորագրելու համար պէտք եղած լիազօրագրերը :

7.— Հաշտութեան բանակցութիւնների ընթացքում բշտամութիւնները դադարեցնելու զինադադարի պայմանները Ձեզ կը հաղորդուեն մեր Արեւելեան ճակատի ընդհանուր հրամանատարի կողմից :

Արտաքին Գործերի Ժողովրդական կոմիսար
ԱՀՄԷՏ ՄՈՒԽԹԱՐ

Խորհրդարանի նիստին այս պայմանները կարդալէ ետք՝ վարչապետը յայտարարեց, որ «Հայաստանի պատիւը եւ շահերը» թոյլ չեն տար ընդունիլ զանոնք :

«Դուք տեսնում էք արդէն, քէ ինչպէս մեր հակառակորդների ասածները եւ գործերը չեն համապատասխանում իրար: Այն ժամանակ, երբ մենք ընդառաջ եմք գնում իրենց իսկ առաջարկած գիմադարի պայմաններին եւ անմիջապէս գործադրում, նրանք մէջ են բերում նոր պահանջներ, որոնց կատարումով Հայաստանը պիտի կիսուի, գիմարափուի եւ ինքնապաշտպանութեան միանգամայն անընդունակ դառնայ: Այդ բոլորի հետ նրանք չեն մոռանում ընդգծել, որ Հայաստանը պահովութեան երաշխիքներ պիտի տայ Թիւրքիային, այդ նշանակում է, որ հետագայում եւս պիտի նոր պահանջներ դրուին եւ այս անգամ գուցէ Հայաստանի ոչնչացման խնդիրը հրապարակ բերուի, եւ հէնց այդ նպատակով էլ Անգորայի կառավարութիւնը շարժել է իր բանակները Հայաստանի վրայ:

Այսպիսով հայ ժողովուրդը կանգնած է ծանր փորձութեան առջեւ, նա կա՛մ պէտք է կռուի կա՛մ անյսնայ մորթոտուի Տաճիկների ձեռքով:

«Կառավարութիւնը, սպառելով բոլոր խաղաղ միջոցները, կրկին փարել է գէնքին, որովհետեւ երկրի ու ժողովրդի փրկութեան համար ուրիշ ելք չկայ»:

Խորհրդարանը ծափահարութիւններով ընդունեց վարչապետի խօսքերը: Պատերազմական գործողութիւնները վերսկսան, բայց այս անգամ անոնք տեւեցին միայն մէկ շաբաթ:

Զինուորական իշխանութիւնները, զինուորական նախարարը, կառավարութիւնը, Խորհրդարանի անդամները օր աւուր կը համոզուէին, որ անօգուտ է աւելի երկար շարունակել պատերազմական գործողութիւնները: Դիմադրական ուղին մեր զօրքերուն մէջ ինկած էր, եւ պէտք էր նորէն մտածել հաշտութեան մասին:

Իրերու ճշգրիտ վիճակը լիովին եւ ամէն կողմէ պարզելու համար՝ կառավարութիւնը գիմեց հետեւեալ քայլերուն, նախ՝ հարցումներ ուղղեց զինուորական իշխանութիւններուն մեր զօրամասերու արամազրութեան եւ կոտելու ընդունակութեան մասին, երկրորդ՝ սկսաւ պատրաստել խաղաղութեան բանակցութիւնները Թուրքիոյ հետ, եւ երրորդ՝ խորհրդարանական Ֆրակցիաներու մասնաւոր խորհրդակցութեան մէջ զեկուցեց ճակատի խիստ խուճապային վիճակի մասին:

Ֆրակցիաները իրենց կողմէ չորս պատգամաւորներէ բաղկացած յատուկ յանձնախումբ մը ուղարկեցին Ալեքսանդրապոլ այնտեղի դրութեան հետ ծանօթանալու համար: Այդ յանձնախումբին կը մասնակցէր նաեւ նախկին վարչապետ Յ. Քաջազունին:

Զինուորական նախարար Ռ. Տէր Մինասեանը, այս շրջանին, գրեթէ ամբողջ ժամանակ կը գտնուէր սպամաճակատի մօտ Աղին կայարանը եւ դիակը, որ իրերու դրութիւնը մօտ է տաղնապալեց դառնալու: Ռազմաճակատի դրութեան մասին ստացուած բոլոր տեղեկութիւններն ալ վերին աստիճանի վճատեցուցիչ էին: Թշնամին կառահանար Ալեքսանդրապոլի վրայ: Կարսի նահանգէն հայ փախըստականները կը թափուէին Ալեքսանդրապոլ: Անհրաժեշտ էր վճռական քայլ ընել:

Նոյեմբեր 10ին, երբ Թուրքերը ատաջարկեցին նոր, աւելի ծանրը պայմաններ, եւ կողմնակից էի գանտը ընդունելու, բայց, ինչպէս ընթերցողը տեսաւ, կառավարութիւնը եւ Խորհրդարանը պատերազմը շարունակելու կողմն էին: Շատ լաւ կը յիշեմ այն խորհրդակցութիւնը, որ կայացաւ Նոյեմբեր 10ի գիշերը ժամը 3ին. գլխաւոր հրամանատարի սպայակոյտի դահլիճին մէջ: Ինձ արթընցուցին գիշերը ժամը 2ին եւ հրաւիրեցին խորհրդակցութեան, որուն ներկայ էին կառավարութիւնը, սպարապետը, սպայակոյտի պետը, Խորհրդարանի նախագահը եւ ես: Կառավարութեան նախագահը զեկուցեց ժողովին Թուրքերու նոր պահանջներու մասին: Տեղի ունեցաւ մտքերու փոխանակութիւն: Ապա նախագահը հարց դրաւ՝ ընդունի՞ր թէ մերժել Թուրքերու պահանջները: Ժողովի բոլոր անդամները, բացի ինձմէ արտայայտուեցան այն մտքով, որ պէտք է մերժել պայմանները եւ շարունակել պատերազմը: Այդ որոշումն էր, որ զեկուցեց վարչապետը Նոյեմբեր 11ի Խորհրդարանի նիստին: Երկար ճառի մը մէջ եւ վճռականապէս պաշտպանեցի այն միտքը, որ պէտք է ընդունիլ պայմանները եւ անմիջապէս կնքել հաշտութիւն: Ես ըսի մօտաւորապէս հետեւեալը.

«Զօրքերի եւ ժողովրդի դրութիւնը Հայաստանում այնպէս է, որ պատերազմի շարունակութիւնը աւելի եւս կը ծանրացնի մեր երկրի վիճակը: Զօրք չի կուում: Ազգաբնակչութիւնը փախչում եւ կարչում է նեղութիւններից, ցրտից ու սովից: Թշնամին մօտենում է Ալեքսանդրապոլին, որը այս օրերս կ'ընկնի նրա ձեռքը: Միւս կողմից սպառնում են բոլշեւիկները: Անկարելի է կռուել երկու ցախտների վրայ: Ես կարծում եմ, որ թշնամին կը մօտենայ երեւա-

ինն: կառավարութիւնը եւ Պարլամենտի անդամները կը բողոքեն քաղաքը, իսկ ժողովուրդը կը մնայ անպաշտպան: Ար սնուսի խոնավ եւ կտտարեալ հայհայում: Աւելի լաւ է ամնչ ամխուստիքի գոհարիւրքիները, քանի զեռ թայրոյթին ուշ չէ, քան թէ կորցնել ամեն ինչ: Ճիշտ է, Թուրքիի պայմանները ծանր են, բայց շկամ բացարձակապէս տակալներ, որ մենք պիտի կարգաւմանք քրանցից աղտունել:

Պատերազմական զործուգութիւնները վերակուելն մէկ քանի որ անցած՝ արզնն բոյրքի համար պարզ գարձաւ որ հաշտութիւնը պէտք է կնքել ինչ զնով ալ որ բլլայ: Անցան Նոյեմբեր 12, 13, 14, 15ը: Ալեքսանդրապոլի շուրջը եղած զորքերու հրամանատար Սեպուհ Քարանկ կանգնեցնել Թուրքերու յառաջխաղացումը, բայց անյաջող: Դրան կը պահէր Թուրքերը Սուրբալուի ճակատին, բայց կը խնդրէր օգնական զորք: Թուրքերը կը սեղմէին Նախիջևանի կողմէ:

Այս պայմաններու մէջ Նոյեմբեր 16ին կառավարութիւնը նորէն ջննութեան առաւ հաշտութեան խնդիրը եւ որոշեց ընդունել Թուրքերու պայմաններն ու սկսել վերջնական բանակցութիւններ խաղապարտութեան մասին: Նոյեմբեր 17ին կառավարութիւնը որոշում կայացուց խնդրել ինձ ատանմանը բանակցութիւններու վարումը Թուրքիոյ հետ, իսկ ինքը միջոցներ մեռք առաւ զինուորացար կայացնելու իւրաք զինուորական հրամանատարութեան հետ: Այդ նպատակին համար ընտրուեցաւ Նախարար Սարգիս Արարատեանը, որ ուղևորութեամբ հայ սպայ Սուս Կոթուրակի գնաց Ալեքսանդրապոլ: Նոյեմբեր 18ին ստորագրուեցաւ զինուորացարը: Թուրքերը աւելի սաստկացուցին իրենց պայմանները՝ պահանջելով Թեղանոթները՝ իրենց սուսերով եւ ջորքներով: Այդ բոյրքը յանձնուեցան անոնց Նոյեմբեր 22ին:

Ընդունելով կառավարութեան առաջարկը՝ Թուրքերու հետ հաշտութեան բանակցութիւններ վարելու մասին՝ եւ նպատակ ունէի նախ եւ առաջ պարզել, թէ ինչպիսի աշակցութիւն կրնայ սպասել Հայաստանը Դարձակիցներէն, աշխիւն՝ Առլիլայէն, Ծրանասալն եւ Բուսիլայէն: Ասոր համար պէտք էր երթալ Թիֆլիս: Նոյեմբեր 17ին գիշերուայ մամբ 2ին 2 - կառավարութիւնը համաձայնութիւն առաւ իմ տեսակետին, եւ Նոյեմբեր 18ին ստաւտեան մամբ 6ին եւ մեկնեցայ Թիֆլիս, ինքնաշարժով: Դիլիլան-Գարաբիլիսայի վրայով:

Յուրա առատ էր: Ամբողջ ճանապարհը ծածկուած էր խոր ձիւնով: Աչքի առջ ունենալով, որ Թիֆլիսի մէջ պէտք է տայի Հայաստանի սպանական դրամական լիակատար պատկերը, ևս հետո առի գինու սրական նախարար Ռ. Տէր Մինասեանէն հետեւեալ ստույգ տուեալները սրանք, ի գէպ, պարզ կ'ապացուցանեն անկախ Հայաստանի պատմութեան վերջին օրերով հետաքրքրուողներուն, թէ Հայաստանը այն ժամանակ չգիծալուած էր թշնամիներով ևս կը տանջուէր անհասարկ կուսի մէջ:—

Հայաստանը ունի չորս նակատ, բոլորն էլ պատերազմական վիճակում — Կարս-Ալեքսանդրապոլի, Սուրմալուի, Նախիջեանի և Գիլիջան-Ղազախի:

Ինչպէ՞ս են բաժնուած դրանց մէջ Հայաստանի զինուորական ուժերը. — Կարս-Ալեքսանդրապոլի նակատում կանգնած են հետեւեալ զորամասերը. խօսքը վերաբերում է կանոնադր զօրքերին և յատկապէս հետխումբ զօրքերին: Այդտեղ են առաջին գունդը (Մագմանեան)՝ 1500 սուին, 4րդ գունդը (Միրիմանեան)՝ 2000 սուին, 5րդ գունդը (Շաղուրաբեան)՝ 700 սուին, 6րդ գնդի մի բատալիոն (Իշխանեան-Գնդունի)՝ 800 սուին և 8րդ գունդ (Տիգրան Բաղտասարեան)՝ 1500 սուին, ընդամենը 7200 սուին: Բացի դրանից կան նաև Սմբատի խմբերը:

Սուրմալուի նակատում (Գրոյի մօտ) կան 9րդ գունդը՝ 2000 սուին, 8րդ գունդը (մի բատալիոն)՝ 1000 սուին և 7րդ (մի բատալիոն)՝ 700 սուին, Ղարաբաղի առանձին զօրամասը (Գուրօ)՝ 800 սուին, ընդամենը 4500 սուին և փոքրիկ զօրամաս:

Նախիջեանի ուղղութեամբ կանգնած են՝ 3րդ գունդը 200 սուին, 2րդ գունդը (երկու բատալիոն)՝ 100 սուին, ընդամենը 3000 սուին:

Գիլիջան-Ղազախի նակատում գտնուում է 6րդ գունդը (Մանիեի)՝ 2000 սուին:

Այս բուերի մէջ չեն մտնում հեծելազօրքը, հրետանին և յատուկ նպատակ ունեցող մասերը, ինչպէս սպայէօրներն և հետագրական ջոկատները:

Այսպիսով բոլոր չորս ուղղութիւնների վրայ մենք ունենք ընդամենը 16.700 սուին: Բացի դրանից, Ձանգեգուրում գտնուում են 800 սուին, ուրեմն վերոյիշեալի հետ 17.500 սուին:

Երեւանում պահեստում մնում է 10րդ գունդը (Հալապեանի)՝ 1500 սուին, ընդամենը, ուրեմն, 19.000 սուին:

Ընդունելով եւ միւս տեսակի գէնքերը — 6000 հոգի — ուրեմն գործող բանակում կանոնաւոր մարտական ուժեր կան — 25 հազար հոգի:

Աւելցնելով դրանց վրայ նաեւ թիկունքում ծառայողների, քեռնակիրների, կառուցանների, սպայակոյտի, առողջապահական սպասարկների — ընդհանուր բաւի 30 տակոսը, կր ստանանք բանակի ամբողջ կազմը, 34,000 հոգի, յամբերի հետ միասին — մօտ 40,000 հոգի:

Կանոնաւոր քրքական ուժեր կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղութեան վրայ պէտք է ընդունել 4 դիվիզիա, իւրաքանչիւրի մէջ 3000 հոգի, ընդամենը 12,000, Սուրմալուի ուղղութեան վրայ — 1 քրքական դիվիզիա 3000 հոգի, որը սպասուում է Երեւանին, Նախիջեւանի ուղղութեամբ բաշեիկեան ուժեր մօտ 2000 հոգի, եւ Ղազախ-Գիլիջանի ուղղութեամբ — Ատրբէջանցիք եւ բաշեիկներ: Այդ կանոնաւոր զօրքերի բիւր պէտք է ընդհանուր առմամբ հաշուել 20,000 սուին:

Եթէ դրանց աւելացնենք ոչ-կանոնաւոր ժողովրդական ուժերը, Քրդերին եւ քշնամի զինուած ազգաբնակչութիւնը, — այդ դէպքում քշնամու ուժերու բիւր պէտք է որոշել չորս ուղղութիւնների վրայ ոչ պակաս 30,000 հոգուց: Ահա մրցակից կողմերի անկողմնապահ թուահամարը:

Սրա հետ միաժամանակ պէտք է նկատի ունենալ Հայաստանի մեկուսացած դրութիւնը, նաւթից, նաւահանգստից գուրկ լինելը, (որովհետեւ ամբողջ հաղորդակցութիւնը Վրաստանի եւ Եւրոպայի հետ կախուած էր մի մագից — երկաթուղային գծից, որը շուտով կտրուեց): Թնդանօթի ռումբերի պաշարը վերջանում է: Տրտերը աւելի սաստկանում են: Հայաստանը շարձուած է երկաթէ օղակով: Գրաւուած եւ վտանգի ենթարկուած շրջաններից ազգաբնակչութիւնը հաւաքուում է Հայաստանի սրտի մէջ:

Ահա այսպիսի տուեալներով էր, որ լրջ 19 Նոյեմբերի դիշերը հասաւ Թիֆլիս: Նոյեմբեր 19ին այցելեցի անգլիական բարձր քոմիսար զնդ. Ստոքսին, Փրանսական միսիոնի պետ զնդ. Նոնանկուրին եւ իտալական ներկայացուցիչ զնդ. Գարբային, ինչպէս եւ յունական դեսպանին: Շօշափելի օղնութիւն չստացանք ոչ մէկ տեղէ: Գնդ. Ստոքսը եւ միւս քոմիսարները ուղարկեցին իրենց կառավար-

րութիւններուն շտապողական հետազոտներ եւ հարցուցին թէ ինչո՞վ կրնան օգնել հայկական կառավարութեան: Լորտ Քըրքընը անգլիական կառավարութեան անունով պատասխանեց այն մտքով, որ «աւելի լաւ է հաշտուել Թուրքերու հետ քան քէ Սովետներու»:

Ահա այդ պատասխանը, ուղարկուած Ֆորէն Օֆիսին Նոյեմբեր 29ին անգլիական բարձր քոմիսարի անունով, Թիֆլիս.

«Պարզ է, որ մենք չենք կարող մասնակցել որեւէ համաձայնութեան Բեմալիստների հետ, բայց մենք կարծում ենք, որ Հայաստանը ոչ մի ուրիշ բնութարարին չունի, քանի որ Սովետական Ռուսաստանի հետ դաշնագիրը անկասկած կը լինի աւելի վատ ելք»:

Այդ էր անոր խորհուրդը, որ պարզապէս թելադրուած էր անգլիական շահերէն: Վրաց կառավարութիւնը չկարողութիւն կը պահէր: Յոյն կառավարութիւնը միայն համակրութեամբ կը դահանար — վեներդիստը արդէն իշխանութեան զլուխ չէր: Ֆրանսական եւ իտալական կառավարութիւնները համակրութիւն յայտնեցին, բայց ոչինչով օգնել չէին կրնար կամ չէին ուզեր:

Բնորոշ է, որ ուղարկուած հետազոտները չափազանց բացասական հետեւանք ունեցան սրիչ կողմէ: Ճիշդ նոյն օրերուն (1920 թ. Նոյեմբերի վերջերք) ժընեւ առաջին անգամ գումարուած էր Ադրբայջանի Լիկան եւ այնտեղ հարց էր դրուած Հայաստանը եւ Վրաստանը ընդունելու մասին Ազգերու Լիկայի կազմի մէջ: Հայաստանի ծանր վիճակի մասին նոր ստացուած տեղեկութիւնները ստիպած էին անգլիական, ֆրանսական եւ իտալական ներկայացուցիչներուն ժընեւ՝ շնորհունիլ Հայաստանը եւ Վրաստանը Ազգերու Լիկայի մէջ, որպէսզի Լիկայի կանոնադրի 10րդ յօդուածի համաձայն ստիպուած չըլլային օղնութիւն հասցնել Հայաստանին եւ Վրաստանին: Այսպէսով, ամենատարածապարի եւ ծանր բողբէին Հայաստանը լքուեցաւ եւ գիտակցարար ձգուեցաւ միմակ: Թուրքերը տեսան այդ, հասկցան, եւ բոլոր եղբակցութիւնները բրին յօդուած իրենց եւ ի մնաս Հայաստանի:

Այդ մասին իրենք իսկ Թուրքերը բրին ինձ ի դիմաց արտաքին գործերու նախարար Բեքիր Սամի բէյի եւ գորավար Քեհալիմ Կարարեքիի փաշայի:

Հասկնարով իրերու դրութիւնը Թիֆլիսի մէջ՝ Նոյեմբեր 20ի Երեկոյեան շտապ վերադարձայ Երեւան: Նոյեմբեր 2ի առաւօտեան

արդէն Ղարաքիլիսա կի, և այնտեղէն ինքնաշարժով շարունակեցի ճամբաս և և հասայ Երեւան Երեկոյեան ժամը 11ին: Կը յիշեմ որ մեր ինքնաշարժը կ'անցնէր ձիւնի և ցեխի մէջէն: Ես Խորհրդարանի անդամ Լեւոն Զորաֆեանի հետ կի, զոր վերցուցեր կի հետս Դիլիջանէն: Ժողովուրդի ահագին բազմութիւնը իր անային իրերով ու անասուններով, թափուած խոր ձիւնի և ցեխի մէջ, փակած էր ճանապարհը: Կային ձիւնի մէջ ինկածներ, մեռածներ, ցուրածն սառածներ:

Փախստականներու խումբերուն կ'ուզեկցէին ճակատէն հեռացող զինուորները հրացաններով և նոր անգլիական հագուստով: Ժողովուրդը կ'ազերակէր խաղաղութեան մասին: Այդ խօսքը բոլորի շըրթունքներուն կը:

«Պ. Խատիսեան, խաղաղույիւն, ի սէր Աստուծոյ խաղաղութիւն տուէք մեզ», կը լսէի ամէնքէն:

Ժողովուրդը վերջին ծայր յայնածութեան կը հասած: Միւս կողմէն անոր գիտակցութեան մէջ աննկատելի կերպով կը մտնէր հաւատ, թէ կու գան «Ռուսերը» և կ'օգնեն Հայաստանին:

Այստեղ պէտք է յիշեմ հետաքրքրական միտք մը, որ լսեցի ճամբան, խումբ մը զիւզացիներէ և զինուորներէ:

«Պ. Խատիսեան, ինչո՞ւ այս Ռուսները այժմ, ասում եմ, ուրիշ Ռուսներ եմ դարձել»:

Բնածին ժողովրդական հոգով սպարնակութիւնը կ'ըմբռնէր տարբերութիւնը այն Ռուսերուն, որոնց հետ միասին ինք կու էր մղած 1914—1918 թ. Թուրքերու դէմ, և այս Ռուսերուն, որոնք Թուրքերու հետ միասին կու էր կային Հայաստանի դէմ: Մեր ժողովուրդը չէր կրնար մարտել այդ փոփոխութիւնը Ռուսերու պատմական դերի Արեւելքի մէջ: Անոր համար ուսար դարերու ընթացքին եղած էր իր բարեկամն ու միեւնոյն ժամանակ թուրքին թշնամին: Իսկ այսօր, բնականապէս, ան դարձած էր Թուրքերու բարեկամ և իր թշնամին: Եւ մեր ժողովուրդը չէր հաւատար այդ փոփոխութեան ու կը կարծէր որ բոլշևիկները ինչ որ «ուրիշ Ռուսներ» են:

Բոլշևիկները և անոնց ետեւէն նոյնիսկ Ռամկավարները կ'ըսեն, թէ Դաշնակցականները հասցուցին Հայաստանը ողբերգական փրճակի 1920 թ. վերջը, իսկ բոլշևիկները եկան և փրկեցին Հայաստանը Թուրքերէն: Բացարձակապէս սուտ է այս: Ես քայլ առ քայլ և օրը օրին ուսումնասիրած եմ արտաքին քաղաքականութեան բոլոր ազդեցութիւնները և փաստերը: Եւ եկած եմ այն անխախտ

համոզման, որ Դաշնակիցները լքեցին Հայաստանը, որ Թուրքերը ստակ լայնօրէն օգտուեցան, բայց Թուրքերու գլխաւոր զինակիցները բոլշևիկներն էին, որ սյգ և հնարաւորութիւն տուին Թուրքերուն յարձակելու Հայաստանի վրայ: Այդ՝ անվիճելի փաստ է: Փաստ է նոյնպէս, որ իրար օգնել էտքը իրար մէջ բաժնեցին Հայաստանը: Եւ բոլշևիկները բրին այդ՝ ո՛չ թէ առանձին թշնամութենէն ղէպի Հայաստանը, այլ զրդուած իրենց «համաշխարհային» քաղաքականութենէն, որուն համար անոնք պէտք կը զգային շահելու Թուրքերու բարեկամութիւնը՝ զոտարելելով Հայաստանը: Եւ բոլշևիկները Թուրքերուն տուին այն, ինչ որ անոնք կ'ուզէին — Կարս, Սուրմալուն, Արտասանը, մնացածը, ինչ որ Թուրքերուն պէտք չէր, այսինքն՝ Հայերով բնակուած շրջանները, Ռուսերը առին:

*
**

Այսպիսի տպաստութիւններով եկայ Երեւան, Նոյեմբեր 20ին, Երեկոյեան ժամը 11ին և ուղղակի գացի դաշնակցական Փրակցիայի ժողովին, որովհետեւ Երեւանի կայսրանը ինձ կը սպասէր հեռախօսային տեղեկութիւն, որով կը հաղորդէին թէ կը խնդրեն Երեւան գալով՝ ուղղակի երթալ Խորհրդարան: Ես զեկուցեցի իմ ուզելորդութեան մասին և իմացայ, թէ զինադատար ստորագրուած է և թէ երկու օր յետոյ պէտք է երթալ Այեքսանդրապոլ, որ ընտրուած էր խաղաղութեան վայր:

Փրակցիայի նոյն նիստին վարչապետ Հ. Օհանջանեանը յայտնեց իր հրամարական աւրու որոշումը և խնդրեց Փրակցիայէն մտածել նոր վարչապետի մասին: Խորհրդարանի անգամներու տրամադրութիւնը համանման կը վարչապետի կարծիքին, որովհետեւ կը թուէր, թէ Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան բանակցութիւններ վարելու համար պէտք է ո՛չ այն կառավարութիւնը, որ պատերազմ մղած էր անոր դէմ:

Գիշերը ուշ տակն ցրուեցանք:

Միւս օրը, Նոյեմբեր 21ին ևս զեկուցեցի կառավարութեան նիստին այն նախապատրաստական քայլերու մասին, որոնք անհրաժեշտ էին խաղաղութեան խորհրդատուութիւն համար: Պէտք է ըսել, թէ ևս արդէն նշանակուած էր բանակցութիւնները վարող պատուիրակութեան նախագահ, իսկ նախապատրաստական բնիկները շատ կային. պէտք էր որոշել պատուիրակութեան կազմը, պաշտօնէու-

թեան ցուցակը, որոշել հրահանգներ, որոշել յարաբերութիւններու եղանակը, նախնական խօսակցութիւն ունենալ բոլշևիկներու ներկայացուցիչներու հետ: Այդ բոլորը գրաւեց Երկու ամբողջ օր, Նոյեմբեր 21 և 22: Եւ միայն Նոյեմբեր 22էն 23ի գիշերը, ժամը 2ին, ամէն ինչ պատրաստելէ յետոյ, մեր պատուիրակութիւնը յատուկ գնացքով ճանապարհուեցաւ Ալեքսանդրապոլ:

Այս մասին հետեւեալ հետադիրը ուղարկուեցաւ Փարիզ Հ. Հ. Պատուիրակութեան.—

«Ամսոյս 18ին ստորագրեցիմք Եօր օրուայ զինադադար Թուրքիոյ արեւելեան ֆակտի հրամանատարի հետ: Մեր պատուիրակութիւնը հատիսեանի ֆախագահութեամբ այսօր գնում է Ալեքսանդրապոլ կոնֆերանսի, որը բացուելու է այս ամսի քսան եւ չորսին»:

Պատուիրակութեան կազմը հետեւեալն էր.— նախագահ Ա. Պատիսեան, Աբր. Գիւլիսեանեան (Ֆինանսներ Նախարար), Ստեփան Գորգանեան (Կարսի նահանգապետ): Իրրեւ խորհրդակցողներ հրաւիրուած էին Պորհրդարանի անդամ՝ Վահան Մինախորեան (սոց. -յեղ.), բարձրագոյն դատական ատեանի անդամ Տիգրան Յովհաննիսեան, գնդապետ Աթաթեան և կապիտան Պնձորեան:

Բանակցութիւնները վարելու համար մշակուած էին հրահանգներ: Որոշուած էր այն նուազագոյն սահմանադիժը Թուրքաց Հայաստանի, որմէ աւելի կառավարութիւնը չէր ուզեր զիջումներ ընել: Բայց միւս կողմէ հրահանգ տրուած էր անպատճառ հաշտութեան դաշնագիր կնքել:

Այդպիսի հրահանգները, հարկաւ, զրաժ էին պատուիրակութիւնը ծանր դրութեան մէջ. անհրաժեշտ զիջումներու մէջ որոշ սահմաններ պահել, բայց միեւնոյն ժամանակ հնարաւորութիւն չունենալով զկնքի պորտութեամբ շարունակել պատերազմական գործողութիւնները՝ այնուամենայնիւ կնքել հաշտութիւն:

Լեզրանը և Մղիվանին, Պորհրդային Ռուսիոյ ներկայացուցիչները հրաւիրուեցան Հայաստանի կառավարութեան նիստին, որուն ներկայ էին նաև մեր պատուիրակութեան անդամները: Ես անձամբ կը ճանչնայի թէ՛ Լեզրանը և թէ՛ Մղիվանին: Լեզրանը կը յիշեմ զեռ իր աչակերտ եղած ժամանակէն: Իսկ Մղիվանին կը ճանչնայի քսան տարիէ ի վեր, երբ ան, իրրեւ բոլշևիկ մասնակցած էր պետական փոստի կողպուտին, և ևս, իրրեւ Թիֆլիս քաղաքի գործերը վարող մէկը, առիթ ունեցայ յետոյ տեսնել զինքը:

Մենք խնդրեցինք Պորհրդային Ռուսիոյ ներկայացուցիչներէն ազդեցութիւն գործ դնել Թուրքերու վրայ մեզ համար նպաստաւոր մտքով: Մենք ծանօթացուցինք Լեզրանը և Մղիվանին մեր ցանկութիւններուն և պատասխան լսեցինք խոստում օղնելու:

Այդ միջոցին էր, որ Լեզրանը թոյլտուութիւն խնդրեց մեր կառավարութեան Ատրպէյջանէն Հայաստանի սահմանները մտցնել Երկու գունդ կարմիր զօրքեր, որպէսզի, ինչպէս ինքը կ'ըսէր, «աւելի իրական ուժ ունենար Թուրքերու հետ խօսելու համար»:

Այդ առաջարկը մեր կառավարութիւնը չընդունեց, որովհետեւ կը վախնար, թէ այդ պիտի նշանակէ Հայաստանի զինուորական զրաւում բոլշևիկներու կողմէ: Նիստի մէջ որոշուեցաւ, որ խաղաղութեան պատուիրակութիւնը և Մղիվանին Երթան Երեւանէն Ալեքսանդրապոլ գանդան գնացքներով և իրար ետեւէ:

Նիստը վերջացաւ ցերեկը ժամը 4ին: Մեր մեկնումը նշանակուած էր նոյն գիշերը ժամը 2ին: Գացինք կայարան, մութ ցուրտ գիշերով, և ժամը 2ին մեր գնացքը շարժեցաւ: Մեզմէ Երկու ժամ յետոյ ճանապարհուեցաւ հետեւեալ գնացքը՝ տանելով Մղիվանին: Մենք կ'երթայինք այն հաշտութիւն, որ Ալեքսանդրապոլ հասնինք ու չԵրեկոյեան: Բանն այն է, որ այդ ժամանակ Ալեքսանդրապոլ քաղաքը համարեա տեղական բոլշևիկներու ձեռքն էր: Միւս կողմէ Թուրքերու ներկայութիւնը շատ կը զրդոզէր հարեւան Թաթարները: Մենք կ'ուղկինք տեղ հասնիլ առանց պարթեցնելու այդ Թաթարներու հետաքրքրութիւնը:

Մեր գնացքը հասաւ Ալեքսանդրապոլ Երեկոյեան ժամը 10ին:

* *

Արդէն Նոյեմբերի կէսերուն Բաքուի մէջ կազմուած էր Հայաստանի յեղկոմը (յեղափոխական կոմիտէն) Կասեանի նախագահութեամբ և մասնակցութեամբ Ալիս Նուրիջանեանի: Իսկ Նոյեմբեր 29ին բոլշևիկեան զօրքերը Ղազախէն մտան Իջևան (Քարվանսարա):

Սահմանն անցնելով՝ անոնք առանձին թոուցիկով մը յայտարարեցին, որ իրր թէ Հայաստանի զիւղացիք և բանուորները կը խնդրեն իրենց օղնութիւնը դաշնակցական կառավարութեան գէմ: Հայ բոլշևիկներու ետեւէն կու գային Ռուս Կարմիր զօրքերը: Այս-

պէսով, բացի թրքական զօրքերէն Հայաստանը կանգնած էր զէմ յանդիման սուս բոլշևիկեան ուժերու սրանք կը գործէին տեղական ատրպէջանեան մասերու հետ միասին:

Որպէսզի Հայաստանի գրութեան պատկերը լիակատար բլրայ, պէտք է ըսենք, որ Վրաստան, թէև մէկ կողմէն կը ձգակը կատարելապէս չէզոք մնալ թուրքերու վերաբերմամբ, բայց միւս կողմէ չէր ուղեր թոյլ տալ սրեւէ զաշնագիր կամ համաձայնութիւն կնքուի Հայաստանի և թուրքիոյ միջև ի հաշիւ այն հոգամասերու, որոնց վրայ Վրաստանը աչք ունէր: Ահա այդ պարագան ցոյց տուող գրութիւններէն մէկը:

11 Նոյեմբեր 1920, քիւ 602:

Վարափիլիսայի շրջանի քիլունքի պետ գորավար Արեշեանին:

Սրանով ուղարկում եմ Ձեզ ի տեղեկութիւն պատնէնր իմ գրութեան 11ից Նոյեմբերի քիւ 600, Հայաստանում գործող քրքական ուժերի արեւելեան նակատի գլխաւոր հրամանատարի անունով:

ԶՕՐԱՎԱՐ ԿԱՐԱՆՈՎ

Յետոյ մէջ է բերուած գրութեան պատճէնը:—

Հայաստանում գործող քրքական ուժերի

արեւելեան նակատի գլխաւոր հրամանատարին:

Ծանօթանալով Ձեր Նոյեմբեր 8ի գրութեանը Հայաստանի գլխաւոր հրամանատարի անունով զինադադարի պայմանների վերաբերմամբ, որոնց մէջ դուք շօշափում էք թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գաւառը, որտեղ բոտ այդ պայմանների զինադադարի ժամանակը լրանալուց յետոյ կարող եմ բացուել պատերազմական գործողութիւններ (կէտ 5) եւ զինադադարի միջոցին իսկ դադարում է երկարադաշին հաղորդակցութիւնը Սանսիին եւ Ալեքսանդրապոլ կայսրանների միջև (կէտ 3), — եւ, իբրեւ Վրաստանի Հանրապետութեան զինուորական ներկայացուցիչ Հայաստանում, յայտնում եմ իմ բողոքս եւ պարտք եմ համարում բացատրել, որ Բորչալուի գաւառի չէզոք գօտին թիֆլիսի նահանգի նախկին սահմաններում Վրաստանի Ռամկավար Հանրապետութեան կառավարութիւնը համարում է իր հողամասը, որի մասին նա վէճ է ունեցել Հայաստանի կառավարութեան հետ. եւ հորհրդային Ռուսաստանի հետ կնքուած դաշնագրով

այդ հողամասը նանաչուած է իբրեւ անվիճելի վրացական: Ուստի որեւէ յաւակնութիւն Բորչալուի գաւառի և նրա սահմաններում գտնուած երկաթուղու վերաբերմամբ իմ կառավարութիւնը կը համարի իբրեւ քշնամական վարժունք Ձեր կառավարութեան կողմից իր նկատմամբ:

Զինուորական ներկայացուցիչ Վրաստանի
Հանրապետութեան Հայաստանում՝
ԶՕՐԱՎԱՐ ԿԱՐԱՆՈՎ

Ճիշդ է. ԳՆԻ. ՄԻԿԱԵՆՐԻՉԷ

Այսպէսով Վրաց կառավարութիւնը՝ հրատարակելով գործակցութենէ Հայաստանի հետ արտաքին թշնամիներու զէմ, կը յայտարարէ վիճելի գօտին իբրեւ անվիճելիօրէն իբր՝ հիմնաւորելով իր այդ «խրատունքը» ինքնորոշային Ռուսաստանի ճանաչման վրայ: Վրաց կառավարութեան այս զիշատիչ ընթացքը ցոյց կու տայ, թէ մահացու ընդհանուր վտանգի առջև իսկ մէք հարեւանները չկրցան քիչ մը աւելի հեռատես քաղաքականութիւն վարել և հրատարել փոքր բաներէ մեծ արժէքներու պահպանման համար:

Ա Լ Ե Ք Ս Ա Ն Կ Ի Բ Ա Պ Ո Լ Ի Բ Ա Ն Ա Կ Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Բ

Ե Ի Կ Ա Շ Ն Ա Կ Ի Ի Կ Ն Ք Ո Ի Մ Բ

Նոյեմբեր 24ի առաւօտեան ժամը 6ին մեր պատուիրակութիւնը հասաւ Ալեքսանդրապոլի կայարանը, ուր թրքական զօրաբանակի գլխաւոր հրամանատար՝ Քեաղիմ Կարաբեքիր փաշայի ներկայացուցիչը դիմաւորեց, ողջունեց զայն ևւ յայտնեց, որ ինքնաշարժները պատրաստ են պատուիրակները իրենց համար յատկացուած բնակարանը տանելու: Բնակարանը պատրաստուած էր սպայական շինութեան մէջ, որ կը զանուէր քաղաքէն զուրս:

Անմիջապէս զացինք բնակարան ևւ առաւօտեան ժամը 10ին, կամենալով սրբան կարելի է շուտով սկսիլ բանակցութիւնները, այցելութիւն տուինք Քեաղիմ Կարաբեքիր փաշային: Մօտ յիսուն տարեկան մարդ մըն էր, որ բաւական ազատ կը խօսէր ֆրանսերէն ևւ, ինչպէս բոլոր թուրք պաշտօնեաներն ու գիւտնադէտները, արտաքուստ չափազանց սիրալիր էր:

Մեր խօսակցութիւնը տեւեց մէկ ու կէս ժամ: Ինչպէս այդ առաջին տպաստութիւնները, այնպէս ալ հետագայ բանակցութիւններուն ամբողջ ընթացքը ևւ իր ժամանակին մանրամասն ներկայացուցած ևւ Պոլսոյ հայ մամուլին ևւ այնտեղ ալ հրատարակուած են

կէ, չի կրնար մասնակցել: Այնուհետև ևս ինչոքեցի իրմէ՝ բոլոր հնարաւոր միջոցներով օգնել մեր զործին: Ան խոստացաւ նիստէն դուրս ի նպատակ մեզի ազդեցութիւն ի զործ զնել Կարաբեքիւր փաշայի վրայ:

Այս ստիժի, սակայն, հարկ կը համարեմ վճարեմանապէս յայտարարել, թէ ան աւելի շատ խանդարեց մեզ, քան թէ օգնեց: Խանդարեց այն բանով, որ ինչպէս Ալեքսանդրապոլի մէջ, այնպէս ևս Կարս կը կազմէր մեխիկներ, ճառեր կ'արտասանէր մեր դէմ, կը պաշարակէր Հայաստանի կառավարութիւնը և պատուիրակութիւնը, կը քարոզէր բոլշևիկեան ճրագիրներ և այսպէսով ցոյց կու տար թուրքերուն, թէ ան իրօք մեր դէմ է և ոչ թէ մեզ հետ: Ինքը բլլայով Վրացի՝ սաստիկ կը յարձակէր Վրաստանի մենչևիկեան կառավարութեան վրայ, գտնելով որ ան կը տանի Վրաստանը դէպի կորուստ և որ Վրաստանի փրկութիւնը բոլշևիկութեան մէջ է միայն: Նման զրոյցներ ան ունեցաւ նաև մեր պատուիրակութեան խորհրդակցան Վահան Մինախոբեանի հետ, որ նկարագրած է անոր հետ ունեցած իր խօսակցութիւնը Ռուս Սոց. — Յեղափոխական կուսակցութեան պաշտօնաթերթի «Յեղափոխական Ռուսաստան»-ի մէջ: Այսպէսով ևս ի վիճակի եմ հաստատել, որ Ալեքսանդրապոլի մէջ Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչը բացարձակապէս ոչ մէկ օգնութիւն ցոյց տուաւ Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան:

Յաջորդ օրը Կարաբեքիւր փաշան փոխ-այցելութեան եկաւ Հայաստանի պատուիրակութեան: Այդ այցելութեան միջոցին նորէն արտասանուեցան թուրքերուն յատուկ շատ սիրայիւր խօսքեր, որոնք սակայն, միանգամայն կը հակասէին իրականութեան: Այդ ժամանակ պայմանաւորուեցանք, որ խոսակցութեան խորհրդածոյցի առաջին պաշտօնական նիստը կայանայ Նոյեմբեր 25ին, ցերեկուայ ժամը 5ին, այսինքն՝ փոխ-այցելութեան օրը:

Երբ թուրքերը գացին, մեր պատուիրակութիւնը զրոյցեցաւ այն պայմաններու ձևակերպութեամբ, որոնք պէտք է պաշտպանէր խորհրդածոյցի միջոցին: Ի հարկէ, եթէ պատուիրակութիւնը այդ ժամանակ կանգնած բլլար բացառապէս յողթողներու և պարտուածներու տեսակէտի վրայ, — և այդ պարագային Հայաստանը, ի հարկէ պարտուած կողմն էր, ան պէտք է համաձայնէր, որ խօսք կարող է բլլայ միայն ամենահամեատ սահմաններու մասին, քանի որ հէնց Բաթումի գաղնազրի սահմաններու պահպանման պահանջն էր թուրքերու կողմէն, որ եղած էր պատերազմի պատճառը: Բայց մեր

պատուիրակութիւնը կը կարծէր, որ թուրքերը կը ցանկան կենսունակ Հայաստանի մը սակեցումը, որ օգտակար էր իրենց պետական շահերու տեսակէտէն, ինչպէս որ այդ մասին շարունակ կը յայտարարէին թուրք պետական զործիչները: Հայաստանի կառավարութեան կողմէ մեզի տրուած հրահանգներուն համաձայն՝ մենք վճարած էինք պաշտպանելի Հայաստանի սահմանները՝ մայրելով անոնց մէջ ամբողջ ուսական Հայաստանը, Վան, Մուշ, ամբողջ Վանայ լիճը, Բիզնիս նաւահանգիստով՝ թողլով էրզրումը և Տրապիզոնը թուրքերուն: Էրզրումը և Տրապիզոնը թուրքերուն թողուլը մենք կը համարէինք իրբև զիջում մեր կողմէն:

Ճիշդ նոյն ժամանակները նախապահ Վիլսոնը յայտնած էր իր իրաւարարական ծանօթ վճիռը, որուն հիման վրայ Հայաստանը պէտք է ունենար 180,000 քառ. շէրմէթը՝ հաշուելով իր սահմաններուն մէջ Վանը, Մուշը, էրզրումը և Տրապիզոնը:

Երբ մենք վերջացուցինք մեր պահանջներու ձևակերպութիւնը, ևս դուրս եկայ մեր բնակարանէն ևս գացի փողոց՝ գրօնելու: Այնտեղ խոր ձիւն էր և սաստիկ սառնամանիք: Իմ ուշադրութիւնս գրաւեցին երկու պատանիներ: Առաջին՝ ևս տեսայ երիտասարդ Հայերու խումբեր թուրք տակաւորներու ուղեկցութեամբ, անոնք կ'ուզարկուէին Կարսի կողմը: Պէտք է յիշել, որ Կարսի նահանգի սահմանը կը սկսէր երկու շէրմէթի վրայ Ալեքսանդրապոլէն: Արեւմտանդրապոլի դուռը Կարսի նահանգէն կը բաժնէր Արփաշայ գետը, իսկ այդ գետը կ'անցնէր Ալեքսանդրապոլի մօտով: Պարզուեցաւ, որ թուրքերը պատրուակ բանելով բանուորներու կարիքը, կը պահանջէին Ալեքսանդրապոլի իշխանութիւններէն տայ իրենց 10,000 երիտասարդներ ուղարկելու գանոնք աշխատանքներու համար երկաթուղազմի վրայ՝ Սարըղամիշ, Գարաուրկան և էրզրումի գիծը: Այդ միջոցին փաստօրէն իշխանութիւնը Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկեան իշխանութիւնն էր, որ կը յանձնէր թուրք իշխանութիւններուն հայ երիտասարդները: Հետագային, մէկ տարի ևս աւելի ստակէ յետոյ, այդ երիտասարդներէն վերադարձան բնգամէնը 230 հոգի միայն: Մնացածները մեռած էին ցուրտէն, քաղցէն կամ ուղեգրի սպաննուած էին:

Երկրորդ պատկերը կը ներկայացնէր թուրք իշխանութիւններու կողմակերպած կողոպուտի տեսարանը: Անոնք կը հանէին տուններէն պատուհանները, գոնները, դուրս կը տանէին կահկարասիները, իրերը կը գարսէին ժողովուրդէն բոնի վերցուած սայլերու վրայ և շտապով կը տանէին այդ բոլորը Կարս, իսկ փայտէ մասերը, որոնք

տանկու համար պիտանի չէին, կը դորձածուէին իրբէս փանկիք:
Այս տպաւորութիւններէն անշուստ՝ եւ փերայարձայ աւել,
եւ մենք սխառք պատրաստուիլ առաջին նիստին:

••

Ճիշդ մամբ նին մենք հաւարուեցանք: Փութերը կեան ութ
հոգի՝ էրեր պատուիրակներ եւ հինգ պաշտանականք: Մեր թարգ-
մանն էր թրքերէն լեզուի համար արտաքին գործոց նախարարութեան
պաշտանայ Ջրբաշեանք:

Մենք պատրաստեր էինք մեր յայտարարութիւնները Փրանսե-
րէն լեզուով եւ նոյնպէս քարաւս մը մեր նախագիտած սահմաններով:
Ես իմ մեղքի տակ ունէի այն պատճախն քարաւսը, որ հրուարակ
կու գար բոլոր խաղաղութեան խորհրդատուներուն՝ սկսած Բու-
թիովն, ուր գիտած էին Հայաստանի սահմանները:

Մամբ նին բացուեցաւ խորհրդատուները: Իմ առաջադրու-
թեանք նախագահութիւնը ստանձնեց Կարաբէքի փաշան: Իմ առա-
ջարկը կը բոյնը միջնագոյնին կրտսանքի մէջ բնդուտուած այն սերդ-
րանքէն, որուն համաձայն խորհրդատուներուն կը նախադաս
այն պետութեան ներխաչուցիչը, որուն՝ մասնակաւոր թէ մնա-
յուն իշխանութեան տակ կը գիտուի ժողովի գոյրը:

Նիստը բանալով Կարաբէքի փաշա պաշտօնապէս ողջունեց
պատուիրակները եւ յետոյ քաս, թէ առաջին բանը, որ պէտք է
աչքի առջեւ ունենայ, այց՝ Փութերոյ պահանջն է, որ պէտք է բն-
դուտին Հայերը այն մասին, թէ Հայաստանը կը հրամարի Սեւրի
գաղտնագրէն: Մինչեւ որ — յայտարարեց Կարաբէքի — հաջկարուն
պատուիրակութիւնը այց պահանջին շարատարանէ, խորհրդատու-
րի պարագիտանքները կը յետաձգուին: Այդ յայտարարութեան հայ-
կական պատուիրակութիւնը պատասխանեց, թէ ինքը կը բննէ այց
պահանջը: Բռնի յետոյ նիստը փակուեցաւ:

Նիստն յետոյ մենք խորհրդակցութիւն ունեցանք խորհրդա-
կաններու մասնակցութեամբ: Մենք աչոյկս կը խորհէինք — Եթէ
մեծ պետութիւնները, որոնք ստորագրած էին Հայրենի բաւարա-
րութեան սուպ Սեւրի գաղտնագրէր, կը ցանկան եւ կը կարողանան
իրականացնել գոյն, մեր ակներեւ պարտադրուած հրամարուտը ան-
կէ՝ տրոյնք պիտի շրջույն անոր իրազորման: Իսկ Եթէ պետութիւն-
ները իրենք կը հրամարին Սեւրի գաղտնագրէն, ինչ որ տեղի ունեցաւ
հետագային, այց պարտադրանք մեր աշարուայ հրամարուտը անկէ,

այս բացասիկ պայմաններու մէջ, միայն կ'օղնէ մեզ թուրքիոյ հետ բարի հարեւանութեան կապեր հաստատելու :

Միւս կողմէ հրամարիւ այդ աստջին պայմանէն, զոր թուրքերը կը գնէին իբր անհրաժեշտ նախապայման խորհրդածոյցովը շարունակելու համար, համաօր կ'ըլլար հաշտութեան բանակցութիւնները խզելուն եւ պատերազմական գործողութիւնները վերակսելուն : Եւ ճիշդ սակէ կը, որ մենք պէտք է ամէն կերպով խուսափէինք : Ասանց այդ այ թուրքերը մէկ օրով յետաձգեցին խորհրդածոյցի բացումը աչն սրտածառով, որ Երեւանէն քանի մը ժամով ուշացեր կը աչն գնացրը, որ կը բերէր զինապագարի պայմաններու համաձայն թուրքիոյ արուելիք ստորամիտերը : Ուստի, հայկական պատասխանութիւնը միաձայն որոշեց քննարկել Կարաբեքիւրի նախապայմանը : Բայց աչքի սաջեւ ունենալով խնդրի կարեւորութիւնը՝ մենք որոշեցինք հարցնել շ. շ. կառավարութեան համաձայնութիւնը : Այդ օրը արդէն սկսած կը գործել սոցոակի հետազոտիլը Կարսի, Ալեքսանդրապոլի եւ Երեւանի միջեւ :

Ես խօսեցայ անձամբ վարչապետ Ս. Վրացեանի հետ : Խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ Երեկոյեան մօտ ժամը 10ին : Ս. Վրացեանը պատասխանեց զիչերը ժամը 2ին՝ յայտնելով շ. շ. կառավարութեան համաձայնութիւնը :

Նոյեմբեր 26ին մենք խմբադրեցինք մեր պատասխանը եւ հարցեցինք Կարաբեքիւրին, թէ մեր պատասխանը պատրաստ է : 27ին նշանակուեցաւ Երկրորդ նիստը : Այդ նիստին մենք կարգադրինք մեր պատասխանը, որով համաձայնութիւն կը յայտնէինք Սեւրի դաշնադրէն հրամարելու :

Բնորոշ մանրամասնութիւն մը : Թուրքերը անպաշտօն կերպով զիտէին մեր պատասխանի բովանդակութիւնը, որովհետեւ նախընթաց օրը, երբ տեղեկացուցինք, թէ մեր պատասխանը պատրաստ է, մենք լիաօրեցինք մեր գործերու կառավարիչը անպաշտօն կերպով տեղեցնելու, որ մեր պատասխանը կ'ըլլայ զրական : Մտածելը միտք չունէր, իսկ ճշմարտութիւնը կը սարդէր միջնորդոր : Այսպէսով թուրքերը, զիտնալով մեր պատասխանը, աչն շինութեան պատահաններուն սաջեւ, ուր տեղի կ'ունենար խորհրդածոյցովը, տեղաօրած էին զինուորական նուազախումբ մը, որ մեր պատասխանը կարգալու միջոցին նուազեց «Էնտեքնասխանայ»ը, աչխինքն՝ բուշեւիկեան կուսակցութեան օրհներգը :

Երբ թուրքերը յեցին մեր պատասխանը, նախագահը յայտարարեց. «Այժմ, երբ մեկի ազատուեցանք Եւրոպական իմպերիալիստ-

ներու ճնշումէն, կարող ենք խօսիլ ազատ իրեն երկու հարեան ծո-
ղովուրդներ: Քայց նախքան մեր աստիճաններու եւ խաղաղութեան
պայմաններու մասին խօսիլը, մենք պէտք է ձեր ուշադրութիւնը
հրախրենք այն հանգամանքին վրայ, որ երբ Հայաստանը կը հրա-
ժարի Սեւի իմպերիալիստական դաշնագրէն, հայկական կառավա-
րութիւնը կը դիմէ անգլիական քաղաք Գէորգ Ե-ին: Ան ալն ա-
տիո-հեռագիրը, զոր բռնած է մեր կարսի ոստիո-կայանը եւ որ ու-
ղարկուած է նրեանէն Գէորգ Ե-ին»:

Մենք վերցուցինք այդ ստաիօն եւ բովանդակութենէն իսկոյն
Հասկցանք, որ հետագիրը ոչ թէ ուղարկուած է Գէորգ Ե-ին, այլ
Գէորգ Ե-էն է եւ այդ Գէորգ Ե-ը ոչ թէ անգլիական թագաւորն է,
այլ Հայոց կաթողիկոսը, որ իրօք, հետագրած էր Փարիզ՝ խնդրե-
լով օգնել Հայերուն անուղ մատակարարելով: Բացատրեցինք թիւ-
րիմացութիւնը:

Ատիկ յետոյ, երկու պատուիրակութիւնները պայմանաւորուե-
ցան, որ անոնցմէ իւրաքանչիւրը կը մշակէ սահմանները եւ բացատ-
րական զեկուցադիր մը այդ մասին եւ յետոյ փոխադարձաբար իրա-
րու կը ծանօթացնեն իրենց պայմանները:

Նոյեմբեր 27ին երեկոյեան մենք նորէն ուղղակի հեռագրաթե-
թիւնը: Մ. Վրացեանը բաւ, թէ պէտք է ամէն կերպ աշխատիլ յին-
ուիլ բոլշեւիկներու ներկայացուցչի՝ պաշտպանութեան վրայ: Ես
պատասխանեցի, թէ Մոլիփանին միանգամայն հեռացած է Թուրքե-
րու պահանջով եւ կը զբաղի մեր գէմ պրոպագանդ ընելով: Վրաց-
եանը կառավարութեան անունով հասնութիւն յայտնեց սահմաննե-
րու վերաբերմամբ տայու խաղաղութեան այն պայմանները, զոր
մենք բերած էինք նրեանէն:

27ին մինչեւ ուշ գիշերը մենք կը գրէինք մեր բացատրական
զեկուցադիրը եւ կը դէկէինք քարակտի վրայ մեր պահանջած սահ-
մանները:

Նոյեմբեր 28ին յատուկ սուրհանդակի միջոցով ստացանք Երե-
ւանի կառավարութենէն ծրար մը, որուն մէջ գտանք ժրնեւէն ստաց-
ուած ոստիո-հեռագիրներ Արցախու Լիկայի ժողովին մէջ Հայկական
խնդրի վերաբերմամբ եղած վիճարանութիւններու մասին, որոնք
ուղարկուած էին Թիֆլիսի եւ նրեանի ուսու եւ Հայ թերթերու մէջ:

Նոյեմբեր 28ին մենք ուղարկեցինք մեր պայմանները Կարաբե-
րի փաշային: 29ին Կարաբերի փաշան խնդրեց ինձմէ առանձին տե-

սակցութիւն ունենալ իրեն հետ: Մենք հանդիպեցանք եւ խօսեցանք
գրեթէ երեք ժամ: Կարաբերի փաշան կ'աշխատէր համոզել, որ Հա-
յերը բոլորէն յրուած են եւ պէտք է փնտռեն ամէն ձևով մօտենալ
Թուրքերուն: Ան կ'անց ատու Արցախու Լիկայի մէջ սրտասանուած
ուղարկուած ճառերուն վրայ՝ շեշտելով, որ Երասխան օդադարձած
է մեզ արդէն եւ այլևս մեր կարիքը չունի: Ըստ, թէ Ռուսաստա-
նը իր պատմական յատկապատման մէջ գէտի հարաւ եւ տաք ծով
կը կրննէ կովկասը եւ թէ ատանց Թուրքիոյ օդնութեան եւ հովանա-
ւորութեան, մենք պիտի չկարենանք պահել մեր գոյութիւնը: Պո-
սակով մերձակայ հարեաններու մասին, Կարաբերի կ'անց ատու
Վրաստանի վրայ: Վրաստանի մասին անոր բաժըր ասանձնապէս ու-
շադրու էր:

Գեւ Հայերու գէմ պատերազմական գործադրութիւններ
սկսելէ ստաջ, բաւ ան, Անդրաբայի ներկայացուցչները ի գէմս
նուստի Բեմայ բէլլի եւ Ալի Ֆուստ փաշայի 1920 թ. ամսոր եղան
Թիֆլիսի եւ Վրաց կառավարութեան հետ գաշն կապեցին, որու գորու-
թեամբ Վրաստանը, Հայ-թրքական պատերազմ ծագելու պարագա-
յին, պէտք է չկարտաթիւն պահէր եւ ատոր փոխարէն պէտք է ստա-
նար Բորչալուի եւ Ախալքալաքի գաւառները եւ Արտասանի շրջանը:
Կարաբերի նոյնիսկ ցայց ատու ինձ այն քարակտը, որուն վրայ
գծուած էին Վրաստանի սահմանները, համաձայն չկարտաթիւն մա-
սին կ'ընտրուած գաշնագրի:

Հետագային եւ այդ խօսակցութեան մասին պատմեցի Վրաս-
տանի ներքին գործերու նախարար Նոյ Ռամիշվիլիին, որ այդ բո-
լորը հերքեց: Բայց ինձ յայտնի է, որ Մուսթաֆա Բեմայի հրամա-
նով ըննութիւն կը կատարուած այն մասին, թէ ուրիշ կրնայի եւ
ստացած ըլլայ այդ սեղեկութիւնը: Քննութիւնը յանձնուած էր Ան-
դրաբայի կառավարութեան ներկայացուցչին Թիֆլիսի մէջ:

Այդ պատմութիւնը վերջացնելով՝ Կարաբերի փաշան ակնար-
կեց որ թուրք-վրացական պատերազմի պարագային, — Հայաստա-
նի հետ խաղաղութիւն կ'ընել յետոյ — Հայերը Հայաստանի չկո-
րութեամբ կ'ընան ստանալ Ախալքալաքի գաւառը եւ Բորչալուի գա-
ւառի մէկ մասը: Այդ Կարաբերի անցու խաղաղութեան մեր պայ-
մաններուն եւ յուզուած բացազանչեց:

«Չեր աստիճանները մեզ ուղղակի ապրեցուցին: Եւ դուք՝ նրա-
տած Ալեքսանդրապոլ՝ պարտութիւն կրելէ յետոյ կը պահանջէք Մուշ
եւ Վան: Ի՞նչ կ'ըլլար, եթէ դուք նստած ըլլայիք Վան: Ի՞նչ կը մնար

Թուրքիային: Հաստատեցեք, որ ձեր պայմանները մեկն պետք է ծածկելով մեր սպաներէն եւ զինուորներէն, ապա թէ ոչ անոնք ցրիւ պիտի տային ձեր պատուիրակուրիւնը: Իմ սպայակոյտի սպաները պահեցին գաղանկի: Քննուրբեան առնել ձեր այս պայմանները անկարելի է: Մտածեցեք»:

Ես պատասխանեցի անոր, որ մենք մեր պարտքը համարեցինք մեր ժողովուրդի առջև ներկայացնել այն, ինչ որ անհրաժեշտ է մեր ժողովուրդի գոյութեան եւ ապագային համար: Ես աւելցուցի, որ նոյնիսկ իրեն՝ Թուրքիոյ համար կարելու է ունենալ իրրեւ հարեան կենսունակ Հայաստան մը:

Կարարեքիք հետեւեալ տարկութիւնը բերաւ. — «Հայերը փոքրաքիւ եւ եւ մէկ միլիոն ժողովուրդի կամար (որովհետեւ մնացածը Եւրոպա է, Թուրքիա կամ Ռուսաստան) քաւակաւ է եղած փոքր հողամաս, չէ՞ որ Պելլիֆան իր վեց միլիոն բնակչութեամբ ունի բնողամէնը 30,000 քառ. ֆիւտմէր»:

Ես պատասխանեցի, թէ մենք երկրորդորձ ժողովուրդ ենք, եւ զիջողներուն հոգ է պէտք, եւ թէ Հայերը արտասահմանէն կը վերադառնան Հայաստան: Ան յայտնեց, թէ կ'ուզարկէ ինձ իր տարկութիւնները կէտ առ կէտ եւ իր հակառակորդները: Մեր պայմաններուն ի միջի այլոց, կրցուած էր բացատրութիւն մը, որ գոնայան երկիրներէ Հայաստան պիտի վերադառնան 800,000 հայ: Մենք այդպէս հաշուեր էինք՝ երկրորդ այն ենթադրութենէն, թէ սրտէ երկիրներէ կը վերադառնան յիսուն առ հարիւր (Պուլկարիա եւ Ռուսմանիա), մնացած տեղերէն երեսուն առ հարիւր (Վրաստան, Ռուսաստան եւ այլն): Իւրաքանչիւր երկրի համար վերցուած էր առանձին չափ: Պատկերացնելով ժամանակ Կարարեքիք փաշան կը սնդկէր բռնակցութիւնները չուտով վերջացնելու պէտքը՝ ակնարկելով, որ, հակառակ պարագային, ան ստիպուած պիտի ըլլայ երթալ Երևանի վրայ: Ես վերադարձայ մեր բնակարանը եւ հարգողեցի բնակներուս տեղի ունեցած խօսակցութեան մասին:

Նոյեմբեր 30ին Թուրքերը սպարկեցին գաշնադրի իրենց նախազիծը՝ սահմաններով: Անոնց ծրարով Հայաստանին կը ձգուէր 27,000 քառ. ֆիւտմէր. Կարսի նահանգը եւ Սուրմալուի գաւառը կ'անցնէին Թուրքիոյ, իսկ Նախիջևանն ու Զանգեզուրը կը դրուէին Արարկիանի հովանաւորութեան տակ: Հայաստանին իրաւունք կը տրուէր ունենալ 1200 զինուոր, 20 զնդացի, 8 թնդանօթ: Ժանտարմերի թիւր չէր սահմանափակուեր: Բերդերը կը ձգուէին, սակայն

միայն փոքր տեսակի թնդանօթներով: Գաշնակիցներու ներկայացուցիչները պէտք է ձգէին Հայաստանը:

Գաշնադրի իսկական բովանդակութիւնը Թուրքերը չհրատարակեցին: Բայց ես այժմ եւ եթէ պէտք է բռնա, որ ամենամօտ (զրեթէ բառացի) բովանդակութիւնը հրատարակուած է Ա. Պուատեպարի «Les Traités Diplomatiques de l'Arménie» ժողովածուի մէջ, իմ խօսքերու եւ յիշատակներու հիման վրայ: Հրատարակութեան վերնագիրն է՝

La Transcaucasie et la République d'Arménie dans les Textes Diplomatiques du Traités de Brest-Litowsk au Traité de Kars (1918—1921) par Poidebard, Paris, 1923:

Կեանքիս մէջ երկրորդ անգամ ինձ վիճակուեցաւ ծանր բողոքներ ապրել Հայաստանի սահմաններու խնդրի առթիւ: Առաջին անգամ 1918 թ. Յունիսին, Բաթում, երկրորդ անգամ Ալեքսանդրապոլ, այս օրերուն: Մենք նորէն տեսանք Հայաստանը երկաթէ փականֆներու մէջ սեղմուած, առանց Թրքահայաստանի, առանց Կարսի նահանգի, առանց Նախիջևանի, առանց նոյնիսկ Սուրմալուի:

Գաշնադրի յատկաւորութիւններէն մէջ Թուրքերը վէճի կ'ենթարկէին մեր ենթադրութիւնները 800,000 հոգի Հայաստան վերադառնալու մասին՝ պակսեցնելով այդ թիւը մինչեւ 20,000 կը ժրտուէին հայկական մշակոյթը՝ յայտնելով այն կարծիքը, թէ «հայկական մեղեդին թրքական արժաններ ունի» եւ այլն:

Նոյեմբեր 30ի երեկոյան մենք սպարկեցինք մեր պատասխանը թրքական պատուիրակութեան:

Գեկտեմբեր 1ին նշանակուած էր երրորդ բնդհանուր ժողովը, որ կայացաւ ժամը 11ին սասուտեան: Թուրքերը վերջնադրի ձեւով ներկայացուցին իրենց արդէն պատրաստուած գաշնադիրը՝ պահանջելով անվերապահօրէն բնդուելի գայն, հակառակ պարագային կը սպանանային, որ թրքական զօրքերը անմիջապէս պիտի շարժին Երևանի վրայ:

Մենք տարկութիւններ բրինք Թուրքերուն եւ որոշեցինք, որ, յամենայն դէպս, պէտք է գաշնադրի զլիսուոր կէտերը հազորդենք Երևան եւ սպասենք հրահանգներ մեր կառավարութենէն: Ժամը չորսուկէսին հազորդեցինք Երևան Թուրքերու վերջնադրի պայմանները եւ խնդրեցինք պատասխանել չուտալ կերպով: Գիշերը ստացուեցաւ հետեւեալ պատասխանը Վրացեանէն.

«կառավարութիւնը հրաժարական առեց: Գիլիգանում և Քարվանսարայում մեր գործերը առանց կառուցի հանդիպեցին բաշեիկեան գործերի հետ: Կազմուած է Կապիխան կառավարութիւնը բաշեիկեան կառավարութեան հետ մասնակցութեամբ Գրոյի և Տէրաէրեանի՝ Գաշնակցութեան կողմից: Թուրքերի պայմանները ստիպուած ենք ընդունել: Գուժ լիագործուած է՛ ստորագրել զաշինքը»:

Վաղ ատաօտեան, Գեկտեմբեր 2ին, մենք խմացանք, որ բոլշևիկեան հրամանատարը Քարվանսարայէն ուղարկած է Կարաբեքիւր փաշային հետեւեալ շորհուարական հեռագիրը. «Ռուսաստանի պրոլետարիատից ողջոյն քուրբական պրոլետարիատին»:

Մենք կը սպասէինք հեռագրի, Հայաստանի նոր կառավարութենէն:

Երեկոյեան ժամը 6ին ինձ հրաւիրեց սղղակի հեռագրաթելի մօտ Գրօն, որ բաւ հետեւեալը.—

«Յեղափոխական կառավարութեան անունից յայտնում եմ ձեզ, որ գուժ ազատ է՛ ստորագրել զաշնակցութիւնը կամ ոչ»:

Հաւ գիտակցելով զաշնակցութիւնը ստորագրելու կամ մերժելու ամբողջ պատասխանատուութիւնը, և երկրորդ անգամ հարցուցի. «Արդեօք կառավարութիւնը ստորագրելու՞ կողմն է թէ մերժելու: Մենք սպասում ենք որոշ և պարզ հրահանգներին»:

Գրօն պատասխանեց.

«Ես ձեզ ասացի արդէն: Գործեցէ՛ք համաձայն ձեր հասկացողութեան: Ես խօսում եմ ընկեր Սիլինի եւ իմ անունից»:

Սիլինը բոլշևիկներու ներկայացուցիչն էր:

Ես հատուկեցի պատուիրակութեան և խորհրդականներու ընդհանուր նիստ և բռի.

«Պարոններ, յեղափոխական կառավարութիւնը մեզ վրայ է դնում ամբողջ պատասխանատուութիւնը: Մենք պարտաւոր ենք ստանձնել այդ պատասխանատուութիւնը մեր ժողովրդի առաջ, խնդրում եմ իւրաքանչիւրին ձեզանից յայտնել իր կարծիքը»:

Բոլորը միաձայնութեամբ արտայայտուեցան յօդուտ զաշնակցութիւնը ընդունելուն և ստորագրելուն: Բոլորի պատճառարանութիւնները միասեակ էին:

Երեկոյեան ժամը 8ին կայացաւ խորհրդակցութեան խորհրդածուծով չորրորդ և վերջին նիստը: Նիստը բացուելէ յետոյ մենք յայտարարեցինք որ կ'ընդունինք զաշնակցութիւնը: Ատէ՛լ յետոյ սկսաւ զաշնակցութիւնը ընթացումը յօդուտ ստիպուած: Քննութեան միջոցին յաջողեցանք մասնակի մանր փոփոխութիւններ մտցնել յօդուտ մեզի, ինչպէս, օրինակ Ազրաբայի մէկ մասը (Կարսի նահանգէն) Հայաստանի սահմաններուն մէջ մտցնելը, զորքի քանակը 1200էն մինչև 1500 բարձրացնելը: Երկար վիճարանութիւններ Էդան Անիի, Նախիջևանի, Սուրմալուի մասին, բայց Թուրքերը այդ խնդիրներու մէջ ոչ մէկ զիջում բրին:

Գիշերուայ ժամը 2ին (Գեկտեմբերի 2էն լոյս 3ը) զաշնակցութիւնը ստորագրուեցաւ երկու պատուիրակութիւններուն կողմէ:

Միւս օրը, Գեկտեմբեր 3ին, ատաօտեան ժամը ութին ուղղակի հեռագրաթելով հարցուցի Գրօյին, որ զաշնակցութիւնը ստորագրուած է և հարցուցի, կարո՞ղ է արդեօք պատուիրակութիւնը Երեւան գալ և կարո՞ղ է արդեօք իր պատուիրական երաշխաւորութիւն ստանալ:

Ես խորհրդակցութեան հրաւիրեցի պատուիրակութիւնը ամբողջ կազմով (16 հոգի) և հարց գրի. «Պարոններ, խորհրդային իշխանութիւնը կը խոստանայ ազատութիւն՝ պատուիրակութեան ամբողջ կազմին, բայց չ'երաշխաւորեք այդ: Գուժ կատարեցի՛ք ձեր պարտքը: Այժմ ես, իրրեւ պատուիրակութեան պետ, կը խնդրեմ իւրաքանչիւրէդ, բոլորովին ազատ ընդունիլ իր վնիոր, երբայ Երեւան, Թիֆլիս թէ արեւէ այլ տեղ»:

Բոլորն ալ ատանց բացատուիրական յայտնեցին թէ կ'երթան Երեւան:

Գիտնալով, որ մեզմէ մէկուն կը սպառնայ ատանձնապէս ծանր փոսնդ բոլշևիկներէն, մէկ կողմ կանչեցի զինքը ու բռի. «Ես Ձեզ կը հասկնամ: Պարտքի գագաւմը Ձեզ մօտ կը գերակշռէ, բայց ես իմ վրաս կը վերցնեմ վնոն Ձեր փոխարէն եւ կ'ըսեմ Ձեզ, որ գուժ կարող է՛ք հեռանալ աւելի ապահով կողմ: Ձեր ընտանիքի հոգը ես կը վերցնեմ իմ վրաս»:

Բայց ան պատասխանեց, թէ կը մնայ բոլորիս հետ միասին:

Այսպէս կայացաւ մեր վճիոր՝ ամբողջ կազմով վերադառնալ Երեւան: Մենք որոշեցինք անձամբ յանձնել նոր կառավարութեան մեր կնքած զաշնակցութիւնը և գեկուցել անոր՝ զաշնակցութիւնը կնքման պայմաններու մասին:

հատկեցի իմ բնակարանը պատուիրակութեան բոլոր անդամները, խորհրդակոններն ու պաշտօնականները, շնորհակալութիւն յայտնեցի անոնց իրենց աշխատանքներու և անձնուիրութեան համար և յայտարարեցի պատուիրակութեան զործր վերջացում: Մենք դարձանք մասնաւոր մարդիկ:

Գործելոյ երկու խօսք գաշնադրի մասին:

Այլքսանդրապոլի գաշնադիրը թրքական խմբադրութեան մէջ անէր յատուկ կէտ մը երբորդ յօդուածի տակ: Կ'ուզեմ քանի մը խօսք բռնէ այլ մասին, որովհետեւ այլ ասիւ շատ է գրուած Թիֆլիսի և Պոլսոյ լրագիրներուն մէջ: Թորք պատուիրակութիւնը գաշնադրի նախադիմին մէջ երբորդ յօդուածի տակ մտցուցած էր հետեւեալ կէտը. «Բնչպէս թրքական, այնպէս ալ սուսական, նաև ամբողջ աշխարհի վիճակադրութիւնը և բոլոր տուեալները զայց կուտան, որ ամբողջ թրքական կայսրութեան մէջ չկայ ոչ մէկ կտոր հոգամաս, որ հայ բնակչութիւնը կազմէր մեծամասնութիւն»:

Մեր պատուիրակութիւնը զգալով ու տեսնելով, որ այլ կէտի միջոցով Թորքերը իրենց համար իրաւական ապացոյց կ'ուզեն ստեղծել թրքահայկական պաշտօններու անհիմն ըլլալու մասին՝ վճռակամապէս յայտարարեց, որ եթէ այլ կէտը գաշնադրէն դուրս չձրգուի, գաշնադիրը պիտի շտաբադրուի մեր կողմէ: Թորքերը՝ տեսնելով մեր վճռակամութիւնը՝ դուրս ձգեցին այս կէտը, և Այլքսանդրապոլի գաշնադրի մէջ ան չկայ: Մինչդեռ թրքական «Ստպահ» լրագիրը արագրած էր Այլքսանդրապոլի գաշնադիրը՝ պահելով անոր մէջ այլ կէտը:

«Ստպահ» թերթէն գաշնադիրը նոյն ձևով արտատուեցաւ Պոլսոյ թրքական միւս թերթերու մէջ, այնտեղէն ալ անցաւ հայ լրագիրներու մէջ: Թէ՛ մեր պատուիրակութիւնը և թէ՛ մանաւանդ, ևս ենթարկուեցանք չափազանց խիստ քննադատութեանց այգպիսի կէտ մը ստորագրելու համար: Դեկտեմբերի վերջերուն լրագիրներու խմբադրութիւններուն և ուղղակի ատանձին նամակներ, որոնցմով ջանացի վերականգնել ճշմարտութիւնը, այսինքն՝ որ յիշեալ կէտը Այլքսանդրապոլի գաշնադրին մէջ չկայ:

Այլքսանդրապոլի գաշնադրին բնադիրը կը պահուի Երևան, խորհրդային կառավարութեան մօտ: Թո՛ղ անոնք, որ ուժ և հնարասրութիւն ունին, փոխեն Այլքսանդրապոլի գաշնադրի պայմանները: Եւ մենք, այլ գաշնադիրը ստորագրողներս, կ'ըլլանք առաջիկաները, որ կը ծափահարենք: Բայց ահա անցած է արդէն քանի տարի, և զժրախտարար, գրութիւնը չէ փոխուած...

Վ. Ս. Ֆ. Ս. Ն.

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷջ

(2 ԳԵԿՏԵՄԲԵՐ 1920 — 16 ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1921)

Տեսնեք, թէ ինչպիսի փաստական պարագաներու մէջ հաստատուեցաւ խորհրդային իշխանութիւնը Հայաստանի մէջ: Բայց իրաւապէս խորհրդային իշխանութիւնը հին ազգային կառավարութենէն (Ս. Վրացեան) փոխանցուեցաւ ատանձին համաձայնագրով, որ ամբողջութեամբ մէջ կը բերենք:

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐ

Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Ն. լիազօր ներկայացուցչութեան և Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ:

2 Գեկտեմբեր 1920 մի կողմից Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Ն. ի լիազօր ներկայացուցիչ ընկեր Լեգրանը, Ռ. Կ. Կ. Կ. ի լիազօրութեամբ, ի դիմաց Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութեան, և միւս կողմից ընկերներ Գրօն և Տէրտէրեանը, ի դիմաց Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան կնիքիցին համաձայնութիւն հետեւեալի մասին.

1.— Հայաստանը յայտարարում է անկախ Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետութիւն:

2.— Մինչեւ Հայաստանի հորհուրդների համագումարումի հրաժարումը կազմում է ժամանակաւոր ռազմա-յեղափոխական կոմիտէ, որին կ'անցնի բովանդակ իշխանութիւնը Հայաստանում:

3.— Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը բնդումում է, որ Հայաստանի Սոցիալիստական հորհրդային Հանրապետութեան հողերի մէջ անվիճելի կերպով մտնում են՝ երեսանի մահանգը իր բոլոր գաւառներով, Կարսի մահանգի մի մասը, որը զինուորական տեսակէտից կ'ապահովէ երկարուղու տիրապետութիւնը, Ջաջուր-կայաքանից Արաբա-կայաքանը, Գանձակ մահանգի Ջանգեզուրի գաւառը եւ Գազախի գաւառի մի մասը (Օգոստոս 10ի համաձայնութեան սահմաններում, եւ Թիֆլիսի մահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետութեան ասկէին գտնում մինչեւ 1920 Սեպտեմբեր 28):

4.— Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկում պատասխանատուութեան այն գործերի համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչեւ Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան յայտարարումը:

5.— Գաշնակցութեան եւ ուրիշ սոցիալիստական կուսակցութիւնների — Սոց. Յեղափոխական, Սոց. Գեմուկրատ, — անդամները ոչ մի հարածանքի չպիտի ենթարկուեն այդ կուսակցութեան պատկանելու եւ կոմունիստական կուսակցութեան դէմ մղուած կռիւններում մասնակցելու ու հորհրդային Հայաստանի յայտարարութիւնից առաջ կատարուած գործերի համար:

6.— Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէի մէջ մտնում են 5 անդամներ կոմունիստական կուսակցութեան կողմէ նշանակուած եւ երկու անդամ ձախ-դաշնակցականների խմբակից, համաձայնելով կոմունիստական կուսակցութեան հետ:

7.— Ռուսաստանի հորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կենտրոնացնելու Սոցիալիստական հորհրդային Հանրապետութեան անկախութեան պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ զինուորական ուժեր:

8.— Սայն համաձայնագիրը ստորագրելուց յետոյ Հայաստա-

նի Հանրապետութեան կառավարութիւնը քաջում է իշխանութիւնից: Իշխանութիւնը ժամանակաւոր կերպով, մինչեւ յեղափոխական կոմիտէի գալը, անցնում է գորահրամանատարութեան, որի գլուխն է կանգնում Գրոն: Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. կողմից Հայաստանի գորահրամանատարութեան կից կոմիսար է նշանակուում բնկ. Սիլիւր:

Պատրաստուած է երկու օրինակ:

Ռ. Ս. Ֆ. Հ. լիազօր ներկայացուցիչ՝

ԼԵԳՐԱՆ

Հայաստանի Հանրապ. կառավարութեան լիազօրութեամբ՝

ԳՐՕ, ՏԷՐ ՏԷՐՆԱՆ

Այս համաձայնագիրը ստորագրուեցաւ 1920 թ. Դեկտեմբեր 2ին կէսօրէ առաջ: Ստորագրութենէ առաջ նախագիծը քննուեցաւ կառավարութեան նիստին եւ վաւերացուեցաւ քանի մը վստիտիստ-թիւններով:

Դեկտեմբեր 3ին քանի մը օրերու ժամանակաւոր զիկտադր-ները՝ բոլոր զինուորական ուժերու զիխտուր հրամանատար Գրոն եւ ռուսական խորհրդային իշխանութեան քամիսար Սիլիւն ուզարկեցին ի գիտութիւն եւ զեկտադրութիւն հետեւեալ շրջաբերականը.

Պատնէն

Ռատիօ-երեսան, 345-99-4, 20. — Բարսա-Ռատիօ.

«Հայաստանը յայտարարուած է հորհրդային Հանրապետութիւն: Մինչեւ հորհրդային Հայաստանի յեղկոմի ժամանումը երեսան՝ կառավարական իշխանութիւնը յանձնուած է զինուորական հրամանատարութեանը, որի պետ նշանակուած է բնկ. Գրո կանայ-եանը եւ Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. կոմիսար Հայաստանի հրամանատարի մօտ բնկ. Սիլիւր: Հայաստանի բոլոր պետական հիմնարկութիւնները, պաշտօնական անձինք եւ քաղաքացիները պարտաւոր են անյապաղ կատարել զինուորական հրամանատարութեան կարգադրութիւնները: Նրանք, որոնք կը վարուեն հրամանատարութեան կարգադրութիւնների հակառակ, կը նանաչուեն յանցաւոր եւ անմիջապէս պատասխանատուութեան կ'ենթարկուեն յեղափոխական շրջանի օրէնքների համաձայն:

Երեք Դեկտեմբերի, թիւ 6815. Հայաստանի զինուորական ուժերի հրամանատար ԳՐՕ, Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Ռ. կոմիսար ՍԻԼԻՆՆ»:

Ըստ արտաքին երևույթներուն՝ ամբողջ Հայաստանի մէջ նոր իշխանութիւնը բնութագրուեցաւ սուսնայ տկներէս զիմադրութեան: Զրնդունեց եւ շճանչցաւ գոյն եւ երկար ամիսներու ընթացքին կը շարունակէր շճանչնալ Հայաստանի հարստային մասը՝ Զանդեկուրը: Զճանչցողներու գլուխն անցած կը Զանդեկուրի գինուած ուժեարու հրամանատար Նճղեհ: Թէ ինչո՞ւ Զանդեկուրը շճանչցաւ Սորհարդներու իշխանութիւնը, Նճղեհը բացատրած է իր ստանձին յօգուածաշարքին մէջ, որ սպուեցաւ «Ագրա Սիւնիք» վերնադրոյ ՎՅԶ թ. «Հայրենիք» ամսադրի Մայիս եւ Յունիս համարներուն մէջ:

Նոր իշխանութիւնը սարսափ կը ներշնչէր եւ ստաջ կը բերէր արտաքուստ հնարանդութիւն: Բայց այդ՝ մտտահաթեան եւ տկնածանքի վրայ հիմնուած ճանաչում չէր: Իշխանութիւնը օտար էր ժողովուրդին: Անոր կ'ուղեկցէին սուս գինուարական ուժը եւ քաղաքական ստաթիկանութիւնը՝ Զեկան, որոնք իր յենակէտներն էին: Հին հայկական բանակը սկտք է մանէր խորհրդային հայկական բանակի կողմի մէջ: Իրրեւ միացնող օղակ կը հանդիսանար Դրօն, որ անպայման հեղինակուար անճնասրութիւն կը Հայաստանի գինուարական եւ քաղաքացիական սպարնակութեան համար: Դեկտեմբեր 3ին Դրօն հրաման արճակեց գորքին եւ կոչ ուղեց սպարնակութեան՝ հրախրելոյ հարստակի նոր իշխանութեան: Պէտք է շեշտել, որ հին կառավարութիւնը օրինական կերպով յանճնեց իշխանութիւնը նորին: Նոր կառավարութիւնը ս'չ մէկ գժուարութիւն ունեցաւ իշխանութիւնը, սկտական գոյքը եւ սպարաստի գրամը բնդունելու համար: Հին կառավարութիւնը հեռացաւ ստաթիկան՝ շուղելոյ առաջ բերել տեխորդ եւ անօգուտ արիւնահեղութիւն: Ան հնարասրութիւն տուաւ նոր կառավարութեան գորճոյ ցոյց տալու եւ կատարելու իր խոստումները ժողովուրդին առջեւ:

Նախկին նախարարներու եւ Սորհարդանի անդամներու մէկ մասը թողուց երեւանը Դեկտեմբեր 2ին եւ յեոներոյ ճանապարհուեցաւ գէղի Վրաստան, բայց ճանապարհին ճերրակայուեցաւ եւ հրակողութեան տակ ետ բերուեցաւ երեւան, որ մնաց բանտարկուած: Միւս մասը ուղեւորուեցաւ գէղի Զանդեկուր եւ սպահոյ հասաւ տեղ:

Նախարարներէն եւ Սորհարդանի անդամներէն մէկ քանին անցան անիւտալ գրութեան: Նախկին գաշնակցական նախարարներէն բաց կ'ապրէին միայն Ս. Վրացեան, Յ. Քաջագնուսի, Այ. Սատիւեան, Ս. Տիգրանեան, Ա. Գիւլիանդանեան: Սորհարդանի գաշ-

նակցական անդամներու մէկ մասը ինքզինքը յայտարարեց «ճախգաշնակցական» եւ աշխատեցաւ իմրակ կողմել: Այդ վորճը, սակայն, շքաշողեցաւ: Մէկ մասը յետոյ սպարապէս մտաւ կոմունիստական կուսակցութեան մէջ, իսկ միւս մասը՝ երկու երեք ամիս յետոյ հեռացաւ Հայաստանէն:

Դեկտեմբեր 4ին երեւան եկաւ նոր խորհրդային կառավարութեան կողմը՝ Կասեանի նախապահութեամբ եւ մտաւ իր սաշտօնին մէջ: Այդպէսով իսկապէս բնդմիջուար Ս. Վրացեանի սպարային կառավարութեան գողբելու եւ անոր յաջորդող Կասեանի խորհրդային կառավարութեան միջեւ տեւեց բնդամէնը շորս օր:

Դեկտեմբեր 6ին երեւան մտան սուս-խորհրդային բանակի ստաջին գորամտները: Եւ տկնատեւ էր այդ տեւարանին իմ բնակարանի սրտուհանէն, որ կը գոնուէր երեւանի գլխուար՝ Արոյեան փողոցին վրայ, ուրկէ կ'անցնէին գորքերը իջնելոյ Քանաքեւ գիւղէն եւ ուղեւորուելոյ նախկին Սորհարդանի շէնքը, որուն առջեւ տեղի ունէր գրեթէ մնայուն միտինդ: Ինչպէս հին ցարական օրերուն՝ մաղ ստուօտունէն նոր կառավարութեան սաշտօնեաները տունէ տուն անցնելոյ՝ կը հրամայէին սրտուհաններու եւ սաառչգամներու վրայ կախել գորքեր եւ որեւէ կարմիր կտոր: Նոյնպիսի կարգադրութիւն եղաւ եւ իմ տան տիրոջը:

Ժամը 4ին երեւացին գորքերը, որոնց բնդառաջ գացին Դրօն եւ քաղաքապետը: Զորքերը երկու տեւակ էին, կազակներ եւ թնդանթիւճի գորամաս: Անոնք յոնած դէմք ունէին, հագուած էին մաա: Առանց միջադէպերու անցան գացին մաղօրօք սաառաստուած մասնուր բնակարանները:

Ժողովուրդը մախն փողոց չէր գուրս գար: Մայթերու վրայ կանդնած էին խամբերոյ սրտանիններ եւ քանի մը երիտասարդներ կարմիր նշաններով: Ինչպէս Պուշկինը «Պորիս Գոդունովի» մէջ բաած է «Ժողովուրդը յու էր»:

Կառավարութեան առաջին գորճը եղաւ՝ կողմել «բնակարանների բոնադրաման յանճնախումը»: Նոր եկաններու համար սկտք էին բնակարաններ: Սկտաւ բնակարաններէ արտաքուստը եւ «սեղմուար»: Եկած նոր սաշտօնեաները ուղղակի կ'իջեւանէին տուներու առջեւ, անմիջապէս կը սկտէին գուրս քշել սենեակներու սաղորդները:

Յետոյ սկտաւ սաշարեղէնի բոնադրամուար: Այգարնակութիւնը խոճապի մէջ ինկաւ: Քաղաքին մէջ սկտան տարածուիլ ամէն տեւակ յուրեր: Անմիջապէս հաստատուեցաւ Զեկա՝ Այվաղեանի ղեկավարութեամբ:

Այն բանասէտ շրջանին, երբ ևս ժամ չարարեցութիւններ ունեցոյ շարական բարձր իշխանութեան հետ, նաշինկ ուղարկուի սովետատոյ արեւուն, շատ անգամ անտոյ ժողովուրդի անարեւուն փրօտեր իշխանութեան ստիչէ: Այդպէս էր 1904 թ.ին՝ առաջին սուսական յեղափոխութեան նախարակին, 1907-1908 թ.ներուն՝ սուսական յեղափոխութեան անշտմէն հար: Բոցոյ 1920 թ.ի սրտաբիրները առանձին կնիք կր կրէր՝ աշխարհ արտագրութիւն էր, կարճես թէ կր Ծնչէր ասար, ժողոջ սոյ ժր, ժողովուրդին համար ժրոպատան խորթ, — և ժողովուրդը յանկաշն թաշտամ էր մէկ կողմ:

Ինկանները կնն, գիշերուամ ժամ ժամը 12ին, էրր ինմ ժամ նստամ էին թանի ժր հայի իմ բարեկամներէն, ժամա ընտկոյ սպոյց Մասէկ Քուստաների յայտնէ, թէ դորտար Արէշուանը շատոյ կ'ուղէ ինմ տաննէ: Գորգուէլոս, որ այն բոյսը անմէնը նախկին նախարարական կողմէն և Սերճըլարանի անգամներէն, որոնք վարներ էին անշինի վրաստան, (Համա Օհանջանեան, Ա. Չիլիկցիբեան, Վ. Կարաշեան, թ. Ե. Տէր Քուսեան, Գ. Վարշամեան, Վ. Կուսարգեան և ուրիշներ) ձերբակցուամ էին և սովէն թոյլ կր սպասուէր անտկոյ ժամարը Երեւան: Հասկնալի էր թէ ո՞րքան անհանգստացանք անտկոյ փրօտակին համար:

Ես անմիջապէս գրաւ Եկոյ ասուն՝ Քուստաների և Արէշուանի ուղեկցութեամբ: Մասի գիշեր էր: Ա: մէկ յոյս կ'երեւար: Ահարկու յոյս թիւն էր: Մենք աշխեղցինք ձերբակցուամներէն մէկուն տիլնաջ: Ան կր իւղղուէր արտասոյններ՝ փոխնալոյ, որ իր անտուրը հէկոյ նաշն գիշերը կր զնգակահարեն:

Փնտութեան անտկոյ իրերու գրութիւնը ևս խառնացոյ անդրատնտ միւս արն և էթ անտնէկ կուստգորութեան նախադա՞ Կասեանք և սովէն հնարասար միլիոյ ձեար անտնէ ձերբակցուամներու փրօտակը թէթէն շտակոյ համար: Տուն վերադառնալոյ՝ ժամակցի, թէ արտան կրտուցի էր իմաստան Գուղիոյր «Արիկէ Ակաստ» արտտուրի մէջ, էրր կ'րտէր, թէ սոյոյ թոյսը կողմ է:)

Արիւցի, թէ ինչպէս յայտնի բոյշուտիկ Մակեան Եաստմեանի կնիք ինմ կր ինչպէր շատակէ մանտարական զոյ: Գատարի լինի ժամ իր անտանի փրօտակը թէթէն շտակոյ, և ինչպէս յեղափոխութեան շտակոյ, սոյ միւսնաշն Գատարի լինի կնիք կր ինչպէր ինմ՝ այն մամտակական կոպիտութի թմխարին, փտանցի շնթարակէ իր անտարին: Արիւցի նոյնպէս իմ յանտարակի փրօտմէրը գարական անմիւր արեւուն բոյշուտիներ՝ Կամ Տէր Պետրոսեանի, կիտարալ

և արիչներու վիճակը թեթևեցնելու համար :

Առատուուն զացի Կասեանի մօտ : Ընդունարանի մուտքի տա-
ջևե հանդիպեցայ բարձրահասակ պարսնի մը, կարմիր ետանկիւնի
ստաղապարզ գլխարկով : Այլապեանն էր, Չեկոյի նախագահը : Յե-
տոյ անոր հետ հանդիպելով իմացայ, որ ան նախկին ունկնդիրն է
իմ գաստիսուսութիւններուն, զոր կը կարգայի Թիֆլիս շրջ գիմնա-
զիւլի շինութեան մէջ 1903 - 1905 թ . :

Կասեանի հետ խօսելով՝ ես սկիզբէն իսկ բռի, թէ առաջին ան-
գամը չէ, որ ինձ կը վիճակուի ինդրէյ քաղաքական բանտարկեալ-
ներու համար : Ան գիտէր այդ : Լսելով իմ ինդրէրս՝ գոնէ չզնդա-
կահարէյ ձերբախուածները՝ ան պատասխանեց հետեւեալ խօսքե-
րով .

«Մենք բոլորովին չենք մտածում նրանց գնդակահարել : Մենք
ուզում ենք դատել նրանց եւ ուզում ենք որ դատը լինի հրապարա-
կային եւ ցուցադրական : Մեզ համար կարեւոր է պարզել Գաշնակ-
ցուրեան էութիւնը եւ ցոյց տալ ժողովրդին նրա անկարողութիւնը :
Գատը մենք կը սկսենք իսկոյն, երբ կը վերջացնենք մեղադրական
նկարերի հաւաքումը : Թէ ինչ կը լինի դատավիճոր — ես չգիտեմ,
ի հարկէ : Անձամբ ես կարծում եմ, որ ձերբախուածներէց երկու-
որ — ան անուանեց երկու անձ — յամենայն դէպս կը դատապարտ-
ուեն մահուան : Նրանց ղէմ գրգռումը գորեղ է . բայց այս բուպէիս
ոչ ոքի ոչինչ չի սպառնում : Թէեւ մեր երիտասարդութիւնը կ'ուզե-
նար անմիջապէս վերջացնել այդ գործը, բայց մենք նրան պահում
ենք» :

Ասով առաջին ինդրէրս տոժամապէս սպասած էր : Ապա մենք
անցանք Արեքսանդրապոլի գաշնադրին : Եւ համառօտակի ծանօթա-
ցուցի Կասեանը բանակցութիւններու ընթացքին եւ այն «պատճառ-
ներուն» սրտնք զրդեցին պատուիրակութիւնը օգտակար համարել
գաշնադրի ստորապրութիւնը :

Կասեանը ինձ բաց .

«Գու՛ք օրինաւոր վարուեցաք : Այն բուպէին անկարելի էր վար-
ուել ուրիշ կերպ : Բայց դու՛ք հասկանում էք որ մենք խորհրդային
իշխանութիւն ենք . մենք չենք կարող վերցնել մեր վրայ պատա-
խանատուութիւնը այս դաշնագրի համար : Եւ այդ պատճառով մեր
մամուլի մէջ շատ խիստ կերպով կը քննադատենք եւ կը պախարա-

կենց մեզ: Բայց դա տախտիական հարց է: Մեր նպատակն է չճանաչել այդ դաշնագիրը եւ կազմել նոր համաձայնութիւն: Բայց եթէ երբեւիցէ դուք հրապարակ հանէք մեր կարծիքը, թէ դուք հարկադրուած էիք ստորագրել դաշնագիրը, — մենք կը հերքենք մեր այսօրուայ խօսակցութիւնը»:

Ես ժպտացի եւ յիշեցի, որ նման նախադասութիւն ես լսած եմ Կովկասի փոխարքայ կոմս Վորսնցով-Դաշկովէն իմ վարժուչի առթիւ Թիֆլիս քաղաքի կողմէ Պետական Դումայի անդամի բնարութիւններու ժամանակ: Այն ժամանակ ալ երկու կուսոյ կողմերու ուժերու հաւասարութեան պատճառով վճռական դեր կը խաղարու հինգ ձայներու խմբակ մը, որ կը գտնուէր իմ ազդեցութեան տակ: Եւ հէնց իմ ազդեցութեան շնորհիւ անցաւ սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան թեկնածու Չիլիճէն՝ տասարելով ազատամիտ-աւատական-բուրժուական կուսիսիսիսի թեկնածու իշխան Անտրոնիկովը:

Ես այն ժամանակ քաղաքագրուի էի. եւ ազնուականները գանդատեր կ'էին փոխարքային, թէ իմ շնորհիւ անցեր է բնկերվարական թեկնածուն: Անձամբ փոխարքան բնկերվարական թեկնածուի կողմնակից կ'ը եւ կը գտնուէր որ ան Պետական Դումայի մէջ կը յարձակի կեղբոնական իշխանութեան վրայ եւ հանդիստ կը ձգէ փոխարքան: Բայց ազնուականներուն բաժնէր, թէ անբաւական էր ինձմէ: Այդպէս է, բայց երեւոյթին, գործելակերպը բոլոր բոնապետական ուժերին:

Յետոյ ես անցայ Երրորդ խնդրին, իմ որոշման՝ մնալ Հայաստան իրրեւ սոսկ քաղաքացի:

Կասեանք պատասխանեց.

«Դուք այնպիսի կարկառուն դէմք էք եւ այնպիսի պաշտօն էիք վարում, որ մեր բնդիանուր կարգի համաձայն դուք պէտք է բանտարկուած լինէիք: Բայց նախ՝ դուք շատ ազնուաբար պատուիրակութեան Ձեր բոլոր բնկերակիցներով — Գիւլիանդանեանի եւ Ղարազանեանի հետ — եկաք մեզ մօտ: Եւ դա մեզ հաճեցի որքէն զարմացրեց: Իսկ երկրորդ՝ եթէ դուք կը շարունակէք ապրիլ յայտ կերպով, Լեզբանի եւ Սիլիսի այն յայտարարութիւնը, թէ դուք ազատ կը լինէք, կը մնայ իր ոյժի մէջ»:

Դրանով վերջացաւ մեր խօսակցութիւնը:

Տեսնուեցայ Ս. Վրացեանի հետ իր բնակարանին մէջ: Անոր

մօտ կը նստայէս Սորհրդարանի անդամ Լեւոն Թադևոսեանը. Վրացեանի հետ խօսեցայ երեւան մնալու կամ Հայաստանէն հեռանալու տատարութիւններու մասին: Վրացեանը կը գտնուէր, որ իմ երեւան մնալու աննպատակ բան է, քանի որ Սորհրդային իրաւակարգի պայմաններու մէջ ինձ համար լեզալ աշխատանքը անհնարին կ'ըլլայ: Այն ինչ՝ Եւրոպան կրնար ինձի հնարատարութիւն տալ շատ աւելի օգտակար ըլլալու իմ ժպտութեան:

Անցաւ գարձեալ շաբաթ մը: Կու գային նոր պաշտօնեաներ: Կային գաւառապետներ, որոնք կը շտապէին իրենց հաստատութիւնը յայտնել նոր իշխանութեան: Ես ամէն օր գուրս կու գայի փողոցը գրասենյակ: Վրաս կը նայէին ոմանք վախճալով, ոմանք ալ շարութեամբ: Բայց չէին անհանգստացներ:

Նոյն վիճակի մէջ էին նաեւ պատուիրակութեան միւս անդամները: Բայց բանի մը օր յետոյ իմ քեռորդին, Լեւոն Աջլմեանը, մոյլեանց բուլեւարի մը, որ երկու ամիս յետոյ սպաննուեցաւ, ինձ բաւ, թէ երիտասարդ բուլեւարիներու շրջանին մէջ չեն հասկնար, թէ ինչո՞ւ ինձ հետ այդպէս քաղաքապետութեամբ կը վարուին եւ ինչո՞ւ չեն բանտարկեր: Հարցը հասաւ կառավարութեան: Եւ ահա Դեկտեմբեր 13ի առաւօտուն Չեկայէն հրաման ստացայ իրեն ներկայանալու: Գացի: Նման հրամաններ ստացած էին եւ երկու միւս անդամները Ալեքսանդրապոլի պատուիրակութեան՝ Ա. Գիւլիան-գանեանը եւ Ղարզանեանը:

Չիւս բնդանեց Չեկայի նախագահ Ալիպեանը: Չորրորդ չափազանց քաղաքապետը բնդի կը կրէր: Ալիպեանը բաւ թէ իմ ազատ գրութիւնը Հայաստանի մէջ կը գտնուէր անյարմար: Ժպտութեան կը տեսնէ եւ կրնայ անցանկալի տպաւորութիւն ստանալ, թէ Սորհրդային իշխանութիւնը կը քաշուի դիւ բանտարկել: Այդ պատճառով բանի մը կոմունիստներ անհրաժեշտ կը գտնեն բանտարկելու գիւ: Կառավարութիւնը (յեղիմբ)՝ քննութեան առնելով այդ գրութիւնը՝ գտաւ, որ ազատ մնալու աւելի երկար ժամանակ այլեւս անթոյլատրելի է, որոչեց՝ աքտրել ինձ Հայաստանի սահմաններէն դուրս: Նոյնը որդեգրուած էր նաեւ Գիւլիանգանեանի եւ Ղարզանեանի վերաբերմամբ:

Մեկնումը նշանակուած էր Դեկտեմբեր 15ին, առաւօտեան ժամը 6ին ինքնաշարժով Դիլիջան-Ղարաքիլիսա ճանապարհով, իսկ այն տեղէն երկաթուղիով:

Մեկնումէս առաջ եւ հրամանատար Ս. Վրացեանին, Յ. Քաջազանին, Ս. Տիգրանեանին եւ այլերեցի կառավարութեան նա-

խաղա՜հ կատեանին՝ անգամ մը եւս միջնորդելու բանտարկուած զոր-
ծիչներու համար: Ան նորէն կրկնեց որ պիտի գատուին, իսկ դատէն
առաջ բանտարկուածներէն ոչ ոք չի սպաննուիր: Տեսայ նաեւ Դրօն,
որ արդէն իսկապէս զործերէ հեռացուած էր: Ան մէկ կողմէ ձանձ-
բացած էր իր անորշու թէնէն՝ խորհրդային իշխանութեան եւ ժողո-
վարդի միջեւ, իսկ միւս կողմէ ամէն միջոցներով կ'աշխատէր օլ-
տակար բլլայ բանակին եւ կուսակցական իր հին բնկերներուն:

Դեկտեմբեր 14ը նուիրեցի Հայաստանէն մեկնելուս հետ կապ-
ուած գործերուն: Բնակարանիս մէջ մնաց իմ կրտսեր եղբոր ընտա-
նիքը: Մօսս փոխադրուեցաւ զինուորական ատեանի անգամ Բաղ-
դատեանը: Իսկ ես, Դեկտեմբեր 16ին, փոքրիկ պայուսակով, նստայ
ինքնաշարժ. ինձ միացան Ալեքսանդրապոլի արտուիրակութեան ըն-
կերներս: Մեր իրերը ենթարկուեցան քննութեան, ըստ որում, մեզ
յայտնեցին թէ կարելի չէ գուրս տանիլ վաւերապրեր, իսկ նամակ-
ներ եւ զրամ եթէ կայ, չեն արդիւրիւր: Դրամ զրեթէ չունէի, բայց
ունէի նամակներ որ բերած էին Երեւանցիք յանձնելու համար իրենց
ազգականներուն Թիֆլիսի մէջ:

Դեկտեմբեր 16ին առաւօտեան ժամը 9ին մեկնեցանք: Մեր
հետ բեռնատար ինքնաշարժով Ալեքսանդրապոլ կ'երթային երկու կո-
մունիստներ՝ օրիորդ Արէշեանը եւ երիտասարդ մը: Տուրտ գեկտեմ-
բերեան օր էր, թէ եւ արևոտ: Մենք կ'երթայինք շատ զանգաղ:
Տրամադրութիւններս ծանր էին ու մտայլ:

Գիշերեցինք Քաղսի զիւրը: Գիւղացիք իմացան թէ ով ենք
մենք եւ բնդունեցին մեծ հաճութեամբ:

Առաւօտեան շարունակեցինք ճանապարհը: Խճուղիով կը յա-
ռաջանային նոր սուսական զօրքեր՝ զէպի Երեւան:

Հետեւեալ գիշերը անցուցինք Չիրուխլու գիւղը, իսկ Դեկ-
տեմբեր 18ին գիշերեցինք Ղարաքիլիսայի մէջ: Այստեղ վերջացաւ
մեր ճանապարհորդութիւնը ինքնաշարժով, եւ հետեւեալ օրը պէտք
է ճամբորդէինք երկաթուղիով:

Կոմունիստներու փոքր խումբ մը, դժգոհ, որ միայն մեզ կ'աք-
տրէին, պատրաստուեալ էր Ղարաքիլիսայէն զէպի Վրաստան ճանա-
պարհին մեզ սպաննել: Այդ մասին մեզ նախապատշաճացին: Միջոց-
ներ ձեռք առինք, եւ ամէն ինչ անցաւ լաւ:

Ղարաքիլիսայի Չեկայի պետն էր իմ նախկին պաշտօնեայ, եւ
Թիֆլիսի քաղաքային ինքնապարտութեան մէջ, Լեւոն Ուլիբէկեանը:
1906 թ. ան ձերբակալուեցաւ, դատի ենթարկուեցաւ եւ աքսորուե-
ցաւ Սիբիր: Ժամանակին եւ անոր համար շատ աշխատեցայ, այն-

պէս որ ան մեծ երախտադատութիւն ունէր ինձ հանդէպ: Մեզ հա-
մար պատրաստեցին բնթրիք, որու բնթացքին, Լեւոն Ուլիբէկեանը
արտասանեց ճառ մը, որուն մէջ շեշտեց թէ «բոլշեւիզմը ամբողջ
մարդկութեան բարբոսութիւն կը բերի, եւ նա, ով չի բմբոնում այդ
այսօր, կ'ըմբռնի վաղը»:

Առաւօտեան սղջ-ստոյջ հասանք կայարան: Օրը կիրակի էր.
կայարանը գատարկ էր: Մենք տեղաւորուեցանք վագոնի մէջ. ժամը
3ի մօտ եկաւ կայարան կարսէն էնկիւրիի կառավարութեան արտա-
քին գործերու նախարար Բեքիր Սամի բէյը իր գաւկին հետ. կ'եր-
թային Մոսկուս:

Մենք ծանօթացանք անոր հետ: Մանթօնալէ կաք անմիջա-
պէս ան բաս, թէ շատ վիրաւորուած էր, որ հայկական կառավա-
րութիւնը անոր տուած իր պատասխանի տակ ստորագրած էր քեա-
թիպ Ակոպով: Բեքիր Սամի բէյը այդ կը համարէր զիտարեալ
վիրաւորանք իր եւ ամբողջ թուրք կառավարութեան հասցէին. ես
բացատրեցի անոր եղելութիւնը, եւ մենք սկսանք խօսիլ հայ-թրքա-
կան յարաբերութիւններու մասին:

Ես զտանապէս զանգատեցայ Ալեքսանդրապոլի զաշնազրի
ծանր պայմաններու վրայ՝ յայտնելով որ հայ-թրքական յարաբե-
րութեանց այդպիսի բռնագոտուած եւ անարդար յուժուժ ո՛չ մէկ
կերպով պիտի բաւարարէ Հայերը, եւ թշնամութիւնը պիտի շարու-
նակուի:

Բեքիր Սամի բէյը, ինքը Տաղստանցի, որուն հայրը եղած էր
սուսական բանակի զօրավար, անկեղծ ցանկութիւն ունէր տեսնել
կովկասեան հանրապետութիւններն անկախ: Թէ եւ կը քաշուէր իր
պաշտօնական զերէն եւ կ'արտայայտուէր մեծ զգուշութեամբ: Այ-
նուամենայնիւ ան հնարաւոր համարեց բռն, թէ «հայ-թրքական
խնդիրը վերջնական կերպով կը լուծուի այնպիսի դիւանագիտական
սեղանի շուրջ, որուն կը մասնակցին Թուրքերը, Ռուսերը, Անգլիա-
ցիք եւ Հայերը: Եթէ նոյնիսկ մէկը այդ չորս կողմերէն բացակայի
կամ հեռանայ առանց գոհացում ստանալու, խնդիրը դարձեալ պիտի
մնայ չլուծուած»:

Երեկոյեան ժամը 10ին մեր գնացքը ճանապարհուեցաւ եւ
առաւօտեան ժամը 7ին Դեկտեմբեր 20ին հասանք Թիֆլիս: Տաս օր
առաջ քաղաքի մէջ լուր էր տարածուած, որ ես, իբր թէ, սպաննուած
էի: Այդ մասին գրած էին թերթերը:

*
**

Իմ հեռանալն յետոյ Հայաստանի մէջ կեանքը սկսած էր օր
բայ օրէ աւելի ծանրանալ: «Մեզ պէտք է բազմապիսիակ կոխ —
կրակին Հայաստան եկած բոլշևիկները — անհրաժեշտ է, որ հակա-
խորհրդային ուժերը երեսն գամ եւ ցարդուիմ ու արմատախիլ լի-
նին»: Այդ պատճառով բոլշևիկները չէին քաշուեր ո՛չ մէկ բանէ,
որ կարող էր սպստամբութիւն տալ ըրել:

Բռնադրուումները ստատկացան եւ տարածուեցան նաեւ դի-
զերու վրայ: Պահեստներէն կը հանէին պաշարները եւ կ'ուղարկէին
Ռուսաստան, իրրեւ «նուէր Լենինի» Հայաստանից»: Ժողովուրդը կը
մասնուէր յուսահատութեան: Գիւղացիներէն սկսան բռնադրուել
անասուններ, հաւերը, հացահատիկները: Տնտեսական կամայակա-
նութեանց եւ կոպտութիւն յաջորդեցին անպատշաճ քաղաքական հայա-
ժանքները: Բռնի կերպով աքսորուեցան բոլոր հայ սպաները, հա-
զարուստ մտասրականներ, եւ աչքի ինկոյ մարդիկ բանտ նետուե-
ցան: Դրօն Մոսկուա զրկուեցաւ իր սպաներուն հետ: Ակսան գանդ-
ուածային խուզարկութիւնները: Փետրուար 24-ն մինչ 6 կը փնտռէին
պաշարեղէն:

Բոլշևիկներու ներխուժումը ժողովուրդի մասնաւոր կեանքի
բոլոր անկիւնները զայրոյթ պատճառեց նոյնիսկ անոնց, որոնք քա-
ղաքականութեան հետ ոչ մէկ առնչութիւն ունէին: Երկրի մէջ չէր
մնացած ոչ ոք, որ այս կամ այն եղանակով խորհրդային իշխանու-
թիւնը հարուածի ենթակայ չդարձնէր: Յեղկամբ զրկուիչ կերպով
նշանակած էր արդարադատութեան քոմիսար քեմալական դորձակալ
մը՝ թուրք Սուլէյման-նուրին: Եւ ինչպէս միշտ կը պատահի նման
օրերուն, իշխանութեան ետանդուն դորձակատարներն էին դարձած
հասարակութեան տակնընկերն ու գեւ երկկ բանտը նետուածները,
որոնք այսօր նոր իշխանութեան կողմէ ապատուած էին բանտերէն:
Այսպիսի պայմաններու մէջ զարմանալի չէ, որ պայթեցաւ Փետրու-
արեան Ապստամբութիւնը, որուն մանրամասնութիւնները յայտնի
են ականատեսներու պատմածներէն:

ԺԶ. Գ Լ Ո Ի Ե

ՈՒՂԵԻՌՈՒԹԻՒՆ ՓԱՐԻՉ ԵՒ ԼՈՆՏՈՆ

Այսպէս, սրեմն, 1920 թ. Դեկտեմբեր 20-ին առաւօտեան եւ
մտայ թիֆլիս, որ մնացի մինչեւ 1921 թ. Փետրուար 13ը, այսինքն՝
ընդամէնը 58 օր, եւ ապա հրաւիրուեցայ Փարիզ՝ Պատուիրակու-
թեան հետադրով:

Թիֆլիս դալով՝ եւ այցելութեան դացի Վրաց կառավարու-
թեան, որ չէր սպասեր կարմիր Բանակի յարձակում, որովհետեւ
դաշն էր կնքած խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Միւս կողմէ թրքա-
կան ներկայացուցչութիւնն ալ Վրաստանի վերաբերմամբ թշնամա-
կան զգացմունքներ եւ ձգտումներ ցոյց չէր տար:

Թիֆլիսի մէջ խաղաղ կ'ապրէին խոտայական, անլիլիական եւ
Փրանսական միսիոնները: Իտալիան նոյնիսկ ունէր դեսպան Զերուտ-
տիկ. բարձր քոմիսարը փոխարինուած էր դեսպանով: Կեանքը
Թիֆլիսի մէջ առերեսոյթ այնքան անհոգ էր, որ թատրոնները լիքն
էին, տեղի ունէին գուարձութիւններ, ներկայացումներ, ընդունե-
լութիւններ: Բայց իրենց հոգիին խորքը ամէնքն ալ կը զգային, որ
զրութիւնը անկայուն է: Եւ կեանքի սղութիւնը աւելի եւ աւելի զգա-
լի կը դառնար: Ռուսիին հետզհետէ կ'իյնար:

կապիտան Պուստուպարը, անկախ Վրաստանի վերջին օրերու մասին գրած իր գրքին մէջ կը նկարագրէ այդ ժամանակուայ շրջանը: Հետաքրքրական անգլեկոթիւններ կարելի է գտնել նոյնպէս Henri Barbusseի գրքի մէջ՝ «Les Extravagances bolchéviques et l'Épopée Arménienne»: Այս գիրքը կ'ընդգրկէ Հայաստանի նախախորհրդային շրջանը, Բաքուի անցքերը, Անգլիացիներու գալը եւ բաւական ամփոփ կերպով կը պարզէ կոփկասի ազգամիջեան յարաբերութիւնները:

Այդ ժամանակաշրջանին՝ Հայաստանի խորհրդայնացումէն յետոյ մինչեւ Վրաստանի անկումը, գրեթէ չորս ամիսներու ընթացքին, Հայերու գրութիւնը շափապանց ծանր էր: Խորհրդային Հայաստանը բարբոսի կտրուած էր արտաքին աշխարհէն: Ոչ մէկ սպարանք, մարզիկ, հրատարակութիւններ, նոյնիսկ լուրեր չէին անցներ սահմանի այն կողմը: Հայաստանը կը գտնուէր բանտարկուած վիճակի մէջ:

Իսկ Վրաստանը ազատ հաղորդակցութիւն ունէր արտաքին աշխարհի հետ Բաթումի եւ Փոթիի վրայով: Հայերը Վրաստանի մէջ արդէն կը զգային, թէ իրենք իսկական քաղաքացիներ չեն: Մանաւանդ ծանր էր այն Հայերու գրութիւնը, որոնք եկեր էին այնտեղ գանապան գաղութներէ՝ Պոլիարիայէն, Ռումանիայէն, Իգմիլիէն, Պոլսոյ շրջակայքէն՝ Հայաստան անցնելու նպատակով: Անոնք չէին ուզեր մտնել «խորհրդայնացած» Հայաստանի սահմանները եւ միեւնոյն ժամանակ միջոցներ չունէին վերադառնալու համար: Իսկ Վրաստան թոյլ չէր տար անոնց մնալ իր սահմաններուն մէջ: Ծառեր կու գային ինձ մօտ խորհուրդ հարցնելու կամ սրել օգնութիւն կամ գրամ խնդրելու իրրեւ մարդէ մը, որ փոխառութեան գործով արտասահման եղած ժամանակ պրոպագանդ կը բրած Հայաստան տեղափոխուելու համար: Գէպքեր եղան շատ յամառ գրամական պահանջներու, նոյնիսկ սպաննալիքներով հարուստներու հասցէին:

Այդ միջոցին Փարիզէն Թիֆլիս եկաւ փոստարան Յովհաննէս Զարեանը, եւ Պոլսէն՝ Սրենցը: Անոնք եկած էին գանապան գործերով, ի միջի այլոց, օգնութիւն կազմակերպելու համար այն Հայերուն, որոնք նեղ վիճակի մէջ էին ինկած վերջին անցքերու հետեւանքով: Այս երկուքի ուղեկցութեամբ եւ ղիմամներ բրի յայտնի ունեւոր անձանց եւ կրցայ որոշ գումար հաւաքել՝ հայ գաղթականները Պոլիս վերադարձնելու համար: Կր յիշեմ առանձնապէս ծանր վիճակը Արսլանբէկ գիւղի բնակիչներուն, որոնք ամէն ինչ ծախե-

լով եկած էին Հայաստան հաստատուելու համար եւ կանց էին առած Բորչալուի գաւառի չէզոք գօտիի մէջ, ուրկէ ստիպուած էին նորէն վերագրանալ: Կր յիշեմ Արապեան բազմանգամ բնտանիքը, որ ամէն ինչ վաճառելով Իգմիլի մէջ՝ եկաւ Երևան, յետոյ, Ալեքսանդրապոլի գաղնուրի կնքման օրը վերադարձաւ Թիֆլիս՝ թողնելով իր ամբողջ գոյքը եւ հազիւ կրցաւ գուրս պրծիլ Թիֆլիսէն եւ վերադառնալ Իգմիլ, ուրկէ փախաւ Յունաստան: Այսպիսի պատկերներ բազմաթիւ էին:

Դրութեան կատարեալ անարժուութիւնը կը ջղայնացնէր ժողովուրդը: Բոլոր անոնք որ միջոցներ եւ հնարաւորութիւններ ունէին, կ'երազէին Եւրոպա կամ գտնէ Պոլիս երթալու մասին: Բայց Վրաց կառավարութիւնը խուճապ չտեսնելու համար, արդիւնց գուրս տանիլ օտար արժէքաւոր գրամներ, գոհարեղէն եւ թանկագին մետաղներ: Մարդիկ սկսան խորամանկութեան գիմել. կը հալեցնէին արծաթը, օրինակ արծաթէ ինքնակոբ, եւ ստացուած արծաթի կտորները կ'ամբարցնէին պայտասկներու ծածուկ մասերու մէջ եւ այդպէս ճանապարհ կ'ընէին:

Սկսած էր օտար գրամներու եռանդուն առևտուրը. անգլիական ոսկին կ'արժէր 400 ոտուրի, յետոյ աւելի եւ աւելի բարձրացաւ:

Ինձ մօտ, տանը, բացի սեւ, շատ վատ հացէն ուրիշ ուտելու բան չկար: Յաճախ կանց կ'առնէինք ուտեստեղէնի խանութներու առջեւ եւ հետուէն նախանձով կը նայէինք մեզի համար անմատչելի կարագի եւ ապուխտի վրայ: Երեկոները եւ ցերեկները սենեակի մէջ կը նստէինք վերարկուներով եւ կրկնաօշիկներով, որովհետեւ վառելու փայտի պակասութեան պատճառով բնակարանները չէին տաքցուեր:

Այդպէս էին կեանքի հակասութիւնները: Կեանքը արտաքին նշաններով իրրեւ թէ բնականոն էր, բայց, ըստ էութեան, արդէն կը զգացուէր, որ փրուցումը կը մօտենայ: Աչքէ անցրնելով այն ժամանակուայ լրագիրները, օրինակ, ոտուերէն «Սյուֆօ» լրագիրը, կը ստանալինք խարուսիկ սպաւորութիւն, իրր թէ կեանքը կ'ընթանայ սովորական կերպով: Ահա աչքիս առջեւ են այդ լրագրի համարները, Յունուար 11էն սկսեալ մինչեւ Փետրուար 13: Յայտարարութիւններ թատերական ներկայացման, այն մասին, որ կը փնտռուին մեքենայի օրիորդներ, որ կը վաճառուին հայելիներ, որ նշանակուած է Գիտական Ընկերութեան նիստ. ամէն ինչ, կարծես, կը կատարուէր հանդիստ ու խաղաղ ապրող քաղաքի մը մէջ: Բայց իրօք, չկար փայտ վառելու համար, գրամ չկար կարագ գնելու համար,

չկային կեանքի ամենատարրական յարմարութիւններ, չկար ջուր ջրանցքի մէջ, քարիւղ լամբի համար, ամէն տեղ կը տեսնէինք հերթապահութեան սրչեր. քարիւղի խանութներու առջեւ կոխներ տեղի կ'ունենային:

Այդ հոգի վրայ նորէն սկսած էր ծայր տալ բուշուիկեան պրոպագանդը: Իմ տղրած թաղամասը կանայք սկսած էին նորէն խօսիլ այն մասին, թէ հարուստներու մօտ ներքնատուներու մէջ «ոսկով լիքը աստղակները պատրաստ են», որ «հասցին քանակութեամբ շաքար» ծածկուած է քարոյնասարաններու մէջ. մէկ խօսքով գրգռիչ լուրերը ծնունդ կ'առնէին ամէն վայրկեան եւ կը ծաւարուէին:

Հայ ազգայնականութիւնը թիֆլիսի մէջ՝ տեսնելով Վրաց կառավարութեան անբարեացակամ վերաբերումը՝ անհանդատութեան նշաններ ցոյց կու տար: Իսկ Վրացիք կը սկսէին մեղադրել Հայերը, որ անոնք կը սպասեն «ուսու բուշուիկներու» գալուն:

Այդ ժամանակները թիֆլիսի մէջ սկսան երեւոյ գանազան ճամբաներով Հայաստանէն փախած եւ լեռներով ձիւներու մէջջէն եկած գործիչներ: Անոնք շատ շուտով իրար կը գտնէին եւ կը հաւաքուէին Վրաստանի Հայաց Ազգային Խորհուրդի շուրջը, Աերդիեմբրակայա փողոցին վրայ: Անոնցմէ մէկ քանիին ստքերը, մատները ցրտահար էին եղած: Առաջին օրերը կ'անցընէին փնտռելով բնակարան, աշխատանք, ծանօթներ: Բայց Հայերու կազմակերպական ընդունակութիւնը այստեղ եւս օգնութեան եկաւ: Եկածները դասատուներուցան համաձայն իրենց արհեստներու եւ տակաւ առ տակաւ գործ գտան ու տեղաւարուեցան: Վրաստանի Սահմանադիր Ժողովի հայ անդամները միջնորդ կը հանդիսանային եկուորներու եւ Վրաց իշխանութեան միջեւ, եւ բոլոր գծուարութիւնները խաղաղութեամբ կը հարթուէին:

Ես ինքս անձամբ կը դրայի, որ թէեւ ծնած եմ թիֆլիսի մէջ, 17 տարի աշխատած եմ այնտեղ քաղաքային ինքնաշարժութեան մէջ, փարած եմ քաղաքի առաջին պաշտօնը, բայց եւ այնպէս հիւր եմ այս քաղաքը: Զարմանալի արագութեամբ ազգայնացումը եւ անկախութեան պաշտօնը վերածնած էր ամէնքս ալ: Ես կ'անցնէի քաղաքի փողոցներով, կարծես թէ արտասահման ըլլայի, եւ չէի ալ փորձեր ամուր կերպով հաստատուիլ այնտեղ: Մտքերը դրազած էին Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի հոգերով...:

Կ'անցնէին շարաթներ: Յաճախ կը տեսնուէինք իրարու հետ եւ կ'աշխատէինք նախ եւ առաջ կապեր ստեղծել մեր քաղաքական բարեկամներուն հետ Եւրոպայի, Պուլսոյ եւ Երեւանի մէջ: Եւ թէեւ

գծուարութեամբ, բայց այդ կապերը հաստատուեցան, դացին նամակներ, հետադիւրներ: Եւ հարկաւ այս պարագային եւս անդհաճատելի պատմական դեր խաղաց Ն. Յ. Դաշնակցութիւնը, որուն միջոցով կարելի եղաւ կարճ ժամանակի մէջ կապեր հաստատել ամէն կողմի հետ: Այդ կապերու շնորհիւ կարելի եղաւ իմանալ, թէ ինչ կը կատարուի Հայաստանի եւ Եւրոպայի մէջ:

Դրութիւնը քաղաքական տեսակէտէն կը գտնար յուսահատական: Մենք այդ սկսանք զգալ պարզ կերպով: Եւրոպական դիւանագիտութեան առջեւ կը դրուէր ծանր խնդիր մը. ինչպէ՞ս «միացրնել» Հայաստանը, ի՞նչը ինչի հետ «միացնել»՝ Խորհրդային Հայաստանը «միացնել» քեմալական Թուրքիոյ մէկ մասին հետ:

Կեանքը չէր սպասեր: Եւրոպական պետութիւնները ստիպուած էին եթէ ոչ լուծել Մոստուր Արեւելլի խնդիրը, զէթ որեւէ կերպ պարզել եւ մերձենայ անոր լուծման:

Գտնուելով թիֆլիսի եւ Պարսկաստանի մէջ՝ հայ քաղաքական գործիչները ո՛չ մէկ իրական դեր խաղալ չէին կարող: Միւս կողմէն՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը Փարիզի մէջ պահած էր մեր դիրքերը եւ կը շարունակէր իր աշխատանքը:

1920 թ. Դեկտեմբեր 31ին Փարիզ գացող Պ. Ն. ի միջոցով մեր Պատուիրակութեան նախագահ Ահարոնեանին ուղարկեցի նամակ մը՝ տալով վերջին անգլերու մանրամասն նկարագրութիւնը: Այն ժամանակ զեռ կանոնաւոր փաստային հաղորդակցութիւն չկար կովկասի եւ Փարիզի միջեւ:

1921 թ. Յունուարին Փարիզի մէջ արդէն սկսած էին խօսիլ այն մասին, թէ Փետրուարին կամ Մարտին Լոնտոն պիտի կայանայ մեծ պետութիւններու խորհրդակցութիւն Մերձաւոր Արեւելքի խնդրի մասին: Յետոյ, Փետրուարի կէսին, յայտնի եղաւ, որ ճիշդ Մարտի սկիզբը պիտի գումարուի խորհրդածոցովը Լոնտոնի մէջ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ն. Ն. Պատուիրակութեան նախագահը Լոնտոնի մեր ներկայացուցիչ զօր. Բաղբատունիի միջոցով հեռագրեց թիֆլիս հետեւեալը.

«Անգլիական Բարձր կոմիսարին, թիֆլիս, 10 Փետրուար 1921 թ.»

«Ենդրում եմ հաղորդել հետեւեալ տեղեկույթիւնը Բեզգադեանին կամ Խատիսեանին. — Անիւրաքէտ է անմիջապէս ուղարկել ամենակարգ անապարհով Խալիա՝ առանց կանգ առնելու Պուլսում՝ Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին նախարարական կազմերի մի

բանի անդամներին, շատ կարեւոր խորհրդակցութեան մը համար խաղիւստով, մեր բոլոր արտասահմանեան զիւանագիտական ներկայացուցիչներին եւս: Հաղորդեցէք ում պէտք է: Ճամապարհի ծախսերը կարելի էր արդէն իմ կողմից»:

1921 թ. Փետրուար 12ին եւ ստացայ հետեւեալ նամակը Թիֆլիսի ամերիկեան հիւպատոս ճոն Ռանտոլֆէն.

«Յարգելի պ. Խատիսեան,

«Արա եւս կցուած է այն հեռագրի պատճէնը, որը այս րոպէիս ստացուեց Ձեզ համար Փարիզից: Ձերզ անկեղծ՝

ՃՈՆ ՌԱՆՏՈԼՖ

«Թիֆլիս, Ալեքսանդր Խատիսեանի համար: Ահարոնեանը Ձեզ յատուկ խնդրով է շտապեցնել Ձեր ուղեւորութիւնը՝ Փետրուարին Փարիզ հասնելու համար»:

Ստանալով այդ հեռագրերները՝ մենք հաւաքուեցանք նախկին նախարարներէն մէկուն տունը. խորհրդակցութեան ներկայ էին՝ Ա. Գիւլիանդանեան, Ս. Արարատեան, Ա. Չամախան, Գ. Ղազարեան եւ եւ: Արտշուկայ, որ եւս եւ Ս. Արարատեանը անմիջապէս մեկնինք Փարիզ: Երկու օրուայ մէջ մենք ստացանք վիզաներ Հայաստանի խաղիւստի ներկայացուցիչ Գորինիէն, եւ անգլիական բարձր բաժնարար զննողական Ստոքսէն եւ Փետրուար 13ին առաւօտեան ժամը 10ին մեկնեցանք Բաթում:

Այն անցապիւրը, որով եւս զուրս եկայ Թիֆլիսէն, այս րոպէին եւս առջեւ է: Անով այժմ ալ կը ճամբորդեմ, բայց անոր կցուած է նաեւ Փարիզի Հ. Հ. Պատուիրակութեան կողմէ տրուած անցապիւրը: Անոր վրայ կայ կնիք Հայաստանի մէջ եղած միակ օտար զիւանադիտական ներկայացուցչութեան — այն է իտալական զեսպանի — La Legazione d'Italia a Erivan O. Ministro Corini: Առաջին եւ վերջին վիզան կը օտար զիւանադիտական ներկայացուցչի կողմէ՝ Հայաստանի մէջ:

Մեր ճամբայ կլիկու օրը առաւօտեան ժամը 7ին ինձ այցելեց Հ. Յ. Դաշնակցութեան Թիֆլիսի կարեւոր գործիչներէն մէկը, Կորինը Ղազարեանը, եւ հաղորդեց, որ զիչերը լուրեր են ստացուել ինչ որ ընդհարման մասին հայ-վրացական սահմանադուրը, Բար-

շալուի գուտար, որ վրաց իշխանութիւնները անհանգստացած են եւ կը խնդրեն հայ գործիչներէն իմանալ, թէ ի՞նչ է այդ եւ խաղաղութիւնը վերականգնել: Միջադէպի ընդթր եւ ծառայը յայտնի չէր մեզի եւս:

Ժամը 9ին եւս կը սպասէի առաջունկ պատուիրուած կառքը, բայց կառքը ուշացաւ: Ես հեռախօսեցի կայարան եւ խնդրեցի պահել զնոսրը, մինչեւ որ հասնիմ կայարան: Վերջապէս, ժամը 9.30ին եկաւ կառքը:

Փողոցները մարդիկ կը հաւաքուէին խումբ-խումբ եւ կը խոսակցուէին: Փողոցը հանդիսած վրաց կառավարութեան պաշտօնեայ մը ինձ հաղորդեց, թէ սահմանի վրայ տեղի ունեցած է բոլշևիկեան յարձակում: Միջադէպի վայրը շտապ կերպով ուղարկուած է զօրամաս մը: Կայարան եկած էին մեզ հրահրատաւ ապու մեր բարեկամները, Հայաստանի նախկին կառավարութեան անդամները եւ կապիտան Պուստապարը:

Ճանապարհին մեր զննարք քանի մը տեղ ուշացաւ, եւ մենք Բաթում հասանք Փետրուար 14ին, վաղ առաւօտեան: Շոգեմար գուրս պիտի գար հետեւեալ օրը, 15ին, ժամը 5ին, կէսօրէ ետք:

Բաթումը բոլորովին խաղաղ էր ու հանդիսաւ Հ. Հ. հիւպատոսարանը, հիւպատոս Աթաբեկեանի զեկափարութեամբ կանոնաւոր կը գործէր:

Հետեւեալ օրը ցերեկուայ ժամը 2ին մենք հրաիրուեցանք պաշտօնական մեծ ճաշի մը, զոր տուաւ վրաց ընդհանուր նահանգապետ եւ վրաստանի նախկին զինուորական նախարար Գէորգաձէն: Ճաշին ներկայ էին վրաց տեղական վարչութեան բարձր պաշտօնեաները, զօրքերու հրամանատարը, տիկիները: Բոլորն ալ ուրախ էին միայն նահանգապետը եւ զօրքերու հրամանատարը անհանդիսաւ զէմք ունէին:

Ճաշի միջոցին նահանգապետը երկու անգամ կանչուեցաւ հեռախօսի մօտ: Ճաշէն յետոյ ան, իրր զաղտնիք, հաղորդեց ինձ, որ Թիֆլիսէն տեղեկութիւն է ստացուած բոլշևիկեան զօրքերու շարժման եւ առաջին ընդհարումներու մասին:

Պէտք է աւելցնել, որ վերջին երկու ամիսներու ընթացքին վրաստանի երկու շրջաններու մէջ — Օտեսիա եւ Գուշեթի գաւառը — եղած էին բոլշևիկեան շարժումներ, որոնք ճնշուած էին ուժով: Եղած էին նաեւ զիւղեր հրդեհելու զէպօքեր եւ զնդակահարութիւններ:

Ճաշէն յետոյ բոլոր իշխանութիւնները մեզ պատիւներով ու-

ղեկչեցան մինչև չօղենաւ եւ ժամը 5ին մենք մեկնեցանք Պոլիս : Շո-
ղենաւ ք ճանապարհին մտաւ միայն Տրապիզոն : Այնտեղ արդէն ամէն
ինչ թրքական էր . Հայերու հետքն իսկ չէր զգացուեր :

Փետրուար 18ին Երեկոյեան ժամը 6ին մենք հասանք Պոլիս :
Իջևանեցանք իմ բարեկամ Հմ . Խոսրովեանի մօտ՝ տեղի սալով
անոր թախանձօպին խնդրանքին :

Պոլսոյ հայկական շրջանակներուն մէջ շատ ծանր միջնորդ
կը տիրէր : Պատրիարքարանի եւ Այգալին ժողովի շրջանակներուն
մէջ խտտօրէն կը գտատարակին Հայաստանի կառավարութիւնը,
գաշնակցականները, հայկական բանակի կրած պարտութեան, Կար-
սը յանձնելու եւ Այեքսանդրապոլի գաշնակցի կնքելու համար : Նո-
րէն բորբոքած էր հակամարտութիւնն ու կուսակցական կիրքը : Մըթ-
նորդար հետզհետէ կը թունաւորուէր :

Մտաւ Եկան աւսակցութիւն խնդրելու : Ես, իբրև Այեքսան-
դրապոլի խողովարար պատուիրակութեան պետ, առանձնապէս
խիստ քննութեան կ'ենթարկուէի : Ինձ հարցեր տուին շարաբաստիկ
Երրորդ կէտի մասին, եւ ես ստիպուած էի բանասեր եւ զբաւսր հեր-
բումներ տալ :

Փետրուար 20ին ես զեկուցում տուի Պատրիարքի մօտ 15 հո-
դիէ բաղկացած պատասխանատու գործիչներու խումբի մը առջև
վերջին անգրբու եւ Այեքսանդրապոլի գաշնակցի մասին : Ես խըն-
դրեցի շատ բաներ գաղտնի պահելու եւ համաձայնութիւն ստացայ :
Եւ այնուամենայնիւ յաջորդ օրը իմ զեկուցումը լոյս աւետաւ թեր-
թերու մէջ : Այգալէս թոյլ է մեզ մօտ հանրային կարգապահութիւ-
նը : Եւ, որ գլխաւորն է, հայերէն յրազրի մը մէջ այսպէս ալ զրը-
ուած էր . «Թէեւ Պ . Խաախսեանը մեզ խնդրեց այդ հարցի մասին
չզրբել եւ մեզի խոստացանք, բայց հակառակ ատոր կը գրեմք, քանի
որ այդ կը հետաքրքրէ հասարակութիւնը» :

Փետրուար 21ին, առաւօտեան, Վրաստանի արտաքին գործե-
րու նախարար Գեղեշկորիէն իմացայ երկու նորութիւն : Վրաստանի
տէ միւրի ճանաչման եւ Հայաստանի Փետրուար 18ի սպառամբու-
թեան մասին : Իսկ ես անոր հաղորդեցի բոլշևիկներու առաջին յար-
ձակումներու մասին Վրաստանի վրայ : Ան յայտնեց, թէ իր ունե-
ցած տեղեկութիւններով այդ յարձակումները ետ են մղուած, բայց
կառավարութիւնը յանձնարարած է իրեն զէնք եւ ոսղամթերք
խնդրել Դաշնակիցներէն : Վերջին խնդիրքը, որքան եւ իմացայ յե-
տոյ, շատ աննշան չափով կատարուած էր Ծրանասցիներուն կողմէ :

Չէնքի որոշ քանակութիւն անոնք ստացան Հայաստանէն, երբ 1920
թ .ի աշնան Անգլիայէն զէնք ստացուեցաւ Հայաստանի համար մէկ
միլիոն Փունտ սղերլինդի արժողութեամբ :

Մեր տուած բացատրութիւնները որոշ չափով պարզեցին Պոլ-
սոյ մէջ եղած մտայլ տրամադրութիւնը, որ այնուամենայնիւ կը շա-
րունակէր շատ լարուած մնայ Երեւանի գործիչներու վերաբերմամբ :

Ես նորէն այցելեցի ամերիկեան ծովակալ Բրիտտոյին : Ան
ըսաւ, թէ չէր կամենար մարզարէլ ըլլալ՝ գուշակելով Հայերու հա-
մար անախորժ բաներ, բայց զժրախտարար, ամէն ինչ կատարուե-
ցաւ, ինչպէս որ ինքը բաժնէր . «Դուք տուժեցիք . — ըսաւ ան, —
Եւրոպան ու Ամերիկան իրենց տեղէն չչարժեցան : Այժմ Թուրքերը
արդէն ոչ ոքի և ոչինչ չեն լսել և կը կարծեն, թէ իրենք բոլորէն ու-
ժեղ են աշխարհի երեսին» :

Փետրուար 21ին մենք ճանապարհուեցանք Նախոյի վրայով
Փարիզ . Փետրուար 27ին առաւօտեան ժամը 10ին հասանք Փարիզ :
Այստեղ Պատուիրակութեան մէջ իմացանք, որ Ա . Ահարոնեանը կը
գտնուի Լոնտոն, որ խորհրդածոյով արդէն սկսած էր . ան մեզմէ
խնդրած էր առանց կանց տանելու Փարիզ՝ անցնիլ Լոնտոն : Նոյն
օրը ցերկուան ժամը 12ին մեկնեցանք Լոնտոն :

Ժ Է. Գ Լ Ո Ի Խ

Լ Ո Ն Տ Ո Ն Ի Խ Ո Ր Հ Ր Գ Ա Ժ Ո Գ Ո Վ Ր

(21 ՓԵՏՐՈՒԱՐ— 13 ՄԱՐՏ 1921 Թ.)

ԵՒ ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ԹՈՒՐԳ Լ ԲՈՂՇԵՒԻԿԵԱՆ ԳԱՇՆԱԳԻՐԸ

(16 ՄԱՐՏ 1921 Թ.)

Լոնտոնի խորհրդածոցովը արգիւնք էր այն դիմադրութեան, զոր թուրքիս ցոյց տուաւ Սեւրի դաշնագրի պայմաններուն ենթարկուելու գէժ:

Երկու ելք կար. կա՛մ «յաղթական-դաշնակիցները» պէտք է ուժով ստիպէին թուրքիան, որ ընդունի եւ կատարէ Սեւրի դաշնագրի պայմանները, կա՛մ պէտք է բռնէին զիջումներու եւ իրաւախոհութեան ճանտարհոր, եւ, ի հարկէ, զիջումներ պէտք է ըլլային նուազագոյն դիմադրութեան գծով:

Իսկ ի՞նչ շահեր կրնային գոհարելուիլ: Ինչի՞ մէջ պէտք է արտայայտուէին զիջումները: Եւ մի՞թէ պարտուած թուրքիան լըրջօրէն կրնար Եւրոպային ցուցադրել իր անհամաձայնութիւնը:

Այս բոլոր հարցերը չափազանց կարեւոր են, որովհետեւ անոնց պատասխանները նախորդեցին այն ամէնը, ինչ որ տեղի ունեցաւ Լոնտոնի խորհրդածոցովէն յետոյ Փարիզի եւ Լոզանի մէջ եւ ա՛յն, ինչ որ տեղի կ'ունենայ մինչեւ այսօր ալ:

Այն ժամանակուայ քաղաքական միջավայրի հոգեբանութիւնը լայն հասկնալու համար պէտք է նկատի առնել հինգ ազդակներ. —

Առաջին՝ Եւրոպայի ժողովուրդներու յոյնածութիւնը պատե-
րազմէն յետոյ եւ խաղաղութեան ընդհանուր ծարարը: Երկրորդ՝
Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ միջեւ գոյութիւն ունեցող պատմական մըր-
ցումը Արեւելքի մէջ՝ որմէ կ'օգտուէր թուրքիան: Երրորդ՝ Թուր-
քիոյ զիմազրական ուժը շնորհիւ գաշնակցութեան եւ զինակցութեան
ն. Ռուսիոյ հետ եւ զրդոխ ու գաւազարական գործունէութեան եւրո-
պական պետութեան տախկան եւ արիւիկեան գաղթախաղերուն մէջ:
Չորրորդ՝ այն հանգամանքը որ արդէն վերջացած էր ներքին քաղա-
քացիական կոխի Ռուսաստանի մէջ, որմէ Ռուսիոյ ձայնը աւելի զօ-
րաւոր կը հնչէր Արեւելքի եւ մասնաւորապէս Կովկասի մէջ, ուստի
Եւրոպական պետութիւնները հարկադրուած էին աւելի զոյժ բլլալ
կովկասեան հանրապետութիւններու եւ մասնաւորապէս Հայաստանի
միճակը կարգաւորելու մէջ: Հինգերորդ՝ Յունաստանի պարտութիւ-
նը, որմէ յետոյ կը կորսնցնէին իրենց ուժը Աւերի գաշնազրի բոլոր
յողուածները Իզմիրի վերաբերմամբ:

Այս բոլոր ազդակներէն զրդուած՝ թուրքիա իրեն համար
ձեռնառու համարեց յայտարարել իր անհամաձայնութիւնը Աւերի գաշ-
նազրի պայմաններուն: Մանաւանդ որ ան իրապէս արդէն կը տիրէր
ոչ միայն Թրքահայաստանին, այլ եւ Կարսի նահանգին եւ Սուրմա-
լուի գաւառին:

Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը քանիցս
զիմումներ բրաւ անգլիական եւ Ֆրանսական կառավարութիւններուն՝
հարցնելով, թէ անոնք կը շարունակե՞ն արդեօք պաշտպանել
Հայերու իրաւական պահանջները: Եւ պատասխանը միշտ եղաւ
զրական:

«Անգլիա մտադիր չէ փոխել Աւերի դաշնագրի պայմանները»,
այսպէս կը պատասխանէին Լոնտոնէն: Ֆրանսացիք կ'ըսէին նոյնը,
թէ եւ ոչ այդքան միճակով ձեւով:

Իրերու այսպիսի միճակի մէջ նշանակուած էր Աւերի գաշ-
նագրի ստորագրութեան յետոյ առաջին խորհրդածոցովը Արեւել-
եան Հարցի մասին: Ես եկայ Լոնտոն, խորհրդածոցովը սկսելէն քա-
նի մը օր յետոյ, Փետրուար 28ին:

Լոնտոն էին արդէն շ. շ. Պատուիրակութեան նախագահ Ա.
Ահարոնեանը, մեր Անգլիոյ, Իտալիոյ եւ Ամերիկայի ներկայացու-
ցիչներ՝ զօր. Բազրատունին, Մ. Վարանդեանը, Գ. Փաստրմաճեա-
նը եւ Սեպուհը: Իսկ քանի մը օր յետոյ եկաւ նաեւ Ս. Արարատեա-

նը: Ասանցմէ զատ Լոնտոն էր եկած նաեւ Ազգային Պատուիրակու-
թեան նախագահ Պօղոս Նուպարը: Վերջապէս Լոնտոն էր այդ միջո-
ցին նաեւ շ. շ. Պատուիրակութեան խորհրդական Յովհաննէս Խան
Մասեճեանը:

Յունաստանի կողմէ Լոնտոն էին եկած վարչապետ Գունարիս,
արտաքին գործերու նախարար՝ Բարապցի եւ զօր. Կարաջերայու-
րա: Անգլիոյ ներկայացուցիչն էր արտաքին գործերու նախարար
Լորտ Քրքրընը, իսկ Ֆրանսայի կողմէ ներկայ էր արտաքին գործե-
րու նախարար Պրիանը, ընկերակցութեամբ մարաջախա Պոչի եւ նա-
խարարութեան ընդհանուր քարտուղար Բերարյոյի: Իտալիան ներ-
կայացուած էր արտաքին գործերու նախարար կամ Սֆորցայով:

Թուրքերու կողմէ՝ Էնկիւրիի կառավարութեան նախագահն էր
Բեքիր Սամի բէյը: Միեւնոյն ժամանակ, այնտեղ էր Պոլսոյ թուրք
կառավարութեան կողմէ Թեֆիք փաշան. սակայն երկու պատուի-
րակութիւնները միշտ կը գործէին համերաշխարար: Պէտք է բնէլ,
որ նայն ժամանակ ասանձին թրքական պատուիրակութիւն մըն ալ,
Իսաֆ-Բեմալի նախագահութեամբ, Մոսկուայի մէջ բանակցու-
թիւններ կը վարէր խորհրդային կառավարութեան հետ. խորհրդա-
յին կառավարութիւնը հարկաւ իրազեկ էր այն բոլորին, ինչ որ կը
կատարուէր Լոնտոն: Այսպէսով, թուրքերը ինքզինքնին կ'ապահո-
վազրէին Մոսկուայի մէջ այն ամէնէն, ինչ որ կընար սպառնալ
Լոնտոնի մէջ:

Լոնտոնի խորհրդածոցովի սկզբունքներու զլխաւոր առարկան
էր՝ Աւերի գաշնագրի պայմաններուն վերաքննութիւնը: Խորհրդա-
ժողովին կը նախագահէր Անգլիոյ վարչապետ Լորտ ձորճը:

Փետրուար 2ին, Էնկիւրիի ներկայացուցիչ Բեքիր Սամի բէյը
պահանջ գրաւ վերականգնել Եւրոպայի մէջ 1914 թ. թուրքիոյ սահ-
մանները, վերադարձնել Իզմիրը, Կիլիկիան, իսկ Հայաստանի եւ
Եւրոպայի մասերի վերաբերմամբ արտայայտուեցաւ որոշ կերպով
հետեւեալ խօսքերով.

«Մենք կը գտնենք, որ հողային խնդիրներու ուշադիր ուսում-
նախորդիւնը, մասնաւորապէս Հայաստանի եւ Քիւրտիստանի վե-
րաբերմամբ, հնարաւորութիւն կա այս արդարացի լուծում գտնե-
նելու էական կէտելու մէջ»:

Փետրուար 26ին խորհրդածոցովը լսեց հայ ներկայացուցիչ-
ները՝ Պօղոս Նուպար փաշան եւ Ա. Ահարոնեանը: Երկուքն ալ կա-

տարեկապես համերաշխ կը պահանջէին Սևերի գաշնադրի արամագրութիւններու անփոփոխ պահպանումը: Իրենց պահանջին ի նպաստ առաջ կը բերէին շարք մը պատճառաբանութիւններ:

Անոնք կ'ըսէին, թէ Թուրքերը յարձակած են Հայաստանի վերայ՝ քաջախիստ և օժանդակուած Սորճրգային Ռուսիայէն, որուն բուն նպատակն է քանդել Սևերի գաշնադիրը: Ահազին թուով փախտականներ (մինչև 300,000) Թրքահայաստանէն կը սպասեն յարձար բողբոջ՝ վերադառնալու համար Հայաստան, իրենց տուները: Անոնք կ'ըսէին նաև որ խորճրգային իշխանութիւնը նոյն օրերուն արդէն ապաշարած է սուսական Հայաստանի մէջ՝ Փետրուար 18ին տեղի ունեցած ապստամբութեան հետեւանքով, հետեւաբար վերականգնուած է Հայաստանի կառարեայ անկախութիւնը: Այս յեղաշրջումը չափազանց կարևոր էր հայկական շահերու պաշտպանութեան համար Լոնտոնի մէջ, որովհետև ան նորէն կը վերականգնէր Միացեալ և Անկախ Հայաստանի կորիզը: Կասկած կար միայն, թէ որքան այդ վերականգնումը ամուր և տեսական կրնայ բլլալ: Կիլիկիոյ համար հայ պատուիրակները կը պահանջէին ինքնավարութիւն:

Լորտ Քրրոյընը մասնանշեց այն գժուարին կացութիւնը, որուն մէջ կը գտնուէր խորճրգածողովրդ Հայաստանի վերաբերմամբ.— Թուրքերը փաստօրէն գրաւած են բոլոր վիլայէթները, որոնք պէտք է անցնէին Հայաստանին, և նոյնիսկ Ռուսահայաստանի մէկ մասը. և որպէսզի պետութիւնները չեն կրնար այնտեղ սեղանակէլ զօրքեր, իսկ Ռուսական Հայաստանը թէև սպասուած խորճրգային լուծէն, կը գտնուի նոր յարձակմանց սարսնալիքին տակ:

Բերարթ Փրանսայի կողմէ յայտարարեց, թէ Սևերի գաշնագրով՝ Կիլիկիան չունէր յատուկ կողմական կանոնադիր (ստատուտ) և այդ պատճառով գժուար է այժմ հրատարակել անոր համար նոր իրաւունքներ և թէ Փրանսական կառավարութիւնը հոգ կը տանի այնտեղ բնակող Հայերու մասին, իբրև «փոքրամասնութեան»: Նույնպէս փաշան յայտարարեց, թէ Կիլիկիոյ մէջ Հայերը ոչ թէ փոքրամասնութիւն են, այլ մեծամասնութիւն. Ա. Ահարոնեանը յայտարարեց, թէ Ալեքսանդրապոլի գաշնադիրը, որուն վրայ մատնացողք բրաւ Բեքիր Սամի բէյը, բռնադատուած էր, ստորագրուած սպանալիքի և ճնշման տակ, և թէ այդ գաշնադիրը գեո փախերացուած չէ: Մարտ 1ին խորճրգածողովրդ լսեց Թուրքերու պատասխանը. Թուրքերը շատ լաւ կ'օգտագործէին և որպէսզի ներկայացուցիչներու տրամագրութիւնները և նորէն կը պնդէին իրենց սկզբնական

պահանջներուն վրայ: Լորտ Քրրոյընը իր պատասխանի մէջ կրկին անպամ շեշտեց, որ Գաշնակիցները ոչ մէկ արամագրութիւն ունին հրամարելու իրենց սրտումէն՝ Միացեալ և Անկախ Հայաստան ստեղծելու մասին:

Լաւի Լաքը բոլոր շահագրգիռուած կողմերը, Մարտ 12ին խորճրգածողովրդ առաջարկի ձևով յայտնեց Յոյներուն և Թուրքերուն իր սրտումը՝ բողբոջած 10 կէտերէ: Ան յայտնեց միևնոյն ատեն, թէ իր առաջարկները կը կողմեն անրաժանելի ամբողջութիւն մը, որ պէտք է կամ ամբողջապէս բնդունիլ կամ մերժել: Այդ առաջարկները կը պարունակէին կարգ մը զիջումներ Թուրքերուն:

Հայաստանի մասին կը խօսէր Զրոյ կէտը, որ խմբագրուած էր այսպէս.

«Գ. Հայաստան.— Ինչ կը վերաբերի Հայաստանին, ներկայ պարտաւորութիւնները կրնան յարմարեցուիլ, պայմանով, որ Թուրքիան նախնայ թուրքահայերու իրաւունքները Ազգային Օճախի մը համար Ասիական Թուրքիոյ արեւելեան սահմաններու մէջ եւ համաձայնի բնդունիլ այն յանձնաժողովի որոշումը, որ կը նշանակուի Ազգերու Լիկայի Խորհուրդէն՝ նպատակ ունենալով տեղւոյն վրայ ուսումնասիրել այն հոգաւմասերու խնդիրը. որոնք արդարացի պիտի բլլար այդ նպատակի համար փոխանցել Հայաստանին»:

Ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը, փոխանակ «ազատ եւ անկախ պետութիւն» բառերու, սրտնք կ'իրատուած են Սևերի գաշնադրի 88րդ յօդուածի մէջ, հրապարակ կու գար այժմ անորոշ խօսք մը foyer (օճախ): Ի՞նչ էր օճախը, և ուրիշ՞ առաջ եկաւ:

Կ'ըսուի, թէ այդ դարձուածքը առաջարկուած է եղեր ամերիկեան միախնարներու կողմէ ի դիմաց Մանկամերիի, որ այդ ժամանակ նոյնպէս կը գտնուէր Լոնտոն: Օճախը կը նկատուէր իրաւախոհութեան միջոց մը Թուրքիոյ հովանաւորութեան տակ Հայերու համար ինքնավարութիւն մը ստեղծելով: Այդ, հարկաւ, խաչոր զիջում մըն էր Թուրքերուն:

1921 թ. Սեպտեմբեր 21ին Ազգերու Լիկան միաձայնութեամբ լսեցարեց, որ ինքը կը գտնէ, թէ այդ օճախը պէտք է միանգամայն անկախ բլլայ Թուրքիայէն: Իսկ Լոյսանի մէջ 1923 թ. Յունուար 6ին հայկական ինդիլիթով զբաղող յանձնախումբի նախագահ Մանթանա արաւայատուեցաւ այն մտքով, թէ այդ օճախը Թրքական հողամաս է որուն վրայ կրնան Հայերը հաւաքուիլ, որպէսզի այնտեղ ազատ

կերպով մշակեն ու գործադրեն «իրենց լեզուն, աւանդական սովորութիւնները եւ քաղաքակրթութիւնը»:

Ատանաբայ վերսիշեայ առաջարկները՝ Թուրքերն ու Յոյները պէտք է ներկայացնէին իրենց խորհրդարաններուն ի քննութիւն: Յոյները աւելի քիչ էին հակուած համաձայնելու Գաշնակիցներու առաջարկներուն, որոնց մէջ իրենց վերաբերող կարեւորագոյն կէտերը աւելի կ'ուժեղացնէին Թուրքերու սահմանները եւ ազդեցութիւնը Եգիպտոսի եւ Պալատներու մէջ: Անոնք կը կարծէին, թէ իրենք «եղիւ շարքուսն մէջ դուրս կը բշու Թուրքերը»՝ ղէպի էնկիւրի:

Տեսնելով իրերու ալայիսի վիճակը՝ հայ պատուիրակները, հարկաւ մեծ յօգմունքի մէջ էին: Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը Օճախի գաղափարին վերաբերուեցաւ թշնամաբար՝ գտնելով, որ ինքը, ինչպէս եւ բոլոր Հայերը, պարտաւոր է շարունակել պաշտպանել Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի գաղափարը: Իսկ Ազգային պատուիրակութիւնը կը հաշտուէր Օճախի գաղափարին հետ:

Մարտ 12ին իր առաջարկները Յունաստանի եւ Թուրքիոյ բնույթէ կաթ Լոնտանի խորհրդածոյսի վերջացուց իր գրադմունքները: Մարտ 13ին եւ վերադարձայ Փարիզ: Երկու օր յետոյ վերադարձան նաև հայկական միւս պատուիրակները:

Մինչև Լոնտանի խորհրդածոյսի վերջանալը, այսինքն՝ Մարտ 9ը, Փրանսական արտաքին գործերու նախարար Պրիանը եւ Թուրքիոյ արտաքին գործախարհ երկիր Սամի բէյը ստորագրեցին անջատ համաձայնութիւն մը, որով Ֆրանսացիք կը կրճատէին իրենց ազդեցութեան շրջանը Սուրիոյ մէջ յօգուտ Թուրքիոյ եւ ատոր փոխարէն կը ստանային շարք մը արտօնութիւններ՝ այլ եւ այլ մենաշնորհներ ձեռք բերելու համար Կիլիկիոյ, Տիարպեփիլի եւ Սերաստիոյ մէջ: Հետագային, այսինքն՝ 1921 թ. Յունիս 11ին Պրիանը բացատրեց այդ համաձայնութեան գրգռող տեսակետները: Սակայն նրան համաձայնութեան մը փոխան իսկ կը կանխորոշէր արդէն Փրանսական քաղաքականութեան ուղղութիւնը յօգուտ Թուրքիոյ: Եւ քանի որ այդ քաղաքականութիւնը կ'երթար Թուրքիոյ հետ բարեկամանալու ուղղութեամբ, — ատով իսկ ուղղուած էր հայկական շահերու դէմ: Լոնտանի համաձայնութեան շուտով հետեւեցաւ Ֆրանսիոյ Պուլոնի ուղեւորութիւնը ղէպի Թուրքիա, որ վերջացաւ Անգորայի ծանօթ գաշնադրով:

Մարտ 12ին Իտալիոյ արտաքին գործոց նախարար Կոմս Սֆորցա նոյնպէս ստորագրեց անջատ համաձայնութիւն մը Բեքիւր Սամի

բէյի հետ, որով Իտալիան կը պարտաւորուէր վերջնական հաշտութիւն կնքելու միջոցին պաշտպանել Թուրքերու բոլոր պահանջները. այդ արդէն ուղղակի դաւաճանութիւն էր Հայաստանի վերաբերմամբ:

Մարտ 16ին, Անգլիան ստորագրեց համաձայնութիւն մը Սովետներու հետ, որով վերջինները կը պարտաւորուէին հրաժարիլ պրոպագանդէ անդլիական գաղութներու մէջ, իսկ անդլիական կառավարութիւնը կը պարտաւորուէր չպաշտպանել այն նորակազմ պետավարութիւնը կը պարտաւորուէր չպաշտպանել այն նորակազմ պետութիւնները, որոնք կազմուած էին նախկին Ռուսաց Կայսրութեան երկիրներէն: Այդ առաջին հարուածն էր Հայաստանին, որովհետև Անգլիան արդէն կը պարտաւորուէր չօգնել Հայերուն՝ իրենց անկախութիւնը վերականգնելու պայքարին մէջ:

Լոնտանի խորհրդածոյսի հետ, ինչպէս բսինք, միաժամանակ Մոսկուայի մէջ տեղի ունէր խորհրդածոյս մը Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ միջև: Բանակցութիւնները յանգեցան ուսու-թրքական գաշնադրին, որ կնքուեցաւ 1921 թ. Մարտ 16ին, այսինքն՝ ճիշդ միևնույն օրը, երբ ստորագրուեցաւ անդլիական համաձայնութիւնը:

Մոսկուայի գաշնադրով Կարսի նահանգը եւ Սուրմալուի գաւառը կ'անցնէին Թուրքիոյ, Նախիջևանի գաւառը կը գրուէր Ատրպէյջանի հովանաւորութեան տակ, իսկ Բաթումը կը «զիջուէր» Վրաստանին որոշ ինքնավարութեան իրաւունքով: Մոսկուան իր կողմէ կը պարտաւորուէր «բայիւր առնել», որպէսզի անդրկովկասեան հանրապետութիւնները (Վրաստանը, Հայաստանը եւ Ատրպէյջանը) ընդունին եւ հաստատեն այդ պայմանները: Այդ ալ շուտով կատարուեցաւ Կարսի գաշնադրի ստորագրութեամբ 21 Հոկտեմբեր 1921 թ. Խորհրդային Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջև: Այդ երկու գաշնադրերու զօրութեամբ Հայաստանը կը զրկուէր Կարսէն, Արտահանէն, Սուրմալուէն, Նախիջևանէն եւ ան կը մնար մօտ 29,000 քառ. վերստ սահմաններու մէջ, որոնք կը կազմէին այսօր անոր ամբողջ տարածութիւնը:

Այսպիսի գաշնադրերով կաշկանդուած Եւրոպական պետութիւնները սկիզբները փոքր ինչ քաշուելով եւ անորոշ կերպով կը պատասխանէին հայկական ներկայացուցիչներուն Հայաստանի սահմաններու վիճակի մասին, բայց յետոյ սկսան աւելի եւ աւելի պարզ արտայայտուիլ՝ բսելով, թէ ստեղծուած պայմաններուն մէջ անկարելի է լրջօրէն մտածել Եւրոպայի կողմէ իր վրայ վերցուցած պարտաւորութիւններու կատարման մասին:

Բեֆիր Սամի բէյի հետ, Լոնտոնէն դէպի Էնկլիբի անցնելու միջոցին, ևս տեսակցութիւն մը ունեցայ Փարիզի մէջ: Տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ Մարտ 23ին 1921 թ., ընդհանուր ծանօթի մը՝ հիւսիսային Կովկասի ակումուսը գործիչի մը բնակարանին մէջ: Մեր տեսակցութեան ընթացքին Բեֆիր Սամի բէյը շեշտեց, թէ միայն կովկասեան հանրապետութիւններու սերտ միութիւնը կրնար ազատ հովել այդ հանրապետութիւններու և մասնաւորապէս Հայաստանի յաջողութիւնը: Բեֆիր Սամի բէյ ըսաւ նաև, թէ միայն Հայաստանին թուրքեան պիտի չզիջէ Երբեք ո՛չ Կարսը, ո՛չ Սուրմալուն, ո՛ր մնաց թրքական վերսլէթները, որովհետև այդ պիտի նշանակէր զիջիլ Ռուսաստանին, որս կազմին մէջ այժմ կը մտնէ Հայաստանը: «Բայց, — աւելցուց ան, — եթէ ստեղծուի կովկասեան հանրապետութիւններու դաշնակցութիւն մը, որ կարենայ ուժեղ մարմին դառնալ, թուրքեան կրնայ անոր ուժ տալ, թէկուզ աննշան հոգային զիջումներով»:

Բեֆիր Սամի բէյ, թուրքիա վերադառնալէ յետոյ, Երբ զեկուցեց Էնկլիբի կառավարութեան և Ազգային ժողովին Ֆրանսայի և Իտալիոյ հետ կնքուելիք դաշնագրերու նախագծերը և Լոնտոնի խորհրդածոցովի կողմէ ատաջարկուած կէտերը, սկսաւ պարզուիլ, որ թուրքերը զեռ անրաւարար կը նկատէին Երոսպական պետութիւններու կողմէ կցած զիջումները: Թուրքերը յսեցին նոյնպէս Իւսուֆ Քեմալի զեկուցումը և ծանօթացան ուս-թրքական դաշնագրի պայմաններուն և անոնց զիրքը աւելի ևս ուժեղացաւ: Խորհրդային Ռուսաստանի օգնութիւնը թեւաւորեց թուրքերը: Ազգային Մեծ ժողովը չվաւերացուց Լոնտոնի համաձայնութիւններէն և ոչ մէկը ու չընդունեց Լոնտոնի ատաջարկները:

Յունական խորհրդարանն ալ հասանութիւն շատաւ Լոնտոնի ատաջարկներուն:

Այդ պայմաններու մէջ փաստօրէն Լոնտոնի խորհրդածոցովի ատաջարկները կը կրսնցնէին իրենց նշանակութիւնը, և խնդիր կը մնար նորէն բաց: Բայց Յոյները՝ մերժելով Լոնտոնի մէջ առաջարկուած պայմանները, բնականաբար, պէտք է խնդրի յուժումը փնտռէին զինուորական ուժի միջոցով: Եւ անոնք սկսան յարձակուողական մը ու, Մարտի ընթացքին ունեցած իրենց թեթև յաջողութենէն ետք, ստիպուեցան նահանջել: Յուլիս 10ին անոնք սկսան նոր յարձակուողական մը, բայց Օդոստոսի վերջերուն թուրքերը կանգնե-

ցուցին այդ յարձակուողականն ալ Սաքարիա գետի մօտ: Ֆրանսա ատաջարկեց իր միջնորդութիւնը կուսող կողմերուն և չընդունուեցաւ: Պատերազմը կը շարունակուէր, բայց կողմերը ժամանակաւորապէս կանց ատին իրենց զիրքերուն մէջ:

Այսպէսով թուրքիոյ հետ խաղաղութիւն կնքելու հարցը յետաձգուեցաւ մինչև յոյն-թրքական պատերազմի արդիւնքի պարզութիւնը: Ասոր հետ միասին, բնականաբար, կը յետաձգուէր նաև հայկական խնդրի դարգացման ընթացքը:

Անկախ Հայաստանի կառավարութեան գոյութիւնը, որը նոյնիակ բուշուիկներու Երեւան մտնելէն յետոյ ալ, անցաւ սկիզբը Զանգելուր, ապա՝ Պարսկաստան, մեծ չափով կը բարձրացնէր Հայաստանի վարկը: Եւ անդիտական ու Ֆրանսական կառավարութիւնները մեծ ու չաղրութեամբ կը հետևէին Հայերու պայքարին իրենց անկախութեան համար: Երբ անկախ Հայաստանի վերջին ջանքերը խորտակուեցան Եւ Զանգելուրի մէջ, ու իշխանութիւնը անցաւ բուշուիկներուն ձեռքը, Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը Երոսպական պետութիւններու աչքին դարձաւ անկախ Հայաստանի միակ բերանը: Երբև այդպիսին՝ Պատուիրակութիւնը 1921 թ. Յունիս 10ին ստորագրեց «յայտարարութիւն» մը, Վրաստանի, Ատրպէյջանի և Հիւսիսային Կովկասի Երոսպական ներկայացուցիչներուն հետ միասին, որով կը յայտարարուէր, որ չորս կովկասեան հանրապետութիւններու ներկայացուցիչները անհրաժեշտ կը գրանեն իրարու հետ սերտ միութիւն՝ թէ՛ անտեսական և թէ՛ քաղաքական գետնի վրայ: Վէճերը պէտք է յուժուին իրաւարարութեամբ: Մաքսային սահմանադէրը պէտք է վերացուին: Պէտք է կնքուի զինուորական պաշտպանողական դաշնագիր մը և սահմանուի ընդհանուր արտաքին քաղաքականութիւն: Առանձին՝ Երգ յօդուածով դաշնակցող կողմերը կը պարտաւորուին ամէն կերպ նպաստել Հայաստանի սահմաններու որոշման «թուրքիոյ երկրամասերու մէջ», որը կը նշանակէր կովկասեան մեր հարեւաններու մասնակցութիւնը Անկախ և Միացեալ Հայաստանի պահանջներու պաշտպանութեան: Ուրիշ յօդուածով մը կը յայտարարուէր, իրբև պահանջ, որ Կարմիր զորքերը գատարկեն անկախ կովկասեան հանրապետութիւններու հոգամասերը: Ամբողջ յայտարարութիւնը բաղկացած էր 10 կէտերէ: Անոր յայտարարութեան հրատարակութիւնը կը հետապնդէր քանի մը նպատակներ:

Նախ և առաջ՝ կովկասեան հանրապետութիւններու ներկայացուցիչները, աչքի առնել ունենալով փոխադարձ վէճերու և ընդ-

Հարամներու անցեալ սխալները, ցոյց կու տային, թէ արդէն կը
զխառակցին սերտ համերաշխութեան անհրաժեշտութիւնը: Երկրորդ՝
Եւրոպայի աշփին Կովկասը կը ներկայանար իրբև անտեսական ամ-
բողջութիւն մը: Կովկասի բնական հարստութիւնները՝ նաթր Բա-
բուի, մանկանկիր Վրաստանի, բամպակը Հայաստանի, բոլորն ալ
կանցնէին Բաթումի նուաճանդիտի վրայով: Թրանսկասպին առե-
տուրը Պարսկաստանի վրայով, Թիֆլիս-Երևան-Ջուրջա գծով: Բա-
բուի նաթր կը յուսարկը ամբողջ Կովկասը: Մէկ խօսքով, Կով-
կասի հանրապետութիւնները բազմազան թելերով կը ձուլուէին տըն-
տեսական բնդհանուր ցանցի մը մէջ:

Հիւսիսէն եւ հարաւէն արտաքին նորանոր յարձակման սպառ-
նայիքի տեսակէտէն նայնդէս միութիւնը սրտէ կրաշխիքներ կու տար
ապահովութեան եւ համերաշխութեան համար:

Յայտարարի հրատարակութիւնը առաջ բերաւ մամուլի մէջ
տարբեր վերաբերմունք: Բուլշևիկները նկատեցին դայն իրբև հա-
կախորհրդային ճակատի մը կազմութիւն՝ սոցիալաժ իրենց գէմ:
Ռամկափարները, սրտնք հաշտուած էին արդէն Կովկասի մէջ հաս-
տատուած խորհրդային իշխանութեան փաստին հետ, վերաբերուե-
ցան կատակածանքով եւ նայնիակ թշնամանքով: Դաշնակցութիւնը
միայն համակրանքով բնդսնեց, իրբև կովկասեան ազգերու համե-
րաշխութեան մէկ արտայայտութիւն:

Այսպէսով՝ 1921 թ. վերջերան արդէն պարզ կերպով աշփի
կ'իշնար ամուր եւ կայուն ուս-թրքական համաձայնութիւնը, որ
ձեւակերպուած էր 1921 թ. Մարտ 16ի գաշնագրով: Ան կը շարու-
նակուի մինչև այսօր, սրքան ալ սր անրնական երևի պատմական
տեսակէտէն: Այլ համաձայնութիւնը խոշոր շափով արդելք եղաւ եւ
կը շարունակէ արդելք բլլայ Հայկական պետութեան զարգացման:
Թուրքերը ոչ միայն զբաւեցին Հայաստանի հոգամասերը խորհրդ-
գային կառավարութեան հաւանութեամբ, այլ եւ խոշրնդոտ կը հան-
դիանան անոր անտեսական զարգացման՝ զժուարացնելով, օրինակ,
Հայաստանի սոսցման զարժը, արդիւլելով Արաքսէն ջուր վերցնելը
եւայն:

Թուրքիա կը համարձակի անդիջող բլլայ Եւրոպայի առջև՝
յեւսելով խորհրդային օգնութեան վրայ:

Ժ. Ը. Գ. Լ. Ո. Ի. Ե.

Է. Ն. Կ. Ի. Ի. Ի. Ի. Գ. Ա. Շ. Ն. Ա. Գ. Ի. Բ. Բ.
(20 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1921)

Փ. Ա. Բ. Ի. Զ. Ի. Խ. Ո. Բ. Հ. Բ. Գ. Ա. Ժ. Ո. Գ. Ո. Գ. Բ.
(ՍԵՄՏ 1922 Թ.)

Ե. Ի. Յ. Ո. Յ. Ն. Ե. Բ. Ո. Ի. Խ. Ո. Բ. Տ. Ա. Կ. Ո. Ի. Ս. Բ.
(25 ՕԳՈՍՏՈՍ 9 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1922 Թ.)

Հայկական պահանջները կը բարդանային այն նոր զրութեամբ,
որ առաջ եկաւ Լոնտոնի խորհրդածոպովի հետեւանքով «Հայ Ազգա-
յին Օնախ»ի ծրարքին պատճառով: Անկարելի կը թուէր բոլորովին
անտես առնել այլ ծրարքը. կարելի չէր նայնդէս հրամարիլ Միաց-
եալ եւ Անկախ Հայաստանէն: Առաջ եկաւ երկուութիւն:

Հ. Հ. Պատուիրակութեան անդամները խնամքով կը պահպա-
նէին Ազատ, Անկախ ու Միացեալ Հայաստանի պահանջքին անձե-
օրնմխելութիւնը, բայց զօրժնականին մէջ անտնք եւս կը հանդի-
պէին զժուարութիւններու: Դժուարութիւնը հետեւեալին էր. Ազատ,
Անկախ ու Միացեալ Հայաստանի պահանջքը ներկայ զոյսովիճակի
մէջ ուրիշ բան չէր եւրոպական պետութեան աշփին, բայց էթէ Խոր-
հրդային Միութեան մէկ անդամին սահմաններուն բնդարձակման
պահանջքը: Եւ երբ մենք՝ պաշտպանելով Միացեալ Հայաստանի
սկզբունքը բուտն կերպով կը պնդէինք մեր պահանջքին վրայ՝ մեզ
հարց կու տային. «Ուրեմն, դուք կ'ուզէք, որ Խորհրդային Հայաստ-

տանք բնդարձակուի. այսինքն՝ որ նոր հողամասեր անցնին բալշե-
ւիկներու իշխանութեան տակ»:

Մենք գէժ էինք բոլշևիկեան իշխանութեան, բայց կը պաշտ-
պանէինք ՊորՏրոպային Հայաստանի սահմաններուն ընդարձակումը:
Կը սակցուէր հակասական գրութիւն մը. սրմէ երեք հնարատր ելք
կար. կամ ընդարձակում Հայաստանը, — մինչև անոր վարչաձևի
փոփոխութիւնը՝ պէտք է կատարուէր բոլշևիկներու ձեռքով, կամ
կցուող հոգամասերը (օրինակ, Կարսի նահանգը, կամ թրքահայկա-
կան վերալիկներու մասերը) պէտք է կատարուէին առանձին իշ-
խանութեամբ, որ դանուէր Ազգերու Լիկայի կամ որեւէ պետութեան
հակոտնելուն տակ եւ կամ, վերջոպէս այլ հողամասերու վրայ
պէտք է անոր թրքական իշխանութիւնը անուանապէս:

Բայց թուրքիա հակասակ էր այլ ծրագիրէն որեւէ մէկուն,
ամենալճակեան կերպով: Իսկ Դաշակիցիները ամէն գնով հաշտու-
թիւն կ'ուզէին թուրքիոյ հետ: Մասնատրապէս Ֆրանսան կ'ուզէր
որ առաջ արտա ձեռքեր անենայ Գերմանիոյ հետ իր հաշիւները կա-
րենայ մտքերու համար: Անկէ ծագեցաւ պատգամատր Ֆրանքլին
Պույսնը թուրքիա սպարկելու ծրագիրը: Ան գնաց թուրքիա 1921
թ. աշնան: Ուղևորութենէն առաջ եւ տեսայ զինքը Փարիզի մէջ,
ինչպէս եւ անոր սպիկցող Լույսորտը, Ֆրանսայի հիւպատոսը:
Ֆրանքլին Պույսնը խոստացաւ իր բնակութիւններու միջոցին աշ-
քի առջև ունենայ նաեւ Հայերու շահերը: Բայց ան բաւ, թէ Հայե-
րու շահերը պաշտպանելու համար պէտք է հաշտուի թուրքերուն
հետ, անոնց վստահութիւնը ձեռք բերել: Նոյն ժամանակ ան խըն-
դրեց յանձնարարել զինքը Կիլիկիոյ հայ ժողովուրդին եւ յանձնա-
րարական նամակ մը տայ Կիլիկիոյ կաթողիկոսին: Ես չկատարեցի
անոր խնդիրքներէն որեւէ մէկը՝ զիտնալով, որ ան անուղղելի թրք-
քասէր մըն է: Եւ սրտապէս կ'երեւար, որ ան կ'երթայ արդէն ամէն
գնով համաձայնութեան գալու թուրքերուն հետ: Թուրքերը, ինչ-
պէս միշտ, այլ գիտէին եւ այլ պատճառով ա'լ աւելի պահանջկոտ
էին:

Ֆրանսական կառավարութիւնը սկիզբէն կ'ըսէր, թէ Ֆ. Պու-
յսնի ուղևորութիւնը պաշտօնական բնոյթ չունի, եւ ան կ'երթայ իր
անձնական նախաձեռնութեամբ: Բայց այլ ճիշդ չէր, ինչպէս ցոյց
տուաւ անոր հետագայ գործերակերպը, որ վերջացաւ Կիլիկիոյ հա-
մաձայնութեան ստորագրութեամբ: Այլ համաձայնութեան հետե-
ւանքով էր, որ պարպուեցաւ Կիլիկիան եւ աւելի քան 150,000 Հա-

յեր հարկադրուեցան փախչիլ գէտի Սուրիա եւ Յունաստան: Կն-
կիւրբի համաձայնութիւնը վերին աստիճանի սղբալի հեռեանքներ
ունեցաւ հայկական շահերու համար ամէն տեսակէտով:

Լանտոնի առաջարկներու համեմատութեամբ Կիլիկիոյ համա-
ձայնութիւնը նոր քայլ մըն էր ի նպատ թուրքիոյ: Լանտոնի համա-
ձայնութեամբ՝ ազգարնակութիւնը զինաթափ պէտք է ըլլար եւ
թուրք ստիկանութիւնը պէտք է անենար Ֆրանսոցի սպաներ: Կն-
կիւրբի համաձայնութիւնը այլ պահանջք չէր գնէր: Նոյնիսկ քրիս-
տանեաներու շահերու պաշտպանութիւնը կը վերնար, եւ թուրքիան
կը գրուէր հաւասար հոգի վրայ եւրոպական պետութիւններու հետ՝
փոքրամասնութեան իրաւանց պաշտպանութեան հարցին մէջ:

Կիլիկիոյ համաձայնութեան հրատարակութիւնը Կիլիկիոյ
քրիստանեայ ազգարնակութեան մէջ առաջ բերաւ աննկարողելի
յուզում եւ խուճուոյ: Ոչ մէկ հաւաստիացում թուրք կառավարու-
թեան կողմէ, ո'չ մէկ յայտարարութիւն Համիա բէյի եւ Մուհեա-
տին փաշայի կողմէ կրցան հանդատացնել ժողովուրդը, որ շատ բաւ
զիտէր թրքական հաւատարացումներուն արժէքը եւ մաղաչափ ան-
գամ չէր հաւատար անոնց: Ասկէ դատ, կը մտանար ձմեռը եւ որեւէ
տեղափոխութիւն, եթէ այլ կամենային ձեռնարկել Կիլիկիոյ Հայե-
րը, պիտի հանդիպէին անպին դժուարութիւններու:

Կիլիկիայէն մեր ստացած հեռագիրները կ'աղերսէին յետաձը-
ղել Կիլիկիոյ պարպումը մինչև դարուն, եւ շ. շ. Պատուիրակու-
թիւնը ինչպէս եւ Ազգ. Պատուիրակութիւնը զիմեցին Ֆրանսական
կառավարութեան, ձերակոյտի ու խորհրդարանի սպիկցիկ շրջա-
նակներուն սրպէսպի պարպումը յետաձգուի դոնէ մինչև դարուն:
Յատուկ պատգամատրութիւն մը՝ բաղկացած Ազգ. Պատուիրակու-
թեան եւ շ. շ. Պատուիրակութեան անգամներէն, ի գիմաց Մ. Պա-
պաճանեանի, Ա. Չուպանեանի եւ իմ, ներկայացաւ եւ բացատրու-
թիւններ տուաւ Ֆրանսական Մերակոյտի արտաքին գործերու յանձ-
նաժողովին: Մենք բացատրեցինք բոլոր պատճառները, որոնց հի-
ման վրայ կը խնդրէինք յետաձգել, եթէ անկարելի է վերացնել, Կի-
լիկիոյ պարպումը: Մեր պատճառարանութիւնները յետեցին ամենայն
ուշադրութեամբ: Մերակոյտականներէն մէկ քանինները, ինչպէս Դե-
շանել (Հանրապետութեան նախկին նախագահ), Վիկտոր Բերար եւ
ուրիշներ, բազմաթիւ լրացուցիչ հարցեր տուին: Յետոյ մենք զիմե-
ցինք սպիկցիկ պատգամատրներուն, բնկերվարական կուսակցու-
թեան բիւրոյի անգամներուն, Բլիմին, Ռոնտակիին, Փոյ Ֆորին,
Մութէին: Դիմեցինք նոյնպէս եւ Ֆրանսական կառավարութեան:

Այդ բոլոր զիմումներու հետևանքն եղաւ այն, որ Ֆրանսա- կան կառավարութիւնը նախ չառ մեծ ուշադրութեամբ կը հսկէր պարբերմին և երկրորդ՝ հայ փոխառականներուն թոյլտուութիւն ստաւ Կիլիկիոյէն Սուրիա մասնելու: Բայց պարբերմի կարգադրու- թիւնը չփոխուեցաւ:

Ֆրանսական զօրքերու Կիլիկիոյէն հետանալու հետ միաժա- մանակ հեռացաւ և հայ սպորտակութիւնը: Գացին մօտ 120,000 Հայեր: Կիլիկիան դատարկուեցաւ Հայերէ: Չանտարան բարենպաստակ րնկերութիւններ (Ներ Իստ Բիլիֆ, դանիական, գերմանական, Հայ Բարեկարծական րնկերութիւնները և այլն) օգնութեան ձեռք մեկնե- ցին անոր այլ ծանր օրերուն:

Նոյն մտայնութիւնը կը տեսնենք և յաջորդ՝ Փարիզի խոր- Տրրգածոցովին մէջ, որ գումարուեցաւ 1922 թ. Մարտին, նախանե- րու փոխանակութենէ մը յետոյ, և որուն կը մասնակցէին Ֆրան- սայի կողմէ՝ արտաքին գործերու նախարար Փուանթարէ, Անգլիոյ կողմէ՝ արտաքին գործոց նախարար Լորա Քրրոյրն և Իտալիոյ կող- մէ՝ արտաքին գործոց նախարար Շանցեր: Այդ խորհրդածոցովին Հայերը չէին հրաւիրուած:

Մարտ 22ին երեք նախարարները առաջարկեցին Յոյներուն և թուրքերուն զինադադար կնքել, իսկ Մարտ 26ին ներկայացուցին երկու կողմերուն խաղաղութեան առաջարկներ, որոնք կը պարու- նակէին նոր զիմումներ թուրքերուն: Չիմումները թիւով չորս էին և չափազանց կարեւոր: Նախ, Պոլիսը անպայման կը վերադարձը- լէր թուրքերուն, այն ինչ առաջ կը համարուէր ապահովութիւն՝ թուրքիոյ կողմէ խաղաղութեան պայմաններու կատարման: Երկ- րորդ՝ թուրքերուն կը վերադարձուէր Արևելեան Թրակիոյ մէկ մա- սը: Երրորդ՝ կը խոստացուէր թուրքերուն վերադարձնել Միջերկրա- կանի և Սև ծովու մէջ գանուոց բոլորը հողերը մինչև Անգլիոյ- կասի, Պարսկաստանի և Միջագետքի սահմանները: Չորրորդ՝ Լոն- տոնի մէջ 1921 թ. Մարտին Հայերուն խոստացուած «Հայ Ազգային Օճախը» «Թուրքիոյ արևելեան սահմաններուն մէջ» կը դառնար յայտնի չէ թէ ո՞ւր տեղաւորուած «Օճախ»:

Վերջին կէտի առթիւ պէտք է բնել, թէ Անգլիոյ տեսակէտով «Օճախը» պէտք է բոլոր Կիլիկիոյ մէջ, իսկ Ֆրանսայի տեսակէտով՝ արևելեան վերայէթներու մէջ: Հայերու վերաբերեալ կէտը խմբա-

գրուած կը հետևեալ կերպով. «Հայերու դրուրիւնը պէտք է յա- տուկ ուշադրութեան առնել թէ՛ այն պարսաւորութիւններու պատ- ևառով, որ դաշնակից պետութիւնները ստանձնած էին պատերազմի րնրացիին, ե՛ւ այդ ժողովուրդի կրած սարսափելի տանջանքներու պատճառով: Հետևաբար, բացի այն հավանաւորութենէն, որ կը տրուի փոքրամասնութիւններուն վերեւ յիշուած տրամադրութիւննե- րու գորութեամբ կը պահանջուի Ազգերու Լիկայի օգնութիւնը, որ- պէտքի բաւարարութիւն տրուի Հայերու աւանդական տեղանքներուն Ազգային Օնախ մը ստեղծելու համար»:

1922 թ. այս որոշումը համեմատելով Սուրի գաշնադրի (1920 թ.) որոշման և 1921 թ. Լոնտոնի մէջ ընդունուած բանաձեւին հետ, մենք կը տեսնենք Հայերու և Հայաստանին վերաբերեալ պայման- ներու ձեւակերպութեան աստիճանական անկումը: Միակ, թերեւս, գրական կէտը Փարիզի խորհրդածոցովին Ազգերու Լիկային ուղղը- ւած հրուէրն կը միջամտելու Հայկական Հարցին: Իսկ ինչ կը վե- րաբերի մեծ պետութիւններուն, անոնք տկներու կերպով կը խոս- տովանէին իրենց անպարտութիւնը:

Իսկ ի՞նչ բաւ և ի՞նչ բրաւ Ազգերու Լիկան: Այդ մարմնի մէջ մենք ունէինք ամուր համակրութիւններ ու կապեր: Եւ հէնց Ազ- գերու Լիկայի ներկայացուցիչներն ալ, կարծես, կ'ուզէին ցոյց տալ, որ բացի կառավարութեան հրահանգներէն իրենք ազաւ հնարաւոր- ութիւն ունին ամենաբարձր քաղաքական խնդիրներու քննութեան և լուծման միջոցին մացնել և պաշտպանել իրենց սեփական, աւելի շուտ մարդասիրական սկզբունքները:

Ազգերու Լիկայի երկրորդ ընդհանուր ժողովը գրաւեցաւ երեք խնդիրներով, որոնք կը վերաբերէին Հայաստանին և Հայերուն: Ան- արդէն զիտէր 1921 թ. Մարտի Լոնտոնի խորհրդածոցովի և այն- տեղ տրուած Ազգ. Օճախի գաղափարի մասին: Այս հանգամանքը ազդեց նաեւ անոր ընդունած որոշման վրայ: Որոշում տրուեցաւ հե- տևեալ երեք խնդիրներու մասին.

1) Ազգային Օճախ.

2) Քուրբիայ Տարեմներու մէջ գանուող հայ կանանց և Երեսօններու գիծակը, և:

3) Մարք Շալաւաթի մէջ:

Առաջին խնդրի վերաբերմամբ՝ յսկա՞յ Շալաւաթ բարեկամ Սեպիւնացի յարա Բարեբա Սեպիւն առաջարկը և ճառը՝ Ազգ. Լիկայի ընդհանուր ժողովը 21 Սեպտեմբեր 1921 թ. ընդունեց հետևեալ բանաձևը.

«Ներսիս ունենալով.

Որ առաջին Բնիկանուր Ժողովը. 1920 թ. նոյեմբեր 18ին յանձնարարած էր Խորհուրդին՝ Հայաստանի ազգայն պահպանելու խնամքը.

Որ Խորհուրդը 1921 թ. փետրուար 25ին. զանկալ համերթն, որ դրա յիսնը Ժոբեր Ասիայ մէջ առաջիմ անհետրին կը դարձնէ որեւէ գործադուրիւն, պարտաւորութիւն դրած էր Բարաւդարութեան վերայ հետեւիլ ղէպներու ընթացին Հայաստանի մէջ. որպէսզի հետազային Խորհուրդին միջոց ապա նոր որոշումներ կայացնելու.

Որ այլ միջոցին Գերագոյն Խորհուրդը առաջարկած է Սեպի կաշնագրի վերաբնութեան ժամանակ տղի առջև ունենալ Շալաւաթ համար Ազգային Օնիս մը ստեղծելու գաղափարը.

Որ իխտ հասանականութիւն կար մտ ժամանակին Խաղաղութեան կաշնագիր մը կենկալ թուրքիայ և կաշնակից պետութիւններուն միջև. —

Համազումարը ստիպողարար կ'առաջարկէ Խորհուրդին պնդել Գերագոյն Խորհուրդի առջև, որ աներամէշտ է միջոցներ ձեռք առնել կենուելի՞ կաշնագրի մէջ Հայաստանի ազգայն պահպանելու համար, և: մասնաւորապէս ապա համար Շալաւաթ Ազգային Օնիս մը. յայտարարին անրոյս Օնիսնան տիրապետութենէն:

Կանանց և Երեսօններու խնդրի վերաբերմամբ որոշուեցաւ Հաստատել Պարտայ մէջ Սեպիւնացի ճառը, և յարապակեալ դուժար մը ապաւանտը Համար Տարեմներու և տուններու մէջ տանջուող կիներու ու Երեսօնները: Իսկ Հայաստանի սովեալներուն համար որոշուեցաւ շղակնութիւն յայտնել որպէսզի այն օգնութիւնը, որ կը հասցուի Խորհուրդային Ռուսաստանին, տարածուի նաև Հայաստանի, վրաստանի և Աստղէլանի վրայ:

Ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը, Ազգերու Լիկայի երկրորդ Ընդհանուր ժողովի բանաձևի մէջ գրուած էր պահանջ «քրքական տիրապետութեան բախումը անկախ» Օճախի մը մասին: Այս բանաձևը հազարապատկէս քայքայուած կտորներու թիւններուն:

Պէտք է յիշատակել որ Օճախի «անկախութեան» վերաբերմամբ Ֆրանսայի ներկայացուցիչ Լէոն Բուրժուան ձեռնպահութեան յայտարարութիւն բրտա: Սակայն, Ազգերու Լիկայի Ժ. Ընդհանուր ժողովի բանաձևը չունեցաւ գործնական արդիւնք: Չայն «նկատութիւն» միայն 1922 թ. Մարտին Փարիզի մէջ կայացած խորհրդածառովին մէջ: Այդ պատճառով 1922 թ. աշնան մենք նորէն զիմեցինք Ազգերու Լիկային՝ պահանջելով վերականգնել հայ ժողովուրդի իրաւունքները: Ազգերու Լիկան Գ. Ընդհանուր ժողովի մէջ, 1922 Սեպտեմբեր 22ի նիստին մէջ ընդունեց հետևեալ բանաձևը:

«Բնդհանուր ժողովը երախտագիտութեամբ ուշադրութեան կ'առնէ հարեւորդի որոշումները Հայաստանի վերաբերմամբ եւ ցանկութիւն կը յայտնէ, որ Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան բանակցութիւններու միջոցին անուշադիր չքողնուի նաեւ Հայերուն համար Ազգային Օնախ մը հաստատելու անհրաժեշտութիւնը: Բնդհանուր ժողովը կը հրախրէ հարեւորդը ձեռք առնել այն բոլոր միջոցները, զորս ան օգտակար կը համարէ այդ նպատակին համար»:

Ինչպէս կ'երևի բանաձևէն, «Օճախ»ի նոր ձևակերպումէն այս անգամ անհետացած է անոր սկզբնական յատկանիչը — կատարեալ անկախութիւնը թրքական տիրապետութենէն: Ազգերու Լիկայի այդ Յրդ նաաաչըմանէն յետոյ, 1922 Նոյեմբերին տեղի ունեցաւ Լօզանի խորհրդածառովին բացումը: Այսպէսով զաղաքականապէս Հայկական Հարցը վերածուեցաւ Ազգային Օճախի մը խնդրին:

Լ Օ Ջ Ա Ն Ի Խ Ո Ր Հ Ր Գ Ա Ժ Ո Ղ Ո Վ Ը

(ՆՈՅՆՄԲԵՐ 1922—24 ՅՈՒԼԻՍ 1923)

Երբ յայտնի եղաւ, որ Լօզանի խորհրդածոցովը վերջնականապէս պիտի մտնէ թուրքերու եւ Դաշնակիցներու միջեւ գոյութիւն ունեցող բոլոր միճակի խնդիրները եւ ի մասնաւորի Հայկական Հարցը, Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Ազգային պատուիրակութեանց ներկայացուցիչները անցան նախապատրաստական տենդագին աշխատանքներու :

Տակաւին խորհրդածոցովի բացումէն առաջ կատարուեցան հետեւեալ աշխատանքները.—

Նախ երկու պատուիրակութիւնները լիակատար համաձայնութեան եկան բոլոր այն խնդիրներուն վերաբերմամբ, որոնք կը կազմէին մեր պահանջներու բովանդակութիւնը : Երկրորդ՝ վերջին անգամ մին այլ ղեկավարներ կատարուեցան Դաշնակից պետութիւններուն՝ Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Իտալիոյ, Եսպանիոյ եւ Յունաստանի : Երրորդ՝ շարժման մէջ զրուեցան բոլոր այն ուժերը, որոնք համակրանքի խօսք ունէին հայ ժողովուրդի հանդէպ, եւ Ամերիկայի, Եւրոպայի ու Հնդկաստանի զանազան մասերէն անոնք իրենց ձայնը բարձրացուցին, Լօզանի խորհրդածոցովին վրայ բարոյապէս ազդե-

լու համար : Չորրորդ՝ դանուեցան միջնորդներ , թուրք պատուիրակներու մասին մարդկանց հետ բանակցութիւններ վարելու համար : Հինգերորդ՝ անգամ մը եւս զիմում եղաւ Արցախի Գաղանկացու թեման՝ յանձինս իր Սորհուրդի : Վեցերորդ՝ մեր բարեկամ բոլոր օտար կազմակերպութիւնները Լոյսն սպարկեցին իրենց ներկայացուցիչները հայ ժողովուրդի դատար պաշտպանելու համար : Եօթներորդ՝ մեր կողմէ զիմումներ եղան պաշտած մարմիններու , սպառնալից համար մեր Պատուիրակութեան մասնակցութիւնը Լոյսնի խորհրդով սրբազան , սրբէս լիտոյր անգամ :

Այս բոլոր նախապատրաստական աշխատանքները կը կատարուէին ստանձին ջանքով եւ սպեւորութեամբ :

Հ. Հ. Պատուիրակութեան կողմէ Լոյսն մեկնեցան Ա. Ահարոնեան եւ Այ. Ստախեան , իսկ Արցախին Պատուիրակութեան կողմէ՝ Գ. Նորատուհեան՝ ընդհանուր քարտուղար Լեւոն Բաշախանի սպեւորութեամբ : Հայկական Միացեալ Պատուիրակութեան նիստերուն կը մասնակցէին Արցախին Պատուիրակութեան կողմէ նաեւ Պ. Պ. Երամ եւ Կիւմիւշկերան , իսկ Հ. Հանրապետութեան Պատուիրակութեան կողմէ Պ. Գարօ Փաստրմաճեան եւ հայազէտ , միջազգային իրաւունքի ծանօթ մասնագէտ Ա. Մանուկչտամ :

Նախ քան Պատուիրակութեան Լոյսն մեկնելը , Անգլիոյ եւ Զրանսայի արտաքին գործոց նախարարներուն բրինք կարգ մը զիմումներ :

Հոկտեմբեր 31ին Լոյսն մէջ տեսակցութիւն ունեցայ արտաքին գործերու նախարար Լորտ Բրրդընի ներկայացուցիչ Վանդիտարտի եւ քարտուղար Օգրորնի հետ : Այդ երկու անձերը կը զեկազարէին արտաքին գործերու նախարարութեան Մերձսար Արեւելքի բաժինը , եւ յատկապէս , գրողած էին հայ եւ թրքական ինդիքներով :

Ես հիմնադրեցի մեր պահանջները մեր իրաւունքներով , մեր մասնակցութիւնով սպասեցաւ ինչ , եւ , ընդհանրապէս , այն ամէնով , ինչ որ ստեղծած էր Սեւրի գաղտնադրը : Ինձ պատասխանեցին , որ թուրքերու բռնած զիրքը լաւ նախապաշտակում չէ համարումարի յաջողութեան տեսակէտով եւ որ Գաղանկացիները այսօր զուրկ են իրական միջոցներէ թուրքերու վրայ ազդեցութիւն գործադրելու համար : Հասկցուցին , թէ ոչ ոք սպասեցաւ կ'ուզէ : Թէ թուրքերը լաւ բմբունով այս հանգամանքը՝ պիտի յամառին մինչեւ ծայրը : Թէ Գաղանկացիներու մէջ ալ այս ինդրի նկատմամբ չկայ միակամ ոգի եւ մինչեւ իսկ անոնցմէ ոմանք կ'օգնեն թուրքերուն գրամով եւ զէն-

քով : Թէ Հայերու պահանջները կենսական ինդիքներ չեն Գաղանկացիներու համար , սրտնք գրողած են աւելի Նեղուցներու հարցով եւ միայն Հայկական Հարցի համար Գաղանկացիները հազիւ թէ խղեն յարաբերութիւնները թուրքիւս հետ : Անգլիան , ըստ Օգրորնի , վրձսեր է բանեցնել թուրքերու նկատմամբ խիստ եւ վճարական լեզու , սակայն վստահ չէ ընտ Գաղանկացիներու օժանդակութեան վրայ :

Իմ այն հարցին , թէ թուրքիւս վրայ կարելի՞ է ազդել նաեւ անտեսական միջոցներով , Օգրորնը պատասխանեց , որ Ռուսերը անտեսակցա կ'օգնեն թուրքերուն եւ մեր անտեսական չըջափակը իր նպատակին չի կրնար ծառայել : Իսկ երբ եւ հրաւիրեցի անոր ուշադրութիւնը թուրքիւս մնացած Հայերու եւ Յայերու ծանր կացութեան վրայ , ան պատասխանեց . «Այո՛ , առիկա խայտառակուրիս է երազայի համար : Արձանագրեցէք բոլոր փաստերը , մենք կը ծանալանք ալ այդ բոլորի վրայ Լոյսնի խորհրդածողովին մէջ» :

Բաժնուելու ստեն եւ յիշեցուցի Օգրորնին Անգլիոյ բազմութիւն անգամներ բրած խոստումները հայ ժողովուրդին : Ան պատասխանեց . «Ի՞նչ բնեմ , մենք խոստացեր էինք Յայերուն Զմիւռնիա եւ Թրակիան , սակայն չկրցանք իրագործել մեր խոստումը» :

Միւս օր եւս հանդիպեցայ Վանդիտարտին : Լսելով իմ յայտարարութիւնները , ան ըստ . «Չեզ խարած չըլլալու համար բեմ , որ բէն մեր համակրանքը դէպի հայ ժողովուրդը մնացած է անխախտ , բայց պակաս է մեր միջոցները թուրքերուն վրայ ազդելու» : Եւ աստացի կերպով կրկնեց ասացին խոսակցիս բոլոր ըսածները : Իր կողմէ աւելցուց միայն , որ մենք կը սխալինք կարծելով , թէ թուրքիւս վրայ կարելի է ազդել անտեսական միջոցներով : Այսօր անոր կ'օժանդակէ Սորհուրդային Ռուսաստանը : Այն ժամանակ , երբ Ռուսերը անկարող բլլան շարունակելու իրենց օժանդակութիւնը , Անգլիան միջոցներ կը գտնէ թուրքերուն վրայ ազդելու համար : Իսկ այժմ անօգուտ է որեւէ փորձ այդ ուղղութեամբ :

Փարիզ վերադառնալէ ետք տեսնուեցայ ար Բարթեղոմէի հետ , որ այդ ժամանակ արտաքին գործերու նախարարութեան մէջ կը վարէր հայ-թրքական բաժինը : Ներկայացայ եւ Պերետտի ար լա Ռուկային՝ արտ . գործերու նախարարութեան արեւելեան բաժնի տեսուչին : Այցելութիւններուս նպատակն էր՝ ներկայացնել հայ ժողովուրդի պահանջները եւ խնդրել , որ պաշտպանեն այդ պահանջները Լոյսնի խորհրդով մէջ : Նոյնաման պահանջներ կողմ էին եւ Պ. Գ. Նորատուհեանի կողմէ :

Ընդհանուր առմամբ այստեղ եւս, ինչպէս եւ Լոնտոն, առին նոյն պատասխանները, թէ Թուրքերը արամադիր չեն ընդունելու որեւէ տասնարկ այդ ուղղութեամբ եւ որ առանց ուժի գործադրութեան հնարուոր չէ հասնիլ որեւէ արդիւնքի, իսկ ուժ բանեցնող չկայ. ժողովուրդները չեն ուզեր այլեւս պատերազմիլ:

Տեսնուեցայ եւ Փրանսական Խորհրդարանի անդամ Ֆրանքլէն Պուլյոնի հետ, որ վերջերս եղած էր Թուրքիա: Անոր կարծիքով նախ պէտք էր առանց այլեւայլի հաշտութիւն կնքել Թուրքերուն հետ եւ ապա միայն՝ ապահովելով անոնց բարեկամութիւնը՝ դնել պահանջներ ի նպաստ Հայերու:

Նման առաջարկներ, ծաղրական իմաստով, յաճախ կ'ըլլային մեզի:

Ձուտ քաղաքական դիմումներէ յետոյ, մենք չէինք մոռնար եւ մեր հայասէր բարեկամները, որոնք տարածուած էին Եւրոպայի գանազան կողմերը, Ամերիկա եւ մինչեւ իսկ Հնդկաստան:

Մեր քայլերու զրական հետեւանքը եղաւ այն, որ մեր բարեկամները յատուկ զրութիւններով դիմեցին Լոզանի խորհրդածոյսովին մեր իրաւունքները պաշտպանելու համար:

Այս աշխատանքներու հետ զուգրնթացարար հայկական երկու պատուիրակութիւններու կողմէ զիմումներ կ'ըլլային եւ ապահովելու համար մեր մասնակցութիւնը Լոզանի խորհրդածոյսովին, որպէս լիազօր անդամներ: Այսպէս, զուտ գիւսնապիտական ճանապարհներով մենք կը հետապնդէինք երեք գլխուոր նպատակներ. Առաջին՝ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի իրազօրծումը: Երկրորդ՝ Ազգային Օճախի հաստատումը, որպէս ժամանակաւոր մէկ միջոց: Երրորդ՝ մեր մասնակցութիւնը Լոզանի խորհրդածոյսովին:

Ընթերցողը զիտէ արդէն, որ Հայաստանի խորհրդայնացման պատճառով Ազգային Օճախի խնդիրը ստացաւ հրատապ եւ զործնական նշանակութիւն, եւ այդ բանին, յատկապէս, կ'օժանդակէր Ազգային Պատուիրակութիւնը, որ կը հաւատար, թէ Օճախի խնդիրը զիւրաւ լուծելիք բան մըն է: Այս էր պատճառը, որ Օճախի սահմանազմման եւ ձեւակերպման խնդիրը Ազգային Պատուիրակութիւնը դարձուց իր ուշադրութեան միակ առարկան:

Լոզան մեկնելէ առաջ մենք զիմումներ բրինք Փուանդարէին, Ազգերու Լիկայի ընդհանուր քարտուղարութեան, Վենիզելոսին եւ ուրիշներու, հրաւիրելով անոնց ուշադրութիւնը եւ աջակցութիւնը հայկական խնդրի վերաբերմամբ: Հայասէր բարեկամներու միջոցով փորձ բրինք հաշտեցման ուղի մը գտնել Հայերու եւ Թուրքերու մի-

ջեւ, բայց ինչպէս եւ պէտք էր ենթադրել, զրական արդիւնք չստացուեցաւ:

* *

Օգոստոսի վերջերուն, վերջնականապէս պարզուեցաւ որ տաճկական ապա ուրեմն եւ հայկական խնդիրները կանոնաւորելու համար, խորհրդածոյսով պէտք է զուամարուի Լոզանի մէջ: Պարզ էր, որ ամէն միջոցով պիտի աշխատէինք մեր մասնակցութիւնը ապահովելու այդ խորհրդածոյսովին՝ լիազօր անդամներու իրաւունքներով: Այդ առթիւ մենք դիմեցինք անգլիական, Փրանսական եւ իտալական կառավարութիւններուն հետեւեալ գրութեամբ.

Փարիզ, 18 Հոկտեմբեր 1922

Պ. Նախագահ,

1922 Օգոստոս 18ի նամակով, պատիւ ունեցայ Ձերդ Գերագանցութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելու Հ. Հ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչներու արեւելեան խնդիրները կարգադրող նախապատրաստական խորհրդածոյսովին մասնակցելու օգտակարութեան վրայ: Ձեր Օգոստոս 24ի նամակով բարեհաճած էիք յայտնել ինձ ի տեղեկութիւն, որ այդ խորհրդածոյսովին մէջ, ուր ներկայացուած պիտի ըլլային միայն Մեծն Բրիտանիա, Ֆրանսա եւ իտալիա, բնութեան առումելու չեն խաղաղութեան ապագայ դաշնագրի յոյուածները եւ, ապա ուրեմն Հ. Հանրապետութիւնը շահագրգռող որեւէ խնդիր պիտի չկրնայ արժարձուիլ այնտեղ: Այդ պատճառով, Պ. Նախագահ, դուք անհրաժեշտ չէիք նկատած Հ. Հ. Պատուիրակներու ներկայութիւնը վեներտիկի համաժողովին:

Այդ օրէն ի վեր քաղաքական կացութիւնը Մերձուոր Արեւելի մէջ զգալիօրէն փոխուած է: Դաշնակից պետութիւնները դիմած են Անգորայի կառավարութեան հրաւիրագրով մը, որով կ'առաջարկեն առանց յապաղելու, ուղարկել լիազօր ներկայացուցիչ մը, մասնակցելու համար խորհրդածոյսովին, որ պիտի զուամարուի վեներտիկի մէջ կամ այլուր եւ որուն պիտի մասնակցին Ֆրանսայի, իտալիոյ, Անգլիոյ, շարունի, Եուկոսլաւիոյ, Ռումանիոյ եւ Յունաստանի լիազօր ներկայացուցիչները: Այդ խորհրդածոյսովին նպատակն է բնութեան առնել եւ հաստատել խաղաղութեան վերջնական դաշինքը, Տանկաստանի, Յունաստանի եւ դաշնակից պետութիւններու

միջև : Անգորայի կառավարութիւնը իր Հովանքեր 4ի պատասխանով ընդունած է երաւերը վերոյիշեալ խորհրդածոյովին մասնակցելու նպատակով ուղարկել իր լիազօր ներկայացուցիչը : Այս պարագաներու մէջ, ամէն կասկածէ դուրս է, որ Հայկական Հարցն ալ, իբր Մերձատր Արեւելի խնդրի էական մասնիկը, պիտի դրուի ապագայ խորհրդածոյովի օրակարգին մէջ : Սերի դաշնագրի չվաւերացուելուն պատճառով հայ ժողովուրդը կը մնայ նոյն տառապանքներու մէջ : Սակայն, այս խնդիրը գրազմունքի առարկայ է եղած ե՛ր 1921ի Լոնտոնի խորհրդածոյովի ե՛ր ապա 1922ի Փարիզի երեւէ նախարարներու ներկայութեամբ տեղի ունեցած խորհրդակցութեան մէջ, որուն պաշտօնական տեղեկագիրը՝ տպուած 1922 թ. Մարտ 2ին, կը յայտարարէ, թէ «Հայերը պէտք է առնուին յատուկ ուշադրութեան, այն պարզ պատճառով, որ շնորհիւ իրենց պատերազմի մասնակցութեան, անոնք ենթարկուեցան ծանր տառապանքներու : Ազգերու Գաշնակցութեան օգնութեամբ, միջոցներ պիտի խորհուին հայ ժողովուրդի աւանդական ձգտումներն իրականացնելու եւ Ազգային Օնախր տեղծելու համար» :

Այդ տառապանքները, որոնց մասին յիշատակուած է պաշտօնական յայտարարութեան մէջ, հասած են այժմ այն աստիճանի, որ Հայկական Հարցի լուծման նոր յետաձգումը կրնայ վերջնականապէս խորտակել հայ ժողովուրդի ապագան : Հայ ժողովուրդը վայրկեան մը անգամ չի վարանիր, որ Մերձատր Արեւելի ապագայ խորհրդածոյովը պիտի կարգադրէ Հայկական Հարցը, համաձայն մարդկութեան եւ նշարարութեան բարձր սկզբունքներուն, որոնցմով պատերազմի բեմ էին դուրս եկած Գաշնակից պետութիւնները եւ համաձայն բոլոր այն հանդիսատր խոստումներուն, որոնք քանիցս եղած են հայ ժողովուրդին :

Ի նկատի ունենալով իրերու այս դրութիւնը՝ պատիւ ունիմ խնդրելու Չեզմէ, Պ. Նախագահ, որ յոյլ արուի Հ. Հ. Պատուիրակներուս, մասնակցելու այդ խորհրդածոյովին, ինչ անուան տակ որ յարմար կը դատեն Գաշնակից պետութիւնները :

Թու՛ղ յոյլ արուի ինձ յիշեցնելու Չեզ այս առթիւ, որ Սերի դաշնագրի քիւ 88 յօդուածի համաձայն, Հայաստանը նանչցուած է, որպէս ազատ եւ անկախ պետութիւն եւ որ այդ նանաչումը չէ կիրառուած կեանքի մէջ այդ դաշնագրի չվաւերացուելուն հետեւանումով, որ Հ. Հանրապետութեան իրաւական կացութիւնը կը բխի նոյն դաշնագրի նախարարներն, որով ան կը դատուի Գաշնակից պետութիւններու շարքին, եւ որ Հայաստանը, որպէս ազատ եւ գերիշ-

խան երկիր մը, նոյնպէս ստորագրած է Սերի դաշնագիրը, ինչպէս եւ ուրիշ դաշնագիր մը, որ կը վերաբերի փոքր ազգութիւններու իրաւունքներու խնդրին :

Քաղաքական ծանր անցուդարձը, որուն քատերաբեմն է եղած Հայաստանի երկար տարիներէ ի վեր, չէ փոխած անոր միջազգային կացութիւնը, որպէս անկախ պետութեան : Հայ ժողովուրդը՝ վստահ Ֆրանսական ժողովուրդի նշարարութեան գրազմունքին վրայ յայտ ունի, որ Ֆրանսական կառավարութիւնը պիտի չմերժէ իր ոյժը գործադրել ի նպատակ Հ. Հ. պատուիրակներու մասնակցութեան այդ խորհրդածոյովին՝ ի նկատի ունենալով անոնց պահանջի արդարութիւնը :

Հանեցէք ընդունիլ, Պր. Նախագահ, յարգանքներուս հաւաստիքը :

Հ. Հ. Պատուիրակութեան փոխ նախագահ՝

ԱԼ. ԽԱՏԻՍԵԱՆ

Մեր այս զիմումներուն գրեթէ միաժամանակ պատասխանելին Պ. Փառնոյարէն եւ Լորտ Քրրոյրն, որոշ պատճառարանութիւններով կը մերժէին մեր խնդիրը :

Այս առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող վաւերադրերը կարելուք են մեզի համար այն տեսակէտով, որ գրաւոր կերպով անգամ մը եւս կը հաւատարմացնեն, Հայաստանի Հանրապետութեան իրաւական (Տէ Ժիւրէ) ճանաչման մասին, բայց մեր պաշտօնական մասնակցութիւնը խորհրդածոյովին հնարաւոր չեն գտներ այն պարզ պատճառով, որ Հայաստանը ընդունած է Սորհրդային իրաւակարգ, որուն իշխանութիւնը ճանչցուած չէ Գաշնակիցներու կողմէ :

Արտաքին գործերու նախարարութեան
Փարիզ, 17 Նոյեմբեր, 1922

Պ. Նախագահ,

Գուք բարեհաճած էիք յայտնելու Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան ցանկութիւնը մասնակցելու որեւէ ձեւով մտերս կայանալիք խորհրդածոյովին, որ կոչուած է Արեւելի խա-

դադուրիւնը հաստատելու : Պատիւ ունիմ յայտնելու Ձեզ, որ ֆրանսական կառավարութիւնը ի վիճակի չէ ընթացք տալու Ձեր դիմումին՝ ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Հայաստան ընդունած է խորհրդային իրաւակարգ, չնայած որ անոր իրաւական (Տէ ժիւրէ) անկախութիւնը անհարկաւ է Գաշնակիցներու կողմէ : Հայաստանի վիճակը հանգամանօրէն քննուած է վերջերս Փարիզի մէջ տեղի ունեցած Գաշնակից երեք նախարարներու խորհրդաժողովին, որպէս մասնակց ազգերու փոքրամասնութեանց իրաւունքներու ընդհանուր խնդրին : Մենք չենք տեսներ նոր առիթ մը, որ գայ խանգարելու այդ մասին ելած որոշումը, որ անկասկած հիմք պիտի կազմէ այս խնդրի լուծման, երբ հարցը վերաբերի խաղաղութեան ապագայ գաշնակից յօդուածներու քննութեան :

Երէ, իր աշխատանքներու ընթացքին համագումարը կը ցանկայ ծանօտանալ որեւէ խնդրի վերաբերեալ Պատուիրակութեանդ կարծիքին, ան կ'ուղղէ Տանկահայ եւ Հայաստանի Պատուիրակութիւններուն յատուկ երաւիրագիր :

Հանեցէ՛ք ընդունիլ, Պ. նախագահ, խորին յարգանքներուս հաւաստիքը :

Ստորագրուած՝ ՓՈՒԱՆԳԱՐԷ

Պարզ էր այս պատասխանէն յետոյ, որ մենք կրնայինք մեզ պաշտպանել միայն կիսապաշտօն ձեւով, այսինքն՝ դիմումներով եւ ոչ թէ մեր անմիջական մասնակցութեամբ խորհրդաժողովի նիստերուն :

Ասիկա առաջին հարուածն էր մեր իրաւունքներուն եւ շահերուն : Հայաստանի Հանրապետութեան միջազգային կացութեան պատմութեան համար անմիջական կը մնայ այն փաստը, որ անոր խորհրդայնացումը արդիւից Հայերուն բռնելու Լօզանի խորհրդաժողովին մէջ իրենց իսկական տեղը : Եւ խորհրդային Հայաստանի վարիչներն այ փորձ չըրին ներկայանալու իրրեւ կողմ եւ յանուն Հայաստանի մասնակցելու Լօզան եկած խորհրդային պատուիրակութեան, ինչպէս մասնակցեցան Վրացիները յանձին Բուսու Մզիվանի խորհրդային Վրաստանի կողմէ :

Ի միջի այլոց, ահա եւ Անգլիոյ արտաքին գործերու նախարարի նամակի պատճէնը, որ Փուանգարէի նամակէն գրեթէ ոչինչով կը տարբերի :

Պարոն,

1.— Քերլեսպրնի Մարիզ Քրրզրնի կողմէ հրահանգ ունիմ տեղեկացնելու ընդունումը Ձեր Հոկտեմբեր 18 քուակիր նամակին՝ Լօզանի խաղաղութեան համաժողովին մօտ հայկական ներկայացուցչութեան հարցին նկատմամբ :

2.— Գաշնակից երեք գլխաւոր կառավարութիւնները կը ցաւին, որ, քէն Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնը իրաւախօսօրէն (աչ ժիւրէ) անհրաժեշտ էին, բայց անոր այժմու կառավարութեան կողմէ խորհրդային ձեւը որդեգրուած ըլլալուն պատճառաւ, չեն կրնար բոլորովն Հայաստանի մասնակցութիւնը խաղաղութեան մօտալուտ համաժողովին կամ անոր ստորագրութիւնը դաշնագրութիւններու : Հայաստանի պարագան զգուշօրէն նկատի առնուցաւ, Փարիզի մէջ անցեալ Մարտի համաժողովին, ո՛չ միայն անոր սեփական արժանիքներուն համար, այլ ընդհանրապէս փոքրամասնութեանց պաշտպանութեան խնդրին առիւ : Գաշնակից կառավարութիւնները տեղեակ չեն քէ որեւէ բան պատահած ըլլայ, որ անգոր դարձնէ այն լայն եզրակացութիւնները, որոնք ընդունուեցան այն առեւն, եւ որոնք անկասկած վիճաբանութեանց հիմ պիտի կազմեն, երբ այդ հարցին հասնին նոր գաշնակից պատրաստութեան առեւն :

3.— Երէ համաժողովը իր աշխատանքներու ընթացքին փափաքելի գտնէ այս կէտերէն որեւէ մէկուն նկատմամբ հայկական կարծիքն իմանալ, անհրաժեշտ հրաւերը պիտի դրկուի համաժողովին կողմէ Փարիզի Հայ Ազգային Պատուիրակութեան, որ կը հասկրցուի քէ իր մէջ կը պարունակէ քէ՛՛ ուսական եւ քէ՛՛ քրքական Հայերու ներկայացուցիչները :

Մնամ, Տէր, Ձեր հնազանդ ծառան

Ստորագրուած՝ ԼԱՆՍԵԼՈՒՆ ՕԼԻՖԵՆԹ

Առ Պարոն Ահարոնեան

Պարճրգաժողովի բացումը նախօրերի սկիզբներուն, բնակա- նարար, Լօզան պէտք է փոխադրէ մեր գործունէութեան կեդրոնը: Բայց մինչ այդ, հաշիական երկու պատուիրակութիւնները, միաս- նարար, պիտի մշակէին խորճրգաժողովին մեր ներկայացնելիք պա- հանջները: Այդ ասիլի կայացան չարք մը խառն նիստեր, որոնք տե- գի կ'ունենային փոխ առ փոխ մէկ եւ միւս պատուիրակութիւններու շէնքին մէջ: Այդ նիստերը բարձրագոյն էին եւ հարցերու քննութիւ- նը կ'ընթանար գործնական լրջութեամբ:

Ամենագլխաւոր հարցը մեր հոգային պահանջներու ձեւակեր- պումն էր, որովհետեւ այժմեան Հայաստանը կը գտնուէր խորճր- գային իշխանութեան ներքեւ, եւ փասնորար քայլ բրած պիտի ըլ- լայինք, եթէ պահանջէինք այդ Հայաստանի սահմաններու ընդլայ- նումը: Այդ էր մեր պահանջներու թույլ կողմը, որ մենք, խորճրգա- յին կարգերու հակառակորդներ, կը գիմէինք Գաշնակիցներուն, ո- րոնք չէին սուր ճանշայ խորճրգային իշխանութիւնը: Բայց մենք կրցանք խնդրին սայ բարձր սկզբունքային նշանակութիւն: Մենք կը պատճառարանէինք, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը անփոփոխ, մշտական երեսոյթ մքն է կապում ազգարնակութեան եւ հողի հաս- կացուցութիւններու հետ, իսկ խորճրգային իրաւակարգը, որպէս ժա- մանակաւոր երեսոյթ կրնայ ենթակայ բոլոր փոփոխութիւններու: Եւ այդ պատճառով, մենք կը պահանջէինք Հայաստանի սահմաններու ընդլայնում:

Ճիշդ է, խորճրգայնացման հանդամանքը մեծապէս կը թույլ- ցնէր մեր պահանջներու սյժը, որովհետեւ Գաշնակից պետութիւն- ները հակառակ էին այդ իրաւակարգին եւ կը ձգտէին ոչնչացնել գայն: Սակայն գծուարութիւնը միայն ստոր մէջ չէր: Պարճրգային Հայաստանը թէպէտ ճանչցուած էր թուղթի վրայ, որպէս ազատ եւ անկախ երկիր, բայց իրականութեան մէջ ան կը մտնէր Պարճրգա- յին Ռուսաստանի (Պարճրգային Միութիւն այդ ժամանակ չկար) մէջ, եւ այս պարտագային, միանգամայն գէժ էր Անդլիոյ հաշիւնե- րուն, որովհետեւ ան կրնար սայ Հայաստանին կարսը եւ կրցու- մը, բայց երբէք չէր ցանկար այդ նոյնը ընել Ռուսաստանի համար, որուն մէկ մասնիկը կը կողմէր Պարճրգային Հայաստանը:

Ահա այն նոր պատնէշները, որ կանգնած էին մեր եւ Լօզանի խորճրգաժողովին սաջիւ: Այս բոլորը կը նախատեսէինք, ի հարկէ, բայց անկարող էինք փոփոխութիւն մացնել մեր պահանջներուն մէջ:

Հետագային Գաշնակիցներու ներկայացուցիչները մեզի կ'ը- սէին. «Ուրեմն էպպէս դուք կը պահանջէիք ետրիդային Ռուսաս- տանի սահմաններուն մեծացումը»: Եւ կը պարմանային, թէ ինչպէ՞ս մենք, խորճրգային իրաւակարգի հակառակորդներ, հանպէս էինք եկած նման պահանջներով:

Միւս կողմէ, մեր պահանջած հոգամտերը կը գտնուէին սա- ճիկ տիրապետութեան ներքեւ, իսկ Տաճիկները Ռուսերու Գաշնա- կիցներն էին, եւ Ռուսերը կը պաշտարանէին Տաճկաստանի հոգային ամբողջութիւնը, ինչպէս բրին պատերազմի ընթացքին եւ Տաճիկնե- րու Հայաստանի վրայ կատարած արշաւանքի ժամանակ:

Այս տեսակէտն այ մեր կացութիւնը չափազանց փոփոխ էր: Այս ամէնը մենք կը գիտակցէինք: Բայց պէտք է բռնմ, որ բարոյա- պէս մեզ կը զգայինք գորսուր, մեր իրաւունքներու եւ պահանջներու սահմանին մէջ: Եւ այդ, ոչ ոք չէր միտեր, թէպէտեւ ամէնքն այ կը գտնէին, որ չափազանց գծուար է մեր պահանջներու իրաւորճումը:

Մանրամասնօրէն չեչակով բոլոր բարոյական եւ իրաւական չիմունքները, մենք ներկայացուցինք Լօզանի խորճրգաժողովին մեր պահանջները՝ հետեւեալ ձեւով.—

Ա.

Հայկական Միացեալ Պատուիրակութիւնը կը խնդրէ Գաշնա- կիցներէն բարեհանիլ ի նկատի առնելու.

- 1) Որ՝ մեծ պատերազմի ընթացքին, Հայերը իրենց բացա- յայտ ծառայութիւններն են բրած Գաշնակիցներուն, ճանչցուած են իբրեւ լաւ կուուղներ եւ իբրեւ Գաշնակից ազգութիւն:
- 2) Որ՝ այդ պատերազմը անհամեմատօրէն հսկայական գո- հեր է խլած Հայերէն.— Տանկաւայաստանի 2,250,000 հայութենէն 1,250,000ը ջարդուած են, 700,000 գաղթած են Կովկաս, Պարսկաս-

տան, Սուրիա, Յունաստան, Պայֆանեան երկիրներ, եւայլն: Ներկայիս Տանկաստանի գիւղերը 130.000 հայութիւն կայ միայն եւ 150.000 ալ Պոլսոյ մէջ, որոնք միշտ ենթակայ են գաղթելու:

3) Որ՝ Հայկական Հարցը, որուն ծագումը շատ հին է, սկըսած 1878 թ. (Պերլիի վեհաժողովէն), եւ որ միջազգային բնոյթ է ստացած, այդ նուրբ հարցերէն մէկն է, որուն վերջնականապէս լուծումը պիտի ազդէ Մերձաւոր Արեւելի խաղաղութեան վրայ:

4) Որ՝ Գաշնակից պետութիւնները հանդիսանորապէս յայտարարած են Տանկաստանի անկախութեան մասին եւ որ, վերջապէս, այդ հարցը որոշուած էր Ազգերու Գաշնակցութեան կառնագրի (յօդուած 22), ինչպէս նաեւ խաղաղութեան բոլոր Գաշնակցիւններուն մէջ:

5) Որ՝ անոր գլխաւոր կէտերը արդէն քուէարկուած են Ազգերու Գաշնակցութեան Ա. եւ Բ. համագումարներուն մէջ, միաձայն որոշմամբ, կազմելու Ազգային Օճախ:

Բ.

Երեւ ձեւի որոշումներ կան Ազգային Օճախ հիմնելու համար:—

1) Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Յարգելի Նախագահին իրաւարարութիւնը, որ է որոշել տրամադրելի հողամաս մը հայութեան համար:

2) Զանալ բնդարձակել Երեւանի Հանրապետութեան սահմանները արեւելեան գաւառներով եւ ծովային ելքով:

3) Կցել այդ Օճախին նաեւ Կիլիկիոյ մէկ մասը, որ Սերի դաշնագրի համաձայն Սուրիոյ է կցուած եւ որ Անգորայի դաշնագիրը զիջած է Տանկաստանին:

Գ.

Անհիմն է Տանիկներու այն պնդումը, թէ Հայկական Օճախը կարելի է հիմնել Ռուսահայաստանի մէջ:

Տանիկները գրաւեցին Երեւանեան Հանրապետութեան մէկ երրորդ մասը (Կարս, Սուրաբու, Արտահան): Մնացեր է 26,000 քիլոմէթր հող, որմէ 9,000ը միայն մշակելի է: Այս երկիրը հազիւ կը բնակեցնուի իր բնակիչները, որոնց թիւը կը հասնի 1.260,000ի եւ որոնց մէկ երրորդը կ'ապրի Նիւ Իսթ Բրիտէնի, Լորտ Մէյքրօի եւ ուրիշ բարեգործական հիմնարկութիւններու շնորհիւ: Սովը միշտ կը թագաւորէ այստեղ, ուրեմն եւ ոչ մէկ գաղթականութիւն կարելի է ներս առնել:

Միւս կողմէ, Տանկաստանի ասիական հողամասերը, որոնց բնակչութիւնը բաւական ճօշք է, հնարաւորութիւն կու տան հիմնելու հոն հայկական Օճախ մը:

360.000 գաղթականութիւն, որ կը գտնուի Կովկասահայաստանի եւ Պարսկաստանի մէջ, բոլորն ալ վիլայէթներու բնակիչներ են եւ կը սպասեն յարմար առիթի՝ նորէն իրենց տեղերը վերադառնալու համար:

Այդ վիլայէթներու մէջ շատ քիչ Տանիկներ կան, բնակչութեան գլխաւոր տոկոսը Հայեր եւ Քիւրտեր են: Այս վերջինները արիական ցեղէն են եւ, եթէ կոյր գործիք չըլլային Տանիկներու ձեռքին, հանգիստ ու խաղաղ կեանք կ'ունենային Հայերու հետ:

ՏՆՆԱԿԱՆՆԵՐՆԵՆԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹԻՒՈ՛Ղ

(Նոյեմբեր 1922)

Տաճկանայրթևան թիւր Տաճկաստանի Բրիտանական ներկայացուցիչին և Ամերիկեան նպաստամատուցի թուան թիւերու հիման վրայ, 1923ին :

1. Պսիխ		148-998
2. Վիլյալերները		
Սնդուրս	13-254	
Գանիս	9-994	
Քանթեմանի	5-542	
Սփազ	14-458	
Տրուպիզան	19-927	
Տիւրքերիք	3-000	
Խարբուի	35-000	
Վան	500	
Պիթիս	13-000	
Էրզրում	1-500	
Կիլիկիս (Մարաշ, Անթուպ)	15-000	
	<hr/>	
3. Քեմալական բանակին մէջ գտնուող 18 տարեկան երիտասարդներ, որոնց թիւր յայտնի չէ :		131-175
4. 1914 թ. Տանկուտայաստանէն գաղթած հայուրեան թիւր.		
ա. Սուրիս		75-000
բ. Պաղեստին		3-000
գ. Միջագետք		6-000
դ. Ռուսաստան ազատամեծները, Հաստանի Հանրապետութեան մէջ	200-000	
Վրաստան	40-000	
Հիւսիսային Կովկաս	60-000	
Մոսկովեայ զազարներ, Ղրիմ, Օդեսս և այլն	60-000	
	<hr/>	
		360-000
ե. Պարսկաստան և Ամերիկա գաղթած		20-000

5. 1922 թ. Սեպտ. եւ Հոկտ. ամիսներու դէպքերու ատեն գաղթած սամկահայութեան թիւը: (Յոյններու գրաւած վիլայէրներու մէջ գտնուող հայութեան թիւը մօտաւորապէս 100.000ի կը հասնէր, որոնց մեծագոյն մասը Զմիւռնիայի մէջ ջարդուեցաւ, մէկ մասն ալ Պալիքէսերի եւ Բիդայի մէջ բնաջրնջուեցաւ Քեմալի ձեռքով. Ահա մօտաւոր թիւը այս չորս բաժնի.

<i>Անգր-Արեւմտեան Երկիրներ եւ</i>	
<i>Մակեդոնիա</i>	30.000
<i>Սարնիկ</i>	5.000
<i>Կիոս եւ Միտիլի</i>	7.000
<i>Կրեսէ</i>	2.000
<i>Սամոս</i>	1.000
<i>Աթէնք եւ Պիքէս</i>	15.000
<i>Պուլկարիա</i>	10.000
<i>Ալժերիա, Թունուզ, Եգիպտոս</i>	1.500
<i>Ֆրանսա</i>	1.350
<i>Իտալիա</i>	850

73.700

817.873

ԱՄԲՈՂՁ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԹԻԻԸ

(Նոյեմբեր, 1922)

1. Տամկաստան	
<i>Պոլիս</i>	150.000
<i>Փոքր Ասիա</i>	131.000

281.000

Նոսած (ձախէն աջ)

Զօր. Ռազմաւոր. Թ. Քաջազնունի. Զօր. Անդրանիկ
Կանգնած (ձախէն աջ)

Ս. Մելիքեան, Արմէն Գարօ

369

Յ Ո Ւ Շ Ա Գ Ի Ր

Ներկայացուած Լօգանի խորհրդաժողովին հայկական խառն պատուիրակութիւններուն կողմէ, Նոյեմբեր, 1922

2.	Ռուսաստան		
	<i>Հայաստանի Հանրապետութիւն</i>	1.200.000	
	<i>Վրաստան</i>	400.000	
	<i>Ատրպէջան</i>	340.000	
	<i>Անգր-կասպեան երկիրներ</i>	30.000	
	<i>Ուրիշ վայրեր</i>	225.000	
		<hr/>	2.195.000
3.	Մերձաւոր եւ Մալթա գոյն Արեւելք		
	<i>Սուրիա, Պաղեստին եւ Միջագետք</i>	104.000	
	<i>Եգիպտոս, Սուտան, Հապէշխտան</i>	28.000	
	<i>Հնդկաստան, Ճաւա, Աւստրալիա</i>	12.000	
	<i>Պարսկաստան</i>	50.000	
		<hr/>	194.000
4.	Արեւելեան Եւրոպա		
	<i>Յունաստան եւ Կիպրոս</i>	79.000	
	<i>Պուլկարիա</i>	46.000	
	<i>Ռումանիա, Թրանսիլվանիա,</i>		
	<i>Պետարպիա</i>	43.000	
	<i>Եւրոպական պետութիւններ (Ֆրանս- րանսա, Անգլիա, Իտալիա, Հուն- գարիա, Գերմանիա Պելժիա ևն.)</i>	38.000	
		<hr/>	206.000
5.	Հիւս. Ամերիկա (Մ. Նահանգներ եւ Գանատա)	125.000	
	<i>Հարաւային Ամերիկա</i>	3.000	
		<hr/>	128.000
		<hr/>	3.004.000

Այս գրութիւնը մենք ուղարկեցինք խորհրդաժողովին եւ կցեցինք մեր բարոյական եւ իրաւական պահանջները պարունակող մանրամասն յուշագիր մը: Ահա այդ փաստաթուղթը.—

Տանկահայաստանի ազատագրումը Գաշնակիցներու եւ Միացեալ Նահանգներու պատերազմի նպատակներէն մէկն է եղած, ինչպէս որ կատարութիւններու ներկայացուցիչները հանդիսաւորապէս յայտարարեցին այդ մասին պատերազմի ընթացքին: Այս առիւ եղած որոշումները հետեւեալներն են.—

1.— Ազգերու Գաշնակցութեան կանոնագրի 22րդ յօդուածը, որ լրացուցիչ մասը կը կազմէ խաղաղութեան բոլոր այն պայմանագրերուն, որոնք ընդունուած են Սեւրի դաշնագրով եւ Միացեալ Նահանգաց նախագահի իրաւարարութեամբ:

2.— Լսնտոնի խորհրդաժողովը, որ տեղի ունեցաւ 1921 թ., երբ Բարձրագոյն Խորհուրդը յայտարարեց Ազգային Օնախի անհրաժեշտութիւնը Տանկահայաստանի համար:

3.— Մարտ 26ի (1922) խորհրդաժողովը, երբ երեք պետութիւններու արտաքին գործոց նախարարները աւելորդ անցամ մը եւս հաստատեցին Գաշնակիցներու ունեցած պարտականութիւնը Հայերու հանդէպ:

4.— Ազգերու Գաշնակցութեան ընդհանուր ժողովը, որ տեղի ունեցաւ 1921 թ. եւ ուր միաձայնութեամբ բուժարկուեցաւ անպայման իրականացումը այդ Օնախի:

5.— Եւ, վերջապէս, 22 Սեպտեմբեր 1922 թ. Ազգերու Գաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովի եզրակացութիւնը, որ է «Տանկիցներու հետ առեւտրական դաշինք կնիքելու ատեն պէտք չէ զանց առնել Հայկական Օնախի հիմնումը»:

Վերոյիշեալ 22րդ յօդուածը անցաւ գործադրութեան Պաղեստինի, Միջագետքի եւ Սուրիոյ վերաբերմամբ, որոնք ձեռք բերին իրենց ազատութիւնը, բայց Հայերուն տրուած խոստումները տա-

կախին չեն իրականացած՝ չնայած որ տանկահայ ժողովրդի վիճակը առիթի դառն է քան երբեմին:

1914 թ. ի վեր մէկ միլիոնէ աւելի Հայեր ոչնչացած են ջարդերու, տեղահանութեան եւ գրկանկներու պատճառով. հարիւր հազարներ գաղթած են օտար վայրեր: Աւելցուցէք նաեւ 150,000 որբերու հսկայական թիւը, որ իր գոյութիւնը կը պահպանէ միայն, շնորհիւ ամերիկեան Նիւ Իստ Րիլիֆի եւ կամ ուրիշ նման հաստատութիւններու: Պաշտօնապէս յայտարարուած է արդէն Ազգերու Գաշնակցութեան, որ 73,3350 հայ կիներ եւ մանուկներ, բռնի ուժով տարուած են իսլամական հարեմները եւ դեռ միլիոնէ աւել ալ հոն կը մնան:

Ի վերջոյ, երբ Ֆրանսացիք պարպեցին Կիլիկիան, հոն ապաստանած հայ ազգաբնակչութիւնը ստիպեցին գաղթել Սուրիա կամ ուրիշ երկիրներ: Հայերու մէկ մասը, որ կը գտնուէր Զմիռնիա, Պրուսա եւ կամ Փոքր Ասիոյ գանազան քաղաքներ, ուր ապաստանած էին վերջին դէպքերէն յետոյ, ստիպուած, նորէն բռնեցին գաղթի նամբան: Ապա՝ Անգորայի կառավարութիւնը նոր հրահանգներ տուաւ արտաքսելու մնացեալ հայութիւնը եւս (մօտաւորապէս 130,000) եւ ի լրումն այս բոլորի, ահարուեցան ու բշտեցան նաեւ Սեւ ծովի ափին գտնուող Զանկուլտաք եւ Բարբրն քաղաքներու բնակիչները: Եւ վերջապէս, հազարաւոր Հայեր այս վերջին օրերը, բողոքեցին Պոլիսը եւ հեռացան գանազան վայրեր:

Այսպէսով 700,000 հայութիւն ներկայիս գրկուած է իր ունեցածէն, բշտած մայր երկրէն եւ կ'ապրի աշխարհիս գանազան կողմերը՝ անապաստան եւ ենթակայ սոսկալի տառապանքներու:

Պատերազմի ժամանակաշրջանին եւ գիւնադարի ընթացքին Տանկաստանի հայութիւնը 10 միլիոն ֆրանքի կորուստ է ունեցած — եկեղեցիներ, դպրոցներ եւ գանազան բարեգործական հիմնարկութիւններ, որոնք հիմնադրուած կը լինէին:

Այս անօրինակ անբաժութեան յետոյ, համաշխարհային խիղճը կը պահանջէ իրեն առաջին տուրք, հիմնել Հայկական Օնախ մը, ուր հայ ժողովուրդը կարողանայ անվտանգ տեղադրուիլ, պահպանելով իր ֆիզիքական գոյութիւնը, զարկ տալով իր քաղաքակրթութեան:

Տանկիներն իրենք իսկ ընդունած էին, որ հայ ժողովուրդը իրատուրէն ունի անկախութիւն ստանալու, բայց Անգորայի կառավարութեան անուճով յայտարարուեցաւ, որ այդ հարցը արդէն վերջուած է, քանի որ Անգրկովկասի մէջ, Երեսան, կազմուած է հայկա-

կան հանրապետութիւն մը եւ որ հիմա Անգորայի ազգային կառավարութիւնը հակառակ է որեւէ հողամասի անջատման: Այսպէսով Հայկ-Հանրապետութիւնը, որ կը գտնուի Անգրկովկասի մէջ և որուն հողերը կրնատուեցան Կարսի դաշնագրով (1921 թ.) եւ որ ունի միայն 9,000 քառ. կիլոմ. մշակելի հող, հազիւ պիտի կարողանայ կերակրել երկու երրորդը իր ժողովուրդին սրուն գումարը 1,260,000 է: Մնացած մէկ երրորդը կը մնայ Նիւ Իստ Րիլիֆի, Լորտ Մէլլըրսի եւ կամ ուրիշներու հոգատարութեան: Այնպէս որ բոլորովին անհնար է տեղադրել այսօր փոքրիկ եւ աղքատիկ երկրի մը մէջ, որպիսին է Հայաստանի Հանրապետութիւնը, այն բոլոր գաղթականութիւնը, որ գրուած է Յունաստան, Մակեդոնիա, Արշիպեղազոսի կղզիները, Սիրիա, Պուլկարիա, Պարսկաստան, Կովկասի գանազան մասերը եւ այլն, եւ այլն:

Եզրակացութիւն.— Որ Հայկական Հարցը Տանկաստանէն դուրս չի կրնար ունենալ իր լուծումը:

Անգորայի Ազգային ժողովը չի կրնար հակառակիլ Ազգերու Գաշնակցութեան կանոնագրին, ոչ ալ կրնայ ընդդիմադրել Գաշնակից պետութիւններու՝ Հայերու հովանաւորման պարագային: Ներկայիս Տանկիները իրենք ալ շահագրգռուած են հաստատելու անկեղծ մտերմութիւն երկու ազգերու միջեւ, որպէսզի Արեւելի մէջ ստեղծուի հաստատուն խաղաղութիւն:

Ներկայիս Արեւելեան քաղաքականութեան վերաբերմամբ կատարուած փոփոխութիւններու պատճառով, Պատուիրակութեանս կը բուրի անժամանակ պահանջել Միացեալ Նահանգաց Պ. Նախագահի կողմէ գծուած սահմաններու լիակատար գործադրութիւնը:

Մեր Պատուիրակութիւնը պատրաստ է, ուրեմն, ընդունելու Հայկական Օնախի կազմութեան ծրագիրը այն սահմաններով, որ նախատեսուած են Միացեալ Նահանգաց իրաւարարութեամբ:

Խորհրդաժողովը, Հայկական Օնախի սահմաններու որոշումէն յետոյ, ապահովելով նաեւ անոր հիւր դէպի ծով, համաձայն խաղաղութեան վերջին դաշնագրի կանոնագրութեան, կը ստեղծէ հաստատ եւ ապահով ապաւէն մը Թուրքիոյ մէջ բնակող հարիւր հազարաւոր հայութեան համար, որը ներկայիս կը գտնուի առանց հայրենի տան եւ որու անսահման թշուառութիւնը վիրաւորանք մըն է մարդկութեան արժանապատուութեան համար:

Ամէն պարագայի տակ, եթէ հակառակ մեր սպասումներուն, այս հարցը չընդունուի, պէտք է անդրադառնալ 1920 թ. կայացած վիճիւնին, որով Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանները պէտք է

լայննար Տանկաստանի որոշ մասի մը կցումով, սահմանագծուած Միացեալ Նահանգներու Պ. Նախագահի իրաւարարութեամբ: Այս վեհոք, բնականաբար, կը գործադրուի կովկասեան Հայաստանի Հանրապետութեան փոխադարձ գիջումով, ապահովելով ծովային ել-
փր: Այս պարագային Հայաստանի Հանրապետութիւնը որ արդէն օ-
րինաւորապէս նախնայեալ է մեծ պետութիւններու կողմէ, կը ներ-
կայացնէ իր անհրաժեշտ պայմանները եւ այդպէսով կը կազմուի
Ազգային Օնախ մը, որ հայ ժողովուրդը հանգիստ եւ ապահով
կ'ապրի ու կը զարգանայ: Բոլոր Հայերը ազատ պիտի բլլան վերա-
դառնալու իրենց Հայրենիքը:

Հակառակ պարագային, եթէ վերեւ յիշուած վեհոքները ձախտ-
դին, պէտք է նախատեսել երրորդ պարագայ մը, այն է՝ ստեղծել
Ազգային Օնախ Կիլիկիայ մէջ, եւնի փոքր Հայքի մէջ:

Ինչ ալ որ բլլայ բնդունուած վեհոք, պէտք է միշտ նախատե-
սել, որ խորհրդածոյսովը, համաձայն 26 Մարտի 1922 թ. երեք նա-
խարարներու կայացուցած վեհոքին, կը դիմէ Ազգերու Գաղնակցու-
թեան օգնութեան: Թոյլ տուէ՛ք նկատել, որ այդ ժամանակ անհնար
պիտի բլլայ շահաւէտ գործ մը կատարել եւ մանաւանդ, խուսափիլ
նոր յետաձգումներէ: Խորհրդածոյսովը ինքի կը ղանդադեցնէ Օնա-
խի հողային սահմանագծման խնդիրը եւ անոր կազմակերպման սկզբ-
բունքը:

Հայաստանի Պատուիրակութիւնը միշտ պատրաստ է ներկա-
յացնել խորհրդութեան խորհրդածոյսովին բոլոր անհրաժեշտ լուսա-
բանութիւնները:

Մենք համոզուած ենք, որ Գաղնակից պետութիւնները Լօզանի
խորհրդածոյսովին մէջ վերջնականապէս կ'որոշեն տանկահայութեան
բախտը, որովհետեւ անկարելի կը թուի մեզի, որ արդարութեան եւ
իրաւունքի համար եղած պատերազմի պատմութեան վերջին էջը, ու-
րուն յաջողութեան համար հայ ժողովուրդը հսկայական գոհներ տը-
ւաւ, կրնայ գրուիլ առանց արդար հատուցման»:

* *

*Մեր պահանջները եւ յատուկ յուշողիրը ներկայացնել յետոյ,
մեր աշխատանքները Փարիզի մէջ վերջացած էին արդէն:*

*Նոյեմբերի սկիզբներուն պիտի սկսէր խորհրդածոյսովը: Մենք
մեկնեցանք Լօզան Ա. Ահարոնեանը եւ Լու Ն. Ն. Պատուիրակութեան,
Պ. Գ. Նորատուհեան Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ:*

*Լօզանի մէջ մենք ունէինք մեր ընդհանուր գրասենեակը, որուն
փարիզն էր Լեւոն Բաշալեանը, որ հմուտ, լուրջ, պատրաստուած եւ
լեզուազէտ միանգամայն, համապատասխան էր իր պաշտօնին: Մեր
միւս խորհրդատուներու մասին արդէն խօսած եմ վերը:*

*Թուրքերը մտահոգուած էին մեր ներկայութեամբ: Անոնք կը
զգային, որ Հայկական Հարցը կրնայ քննութեան առարկայ դառ-
նայ, ուստի վճռեր էին, չհամաձայնիլ ոչ մէկ զիջումի: Անոնք թեր-
թեր կը զիմէին անիմաստ սուտերու, ինչպէս, օրինակ, կը զրէին,
թէ Ժրնեւի մօտերը, Վէյնտիմի կոչուած սահմանակից կայարանի
մէջ, շարք մը Հայեր, ի թիւս սրոնց եւ Ահարոնեանը, Չոպանեանը,
Բաշալեանը վճռած են ահարեկիլ թուրք պատուիրակները:*

*Առաջին օրէն իսկ մենք միջոցներ ձեռք առինք հերքելու հա-
մար այդ սոսապելը: Պարզ էր, որ այդ միջոցով անոնք կ'ուզէին
փարկարեկել մեզ Գաղնակիցներու աչքին:*

*Տաճկաստանի ստաջին ներկայացուցիչը Իսմէթ փաշան էր,
Երկրորդը՝ Բիգա Նուրի բէյ: Անգլիոյ ներկայացուցիչներն էին Լորտ
Քրրքըն, Պոլսոյ գլխաւոր կոմիսարը եւ Սրբ Ռուժրոյսը: Իտալիայի-
նը՝ Գորսնա Մոնտանա, Յունաստանինը՝ Վենիզելոս: Պատուիրա-
կութիւններու մէջ կային այնպիսիներ, որոնք լատտեղեակ էին Հայ-
կական Խնդրին, ինչպէս օրինակ, Բարժեստանը, Նիկոլոստանը եւ Ատամ-
ար: Միացեալ Նահանգներու ներկայացուցիչներն էին, որպէս զի-
տոյներ, ծովակալ Պրիստոյրը եւ Պեոնի ղեկապան Պ. Չալլոզը:*

*Այս բոլորի հետ մենք տեսնուեցանք: Առտուրնէ մինչեւ իրի-
կուն մենք տեսակցութիւններ կ'ունենայինք պատուիրակներուն հետ
եւ կը յայտնէինք մեր պահանջները: Տեսակցութիւններու համար
կազմեր էինք որոշ ծրագիր, եւ այդ ծրագրով ալ կ'ընթանայինք՝
ջանալով, որ գուրսը ոչ ոք մնայ անձանօթ մեր պահանջներուն:*

*Միեւնոյն ժամանակ Ն. Ն. Պատուիրակութիւնը հրատարակեց
Երկու հատորներ — «Հայաստանը տնտեսական տեսակէտով» եւ
«Հայկական Հարցը»: Այդ երկու հատորները զոր յայտօրէն կը տա-
րածէինք պատգամաւորներուն մէջ, կը պարունակէին Հայաստանի
քաղաքական եւ տնտեսական կեանքի վերարեւելալ բոլոր գլխաւոր
փաստերը:*

*Խորհրդածոյսովի աշխատանքները սկսան: Անոր աշխատանք-
ներու ամբողջ տեսողութեան ընթացքին, մեզի կ'օգնէին Զուիցերիա-
ցի Կրաֆթ Բոնարը, Նաւիլը, Ամերիկացի Բերրին եւ Մոնդմերին,
Անգլիացի Օլիվըր Բոլտօլինը, Բրքստրնը, Հարիսը, Մրլոնը — Լորտ
Սեսիլի քարտուղարը, Ռուս Մանտելչտամը եւ ուրիշ շատ շատեր:*

Անոնք կ'աշխատէին մեծ եռանդով, առանց շահախնդրութեան, ամբողջ հոգիով նուիրուած մեր գործին: Խորհրդամտովի տեսողութեան ընթացքին, հինգ ամիս շարունակ, այս անձինք ցոյց տուին մեզի ջերմ աջակցութիւն, կը խորհրդակցէին մեզի հետ մեր ընելիքներու մասին, անվերջ դիմումներ կ'ընէին իրենց երկիրներու պատուիրակութիւններուն և իրազեկ կը պահէին անոնց տրամադրութիւններուն:

Հայաստանէն Միութիւնը շարունակ նիստեր կ'ունենար և իր կողմէ դիմումներ կ'ընէր բոլոր պատուիրակներուն, մինչև իսկ սուսականին: Այդ անձնուէր աշխատանքը յատուցող անձնուէրը և այն տաք բարեկամութեան, որ կը տածէին զէպի մեզ եւրոպայի մտաւորականութեան յատուցող ներկայացուցիչները:

Մեր բարեկամները հանդէս կու գային, սրպէս մեր զատի պաշտպաններ, հազարակիցներ և մեր պահանջները առաջադրողներ:

Մեր առաջին քայլերէն մէկը եղաւ երթալ տեսակցութեան թրքական պատուիրակութեան նախագահ Իսմէթ փաշային: Այդ վերին աստիճանի յատկանշական տեսակցութիւնը, զոր ստանձնած էին Թուրքիոյ նախկին նախարար և Ազգային Պատուիրակութեան անդամ Պ. Սինապեանը և Լեւոն Բաշայեանը, մանրամասնօրէն նկատարուած է վերջինիս կողմէ, իրրեւ գրական կտոր մը, և երեւի օր մը կը յանձնուի հրատարակութեան:

Հետաքրքրականը այն էր, որ Իսմէթ փաշան, էնկիւրիի կառավարութեան այսօրուան նախագահը, այնպիսի գիրք էր ընդունած, որ իրր թէ իրեն բոլորովին ծանօթ չէ Հայկական Հարցը, որ Տաճկաստանի մէջ Հայերը կ'ապրին զո՞ւ ու երջանիկ և որ զժգոհ տարրն է միայն, որ թողեր է հայրենիքը և մեկնէր է արտասահման:

Մերոնց այն յայտարարութեան, թէ Հայերը իրենց բնակավայրէն բռնի կը քշուին և անոնց ստացուածքը կ'ենթարկուի գրաւման, Իսմէթ կը պատասխանէ.

— Դուք գիտէք, որ Հայերը կը սիրեն նախընտրել պատճառը այդ է որ յաճախ կը բողոքն Թուրքիոյ կեդրոնները և կը մեկնին Պոլիս:

Օգտուելով իր ծանր յոգութենէն՝ ան ցոյց կու տայ, իրր թէ, չի լսեր բոլոր այն հարցերը, սրանց համար պատասխան չունէր, կամ անյարմար կը գտնէր պատասխանել: Իսմէթ անտեղեակ կը ձեւանար անգամ Հայերու հոգային պահանջներու գոյութեան մասին: Զէ՞ որ հայկական սահմաններու վերաբերող բոլոր խնդիրները արդէն կարգադրուած էին Թուրքիոյ կողմէ յատուկ զանապրերով:

Ասիկա մեր և Թուրքերու վերջին տեսակցութիւնը եղաւ:

Բացի դատ քաղաքական խնդիրներէն Լոզանի մէջ, առաջին օրերէն սկսած, մենք կը պահանջէինք նաև զազրկուած Հայերու վտարման Թուրքիոյ սահմաններէն: Մեր ձեռքը կային անհերքելի փաստեր, սրանք կ'ապացուցանէին, թէ ինչպէս Թուրքերը ամենաստոր ձեւերով կը վտարէին Հայերը իրենց բնակավայրերէն և կը գրաւէին անոնց ունեցուածքը: Այդ փաստաթուղթերն ալ ներկայացուցինք խորհրդամտովին: Արդիւնքը նոյնպէս եղաւ ոչինչ:

**

Մենք կը շարունակէինք մեր տեսակցութիւնները այն բոլորի հետ, սրանք այսպէս թէ այնպէս կրնային օգտակար ըլլալ մեզի և կը յայտնէինք անոնց մեր պահանջները՝ տալով մեր մանրամասն յուշագիրք: Տեսնուեցանք նորվեկիացի յայտնի գործիչ Նանսէնի հետ, որ հանդիպեր էր Իսմէթ փաշային և անկէ ստացեր էր բացասական տպաստութիւն: Տեսնուեցանք նաև Ամերիկացի ներկայացուցիչներ՝ Չայլոզի և Կրիլի հետ: Անոնք մեզի բտին, թէ, հակառակ որ իրենք խորհրդամտովին կը մասնակցին կրտսերացուծ կերպով, լոկ իրրեւ դիտողներ, բայց և այնպէս հրահանգ ունին նպաստել Հայկական Հարցի լուծումին:

Ես այցելեցի Ամերիկայի Պոլսոյ բարձր քոմիսար ծովակալ Պրիստոլին: Ան ևս ոչ մէկ յայտ ունէր Տաճիկներու դիջողական քաղաքականութեան վրայ, բայց խոստացաւ շուտիկ անոնց կարծիքը: Եղանք «Թանին»-ի նախկին խմբագրապետ և Խորհրդարանի նախագահ՝ Հիւսէյն ճահիթի մօտ, որ մեզի բտաւ, թէ ինք ո՛չ մէկ հեղինակութիւն ունի տաճիկ պատուիրակութեան մէջ և Լոզան կը գրտնրուի սոսկ լրագրողի հանդամանքով: Այցելեցինք Փրանսական ներկայացուցիչ Պ. Բոնարին, Անգլիացի Ռուսթոլին, Իտալացի Գարրոնին: Ամէնքն ալ միաբերան կը կրկնէին գրեթէ նոյնը, թէ՛ Տաճիկները չեն ուզեր դիջիլ ոչ միայն Հայկական Խնդրի, այլ և Դաշնակիցներու անմիջական շահագրգռութեան առարկայ եղող միւս բո-

յութ խնդիրներու մէջ, ինչպէս, օրինակ, պարտքերու, մենաշնորհներու, եւրոպական գառարաններու, Նեղուցներու հարցը, սահմանի սրուշումը Մասսիի ուղղութեամբ եւ այլն:

Եւ յերաւի, բոլոր այս խնդիրներու մէջ եւրոպացիները ստիպուած էին զիջիլ Թուրքերուն, եւ միայն Մասսիի խնդիրն էր որ անցաւ Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդին եւ մտուեցաւ յօդուս Անգլիոյ եւ Իրաքի:

Ինչ կը վերաբերի մանր պետութիւններու ներկայացուցիչներուն, անոնք որեւէ արժէք չունէին խորհրդածոցովի աչքին: Պարտուած Յոյները որ տակաւին չէին ձանձնար իրենց նախարարական զահլիճը, Աերբերն ու Պալքանեան միւս մանր պետութիւնները, որ կը մտնային բազմաթիւներէն եւ չէին ուզեր անոնց հօգատարութեանը յանձնել որեւէ հոգամաս, անկարող էին ազդեցութիւն գործել: Մինչդեռ, Կարսի եւ տաճկական միլիտէրիստներու մեր պահանջը, անոնց աչքին աչք կը նշանակէր:

Հայոց Ազգային Օճախ հիմնելու խնդիրն ալ հանդիպեցաւ Թուրքերու յարջ բնոյթովութեան: Մեր պահանջներուն աւելի ոյժ տալու նպատակով հայասէր բարեկամները Լօզան ուղարկեցին ամէն կողմէ հարապարտ գրութիւններ: Դիմումներ բրին Հայաստաններու Միջազգային Միութիւնը, Փրանսացի մտաւորականները, գերմանական քաղաքական գործիչներն ու մտաւորականները, Զուիցերիոյ, Պելճիքիոյ, Հոլանտայի, Ֆրանսայի, Ֆինլանտայի բազմաթիւ համալսարաններ ու գիտական հաստատութիւններ, հայկական ազգային եւ քաղաքական կազմակերպութիւններ:

Ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը ոտքի ելաւ պահանջելու համար Լօզանի խորհրդածոցովէն բարարութիւն տալ հայկական բազմանքներուն: Եւ իրատեսք սենկը Լօրա Քրքրըն Խորհրդածոցովին մէջ զիմելու Թուրքերուն բսելով:

«Ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը մեզի կը նայի եւ կը սպասէ, որ դուք բարարութիւն տաք Հայերուն»:

Սակայն Իսմէթ փաշան պատասխանեց.

«Քաղաքակիրթ աշխարհը աւելի շատ ձեզի կը նայի, որովհետեւ դուք էք. որ անվերջ խոստումներ տուած էք Հայերուն, իսկ ձեզիք որեւէ խոստում տուած չեմք»:

Բացի մեզմէ, մեր բարեկամներն ալ զիմումներ կ'ընէին զանազան ուղղութեամբ, եւ անոնց տղաւորութիւնն ալ նային էր, ինչ որ եւ մերք: Ամէնուրեք կը լսէինք համակրական խօսքեր, բայց չէինք տեսներ Թուրքերուն վրայ ազդելու որեւէ գործնական միջոց:

Խորհրդածոցովը նախ անցաւ աշխատանքներու բաժանման. ընտրուեցան քաղաքական, տնտեսական եւ իրաւարանական յանձնաժողովներ: Հայկական Հարցը կը գտնուէր քաղաքական յանձնաժողովի յատուկ մասնաբաժնի մէջ, որուն նախագահն էր Իտալացի Մոնտանան, Իտալիոյ, Աթէնքի, ապա եւ Էնկիլլիի ղեկավարը: Թուրքերը խորհրդածոցովին մէջ բունք էին անանկ զիրք մը, որ, իբր թէ իրենց բոլորովին ծանօթ չէ Հայկական Հարցի զոյութիւնը: Անոնք կ'ըսէին որ Հայաստանի եւ Տաճկաստանի սահմանները սրուշուած են Կարսի եւ Մոսկուայի գաշնազրբում, իսկ Թուրքիոյ մէջ բնակող Հայերու հարցը իրենց ներքին խնդիրն է: Այս տեսակէտի վրայ ալ մնացին մինչեւ այն աստիճան, որ երբ խորհրդածոցովի մէջ կրկին անգամ խօսք եկաւ Հայկական Հարցի մասին, Թուրք պատուիրակ Ռիպա Նարը ուժգնօրէն զարնելով զուրը՝ զուրս ելաւ ժողովարահէն: Պարզ էր, որ մեր բոլոր ջանքերը զուր էին Թուրքերու վրայ ազդեցութիւն գործելու տեսակէտով: Ուստի մենք սրուշեցինք Ազգերու Դաշնակցութեան քարտուղարութեան միջոցով յիշեցնել Լօզանի Խորհրդածոցովին Ազգերու Դաշնակցութեան սրուշումները մեր հարցի մասին: Եւ Իեկտեմբեր 2ին զիմեցինք Խորհուրդի քարտուղար Պ. Դրումանդին, որը Լեիւտ. օրէն պատասխանեց, որ պիտի փութայ յիշեցնել Դաշնակից կառավարութիւններուն, որոնք մասն ունին 1921ի Սեպտեմբեր 21ի սրուշումներու մէջ եւ այսօր ներկայ են խորհրդածոցովին, այն բանաձեւերը որոնք բնոյննուած են Ազգերու Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովներու կողմէ, Հայկական Հարցի վերաբերեալ:

Խորհուրդի ազդեցութիւնը խորհրդածոցովի վրայ ուժեղացրնելու նպատակով նոյնանման զիմում բրինք եւ անոր հերթական նախագահին, որ այդ ժամանակ Պրազիլիոյ ներկայացուցիչ Դը Գաման էր:

Հետզհետէ սկսան հասնիլ մեր զիմումներուն պատասխանները, շատ յաճախ անոնց մէջ խոստումներ չկային: Կը կարգայինք համակրանքի խօսքեր եւ կ'իմանայինք, որ մեր առաջարկները «առնուած են ի զիտութիւն»: Շատերն ալ կը զիմէին ուղղակի խորհրդածոցովին, յանուն արդարութեան պահանջելով մեր զատի պաշտպանութիւնը:

Գեկտեմբերի սկիզբներուն յուր ստացանք որ քաղաքական յանձնաժողովր քննութեան պիտի դնէ տաճկական սահմաններու խընդիրը, ապա ուրեմն և Հայկական Հարցը: Գեկտեմբեր 16ին գիմեցինք խորհրդաժողովին՝ խնդրելով որ թոյլ տրուի մեզի անձամբ պարզելու մեր տեսակէաները: Ճիշդ է, մենք խորհրդաժողովի անդամներ չէինք, բայց կը համարուէինք հայ ժողովուրդի օրինական և լիազօր ներկայացուցիչները:

Համաձայն մեր գիմումին՝ մենք հրաւիրուեցանք մասնակցելու Էնթաժողովի Գեկտեմբեր 26ի նիստին:

Նախ քան մեր առաջարկներու պաշտպանութեան անցնելը պիտի պատմեմ թէ ինչ կը կատարուէր խորհրդաժողովի ներսը Հայերու հրաւիրման առթիւ: Որովհետեւ հրաւիրուելով մեզ ուղարկուած էր պաշտօնական ճանապարհով և պաշտօնական նիստի համար, այդ պատճառով յիշեալ նիստին հրաւիրուած էին խորհրդաժողովի բոլոր անդամները, ի թիւս որոնց Յոյներն ու Թուրքերը: Բայց երբ Թուրքերը ծանուցադրէն կ'իմանան, որ այդ նիստին մէջ քննութեան պիտի առնուի Հայկական Հարցը և պիտի ներկայ ըլլան Հայերու ներկայացուցիչները, կը հրաժարին մասնակցել նիստին՝ պատճառաբանելով, թէ Հայերու և Թուրքերու միջև վիճելի խնդիրներ գոյութիւն չունին, թէ այդ խնդիրները շատոնց արդէն կարգադրուած են, թէ մենք Հայերու ներկայացուցիչները չենք կրնար ըլլալ և որ Խորհրդային Հայաստանն ունի արդէն իր իսկական ներկայացուցիչները: Ասոր վրայ խորհրդաժողովր առաջին գիջումը բրաւ Թուրքերուն Հայկական Հարցի վերաբերեալ ան պաշտօնական ժողովի փոխարէն գումարեց մասնաւոր նիստ մը, որուն նորէն հրաւիրուեցանք բերելու մեր մասնակցութիւնը:

Այդ օրը անձրեւոտ էր և ցուրտ. լարուած տրամադրութեան մէջ էինք և պատրաստ էինք խօսելու ամենայն մանրամասնութեամբ: Կը գիտակցէինք, որ մեր ազգային կեանքի պատմական մեծ վայրկեաններէն մէկը կ'ապրէինք: Միեւնոյն կողքի մէջ տեղաւորուած էինք հինգ հոգի՝ Ահարոնեան, Նորատունկեան, Բաշալեան, Օլիվրը Բոյոտին և ևս: Բոյոտինը յուզուած էր: Ան ամբողջ երեք ժամ սպասեց մեզ խորհրդաժողովի դրան առջև՝ բսելով, թէ այդ վայրկեանին չի կրնար Փիլիքայէս հեռու ըլլալ մեզմէ:

Ներս մտնելու առեն պատահեցանք Վենիգելոսին, որ յուզուած գուրս կու գար սրահէն: Վենիգելոսը 1920 թ. Սևրի Խորհրդաժողովի ամենաազդեցիկ անդամներէն մէկն էր: Երբ քննութեան պիտի առնուէր Հայկական Հարցը, պատասխանեց թէ «Թուրքերու հրա-

ժարելէն յետոյ որոշուած է մասնաւոր նիստ գումարել, որուն պիտի մասնակցին միայն Անգլիոյ, Ֆրանսայի և Իտալիոյ ներկայացուցիչները, և ինձ առաջարկեցին թողուլ սրահը»: Իր գէժքին վրայ կը կարգայինք խորունկ վիրասորանք և յուզում:

Սրահին մէջ հրաւիրուածներու շարքին կը գտնուէին Պուլկարներու ներկայացուցիչներ Թողոսովը և Գաստոյով, որոնք եկած էին Թրակիոյ Պուլկար գաղթականներու բախար տնօրինելու և Ասորիներու ներկայացուցիչ Ազա Պետրոսը: Հետաքրքրական հանդիպում: Ասոնք բոլորը Թուրքերու կողմէ ճնշուած ազգերու ներկայացուցիչներն էին:

Շուտով մեզ կանչեցին ժողովսորահ: Այնտեղ նստած էին Անգլիոյ ներկայացուցիչներ՝ Ռուժրոյտը և Ռամսէյը, առաջինը Անգլիոյ ղեկավար Սոլմոնոյ մէջ, և երկրորդը Պոլսոյ խորհրդականը. Ֆրանսայի ներկայացուցիչներ՝ զր Լա Քրուան և Լապորէտը, Իտալիայինը՝ Մոնտանան: Կը նախադասէր Ռուժրոյտը:

Ժողովի պատկերը տարողջութեամբ ներկայացնելու համար, առաջ պիտի բերեմ այն մանրամասն արձանագրութիւնը, զոր մենք կազմեցինք նիստէն անմիջապէս յետոյ: Այդ արձանագրութենէն ընթերցողը կը տեսնէ — ևս այդ կը շեշտեմ այստեղ — թէ ինչպէս Անգլիացիք կը պնդէին յամառօրէն, որ Ազգային Օճախը կազմուի կրիլիկիոյ մէջ, Միջերկրականի ավերուն, մինչդեռ Ֆրանսացիք կ'առաջարկէին Հայկական Օճախը հիմնել Արևելեան վերայէթնրու մէջ, կ'ովկասահայաստանի մօտ:

Երկու պետութիւններու տեսակէաներու տարբերութիւնը ունէր իր պատճառը: Անգլիան կ'ուզէր Պաղատաի երկաթուղազի սկզբնաւորման և Սուրիոյ սահմանադիմին մօտ ստեղծել իրեն համար յենարան մը: Նոյն այդ պատճառով Ֆրանսացիք չէին ուզեր Հայկական Օճախի ստեղծումը իրենց հովանաւորութեան ներքև գտնուող երկրին սահմանակից: Քիչ դեր չէր խաղար այդ խնդրին մէջ ևս ռուսական ազդեցութիւնը, որ կը տարածուէր մեր արեւելեան նահանգներուն վրայ:

Ահա մեր արձանագրութիւնը.---

Ա Ր Ձ Ա Ն Ա Գ Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն

(26 ԳԵԿՏԵՄԲԵՐ 1922 ՆԻՍՏԻ)

Հայկական Միացեալ Պատուիրակութիւնը, յանձինս պարոնայք Գ. Նորատունկեանի, Ա. Ահարոնեանի, Ալ. Խատիսեանի և Լ.

Բաշալեանի, 26 Գեկտեմբեր ժամը 16ին ներկայացաւ Էնթամոզովին: Նախագահի առաջարկութեամբ՝ Պ. Պ. Նորատունկեան եւ Ա. Տարոնեան ներկայացուցին Հայերու պահանջները: Նորատունկեանի րնթերցումէն եւ Ա. Տարոնեանի զեկոյցէն յետոյ տեղի ունեցաւ հետեւեալ հարց ու պատասխանը.—

Սրբ Հ. Ռումբուլա.— Ի՞նչպէս կը պատկերացնէք Հայկական Օնախի եւ Տանկաստանի յարաբերութիւնները:

Ա. Ա. Տարոնեան.— Մեր ցանկացած Օնախը Տանկաստանէն միանգամայն անկախ պէտք է ըլլայ, բայց Գաղնակիցներուն դիրքութիւն տարւոյ համար, մենք պատրաստ ենք այն բոլոր ձեւաւարումներուն, որոնք կը պաշտպանեն Տանիկներու շահերը, օրինակ բրիտանական գաղթավայրերու ուժովը: Ես կը կարծեմ, որ Պ. Նորատունկեանը միանգամայն համաձայն է ինձ հետ:

Նորատունկեան.— Այդ մասին ես կարդացի քիչ առաջ:

Սրբ Հ. Ռումբուլա.— Ի՞նչ կը կարծէք դուք Երեսնեան սահմաններու ընդլայնման եւ Օնախի մասին. չէ՞ որ այդ պարագային կ'ըլլայ երկու Հայաստան:

Ա. Ա. Տարոնեան.— Քանի որ Երեսնեան Հանրապետութեան սահմաններու ընդլայնման խնդիրը անոր խորհրդային ըլլալու պատճառով դժուար է, եւ մենք չենք կրնար արժարձել այդ հարցը, քանի որ Խորհուրդը առով չի գրադիր, ուրեմն եւ ոչինչ կրնայ խանգարել նոր օնախի մը կազմութեան Տանկաստանի կողմէ գրաւուած Ռուսահայաստանի հողերուն վրայ: Մենք չենք ուզեր այն սահմանները որ գծած է Մ. Նահանգներու նախագահը, մենք կը բաւականանանք նաեւ մէկ մասով: Իսկ ինչ կը վերաբերի երկու Հայաստան ունենալու հարցին, այդ տեսակէտով Չեզի օրինակ կրնայ ծառայել Պուլկարիան եւ արեւելեան Ռումանիան:

Սրբ Հ. Ռումբուլա.— Ո՞րն է այդ հողամասը որ ձեզ կը բաւարարէ, կարո՞ղ էք ցոյց տալ քարտէսի վրայ:

Ա. Ա. Տարոնեան.— Գծեց քարտէսի վրայ սահմանագիծ մը, որ անցնելով Ռիզէէն ու Հասան Կալայէն՝ դուրս թողլով Էրզրումը, կը հասնէր մինչեւ Մուշ եւ մէջը առնելով Վանայ նախը՝ կը միանար Պարսկաստանի սահմաններուն:

Սրբ Հ. Ռումբուլա.— 700,000 գաղթականները կը տեղադրուի՞ն այդ սահմաններուն մէջ: Անոնք բոլորը Տանկահայեր են:

Ա. Ա. Տարոնեան.— Այո՛, Տանկահայեր են եւ պիտի երբան բնակիլ այդ հողամասերուն վրայ:

Սրբ Հ. Ռումբուլա.— Ուրեմն Տանկահայաստանի մէջ այլեւս Հայ չի՞ մնար:

Ա. Ա. Տարոնեան.— Երբ անգամ մը հիմնուի Հայկական Օնախը, Հայերու եւ Տանիկներու միջեւ խաղաղութիւն հաստատուի, Տանկաստանի մէջ մնալ փափաքողները կ'ըլլան լաւ քաղաքացիներ:

Սրբ Հ. Ռումբուլա.— Որո՞նք են այժմ այդ հողամասերու բնակիչները:

Ա. Ա. Տարոնեան.— Գլխաւորապէս Քիւրտերը: Տակաւին պատերազմէն առաջ անոնք մեծ քիւ կը կազմէին. իսկ Տանիկները քիչ տուկոս կը ներկայացնէին: Այնպէս որ մեծամասնութիւնը Հայեր ու Քիւրտեր էին. այս վերջինները արիական ցեղին կը պատկանին եւ շատ դժուարութեամբ են խաւանացած:

Տր Լա Քրուա.— Ձեր վստահութիւնը Քիւրտերու վերաբերմամբ վիճելի է. բոլոր Քիւրտերը ձեզ հետ չեն եւ շատերը մասնակցած են հայկական ջարդին: Քիւրտ Համիտիէի կատարած դերը լաւ յայտնի է:

Ա. Ա. Տարոնեան.— Քիւրտերը աւելի շատ բաւանդներ են քան ջարդող: Շատ Քիւրտեր կան որ մեզի հետ են: Հայաստանի մէջ մենք երկու քրտական գորագուհոյք ունէինք, որոնք մինչեւ վերջ կըռուեցան Տանիկներու դէմ:

Տր Լա Քրուա.— Ես կը ցանկայի այդ մասին իմանալ նաեւ Պ. Նորատունկեանի կարծիքը:

Նորատունկեան.— Քիւրտերու մասին խօսելու առեւն պէտք է նկատի ունենալ նաեւ անոնց ցեղերը, որ 200էն աւելի են: Եզիտիներն ու Կոլպաշները Հայերու բարեկամներ են: Պէտք է յիշատակել, որ անոնք 1915ին 20,000 Հայեր պահեցին: Բայց, օրինակ, Ջելալները հակահայ են: Համիտիէի խումբը կազմուած էր անոնցմէ, որոնք տանկական հագուստներ հագած կը շարունակէին իրենց աւազակութիւնները: Երբ ցանկացին փոխադրել — այդ գորախումբերը — երկրորդ գունդի գորապետ Ջրնկի փաշան դէմ ելաւ, առարկելով, որ այդ խումբը ուր ալ որ երբայ նոյն կեանքը պիտի վարէ, քանի որ սովոր է ատոր:

Տր Լա Քրուա.— Այն 350,000 Հայերը, որոնց մասին դուք կը խօսիք, ամէնքն ալ Տանկահայեր են, թէ անոնց մէջ կան ե՛ւ Ռուսահայեր:

Ա. Ա. Տարոնեան.— Ամէնքն ալ Տանկահայեր են եւ միայն նշանի կը սպասեն, որպէսզի վերադառնան:

Տր Լա Քրուա.— Ի՞նչ տեղեկութիւններ ունիք այն 130,000ի մասին,

որոնք կը մնան Տանկաստանի գաւառներուն մէջ: Անոնք կը բըշ-
ուի՛ն այնպէս, թէ իրենց կամուրջ է որ կը հեռանան:

Նարտասեկեան.— Ահաւասիկ իրողութիւնը՝ փոքրցի պատերազմ վը-
րայ յայտարարութիւններ փակցուցեր են որոնց մէջ Հայերուն ու-
րայ ժամանակ մը արուած է հեռանալու: Յետոյ, ամսիկ բնակիչ-
ները իրենց հերթին կ'ըստին Հայերուն, թէ չես գիտեր ինչ կը պա-
տասի մնացողներուն: Եւ շնուած ձիւն ու ձմրան ու այնքան
դժուարութիւններուն Սեւ ձով անցնելու համար, Հայերը հեռա-
նան գաւազան կողմեր, մանաւանդ զէպի Սուրիա, որ գաղթա-
կանութեան թիւը 110,000էն աւելի է: Ինչ խօսք որ արար ժողո-
վարդը գտն չէր աշխարհի գանգուռածային գաղթականութիւնը:

Լա Փարթ.— Ի հարկէ, առիկա տնտեսական խնդիր է. Հայերուն
գալով աշխատող ձեռներու արժէքը ինկու, բան մը, որ շատ ալ
հանելի սիսի չըլլայ Արարներուն:

Գ. Նարտասեկեան.— Այնքանարժէքի շքանք, որ կ'ապրին Ալա-
սիները, Հայերու վիճակը աւելի լաւ է:

Լա Փարթ.— Եւ նոյն կարծիքէն եմ:

Սրբ Շ. Յուժրթա.— Որքա՛ն է ներկայիս Երեւանի Հանրապետու-
թեան բնակչութեան թիւը եւ ի՞նչ տարրեր է բաղկացած:

Ս. Աւստանեան.— Փոլստանակիցս՝ Կասիսեան լաւ ծանօթ է մեր
երկրին, երկու տարի շարունակ վարչապետ եղած է, կրնայ Ձեզի
սեղեկութիւնները տալ:

Ս. Կասիսեան.— Երեւանեան Հանրապետութեան բնակիչներու թիւը
ներկայիս 1,400,000 է, որոնց 1,200,000 Հայեր են, 60,000 մահ-
մուսուլման: Այս բնակչութիւնը կ'ապրի 26,000 ֆառ. փոլ. հողամա-
սի վրայ, որմէ միայն 9,000 ֆառ. փոլմ-ն է մշակելի: Երբ վերջերս
խօսք եղաւ նոր գաղթականութիւն մտցնելու երկիր, Կորիթոյային
կառավարութիւնը մերժեց: Մեծ ջանքեր պէտք եղան անդադրելու
համար 10,000 հոգի գաղթականութիւն, որ եկած է Միջագետքէն:
Մեր ամենաբարձր հողամասերը, որոնք կը կերակրեն ոչ միայն
Հայաստանը, այլ եւ Փովկասի մէկ մասը, Կարս, Աւարմարտ, Նա-
խիջեան, գրաւուած են Տանկներէն:

Սրբ Շ. Յուժրթա.— Ի՞նչ եղաւ այն մասնետակն բնակչութիւնը,
որ կ'ապրէր Հայաստանի մէջ:

Ս. Կասիսեան.— Տեղափոխուեցան մաս մը Տանկաստան, մաս մը
Կարսի շքանք եւ մաս մըն ալ Արարէջան:

Սրբ Շ. Յուժրթա.— Ինչոքեմ ցոյց տուէ՛ք Բարսէտի վրայ, թէ զու՛՛
կիցիկոյ ո՞ր մասին մէջ կը պատկերացնէ՛ք ձեր Օնախը:

Գ. Նորաստեղծան. (Յոյց տարով) Օնախը կը գծուի ձիհունի, Սուրիոյ սահմաններու եւ եփրատի միջեւ ու կ'երկարի դէպի հիւսիս՝ աննկով իր մէջ Սիւր եւ Մարաշը:

Սրբ Շ. Ռուբրօ. Ինչքան բնակչութիւն կրնա՞ն տեղաւորել այդ հողամասին վրայ:

Գ. Նորաստեղծան. 5—6 հարիւր հազար:

Նախագահ. Պարտեայք, ձեր տեղեկութիւնները բոլորը գրի առնուցան: Մենք կը խորհրդակցինք եւ հարկ եղած պարագային նորէն կը հրահրենք ձեզ նոր բացատրութիւններու համար:

Գ. Նորաստեղծան. Ես շատ ուրախ եմ, որ այս օրուան օրակարգին մէջ չկայ Տանկատաւնի Փոքրամասնութեան հարցը. բայց սուէք ինձ հրահրել Չեր ուշադրութիւնը երկու գլխաւոր կէտերու վրայ. ա) ազատ ըլլալ գորակոչէ, բ) Պատրիարքարանի ազատութիւնը: Երա՞ւանչիւր Հայ ազատ պիտի ըլլայ հրաժարելու զինուորական ծառայութենէ:

Նախագահ. Յոյն պատուիրակութիւնը արդէն արժարձած է այդ հարցը, բայց Տանիկները դէմ են: Ամէն պարագայի տակ մենք նկատի կ'առնենք ձեր յայտարարութիւնը:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Պ Ի Ր

(26 ԳԵԿՏԵՄԲԵՐ 1922 Թ. ԿԱՐԳՈՅՈՒԱԾ ԼՕՁԱՆԵ ԵՈՐՀՐԳԱԹՅՈՂՈՎԻ
ՅԱՆՁՆՈՒՄՈՒԹԵՐԵ ՄԷՋ. Պ. Գ. ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆԵ ԿՈՂՄԷ)

Հայերուս համար այսօրու վնասակոն մէկ ժամուն, մենք սրտի կսկիծով կու գտնիք գրադեցնելու Չեր յարգելի յանձնախումբը Հայկական Օնախի խնդրով:

Գու՞ք գիտէք, Պարոններ, որ մեր խնդիրքը շատ համեստ է: Գու՞ք գիտէք նաեւ թէ ինչքան Հայեր կը տեղեկան խաղաղութեան եւ թէ ինչքան երջանիկ պիտի ըլլան երբ այս խորհրդածոզովի բարի նպատակը իրագործուի: Բայց մեզ կը բուխ, թէ կան հարցեր, որոնց մասին մենք պէտք է մեր լուսարանութիւնները տանք եւ որոնց վրայ մենք պէտք է պնդենք:

1915 թ. դէպքերը մեծ անդունդ մը բացին Հայերու եւ Տա-

Ձախէն աչ

Լ. Շանք, Յ. Քաչազնունի, Ս. Վրացեան

նիկներու միջեւ: Երիտասարդ Տանիկներու ղեկավարները այդ ժամանակ ոչ միայն ցանկութիւն ունէին անօրինակ կերպով գործել, Հայերու, տանիկ կառավարութեան հաստատարիմ հպատակներու դէմ, այլ եւ կ'անցիտանային իրենց երկրի շահերու տարրական ըմբռումները:

Չնայած որ, համաձայն գերմանական ղեկավարի եւ ուրիշներու վկայութեան, Տանկահայերը ենթակայ եղան զինակոչի եւ կատարեցին իրենց զինուորական ծառայութիւնները, անոնք ենթարկուեցան տեղահանութեան, ջարդի եւ կորսնցուցին իրենց բնակչութեան մեծագոյն մասը:

Յամենայն դէպս, որքան եւ ողբերգական է եղած տանկական այդ փառաբանականութիւնը, մենք չենք ուզեր անդրադառնալ նորէն այդ խնդիրներուն, այլ կը գերադասենք յատել մեր աչքերը ներկայի եւ ապագայի վրայ:

Ներկայիս դժբախտաբար, փոխադարձ անբարեացակամութիւն կ'իշխէ Հայերու եւ Տանիկներու միջեւ եւ ոչինչ կը կատարուի Տանկաստանի մէջ մեղմելու համար սուր հանգամանք կրող երեսույթները: Նորին Գերագանցութիւն Իսմէթ փաշան բոլորովին անհրաժեշտ չի նկատեր մեր Ազգային Օնախի կազմումը, այլ բաւական կը համարէ այն լուծումը, որով ժառանգորդները գտնուող մեր գաղթականութեան բոլոր պիտի արուի վերադառնալ Տանկաստան: Մենք, դրժբախտաբար, չենք կրնար բաւարարուիլ միայն ստով, նկատի առնելով այն վիճակը, որ կրնայ ստեղծուիլ, բոլոր եղած ղէպներէն եւ պարագաներէն:

Ահա, օրինակ, Պարքէտէրի, Պրուսայի եւ Պիզայի մէջ ապրող Հայերը որոնք վստահելով հայրենակից Տանիկներու խօսքերուն, մնացին իրենց տունները, ի վերջոյ սպաննուեցան եւ ոչնչացան վերջին ղէպներու ժամանակ: Միւս կողմէ, այն սակաւարի կենդանի մնացածները, որոնք Մուսթասի զինադադարէն յետոյ համարակեցան մինչեւ Անատոլու երթալ, ստիպուած եղան նորէն բռնել գողթի նամբան: Եւ մինչդեռ կիները, երախաներն ու ձեռքերը, կորսնցուցած ամէն ինչ, ձմեռուան սառնամանիքներուն բռնեցին Սե ծովի ու Սուրիոյ նամբան, առայց եւ առողջ տարրը պահուեցաւ կեդրոնական արգելարաններու մէջ:

Այսօր, մօտաւորապէս 700.000 տանկահայութիւն կայ, որ վերջին տեղեկութիւններու համաձայն ցրուած է հետեւեալ կեդրոնները.—

345,000 Կովկասի գանազան կողմերը, 140,000՝ Սուրիա,

120,000՝ Յունաստան եւ Եգէական ծովի կողմերը, 40,000՝ Պուլկարիա, 50,000՝ Պարսկաստան, մնացածները՝ գանազան կողմեր, չհաշուած 110,000 որբերը, որ կը գտնուին Նպաստամատոյցի հովանաւորութեան տակ: Այս բոլոր գաղթականները մեծ գրկանքներ են կրած, անբախտներ են տուած եւ այժմ անհամբերութեամբ կը սպասեն այն օրուն, որ պիտի գայ վերջ տալու իրենց ողբալի վիճակին: Աշխատող եւ արտադրող տարրը, ներկայիս գրադած է բարեգործական հիմնարկութիւններով, բայց հասկնալի է որ այդպիսի անորոշ վիճակ չի կրնար անվերջ տեսիլ:

Այսպէս է տես, դժբախտաբար, իրերու դրութիւնը: Գուցէ կը խոստովանիք, ի հարկէ Պարսկներ, որ անբնական կ'ըլլայ վերադարձնել այս բնաւանիքները իրենց նախկին տեղերը ուր անոնք թողած են սոսկալի յիշատակներ, եւ ուր պիտի վերսկսին անվերջանալի վեճերը: Ոչ մէկ թոյլտուութիւն, ո՛չ մէկ հրաման, ո՛չ մէկ խոստում չի կրնար վստահութիւն տալ, միայն Ազգային Օնախի ստեղծումն է որ փող պիտի իջեցնէ սոսկալի անցեալին վրայ, պիտի ոչրնչացնէ ատելութեան գոյացումներ եւ ստեղծէ փոխադարձ վստահութիւն:

Գաշնակիցները առաջուրնէ արդէն որոշումներ ունէին Ազգային Օնախի մասին, որ յետոյ վերանորոգեցին Լոնտոնի, Փարիզի խորհրդածողովներուն մէջ 1921 եւ 1922 թ.:

Մենք չենք կրնար հասկնալ, թէ ինչո՞ւ Տանիկներ, որ կոուեր են իրենց անկախութեան համար, եւ որ երբեմն նանչցեր են իրենց կայսրութեան մաս կազմող ուրիշ մահմետական ազգերու անկախութիւնը, կրնան մերժել իրենց ուրիշ հայրենակիցներու այնքան համեստ պահանջը: Թէ տանիկ կառավարութիւնը եւ թէ մասնաւոր մարդիկ տիրացեր են բոլոր այն շարժումն եւ անշարժ գոյքերուն, որոնք կը պատկանին, շիրքի մէջ անհետացած, անժառանգ Հայերուն:

Մեր կարծիքով, Էնկիւրիի Ազգային Սահմանադրութիւնը չի նախատեսեր ոչ մէկ պարագայ, որ արգելք ըլլայ Տանկաստանին այն տեսակէտով որ ան դժուարաւնայ անկողմնակալ ու հովանաւորող ըլլալ Հայկական Օնախի ստեղծման, հետեւելով այն ձեւին, որ, օրինակ, գոյութիւն ունի Բրիտանական իշխանութեան տակ գտնուող գաղթավայրերուն մէջ:

Ինչ կը վերաբերի սրբաշունչ հողամասին, մեր Պատուիրակութիւնը արդէն պատիւ է ունեցած ներկայացնելու խորհրդածողովին՝ բողոքով անոր բնորոտութեան, ստեղծել Օնախ Հիւսիսային վիլայէթ—

ներու մէջ կամ կրկնակի մէջ ուր հազար տարիներէ ի վեր կ'ապրէին Հայերը եւ ուր իսկամ ազգաբնակչութեան քիւր, մեծ պատերազմի պատճառով, շատ նուազած է:

Թոյլ տուէ՛ք նաեւ յիշել, որ աշխարհիս բոլոր ազգութիւնները կ'ընդունին մեր հարցի արդարութիւնը՝ Օնախի տեղեկման անհրաժեշտութիւնը: Ահա ձեր սեղանին վրայ դրուած են աղաղակող կոչներ, որոնք ստորագրուած են հազարաւոր ամերիկեան եւ եւրոպական քրիստոնեայ եկեղեցիներու, համայնքներու, նաեւ շատ ակաճար անձնաւորութիւններու կողմէ: Եւ քոյլ տուէ՛ք զիտել տալ, որ միայն քրիստոնեաները չեն այդպէս մտածողները, այլ եւ կան հազարաւոր մեծախառնակներ, Հնդկաստանի, Պարսկաստանի, Աւստրալիականի, նաեւ Տանկաստանի մէջ որոնք կը գտնեն օրինական եւ օգտակար Հայկական Օնախի մը կազմութիւնը:

Վերջապէս, խնդիրը տանկական եւ համամարդկային տեսակետով բնեկէ յետոյ, յարգելի Պարոններ, քոյլ տուէ՛ք Քանի մը բառ ալ ըսել գոտ իրաւունքի տեսակետով:

Զօրաւոր Դաշնակիցները, որ մղեցին Մեծ պատերազմը յանուն իրաւունքի, հազար անգամներ խոստացան ազատութիւն տալ Տանկահայաստանին: 1915 թ. ողբերգական տեղահանութենէն յետոյ, Ամերիկայի եւ ուրիշ երկիրներու հայութիւնը կազմեց Արեւելեան Բանակ Ծրանապիւններու հովանաւորութեան տակ: Իրենց երկրին ազատութեան պաշտպանութեան համար, գինակոչի քերքերը ստորագրելէ յետոյ, անոնք յաջողութեամբ կոտեցան նաեւ Պաղեստինի եւ Սուրիոյ սահմաններուն վրայ, գորսպետ Ալէնպիի հրամանատարութեան տակ:

1920 թ. Սեւրի դաշնագիրը, Մ. Նահանգներու նախագահի իրաւարարութիւնը՝ որոշելու համար հայկական սահմանները, նաեւ Ազգերու Դաշնակցութեան 22րդ յօդուածը, այնքա՛ն խոշոր փաստեր են, որ ցոյց կու տան Դաշնակիցներու բարեացակամութիւնը հայ ժողովուրդի հանդէպ: Երէ ներկայիս քաղաքական պայմանները այնպէս փոխուեցան, որ դուք պէտք է խաղաղութեան նոր դաշնագիր կազմէ՛ք, որով պիտի որոշուի Մերձաւոր Արեւելիի հակառակորդը, մենք վստահ ենք որ Տանկաստանի պահանջներու սոջեւ, դուք չէ՛ք մոռնար օրինականութիւնը եւ արդարութիւնը նաեւ Հայկական Գառնին:

Այսպէս է իրերու դրսութիւնը, չնայած որ Դաշնակից պետութիւնները կը ներկայացնեն հեղինակաւոր ոյժ: Բազմաթիւ առիթներով, անգամ Սեւրի դաշնագրի բնթացքին, քոյլ է տրուած հայ

պատուիրակութեան իրենց տեղն ունենալ ձեր կողքին, սակայն մենք լիայոյս ենք, թէ ոչինչ պիտի խուսափի ձեր ուշադրութենէն լատագոյն կերպով պաշտպանելու համար ձեր սկզբունքներն ու ձեր խոստումները:

Եզրակացնելով բաժնեքս, յոյս ունիմ որ Տանկիները աւելի լաւ պարզաբանուելէ եւ տրամադրուելէ յետոյ, պիտի փոխեն իրենց տեսակէտը Հայկական Օնախի նկատմամբ, որովհետեւ ատիկա կ'ըլլայ ո՛չ միայն պատիւ նորակազմ Տանկաստանի համար, այլ եւ անոնք շատ իմաստուն քայլ տած կ'ըլլան ամէն տեսակետով՝ ձեռք բերելով վստահութիւնը աշխատասէր ու գործունեայ տարրի մը, որ ապագային շատ օգտակար կ'ըլլայ իրենց, նաեւ հաւատարիմ:

Մենք աւելի քան վստահ ենք որ Մերձաւոր Արեւելիի խաղաղութեան հարցը միայն այդ պարագային հաստատ հիմքերու վրայ կը դրուի:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵՍԱՆԻ ՃԱՌԸ

ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԱԾ ԼՕՁԱՆԵ ԵՈՐՀՐԵԱԺՈՂՈՎԻ ԵՆԹԱՅՆՁՆԱՅՈՒՄԻ ԴԵՍԵՆ.

26 ԳԵՆԵՏԵՄԵՐԻ

Երէ իմ պաշտօնակից Նորին Գերագանցութիւն Պ. Նորատունկեանի գեկոյցէն յետոյ եւ խօսք կ'ստանեմ, ատիկա միայն անոր համար է, որ ապացուցանեմ, թէ հայ ժողովուրդը իր ամբողջութեամբ, իր կուսակցութիւններով եւ գաղութներով, միանգամայն համամիտ է այն պահանջներուն, որ մենք ձեզ կը ներկայացնենք ահա:

Յետոյ, կ'ուզեմ ըսել, թէ որքան մեծ է Թուրքերու տածած անարդարութիւնը զէպի մեզ, Թուրքերու, որոնք եկած են այստեղ իրենց համար արդարութիւն հայցելու նպատակով:

Անոնք բռնագրաւած են այսօր ոչ միայն տանկահայկական գաւառները այլ եւ երեսնի Հանրապետութեան մեծագոյն մասը: Եւ մտադիր չեմ շօշափելու այնպիսի հարցեր, որոնք կը վերաբերին Ռուսաստանի եւ կրնան անել վիճակի մէջ դնել Դաշնակիցները, բայց պէտք է ըսեմ, որ 1920ի վերջերս, երբ Հայաստանի Հանրապետութիւնը իրաւապէս ճանչցուած էր Դաշնակիցներու կողմէ, Քեմալի բանակը յարձակեցաւ Հայաստանի վրայ եւ գրաւեց Կարսի նահանգը, Արտասանը, Սուրմալուն եւ Նախիջեանը:

Մեզի կ'ըսեն, որ հայ ազատագրական շարժումը խարդախորէն ներշնչուած է դուրսի ազդեցութիւններէ, որոնք կու գան եղեր ցարական Ռուսաստանէն եւ Բրիտանիայէն: Ես պիտի յայտարարեմ այստեղ, որ ցարական կառավարութիւնը եւ սուլթանը համամիտ էին միանգամայն՝ ոչնչացնելու համար բոլոր այն շարժումները, որոնք ուղղուած էին Տանկահայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող բռնութիւններու դէմ: Կովկասեան բոլոր խումբերը, որոնք կը կազմուէին իրենց Տանկահայ եղբայրներուն օգնութեան հասնելու համար, կ'ոչնչացուէին ասիականացուի զբառ, որուսական բանակին կողմէ, որովհետեւ ցարական կառավարութիւնը չէր ուզեր Պուլկարիս մը ստեղծել իր ասիականներուն հարաւային մասին վրայ:

Անգլիայ քաջալերումը որիչ առաւել մըն է: Մեր ազատագրական շարժումը առաջ է եկած այն խոր պատճառներէն, որոնք առաջ բերին ե՛ր պոպուլարներու ժողովուրդներու ազատութիւնները: Թուրքերու եւ անոնցմէ բաժնուած ազգերու պարզ համեմատութիւնը լատինացի ապացոյցը կ'ըլլայ՝ տեսնելու համար, թէ որքա՞ն իրարացի էր պատմութիւնը եւ թէ որքա՞ն այդ ազատագրումները համապատասխան են մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան շահերուն:

Այո՛, մենք միշտ նզկներ ենք մեր հայրենիքի ազատութեան, եւ Միացեալ շայաստանը պիտի ըլլայ մեր խեղար: Բայց եթէ կան ներկայիս մեծ դժուարութիւններ, որոնք թոյլ կու տան Գաշնակիցներուն գծել միայն փոքր շայաստան մը մեծի փոխարէն, այսինքն՝ Ազգային Օնախը հիմնուի կիլիկիոյ մէջ, մենք պիտի ընդունինք այդ առաջարկը Գաշնակիցներու կամքը յարգած ըլլալու եւ անոնց աշխատանքը բերեցնելու համար:

Մենք համոզուած ենք որ պիտի հասնինք արդարութեան, որովհետեւ մենք ունինք Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Իտալիոյ հանդիսաւոր խոստումները: Այն Անգլիան, որ մէկ օրուան մէջ ոտքի ելաւ ասպացուցանելու ամբողջ աշխարհին, որ միջազգային համաձայնագրերը բողոքի կտորներ չեն միայն, այն մեծ Ֆրանսան որ իր ամբողջ գոյութեամբ ասպարէզ նետուեցաւ Գաշնակիցներու հաւատարիմ մնալու եւ թոյլ չտալու համար, որ մարդկային մեծ սկզբունքները ոտնահարուին, այն Իտալիան որ կը նանչնայ օտար լուծը, եւ այդ լուծը յօրհանելու համար նետուեցաւ ուղիւղաւոր, պէտք չէ մեզ լքեն: Մենք հանգիստ ենք այդ տեսակէտէն: Մենք համոզուած ենք որ այս խորհրդածոյսը պիտի չցրուի, մինչեւ որ արդարօրէն չլուծուի մեր դատը: Մենք գիտենք գործին ծանրութիւնը, սակայն, համոզուած ենք որ Գաշնակիցներու միակամ ոգին բաւական է որ արդարութիւնը ըլլայ լրիւ եւ իրական:

Մեր խնդիրը մասնաժողովի մէջ դարձաւ յարջ ու շարժութեան ստարկայ:

Ինչպէս դուրսը մենք շարունակեցինք մեր զիմամները բոլոր այն ուժերուն, որոնք կրնային սրել օգտակարութիւն ներկայացնել մեր դատի համար: Մ. Վարանդեանը զիմամ բրաւ Ընկերվարական Միջազգայինին, եւ այս վերջինը փորձեց սպրդել Թուրքերու վրայ: Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչները աշխատեցան հրաւիրել Ֆրանսական խորհրդարանի արեւելեան գործերու յանձնախումբի միջամտութիւնը եւ յաջողցուցին յատուկ բանաձեւ մը ի նպաստ Հայկական Օճախի:

Օլիվրը Բորտուինը մեկնեցաւ Անգլիա սպրդելու համար բանաստեղծական կուսակցութեան վրայ, նոյն խմատով: Յուշագիրներ ներկայացուցին Ամերիկայի Բողոքական Միացեալ եկեղեցիներու խորհուրդը, «Արմենիա-Ամերիկա Միութիւնը» եւ այլն: Անուղղակի միջամտութիւն բրին եւ ամերիկեան «Կիտոյները»: Առանձին զրութեամբ մը որ պատրաստուած էր մամուլի համար, անոնք յայտնեցին իրենց տեսակէտը Հայկական Հարցի վերաբերմամբ:

«Ամերիկեան պատուիրակութիւնը, բնութեամբ էր այդ զրութեան մէջ, չմասնակցելով հանդերձ խաղաղութեան բանակցութիւններուն, չառաջարկելով հանդերձ ոչ մէկ ծրագիր, քանի որ Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը պիտի չկրնայ վաւերացնել գայն, իր հաւանութիւնը տուաւ Լորտ Քրոքըրնի եւ Գաշնակիցներու բոլոր այն գործնական առաջարկներուն, որոնք կը նախատեսէին հայկական անկախ Օնախի մը ստեղծումը: Ամերիկեան Պատուիրակութիւնը ունենալով Միացեալ Նահանգներու բարեկալտ կարծիքը այդ Օնախը հիմնելու մասին՝ կը ներկայանայ այսօր ձեր առաջ որպէս պաշտպանը այդ կարծիքի: Ա՛յ աւելին: Ի պաշտպանութիւն հայ ժողովուրդի եւ շահագրգռուած Ամերիկացիներու մենք հաւատարմութեամբ բարձր ենք, որ Հայկական Օնախի հարցը պէտք է դրուի եւ քննարկուի առնուի Լոզանի խորհրդածոյսին մէջ: Մենք աշխատած ենք եւ պիտի աշխատինք համոզել Թուրքերը, որ լուրջ ուշադրութեան առնեն այս խնդրի վերաբերեալ բոլոր այն ծրագիրները, որոնք պիտի առաջարկուին սպագային»:

*Միաժամանակ Ամերիկեան Պատուիրակութիւնը ներկայացուց
փոքրամասնութեանց յանձնախումբին հետեւեալ յայտարարը:*

Լօզան 30 Դեկտեմբեր 1922

Հայկական անկախ Օնախի հաստատման առաջարկը առաջ է բերած Միացեալ Նահանգներու մեծագոյն մասի խորունկ հետաքրքրութիւնը եւ համակրանքը: Պէտք է մտադրուի եւ այն հանգամանքը որ Կաշմակից պետութիւնները բազմաթիւ առիթներով յայտարարած են, թէ Ազգային Օնախը միակ բանաւոր միջոցն է Հայկական Հարցի լուծման տեսակէտով:

Ամերիկեան պատուիրակութիւնը այս առիւթը քննարկելու համար մեզի համար միեւնոյն ժամանակ եւ իրաւական են: Ներկայիս, յանձնախումբիդ առջեւ կը դնենք հարց մը, որով մեծապէս հետաքրքրուած է Ամերիկայի հանրային կարծիքը: Մենք ղիմած ենք ամերիկեան միութիւններուն եւ կազմակերպութիւններուն, որպէսզի անոնք որոշեն, նախ, երկրամասի խնդիրը, որ պիտի Հայոց Ազգային Օնախի սահմանը կազմէ, երկրորդ, էլիմտական երաշխիքի խնդիրը, երրորդ, երկու շահագրգռուած պետութիւններու միջեւ հաստատել զբաւական փոխառութեան արդար միջոց մը, յետոյ լուծելու հովանաւորութեան խնդիրը եւ թէ ինչպէս ապահովել բոլորովին նոր երկրամաս մը արտաքին յարձակումներէ եւ ներխուժումներէ:

Կը խնդրենք ճշմնայնա՝ պարզել թիւր այն Հայերու, որոնք կը ցանկային հաստատուի նոր հայրենիքի մէջ եւ վերջապէս, ներկայացնել նոր գործնական առաջարկներ այս խնդրի վերաբերեալ:

Այս բոլոր տուեալները կը դնենք յանձնախումբիդ տրամադրութեան տակ՝ խնդրելով որ անոնք առնուին ամենալուրջ ուշադրութեան»:

Ամերիկեան Հանրային կարծիքի ներկայացուցիչներն ալ կ'աշխատէին Հայկական խնդրի նպատաւը լուծման եւ այդ մասին կ'առաջարկէին դանազան լուծումներ: Այսպէս, Եկեղեցիներու Խորհուրդի ներկայացուցիչ Ճ. Բարթընը Դեկտեմբեր 14ին հետեւեալ գիմումը բրտա Ամերիկայի պատուիրակ Չայտովին.

«Թուրքերու եւ միւս պատուիրակութիւններու հետ ունեցած երկար ժողովներէն յետոյ եւ հարցը մանրամասն քննութեան առնե-

լով՝ մենք եկած ենք այն եզրակացութեան, որ հայկական փոքրամասնութեան խնդրի լուծումը լուծուի կ'ըլլայ յատկացնել երկրամաս մը, որ կարենային հաստատուիլ փախստական Հայերն ու որբերը:

Մեզի կը թուի թէ՛

1. Օգնութեան գործը այդպէսով լուծուած կ'ըլլայ շուտափոյր կերպով եւ միանգամայն տնտեսօրէն: Այդ գործը ամենամեծ կարեւորութիւնը ունի ամերիկեան օգնութեան կոմիտէներու համար:

2. Հայերը այդպէս ապահովուած կ'ըլլան աւելի լաւ, քան ցրուած ամբողջ Թուրքիայ բոլոր բնակչութեան մէջ:

3. Թուրքերը ի վերջոյ գոհ պիտի մնան:

4. Հայերու համար բնդունելի պիտի ըլլայ այդ վնիոր, եւ անոնք հանոյճով պիտի երթան հաստատուելու Ազգային Օնախի մէջ, մինչդեռ անոնք կը վախճան վերադառնալ իրենց բնակավայրը՝ յուրք ազգարնակութեան մէջ:

5. Մենք կը գտնենք որ խնդրի նման լուծումը հնարաւոր եւ գործնական է, մինչդեռ Հայերը իրենց նախկին բնակավայրը վերադարձնելու վտարը առաջ պիտի բերէ կասկած եւ անվստահութիւն:

6. Դուք լուսագոյն դատաւորն էք բնութիւն յարմար թուէնք ընթացք տալու համար այս առաջարկներուն»:

«Արմենիա-Ամերիկա» միութիւնը յուշագրով մը կու տայ Ազգային Օնախի մանրամասն ծրագիրը եւ նիւթական միջոցներու աղբիւրը:

«Ա. ՕՃԱՆԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՎԱՅՐԸ

1. Հայկական Օնախի հաստատման վայրը կրնայ ճշդել յանձնախումբը որ աւելի լաւ ծանօթ է խնդրին, քան ոեւէ մէկը. սակայն օգտակար կը համարենք առաջ բերել որոշ առաւելութիւններ յօգուտ

Սուրբոյ հիւսիսային մասի, որպէս Հայկական Օնալի հաստատման լաւագոյն վայրի:

2. Սուրբոյ հիւսիսամասին մէջ գտնուող այդ վայրը, որ որոշուած էր Ազգերու Գաշնակցութեան կողմէ երբ Սուրբոյ հոգատարութիւնը կը յանձնուէր Ֆրանսային եւ որուն սահմանները գրծուած են Թուրքերու եւ Ֆրանսայի մասնաւոր համաձայնութեամբ, կարելի է ըսել, թէ դեռ այսօր կը հանդիսանայ բանակցութիւններու նիւր: Անոր վերջնական լուծումը պիտի տայ Լօզանի խորհրդաժողովը, որուն բախտը պաշտօնապէս իր ձեռքն է այսօր:

3. Այդ ամբողջ շրջանի ապահովութեան տեսակէտով անգամ, անհրաժեշտ է չէզոք գօտիի մը ստեղծումը Թուրքիոյ եւ Սուրբոյ միջեւ:

4. Գիւրլին պիտի ըլլայ համոզել հայ փախստականները տեղադրուելու այդ գօտիին մէջ:

5. Ան ունի ելք դէպի ծով:

6. Եթէ եփրատի արեւմտեան մասը գտնուող այդ հողամասը կարելի ըլլայ լայնցնել Սիսի եւ Ալքիստանի ուղղութեամբ, որպէս հատուցում արեւելեան մասի, կը ստացուի երկիր մը չէզոք սահմաններով, 18 հազար քառակուսի մղոն մեծութեամբ, որուն անջատումը Թուրքիայէն, պիտի չլիանգարէ անոր ներքին զարգացման:

7. Ամերիկայի մէջ կը կարծեն թէ այդ երկիրը պիտի ըլլայ անկախ՝ Ազգերու Գաշնակցութեան հովանաւորութեան ներքեւ:

Բ. ԵԼԵԻՄՏԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Նման երկրամասի վարչական կազմի առաջին քայլը պիտի ըլլայ սկզբնական գումարի մը պահանջը: Այդ գումարը կը տրուի անոնց որպէս պարտք եւ անհատական չէ, որ քանի մը տարուան մէջ կարելի ըլլայ դարձնել այդ գումարը: Անկասկած դժուար է ապահովել այդպիսի գումարի մը հայրաքումը. սակայն պէտք է ըսել, թէ այս առարկայ իսկ Ամերիկայէն ստացուած հեռագրի մը համա-

ձայն, Հայկական Խնդիրը մտցուած է Քոնկրէս բանաձեւով մը, որ կ'ապահովէ 20 միլիոն տոլարի փոխառութիւն մը: Այս այն գումարն է, որ քուէարկուած էր որս սովեակներու օգտին: Վստահ չենք, որ ծրագրի այս կէտը անպատիւտ պիտի անցնի, սակայն, պիտի շեշտենք, որ մեծ համակրանք կայ ի նպատակ այս ծրագրին:

Հնարաւորութիւն կը ստեղծուի փոխառութիւն կնքել ե՛ւ Ամերիկայի այն շրջանակներու մէջ, որոնք շահագրգռուած են Հայկական Հարցով:

Բնական կը գտնենք կարծել, որ Ազգերու Գաշնակցութիւնը պէտք է նկատի առած ըլլայ խնդրի ելեւմտական կարելիութիւնները, երբ կը քուէարկէ բանաձեւեր յօգուտ Հայոց Ազգային անկախ Օնալի:

Բնական է կարծել նոյնպէս, որ Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Իտալիոյ ներկայացուցիչները ի նկատի են ունեցած խնդրի ֆինանսական մասը, երբ յայտարարեցին իրենց Մարտ 26ի որոշումները՝ Ազգային Օնալի վերաբերմամբ:

Գ. ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ

Կենրադրենք, որ Ազգային Օնալի չէզոքութիւնը պէտք է քանչցուի Լօզանի դաշնագիրը ստորագրող բոլոր պետութիւններուն կողմէ: Անոր ապահովութեան տեսակէտէն կարիք չկայ պահելու մեծ քանակութեամբ զօրամասեր: Արդէն իսկ քանչցուած չէզոքութիւնը եւ Օնալին յարակից պետութիւններու մասնակցութիւնը Ազգերու Գաշնակցութեան մէջ՝ ենթադրել կու տան պատիկ բանակի մը գոյութիւնը միայն, որ կոչուած պիտի ըլլայ ապահովել հանրային կարգը:

Դ. ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՏԵՂԱԻՈՐՈՒՄԸ

Մենք չենք կարծեր, որ Պոլսոյ Հայերը կը բողոքն իրենց բրնակավայրը Ազգային Օնալի մէջ հաստատուելու համար. սակայն, գիտենք, որ հոն կան 15 հազար Հայեր, հողագործ փախստականներ, որոնք հաճոյքով պիտի ցանկան տեղափոխուիլ այնտեղ:

Զմիւռնիոյ եւ Փոքր Ասիոյ վերջին տարագրեալները թիւով 110 հազար հոգի, իրենց իսկ շահերու տեսակէտով, նոյնպէս պիտի

փափափին տեղափոխելու հարցերի մէջ, եթէ կարենան իրենց կեանքը վաստակել այնպէս:

Սուրիոյ մէջ դեռ վերջին դէպքերէն առաջ, կային 75 հազար Հայեր, որոնց մեծագոյն մասը տնտեսապէս դեռ չեն հաստատուած այդ երկրի մէջ:

Ռուսաստանի եւ Կովկասի մէջ կան 4 հարիւր հազար փախուստականներ, որոնք իրենց մեծամասնութեամբ պիտի վերադառնան այդպիսի ապահով երկիր մը, ուր անոնք պիտի կարենան յայտնագործել իրենց շինարարական ոգին:

Եւ վերջապէս, այն որբանոցներու ղեկավարները, ուր կան 50 հազարէ աւելի հայ մանուկներ, ուրախութեամբ պիտի փոխադրեն իրենց զործը այդպիսի երկիր մը, երբ անոք ստեղծուին իրագործուի:

Մենք չենք կասկածիր, որ Ազգային Օճախի մէջ հաստատուելի փափափող հայութիւնը կ'անցնի 2-3 հարիւր հազարը:

Ամերիկայէն նոր ստացուած հեռագիր մը կը հաղորդէ, որ Քոնկրէսին առաջարկուած է հետեւեալ նախագիծը:—

«Փոյլ կը տրուի Նախագահին Հայկական Օճախի համար փոխարինարար յատկացնել գանձէն 20 միլիոն տոլար, այն պարագային, երբ Լոզանի խորհրդաժողովը կը ստանձնէ անոր կատարեալ հովանաւորութիւնը»:

Ի դէպ, այս ծրագիրը մեր հաւանութիւնը չունէր:

* *

Պէտք է ըսել, որ դեռ սկիզբէն Ամերիկացիները բարենպաստ դիրք էին բռնած Հայերու նկատմամբ, սակայն այդ դիրքը մեզի օգուտ չբերուէ, որովհետեւ անոնք սողու միջոցներէ կը խուսափէին:

Ինչ կը վերաբերի Սորձրգային Ռուսաստանի, որ առաջին անգամն էր որ հանդէս կու գար միջնորդային թատերաբեմի վրայ, ըստ մեր բարեկամներու կարծիքին, կարող սողակ մըն էր իր ձայնը լսել տարու համար: Պէտք էր այդ ձայնէն եւս օգտուել:

Հայաստանէն Միութեան ներկայացուցիչները տեսնուելով Չիչերին հետ՝ ներկայացուցեր էին հետեւեալ յուշագիրը:—

«Ինչ որ ալ ըլլայ Լոզանի խորհրդաժողովի արդիւնքը, պէտք է կենդանի պատուաւոր դաշինք, եթէ Հայկական Հարցը վերջնակա-

նապէս իր լուծումը չտանայ: Քաղաքակիրք աշխարհի հանրային միտքը, որ կը պահանջէ այսօր միլիոնաւոր ստորագրութիւններով Հայոց Ազգային Օճախի ստեղծումը, պէտք չէ ընդունի խաղաղութիւն մը, որ վերջ պիտի դնէ տանկահայ ժողովուրդի գոյութեան:

Հայաստանէն Միութիւնը եւ անոր Լոզանի ներկայացուցիչները գիտեն, որ խորհրդային Ռուսաստանը փրկելու է Կովկասի Հայկական Հանրապետութիւնը, որ դուրս է այսօր տանկական վտանգէն, սակայն, ան այնքան փոքր է, որ անկարող է ընդունիլ իր մէջ Օճախին սպասող 800,000 հայ փախստականները: Ռուսերը կարող են փրկել տանկահայութիւնը, թուրքերու հետ մասնաւոր համաձայնութեամբ մը, որով կարելի ըլլայ ընդարձակել Կովկասահայաստանի սահմանները՝ վան, Բիքրիս ուղղութեամբ: Այսպէսով, Ռուսերը լուծած կ'ըլլան Հայկական Հարցը, բան մը, որ կը դժուարանան ընել դաշնակից պետութիւնները, շնորհիւ թուրքերու դիմադրութեան, որ կ'արգիլէ իր սահմաններուն մէջ ստեղծել այսպիսի անկախ պետութիւն մը»:

Չիչերինը Յունուար 26ին այս նամակին պատասխանեց հետեւեալ գրութեամբ:—

«Ձեզ եւ ձեզ ընկերացող Հայաստանի Միջազգային Միութեան անդամներու հետ ունեցած տեսակցութիւններուս ընթացքին, ես առիթ ունեցայ իմանալու, որ Լոզանի խորհրդաժողովին մէջ Ռուսաստան, Ուկրայինան եւ Վրաստանը անմասն են եղած Հայկական Հարցի բնութեան, չնայած՝ որ մեր մասնակցութիւնը պիտի իսկապէս ապահովէր այս հարցի լուծումը դրական իմաստով: Այժմ պատիւն ունիմ յայտնելու ձեզ, որ Ռուսաստանի եւ Ուկրայինայի կառավարութիւնները կ'առաջարկեն իրենց սահմաններուն մէջ տեղադրել հայ փախստականները, որոնց թիւը դեռ պիտի ճշդուի: Մանրամասնութիւնները բնութեան կ'առնուին կառավարութեանս եւ Հայերու ներկայացուցիչներուն կողմէ: Կը խնդրեմ բարեհաճեցէք յայտարարել այս առաջարկը շահագրգիռ կողմերուն: Ընդունեցէք խորին յարգանքներուս հաւաստիքը:

ՉԻՉԵՐԻՆ»

Այսպէսով, Չիչերին հրապարակ կու գար ամբաստանութիւնը թուրքերու անհաշտութիւնը եւ Հայկական Օճախը Ռուսաստան տանելով՝ ընդմիջու սպաննելու թրջահայաստանի դատը:

Այստեղ այ մեր ազգային ձգտումներու համար ճակատագրական դեր խաղաց Ռուսերու եւ Թուրքերու շահերու մերձեցումը:

Այս պարագան կը շեշտեմ առանձնապէս՝ լաւ ըմբռնելու համար, թէ սրբան անհիմն էր այն յայտը, թէ Ռուսերը ի վիճակի կ'ըլլան ազգել Թուրքերու վրայ այն սպառնալիքամբ, որ օգտակար ըլլար Հայերու համար: Անոնց քաղաքականութիւնը, որ կը բխէր բոլշեւիզմի կոթիւնէն, թոյլ չէր տար իրենց սրեւէ քայլ բնել յօդուա Հայերու: Մոլոտովին սրբոյ խոստովանեցաւ այդ: Կարճատես են անոնք, որոնք չեն կրնար ըմբռնել ազգային եւ բոլշեւիզմի գաղափարներու տարբերութիւնը:

Ասանք էին, բնականօրէն ամամբ, ենթադրողի չորջր մեր կատարած աշխատանքները: Իսկ ենթադրողին մէջ, Դեկտեմբեր 20ի նիստէն յետոյ, մեր գործերը այնքան ալ լաւ չէին ընթանար: Մեր բարեկամները այդ ժամանակները տեսնուել էին Մոսկովայի հետ: Իմացանք, որ ան վճար է անպատճառ յանդիլ այնպիսի ելքի մը, որ բնորոշելի ըլլար Թուրքերուն համար: Բայց այդ ելքը չզբաւար, որովհետեւ Թուրքերը մերժեցին բնորոշելի այդ սպառնալիքամբ սրեւէ առաջարկ: Անոնք լաւ կ'ըմբռնէին Գաղտնիքներու հոգեբանութիւնը՝ հաշտութիւն կնքել, ամենամեծ զիջումներու գնով: Եւրոպացի զինուորացի մը, որուն անունը չեմ կրնար յիշատակել, իմացայ, որ Թուրքերու ձեռքն է անցած մեծ պետութեան մը տեսակէտը՝ սպառնալիքով իր ներկայացուցիչին, այն մասին, թէ անհրաժեշտ է բոլոր զիջումներու գնով Թուրքերու հետ կնքել հաշտութիւն: Եւ այս տեսակէտով ենթադրողի անգամներու զրոյթիւնը միանգամայն սղակապիտան էր: Մոսկովայի տեսնելով, որ իր անվերջ զիջումները սաղարթութեան չեն արժանանար Թուրքերու կողմէ, անցաւ ամենանուազագոյն առաջարկներու: Ազգային Օճախի գաղափարէն ան հասաւ՝ կայսրութեան սրեւէ անկիւնի մը մէջ Հայերու կեդրոնացման մտքին: Ասիկա եղաւ իր վերջին, խղճուկ եւ ծիծաղելի առաջարկը:

Այդ ժամանակները Լոզան հասաւ Ռուսերը Սեպիի անձնական քարտուղար Մեյնը, որ յատուկ յանձնարարութիւն ունէր՝ խնդրելու Քրդերի աջակցութիւնը Հայկական Հարցին մէջ զիջելու Թուրքերուն, համոզելու գանձաբ, որ զիջին մեր նկատմամբ, եւ համոզելու մեզ, որ մենք ալ ետ կենանք մեր «առաւելագոյն» պահանջներէն: Մէկ խօսքով, ան եկած էր գտնելու անհրաժեշտ ելք մը: Չնայած, որ մենք տօնիք մեր համաձայնութիւնը այն մասին, թէ մեզի համար բնորոշելի է Հայկական Օճախի մը ստեղծումը անգլիական

գաղութներու ձեւով, այնու ամենայնիւ ան ոչ մէկ արդիւնքի հասաւ, որովհետեւ Թուրքերը շարունակեցին մնալ իրենց բռնած դիրքին վրայ: Հ. Յ. Գաղտնիքները, սակայն, չմիացաւ մեր այդ, ինչպէս փորձը ցոյց տուաւ, անխմաստ առաջարկին:

Յունուար 6ին նշանակուած էր ենթադրողի նիստը, որ վերջնականօրէն պիտի բանաձեւէր Հայկական Հարցը եւ ներկայացնէր քաղաքական յանձնարարութիւն, որուն նիստը նշանակուած էր երեք օր յետոյ, Յունուար 9ին: Այդ նիստին Մոսկովայի ճառով մը զիջեց Թուրքերուն՝ խնդրելով յատկացնել «այսր» մը Հայերը կեդրոնացնելու համար եւ յայտնելով, թէ այդ վայրը եւ անոր վարչական ձեւը կ'որոշուի Ազգերու Գաղտնիքներու միջամտութեամբ: Այս էր այն վերջին պահանջը որ ներկայացուցաւ Թուրքերուն, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի փոխարէն:

Նոյն իմաստով խօսեցան եւ Անգլիացի Ռուսերու եւ Ֆրանսացի տը Լա Քրուան, բայց դեռ վերջին խօսքը չվերջացած, Ռիդա Նուր բէյ, Թուրքիոյ երկրորդ պատուիրակը, սաքի ելլելով կտրականապէս յայտարարեց, թէ ինքը պիտի չմասնակցի այնպիսի նիստի մը, ուր խօսք ըլլայ Հայկական Հարցի մասին, քանի որ Գաղտնիքները կը շարունակեն մնալ Հայերու պաշտպանի գերին մէջ, հակառակ անոր որ հէնց իրենք են Հայերը մտնած կորստեան, զրգոտելով գանձաբ Թուրքերուն գէմ: Այսպէս բնական Ռիդա Նուր գուրս եկաւ ժողովարարահէն, իր խորհրդատուներուն հետ միասին՝ ուժղին գարնելով գուրս:

Այս միջադէպէն յետոյ Հայկական Հարցի քննութիւնը գաղափարաքաղաքական տեսակէտով: Ուրիշ պարագաներու մէջ նման քայլ մը բաւական էր սրղկողի խորհրդածրոյթը պայթի: Բայց Լոզանի մէջ տիրող մտայնութեան համար, երբ Թուրքերը յաղթական առաջ կ'ընթանային, իսկ Գաղտնիքները կը նահանջէին բոլոր ճակատներու վրայ, միանգամայն հասկնալի երեւոյթ էր:

Այսպէսով, խորհրդածրոյթը իր օրակարգէն հանց Հայկական Հարցը: Քաղաքական յանձնարարութիւն Մոսկովայի յանձնեց մեր հարցը՝ մտնելու համար «չլուծուած հարցերու» շարքը: Այդտեղ լորտ Քրդերը փորձեց վերջին անգամ համոզել Թուրքերը, սակայն անոնք մնացին անզրոյցելի իրենց վճիռին մէջ: Եւ Հայկական Հար-

ցը պաշտօնապէս մէկ կողմ դրուեցաւ : Լօզանի արձանագրութեան մէջ չկայ Հայերու մասին պղտիկ յիշատակութիւն մ'անդամ :

Երբ տեղեկացանք Յունուար 6ի եւ 9ի նիստերու մասին, մեր ատաղին հարցր եղաւ «այժմ ի՞նչ ընենք» : Երկու տեսակէտ կար մեր շարքերուն մէջ . ոմանք կը պահանջէին խիստ կերպով բողոքել եւ անմիջապէս հետանալ Լօզանէն : Ուրիշներ կը գտնէին, որ բողոքելով հանդերձ, անհրաժեշտ է ցոյց տալ խորհրդածողովին, որ մեզի համար Հայկական Հարցը յետաձգուած է միայն, որ Լօզանը ի վիճակի չեղաւ յուճելու, բայց Դաշնակիցները պարտաւոր են նորէն դառնալ անոր, ուրիշ պատեհ առիթներով :

Երկրորդ տեսակէտը յաղթանակեց : Որոշուեցաւ շարունակել մեր քաղաքական հետապնդումները, չխղել մեր երկարամեայ կապերը Դաշնակիցներու հետ, որովհետեւ մենք համոզուած էինք, որ քաղաքական կացութիւնը օր մը պիտի փոխուի : Քաղաքականութեան մէջ յարաբերութիւններու խզումին անմիջապէս կը յաջորդէ դէնքի միջամտութիւնը, բան մը, որ մենք անկարող էինք ընել : Ուստի վճռեցինք բռնել զիստանդիտական ճամբան, գործադրել անոր բոլոր ձեւերն ու լեզուսն՝ փնտռելու համար նոր ուղիներ :

Այն օրէն, երբ Հայկական Հարցը յանգեցաւ իր տխուր վախճանին, մենք աշխատեցանք յայտնել դաշնակից բոլոր պատուիրակներուն, որ Հայկական Հարցը կականապէս մեզի համար կը մնայ նոյնը եւ որ Լօզանը, չնորհիւ Դաշնակիցներու թուլութեան, դարձաւ Հայկական Դատի սղբերգական փուլերէն մէկը, բայց երբեք անոր վախճանը :

Այդ ուղղութեամբ մենք աշխատեցանք Փարիզի, Լոնտոնի, Լօզանի եւ, որ գլխաւորն է, հայ ժողովուրդի մէջ՝ անոր քաղաքական եւ հանրային կացմակերպութիւններուն միջոցով : Մենք խնդրեցինք բոլոր պատուիրակութիւններէն, որ մեր բողոքը յանձնեն իրենց կառավարութիւններուն : Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չըջարեականով մը դիմեց իր բոլոր անդամներուն՝ արծարծելով նոյն տեսակէտները :

Հ. Հ. Պատուիրակութիւնն ալ հանդէս եկաւ իր պաշտօնական յայտարարութեամբ : Եւ մեր հարցը այսօր ալ կը մնայ իր ուժին մէջ : Գուցէ միջոցներն են փոխուած բայց նպատակը կը մնայ նոյնը :

Մենք շարունակեցինք մեր աշխատանքը : Յունիս 20ին մենք ուղղեցինք հետեւեալ հեռագիրը Փրանսական կառավարութեան .—

«Նախարարներու հորիւրդի Պ. Նախագահին :

«Լօզանի խորհրդածողովը որոշեց է խաղաղութեան դաշնագրի մէջէն հանել Հայկական Օնախի հարցը : Թուրքիայէն փախած 700 հազար Հայեր, որոնք կը քափառին օտարութեան մէջ, իրենց հայեացքները ուղղել են խորհրդածողովին : Որպէս պատասխանատուներ հայ ժողովուրդի առջեւ, որուն յայտներ ենք Ձեր բազմաթիւ անգամներ քրած խոստումները, մենք չենք կրնար համակերպիլ որ Հայկական Հարցը լիութի այս ձեւով : Յանուն Դաշնակիցներու համար գոհուած մէկ ու կէս միլիոն հայութեան, յանուն բանի մը հարիւր հազար տառապեալ հայ փախստականներուն, կոչ կ'ընենք Ձեզ՝ հետքազրել դաշինք մը, որ չի լուծել Հայկական Հարցը՝ անպակաս վիճակի մատնելով արեւելի խաղաղութիւնը, եւ որ կը հանդիսանայ մեծ անարդարութիւն մը Դաշնակիցներուն հաւատարիմ մնալու պատճառով գոհուած մարտիրոս ժողովուրդի մը հանդէպ» :

Միացեալ հայկական պատուիրակութիւններու նախագահներ՝
Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ, Գ. ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆ

Ազգերու Դաշնակցութեան մէջ Հայկական Օնախի գաղափարը վառ պահելու նպատակով նոյնանման հեռագիր ուղղեցինք եւ Մուսոլինիին :

Հոռմ, 19 Փետրուար 1923

Ձերդ Գերագանցութիւն,

«Որպէս հետեւանք մեր այս առաւօտեան խօսակցութեան, պատի ունիմ հաղորդելու Ձերդ Գերագանցութեան հետեւեալ առաջարկները, որոնք կրնան դիւրացնել Հայկական Օնախի ստեղծման խնդիրը : Եթէ Դաշնակիցները անկարող են որոշակի վիճիւ մը տալու Հայոց Ազգային Օնախին համար, չհայած իրենց անվերջ հանդիսաւոր խոստումներուն, անոնք պիտի կարենան գէթ՝

1. Լօզանի դաշնագրին մէջ մտցնել յօդուած մը, որով Դաշնակից պետութիւնները կ'ընդունին սկզբունքով Հայոց Ազգային Օնախի ստեղծումը, թողով անոր գործադրութիւնը Ազգերու Դաշնակցութեան :

կամ քէ՝

2. Հաստատելով Հայոց Ազգային Օնալի անհրաժեշտութիւնը եւ սկզբունքով ընդունելով այդ հարցը՝ անոր գործադրութիւնը կը յանձնեն դեսպանատնի տնօրէնը կամ քէ այս առթիւ կազմուած յատուկ յանձնախումբի մը :

Յայտնելով Չերդ Գերագանցութեան մեր խորին շնորհակալութիւնները այն ընդունելութեան համար, որ Դուք ցոյց տուիք մեր հարցի նկատմամբ՝ կը խնդրենք Ձեզմէ անկեղծօրէն հաւատալ, որ Չերդ Գերագանցութեան միջամտութիւնը Դաշնակիցներու առջեւ լաւագոյն կերպով կը գնահատուի համաշխարհային խղճի եւ տառապեալ ժողովուրդի մը կողմէ :

Հանեցէք, Չերդ Գերագանցութիւն, ընդունիլ մեր խորին յարգանքներուն հաւաստիքը :

ՀԱՅԿ. ՄԻԱՑԵԱԼ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նոյնանման դիմում եղաւ եւ անդլիական պատուիրակութեան Հայասէր Լիկայի կողմէ, յանձին վերջին ձերու նախագահ էր. Նաւիլի, 1924ին : Եւ ի պատասխան ստացուեցաւ հետեւեալ նամակը .

«25 Յունուար, 1923

Քրիտանական պատուիրակութիւն, Լոզան

Սիրելի Պ. Նաւիլ,

Քրիտանական պատուիրակութիւնը լուրջ ուշադրութեան է առած Հայասէրներու Լիկայի գործադիր կոմիտէի այն երկու առաջարկները, զոր Դուք յանձնեցիք ինձի Յունուար 20ին՝ Ձեր ինձ տրուած այցելութեան ժամանակ :

Այդ առաջարկները հետեւեալներն են .—

1. Որ Դաշնակիցները, նախ քան խորհրդաժողովի ցրուիլը, պարտաւոր են յայտարարելու, քէ ինչո՞ւ Հայկական Հարցը չստացաւ իր վերջնական լուծումը :

2. Որ պիտի հաստատուի միջազգային յանձնախումբ մը՝ գրադելու համար զանազան երկիրներու մէջ ցրուած հայ փախստականներու անցագրային եւ նիւթական խնդիրներով :

Քրիտանական պատուիրակութիւնը կը գտնէ, որ եթէ ինք ընդունի եւ ընթացք տայ այդ խնդիրներէն մէկն ու մէկին, կամ երկուքին միասին, իր առաքելութեան զլիսաւոր նպատակէն դուրս գործ մը ըրած պիտի ըլլայ խորհրդաժողովի մը մէջ, որ կոչուած է խաղաղութիւն հաստատելու Դաշնակիցներու եւ Թուրքիոյ միջեւ :

Հայկական շահերը պաշտպանելու եւ Փոքր Ասիոյ մէկ հողամասին մէջ Ազգային Օնալի հիմնելու համար, քրիտանական պատուիրակութիւնը հանդէս եկաւ որոշ առաջարկներով, կըտամբեց Թուրքերը, սակայն, իր բոլոր ջանքերը անցան ապարդիւն : Հետեւաբար քրիտանական պատուիրակութիւնը կը գտնէ, որ խորհրդաժողովի երեք նախարարներն ալ պիտի չկարենան ընթացք տալ, Չերնոր առաջարկներուն : Այս մասին եւ խօսած եմ եւ Պ. Խատիսեանին հետ, որ երէկ ինձ մօտ էր այս առթիւ :

Անկեղծօրէն կը ցաւիմ որ չեմ կրնար ձեզի տալ այնպիսի պատասխան մը, որ ձեզ բաւարարէր եւ քաջալերէր :

Անկեղծօրէն Չերդ՝
ՀՈՐԱՍ ՌՈՒՄԲՈՒՆ

Բայց Լոզանը ձգելէ առաջ որոշեցինք բողոք-դիմում մը ներկայացնել բոլոր պատուիրակներուն՝ իրենց կառավարութիւններուն յանձնելու համար :

Այդ բողոքի ընթացքման ժամանակ պէտք է նկատի ունենալ երկու հանգամանք. առաջինը՝ որ ան խառնուրդ է երկու պատուիրակութիւններու կողմէ ներկայացուած տարբեր մտքերու եւ արտայայտութեան եզանակներու, եւ երկրորդը, որ Հ. Հ. Պատուիրակութիւնը որոշեր էր խորհրդաժողովի վերջանալէն յետոյ հանդէս գալ, առանձին բողոքով մը :

Այդ բողոքը մենք ներկայացուցինք Փետրուար 2ին : Բողոքի մէջ արտայայտուած են այն մտքերը, որոնցմով համակուած էր հայ ժողովուրդը Լոզանի օրերուն : Ահա այդ բողոքը .—

Ծ Ա Ն Ո Ի Յ Ա Գ Ի Ր

(ՈՒՂՂՈՒԱՅ ԳԱՇՆԱԿՑՆԵՐՈՒՆ ՄԻԱՑԵԱԼ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԷ)

Լոզան, 2 Փետրուար, 1923

Լոզանի խորհրդաժողովի յանձնախումբերու յայտարարութիւններէն եւ նորերս մամուլի մէջ լոյս տեսած խաղաղութեան դաշ-

նագրի ծրագրէն Պատուիրակութիւնս իմացաւ որ Հայկական Հարցը լուծուած է Դաշնակիցներու կողմէ :

Ներկայ պայմաններուն մէջ հայ Պատուիրակութիւնները չեն ուզեր փնտռել կամ վիճիլ այդ հարցի լուծման պատճառներու մասին, որ շատ ցաւալի է, ինչպէս Դաշնակիցներու, Հայերու, նոյնպէս և իրենց՝ Տանկներու համար :

Բայց հայ Պատուիրակութիւնները պարտք կը համարին նկատել տալ, որ Հայկական Հարցը դարձեալ մնաց չլուծուած եւ որ դժբախտ ազգի մը վիճակը աւելի ու աւելի ողբերգական կերպարանք ստացաւ :

Մեծ պետութիւնները կը յիշեն անշուշտ, իրենց խոստումը, երբ ստանձնեցին Տանկահայերու ազատութեան հարցը՝ տալով անոնց այդ իրաւունքը ոչ միայն քաղաքական եւ մարդասիրական տեսակէտով, այլ եւ այն պատճառով, որ Հայերը մասնակցած են մեծ պատերազմին եւ անքիւ ծառայութիւններ մատուցած Դաշնակիցներուն :

Դաշնակիցներու կոչն էր պատուաբար, որ հայ կամաւորներ խումբ խումբ հաւաքուեցան անոնց դրօշին տակ : Այդ հայ կամաւորները, երբ ստորագրուեցաւ այն պայմանաթուղթը, որուն մէջ իրենց հայրենիքին ազատութիւն է խոստացուած, դարձան կորիզը Արեւելեան բանակի, որ այնքան հռչակուեցաւ Պաղեստինի եւ Կիլիկիոյ մէջ : Հայկական զօրամասն էր, որ միմակ կուրեցաւ կովկասեան սահմանագլուխին, 1918ին, եւ արգիլեց Տանկներու յառաջխաղացումը դէպի բրիտանական բանակը, դէպի Միջագետք : Եւ վերջապէս, Հայերն էին, որ Բաբուի մէջ իրենց հերոսական դիմադրութեամբ արգիլեցին, որ քաղաքը հասնի արեւմտեան սահմանի գերման բանակին, — գրկանք մը, որ արագացուց պատերազմի աւարտումը՝ ըստ գերմանական զօրապետներու վկայութեան :

Այս գնահատելի գործերը շատ քանակ արժեցին հայ ժողովուրդին, որուն զոհողութիւնները անհամեմատելի են, որովհետեւ եթէ հայեացք մը նետենք անոր նիւթական եւ ֆիզիքական կորուստներուն վրայ, կը տեսնենք, որ 1,500,000 փնացեր են ջարդերէ եւ տեղահանութիւններէ, որ 700,000 դեռ կը քափառին անապաստան, որ 100,000 որբեր բռն են դարձած բարեգործական ընկերութիւններու վրայ եւ որ Տանկաստանի մէջ աւելի քան տասը միլիառ ֆրանքի կորուստ ենք ունեցեր : Այսպէսով, հայ ժողովուրդը կորսնցուցած է խոշոր թիւ մը իր գաւակներէն, ու գրկուած է եկեղեցիներէ, դպրոցներէ, մասն հայրենիքէ :

Առանց կանգ առնելու Պերլինի դաշնագրին վրայ (1878), որուն յաջորդեցին միջազգային ափսոսելի եւ որ մեծ պետութիւններն իրենց ձեռքն առին Հայկական Հարցը, թող թոյլ տրուի մեզի յիշեցնել, որ մեծ պետութիւնները, պատերազմի ընթացքին, յայտարարեցին թէ խաղաղութեան շրջանին շատ բարեփոխութիւններ պիտի ըլլան եւ թէ մեծ պատերազմի նպատակներէն մին ալ՝ արդարութեան իրաւունքն է :

1919 թ. վերսայլի մէջ կնքուած դաշնագրի 22րդ յօդուածի հիման վրայ, Դաշնակիցները յանձն առին ազատել Օսմանեան կայսրութեան մէջ գտնուող քանի մը համայնքներ, որոնց մէջ առաջին տեղը կը բռնէին Հայերը : Սերի դաշնագրով, 1920ին, Դաշնակիցները ընդգծեցին ազատ Հայաստանի հողամասի սահմանները : 1921ին Լոնտոնի խորհրդածաղով մէջ վնոեցին Հայկական Օճախի ստեղծման հարցը եւ 1922ին Փարիզի ժողովին մէջ յայտարարեցին, թէ «Հայերու վիճակին վրայ պէտք է յատուկ ուշադրութիւն դարձնել. մեծ պատերազմի ընթացքին Դաշնակիցները այնքան պարտաւորութիւններ ունեցան անոնց հանդէպ : Ի վերջոյ Ազգերու Դաշնակցութեան օժանդակութեամբ, բաւարարելու համար Հայերու աւանդական ձգտումները եւ որպէս պաշտպանութիւն փոքր ազգերու՝ ստեղծելու Հայկական Օճախ» :

Թոյլ կը տրուի անշուշտ, մեզի նկատելու, որ Լօզանի մէջ 1923 թ. Դաշնակիցները ոչինչ որոշեցին որ նպաստէր իրենց խոստումներու իրականացման հայ ժողովուրդի հանդէպ, որ, սակայն, ճանչցուած է իբրեւ ռազմիկ տարր մը պատերազմի ընթացքին եւ իբր դաշնակից պատերազմէն յետոյ :

Այս պայմաններուն մէջ կազմուեցաւ ներքոյ ստորագրեալ պատուիրակութիւնը, որ յանուն մարտիրոսուած ազգի, աւելորդ անգամ մը եւս կը խնդրէ մեծ պետութիւններէն՝ որոշել յանուն արդարութեան եւ նշմարտութեան, բախտը հայ ժողովուրդին, որուն տառապանքները չի կրնար տանիլ քաղաքակիրթ աշխարհը : Նաեւ կը մնայ մեզի ըսել, որ այսպիսի խաղաղութիւն մը չի կրնար ըլլալ հաստատուն՝ Մերձար Արեւելի մէջ :

Ներքոյ ստորագրող պատուիրակութիւնը կը խնդրէ Ձերդ Գերագնացութենէն բարի ըլլալ բնդառաջելու եւ լուրջ ուշադրութիւն դարձնելու իր ներկայացուցած ափսոսելի վրայ, որուն պատասխանին կը սպասէ հասկնալի անհանգստութեամբ» :

Փետրուար 5ին մենք թողուցինք Լօզանը և անցանք Փարիզ: Լօզանի մէջ այլևս բնելիք չունէինք: Խորհրդածուցովը կը շարունակէր իր աշխատանքները: Դաշնակիցները գրեթէ բոլոր ինդիւստրիան մէջ կը գիջէին Տաճիկներուն և 1923ին Յուլիս 24ին, վերջապէս, կնքուեցաւ գաշնագիրը:

Այդ գաշնագրի մէջ ոչ միայն չկայ սրեւէ յիշատակութիւն Հայաստանի և Հայկական Հարցի, այլ և բնդհանրապէս Հայերու մասին:

Փարիզի մէջ Պատուիրակութիւնը կ'ապրէր շատ ծանր օրեր: Հայ ժողովուրդի պայքարը անսահման էր. սոնատակ էին եղած Դաշնակիցներու բոլոր խոստումները: Գաղութահայութիւնը, Հրնդկաստանէն մինչև Ամերիկա ինքզինք կը պար ծուղակի մը մէջ, որ մէ դուրս գալու համար ո'չ էր և ո'չ ալ ուզի կար: Հայ ժողովուրդը, հասարակական իմաստով կ'ապրէր տեսակ մը չճանաչածութիւն և կարծես բնդհանուր անհրաժեշտութիւն էր այդ ապրումները արտայայտելու: Կամայ կամայ մեր մտքերը սկսան կեդրոնանալ Ազգերու Դաշնակցութեան վրայ, որ ամէն տարի բանաձեւեր էր քուէարկած Հայկական Հարցի վերաբերմամբ: Օգոստոս 9ին մենք հետեւեալ գրութիւնը ուղղեցինք Ազգերու Դաշնակցութեան նախագահին.—

«Պարոն Նախագահ,

Հայկական Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը, լիազօրուած հայ ժողովուրդի կողմէ. չի կրնար լուրջեամբ անցնիլ այն դաշնագրի վրայէն, որ կնքուեցաւ 24 Յուլիս 1924 թ., Դաշնակիցներու և Տաճիկներու միջեւ: Այդ դաշինքը որ կու գայ գրուելու Սերի դաշնագրին տեղը, ոչ միայն հաշուի չ'առնեն Հայուն իրաւունքները՝ ստացուած Սերի դաշնագրի և անոր յաջորդող խորհրդաձեւերու, ինչպէս և Դաշնակիցներու խոստումներու հիման վրայ, պատերազմի ընթացքին և անկէ յետոյ, այլ և պարզապէս կը մերժէ Հայերու գոյութիւնը: Սոյն գրութեամբ Հայկական Հ. Պատուիրակութիւնը կը զիմէ մեծ պետութիւններու կառավարութեանց պետերուն յարգալիք խնդրանքով հրաիրելու Ազգերու Դաշնակցութեան ամենալուրջ ու շաղթութիւնը:

Հայկական Հարցի վերաբերեալ բոլոր խնդիրները ներկայիս կը մնան առկա Վիեննայի մէջ: Համակուած խորին երախտագիտութեան զգացմունքով այն հետաքրքրութեան համար, զոր ցոյց տուած

է ցարդ Ազգերու Դաշնակցութիւնը հայ ժողովուրդի հանդէպ իր միաձայն վիճակներով և միջամտութիւններով դաշնակից պետութիւններու առջեւ, Հայկական Հ. Պատուիրակութիւնը խոնարհաբար կը խնդրէ Չեզմէ՝ բարեհանիլ գրութեան մէջ յիշուած հարցերը մտքներէ Ընդհանուր Ժողովի օրակարգի մէջ:

Համեցէք ընդունիլ, Պր. Նախագահ, խորին յարգանքներու հաւաստիքը:

Հ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահ՝
Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Դաշնակից պետութիւններու ներկայացուցիչներուն ևս ուղարկեցինք պատճառաբանուած բողոք մը, որ մինչև այսօր ալ կը պահէ իր այժմէութիւնը: Այդ բողոքն է.

Փարիզ, 8 Օգոստոս 1923

Պարոն Նախարար,

Լօզանի խորհրդաժողովէն յետոյ, Սերի դաշնագրի փոխարէն, ստորագրուեցաւ նոր վաւերաբանող մը, որուն մէջ չկայ Հայկական Հարցին վերաբերող եւ ո'չ մէկ խօսք:

Պատերազմող ժողովուրդներէն ամէնէն շատ տուժողը, ան, որ վատահելով Դաշնակիցներու առաջադրած մեծ սկզբունքներուն՝ իր ազատութիւնը ձեռք բերելու համար նետուեցաւ պայքարի մէջ՝ կորսրնցնելով իր թիւին միշտ մէկ երրորդը, այսօր կը զգայ ինքզինք մեկուսացած ու մոռացութեան մատնուած:

Դաշնակիցներու հանդիսաւոր խոստումներու շնորհիւ, եւ որպէս վարձատրութիւն անհամար գոհերու, Սերի դաշնագրին մէջ մտցուեցան կէտեր, որոնք պիտի ապահովեն Հայաստանի գոյութիւնը, որովհետեւ ազատութեան եւ արդարութեան համար կոտոր ժողովուրդներէն եւ ո'չ մէկը, համեմատական չափով, այնքան թանկ չէ վճարած ձեռք բերելու համար իր անկախ ապրելու իրաւունքը, ինչպէս Հայերը:

Եթէ միշտ է, որ ընդհանուր խաղաղութիւնը կրցաւ լուծել պատերազմէն առաջ եկած բոլոր խնդիրները, միշտ է ե՛ւ այն, որ հայ ժողովուրդն է միայն, որուն կացութիւնը անբեւակայեղիօրէն ծանրացաւ, հայ ժողովուրդն է միայն որ գրկուեցաւ յաղթութեան պրտուղներէն եւ անմիջապէս ֆաշակեց դառն լիւմի բոլոր հետեւանքները:

Չանդրադառնալով Տաճկաստանի մէջ եւ բոլշեիկեան ռեժիմին տակ ապրող երկու միլիոնէն աւելի Հայերու վրայ, պէտք է ը-

սեմ, որ դեռ կան միլիոնէ մը աւելի Հայեր՝ ցրուած ամբողջ աշխարհի երեսին, որոնք կ'ապրին զազօրակայաններու մէջ՝ ենթարկուած ծանր զրկանքներու եւ հիւանդութիւններու: Անոնցմէ մէկ տասնորոշը կ'ապրի միայն իր աշխատանքով եւ ունի քիչ քէ շատ բարեկեցիկ վիճակ. մնացածները զրկուած են օրէնքի պաշտպանութենէն, զազօրականի ցուպն ի ձեռին:

Տանկահայերը արտօնուած չեն իրենց բնակավայրերը վերադառնալու կամ օգտուելու իրենց ունեցուածքի հասոյթէն: Տասը հազարէն աւելի որբեր զրկուած են իրենց ժառանգական իրաւունքներէն. դիմողը եթէ հայ է ծագումով, արդէն բաւական է որ օրէնքէ դուրս համարուի: Ո՛չ հատուցում, ո՛չ վերահաստատում:

Ինչ կը վերաբերի հայրենիքի մէջ յիշուած կալուածներուն, եկեղեցիներուն, վանքերուն, դպրոցներուն, գրադարաններուն, քանդարաններուն, որոնց վնասները միլիառներու կը հասնին, անոնք բոլորն ալ այրուած. ոչնչացուած են: Իսկ եթէ մնացեր են, գրաւուած են քուրք կառավարութեան ձեռքով:

Այս ամէնը անհրաժեշտ է այսպէս բնուցիկ կերպով յիշել, որպէսզի ըմբռնելի ըլլայ այդքան շուտ մոռացութեան տրուած հայ ժողովուրդի ողբերգութիւնը: Բոլոր այս խնդիրները եւ անոնցմէ բրտած բազմաթիւ ուրիշներ, որոնք պակաս գործնական արժէք չեն ներկայացներ, մինչեւ հիմա կը մնան անյոյժ: Պարզ է, որ Հայկական Հարցի վերաբերեալ Լօզանի դաշնագիրը դարձաւ պատրանք մը. ան կնքուեցաւ անտես առնելով հայ ժողովուրդը, կարծես քէ ան գոյութիւն չունենար: Լօզանի դաշնագիրը, արեւելեան ժողովուրդի մը բախտը բողոքով անորոշութեան մէջ, չի կրնար ծառայել ո՛չ խաղաղութեան եւ ո՛չ արդարութեան:

Այս պարագաներու մէջ Պատուիրակութիւնս, որպէս դաշնագիրը ստորագրող կողմ, թոյլ կու տայ ընել վերապահում բոլոր այն խնդիրներու մասին, որոնք կը վերաբերին իր իրաւունքներու պաշտպանութեան, գոր դաշնակից պետութիւնները խոստացած էին մեզի պատերազմէն առաջ եւ պատերազմի ընթացքին եւ որ վաւերացուցած է Սեւրի դաշնագրով եւ անոր յաջորդող խորհրդածաղովներով:

Ինչպիսի վերաբերմունքի ալ արժանանալու ըլլայ այժմ մեր հանդիսաւոր բողոքը, Հ. Հ. Պատուիրակութիւնը՝ յարգելով հայ ժողովուրդի կողմէ իրեն տրուած լիազօրութիւնը՝ իր բովանդակ ուժով կը ծառայայ Լօզանի դաշնագրի դէմ:

Լիայոյս եմք, որ պատմութիւնը կ'ըլլայ լաւագոյն դատաւորը:

Հ. Հ. Պատուիրակութեան Նախագահ՝

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

• • • • •

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԼՕԶԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎ.ԷՆ ՅԵՏՈՅ

Մ Ի Ն Չ Ե Ի Մ Ե Ր Օ Ր Ե Ր Ը

Հայկական պատուիրակութիւններու Փարիզ վերադառնալէն ետք, բովանդակ Հայ ժողովուրդը, ուր որ ալ ըլլար, մամուլէն եւ զեկուցումներէն իմացաւ լիակատար ճշմարտութիւնը Լօզանի խորհրդածաղովի մասին: Հայ ժողովուրդը հասկցաւ, որ եւրոպական պետութիւնները Լօզանի մէջ դաւաճանեցին իրեն: Տասնեակ տարիներ շարունակ փայփայուած երազները, թէ Հայկական Հարցը պիտի լուծուի Եւրոպայի միջոցով, խորտակուեցան: Տեսակ մը թրմութիւն տիրեց ամէնքին, ինչպէս կը պատահի մեծ աղէտներէ յետոյ:

Բայց Հայ ժողովուրդի կենսական զօրութիւնն ու անթառամ եռանդը հետզհետէ նորէն արթնցան: Եւ այդ արթնացումը զարգացաւ զէպի սեփական ուժերը ուղղուելու ճանապարհով: Հայերը կարծես զգացին, թէ հասած է վայրկեանը, երբ պէտք է բացառապէս սեփական ուժերու վրայ յենուիլ: Ժողովուրդը գիտակցեցաւ և ինքզինքը նկատեց ազգ մը, որ պէտք է իր ներսը փնտռէ սեփական վերջերը բուժելու հնարաւորութիւնները եւ իր բոլոր կենսական ուժերը հաւաքելով՝ շարունակէ պատմական ճանապարհը: Եւ այս ուղղութեամբ սկսաւ զարգանալ Հայկական միտքը, ա՛յս ուղղութեամբ ընթացաւ Հայ ժողովուրդի ճակատագիրը:

Արդ, ինչո՞վ արտայայտուեցաւ այդ դարդացումը:

Այս հարցին հանդամանորէն պատասխան տալու համար անհրաժեշտ է կանդ առնել մէկ զգացումի վրայ եւս, որ նոյնպէս մասնատոր ուժգնութեամբ արտայայտուեցաւ, գլխաւորապէս, թրքահայկական որոշ քաղաքների խաւերու մէջ: Թուրքիոյ մէջ ամէն ինչ՝ հող, ստացումաժք եւ բոլոր յոյսերը կորսնցնելէ ետք՝ անոնց հայկացիները սկսան նորէն դառնալ գէպի Ռուսաստան: Անոնց համար բոլշեւիկութիւնը այն գործօնը չէր, որուն ոյժն ու նշանակութիւնը տեսած ըլլային սեփական աշխերով: Անոնցմէ շատեր վաղուց հաստատուած Եւրոպայի մէջ, փորձով իսկ ծանօթ էին Թուրքիոյ վայրենի իշխանութեան եւ այդ պատճառով աւելի ներողամիտ վերաբերում ունէին ռուս բոլշեւիկներու նկատմամբ: Իսկ անոնք, որ տեղեակ էին բոլշեւիկեան ուժի մի բացասական կողմերուն, սովորաբար կը համեմատէին թրքական ուժի մի հետ եւ կ'երկարակացնէին, թէ երկու շարիքներէն փոքրագոյնը բոլշեւիկն է: Եթէ աւելցնենք նաեւ ռուս-թրքական դարաւոր թշնամութիւնը եւ միշտ Թուրքերու հանդէպ թշնամաբար տրամադրուած ռուս ազգային զգացումի վերակենդանութեան սպասումը, հասկնալի կ'ըլլայ, թէ ինչու Եւրոպայէն ի սպաս հիասթափուած մարդիկ հետզհետէ իրենց հայեացքը դարձուցին Ռուսաստանի կողմը, թէ կուզէին Խորհրդային Ռուսաստանի: Անոնք կը կարծէին, թէ ինչ Ռուսաստան ալ որ ըլլայ, անկախ մէջը տիրող ուժի մէջն է, պիտի հովանաւորէ Հայերուն, իրրեւ օգտակար տարրի մը:

Լօյանի խորհրդածոյցովէն յետոյ այս զգացումը կարգ մը հայ շրջանակներու մէջ սկսաւ նկատուիլ քաղաքական գաղափարաբանութեան մը ձեւով: Հոն, ուր քաղաքական միտքը ի վիճակի էր արտայայտուիլ ազատօրէն, այսինքն Խորհրդային Հայաստանի եւ Ռուսաստանէն դուրս, մենք կրնանք տեսնել, թէ ի՞նչ թիւ կը կազմեն այս կամ այն քաղաքական հոսանքին պատկանողները, եւ անվիճելի տեղեկութիւններու վրայ յենուած՝ կրնանք միճականօրէն պնդել, որ Խորհրդային գաղափարաբանութեան կուսակիցներու թիւը անհամարէն քիչ է: Տեղ-տեղ անոնք սոսկ անհատներ են եւ ոչ մէկ տեղ կրնան ցոյց տալ իրենց հետեւող զանգուածներ կամ մամուլի կարեւոր օրկաններ: Ամբողջ ժողովուրդը կ'ընթանայ այն հաւատքին ետեւէն, որ իր ձեռքին անխախտ պահած է Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի դրօշակը, որուն մարմնացումն է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Լօյանի ազկտր անկարող եղաւ հայ ժողովուրդի հոգիէն արմատախիլ ընել այն ոյժը, այն արմատները, այն հիւթը, որով կը սնանի

այս իսկապէս ժողովրդական կուսակցութեան գաղափարաբանութիւնը:

Գալով հայ ժողովուրդի այն մասին, որուն շրթունքները դոցուած են եւ ձայնը խեղդուած, այսինքն՝ Խորհրդային Հայաստանի ազգայնակցութեան, մենք պէտք է յենուինք այն տեղեկութիւններուն վրայ, որոնք կը ստացուին գաղտնի աղբիւրներէ եւ շին կրնար հրատարակութեան տրուիլ: Եւ այդ տեղեկութիւններու հիման վրայ կը պնդենք, որ Հայաստանի ազգայնակցութեան անհային մասը կը բաժնէ Դաշնակցութեան քաղաքական իտէլայները: Եւ այդ հասկնալի է. չէ՞ որ անյաջողութիւնները կը փոխեն միայն գործելակերպը, բայց ոչ երբեք նպատակներն ու իտէլայները:

Այսպէսով, հայ ժողովուրդի զանազան հոսանքներու քաղաքական ձգտումներուն ծանօթանալէ յետոյ, այժմ կրնանք թանձրացնել այն ձեւերը, որոնց մէջ այդ ձգտումները արտայայտութիւն գտան վերջին շորս տարիներու ընթացքին: Ահա այդպէս միտքը, Լօյանէն ետք, իր առջեւ գրաւ շորս խնդիրներ:

Առաջին՝ ամէն կերպ ամբողջելու Հայաստանի Հանրապետութեան հիմքերը թէ՛ անտեսապէս, թէ՛ մշակութային տեսակէտով, թէ՛ Ֆիզիքապէս՝ բոլորովին անկախ անոր մէջ տիրող ուժի մէջն է:

Երկրորդ՝ պահպանել ի սփիւռս աշխարհի ցրուած հայ զանգուածներուն մէջ ազգային սպին, յեղուս, մշակույթն ու ազգային-քաղաքական իտէլայները:

Երրորդ՝ պահպանել, յաշտ եւրոպական կառավարութիւններու, քաղաքական կուսակցութիւններու եւ Ազգերու Դաշնակցութեան՝ հայ ժողովուրդի հիմնական պահանջները եւ հող պատրաստել անոնց իրադրման համար:

Չորրորդ՝ ամէն գնով ապահովել մարդատիրական եւ բարեգործական կազմակերպութիւններու նիւթական օժանդակութիւնը թէ՛ Հայաստանի ազգայնակցութեան եւ թէ՛ գաղթականներուն:

Այս խնդիրներու իրականացումը կը հեռապնդեն բոլոր այն տարրերը, որոնք կ'ընդունին այդ ծրագիրը: Անոնց իրականացման համար կը պարտեն Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, ազատամիտ մամուլը, Բարեգործական Միութիւնը եւ ուրիշ, աւելի մանր կազմակերպութիւններ եւ առանձին անհատներ: Օտար կազմակերպութիւններէն առաջին տեղը պէտք է զննել Միւրձաւոր Արեւելիքի Նպաստամատուց Կոմիտէներու Դաշնակցութիւնը, որուն մէջ կը մտնեն 23 հայանպատ մարմիններ եւ անոնց զլուխը՝ Ամերիկեան Նպաստամատուցը:

Բոլոր այս կազմակերպութիւններու աշխատանքի ընդհանուր ղեկավար գաղափարը, հարկաւ, հայ ժողովուրդի հոգևոր ու Ֆիզիքական գոյութեան եւ դարգացման ապահովութիւնն է: Գործունէութեան ձեւերն են՝ ժողովուրդի եւ, ի մասնաւորի, որբերու դաստիարակութիւնը, անոնց նախապատրաստութիւնը ինքնուրոյն կեանքի, կարօտեալ Հայերու նպաստելը, հիւանդներու դարմանումը եւ այլն: Եւրոպայի մէջ ապրող հայ դանդուածներու մէջ յղացուած է իրենց ազգային-մշակութային գործերը վարելու սահմանուած համազգային ղեկավար մարմնի մը ստեղծման միտքը: Պահպանողական խաւերը կը վախճան, որ ընդհանուր բնարութեան ժամանակ մեծամասնութիւնը կը շահի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը եւ իր ձեռքը կ'առնէ գործերու ղեկավարութիւնը: Նման կազմակերպութեան մը բացը, մասամբ, կը լեցնեն Թեմական Խորհուրդները զանազան երկիրներու մէջ: Տեղ-տեղ, ինչպէս Ռումանիա, Եգիպտոս եւ այլուր, այդ Խորհուրդները ստացած են որոշ արժէք: Ասոնք առանձին հոգ կը տանին նոր սերունդի կրթութեան ու դաստիարակութեան մասին: Սկսան հիմնուիլ մատուռներ, շինուիլ եկեղեցիներ: Հանրային ինքնագործունէութեան մէջ առանձնապէս յիշատակութեան արժանի են մարմնակրթական կազմակերպութիւնները, գրադարան-ընթերցարանները եւ հրատարակչային ժողովներն ու դասախօսութիւնները (Ամերիկա, Ֆրանսա):

Քաղաքական քայլերէն վերջին տարիներու ընթացքին պէտք է յիշել երեքը.—

Առաջինը՝ Ազգերու Դաշնակցութեան մէջ, ուր աշխատանք թափուեցաւ, որ Հայաստանի մէջ ոռոգուին որոշ հողամասեր արտասահմանէն գաղթականներ տեղափոխելու համար՝ այսպէս կոչուած, Սարդարապատի ոռոգման ծրագիրը: Միաժամանակն ուժգնորէն կ'արծարծուէր այն միտքը, որ այս ծրագիրը միայն ժամանակաւոր դարման մըն է, կիսամիջոց մը եւ որ հայ ժողովուրդի հիմնական պահանջը կայ ու կը մնայ Հայաստանի սահմաններու ընդարձակումը:

Երկրորդ՝ դիմում հանրային կարծիքին — Երկրորդ Միջագայնականին, Մարդու եւ Քաղաքացիի Իրաւունքի Դաշնակցութեան, Ազգերու Դաշնակցութեան Ընկերակցութիւններու Միջազգային Միութեան, առանձին քաղաքական կուսակցութիւններու եւ գոր-

ծիչներուն բողոքելու համար, Հայաստանի մէջ բռնութիւններու, անվերջ հալածանքներու, անձնական աղատութեան ոտնահարման բռնաբարեկեան իշխանութեան գործած անհաշիւ կամայականութիւններու դէմ եւ պահանջելով վերականգնել ժողովրդապետական կարգերը Հայաստանի մէջ:

Եւ երրորդ՝ դիմում Ֆրանսական կառավարութեան՝ պահանջելով, որ Հայերը նկատուին իբրեւ քաղաքացիներ պետութեան մը, որ ճանչցուած է տեւականօրէն (տէ ժիւրէ) եւ ժամանակաւոր կերպով զրկուած է իր պետական անկախութենէն:

Ազգերու Դաշնակցութեան ուղղուած դիմումներու հետեւանքն եղան կարգ մը յաւապոյն վճիռներ Ազգերու Դաշնակցութեան կողմէ, որոնք, սակայն, գործնական արդիւնքներ չեն տուած դեռ, որովհետեւ ոռոգման համար պահանջուած գումարը՝ մօտ մէկ միլիոն անգլիական սօկի՝ գրամատէրերն ու գրամատուները կը մերժեն տալ՝ չվստահելով Խորհրդային իշխանութեան, որ չի կրնար ներկայացնել յուրջ երաշխիքներ:

Ազգերու Դաշնակցութեան ելլեմտական յանձնախումբի նախագահը՝ Տիւպուլա՝ Սարդարապատի ոռոգման համար պահանջուած փոխառութեան առթիւ ըսաւ ինծի, Փարիզի Հօկի ներկայացուցիչ Մ. Պապաջանեանի և Բարեկործականի ներկայացուցիչ Լ. Բաշալեանի ներկայութեան:

«Եթէ Հայաստանի մէջ իշխանութեան գլուխ կեցած ըլլար ո՛չ հորհրդային իշխանութիւնը, պահանջուած գումարը կը հայքայքուէր մէկ օրուան մէջ: Բայց ինչպէ՞ս կ'ուզէք որ գրամատէրերը դըրամ տան կառավարութեան մը, որ չի վճարեր իր հիմն պարտքերը: Խորհրդային իշխանութեան հանդէպ չկայ ո՛չ մէկ հաւատք»:

Եւ, յիշուի, հակառակ Ազգերու Դաշնակցութեան միաձայնութեամբ հանած որոշումին, հակառակ անպայման անկեղծ ցանկութեան եւ Նանսէնի պէս համաշխարհային համբաւ վայելող եւ ծրագրի բուն պաշտպան գործիչի մը հեղինակութեան, հակառակ Հայկական Հարցի ունեցած ժողովրդականութեան եւ, որ ամէնէն աւելի կարեւորն է, հակառակ ծրագրի լաւ մշակուած եւ ըստ ամենայնի շահաւոր ըլլալուն, ոչ ոք տուաւ դրամ անոր գործադրութեան համար:

Կարելի՞ է ցոյց տալ աւելի պերճախօս ապացոյց այն փաստին, որ Խորհրդային ռէժիմը արգելք է Հայաստանի աճումին ու բարգա-

ւածման : Չէ՞ որ նախկին սուսական կայսրութեան ծայր աստիճանի սպառնալից պատճառով անկարելի է երեւակայել անոր յառաջդիմութիւնը ասոնց եւրոպական դրամադրութի օժանդակութեան , այդ չեն հերքեր եւ իրենք՝ կոմունիստները : Միս կողմէ՛ իրենց իշխանութեան գլուխ մնալը մտահոգութիւն չի ներշնչեր դրամատէրերուն :

Այսպէսով կը սակեցուի կախարդական շղթայ մը , որուն մէջ Խորհրդային իշխանութիւնը մինչեւ այսօր ալ կը պտըտի ու ելք չի գտներ . . . :

Իսկ ինչ կը վերաբերի Հայկական Հարցին դուռ քաղաքական կողմին , Ազգերու Դաշնակցութիւնը աժ չունի բանաձեւերէն անդին անցնելու : Եւ որովհետեւ Հայկական Հարցի ոյժը հայ ժողովուրդի կամքի եւ Հանրային կազմակերպուած ու գործօն կարծիքի գործիքն է , ուստի եւ հասկնալի է Հայերու ձգտումը մաս սրահել այդ հարցի կրակը միջազգային բնոյթ կրող հաստատութիւններու մէջ : Այս շորս տարուան ընթացքին ղեկուցումներու , բանաձեւերու , յուշագրերու ամբողջ շարք մը ներկայացուած է այդ հաստատութիւններուն , անոնց մասին իրենց խօսքը բաժն են Երկրորդ Միջազգայնականը , Մարդու եւ Քաղաքացիի Իրաւունքներու Պաշտպան Միութիւնը , Ազգերու Դաշնակցութեան Ընկերութիւններու Միութիւնը եւ այլն :

Բոլոր այդ բանաձեւերը կը պահանջեն Հայաստանի անկախութեան եւ սամկալար կարգերու վերականգնումը եւ Հանրապետութեան սահմաններու ընդարձակումը : Ճիշդ է , Լօզանի դաշնագրի մատերացումը Թրանսայի , Անգլիոյ եւ Իտալիոյ կողմէ հարուած էր մեր հարցին , բայց սպաւորութիւնը շատ ուժեղ եղաւ , երբ 1927 թ . Յունուարին Միացեալ Նահանգներու Մերակոյտը մերժեց մատերացումը Լօզանի թուրք-ամերիկեան դաշնագիրը : Անտարակոյտ , այս որոշումը անմիջական գործնական հետեւանքներ չ'ունենար , բայց եւ աշխարհ անիկա խիստ կարեւոր է եւ կը բանայ նոր հորիզոններ : Եւ աշխատանքը Ամերիկայի մէջ , որ Հայերու համար միշտ եղած է կարեւոր , թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ տնտեսական նկատումներով , այժմ կը գտնայ ա՛յ աւելի անհրաժեշտ :

Քաղաքական գործունէութեան երրորդ ձեւը այն աշխատանքն է , որ կատարուած է գլխաւորապէս Թրանսայի մէջ , նպատակ ունենալով Հայաստանի եւ հայ գաղթականներու քաղաքական կացութեան

կարգաւորումը : Բուլղերիկեան իշխանութեան ճանաչումէն ետք՝ Թրանսայի եւ Անգլիոյ մէջ բնական կերպով հարց առաջ եկաւ , թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ Հայաստանի եւ Վրաստանի անկախութեան (տէ ժիւրէ) ճանաչումը : Եւ Հ . Հ . Պատուիրակութեան թափած ջանքերուն շնորհիւ , Խորհրդային իշխանութեան ճանաչման բանաձեւի առաջին կէտի մէջ Թրանսայի եւ Անգլիոյ կառավարութիւնները վերապահուած մը ըրին այն իմաստով , որ «Խորհրդային իշխանութիւնը կը ճանչցուի Խորհրդային Ռուսաստանի այն հողերուն համար , որոնց ազգաբնակուիւնը ինքը ճանչցած է այդ իշխանութիւնը» :

Ատով կ'ուզեն ըսել , որ Հայաստանի եւ Վրաստանի ազգաբնակութիւնը անհրաժեշտ պայմաններու մէջ : այսինքն՝ ազատօրէն յայտնած չէ իր կամքը Խորհրդային իշխանութեան ճանաչման մասին : Եւ այդ պատճառով Հ . Հ . Պատուիրակութիւնը եթէ ոչ լիակատար կերպով , սէթ հնարաւոր չափով պահպանեց իր իրաւական գրութիւնը : Հայերու քաղաքացիական թուղթերու վրայ առաջ կը մակադրուէր . «հաստակութիւն — հայկական» : Ապա , Թրանսայի մէջ փորձ ըրին գրելու «ուս» կամ «թուրք» , նայելով ուրաւեղացի էր թուղթին տէրը , իսկ այժմ , Պատուիրակութեան թափած ջանքերէն յետոյ , հաստատուած է առանձին արտայայտութիւն մը՝ «ճաղումով հայ» : Սակայն , տակաւին այսօր ալ կը տրուին զանազան վկայականներ յանուն Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան՝ անկախ Խորհրդային ներկայացուցչութենէն :

Եթէ այս ամէնուն վրայ աւելցնենք եւ հայ գործիչներու մշտական մասնակցութիւնը Մերձուր Արեւելքի Նպաստամատոյց Ընկերութիւններու Միջազգային Դաշնակցութեան տարեկան համագումարներուն , ընդհանուր առմամբ պարզ կ'ըլլայ այն աշխատանքը , որ կը թափէ արտասահմանի մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութեան գաղափարի ամբապնդման եւ անոր հետ կապուած գործնական խնդիրներու լուծման համար : Այդ աշխատանքը , յաճախ չի նկատուիր կամ տժգոյն կ'ըլլուի , բայց անոր պտուղները կը մայրեն գաղթական զանգուածները իրենց առօրեայ կեանքին մէջ : Իսկ քաղաքական արդիւնքներ կը յուսանք տեսնել ապագային՝ պայծառ օր մը , երբ մեր ժողովուրդը կը ստանայ իր անփիճելի իրաւունքները :

Իմ յուշերը ահա կը հասնին իրենց բնական վախճանին : Հայկական Հարցը մենք բաժնեցինք երկու մասի՝ մէկը Հայաստանի մէջ ,

հոն, ուր ստեղծուեցաւ Հանրապետութիւնը, միւսը՝ զաղութներու եւ տարազրութեան մէջ, ուր կ'ապրի հայ ժողովուրդի համարեա մէկ երրորդը, եթէ չհաշուենք Վրաստանը, Ազրբէջանը, Հիւսիսային Կովկասն ու Ռուսաստանը:

Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքական զարգացման կողմը մենք թողուցինք պատմական այն փայլեկանին, երբ 1920 թ. Դեկտեմբեր 2ին Խորհրդային իշխանութիւնը իր ձեռքը առաւ Հայաստանի կառավարութեան ղեկը եւ 1921 թ. Մարտ 16ի դաշնագրով ամրապնդեց հայ-թրքական սահմանը: Այդ օրէն ի վեր անցեր է վեց տարի: Քաղաքական տեսակէտով ոչինչ փոխուած է Հայաստանի մէջ. ան այսօր ալ թուղթի վրայ, համաձայն Խորհրդային Սահմանադրութեան, ազատ է, բայց փաստօրէն, նախ՝ մէկ անդամն է Անդրկովկասեան Դաշնակցութեան, երկրորդ՝ վերջինիս միջոցով մը մտնէ Խորհրդային Միութեան մէջ: Ան չունի ո՛չ սեփական արտաքին քաղաքականութիւն, ո՛չ սեփական բանակ, ո՛չ ուրոյն քաղաքական ղեմք: Փաստօրէն՝ Ռուսաստանի մէկ մասնիկն է՝ որոչ անդակն իրաւունքներով՝ զպրօցի, յեղուի եւ գաղտնագրութեան բնագաւառի մէջ, այսինքն՝ կը վայել մաս մը մշակութային իրաւունքներ: Անոր ազատ բնակութիւնը դուրի է քաղաքական բոլոր ազատութիւններէ — չի կրնար ո՛չ ազատ կերպով յայտնել իր կամքը, ո՛չ մտնել քաղաքական կուսակցութիւններու մէջ, սրնոց գոյութիւնը, սոհասարակ, արդիւնաւոր է, չունի սեփական բարոյական հանրային գիմազիծ: Վիճակ մը, որ քաղաքական ինքնուրոյն կեանքի ասպարէզը ոտք կոխող ժողովուրդի մը համար ծայր աստիճանի կորստաբեր է:

Այսպիսի պայմաններու մէջ գոյութիւն չունի պաշտօնական ճանապարհ կամ հանրային մարմին՝ իմանալու համար Հայաստանի ժողովուրդի ներքին ապրումներն ու մտքերը: Բայց կան անպաշտօն միջոցներ: Եւ ես կարող եմ անսխալ կերպով պնդել, որ Հայաստանի ազգաբնակչութեան մէկ խոշոր մասը կը ձգտի ազատուիլ շղթայող կապանքներէն եւ կը տենչայ ազատութեան: Ան հաստատ կեցած է համակեցութեան եւ պետական կազմակերպութեան ժողովրդավար ձեւերու պաշտպանութեան վրայ, բայց ստիպուած է համբերել ու սպասել ազատութեան: Շղթայակապ, իր հողերէն զրկուած, շնչահեղձ սակաւահողութեան եւ անիրաւութեան ճիրաններուն մէջ՝ Հայաստան, այնուամենայնիւ, միակ պետական դանձն է բոլոր Հայերու: Հայկական հայեացքներն ու մտքերը ուղղուած են իր կողմը: Իր ուրախութիւններով ու վշտերով կ'ապրի ամբողջ հայութիւնը:

Այս փաստը կարելի չէ հերքել: Այս զգացմունքը պէտք է

պահպանել եւ զօրացնել բոլոր միջոցներով: Այս իրողութեան փայլուն ազդեցոյց կը հանդիսանայ ցաւի այն կակճեցուցիչ զգացումը, որով համակուեցան հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերը, երբ հասաւ Շիրակի երկրաշարժի զոյժը: Այդ ազէտին արձագանդ տուին ամէնքը, աշխարհի բոլոր կողմերը ապրող Հայերը, պատասխանեցին իրբեւ պետական ազգային: Ամէնքը զգացին որ «հայրենիքը վտանգի մէջ է»: Դարերու իրաւագուրի եւ անպետական կեանքէ, յետոյ ամէնքը զգացին, որ ունին հայրենիք, ունին պետութիւն, կայ բան մը, որ հաւատարմապէս հարապատ է թէ՛ Վանեցիի, թէ՛ Երևանցիի եւ թէ՛ Իդիբրէյի համար: Ասիկա մեծագոյն յաղթանակն է հայ ազգային զաղափարի:

Ի հարկէ, տասը տարուան ընթացքին Հայաստանը Խորհրդային իշխանութեան տակ ալ որոշ աշխատանք կատարած է անտեսական եւ մշակութային կեանքի զարգացման համար. ոռոգումը, հիւանդանոցները, գաղթողները եւ այլն — մասամբ նոր բացուած, մասամբ առաջ գոյութիւն ունեցող — որոշ չափով աւելցան թիւով ու որակով: Բայց Հայու պէս աշխատասէր ու եռանդուն ժողովուրդի համար այդ ամէնը շատ քիչ է: Եւ ես, յաճախ կը յիշեմ Խորհրդային Հայաստանի գործադատներէն մէկուն խօսքը, թէ՛ «Հայաստանի Հանրապետութիւնը Խորհրդային իշխանութեան անսողութեան ընթացքին կը զարգանայ բնական կերպով, ճիշդ այնպէս, ինչպէս հակառակ բոլոր խոշորագոյններու, կը զարգանայ նոր անկուած ծառը: Կենսական հիւթն ու աճեցման կարողութիւնը իր իսկ մէջ է: Իշխանութիւնը յաճախ սեւէ զեր չունի»:

Բայց երկրի սակաւահողութիւնն ու նեղուածքութիւնը սպաննիչ են. այդ պատճառով արտագաղթը Հայաստանէն անընդհատ կը կատարուի, իսկ արտասահմանէն ներգաղթող Հայերու թիւը խիստ սահմանափակ է:

Ահա թէ ինչու, բոլորովին տուրկալիական կերպով եւ առանց որեւէ յետին մտքի, մենք կը գտնենք, որ այն արտաքին խաղաղութիւնը, որ կը վայել Հայաստանը, աչքի առջև ունենալով այդ խաղաղութեան համար բերուած գոհները, պէտք է տար աւելի արժէքներ եւ առատ հետեւանքներ: Իսկ եթէ աւելցնենք նաեւ, որ Ախալքալաքը, Ղարաբաղը, Նախիջևանը, — զուտ հայկական հողեր, որ խլուած են Հայաստանէն — կը շարունակեն մնալ Հայաստանէն դուրս, ստիպուած կ'ըլլանք եզրակացնել, որ վեց տարուան ընթացքին Հայաստանի Հանրապետութիւնը կանգնած մնացեր է մեռեալ կէտի վրայ՝ քաղաքականապէս շղթայակապ, հոգեպէս՝ ճնշուած, անտեսապէս՝ սղորմելի վիճակի մէջ:

Ահա այս է այսօրուան Խորհրդային Հայաստանը:

«Բայց ձիւնի տակ այ երբեմն ետացող ջուր կը հոսի», կ'ըսէ բանաստեղծը: Արտաքին պայմանները թոյլ չեն տար, որ ետացող ջուրը դուրս ժայթքէ եւ փրփրուն հոսանքով հոսի ու կենդանացնէ երկիրը: Բայց հայ ժողովուրդը տասնեակ տարիներ շարունակ ջարդեց բնութեան շղթաները ոչ այն նպատակով, որ նոր շղթաներ դնէ իր վրայ: Միայն թէ անոր պատուութիւնը կապուած է ուսական գէպերու զարգացման հետ, որովհետեւ Հայաստանը գրաւուած է այն կոմունիստական ուժերով, որոնք կ'իշխեն եւ Ռուսաստանի մէջ:

Փաստերն այ ցոյց տուին, որ Հայաստանի սոցալոգիայում կոմունիստական ուժի մէջ գերազանցապէս կախուած է այն բանէն, թէ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ կամ ի՞նչ պիտի կատարուի Ռուսաստանի մէջ: Հայաստանը ինքն այ գեղ պրագուած է իր ծանր վերքերու զարմանալով: Ան չափէն աւելի շատ արիւն թափեց վերջին 15 տարիներու ընթացքին: Անոր անհրաժեշտ է անդորրութիւն եւ ուժերու հաւաքում:

Այս ամէնը կը թելադրէ ըլլալ զգաստ, ոչ չաղիր կերպով եւ մեծ յարուածութեամբ հետեւիլ քաղաքական զրուիւթեան եւ ազատութեւ հայ ժողովուրդի համար ուժերու եւ եռանդի խնայողութիւն: Այս գիտակցութենէն կը բխի եւ համապատասխան քաղաքականութիւն, որուն կը հետեւին հայ գործօն տարրերը: Ուժի ու համակրանքի ուժեղացման քաղաքականութիւն է անոնց վարածը:

Ահա ներկայ տրամադրութիւնները Հայաստանի մէջ եւ Հայաստանէն դուրս: Այդ տրամադրութիւններն արդիւնք են այսօրուան քաղաքական պայմաններու դասաւորութեան: Արտաքին փայլէ դուրկ են անոնք, բայց լեցուն են ներքին բովանդակութեամբ: Անոնք կը թելադրեն վառ պահել այն սրբազան կրակը, որով պէտք է ոգեւորուի զազութիւնը մէջ ցրուած հայ երիտասարդութիւնը: Ուստի եւ չափէն աւելի անհրաժեշտ են ազգային վարժարանները նոր սերունդի համար, դասախօսութիւններն ու մամուլը, ժողովուրդի ու մտաւորականութեան կենդանի փոխյարաբերութիւնը: Հարկաւոր է անդադրում աշխատանք հանրային դաստիարակութեան համար: Եւ այդ պատճառով ան, որ ժողովուրդի մէջ կը վառէ սուրբ ոգեւորութեան կրակը, մեծապէս նպաստած կ'ըլլայ այն բանին, որ վաղը վառուի ազատութեան ջահը՝ լուսաւորելու համար Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի յաղթական թափօրին ճանապարհը, որուն վրայ ինկան սերունդներ ամբողջ եւ գետերով արիւն թափուեցաւ:

Ժողովուրդներու եւ պետութիւններու կեանքը կը տեւէ դա-

րեր, հազարաւոր տարիներ: Իմ յուշերու մէջ անուած է պղտիկ ժամանակաշրջան մը, պատմական տեսակէտով, վայրկեան մը միայն, բայց անհունորէն կարեւոր վայրկեան: Ասիկա այն վայրկեանն է, երբ մեր ազգը՝ միացած մէկ խանդավառութեան մը մէջ՝ նորէն ստեղծեց իրեն համար անկախ ազգային կեանք:

Եւ ջանացի ցոյց տալ ծագումը այդ կեանքին եւ անոր զարգացման ելուէջները, մանաւանդ այն վայրկեանները, երբ ես ինքս եզայ գէպերու ականատեսը: Բայց կեանքը կանգ չ'առնէր: Եւ միշտ կը շարժի առաջ: Եւ կեանքի մէջ ամէն բան կը փոխուի: Պիտի փոխուին ի հարկէ, եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կեանքի զարգացման ազգային պայմանները: Ան շատ ուրախութիւն ու վիշտ պիտի տեսնէ գեո: Բայց թո՛ղ անոր համար այ հարազատ դառնայ նշանաբանը այն քաղաքի, որուն մէջ կը գրուին սոյն տողերը.

«Կը տատանի բայց չի սուզուիր»:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Ա. Գ. Լ. ՈՒՆ

Լ Օ Ջ Ա Ն Ի Ժ ՈՂ ՈՎ Ը Ե Ի

Մ ԵՐ ԵՐԿՈՒ Պ Ա Տ ՈՒ Ի Բ Ա Կ ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր ՈՒ Զ Ա Ն Ք Ե Ր Ը

(1922 Նոյեմբեր — 1923 Փետրուար)

Այս վերջին ամսուան ընթացքին նախատեսելով Լօզանի Կոնֆերանսը, Պատուիրակութիւնը թափեց շատ մեծ աշխատանք չորս ուղղութիւններով: Նախ. 1) Կատարեալ համաձայնութեան գալ Ազգ. Պատուիրակութեան հետ Կոնֆերանսին ներկայացուելիք մեծորանտումի մասին, որ և յաջողուեց. 2) Աշխատել, որ մեծ պետութիւնները զնեն մեր հարցը և մեր ցանկացած ձեւով և լայն ծաւայով. 3) Զանքեր գործ զնել, որ Ռուսները պաշտպանեն մեր դատը Թիւրքերի առաջ և 4) Մեր կողմից էլ աշխատել ընդհանուր լեզու գտնել Թիւրքերի հետ:

Այս նպատակներով երկու Պատուիրակութիւնների ներկայացուցիչները՝ Ահարոնեան, Նորատունկեան, Խատիսեան, Փափազեան (Պարիզում, Լոնդոնում և Բերլինում) արել են մի շարք քայլեր և զիմումներ: Ամսոյս 18ին Ահարոնեան, Սինապեան և Բաշալեան զնացին Լօզան, Նորատունկեան և Խատիսեան առայժմ մնացել են աշխատելու այստեղ, իսկ Պապաջանեանը մի շարք առաջ զնացել է Մոսկուա Ռուսների հետ խօսելու համար. նրա հետ զնացել է և Սաֆրաստեանը:

Լօզանի խորհրդածոյովը հայ նորագոյն պատմութեան վերջին կարեւոր հանգրուանն է: Սակայն շատ չէ գրուած այդ մասին. դժբախտաբար: Ա. Խատիսեան, որպէս փոխ նախագահ Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան, օրր օրին գեկուցումներ պատրաստած է. խղճամիտ և պարտաճանաչ աշխատամբով: Որպէս ամբողջացուցիչ մաս այս «Լօզանի խորհրդածոյովը» գլուխին, յարմար և շահեկան դատուեցան հետագայ էջերուն մէջ որպէս ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ տալ այդ գեկուցումները, առնելով վահան Փափազեանի «ԻՄ ՅՈՒՇԵՐԸ» շարքի Գ. հատորէն, լեզուն պահելով անփոփոխ:

Մեր բոլոր զիմուսների ու գրաթիւնների հետեանքը եղել է այն թուղթը, որ գրեթէ բառացի, նոյն բովանդակութեամբ, ստացանք նախ յորդ Քրդրդնի կողմից երեք զաշնակից պետութիւնների անուսից ամսոյս Անի թուազրոյ եւ ապա պ. Պուանկարէից ամսոյս 17ին, որտեղ առաջին անգամ մի պաշտօնական թղթի մէջ հազարգում է Հայաստանի անկախութեան de jure արդէն քանաչուած լինելը: Հայկական Հարցը (Ազգային Տուն եւ փոքրամասնութիւնների խնդիր) գրուած է ժողովի օրակարգի մէջ եւ խոստացում է պէտք եղած դէպքում յսկ երկու պատուիրակութիւններին: Թիւրքերի հետ մեր Շուտեպարացի բարեկամները ամսոյս 18ին պէտք է տեսակցութիւն ունենային եւ եթէ հոյը նպատաւոր լինի, խօսակցութիւնը կը շարունակուի երկու պատուիրակութիւնների անդամների միջոցով: Երեւի Կոնֆերանսը պիտի երկարի. կարծում են որ նա կը տեսի անուսայն մի ամիս: Մենք հրահանուեցինք ամէն տեղ, որ Կոնֆերանսի ընթացքին բոլոր զազուրները հեռազրոյ դիմեն՝ խնդրելով կարգադրել Հայկական Հարցը: Ի հարկէ եթէ ամենախառն հարցերի շարքը (Կապիտուլացիաներ եւ Նեղուցների ազատութիւն) համաձայնութիւն չկայանայ, մեր հարցն էլ կը մնայ չլուծուած: Նոյեմբերի 16ին պ. պ. Նորատունկեան եւ Ահարոնեան եղան Պուանկարէի մօտ. Պ. Խատիսեանն էլ ամսոյս սկիզբներին եղել է Լոնդոն, որ տեսել է Վանսիտարին եւ Օսրորնին. Վարանդեանից տեղեկութիւն ունենք որ նա էլ Հոռոմում տեսնուել է Արտ. Գործ. Նախարարի օգնականի հետ եւ ամէն տեղ էլ հաւաստիացրել են մեզ որ մենք մեծ համակրանք ենք վայելում, որ պետութիւնների զիտուսութիւնները մնում են անխախտ, բայց որ կան երկու մեծ գժուարութիւններ մեզ զահայնելու համար. 1. Տաճկաստանի անհաշտ զիրքը, եւ 2. Ռուսաստանի բացակայութիւնը բանակցութիւնների ժամանակ: Ռուսաստանի կողմից մեզ ցկատում եմք կատարել լուսիսի մեր հարցի վերաբերմամբ, ո՛չ երեւան, ո՛չ էլ Մոսկուա ձայն չի հանում: Պապաջանեանի միտքի մի կողմից, ինչպէս եւ մեր Բերլինի աշխատանքները միւս կողմից՝ դեռ ոչ մի արդիւնք չեն տուել: Ոմանք այստեղ կարծում են որ դեռ ժամանակը չի հասել վերջնականապէս վճռելու Արեւելեան Հարցը: Եւ ահա թէ ինչու. 1. Թիւրքիան պիտի հանդատանայ իր յաջողութիւններից եւ հասկանայ, որ յաղթելով Յոյներին, նա չի յաղթել Դաշնակիցներին. 2. Բաղկանեան Միութիւնը պէտք է ուժեղանայ եւ հակակշիռ ներկայացնէ հանդէպ Թիւրքիայի եւ 3. Ռուսաստանը պէտք է փչացնի իր յարաբերութիւնները Թիւրքիայի հետ: Ահա այն

ժամանակ կարելի կը լինի զլուս բերել իսկական զաշնագիր: Յայտնի չէ թէ ինչ ուղղութեամբ կը զարգանան դէպքերը. բայց Վենիզելուսի հետ եղած վերջին տեսակցութիւնից երեւաց, որ նա էլ նոյն տեսակէտն ունի: Այսօրուայ նրա մտահոգութիւնն է ազատել Արեւմտեան Թրակիան որ նա չանցնի Թիւրքերի ձեռքը: Բայց եւ այնպէս մենք աշխատում ենք որ մեր հարցը զրուի այս Կոնֆերանսում: Կայ էլի մի հարց. առաջիկայ Դեկտեմբերին Մոսկուայի ՎՅԻԿը(*) պէտք է քննութեան առնի այն բանաձեւը, որով Սովետներին Դաշնակից Պետութիւնները պէտք է աւելի սերտ կերպով կապուեն Ռուսաստանի հետ՝ կորցնելով իրենց ինքնուրոյնութիւնը զինուորական, արտաքին քաղաքականութեան եւ Ֆինանս. գործերի մէջ: Մենք խնդրեցինք ձեզ կարգադրել, որ ամէն կողմերից զիմուսներ անեն Մոսկուա, որ Հայաստանի կատարեալ անկախութիւնը պահպանուի:

Մի քանի օր առաջ մեր Պատուիրակութեան մէջ կայացաւ մի լայն ժողով, որին ներկայ էին 100ից աւելի անձինք զազուրից, թէ՛ Թիւրքահայեր եւ թէ՛ Ռուսահայեր: Պ. պ. Նորատունկեան, Ահարոնեան եւ Խատիսեան զեկուցումներ տուին ժողովին մեր հարցի զրութեան մասին: Առ հասարակ երկու Պատուիրակութիւնների զարծուելութիւնը համերաշխ է:

Մի շարք նախապատրաստական խորհրդակցութիւններից յետոյ, թէ՛ մեր Պատուիրակութեան մէջ եւ թէ՛ Ազգային Պատուիրակութեան հետ Նոյեմբեր 18ին Լոյսն ուղեւորուեց պ. Ահարոնեանը. միաժամանակ Ազգային Պատուիրակութեան կողմից գնացին պ. պ. Սինապեան եւ Բաշալեան: Մի շարք յետոյ այնտեղ գնացին նաեւ պ. պ. Խատիսեան եւ Նորատունկեան: Պատուիրակութիւնները այնտեղ զործում են համերաշխ եւ ձեռք ձեռքի տուած:

Պ. պ. Ահարոնեան եւ Խատիսեան ունեցել են բազմաթիւ տեսակցութիւններ, որոնց ընթացքում ստացած տեղեկութիւնների եւ սպաւորութիւնների ամփոփումը կը տանք սրանով:

Ամէն կողմից էլ նրանք տեսել են համակրական վերաբերմունք, բոլորն էլ ուզում են ստեղծել Ազգային Օճախը. բայց զրոնում են, որ Թիւրքերի վրայ աղղելու միջոցները շատ քիչ են: Մի կարեւոր բան, որ նկատում է, զա Դաշնակիցների միութիւնն է, որ ներկայ դէպքում գոյութիւն ունի եւ մեզ համար շատ նպաստաւոր է: Թիւրքերի տրամազրութիւնը դէպի մեր խնդիրը առայժմ

(*) Համառուսական կեդրոնական գործադիր կոմիտէ:

անհաշտ է : Թէ՛ Մինասկանի տեսակցութիւնը Իսմէթի հետ , թէ մերոնց ունեցած խօսակցութիւնը Հիւսէին Ջահիդի(*) հետ ցոյց են տալիս որ թիւրքերը այժմ այնքան արբեցած են , որ չեն ուզում որեւէ զիջում անել : Մերոնք մանրամասն բացատրութիւններ են տուել Հիւսէին Ջահիդին մեր արդի պահանջների մասին , որ նա բոլորը ուշադրութեան է առել եւ խոստացել է ներկայացնել Իսմէթին . նա սակ է , որ սպասում է Ջաւիա բէյին(**) Իսմէթի հրահրով . նա աւելի շփոթուած է , եւ նրա հետ միասին նրանք կը յաջողցնեն մերոնց տեսակցութիւնը Իսմէթի հետ : Պէտք է սակ որ զրեթէ բոլորն էլ մերոնց խորհուրդ են տալիս աշխատել՝ խօսել եւ համաձայնութեան գալ թիւրքերի հետ :

Լօղանում են այժմ Ամերիկայի հայասէրներից , զոկտոր Բարտոնը , Նիքր Իսր Բըլլիֆի նախագահը , եւ Մոնդոմերին , քարտուղարը «Հայաստան-Ամերիկա» ընկերութեան եւ ներկայացուցիչ Ամերիկայի բոլոր եկեղեցիների . զրանք ամէն կերպ օգնում են մերոնց , մանաւանդ զերջինս , որ մշտական եւ կանոնաւոր կապ է պահում Ամերիկայի ներկայացուցիչների հետ : Մերոնք տեսակցութիւն են ունեցել Ամերիկայի ներկայացուցիչների , այն է Չայլի եւ կրիի հետ : Պարզուել է , որ նրանք հրահանգ ունեն կառավարութիւնից «պաշտպանել Ազգային Օճախը» : Մերոնք տուել են բոլոր բացատրութիւնները . նրանք իրենք էլ ունեն բազմաթիւ նիւթեր մեր հարցի մասին : Չայլը սակ է , որ նա արդէն տեսնուել է Իսմէթի հետ , պնդել է մեր դատի վրայ , որ Իսմէթը ինքն էլ ընդունում է որ Ռուսահայաստանի մէջ չեն կարող տեղաւորուել բոլոր Հայերը , բայց որոշ պայմաններ չի տուել թէ ինչպէս պէտք է լուծել Հայերի տեղաւորման խնդիրը . Չայլը սակ է . «Թողէք մեզ ընտրել այն միջոցները , որոնց օգնութեամբ կարելի կը լինի անցկացնել ձեր հարցը» : — Պ . Մատիսեանին ազմիրայ Բրիտտոլը սակ է . «Հայերը եւ թիւրքերը այլիս չեն կարող կողք կողքի ապրել . հարկաւոր է նրանց բաժանել եւ ստեղծել հոմը (օճախ) : Թուրքերը չեն ուզում զիջել իրենց հողերը , բայց եւ յոյս ունեմ կարելի կը լինի մի բան անել . նրանք մտնենում են որ Հայերը Ռուսների ձեռքին պործիք կը դառնան» : Նա խոստացաւ իր կողմից ազգել Թուրքերի վրայ : Նա ստաց , ինչպէս առհասարակ շատերն էլ Լօղանում նոյնը սակ են . «Հարցը չպէտք է զննել Ռուսահայաստանի ընդարձակման ձեւով , քա-

նի որ դրանով ուժեղանում է մի բուլեւիկ պետութիւն . այլ պէտք է աշխատել ստեղծել մի Ազգային Տուն հէնց Թուրքիայի հովանաւորութեան տակ» : Հետեւեալ օրը նորից հանդիպում պիտի ունենային պ . պ . Նորատուրկեանը , Ահարոնեանը եւ Մատիսեանը : Մոնդոմերին յայտնել է մերոնց , որ Չայլը որոշ հրահանգներ ունի կառավարութիւնից Հայկական հոմը մասին — նա պատրաստում է Կոնֆերանսում յայտարարութիւն անել Ամերիկեան տեսակցութիւն մասին հոմը վերաբերմամբ . զրա համար նա ունի բոլոր նիւթերը : Անգլիական Բարձր Կոմիտեի Ռեմբոյլը հարցրել է Մոնդոմերից , արդեօք Ամերիկացիք կը պաշտպանեն հոմը եթէ Անգլիացիք զննեն այդ պահանջը , եւ ստացել է զրական պատասխան Չայլից :

Գալով Թիւրքերի տրամադրութեան պէտք է սակ , որ Նանսէնը տեսնուել է Մոսթաֆա Քեմալի հետ եւ այն տպաւորութիւն է ստացել , որ եթէ Թիւրքերը ստիպուած լինեն զիջելու , դա կը լինի Այալկիտը եւ ոչ Կարսի բերդը : Իսմէթ փաշա հեռագրել էր Անգորա Մինասկանի հետ տեսակցութեան մասին եւ ինչպէս այսօր իմացանք , Իսմէթ փաշան սակ է այն անձին(*) , որի միջոցով մերոնք նրանից տեսակցութիւն էին խնդրել , թէ նա ի պատասխան իր հեռագրին ստացել է Անգորայից մի հեռագիր , որով յայտնում են , որ Հայաստանի Հանրապետութեան հետ արդէն կնքուած է դաշինք , որի մէջ արդէն սահմանների հարցը լծուած է . իսկ ինչ վերաբերում է տաճկահայերին , նրանք կարող են ամէն տեղ ապաստան ապրել Տաճկահայաստանում . ուրեմն ոչ մի կարիք չկայ հոմը մասին որեւէ կարողադրութիւն անել . ուստի , աւելացրել է նա «Ես ի՞նչ նոր բան կարող եմ սակ Հայերին» . . . :

Տաճկական պատուիրակութեան խորհրդականը(**) սակ է , որ Տաճիկները պէտք է պահպանեն տերիտորիայ կապը Կովկասի Մահմեդականների հետ , այս տեսակցութիւնը նրանց անհրաժեշտ է Վանը , որպէս ճանապարհ Պարսկաստանի վրայով՝ Բաքու : Բոլորի տպաւորութիւնը այն է , որ Տաճիկների բարձր տրամադրութիւնը վերջին 10 օրուայ մէջ ընկել է Դաշնակիցների միացեալ Ֆրոնտի առաջ : Փոքր Անտանտի զերը մեր հարցում զեռ ոչ մի եղանակով չի արտայայտուած . Յունաստանի դրութիւնն էլ բաւական թուլացել է ,

(*) «Թանին» բերքի խմբագիր եւ իրօքիատի շատ ազդեցիկ մէկ անդամը :

(**) Ֆինանսների նախկին նախարար եւ իրօքիատի շատ ազդեցիկ անդամ :

(*) Տէր-Ներսէսեան , Ջահիտ , Նառում էր . — չեմք գիտեր :

(**) Միւնիք պէյ :

մանաւանդ վերջին մահապատիժներից յետոյ (*), և նա մեզ ոչ չըն-
չով չի կարող օգնել: Ընդհանուր կարծիքն է Լօզանում խզում չի
առաջ դալ, և ամէն ինչ կը վերջանայ խաղաղութեամբ: — Տրան-
սիական ներկայացուցիչները (Բարբեր և Բամպար) նոյնպէս յայտ-
նել են որ համակրում են մեր պահանջներին և կ'անեն ինչ որ կարող
են մեր դատի համար — խոստանում են զնել հավի (օճախ) հարցը
— միայն պէտք է իմանալ որ «Թուրքերը զէմ են և զժուար է ազ-
դել նրանց վրայ»: ահա նրանց խօսքերը: — Քանի որ այժմ մըթ-
նոլորտը բաւականին պարզուել է, մերոնք խնդրել են տեսակցու-
թիւն լորդ Քրրղընից, և սպասում են պատասխանի: Ինչ վերաբե-
րում է Ռուսներին, նորատունկեանը և Բաշալեանը խնդրել են տե-
սակցութիւն Չիչերինից: Այդ երկու տեսակցութիւններից յետոյ,
(Լորդ Քրրղընի և Չիչերինի հետ) և Իսմէթին տեսնելուց յետոյ,
որին մերոնք խնդրել են այդ մասին աւելի պարզ կարելի կը լինի
ներկայացնել մեր խնդրի վիճակը:

Բրկատոնը և անվլիացի հայասէրները նոյնպէս աշխատում են,
սակայն նրանք հետապնդում են այն տեսակէտը, որ դեռ անցեալ
տարի պաշտպանում էր Բրկատոնը, այսինքն որոշ հողամասեր կցել
ուսուական Հայաստանին. բայց նրանք ամէն կողմից լսում են բո-
ղոքներ, թէ ի՞նչպէս կարելի է լայնացնել մի սովետական պետու-
թեան սահմանները, որը խկապէս ուսուական մի կալոնիա է և այլն:
Սուտում է որ Թուրքիան նպատակ ունի առայժմ Լօզանում օգտա-
գործել Ռուսներին, իսկ հաշտութիւնից յետոյ Դաշնակիցների հետ
զնայ Ռուսաստանի դէմ. հաստատ աղբիւրից մերոնք լսել են, որ
Իսմէթը ասել է անվլիացի և Փրանսիացի ներկայացուցիչներին, թէ
«Ռուսաստանն է իրենց իսկական թշնամին», բայց նա վախենում է
զրգուել Ռուսներին առանց երաշխիքներ ունենալու Դաշնակիցներից:
Նորատունկեանը պէտք է միջնորդութիւն և բարոյական աջակցու-
թիւն խնդրի Չիչերինից, և ոչ թէ ճնշում Թուրքերի վրայ (?):

Ամսոյս 4ին մերոնք տեսել են Բարբերին. նա ասել է, որ նա
վաղը կը խօսի լորդ Քրրղընի հետ հոմի մասին. որ մեր հարցը կը
զրուել սեղանի վրայ երևի 7—8 օրից յետոյ. որ Թուրքերը ոչ մի
հարցում դեռ չեն պիժել. և ինքը չպիտէ, թէ ինչպէս կարելի կը լինի
ստիպել նրանց. պտնում է աւելի լաւ որ մեր հարցը զրուած է մինո-
րիթէի բաժնում, քան տերրիտորիալ, որովհետեւ այդ ձևով նա

(*) Գնդակահարում յոյն կառավարութեամ կողմէ՝ Գուճարիս, Պալթա-
ճիս, Համի Աճէսթիս Յախարաբներ:

այնքան ազմուել չի հանի Անգորայում. խոստացել է լորդ Քրրղընին
տեսնելուց յետոյ նորից տեսնուելու մերոնց հետ:

Նոյեմբեր 30ին Հոսմում վարանդեանը ունեցել է տեսակցու-
թիւն Մուսոյիինի հետ. վերաբերմունքը շատ սիրելի է եղեր և ու-
չազիր. խոստացել է Լոնդոնից վերադարձից յետոյ նորից նրան
խնդրել իր մօտ: Մանրամասնութիւնները յաջորդ նամակով:

Գեկտեմբեր 5ին մերոնք տեսակցութիւններ ունեցան մի քանի
կարևոր թիւրք գործիչների հետ, որոնց հետ առաջ էլ տեսնուել էին
և սրտնք, դրանից յետոյ, տեսնուելով Իսմէթի հետ՝ կարող էին
տալ որոշ պատասխաններ: Նախ Իսմէթը կրկնել է թէ իրենց տեսա-
կէտը արդէն յայտնի է Հայկական Պատուիրակութեան. այն է — թէ
1) Հ. Հանրապետութիւնը արդէն գոյութիւն ունի և իրենց հետ դա-
շինք է կապած. Թուրքահայերը կարող են հանդիստ ապրել երկրի
մէջ, իսկ մնացածները կարող են հանդիստ վերադառնալ: Ուրեմն
առայժմ նա նիւթ չունի նոր տեսակցութեան համար: 2) Տաճիկնե-
րը անհաշտ են Յոյների հանդէպ, կ'ուզեն որ նրանք հեռանան մինչեւ
վերջին մարդը Թիւրքիայից. իսկ Հայերը կարող են մնալ և կը դա-
նեն պաշտպանութիւն ամենայն կերպով: 3) Յոյների հեռանալով
Հայերը կարող են օգտուել և վերցնել նրանց տեղը առեւտրի մէջ և
Թուրքերը կ'աջակցեն դրան: 4) առայժմ Հայկական Հարցը զրուած
չի, իսկ երբ կը դրուի, Թուրքերը կը տան բոլոր բացատրութիւնե-
րը և լաւ իմանալով որ երկու Պատուիրակութիւնները ներկայացր-
նում են ամբողջ Հայութիւնը, կը խօսեն մեզ հետ: 5) Անատոլիոյ
գործակալութեան յայտնի հեռագիրը շատ է զրգուել Թուրքերին և
նրանք կարծում են, որ այնուամենայնիւ «մի բան կայ»: Մասնաւոր
խօսակցութեան մէջ, Նաում Էֆէնդին ասել է Սատիսեանին, որ այս
3—4 օրուայ ընթացքում նեղուցների խնդրի առթիւ Թուրքերի դիրքը
պիտի պարզուի. նրանք պիտի թեքուեն կամ Դաշնակիցների կողմը
կամ Ռուսներին. և դա մեծ նշանակութիւն կ'ունենայ ամբողջ քա-
ղաքականութեան համար. և հէնց Հայկական Հարցի վերաբերմամբ
էլ. այդ պատճառով առայժմ նրանք վերապահ են մնում: — Նոյն
Նաումը ասել է որ Էթէ Թուրքերը համաձայն են հոմը տալ, դա յա-
մենայն զէպս ոչ մի զէպքում չի լինի Կիլիկիայում, և ոչ էլ իբրեւ
մի անկախ հողամաս Թուրքիոյ հովանաւորութեան տակ, որովհե-
տեւ ամէն մի ինքնավարութիւն վերջանում է անկախութեամբ. Հա-
յաստանի սահմանների լայնացումով: Թուրքերի հովանաւորութիւնը
պրորկեմատիք է և ոչ մի արժէք չունի: Դարձեալ նոյն Նաումը, որ
եղել է Ամերիկա, ասել է Իսմէթին, որ առանց Հայկական Հարցը

հարթելու չի կարելի փոխառութիւն կնքել Ամերիկայում :

Գեկեմեր Երևանի և Ահարոնեան եղև և Գարրոնի մօտ : Երանք նպատակ ունէին նախ իմանալ, թէ 1) թէ Ե՞րբ է գրուելու մեր հարցը, որ մեզ լսեն : 2) յայտնել որ մեզ հետաքրքրում է միայն հոմի հարցը, եւ ոչ թէ փոքրամասնութիւնների . եւ 3) որ մենք կը լինենք Թիւրքերի յայտ քարեկամները : Գարրոնի պատասխանել է . 1) Որ նա ինչպէս եւ ամբողջ Իտալիան մեծ համակրութիւն ունի դէպի Հայաստան . 2) Իտալիան իր կողմից կ'ամրացնի Անգլիայի գերքը Հայերի վերաբերմամբ . բայց չի կարող իր վրայ ինչիստախ վերցնել . 3) Հայերը այս պատերազմի միջոցին գլխաւորապէս աշխատել են Անգլիոյ համար եւ ուստի Անգլիան է պարտաւոր տալին ձայնը ունենալ Հայկական Հարցում . 4) Որ ամենալուծուն է Հայերի համար մի բան ստանալ, — ուղղակի համաձայնութեան գալ Թիւրքերի հետ . 5) Որ ամէնից կարևորն է, որ լորդ Քըրրընը անցնալ օրը խնդրել է Գարրոնից, որ միտքիքէների հարցը անցնի առաջին Յանձնաժողովին, այսինքն իր նախադաշուութեան տակ գտնուող տերրիտորիայ յանձնաժողովին . եւ Գարրոնին յայտնել է որ ինքը դէմ չէ . այդ հանդամանքը մեզ համար նպաստաւոր է, քանի որ Գարրոնին շատ թույլ է եւ միեւնոյն ժամանակ շատ տաճկաւէր : — Մնում է պարզել թէ Ի՞նչ կ'անեն մեզ համար Անգլիացիք եւ լորդ Քըրրընը : Այսօր Հարսիք Բրիտանիոյ նամակով յայտնել է Նորատունկեանին որ Անգլ . Կառավարութիւնը պիտի պաշտպանի հոմը, բայց թէ ինչ չափով, դա կախուած է հետեւեալ հարցերից . 1) Արդեօք միւս հարցերի կարգին կը գրուի հայկ . հոմի առաջարկը . 2) Ի՞նչ գիրք կը բռնեն Իտալիան եւ Ծրանսիան մեր հարցում . 3) Ի՞նչ չափով Ամերիկան կ'օգնի հոմի խնդրում . 4) Արդեօք մինչեւ մեր հարցին գալը, լորդ Քըրրընին կը յաջողուի՞ գրաւել իր կողմը Թիւրքիան, քանի որ այժմ ամէն մի առաջարկ որ գալիս է Անգլիայից, Թուրքերը բնդունում են իրբեւ թշնամական քայլ . 5) Պէտք է աշխատել Հայթիւրքական յարաբերութիւնները հարթել եւ Հայերը իրենք եւս մօտենան Թիւրքերին եւ գրանով գիւրացնեն Անգլիոյ աշխատանքը : Այդ բոլորը Ռուսներու եւ Տիրբիլի խօսքերն են : Այդ տեղեկութիւնները մերոնց վրայ լաւ տպաւորութիւն չեն թողել, մանաւանդ Նորատունկեանի վրայ, որը ասել է որ պէտք է գրսից ճնշում անել Քըրրընի վրայ, այդ պատճառով նամակներ են գրում լորդ Բ . Սեսիլին եւ Կենտրոնի Արքեպիսկոպոսին, որ նրանք ազդեն Քըրրընի վրայ : — Վերջին օրը մի մասնաւոր աղբիւրից մերոնք լսել են որ Թիւրքերը համաձայն կը լինեն մի յանձնաժողով կազմել Ազգերի Լիգայի հո-

մանուորութեան տակ Հայերից, Ռուսներից եւ Թիւրքերից սահմանների սրբազրութիւն անելու համար, բայց դա դեռ չի ստուգուած : Ռուսներու ասել է որ եթէ ոչինչ դուրս չգայ այս Կոնֆերանսում, կարելի է Դաշնադրի մէջ ասել, որ հայ-Թիւրքական սահմանների հարցը մնում է առկախ :

Յայտ կայ, որ եթէ նեղուցների հարցը մինչեւ ամսի 10 վերջնայ, մեր հարցը կը գրուի 12ին կամ 13ին :

Ժրնեսում Գրումմոնդը(*) ոչ մի կերպ չի համաձայնուել ուղարկել բանաձեւերը Կոնֆերանսին, ասելով որ նա լիազօրուած չէ այդպիսի քայլ անելու . որ նա արդէն ուղարկել է բանաձեւերը Պարիզի, Լոնդոնի եւ Հոմի կառավարութիւններին, իսկ Չայլդի համար կարող է ուղարկել Վաշինգտոն : Նա խորհուրդ է տուել որ մենք հեռադրենք Պարիզի նախադաշին (Տէ Գամա, Բրազիլիոյ դեսպանը Լոնդոն) խնդրելով որ նա հրահանգէ Դրումմոնդին կատարելու մեր խնդրը : Մերոնք Նորատունկեանի հետ կազմել են այդպիսի հեռադիր եւ ուղարկել են Լոնդոն : Ամսոյս 9ին Երեկոյեան ժամի 9 ու կէսին պաշտօնապէս նշանակուած է Նորատունկեանի տեսակցութիւնը Իսմէթի հետ : Պատակցութեան ծրագիրը մշակում են երկու պատուիրակութիւնները միասին :

Այդ օրը անգլիական դիւլեպացիայի անդամ Նիկոլարնը ասել է Մոնդոմերիին, որ Լորդ Քըրրընը իր սկզբնական հարցազուցակում (Կոնֆերանսից առաջ) որոշապէս նշանակած է եղել հոմի համար Կիլիկիոյ մէջ, բայց Փրանսական կառավարութիւնը չի համաձայնուել Կիլիկիոյ . . . եւ հարցը մնացել է անորոշ : Կասկածից դուրս է որ Անգլիացիք չեն ուզում յայնացնել Ռուսաստանի իշխանութիւնը . նոյնպէս որոշ է որ Թիւրքերը չեն ուզում ուժեղացնել Ռուսներին . պարզ է նոյնպէս որ Ռուսները ուզում են ունենալ Կարս, Այազկերտ իրենց եւ ոչ Հայկ . անկախութեանը համար : Ահա այս խառնաչփոթ գրութիւնից միայն կարող է օգտուել Թիւրքիան : Նորատունկեանը ինքը կողմնակից է երևում Արեւելեան նահանգներին(**) : Միաժամանակ Նորատունկեանը պիտի դնայ Բարբերի (Փրանս . պատուիրակ) մօտ, իմանալու համար նրա հրահանգները վայրի մասին :

Այդ օրը Մոնդոմերիին եղել է Չիչերիինի մօտ . խնդրել է նրա-

(*) Ազգերու Լիկայի Ընդհ . գործակարգ :

(**) Նախապէս պաշտպան Կիլիկիոյ հոմին :

նից որ նա ազդի թիւրքերի վրայ. ցոյց է տուել մեր քարտէզը եւ պաշտպանել է մեր թէզը (Միացեալ Հայաստան) : Զիչերինը ասել է որ Մովսէսները ուզում են օգնել Հայերին, որ նրանք ցանկանում են յայնացնել Ռուսահայաստանի սահմանները, բայց որ Հայերը շատ են զինել իրենց զէճ թիւրքերին, ծառայելով իրրեւ գործիք Անտանտի ձեռքում : Ասել է որ շատ դժուար է համոզել թիւրքերին, բայց Մոնղոմերին խնդրել է այնուամենայնիւ օգնել այդ գործում : Նա այն ապատրուսութիւնն է ստացել որ Ռուսները պիտի ուզեն օգնել. այդ ուզումները Մոսկուայից, Գրոյից, տեղեկութիւն է ստացուել, որ Զիչերինը հրահանգ ունի պաշտպանել Ռուսահայաստանի սահմանների ընդարձակումը (1914ի սահմանները Վան եւ Ալաշկերտ) եւ որ Ռուսները այսօր հնարաւորութիւն ունեն զէնքի կանչելու 2½ միլիոն զինուորի : Դիմում եղած է յայտնի կապիտան Բայդվինին, (որի հայրը այժմեան անգլիական կարիւնտի անդամ է), որից Պատիսեանը խնդրել էր հօր միջոցով տեսակցութիւն յաջողցնել Բոնար Լօուի մօտ, պատասխանել է՝ բերելով հօր նամակից մէջբերում անելով. Բոնար Լօու խնդրում է աչքի առաջ ունենալ, որ նա պիտի չշարունակի լոյս ձորձի սխտեմը խառնուելով անձամբ արտաքին քաղաքականութեան մէջ, ուստի նա չի կարող ընդունել պ. Պատիսեանին, բայց յորդ Քրրզընը հնարաւորութիւն ունի անձամբ անցկացնել Կարիւնտի քաղաքականութիւնը : Միեւնոյն ժամանակ որդի Բայդվինը անձնական բարեկամ լինելով Նիկոլային (Քրրզընի քարտուղարը) պատրաստակամութիւն է յայտնել իր հաշուոյն անձամբ զալու Լօուի մեկ օգնելու համար : Յայտնի հրապարակագիր Պայրէսը մեծ նշանակութիւն է տալիս ամերիկեան ազդեցութեան. եւ այս տեսակետից Մոնղոմերին մեծ աշխատանք է կատարում, ամէն տեղ խօսելով, որ թիւրքիան չի կարող «իր քիթը ցոյց տալ Ամերիկայում», եթէ Հայերին չբաւարարի :

Ամսոյս 7ին մերոնք տեսել են Բրիտոյին : Նա խոստացել է նորից խօսել թիւրքերի հետ եւ խորհուրդ է տուել որ մենք էլ խօսենք : Ասել է թէ իր կարծիքով թիւրքերը ինչպէս եւ Անգլիացիք եւ Ֆրանսացիք կողմնակից չեն Կիլիկիայում հոմ ստեղծելուն : Մերոնք նրան տուել են տեղեկութիւններ զաղթականների գրութեան մասին Յունաստանում (Գուրեանի հեռագիրը) եւ հրաւիրել են նրա ուշագրութիւնը Պոլսոյ Հայութեան վրայ : Ընդունելութիւնը եղել է շատ բարեկամական, բայց ոչ մի զրական հետեւանք չի տուել : — Նոյն օրը ժամը 5ին եղել է մերոնց մօտ թիւրքասէր պրոֆ. Միու, որին մերոնք 2 օր առաջ հրաւիրել էին ճաշի եւ խնդրել էին տեսնուել Իս-

մէթի հետ եւ պատրաստել տեսակցութիւն մերոնց համար : Նա պատմել է որ իր բարեկամ գնդապետ Ֆորժելա (Լօզանի թիւրքի զինուորական թղթակիցը) իր խնդրանք տեսնուել է Իսմէթի հետ եւ լաւ ներկայացրել է նրան Հայկական Դատը թիւրքական շահերի տեսակետից. եւ խօսակցութեան վերջում խնդրել է որ Իսմէթը տեսնուի պրոֆեսորի հետ : Այդ օրը առաւօտեան այդ տեսակցութիւնը տեղի է ունեցել. ներկայ են եղել նաեւ գնդ. Ֆորժելան եւ թիւրքական քարտուղարական Բիրոյի շէֆը Ռուչտի բէյ իրրեւ թարգման : Իսմէթը ըստ երեւոյթին լաւ արամազրութիւն է ցոյց տուել Հայերի հանդէպ, բայց միեւնոյն ժամանակ արել է մի շարք առարկութիւններ : Նախ նա ասել է որ Ռուսաստանում կան թուրքեր — Թաթարներ, որոնց կարելի է տեղափոխել թիւրքիա (ժողովուրդների փոխանակութիւն), թէ Ռուսահայաստանի մէջ 800.000ից աւելի Հայ չկայ, ուստի տեղ կայ նորեկների համար : Յետոյ ասել է որ զաղութների մէջ ոչ թէ 700.000 Հայ կայ, այլ ոչ աւելի քան 3—400.000 եւ նրանք էլ այլեւս ոչ մի արամազրութիւն չունեն վերադառնալ հոմը կամ թիւրքիա եւ կր մնան այն երկրներում, ուր այժմ կան, համեմատելով Հայերին Հրեաների հետ այն հիման վրայ, որ Հայերը ամէն տեղ տեղաւորում են սկսելով առեւտուր : Յետոյ, ասել է նա, Յ տարուց յետոյ թիւրքիան այնքան կը փոխուի եւ կը դառնայ եւրոպական պետութիւն իր օրէնքներով եւ արտաքինով, որ այլեւս ոչ մի հոմի մասին ոչ ոք չի մտածի : Տեսէք, ասել է, մեռած հրէական հոմը Պաղեստինում ոչ ոք չի գնում : Մի խօսքով հոմը հարկաւոր չէ. Երեւանի շուրջը տեղ կայ. Հայերը կը տեղաւորուեն եւ մենք նրանց հետ շատ լաւ կը լինենք ապագայում : Իսկ ինչ վերաբերում է հայ ներկայացուցիչներուն ընդունելուն, ասել է թէ «միշտ պատրաստ է ընդունելու նրանց», բայց աւելացրել է. թէ «Պ. Նորատունկեանը ներկայացրեւմ է թիւրքիայից դուրս գտնուող Հայութիւնը, որովհետեւ երկրի մէջ մնացածները մեր հպատակներն են եւ ես իմֆս եմ նրանց ներկայացնում. իսկ Պ. Պ. Ահարոնեանը եւ Պատիսեանը ներկայացրեւմ են Հ. Հանրապետութիւնը, որը ունի սեփական կառավարութիւնը, որի հետ թիւրքիան ունի դաշնագիր եւ որը չի ճանաչում այս պարոններին» : այնուամենայնիւ ցանկանալով ընդ առաջ գնալ պարոնների ցանկութիւնը, նա կը տեսնուի նրանց հետ ա թիւրք փրիվէ (անուպաշտօն կերպով) :

Երեկոյցիան մերոնք տեսնուել են եւ Բրկատոնի հետ, որից հասկացել են որ յորդ Քրրզընը կարծես թէ քաշում է ընդունել այստեղ Հ. Հ. ներկայացուցիչին, Պ. Ահարոնեանին եւ կ'ընդունի աւելի հեշ-

տութեամբ Պ. Նորատունկեանին: Բնորոշ էր որ այսօր լորդ Քըր-
զընը իր ճառի մէջ գիմելով Չիչերինին ասել է. «Դուք կարող էք խօ-
սել Ռուսաստանի, Ուկրաինայի եւ Վրաստանի կողմից, բայց չէք
կարող խօսել Թիւրքիայի անունից...» Երևի նա չի ուզում գրգռել
բուլղարիկներին: Մերոնք թէ՛ Իսմէթի եւ թէ՛ լորդ Քըրզընի այցե-
լութեան վերաբերմամբ, աչքի առաջ ունենալով խնդրի փափուկ
գրութիւնը, որոշեցին առաջարկել Նորատունկեանին որ նա առաջի
այցելութիւնը Իսմէթին մենակ անի. նա շատ էր պնդում դրա վրայ,
եւ ամսի Տին նա պիտի մենակ գնայ, եւ այդ առաջին այցելութեան
միջոցին պիտի ասի որ երկրորդ այցելութիւնը նա կ'անի Ահարոն-
եանի եւ Խատիսեանի հետ: Նա ուզում էր մենակ գնայ որպէս զի
լինի աւելի մտերիմ եւ բաց, խօսի թիւրքերէն, իբրեւ նախկին ար-
տաքին գործերի նախարար ներկայացնի Տաճկահայերին: Մերոնք
նրան բացատրել են որ Իսմէթի համար առանձին նշանակութիւն կ'ու-
նենայ մերոնց այցելութիւնը կուսակցական տեսակէտից. նա համա-
ձայն էր դրա հետ եւ ասել է որ երկրորդ տեսակցութիւնը միասին
կ'անեմ, իսկ այս անգամ ինքը կը բացատրի Իսմէթին մերոնց բա-
ցակայութիւնը՝ վերջնելով իր վրայ ամբողջ պատասխանատու-
թիւնը: — Լորդ Քըրզընի վերաբերմամբ էլ աչքի առաջ ունենալով
եւ Բրիտանի վերոյիշեալ տկարերը, Ահարոնեանը խնդրել է Նորա-
տունկեանից որ նա մենակ իր համար խնդրի տեսակցութիւն: Եւ այդ
մտքով էլ այդ օրը եղել է գիմում:

Այդ օրը նամակ է ստացուել Ռիդայից՝ Պարպազեանից: Նա
Չիչերինին չի հանդիպել. տեսնուել է այնտեղ Ա. Բեգգոզեանի եւ
Ա. Փիրումեանի հետ, որոնք անցել են Պերլին: Նրանք ասել են որ
«Չիչերինը Մոսկուայից հրահանգ ունի շարուցանել Հայկական
Հարց, բայց եթէ ուրիշները բարձրացնեն, պաշտպանութիւն ցոյց
տայ»: Ռիդայում Ռուսաց զեւպան Իւրենեւ քաջալերել է Պարպազե-
անին գնայ Մոսկուա, եւ Դեկտեմբեր 3ին նա գնացել է Մոսկուա:
Աչքի առաջ ունենալով այս բոլորը, Նորատունկեանը ամսի Տին դի-
մել է Չիչերինին տեսակցութիւն խնդրելու. գնալու է մենակ:

Բացի դրանից, նոյն օրերը մերոնք մի շարք լուրեր են տուել
յրազրներին եւ ամսաններին: Նրանց ընդհանուր տպաւորութիւնը այն
է որ համաձայնութիւնը կը կայանայ. որ երևի Կոնֆերանսը մինչեւ
25ր բոլոր հարցերը կը քննի, կարծիքների տարբերութիւնները կ'ո-
րոշուեն, եւ կը լինի ընդմիջում: Իսմէթը կ'երթայ Անկոնա եւ կը վե-
րադառնայ վերջնական պատասխանով: Բայց դա միայն ենթադրու-
թիւն է:

Ամսի Տին մերոնք տեսնուել են Մոնպերիի եւ Բրիտանի հետ:
Հեռախօսով խօսել են Դրումմունդի(*) հետ ժընեւ, յետոյ Ահարոն-
եանը ինքը գնացել է այնտեղ: Խնդրեր այն է, որ Ազգերի Լիկան
Կոնֆերանսին չի ուղարկել պաշտօնապէս օճալի մասին բանաձեւե-
րը: Նա հեռախօսով յայտնել է թէ առանց խորհրդի (Ազգերի Լիկա-
յի) նա չի կարող անձամբ գիմել Կոնֆերանսին. իսկ ցանկալի էր որ
Թիւրքիան, Ամերիկացիք եւ Ռուսները պաշտօնապէս ստանան այդ
բանաձեւերը (Չայլըր յատկապէս խնդրել է այդ մասին): Քանի որ
Դրումմունդը ձեւական պատճառներով չի ուղարկում, Ահարոնեանը
գնացել է նրան համոզելու որ գոնէ ուղարկի Կոնֆերանսի ընդհա-
նուր քարտուղարին: Բայց մինչ այն, մերոնք (Délégations Armé-
niennes Réunies) այդ բանաձեւերը ուղարկել են ընդհանուր քարտու-
ղարին եւ խնդրել են տարածել: Մոնպերիի եւ Բրիտանի կարծում
են որ գոնէ առայժմ անյլիական եւ ամերիկեան պատուիրակութիւն-
ների կողմից լաւ տրամադրութիւններ կան համար. բայց
Թիւրքերի զիրքը մնում է անհաշտ: Մեկ լսելու առթիւ ասում են որ
Անյլիացիք երևի կը կանչեն պաշտօնապէս Նորատունկեանին, որ-
պէս զի Թիւրքերը չառարկեն թէ մենք լիազօրութիւն չունենք ներ-
կայացնելու Հ. Հանրապետութիւնը: Եթէ հարկ լինի գործի տեսա-
կէտից, Խատիսեանը պատրաստ է մասնակցելու այդ զէպրում խոր-
հրդականի կամ էքսպերտի անուն տակ. իսկ Ահարոնեանի համար
մերոնք պետք են, որ նա իբրեւ Սերի Դաշնադրի ստորագրող կամ
պիտի լինի ինչպէս հաւասար Նորատունկեանի հետ կամ բոլորովին
չներկայանայ: — Պարզում է որ Ռուսները հրահանգ ունեն պաշտ-
պանել Ռուսահայաստանը (1914 թուի սահմաններով) եւ մի փոքր
մաս Թիւրքահայաստանից: Չիչերինի հետ տեսակցութիւնը մերոնք
որոշել են մի օրով յետաձգել, որպէս զի Նորատունկեանը նախ տես-
նուի Թիւրքերի հետ:

Դեկտեմբերի 10ին Խատիսեանը տեսնուել է Պ. Բարժըտոնի
հետ, որից ակզեկացել է որ լորդ Քըրզընը յանձն է առել զեկուցել
(փոքրամասնութիւնների) եւ հայկական հարցի մասին: Նա ասել է
նոյնպէս, թէ Փրանսական պատուիրակութիւնը կը պաշտպանի լորդ
Քըրզընին:

Ամսոյս 11ին եկել է Լոզան Բոլղոյինը(**) ծանօթանալով մեր

(*) Ազգերու Լիկայի ընդհանուր գործազարը:

(**) Երիտասարդ Օլիվըր Բոլղոյին. անգլ. մախկին վարչապետի որդի. եղեր
է Հայաստանի բռնակին մէջ ու մասնակցեր է հայ-բուրժուական կռիւներու:

գործերի հետ՝ նա գնացել է տեսակցելու Նիկոլայոսին եւ Տառնսնդի հետ: Պատմել է վերջինին, թէ ինչպէս Հայերը կոտել են իրենց անկախութեան համար բոլորի դէմ, թէ՛ Թիւրքերի եւ թէ՛ Ռուսների: — Նոյն օրը Պատիսեանը առիթ է ունեցել պատահելու Պ. Պ. Պոչտարիային (Վրացի մեծահարուստ գործարանատէր), գնդապետ Հաննիրային (գորավար Բարատովի շտաբի պետ Պարսկաստանում) եւ Վրաստանի վարչապետ Մղիվանին (որի հետ նա դեռ շատ առաջ ծանօթ է եղել եւ ազատել է շատ ծանր դրութիւնից): Մղիվանին խնդրել է նրան հանդիպել իրեն: Ինչպէս իմացանք, Պոչտարիան եկել է Լոզան պայմանաւորուելու Մղիվանիի հետ, որ ինքը գնայ Թուրք-Քէնէրան իր հին կոնցլեսիան նորոգելու համար: Չիսնկելին օգտուում է Պոչտարիայից իր գաղտնի յարաբերութիւնների համար Մղիվանու հետ: Այդ երեք անձանց հետ էլ Պատիսեանը խօսելու է որոշ նպատակներով. ա) Պոչտարիայի հետ, որ գործ տայ մեր ընկերներին Պարսկաստանում իր ազադայ գործերով ք) Մղիվանիի հետ մեր ընկերների դրութեան մասին Պարսկաստանում եւ Ձեմալ փաշայի գործի մասին եւ Թիւրքերի վրայ ազդելու եղանակների մասին նրա կարծիքը: գ) Հաննիրայի հետ, որ օգնի Հայերին Պարսկաստանում, որովհետեւ նա, ինչպէս Բարատովր միշտ հայասէր էին: Այսօր Թիւրքերը մի անդիական թղթակցի ասել են, որ Հայերին կարող են տալ «ուրախ»ալի վերադարձ Թիւրքիայի մէջ. առանց օճախի ամբողջ Թիւրքիան նրանց օճախն է, ասել է Իսմէթը:

Այդ օրը մի նամակ է ստացուել Լոզանում Պոլսից, որով հազորդում են, որ Բեֆեթ փաշան կանչել է Չաւէն Պատրիարքին եւ ասել է նրան. «Եթէ Դուք լոյեալ էք, գոհ էք մեզնից եւ Անդորայից, ինչո՞ւ էք պահում Պատուիրակութիւնը եւ պահանջում էք օճախ: Հեռագրեցէք Լոզան, որ Դուք ոչինչ չէք պահանջում *désapprouvez* Նորատունկեան եւ լուծեցէք դելեգատիոնը»: Պատրիարքը ասել է, որ Նորատունկեանը շատ «զգոյշ» մարդ է: Բեֆեթ պատասխանել է, թէ «զգոյշ» բառական չէ, հարկաւոր է «լուծել դելեգատիոնը»: Պատասխանութիւնը դրանով վերջացել է: Միւս օրը Բեֆեթը կանչել է մի Հայ՝ Բերեսթեղեան անունով և խորհուրդ է տուել փոխել Պատրիարքին եւ ընտրել մի ուրիշին (տուել է եւ անուն), որ կարողանայ լուծել դելեգատիոնը: Միեւնոյն ժամանակ Հայերը Թուրքիայի հիւրանոցում մի ճաշ են տուել ի պատիւ Անդորայի այն 15 պատուիրակներին, որոնք եկել են Պալիֆայի օճման հանդէսին:

Ամսի 15ին երեկոյեան ժամը 9ին Հարրիսը եկել է Նորատունկեանի մօտ եւ ասել է հետեւեալը. «Ես ուղարկուած Քեմ երկու հայ

պատուիրակութիւնների մօտ լորդ Քըրզընի կողմից ասելու, որ «նա ամէն ջանք գործ է գնում հոմի համար: Ասել է երկու ուժեղ սպանալից ճառեր, յետոյ կանչել է Իսմէթին եւ ասել է, որ եթէ Թիւրքերը օգնեն հոմը կազմելու, նա պիտի աջակցի փոխառութեան Թիւրքիային: Բայց միտամանակ Հայերն էլ պիտի օգնեն Քըրզընին, ընդունելով *suzeraineté*(*) Թիւրքիայի կողմից՝ բաւականանալով օրինակ Իրլանդիայի սահմանադրութեամբ: Հայ ներկայացուցիչները պիտի լսուեն Լեթայանձնախումբի մէջ. նրանք պիտի խօսեն մօտ կէս ժամ եւ ցանկայի է, որ պաշտօնական նիստից առաջ, նրանք մօտենան Թիւրքերին»: Այս բոլորը նրան ասել է երկրորդ պատուիրակ Տիրրելը լորդ Քըրզընի անունից:

Մերոնք խորհրդակցել են եւ եկել են այն եզրակացութեան, որ մի բան ազատելու եւ ստանալու համար մենք ստիպուած կը լինենք ընդունել Իրլանդիայի սահմանադրութիւնը: Նորատունկեանը նոյն կարծիքի է: Հարրիսը յայտնել է որ հետեւեալ օրը առաւօտեան ժամը 11ին գալու է պատասխան ստանալու համար:

Հետեւեալ առաւօտ Հարրիսը եկել է, եւ մերոնք պատասխանել են նրան, որ կարող են ընդունել Թիւրքիայի *suzeraineté*ն Իրլանդիայի նման. եւ նա այդ պատասխանը հաղորդել է Քըրզընին: Պարզուել է, որ նոյնպիսի յանձնարարութեամբ Պ. Մելլոնի, Լ. Ռոբերտ Սեսիլի քարտուղարը եղել է Իսմէթի մօտ եւ ասել է նրան, թէ Անգլիայից դրամ ստանալու համար եւ Ազգերի Լիգայի մէջ մտնելու համար հարկաւոր է տալ Հայերին հոմը: Իսմէթը տուել է խուսափողական պատասխան. Հարրիսը եւ Մելլոնին այդ օրը մեկնել են Լոնդոն:

Դեկտեմբեր 16ին Նորատունկեանը, Ահարոնեանը եւ Պատիսեանը եղել են Ռումբուլդի մօտ, շնորհակալութիւն են յայտնել լորդ Քըրզընի ճառի համար, յոյս են յայտնել որ նա իր դիրքը չի փոխի. ասել են, մենք պատրաստ ենք Իրլանդիայի սահմանադրութիւնը ընդունել, եւ ներկայացրել են նրան ծրագիրը այն ճառի որ մերոնք պիտի արտասանեն Լեթայանձնախումբի մէջ: Նա պատասխանել է որ լորդ Քըրզընը եւ Բարրերը շատ ամուր են, որ Թիւրքերը դեռ զիջութեան ոչ մի նշան ցոյց չեն տալիս, որ մենք պէտք է կանչուենք. եւ որ չպէտք է յուսահատուել, որովհետեւ Թիւրքերը «ձգձգելու վարպետներ են» եւ դեռ կարող են փոխել իրենց դիրքը: — Մոնդոմերին Ամերիկայից հեռագիր ստացել է, որ Reliefը կազմակերպել

(*) Խնամաւարական գերիշխանութիւնը:

է մասնաճիւղ, թէ պիտի գրադուի նրանով որ անցկացնի Կոնգրեսում Հայկական Օճախի համար 20 միլիոն դոլլար:

Շարաթ, Գեկտեմբեր 9ին, Նորատունիկանք տեսակցութիւն մը ունեցաւ Իսմէթի հետ: Տեսակցութիւնը տեսել է 2 ժամ: Նա ոչնչով չի փոխել իր գիրքը եւ ոչ մի նոր յոյս չի տալիս: Իսմէթը նորից կրկնել է այն բոլորը ինչ որ ասել էր Սինապեանին եւ ուրիշներին, այսինքն, օճախ չեն կարող տալ, որ կայ արդէն Հ. Հանրապետութիւն, որ Հայերը կարող են հանդիստ վերագտնալ եւ գրաւել Յոյների թողած տեղերը եւ գիւղերը, որ Հայերը շատ լաւ կարող են ապրել Թիւրքերի հետ, եթէ մոտանան անցեալը, որ հարկաւոր է մոտանալ անցեալը, որ Հայերը կարող են օգտուել Թիւրքիայի բոլոր տեղերից: Նորատունիկանք առարկութիւններ է արել, բայց ապարգիւն: Վերջին պահուն Իսմէթը ասել է. «Իսկ եթէ Հայերը կը շարունակեն անվերջ իրենց պրոպագանդը, դա կը գրգռի մեր ժողովուրդը Թիւրքիայում մնացած Հայերի գէմ, եւ գրանից կարող են տուժել թէ՛ Հայերը եւ թէ՛ Հանրապետութիւնը»: Աւելացրել է նոյնպէս թէ երիտասարդները, որոնք գերի են տարուած, լաւ են պահուած, եւ որ նրանց մասին կարելի է նորէն խօսել: Մի խօսքով նրա ծրագիրը հետեւեալն է. «Թող Հայերը վերագտնան, գրաւելով Յոյների տեղերը եւ ստանան նրանց գիրքը ու Թիւրքիան կը նպաստի նրանց, — պայմանով որ օճախի հարցը վերացուի: Ինչ վերաբերում է Ահարոնեանին եւ Պատիսեանին ընդունելուն, նա ասել է. «Ինձ ինչ կարող են ասել եւ ես ի՞նչ կարող եմ նրանց ասել, ես բոլորը գիտեմ, կարծում եմ, ամէն ինչ ասուած է, բայց եթէ անպատճառ ուզեն, տեսնուենք»:

Մոնզամերին երէկ տեսել է Գարրոնին, (Իտալիա) որ յայտնել է, թէ «օճախ» Թիւրքերը չեն տայ: «Թող Ամերիկացիք պնդեն հոմք Հայերի համար տեղափոխելու Պրագիլի կամ Արժանտինի մէջ»: Մոնզամերիի խիստ առարկութեան վրայ նա ասելցրել է. «Չէ՛, ես կողմնակից եմ Հայերի բողձանքներին, բայց բարեկամարար կ'ասեմ Ձեզ, որ միջոց չեմ տեսնում ազդելու Թիւրքերի վրայ»: Մոնզամերին շատ մշտացած՝ այս խօսակցութիւնը հազարգել է Չայլզին:

Ամսոյս 10ին, Ահարոնեանը եւ Պատիսեանը տեսել են Զորքս Ազամսին (անգլ. պատուիրակ. զլխաւոր քարտուղար): Պատմել են նրան Իսմէթի հետ իրենց տեսակցութիւնը: Ազամսին յայտնել է թէ «ամենայն հաւանականութեամբ փոքրամասնութիւնների հարցը եւ ձեր հարցը կը դան Կոնֆերանս Երեքարթի օրը, Գեկտեմբեր 13ին: Լարդ Քրրզընը լաւ է արամազրուած այս հարցերի հանդէպ: Ձեր

վախը որ Իտալացիք կարող են փճացնել, ինձ չի վախեցնում, որովհետեւ նրանց ազդեցութիւնը շատ քիչ արժէք ունի. Ֆրանսացիք լաւ են: Ամէնից կարելոյն է Ամերիկացոց խօսքը. եթէ դուք համոզուած էք որ նրանց կողմից կը լինի ուժեղ պաշտպանութիւն, — ես յոյս չեմ կորցնում»: Նա ասել է. «Թիւրքերը մեծ յոյս են դրել Լոնդոնի «հասանական տարածայնութիւնների վրայ» եւ կարծում են, որ նրանք պիտի օգտագործեն»:

Նոյն երեկոյեան մերոնք տեսել են Ռուսաստանի նախկին ղեկպան եւ Արա. Գործ. Մինիստրութեան բարձր պաշտօնեայ Գուրկեվիչին (*), Մանդելշտամին, Պայարեախին, — բոլորի տրամադրութիւնն այն է, որ զեռ չի կարելի ասել, թէ ինչով կը վերջանայ Կոնֆերանսը: Լսում է, որ Իսմէթը ծանօթանալով բոլոր պահանջներին Գեկտեմբեր 23-24ին կ'երթայ Անկարա, այնտեղ կը զեկուցանէ, կ'իմանայ արամազրութիւնը, եւ Յունուարի 10ին կը վերագտնայ վերջնական պատասխաններով: Նա շատ է վախեցում Անկարայի կողմից անպատահութեան հանդիպել:

Տեղեկացել ենք, որ գիշերը ժամը 12ից մինչեւ 3:30 Քրրզընը պատրաստում էր իր այդ օրուայ ճառը: Ժամի 7ին երեկոյեան Նորատունիկան, Ահարոնեան եւ Պատիսեան ընդունուել են Անգլիացի բարձր կոմիտար Ռուսթուզի կողմից: Տեսակցութիւնը տեսել է 1 ժամ: Ինչպէս է. Քրրզընի ճառից երևում է, նա լիովին օգտագործել է մերոնց տուած յուշագիրը. բոլոր միւս խօսողներն էլ նիստում միաբերան պաշտպանել են մեր գաղտը: Չայլզի խօսածը լիովին չի բաւարարել Մանզամերիին: Իսմէթի պատասխանը եղել է լիբր եւ պէտք է ասել, որ նա այս նիստում թողել է շատ ծանր տպաւորութիւն բոլորի վրայ:

Մերոնք մանրամասնօրէն ծանօթացրել են Ռուսթուզին Հայերի ներքին զրութեան հետ, Պոլսոյ վիճակի, պատրիարքական խնդրի եւայլն: Նա պատասխանել է, որ Պատրիարքը այդ օրը անգլիական պաշտպանութեան տակ նա է նստել եւ հետացել Պոլսից: Յետոյ նա ասել է, թէ նոյն օրը լորդ Քրրզընից նամակ է ստացուել (son excellence Mr. A. Aharonian, président de la Délégation de la République Arménienne) որտեղ նա գրում է որ «Հայերի զրութիւնը գրաւել է նրա առանձին ուշադրութիւնը»: Նիստին ներկայ եղողները պատմում են, որ Իսմէթը շատ վրդովուած էր եւ ջղայնացած միաձայն արտայայտութիւններով:

(*) Պոլսոյ ռուս. դեսպանատան տնային խորհրդակալ, որ 1913ին ստորագրած էր հայկական բարեկարգութեան ծրագիրը:

Այսօր Ահարոնեանք տեսնուել է ժընի պրոֆ. Պիտտարի հետ, որը նոյնպէս պիտի խօսի Իսմէթի հետ: Եզրակացութիւնը այն է, որ Քրրզընի եւ Կոնֆերանսի վերաբերմամբ կարելի է դո՛ւ մնալ. իսկ ինչ դուրս կը գայ գրանից, դեռ յայտնի չէ: Բնորոշ է, որ երբ Պատիսեանք խիստ պահանջել է Ռումբուլդից, որ Հայկական Հարցը պէտք է գրուի եւ նկատուի իբրեւ կենսական Անգլիայի համար, նա պատասխանել է. «Դուք ցանկանում էք, որ մենք պատերա՞զմ յայտարարենք Թուրքիային»: Պատիսեանք ասել է. «Ո՛չ, այլ դուք նոյն միջոցներով պիտի պաշտպանէք մեր հարցը, ինչպէս Նեղոցիների խնդիրը եւ նման խնդիրներ»:

Ամսոյս 10ին Նիկոստոնք ասել է Բայրվինին, որ Անգլիան աւելի տրամադիր է Համբ կազմել Կիլիկիայում Ռուսաստանից աւելի հետո, աչքի առաջ ունենալով ներկայ գրութիւնը: Ինչ վերաբերում է որ Քրրզընը չէ ընդունել մերիները, նա ասել է, թէ սկզբունքով այստեղ ոչ մի առաջին պատուիրակ չի ընդունում, այդ դերը կը կատարէ երկրորդ պատուիրակը:

Նոյն օրը մերոնք ճաշի են հրաւիրել Ֆիլարմէններին՝ Նաւիլ, Կրաֆտ Բոննար, Դը Մորգիէ, Տ. Նայրանդեան, Մոնդոմերի, Ռոկուելլեր, Բոլզփին: Ճաշից յետոյ Ֆիլարմէնները զնայցել են Բարրերի մօտ. ընդունել է նրանց Բոմպարը: Պարզուել է որ առաւօտեան Բարրերը եղել է Իսմէթի մօտ եւ խօսել Օճախի մասին. ստացել է բացարձակ բացասական պատասխան: Բոմպարը շատ աննպաստ կարծիք է յայտնել Օճախի կարելիութեան մասին: «Թուրքերը չեն տայ, ասել է նա, չեն ուզում. թողէք այդ պրոպագանդը, որով միայն զրգոտւմ էք Թուրքերին»: Եւ յետոյ աւելացրել է. «Հայերը թէև շատ դժուարահաճ ժողովուրդ են (c'est un peuple très dur), բայց յետոյ ընդունել են բոլշևիզմ»: Պատկերացրեմք վերջում ասել է. «Գնացէք աւելի լաւ է Ամերիկացիների մօտ, թող նրանք աշխատեն. նրանք աւելին կարող են անել»: Գրեթէ նոյնը ասել էր երէկ Նորատունկեանին Գարրոնին:

Նոյն օրը Պատիսեան, Չիլենկիլի եւ Թուփչիրաշեւը ունեցել են շատ մտերմական եւ բարեկամական խօսակցութիւն, որ տեսել է մօտ երկու ժամ: Թուփչիրաշեւը ասել է. «Ես տեսնուել եմ թէ՛ Իսմէթի եւ թէ՛ բոլոր Թուրքերի հետ: Նրանց մտայնութիւնը այժմ աւելի մեղմ է քան թէ երկու շաբաթ առաջ: Ուզում են գտնել ճանապարհ հաշտուել Անգլիոյ եւ Ամերիկայի հետ, լաւ յարաբերութիւն ունենալ նրանց հետ ու յոյս ունեն, թէ մի տարուց յետոյ երբ նրանք Արեւմուտքի կողմից հանգիստ կը լինեն, իրենց ուշադրութիւնը կը դարձնեն Արե-

ւելքի վրայ: Այսօր ուզում են խօսափել Կովկասեան սահմանների եւ Մուսուլի մասին խօսելուց: Իսկ մինչ այդ, նրանք ուզում են հաշտ սուրբի Հայերի հետ, գնահատում են շատ ձեր պրոպագանդի եղանակը, ոչ վիրատուրական նրանց համար, ազդում են բազմաթիւ կոչերից, որ պալիս են Կոնֆերանսին, փնտռում են հաշտութեան ճանապարհներ. դո՛ւ են Նորատունկեանից եւ ձեզանից եւ Ահարոնեանից: Մի խօսքով կարծես թէ ստեղծուում է համաձայնութեան հոգեբանութիւն: Բայց չպէտք է մոռնալ, որ Իսմէթի յետեւից կան անհաշտ տարրեր, որոնք ոչինչ չեն ուզում զիջել եւ ասում են. թող Հայերը գնան նստեն Յոյների տեղը եւ հարցը կը լուծուի: Միաժամանակ Իսմէթը իրատունք չունի ինքը զիջումներ անելու: Նա պէտք է բոլորը լսի եւ զնայ գեկուցանի Անգորա, որտեղ եւ հարցերը կը ստանան վերջնական լուծումը: Դուք պէտք է այդ շրջանի համար ունենաք միջոցներ ապկերու Անգորայի վրայ, այնտեղի հոգեբանութեան վրայ. այս գործը շատ կարեւոր է: Միւս կողմից Անգլիացիք եւ Ամերիկացիք ճնշում են անում նրանց վրայ, համոզելով ինքնաբերաբար զիջումներ անել Հայերին՝ Կիլիկիայում: Նրանք առաջարկում են եւ համոզում են յայտարարութիւն անել յօդուտ Հայերի եւ զրանով պատուաւոր կերպով հարցը լուծել: Իսկ Թուրքերը աշխատում են պահել Կովկասեան հանրապետութիւնների անկախութիւնը եւ նորերս այնտեղ սուղարկեցին դեսպան: Եարունակեցէք ունենալ յարաբերութիւններ Թուրքերի հետ, թող Նորատունկեանը նորից զնայ նրանց մօտ. նա նրանց դուր է եկել»: Թուփչիրաշեւի առաջարկի մէջ մի կարեւոր կէտ կայ, որի մասին պէտք է լուրջ մտածել. այն է Անգորա մարդ ուղարկելու խնդիրը:

Ամսոյս 12ին ժամը 3ին կայացել է Առաջին յանձնախմբի նիստը, որտեղ լուրջ Քրրզընը արտասանել է մի ընդարձակ եւ շատ ուժեղ ճառ՝ վտըրամասնութիւնների խնդրի եւ յատկապէս Հայկական Ազգային Տան մասին: Ճառի կարեւոր կտորները տպուած են բոլոր թերթերում, իսկ անգլիական թերթերը տուել են այն գրեթէ բառացի: Հայաստանին վերաբերեալ նրա ճառի մի մասը տալիս ենք «Հայաստանի Չայն»ի մէջ: Նրանից յետոյ խօսել են բոլոր Դաշնակիցների ներկայացուցիչները, միանալով նրա առաջարկին: Ապա առանձին շեշտով խօսել է ամերիկեան ներկայացուցիչ Չայլըր: Թուրքերը իրենց պատասխանը վերապահել են հետեւեալ օրուան: Ամսի 13ին առաւօտեան ժամը 11ին նրանք տուել են իրենց մերժողական պատասխանը, որից յետոյ լուրջ Քրրզընը երկրորդ անգամ խօսել է եւ մի քանի կտորներում բոլորովին սպառնալից շեշտով: Վերջացնելով

մի կարևոր բայ՝ յայտարարելով, թէ մենք ուզում ենք մտնել Ազգերի Լիկայի մէջ, — այդ նշանակում է օրիստուասիւնն գէպի Դաշնակիցները: Դուք, իմ կարծիքով, պիտի տեսնուէք Իսմէթի հետ եւ Րիզա Նուրի հետ, որը ճանաչում է անձամբ Պ. Պատիսեանին, որովհետեւ եղիլ է Ալեքսանդրապոլում: Դուք պէտք է մտածէք միաժամանակ մարդիկ ուղարկել Անդորա Մուսթաֆա Քեմալի վրայ ազդելու համար, լաւ է, որ լինի մէկ Թիւրքահայ (ոչ Նորատունկեանը, որին կարող են մեղադրել, որ նա գտածանել է Թիւրքիային) եւ մէկը ձեզանից, Պ. Ահարանեան կամ Պ. Պատիսեան: Երևի այժմ գործերը աւելի արագ կ'երթան: Այս օրերս դուք կը տեսնէք մի փաստ, որ ձեզ պարզ ցոյց կը տայ, թէ ուր ենք գնում մենք մեր բարգաւաճութեան մէջ: Միայն մենք պէտք է հաստատեցանք լինենք, որ Հայերը, Վրացիք եւ Ասորակիցները համերաշխ են միմեանց հետ: Ես — վերջացրեց նա — այսօր մեր տեսակցութեան մասին մանրամասն զեկուցում կու տամ Իսմէթին եւ մեր շրջապատի ազդեցիկ մարդկանց հետ կ'աշխատենք համոզել նրան, որ անհրաժեշտ է տալ Հայերին հավր: Բայց մի՛ շտապէք: Նախ ստեղծեցէք մերձեցումը ձեր մէջ եւ համաձայնութիւնը կը գայ հետոյհետոյ: Անդորան էլ պէտք է համոզուի: Դեկտեմբեր 23ին երևի կը ստորագրուեն հաշտութեան նախնական պայմանները: Այս պայմաններէ հետ Իսմէթը կը գնայ Անդորա, ես կը գնամ նրա հետ եւ մի շարք մարդիկ. այնտեղ երբ այս պայմանները բնորոշուեն, մնացածը հեշտ կը լինի վերջացնել»:

Ահա այս երկու կարևոր տեսակցութիւնները, որ միմեանց յրացնում են եւ միմեանոյն ժամանակ մեկ ստիպողաբար թելադրում են. 1) Անդորայի մասին մտածելու, մարդ փնտռելու, 2) Կովկասում պատրաստ լինել հնարաւոր բարդութիւնների համար, 3) համը շատ զգուշ կերպով կապել այն Հայաստանի հետ, որ իրբեւ պետութիւն համարեա թէ անհետանում է, 4) Կապուիլ մեր հարեանների հետ ամենայն կարելիութիւնների համար եւ 5) Կարծես թէ հռմի հեռանկարը երևում է կապուած Ազգերի Լիկայի հետ եւ գտնում է եթէ ոչ իրականութիւն, գէթ հասնելիք մի նպատակ, որի համար աշխատել:

Մտնողներին յայտնել է, որ զր. Բարանը եւ Պիտոը այդ օրը Չայլդին յանձնել են մի բանաձեւ, հռմի մասին: Բանաձեւը պիտի յայտարարի, շատ պարզ եւ որոշակի: Նա այնտեղ յիշեցնում է այն բոլոր իրաւունքները, որոնք պարտաւորեցնում են Դաշնակիցներին տալ Հայերին անկախութիւն եւ հռմ, սկսած Սերի Դաշնագրից եւ վերջացնելով Մարտ 23ի բանաձեւով:

Բ. Գ Լ Ո Ի Ե

Մ Ե Բ Ի Ն Ե Բ Ը Դ Ե Ռ Լ Օ Չ Ա Ն Կ Ը Ս Պ Ա Ս Ե Ն...

Դեկտեմբեր 15ին հռմի հարցը քննում է Ենթայանձնախմբի մէջ: Նախագահը իտալական պատուիրակ Մոնտանան է, իտալական ղեկավարը Յունաստանում: Ֆրանսայի կողմից Լարոշն է, Անգլիայի կողմից Ռուսբուրգը: Կողմը ուժեղ է: Թիւրքիայի կողմից զր. Րիզա Նուր, երկրորդ պատուիրակ, որ եղել է Մոսկուայում, Ալեքսանդրապոլում, շատ ուժեղ կերպով մաքառող հռմի գէմ: Նա բժիշկ է: Այդ օրը կայացել է Ենթայանձնախմբի երկու նիստ: Պայքարը եղել է օրակարգի շուրջ, — մտցնել հռմի հարցը օրակարգի մէջ թէ ոչ: Նախագահը շատ զեկեցիկ ճառ է ասել յանուն մարդկութեան, համաշխարհային խղճի. Ռուսբուրգ եւ Լարոշ միացրել են իրենց ձայները: Րիզա Նուր պահանջել է որ հարցը հանեն: Վերջ ի վերջոյ հարցը մնացել է օրակարգի մէջ, բայց չի քննուել ըստ էութեան: Այդ օրը երեկոյեան զր. Րիզա Նուր պիտի գնար Նախագահի մօտ մասնաւոր զրոյցի համար: Հետեւեալ նիստը լինելու է Դեկտեմբեր 18ին:

ա. Նորատունկեան տեսնուել է Բակոփսկու եւ Մզիվանիի(*)

(*) Բոլշեւիկեան պատուիրակներ. առաջինը ծագումով Ռուսէն, միւսը Վրացի:

Տեա, եւ յետոյ Բարբերի Տեա. Գ. Ահարոնեան եւ Խատիսեան — Նի-
կորանի եւ զր. Նիհադ Բեչադ բէյի Տեա(**), եւ յետոյ Գ. Հար-
բիտի եւ Մանգոմբերի, ապա Ռումբոյի Տեա. Կ. Ահարոնեանը՝ Ման-
տանայի (Ենթաշանձնախումբի նախագահ) Տեա. Ե. պրոֆ. Պիտտա-
րը՝ Բակէթի Տեա. Գ. զր Մորգիէն՝ ուսու Պատուիրակութեան քար-
տուղար Ազամսկու Տեա: Բարդիւնը՝ Ազմիրայ Կրուի եւ Նիկոլսոնի
Տեա:

Այս բոլոր տեսակցութիւնները նպատակը մէկ էր. ազգել
Թիւրքերի վրայ, որպէսզի նրանք Ենթաշանձնախումբի մէջ լինեն հաշ-
տարար եւ զիջող, որովհետեւ Գաշնակիցների արամազրութիւնը նը-
պատաւար է, բայց մեր հարցի համար նրանք պատերազմ չեն յայ-
տարարի: Թիւրքերը այդ պիտեն: Ազգելու համար հարկաւոր են ու-
րիշ միջոցներ. ահա գրանտով է, որ պրազուստ էն մերոնք: Չիչերինը
նկրողութիւն էր խնդրել, որ ինքը շատ պրազուստ է եւ նրա փոխա-
րէն Բակոյսկի եւ Մզիմանի են բնօրինակ նորատունկեանին: Նրանք
բառացի ասել են նոյնը, ինչ որ Մզիմանին ասել էր Խատիսեանին.
այն է, որ Ռումսները պէտք է բարեկամարար խորհուրդ տան Թիւր-
քերին զիջել մեզ, բայց դժուար է սպասել որ նրանք զիջեն. խոստա-
ցել են սպառնալով ամէն մի տոթի օգտագործել մեր օգտին եւ այլն:
Մի խօսքով այսօր ոչ մի դրական հետեւանք նրանց բարեկամութիւնը
մեզ չի կարող տալ: Ընդունել են շատ սիրայիւր եւ խնդրել են ուզար-
կել իրենց մեր քարտէզը եւ մեմորանդումը: — Բարբերը ասել է Նո-
րատունկեանին, որ նա պիտի պաշտպանի համը մինչեւ վերջին աս-
տիճան, բայց առանց պատերազմի սպառնալիքի նորատունկեանը
խնդրել է նայել Հայկական Հարցին ոչ համանիտէր տեսակէտից,
այլ իրբեւ մի յանձնատութիւն Գաշնակիցների կողմից: Նիկոլսոնին
մերոնք բացատրել են, որ Թիւրքերին պէտք է հասկացնել, որ Անդ-
լիան ոչ մի գէպրում չի թողնի համը հարցը, որ մենք կը լինենք նը-
րանց բարեկամներ, որ Թիւրքերը կը զիջեն, եթէ խիստ պահանջ դը-
նեն, եւ որ արդէն յայտնի է, որ Անգորան ուզում է յուծել բոլոր
հարցերը մինչեւ 25 Դեկտեմբեր եւ այս մտքով այդ օրը հետադիւր
է ստացուել: Նա բոլոր պիտի զեկուցէր յարգ Քրդերին: Նոյնը աս-
տել է նրան եւ Բարդիւնը: Դր. Նիհադ Բեչադին մերոնք տուել են
փոխ-այլուցութիւն: Այսօր Անգորայից հետադիւր եկաւ, պահանջում
են, որ մինչեւ 25 Դեկտեմբեր վերջացնենք Կոնֆերանսի գործը, ո-
րովհետեւ բանակը չի կարելի երկար պահել առանց գործի. յետոյ

(**) Թիւրք պատուիրակութեան խորհրդակալ:

շատ թանկ է նստում բանակը իրենց վրայ: «Մենք կարծում ենք —
ասել է նա — որ կարող ենք վերջացնել, որովհետեւ գալիս ենք հա-
մաձայնութեան բոլոր հարցերում, բացի Հայկական Հարցից: Գա-
լով Հայկական Հարցին, այսպէս մեծ դեր է կատարում հոգեբանա-
կան փաստը, — Հայերը այնքան ատելի են շատ Տաճիկների համար,
որ հարկաւոր է ժամանակ՝ մտքերը եւ կրքերը հանդուստացնելու հա-
մար: Դուք զիջէք որ մեր պատուիրակութեան հետ եկել են մօտ 40
հոգի եւ նրանք մեծ դեր են խաղում Իսթիթի շուրջը, քուէարկում
են ամէն մի հարց: Ամէն մի նախադասութիւն, եւ նրանք ամենապա-
հանջկոտ մարդիկ են: Բայց պէտք է խօսել, տեսակցել, աղդել: Տե-
սէք ում որ կարող էք, ստեղծեցէք մերձեցումը:

Մանգոմբերին ասել է Ֆորբս Ազամսին, որը ասել է, որ պէտք
է ունենալ կատեգորիք համաձայնութիւն Բարբերի կողմից Կիլիկիա-
յի համար, որպէսզի տեղի շուրջը կոնֆիլիկտ չլինի: Ֆորբս Ազամսին
մերոնք պատմել են բոլորը, ինչ լսել են զր. Նիհադ Բեչադից եւ
խնդրել են որ նա այդ բոլորը յայտնի լըրդ Քրդերին: Ֆորբս Ազամսը
ասել է որ նոյն օրը եւ եթ կը յայտնի յորդին, աւելացրել է, որ Մու-
սուլից Թիւրքերը ոչինչ չեն ուզում զիջել, որ համը իրենց աչքում,
տեղի փոքր արմէք ունի քան Մուսուլը, բայց որ կ'օգտուեն ամէն մի
առիթից, խնդրել է, որ մերոնք ստուգեն, արդեօք Ֆրանսացիք դէմ
չե՞ն Կիլիկիային: Մանտանան ասել է Ահարոնեանին, որ նա իր հա-
մար պարտք եւ պատիւ է համարում յաջողցնել Հայկական համը,
որ նա պիտի աշխատի եւ համարում է գործը շատ դժուար, բայց յոյս
ունի փոխադարձ զիջումներով յաջողցնել: Ասել է, որ այդ օրուայ
նիստում Բիլլա Նուր շատ է հակառակել, բայց նա նրան հրաւիրել
է իր մօտ մասնաւոր գրոյցի: Ասել է նոյնպէս որ որոշ սուգրէմըրէ
Թիւրքերի կարող է գործը հեշտացնել, որ այժմ հարկաւոր է փնտել
մի բանաձեւ հաշտեցնելու համար մեր պահանջները Թիւրքական
Ուխտի հետ, թէ հաւանական է որ մեզ լսեն Ենթաշանձնախումբի մէջ:
Մերոնք արդէն տուել են մի գրութիւն, որով խնդրում են, որ իրենց
հրաւիրեն իրբեւ Հայկական Միացեալ Պատուիրակութիւն:

Չիչերինի քարտուղար Ազամսկի ասել է զը Մորգիէին, որ Բու-
շեիկները Հայերի վրայ շատ յու աչքով են նայում եւ որ սպառնա-
լով Հայկական Հանրապետութիւնը կը լինի բոլորովին ազատ: Նա
խնդրել է տեսակցութիւն Չիչերինի հետ: Պատասխանը եղել է անո-
րոշ:

Փոքրամասնութիւնների Ենթաշանձնախումբի նիստերը ամսոյս
18ից սկսուել են եւ մերոնք սպասում են որ իրենց այս օրերս պիտի
հրաւիրեն լսելու համար:

Լուսւմ է որ թրքական Ազգային Ուխտի մէջ ընդունուած էն-դէկրիթ տը քէրրիբուար քիւրք սկզբունքը պահպանելու համար նոր բանաձև եւ հնարել «չէզոք գօտի» անուան տակ, որ իր մէջ պիտի ամփոփի Կիլիկիայի այն շրջանը (Ամանուս-Այնթապ), որը ունի 17,000 քառ. կիլ. տարածութիւն: Այդ մասին լսել եւ միաժամանակ գր. Բարբոնը, Մանգոմերին եւ Բոյլփինը: Լապորտը (Նախկին Ֆրանսական հիւպատոս Կիլիկիայում) ասել է Նորատունկեանին որ հարկատու է մի բանաձև գտնել որով խնայուէր Ուխտի սկզբունքը եւ միաժամանակ Հայերին արուէր ապրելու վայր միջազգային կոնտրոլի տակ: Այստեղից է բխում «չէզոք գօտի»ի գաղափարը:

Գեկտեմբեր 17ին, Կիրակի, Լոզանում մի հիւրանոցում եղել է մի թրք-համակրական ցոյց. խօսուած են ճառեր ի պատիւ Իսմէթի: Ի պատասխան, մերոնք մտնել են ամսի 19ին Լոզանի մեծ եկեղեցւում եւ կազմակերպել են հայասիրական մի ցոյց պրոֆ. Շաւանի նախագահութեամբ, որ անցել է մեծ յաջողութեամբ. խօսել են պրոֆ. Շաւան, գր Մորգիէ, Ահարոնեան եւ Կրաֆտ Բոննար: Ամսի 19ին Նորատունկեան տեսնուել է Գուկայի եւ Դիամանտի (Ռուսէն) հետ եւ խնդրել է նրանց անձամբ պաշտպանել օճախը Ենթայանձնախմբի մէջ: Այդ օրը յար է ստացուել ամերիկեան պատուիրակութեան մէջ, որ Հայերը նշանակուած է Փոքր Ասիայի փոխտակաւորների հոգատար եւ որ զննապետ Հասկելը պաշտօն է ստացել օգնութիւն կազմակերպելու գաղթականներին Աթէնք եւ Բալկաններում:

Ամսոյս 20ին Նորատունկեան, Կիւմրիչկերգան եղել են ճապոնական դեսպան բարոն Հայաչիի մօտ. մանրամասն ծանօթացրել են մեր հարցի դրութեան հետ, ցոյց են տուել քարտէզը եւ խնդրել են որ նա խօսք վերցնի Խամր պաշտպանելու համար: Նա խնդրել է թողնել իրեն քարտէզը եւ խոստացել է խօսել յանձնախմբի մէջ: Յետոյ Նորատունկեան տեսնուել է Ջաիլի բէյի հետ: Վերջինս ցոյց տալով անձնական համակրութիւն մեր Դասին, ասել է որ ներկայ գործիչները կ'ուզենան ունենալ Հայերին Անատոլիայում իրբե օգտակար տարր, բայց ոչ հայկական շրջաններում: Նա ոչ մի յոյս չունի որ ներկայ պայմաններում կարելի լինէր ստանալ օճախ: Ահարոնեան եւ Նորատունկեան տեսել են Սպալայիլփիչին, սերբիական առաջին պատուիրակին, որը շատ լաւ գիտէ մեր Դատը, համակրում է եւ արդէն Ազգերի Լիգայի մէջ պաշտպանել է մեզ: Նա պիտի խօսի յանձնախմբի մէջ մեր հարցի համար: Յետոյ նրանք տեսել են Լաբոշին (Ֆրանսիայի կողմից Ենթայանձնախուժեբերի անդամ): Նա ասել է որ մինչեւ շարաթուայ վերջը փոքրամասնութիւնների հարցը

պիտի վերջանայ: Նա խնդրել է որ մինչեւ առաւօտ մերոնք իրեն ներկայացնեն այն բազմաթիւները որ մենք ունենք փոքրամասնութիւնների մասին: Մերոնք խորհրդակցութիւն ունենալով պատրաստել են մի պատասխան, որ յանձնելու էին յաջորդ օրը նրան, առաջարկուած շեշտելով, որ միայն օճախը կարող է լուծել Հայկական Հարցը: Լաբոշը պանդասուել է որ Թիւրքերը անհաշտ են եւ ոչինչ չեն տայ օճախի համար, բայց կրկնել է որ իրենք կը պաշտպանեն մեր Դատը: Ասել է, որ շատ հաւանական է, որ Ուրբաթ Գեկտեմբեր 22ին, մենք կը հրախրուենք Ենթայանձնախմբի առաջ մեր հարցը պաշտպանելու համար: — Չիշերինը յայտնել է թէ Նորատունկեանին պիտի ընդունի ամսի 21ին Երեկոյեան ժամի 9ին: Այդ առթիւ մերոնք ունեցել են խորհրդակցութիւն, որ որոշուել է Չիշերինին ներկայացնել յուշագիր, որուն մէջ պիտի յիշատակուի, թէ Ռուսահայաստանի գրաւումը խանդարում է մեզ Միացեալ Հայաստանի իրազօրժմանը եւ որ Ռուսները կարող են պատմական գործ կատարել՝ յայտարարելով, թէ նրանք ապահովում են Ռուսահայաստանի կատարեալ ազատութիւնը եւ կ'աջակցեն մեզ միացնել Թիւրքահայաստանի իրենց համար ընդունելի եւ մատչելի միջոցներով, որ այդ Հայաստանը ընդմիջա կը լինի իրենց բարեկամ եւ դաշնակից: Նորատունկեան բաժանում է այդ տեսակէտը եւ այդ մտքով պիտի խօսէր նրա հետ: Այս հարցի յաջողութեան մէջ ահազին դեր կարող է խաղալ այն յարուած գրութիւնը, որ այս օրերս ստեղծուել է Թիւրքերի եւ Ռուսների մէջ՝ Նեպոլեոնի խնդրի առթիւ: Լուսւմ է որ Ռուսները սպանացել են Թիւրքերին խցել նրանց հետ յարաբերութիւնները, եթէ նրանք ընդունեն Դաշնակիցների առաջարկը: Սպասենք հետեւանքներին: Թիւրքերի մօտ մարդիկ ասում են մերոնց. «Նրանց համոզել չի կարելի. նրանք ապրում են սուր խելագարութեան շրջան եւ անմատչելի են արդար մտքերը բժրոնելու համար»: — Մանգոմերին այդ օրը եղել է մերոնց մօտ եւ տուել այն մեծօրանդումը, որ նա պատրաստել է իրենց պատուիրակութեան համար օճախի մասին. այնտեղ ամէն ինչ նախատեսուած է Եւ տարածութիւնը, Եւ Ֆինանսները Եւ ժանդարմները, Եւ սպարանակութիւնը. մերոնք տուել են իրենց հաւանութիւնը:

Գեկտեմբեր 21ին մերոնք տեսել են Լապորտին (Կիլիկիոյ նախկին Ֆրանսական հիւպատոսին): Նա շատ յուսահատական տրամադրութիւն է ցոյց տուել: Մանգոմերին տեսել է Պորթու Ադամսին, որը «չէզոք գօտի» մասին պէտք է տեսնուի Բարբերի հետ՝ իմանալու նրանց կարծիքը այդ մասին, թէ Եւ Նորատունկեան եւ Մանգոմերի

արդէն գիտեն որ Ֆրանսացիք զէմ չեն: — Առհասարակ պէտք է ասել որ բացի նեղուցների խնդրից, ոչ մի հարցի մասին գեռուս Թիւրքերի հետ համաձայնութիւն չի կայացել: Մերոնց հրաւիրելու մասին էլ գեռ լուր չկայ: Այսօր արդէն գրում են թերթերը որ Թիւրքերը հակառակի են պաշտօնական նիստում հրաւիրելուն փոքրամասնութիւնների ներկայացուցիչներին. և Դաշնակիցները նրանց կը լրսեն ստանձին:

Դեկտեմբեր 22ին փոքրամասնութիւնների ենթայանձնախումբը վերջացնելով իր խնդիրների ստանձին քննութիւնը, լսել է նախագահ Մոնտանայի ստաջարկը Հայերին և Պուլկարներին հրաւիրելու: Մանրամասնութիւնները այդ մասին ինքր Մոնտանան պատմել է նոյն երեկոյեան պրոֆ. Նաւիլին, Մորզիլին, Կրաֆտին և Տ. Ինկա Նայրանդեանին, որոնք գնացել էին նրան տեսնելու: Թիւրքերը շատ զրգուտած ասել են, որ Հայերը ոչինչ չունեն ասելու, ուստի նրանց լսելու ոչ մի կարիք կայ: Նախագահը հարցրել է բոլոր անդամներին, ամէնքը միաձայն համաձայնուել են. յետոյ նախագահը նորից գիմել է Թիւրքերին՝ համոզելով նրանց «զոնկ լսել եթէ ոչ վիճել: Նրանք մնացել են անհաշտ և յայտարարել են որ նրանք «չեն ուզում լսել և ժողովին չեն գայ»: Այդպէս էլ վերջանում է ժողովը: Ժողովից ստաջ նախագահը շատ է համոզել Ռիզա Նուրին, բայց ստանց հետեւանքի: Մոնտանան յայտնել է մեր բարեկամներին, որ մենք կանչուենք հաւանորէն 26ին կամ 27ին: Նա աւելացրել է. «Ես կ'անեմ մինչև վերջը օճախի համար ամէն բան ինչ որ կարող եմ, բայց մեծ յոյսեր չունեմ: Թիւրքերը կը զիջեն երկու միջոցների ստաջ. զէնքի և զրամի: Աշխատեցէք Ամերիկայում. թող Չայլըր խիստ լեզու գործ անի»: Մոնղոմերին նոյն օրը նորից տեսնուել է Չայլըրի հետ, որը ինքը ներկայ կը լինի այն ժողովին, որ մերոնք խօսելու են, և կ'անի յայտարարութիւն: Մոնղոմերին հեռագիր է ստացել, որ 20 միլիոն դոլլարի օրինապիժը արդէն մտցրած է Կոնյուրեսի մէջ, և որ զնդապետ Հասկելը Յունուարի 2ին գուրս կը գայ Ամերիկայից գալու համար Աթէնք: 23ին առաւօտը զր Մորզիլին տեսնուել է Վենիզելոսի հետ, որ ասել է թէ հաւատ չունի թէ մենք կը ստանանք օճախ, և որ ինքը անկարող է որ և է բանով օգնել մեզ:

Ամսոյս 23ին առաւօտեան ժամը 12ից մինչև 1ր պրոֆ. Նաւիլ, զր Մորզիլ, Կրաֆտ Բոննար և պրոֆ. Մորիս Էղել են Չիչերինի մօտ: Մանոթացրել են նրան մեր հարցի արդի դրութեան հետ և խնդրել են եթէ կարելի է «ազատել Ռուսահայաստանը և զբա-

նով հնարաւորութիւն տալ միացնել Թիւրքահայաստանը, կամ ազգել Թիւրքերի վրայ օճախ կազմելու Վան-Բիթլիս շրջանների մէջ»: Չիչերինը պատասխանել է, թէ չի կարող ազգել Թիւրքերի վրայ, որովհետև նրանք անհաշտ են և չեն ուզում հոյ զիջել. որ Ռուսները չ'ամանակցելով Կոնֆերանսի մէջ, չեն կարող զիջումներով զոհացնել Թիւրքերին, հոյ ստանան Հայերի համար, թէ հարկաւոր է որիչ միջոցներով օգնել հայ զաղթականներին մարդասիրաբար: Այս տեսակէտից, ստում է նա, մենք կարող ենք մօտ կէս միլիոն Հայեր ընդունել Կուրանի շրջանում, որ շատ հարուստ երկիր է և շատ ազատ հոյեր կան քաղաքացիական կոնիներից յետոյ, որ այնտեղ Հայերը կարող են ինքնախար զազութ կազմել՝ պահելով լեզուն, կրօնը, զարտոցները. միւս մասը, ստում է, կարելի է փոխադրել Մուրիա և թոյնել Պուլկարիայում: Նա բացատրել է մեր բարեկամներին, որ անպատճառ հարկաւոր չէ, որ Հայերը բոլորը միատեղ լինեն, օրինակ, Իրանդացիք տեղի մեծ թուով ապրում են Ամերիկայում, քան իրենց երկրի մէջ: Գանդատուել է «Դաշնակիցներից», որոնք ծառայում են իրբու զէնք Անյլիացիների ձեռքում և նրանց զրամով և զէնքով ախօր էլ կուում են Պարսկաստանում բոլշևիկները զէմ մեզազրում էր Դաշնակցականներին «խմպերիալլիզմ» մէջ: Կրաֆտը, որ լու ծանոթ է իրականութեան հետ, հակաճառել է, թէ Հայերը ցանկանում են ձեռք բերել իրենց պատմական հողերը, որ նրանք ուզում են միացնել հայրենիք և որ Պարսկաստանում միմիայն 60-70 ինտելիգենտներ ապրում են խաղաղ և նեղութեան մէջ: Չիչերինը պատասխանել է որ զոնկ ասիլ ստաջ Դաշնակները Պարսկաստանում կը կուսէին բոլշևիկների զէմ, իսկ այժմ նոր «տեղեկութիւն չունի»: Ինչ վերաբերում է Միացնել Հայաստանին, Չիչերինը ասել է անկարող է — Թիւրքերի ախօրուայ պայմանների մէջ — ազգել նրանց վրայ: Ներկայացոյ օտար բարեկամները ասել են թէ Կուրանի ծրագրին նրանք յիպօրուած չեն պատասխանելու, աւելացնելով, թէ օգնելով Հայկական Հարցի յաճումին, Ռուսները ամբողջ աշխարհի յարգանքը կը վաստակեն: Ժամի 2ին նոյն օրը, Չիչերինը ընդունել է Նորատունկեանին: Չիչերինը յանձնել է Նորատունկեանին մի նամակ, որ Պապաճանեանը գրել է նրան Մոսկուայից: Գրում է (ընդհանուր բառերով) այնտեղ գտել է լու ընդունելութիւն և տրամապրութիւն մեր գառի հանդէպ:

Այդ օրը Նորատունկեանը իր որդուց (Համից ստացել է հեռուեալ հեռագիրը. longuement vu Mussolini, il a envoyé une dépêche Lausanne pour Foyer): Վարանդեանը երկրորդ անգամ չի

տեսնուել Մուսոլինիի հետ և միայն յանձնել է նրան մեմորանդոմը: Այդ օրը մերոնք նորից ճաշ են տուել մեր Շվեյցարացի բարեկամներին, որոնք ներկայացրել են կոչերի երկրորդ թերթը: Ճաշի ժամանակ վճռել են որ մեր մօ տ'օրալր արժամ պիտի լինի: «Խնդրել Պետութիւններից, որ առանց Հայկական Հարցի, զաշնապիր չի կարող ստորագրուել»: Եւ այդ միտքը պէտք է ներշնչեն բոլոր լինելիք տեսակցութիւնների ժամանակ:

Ամսի 23ի երեկոյեան մերոնք ստացան Կոնֆերանսի ընդհանուր քարտուպարից մի գրութիւն, որով յայտնուեալ է որ ենթադրանքնախումբը որոշել է լսել Հայկական Պատուիրակութիւնը, որը տեղի կ'ունենայ Երեքշաբթի, Դեկտեմբեր 26ին, ժամի 3:30ին: «Պիտի ներկայանան Նորատունկեանը և Ահարոնեանը Հայկական Միացեալ պատուիրակութիւն» կողմից: Երեկոյեան Նորատունկեան տեսնուել է Չիչերինի և Մոնտանայի հետ երկուսն էլ նրան բառացի նոյնն են ասել, ինչ որ հայասերներին: Չիչերինը ասել է, թէ ոյժով չենք կարող ազդել Թիւրքերի վրայ, իսկ բարեկամական խօսակցութիւնը նախ չի օգնի, և երկրորդ կասկածելի կը թուայ Թիւրքերին, որոնք կարող են ենթադրել թէ իբր մեկ համար ենք աշխատում հողեր գրաւելու: Դա ձեզ օգուտ չի տայ: Առաջարկել է, որ եթէ Լօղանում բան չենք ստանայ, ուղարկել զաղթականներին Կուրանի շրջանը: Խօսել է Դաշնակների գործունէութեան մասին Պարսկաստանում և որ միշտ Անգլիացիները ձեռքում գործիք են: Նորատունկեանը մտնրամասն կերպով առարկել է, ասելով որ 1) Հայերը փնտռում են ոչ թէ ապաստան և պատսպարան, այլ իրենց հայրենիքը և պատմական հողերը, 2) Որ պարսկաստանում ոչ մի ապստամբութիւն չկայ և մի քանի տասնեակ մարդիկ խաղաղ ապրում են և 3) Որ Դաշնակները միեւնոյն զազափարնէրն ունեն Ռուսների դերի վրայ, ինչ որ և ինքը. և որ նա, Նորատունկեանը, Դաշնակցական շէֆերի հետ բոլորովին համերաշխ գործում է Փարիզում և այստեղ: Չիչերինը ասել է, որ ուրախ է լսել այդ, բայց կրկնել է, որ դժուար է Թիւրքերից հող ստանալ ներկայ պարագաների մէջ: Խնդրել է նորից տեսնուել մի քանի օրից յետոյ: — Մոնտանան ասել է Նորատունկեանին որ Մուսոլինիից հեռապիր է ստացուել օճախի մասին, որ Թիւրքերը անհաշտ են և որ նա ինքը կ'աշխատի մինչև փերջը: — Մերոնք այդ օրը իմացել են Ֆորբս Ազամսից և Նիկոլսոնից, որ տեղեկագրուած է Լոնդոն կացութեան մասին, և սարսուտ են հրահանգներ առհասարակ բռնելիք դիրքի մասին:

Ամսոյս 26ին առաւօտեան Մոնդոմերին Ամերիկայից հեռագիր

է ստացել, որ 20 միլիոն դոլլարի փոխառութեան օրինագիծը շատ լաւ ընդունելութիւն է գտել զանազան շրջանների մէջ և Հիւզի կողմից: Բայց աւելացնում են թէ օրինագիծը կը մտցնեն Կոնգրես. «Եթէ Լօղանի Կոնֆերանսը կը հաստատի մի Ազգային Տուն Հայերի համար»: Այնպէս որ նրանք ուզում են որ նախ Foyerի խնդրը որոշեն, և յետոյ նրանք կը տան դրամը: Այդպիսով գործը աւելի կը հեշտանայ:

Նոյն օրը ուղիղ ժամի 4ին Պ.Պ. Նորատունկեան, Ահարոնեան և Խատիսեան, իբրև Հայկական Միացեալ Պատուիրակութեանց անդամներ և Պ. Բաշայեան, իբրև քարտուղար ներկայացնում են ենթադրանքնախումբի նիստին: Յանձնաժողովի նախագահ Մոնտանա, անգլիացի ներկայացուցիչներ Ռուսբոյլ և Ֆորբս Ազամս, Փրանսիական ներկայացուցիչներ — զը Լակրուա և Լամպորտ յունական և սերբիական ներկայացուցիչները, որոնք կանգնելով՝ սիրալիբ ողջունում են նրանց: Բաշայեանը բաժանում է մեր ճառի օրինակները (անգլերէն և Փրանսերէն) բոլորի մէջ, նոյնպէս և մեր քարտէզը: Նախագահի հրաւերով Նորատունկեանը կարդում է մեր ղեկուցումը, որ տեսւած է 13 բոպէ: Վերջացնելով իր ղեկուցումը, Նորատունկեանը ասում է, որ Պ. Ահարոնեանը լրացումներ կ'անի և կը լուսարանի մեմորանդումի մի քանի կէտերը: Ահարոնեանը խօսք վերցնելով խօսել է 19 բոպէ: Ահարոնեանը բացատրում է եղած դաշնագրերի պատմութիւնը. Ռուսահայաստանի գրաւումը. մեր յոյսերը Foyerի քաղաքական իմաստը, մեր վստահութիւնը դէպի Դաշնակիցները և մեր սրբազան իրաւունքը՝ լինել ազատ: Երբ նա վերջացնում է, Նորատունկեանը ասում է որ իրենք պատրաստ են տալ պատասխաններ, եթէ հարցեր տրուելու լինեն: Բազմաթիւ հարցեր նախ և առաջ տայիս է անգլիական ներկայացուցիչ Ռուսբոյլը: 1) Ի՞նչ փոխ-յարարելութիւններ կարող են լինել Թիւրքիայի և Foyerի մէջ: Պատասխան. «Ուզում ենք լինել բոլորովին անկախ, — բայց կ'ընդունենք, եթէ զա անհրաժեշտ է, Տոմինիոնների Ստատուսը: — 2) Չէ՞ք ուզում լայնացնել Ռուսահայաստանը կամ նրա կողքին ունենալ Foyer: Պատասխան. Համաձայն ենք ունենալ Foyer: Ռուսահայաստանի կողքին: 3) Եթէ լինի Foyer, որքա՞ն Հայեր կ'երթան այնտեղ: Պատասխան. Մօտ կէս միլիոն: — 4) Ցոյց տուէ՞ք քարտէզի վրայ ձեր ցանկացած սահմանները: Պատասխան. Բիզէ, Վան, Ալաշկերտ առանց իրզրումի: — 5) Նկարագրեցէ՞ք ներկայ Ռուսահայաստանի սահմանները, ազգաբնակչութիւնը և Հայերի և Թիւրքերի թիւը: Պատասխանը տրուած է թուրքով: — Նրանից յետոյ հար-

ցեր է սալիս Լակրուան. 1) Բացատրեցէք Ձեր պահանջած հոգամասերի աշտօրուայ գրութիւնը, թէ՛ սպազմակութեան քանակը, եւ թէ՛ Քիւրտերի վերաբերմանը դէպի Հայերը անցեալում եւ ներկայում:

Ա. Ահարոնեան եւ Գ. Նորատունկեան, մանուսնոյ վերջինս շատ մանրամասն պատասխանել են այս հարցին, աշխատելով ցոյց տալ, որ Քիւրտերը մեր բարեկամները կարող են լինել: Նորատունկեանը բերել է հետաքրքիր անգլեկութիւններ Արդիւլ Համիդի ժամանակից, Համիդի գնդերի պատմութիւնը եւ այլն: — Լակրուան ատարելում է ասելով. «Quand même il y a une certaine animosité chez les Kurdes contre les Arméniens»: Նորատունկեան բացատրել է որ զա թիւրքերի սպիտասիւնի արգիւնք է եւ ոչ թէ բնագոյնի ատելութիւն: — Մանուսնա եւ Լակրուա հարցեր են տուել թէ արդեօք, ի՞նչ յարաբերութիւն կայ Foyerի կազմութեան եւ Երևանի Հանրապետութեան մէջ այն տեսակէտից, թէ արդեօք ո՞րքան Հայեր կարող են մտնել այդ Հանրապետութիւնը եւ որքան կը մտնեն Foyer: Ե.յս հարցի մանրամասն պատասխան է տուել Խատիսեանը, իբրև նախկին նախագահ կառավարութեան, ցոյց տալով որ ոչ մի մարդ այլևս չի կարող մտնել Ռուսահայաստան տեղի պակասութեան պատճառով: Յետոյ նախագահը խնդրում է բացատրել զազթականների ներկայ գրութիւնը, որ եւ արել են նրանք: Գրանից յետոյ Նորատունկեանը տուել է բացատրութիւններ Կիլիկիայի մասին: Այսպիսով մերոնք տուել են սպառիչ բացատրութիւններ, ասել են բոլորը, ինչ որ ուզում էին եւ կարող էին: — Նախագահը յետոյ հարցրել է. «Ունէ՞ք էլի մի բան ասելու»: Պատասխանել են. «Ոչ, ամէն բան տալիսնք»: — Այն ժամանակ Մանուսնան ասում է. «Յանձնաժողովը շատ շնորհակալ է Ձեզ՝ Ձեր բացատրութիւնների համար. մենք կ'անենք մեր հնարաւորը եւ յոյս ունենք նորից Ձեզ լսելու, երբ կը վերադառնանք այս հարցի քննութեան»: Հետանալով, Նորատունկեան եւ Ահարոնեան միաձայն պնդեցին, որ Գեղեկասիոնը ներկայացնում է «ամբողջ Հայութեան զգացմունքը եւ միտքը՝ առանց կուսակցութեան, ծաղուժի, զազութիւնների խտրութեան»: — Նիստը տևում է 1 ժամ 10 րոպէ:

Թիւրք պատուիրակութեան ներկայացուցիչը խիստ բողոք է ներկայացրել այս նիստի դէմ:

Գեղեկասիոնի 27ին Երեկոյեան պրոֆ. Նաւիլը, զը Մորզիէն եւ ամերիկական նպաստից Վարչութեան ներկայացուցիչ Բոկվեյերը տեսել են Իսմէթ փաշային: Նրանք ներկայացրել են նրան բոլոր կո-

չերը (7 միլիոն ստորագրութիւններով). պնդել են Foyerի անհրաժեշտութեան վրայ, նկարագրել են զազթականների գրութիւնը եւ ցոյց են տուել Ամերիկայի եւ ամբողջ աշխարհի համակրութիւնը այդ խնդրին: Իսմէթի պատասխանը եղել է բացարձակ բացասական: Նա մի առ մի քննադատել է բոլոր փաստարկութիւնները եւ ասել է հետեւեալը. «Հայ ազգը ունի Foyer, Երևանի Հանրապետութիւնը, որի հետ մենք զաշինք ունենք: Եթէ զաշնակիցները ուզում են երկրորդ Foyer, կարող են ստեղծել Միջպետութեամբ կամ Սիբիայում: Հայերը հեռանում են Թիւրքիայից իրենց կոմիտէների ճնշման տակ: Հայերը կարող են միշտ վերադառնալ Թիւրքիա: Միլիոնաւոր կոչեր մեզ վրայ չեն կարող ազդել, որովհետև նրանց հեղինակները անսնում են հարցի մի կողմը, մոռանալով մեր տանջանքները, յազթութիւնները եւ իրաւունքները: Ազգերի Լիկայի մէջ մենք կարող ենք եւ շմտնել: Թող Հայերը զազարեցնեն իրենց պրոպագանդը եւ հաշտուեն ստեղծութեամբ գրութեան հետ: Մենք բացարձակապէս մերժում ենք Foyerի մասին խօսել եւ մտածել անպատ»: — Պրոֆ. Նաւիլը ստացել է այն տպաւորութիւնը, որ զա ասում է կալրիի համար իսկ Մորզիէ, որ տոաջ տեսել էր զը. Բիդա Նուրին, ասում էր որ այժմ Թիւրքերի ոճը ասելի անհաշտ է քան թէ Յարաթ առաջ: — Պարզուել է, որ մերոնց յսելով, եղել են մի շարք խօսակցութիւններ, բանակցութիւններ. եւ կայացել է կոմպրոմիս. եւ մեզ լսել են հրաւիրող պետութիւնները (Անգլիա, Ֆրանսիա, Իտալիա), ուրիշների ներկայութեամբ: — Ընդհանուր գրութիւնը այժմ հետեւեալն է: Հրաւիրող Պետութիւնները 27 Գեղեկասիոնի միջոցով են արագացնել եւ ասելի արգիւնաւէտ դարձնել Կոնֆերանսի զբողմունքները: Դրա համար որոշել են կազմել մի ցուցակ «խաղաղութեան կահան պայմաններ»: Այժմ մերոնց ամբողջ աշխատանքը կենտրոնանալու է այն հարցի շուրջը, թէ ի՞նչպէս Foyerի հարցը մտցնել այդ «կահան» պայմանների մէջ: Խորհրդակցութիւն են ունեցել մեր բարեկամների հետ եւ որոշել են մի շարք քայլեր եւ նոր տեսակցութիւններ կատարել: Յատկապէս որոշել են պարզել թէ ո՞ր ծրագրին է որ վերջնականապէս թեքում են Ֆրանսիան եւ Իտալիան — Կիլիկիայի՞ կողմը, թէ Արեւելեան Նահանգների, սրպէս զի այդ հարցի շուրջը կարծիքները չցրուին: Բոլորվինը լսել է Անգլիական Պատուիրակութեան մէջ, որ «ի դուր է Պ. Ահարոնեանը այնպէս շեշտում Արեւելեան Նահանգների վրայ, — թող ասելի խօսի Կիլիկիոյ մասին»: — Ենթադրանքներով քարտուղար Լազարդա ասել է Խատիսեանին. Ձեր Պատուիրակութիւնը մեծ տպաւորութիւն է թողել

բուրբի մէջ, բայց ոչ ոք հնար չի գտնում ազգերու թիրաքերի վրայ:

Ամսոյս 28ին ժամը 3ին Նորատունկեանը տեսնուել է Մանտանայի եւ Գարբոնիի հետ: Առաջինը ասել է որ Յանձնախումբը կ'ունենայ էլի մի նիստ, որտեղ կը կազմուի զեկուցում առաջին Կոմիտեի համար թէ այն հարցերի մասին, որ կայացել է համաձայնութիւն եւ թէ նրանց մասին, որտեղ չի կայացել (այդ թուում եւ հայկական Foyer): Երեկոյեան Բոլոյֆինը եղել է Անգլիական Պատուիրակութեան մէջ եւ խմացել է որ պատրաստում են հիմնական պայմանները. եւ զրա համար բոյսը ենթադրանքները մի շարախումբի մէջ պէտք է իրենց զեկուցումները տան, եւ զրանցից կը կազմեն այդ պայմանների ցուցակը: Նրա հարցին թէ Հայկական Հարցը (Foyer) կը մտնի՞ արդեօք այդ պայմանների մէջ, նրան ասել են, որ «հասանական է որ մտնի»: Եւ զրա համար է ահա որ մերոնք պիտի այժմ աշխատեն:

Դեկտեմբեր 29ի տեսակցութիւնները ցոյց են տուել որ մեծ փոփոխութիւններ կ'ունենան այժմ Foyerի փայլի հարցը. Անգլիացիք ուզում են այն տեղադրել Կիլիկիայում, իսկ Ֆրանսացիք՝ Արեւելեան Նահանգների մէջ: — Այդ օրը երեկոյեան ժամը 6ին Մոնպարնէ-րին բացատրիկ կերպով ընդունուել է յորդ Քրրոյնի կողմից (մինչեւ օրս Լոզանում նա բացի պաշտօնական անձերից ոչ ոքի չէ ընդունել): Զրոյցը տեսել է կէս ժամ: Նա ցոյց է տուել որ նա շատ բուզիտի մեր գատը, կարեւորները եւ պատմութիւնը: Ներկայ զրութեան գալով նա ասել է Մոնպարնէին. թիրաքերը բացարձակապէս մերժում են բաւարարութիւն տալ Foyerի հարցում. բայց ես անձամբ պիտի աշխատեմ մինչեւ վերջին բոլակն: Ի՞նչ գուրս կը գայ վերջի վերջոյ — չգիտեմ: Բայց ես պէտք է շեշտեմ երեք հանգամանք, որոնք մեծ դեր են խաղում ներկայ պարագաներում. 1) Ենթադրանքնախումբը պէտք է անպայման ներկայացնի իր զեկուցումը Առաջի Յանձնախումբին մի նպատակով առաջարկութեամբ Foyerի մասին իր կողմից, եւ զա նախապահ Մոնտանայի գործը պիտի լինի: Աշխատեցէք որ նա մի չոր զեկուցում չներկայացնի ասելով, որ թիրաքերը զէմ են Foyerին եւ ուրիշ ոչինչ: Թող նա զոնկ ցոյց տայ որ Foyer-ն մի անհրաժեշտութիւն է, թող պատճառարանի այդ եղրակացութիւնը, եւ այն ժամանակ ինձ համար Կոմիտիստում ասելի հեշտ կը լինի պաշտպանել Foyer-ն: Թող Մոնպարնէի հետադիւրները արձագանգ գտնեն նրա վարմունքի մէջ, եւ ոչ միայն բարեկամական խօսակցութեան մէջ: Թող թիրաքերը տեսնեն որ Իտալացիք Հայերի կողմն են: — 2) Երբ հարցը հասնի Կոմիտիստին, թող Բարբերը ճառ

ասի Foyerի օգտին, եւ ոչ միայն իր լուծեամբ մասնակցի իմ խօսքերին: Ֆրանսացիք առհասարակ թողնում են որ ես նախ յարձակուեմ, իսկ իրենք յետոյ իրենց անորոշ ճառերով թուլացնում են իմ ճառերի ազդեցութիւնը: — 3) Մեր համակրանքը ասելի Կիլիկիայի կողմն է, որովհետեւ Արեւելեան Նահանգներում ստեղծուած զրութիւնը շատ խառն է: Բայց մենք Անգլիացիք չենք կարող բաց դուրս գալ Կիլիկիայի առաջարկով, որովհետեւ զա մեր ազգեցութեան շրջանը չէ, այլ Ֆրանսիական. նրանք պէտք է առաջինը Կիլիկիա խօսքը արտասանեն. եւ Հայերը նոյնպէս շափազանց շատ կանգ են առնում Արեւելեան Նահանգների վրայ: — Վերջըք 26 Դեկտեմբերի նրանց ճառերի եւ մեմորանդումի արձանագրութիւնը. նրանք հարեանցի կերպով են խօսում Կիլիկիայի մասին եւ զրանով դժուարացնում են մեր գործը: Գուք տեսնում էք որ մեր եւ Ֆրանսացիների մէջ կարող է կարծիքների տարբերութիւն առաջ գալ, որ ցանկալի չէ»: — Մոնպարնէին նրան ցոյց է տուել այն մեծ հետաքրքրութիւնը որ ունի Ամերիկան զէպի Հայերի վիճակը եւ զէպի համբ հարցը: — Լորդ Քրրոյնի մօտ գնալուց առաջ Մոնպարնէին եղել է մերոնց մօտ եւ սենցել է երկար խօսակցութիւն բոյսը հարցերի մասին եւ կարող էր պատասխանել նրա երեք կէտերին: Նա ասել է. 1) Մոնտանայի մօտ արդէն եղել են հայասէրները, Նորատունկեան եւ Ահարոնեան, նա դժուարանում է յանձնարարել, գտնելով, որ զա Ենթադրանքնախումբի գործը չէ. 2) Բարբերը խօսք է տուել պաշտպանել Foyer-ն, նրան նորից տեսնելու են: 3) Գալով Կիլիկիային, հայ երկու պատուիրակութիւնները շատ ուրախ կը լինեն ստանալ Կիլիկիան, եւ նա լիազօրուած է երկու Պատուիրակութիւնների կողմից ասել այդ: Լորդ Քրրոյնը պատասխանել է. «Ուրախ եմ լսել այդ. բայց հարկուոր է, որ նրանք բաց ասեն այդ եւ շեշտեն Կիլիկիայի վրայ, որպէս զի իմ պաշտպանութիւնը գուրս գայ ասելի հեշտ եւ արամբարանական: Նոյն օրը երեկոյեան Փարիզից ստացուած է մի նամակ, որով յայտնուած են, որ Դեկտ. 26ին եղել է Ֆրանսիական Պոր-հրդարանի արտաքին գործերի Յանձնախումբի Արեւելեան Ենթադրանքնախումբի նիստը Լրնայի նախապահութեամբ, որը ընդունել է մի բանաձեւ, որի մէջ ասուած է. «Հայերի համար Ազգային Foyer-ն անհրաժեշտութիւն է. այդ Foyerն պէտք է կազմուի կա՛մ Երեւանի Հանրապետութեան ընդարձակման ձեւով կա՛մ ստեղծելով Կարսի շրջանում»: Լրնայը ասել է թիւ 1 Ենթադրանքնախումբի մէջ, թէ զա Փուլանդարէի եւ Ֆրանսիական Կառավարութեան տեսակէտն է: Եղել է քուէարկութիւն, եւ փոքրամասնութիւնը եղել է Կիլիկիայի կող-

մր, իսկ մեծամասնութիւնը Կարսի: — Այդ իմանալուց յետոյ ժամի 10) շին երեկոյցեան Կրաֆա Բոննարը զնացել է Իտալական Պատուիրակութեան մօտ եւ տեսել է Գալլիին, որին բացատրել է ամբողջ գործը: Գալլին տակ է. «Դեռ մենք պէտք է շարունակենք. Foyerի հարցը կը գայ մի օրից յետոյ. մենք առիթ կ'ունենանք խօսելու այդ մասին. բայց իմացէք, որ տահաարակ մենք բանակցում ենք իբր պարտուած եւ ոչ թէ յաղթական, եւ որ Թիւրքերը դրամ են ստանում ամերիկական ազդերէնից կոնցեսիաների փոխարէն: — Իսկ մեր սպանալիքները անգոր են գտնուած քանի որ նիւթականը նրանք ստանում են բանկերներէց»: — Այդ հանգամանքներում մերոնք զիջերը վճարում են, որ հետեւեալ օրը տեսակցութիւն ունենան Բարրե-րի հետ, եւ նոյնպէս Ռուսերոյի հետ, եւ ամէն կերպ աշխատել համաձայնութիւն առաջ բերել անգլիական եւ Ֆրանսիական տեսակէտներէ միջեւ: Նոյն գիշերը Բոյլովինը եղել է Անգլիական Պատուիրակութեան մէջ, եւ Նիկոլայովնը տակ է նրան. «Ինչո՞ւ Ահարոնեանը այնքան երկար կանգ է առել վերայէթներէ վրայ, դա լաւ է, դա գոնաւորացնում է մեր գործը»:

Ամսի 30ի կարեւոր զէպքը Չալլիի նիստն է Foyerի մասին: Դրա պատճէնը այս օրերս կը ստանանք եւ կ'ուզարկենք Ձեզ: Մոն-զամերին ինքը մասնակցել է այն ժողովին որը վճռել է այս նաւը ներկայացնել: Թիւրքերը ուզում են նսեմացնել զրա նշանակութիւնը, ասելով թէ Ամերիկան Կոնֆերանսի անդամ չէ, եւ նրա նուա-ները պաշտօնական բնոյթ չունեն: Յամենայն դէպս դա դրական եւ ուրախալի քայլ է, որը անպայման կ'ունենայ իր հետեւանքները:

Չիչերինի մեմորանդումը, որը ներկայացրած էր ամսի 30ին, պահանջում էր մի բնականուր կոնֆերանս ամբողջ աշխարհի փոքրամասնութիւնների համար եւ պնդում էր Կարսի դաշնագրի վրայ: Չիչերինի եւ բնկերների բանաձ գիրքի առթիւ, մերոնք հաղորդել են Պերլին Պ. Վ. Փափաղեանին. եւ նա այդ մասին ունեցել է խօսակցութիւն, այնտեղ ներկայութեւն գտնուող Ա. Բեզգաղեանի եւ Ա. Փի-րուսեանի հետ եւ մի շարք ներշնչումներ է արել նրանց Մոսկուայի վրայ ազդելու նկատմամբ. 1) Որ աչքի առաջ ունենալով Թիւրքերի թէքումը զէպի Դաշնակիցները, Ռուսները կտրուի պահանջ դնեն Թիւրքահայաստանի կցման մասին, կամ գոնէ պահանջեն 1914 թ. սահմանները: 2) Կուրանի գաղափարը համարել անհեթեթութիւն: 3) Որ եթէ նրանք այժմ վախենան պահանջներ դնել Թիւրքիայի առջեւ, մօտ ապագայում Կովկասը կորած կը լինի նրանց համար: Պ. Փափաղեանի խօսակցութեան առթիւ նրանք խորհրդակցութիւն են

ունեցել իրենց բնկերների հետ, այդ թիւում նաեւ Մզիլանու, որը եղել է Պերլինում եւ միւս օրը զնալու էր Մոսկուա, եւ որոշել են հետեւել քայլերը անել: Մի նամակ գրել են Բակոյսիւուն Լօզան, նոյնպէս գրել են Համապատասխան Կենտրոնական Կոմիտէին եւ Ս. Տէր Գարբիէլեանին, այն մտքով, որ իրենք հաստատ տեղեկութիւն-ներէ չիման վրայ համոզուած են թէ Ռուսների կողմից աւելի ուժեղ եւ վճարական գիտումներ լինին մի կողմից Լօզանում միւս կողմից ուղղակի ինկիւրիի, վերջինները կը գիջեն հայկական պահանջների մէջ: Նրանք քննադատում են Չիչերինին որ նա հարցերը ե պահանջ-ները զնում է միայն ձեւական կերպով եւ սալիս է դեկլարատիւ ձեւ, որ անշուշտ պիտի չունենայ իր ազդեցութիւնը: Ասում են թէ Կու-րանի առաջարկը՝ հարցին միջամտելու խուսափողական մի ձեւ է եւ եթէ ներկայ մոմենտում Ռուսերը վճարական չլինեն այս հարցում, հայ աշխատասուրթիւնը եւ նրա գաղափարը կորած է: Այդ նպատակով Պապաջանեանը տեսնուելու է եւ խօսելու է Ռադեկի հետ: Նրանք գրել են Մոսկուա, թէ իրենք տեղեկ լինելով Լօզանի անցուղար-ձին, եթէ անձամբ զեկուցելու պէտք լինի, իրենցից մէկը կարող է գալ: Նամակները ուղարկել են օգային թղթատարով եւ այս երկու օրը սպասում են պատասխանի:

Ժրնեւ է եկել Նիւ Իսթ Բրիքի բնդհ. քարտուղար Վիքերին: Կրաֆա Բոննարը լսել է նրանից, որ Բրիքը տրամադրութիւն ունի 10.000 որբեր բերել տալ Շվեյցարիա՝ այնտեղ պահելու համար, եթէ Foyerն չյաջողուի ստանալ: Տարուայ բիւզէն կը լինի 7.000-000 շվ. ֆրանկ: Նա զնում է Աթէնք՝ օգնութիւնը կազմակերպելու համար:

3 Յունուարի երեկոյցեան Նորատունկեան եւ Պատիսեան եղել են Վենիկելուսի մօտ եւ խնդրել պաշտպանել Նիւթայանձնախում-րի մէջ Foyerի մասին նպատասուր կարծիք ներկայացնելու առա-ջարկը: Նա տակ է մօտաւորապէս հետեւեալը. «Գրութիւնը շատ ա-նորոշ է. շատ բան կախուած է Փարիզի Կոնֆերանսի բնթացքից. Թիւրքերը օգուում են եղած սարաձայնութիւններից: Նրանք զգում են, որ իրենց զէմ կուտել չեն ուզում եւ շարունակում են իրենց ան-հաշտ գիրքը: Ինձ թւում է որ կարող է պատահել մի խղում, բայց առանց պատերազմի. կոնֆերանսը կը ցրուի մի համաձայնու-թեամբ՝ որ 4—6 ամիս շարունակեն պահել զինադադարը միմիանց մէջ, եւ յետոյ նորից հաւաքուեն նոր կոնֆերանսի: Գալով Foyerին, եւ չեմ հաւատում որ Թիւրքերը գիջեն: Մինչեւ անգամ երբ դուք զեկուցում էլիք, ինձ խնդրելին դուրս գալ, որովհետեւ նիստը պաշ-

սօճական չէր: Իսկ իմ խօսքը, իմ ձայնը այժմ կարող է մի-
այն փնասել ձեզ: Ես այլևս ազդեցութիւն չունեմ: Անցել են այն
օրերը, երբ ես ունէի 200․000 զօրք, յաղթող, Գաշնակիցների մահ-
ղատելը, այսօր ես ջարդուած Յունաստանի ներկայացուցիչն եմ,
որին թուրքերը տտում են եւ չեն վախենում: Իմ ճառը ձեր օգտին
կարող է միայն փնասել ձեզ: Մենք ունենք 9 զօրաբաժին լաւ կազ-
մակերպուած զօրք, բայց մեկ թույլ չեն տալիս կոտելու...»:

Նոյն երեկոյեան Նորատունկեան եւ Խատիսեան հանդիպել են
Ռումբուլդին, որը նշանակել է նրանց բնդունելու յաջորդ օրը ժամը
6ին: Տեսել են Մոնտանային. Մոնտանան ասել է, թէ նա առա-
ջիկայ նիստի համար պատրաստել է մի լաւ գեկուցում Foyerի մա-
սին եւ յոյս ունի որ իր գեկուցումը կ'ընդունուի Յանձնախմբի կող-
մից: — Բաղդժինը տեսնուել է Նիկոլսոնի հետ, որը ասել է. «Ես
յոյս չունեմ, որ մենք գտնք համաձայնութեան թուրքերի հետ, բայց
միևնոյն ժամանակ յարզ Քրրզընը ուզում է խուսափել պատերազ-
մից. պէտք է գտնել մի միջոց»:

Յունուար 4ին ժամը 4ին մերոնք տեսել են Բարբերին եւ խրնդ-
րել են նրան շահառակել Անդլիացիներին, երբ նրանք առաջարկեն
Կիլիկիան, իր ճառով սլաշտպանել Foyerն եւ նպաստաւոր կարծիք
տան: Բարբերը խոստացել է անել այդ բոլորը իր ներկայացուցիչ-
ների միջոցով, որոնք մասնակցում են Յանձնախմբի մէջ: Նա ասել
է, որ ինք ոչ մի առանձին հրահանգ չունի Foyerի տեղի մասին եւ որ
նա չի առարկի Կիլիկիայի մասին առաջարկի դէմ: Տեսակցութիւնը
տեսել է մի ժամ: Ժամի 7ին Նորատունկեան եւ Խատիսեան եղել են
Ռումբուլդի մօտ. խնդրել են նրան յաջորդ օրուայ նիստին անձամբ
ներկայ լինել, պաշտպանել Foyerն եւ անկախ թուրքերի դիրքից՝
նպատասաւոր կարծիք տալ: Ռումբուլդն ասել է որ ինքը անպատճառ
ներկայ պիտի լինի եւ իր կողմից իրրեւ անդլիացի ներկայացուցիչ
պիտի պաշտպանի Foyerն Կիլիկիայում: Նա հարցրել է, թէ արդեօք
չա՞տ կան Հայերի մէջ տարրեր, որոնք ուզում են, որ Foyerն լինի
Արեւելեան Վիլայէթների մէջ: Մերոնք նրան մանրամասն բացատրել
են այդ խնդրի ծագումը եւ այժմեան դրութիւնը: Պարզել են երկու
կողմերի դրական եւ բացասական կէտերը եւ ասել են, որ եթէ անդ-
լիական եւ ամերիկական տեսակէտից անպատճառ առաւելութիւնը
արում է Կիլիկիային, եւ նրանք կարող են ձեռք բերել Փրանսիոյ
համաձայնութիւնը, բոլոր Հայերը շատ ուրախ կը լինեն ունենալ
Foyerն Կիլիկիայի մէջ, որը այսօր ունի այն առաւելութիւնը, որ ծո-
փի մօտ է, հեռու է ուսական ազդեցութիւնից, որից ուզում են

խուսափել որոշ պետութիւններ: Մերոնք ասել են, որ եթէ հարկա-
ւոր է, իրենք կարող են այս բոլորը կրկնել եւ լորդ Քրրզընի առաջ:
Ռումբուլդ խոստացել է այդ բոլորը գեկուցել լորդ Քրրզընին եւ առա-
ջարկել անձամբ լսել մերոնց վայրի մասին, եւ թէ ինքը լրացուցիչ
տեղեկութիւնների կարիք ունի: — Նա հարցրել է մերոնց. «Իսկ
դուք համաձայն էք Մոնդամերիի առաջարկների հետ: Մերոնք դրա-
կան պատասխան են տուել: Գալոյ առաջիկայ նիստին, մերոնք եր-
կու ցանկութիւն են յայտնել. 1) որ այդ նիստում չսկսուի անդլո-
Փրանսիական վէճը տեղի մասին, որ վաղօրոք համաձայնութեան
գան Ֆրանսացիների հետ. եւ 2) բոլոր հանդամանքներում Foyerի
հարցը սրահեն կենտական հարցերի շարքում: Նա ասել է, որ կարող
է վստահացնել որ այս հարցը նրանք չեն յրի: Վերջում նա հարցրել
է մերոնց կարծիքը Կոնֆերանսի մասին, թուրքերի մասին եւ առ-
հասարակ դրութեան մասին: Նորատունկեանը պատասխանել է, որ
Գաշնակիցները սխալուած են թրքական ոյժերի մասին, որ հարկա-
ւոր է վախել բանակցելու ձեւը եւ որ թուրքական «ոչ»ը երբեմն
«այո» է նշանակում: — Յետոյ մերոնք տեսել են Չայլին եւ շնոր-
հակալութիւն են յայտնել նրա քայլի համար եւ յոյս յայտնել, որ
նա պիտի շարունակի իր պաշտպանութիւնը: — Այդ օր Ամերիկայից
պ. Մարկոմից ստացուել է մի մանրամասն եւ ուշադրութեան ար-
ժանի գեկուցում Հայկական Հարցի մասին: Պարզում է, որ ամե-
րիկեան կառավարութիւնը ոչ մի հրահանգ չի տուել Չայլին Foyerի
մասին. նրա քայլը եղել է Լօղանում անձնական նախաձեռնութիւն՝
հիմնուած բնդհանուր հրահանգների վրայ: Իսկ բնդհանուր հրա-
հանգները — փոքրամասնութիւնների պաշտպանութիւն եւ ազատ
ընթացաւորութիւն թուրքերոյ մէջ: Դա Մայիսի մի քանի վաշինդտոնի
արտաքին պաշտօնատան մէջ կարեւոր պաշտօնեակից, որի ձեռքում
է Հայկական Հարցը:

Թերթերից արդէն դիտէք այն միջոցէպի մասին, որը տեղի
ունեցաւ Յունուարի 6ին Ենթալանձնախմբի նիստին, երբ թուրքիա-
յի ներկայացուցիչ Բիգա Նուր շիամեցաւ լսել Փրանսիական ներկա-
յացուցչի ճառը եւ հետագաւ ժողովից:

Ամսոյս 6ին տիկ. Ինկա Նայրանդեանը եղել է Չիչերինի մօտ.
խօսել է նրա հետ արտօրուած հայ մտաւորականների մասին եւ
խնդրել է, նրանց ուղարկեն կա'մ Հարաւային Ռուսաստան կա'մ ար-
տասահման, Փերմանիա: Նա պատասխանել է. «Ես այսօր եւ եթ կը
գրեմ Մոսկուա. ձեր խնդիրը կը կատարեմ. կարող էք հանգիստ
լինել: Մենք շատ ենք ցանկանում Գանիայում բարեկամներ ունե-

նալ» : Տիկինը տուած էր իր ծագման ազգանունը , եւ ոչ հայկականը :

Ամսի 7ին Պ. Ահարոնեան տեսել է Մոնտանային եւ երեկոյ-
եան ժամի Վին Բարձրատնին . Մոնպոմերին տեսել է Բելլենին , որը
Ամերիկայի ներկայացուցիչն է Ենթադասնախմբի մէջ : Բոլորը միա-
բերան առում են , որ Թուրքերը ոչ մի ղէպում չեն համաձայնում
Foyerի հարցը մտցնել Դաշնագրի մէջ եւ զորքը հասցնում են սկան-
դաւի ամէն անգամ , երբ հարցը հասնում է Foyerին : Տեսնելով այդ
բանը եւ միեւնոյն ժամանակ ցանկարով տեսնել Foyerն իրազործը-
ւած , Դաշնակիցները գիմել են նոր միջոցի՝ այսինքն յայտարարել
Թուրքերին , որ նրանք ներշնչում են խորհիլ որ Թուրքիան ինքը
իր յոժար կամքով բուտարարութիւն առջ Հայերին Foyerի հարցում :
Մոնտանա գտնում էր որ դա ամենազործնական միջոցն է հասնելու
նպատակին : Նա ասել է . «Ձեզ համար կարևոր է փաստը , Foyerն ,
եւ ոչ միջոցները : Թողէք որ մենք այդ ճանապարհով հասնենք նը-
պատակին» : - Բարձրատնը ասել է Ահարոնեանին . «Դուք տեսնում
էք որ երեք պետութիւն բաց եւ որոշ խնդրում են Foyer ձեզ համար .
դա մի մեծ քայլ է ձեր գառի համար : Դուք զիտէք Թուրքերի պա-
տասխանը - բացարձակ մերժում» : — Մոնտանայի յայտարարու-
թիւնից զուրկ կը տեսնէք որ Դաշնակիցները պահանջում են որոշ հո-
ղամաս Թուրքիայի մէջ տեղական համայնքային եւ քաղաքապետա-
կան ինքնավարութեամբ , Ազգերի Լիկայի հովանու տակ եւ Թուր-
քիայի գերիշխանութեան տակ : Տեղը որոշելու է ինքը Ազգերի Լի-
կան : Իսկ Ռուսիոյի յայտարարութիւնը աւելի պարզ եւ որոշ է .
Կիլիկիա , 18.000 քառակուսի կիլոմետր , ինքնավարութիւն եւ Ազ-
գերու Լիկայի հովանաւորութիւն : Չրոնսիան պահանջել է «Foyer
dans le Nord» : Ամսի Տին Մոնտանան ամբողջ եզած նիւթը իր
նպատաստը եղբակացութեամբ ուղարկել է Առաջին Յանձնախմբին ,
թէ ի՞նչ պիտի անի Յանձնախմբը եւ յարգ Քորդընը , դեռ յայտնի չէ :
Մերոնք մի շարք տեսակցութիւններ են ունենալու այդ ուղղութեամբ
ազդելու համար : Մոնպոմերին հեռագրել է Ամերիկա ստեղծուած
զրութեան մասին : Բարլոյինը գնում է Լոնդոն այնտեղ աշխատելու
համար մեր գառի օգտին : Պիտի փորձի տեսնել Բոնար Լուսին :

Ենթադասնախմբի նիստում արտասանած ճառերի առթիւ ,
Նորատունկեան , Ահարոնեան եւ Խատիսեան , մասնակցութեամբ մի
քանի մօտ բարեկամների , անցել են խորհրդակցութիւն եւ որոշել
են միաձայն , որ հարկաւոր է առանձնապէս բողոքել աչքի առաջ
ուսննալով գլխաւորապէս հետեւեալ երեք կէտերը . 1) Foyerի հարցը
պէտք է մտնի դաշնագրի մէջ . 2) Foyerի ներքին «ստատուս»ը պի-

տի լինի դուրսի իրենցիկ պէս եւ 3) Մեր հարցը քաղաքական է , եւ ոչ
թէ հիւմանիտեր : Իսկ թէ ի՞նչ ճանապարհներով եւ ո՞ւմ ղիմել , —
այդ հարցը դեռ յետաձգուած է , մինչեւ որ պարզուեն մի քանի
հանդամանքներ . գլխաւորապէս այն , թէ ի՞նչ կ'անի Առաջին Յանձ-
նախմբը : — Այդ առթիւ նոյն օրը , ամսի Տին երեկոյեան Պ . Նո-
րատունկեանը տեսել է Ռուսիոյի եւ գանդատուել է առաջ բերե-
լով բոլոր վերոյիշեալ տեսակէտները : Ռուսիոյը պատասխանել է ,
որ նրանք ունեն երկու նպատակ . ա) Ունենալ հաշտութեան Դաշնա-
գիր , եւ բ) Ստեղծել Foyer : Պարզ է , ասել է նա , որ Թուրքերը ոչ
մի ղէպում չեն ստորագրի Դաշնագիր , եթէ Foyer կը լինի մէջը ,
եւ եթէ մենք կը մտցնենք Foyerն Դաշնագրի մէջ , մենք չենք ունենար
ոչ հաշտութիւն , եւ ոչ Foyer : Ուստի հարկաւոր է գտնել մի ուրիշ
ճանապարհ» : «Ես , ասել է նա , կարող եմ ասել Ձեզ , que nous main-
tiendrons le foyer , mais nous ne pouvons insérer le foyer dans le
Traité» (*). Իսկ թէ ի՞նչ ձևով նրանք կ'անեն այդ , —այդ հարցը Պ .
Նորատունկեանը ոչ մի կերպ չի կարողացել հասկանալ նրա խօսակ-
ցութիւնից : Նորատունկեանը ասել է , որ մենք պատրաստուած ենք մի
բողոք բոլոր պետութիւններին , որ հայ ազգը չի տանի այդպիսի ծաղ-
րանք իր բոլոր զահարութիւններից յետոյ : Ռուսիոյը նորից կըրկ-
նել է , որ Դաշնակիցները ստիպուած են ընտրել մի ճանապարհ , ո-
րով կարելի կը լինի ստանալ մի բան , թէ չէ ամենահեշտ բանն է
խմբագրել մի projet de Traité et provoquer la rupture (**)
բայց Դաշնակիցները ամէն գնով պէտք է խուսափեն խզումից» :

Նոյն օրը Ահարոնեանը տեսնուել է Վենիզելոսի հետ : Նա նո-
րից ասել է . «Ես ոչինչ չեմ սպասում , դուք Foyer չէք ստանայ» :

Դեկտեմբեր 9ին կրաֆտ Բոննարը երեկոյեան ժամը 5ին ունե-
ցել է շատ հեռաքրքիր խօսակցութիւն Բիլա Նուրի հետ : Բիլա Նուր
ասել է . «Ո՛ր մի ղէպում մենք Foyerի համար ո՛չ մի ղիմում չենք ա-
նի : Մենք պատրաստ ենք խզումի՝ այս հարցի առթիւ : Հայերը ի դուր
են աշխատում : Թող նրանք հասկանան որ Դաշնակիցները եւ Foyerի
համար չեն գնայ խզումի , մենք այդ գիտենք : Շարաթ օրը ես դուրս
եկայ ժողովից , որովհետեւ Մոնտանա ինձ խօսք էր տուել , որ նա
միայն հասարակական կարծիքի համար մի քանի խօսք պէտք է ասէր
Foyerի օգտին . բայց ես տեսայ որ նրանք շատ հեռու են գնում , մա-

(*) Մեմօ պեղեմէ Հայկական Օճախի կազմութեան վրայ , բայց չեմք կրնար
օճախի պահանջը դնել դաշնագրին մէջ . . . :

(**) Չեմք կրնար խմբագրել դաշնագիր մը , որ կը տանի դէպի խզում :

նաւանդ Ռուսերոյրը . . . : — Աւ եւ գուրս եկայ : Թող Դաշնագիրը ստորագրուի , թող կրքերը հանգստանան , թող ժամանակ անցնի , մենք կը սկսենք ապրել ընդհանուր կեանքով (զեկտրուեալի , գիտութեան , արդիւնաբերական , բարեկործական ընկերութիւններ եւայլն) եւ կը ստեղծենք modus vivendi . Ռուրի ճար եւ ճանապարհ չկայ : — Երբ կրաֆտը սակ է , թէ ժողովուրդը տանջուած է եւ կարող է յուսահատական քայլերի գնալ , — Բիզա նոր ցաւով պատասխանել է . «Բայց հասկացէք որ եթէ մենք այստեղ տանք Foyer , մենք չենք կարող վերագտնալ Անգորստ . մեզ այնտեղ կը սպաննեն : Այս , հայ ժողովուրդը տանջուած է , մայց մենք էլ ենք տանջուած , — եւ թող Դաշնակիցները պատասխան տան սակզուած այս դժոխքի համար» :

Ամսոյս 10ին մերոնք պատրաստել են հեռագիրներ Բոննար Լուսին , Փուանդարէին , Մուսոյինիին եւ Հարդինդին , որոնց մէջ պահանջուած են մացնել Foyer Դաշնագրի մէջ : Մանգամերին տեսնուել է Ֆորրս Ալամսի հետ , որը սակ է , թէ Կոնֆերանսից Հայերը այլ եւս բան չունեն սպասելու , եւ պիտի գիմեն Ալգերի Լիկային , որին կ'անցնի մեր հարցը :

Նոյն օրը ժամը 2:30ին Ահարոնեան , Ստախեսան եւ Բաշայեան (Նորաստեղծական հիւանդ կը) եղել են Չայդի մօտ : Նախ շնորհակալութիւն են յայտնել նրա միջամտութեան համար եւ ապա բացատրել են նրան , որ աչքի առջ ունենալով մեր հարցի սղրերգական դրութիւնը , խնդրում են նրան . ա) Տեսնուել յարգ Քրդրնի հետ եւ նոր ճնշում անել նրա վրայ , բ) Հետագրել դրութեան մասին նախագահ Հարդինդին եւ գ) Նորից ճնշում անել Թիւրքերի վրայ : Ապա խնդրել են նրան ծանօթացնել իրենց օրուայ գրութեան հետ եւ խորհուրդ տալ իրենց յայտնելով որ իրենք կարող են բողոքել եւ հեռանալ Լօզանից : Չայդը սակ է . «Լորդ Քրդրնին նա նորից կը տեսնի եւ կը խօսի նրանց հետ : Իսկ ինչ էլ նորից կը տեսնի եւ կ'տեսի , որ նրա գիջողութիւնը ահապին ապաւորութիւն կը թուի Ամերիկայում : Ինչ վերաբերում է Հարդինդին հեռագրելուն , նա արդէն ինքը գուրս է եկել տուած հրահանգներից , որ Հարդինդը տեղեակ է ստեղծուած դրութեան մասին , եւ նա ինքը չի կարող նոր հրահանգներ խնդրել , բայց խորհուրդ է տալիս , որ մերոնք իրենք հեռագրեն : Ինչ վերաբերում է ընդհանուր դրութեանը , նա կարծում է որ Դաշնակիցները եղել են ոչ վճռական առհասարակ եւ ի միջի այլոց նաեւ Հայկական խնդրում , որ նա ինքը արել է աւելի քան թէ իրաւունք ունէր , իսկ Դաշնակիցները տեսնելով Թիւրքերի անհաշտութիւնը , գիջել են եւ սկսել են «խնդրել» փոխանակ սպառնալու : Այսօր , նրա կարծիքով ,

մենք չպէտք է հեռանանք Լօզանից բողոքով , — «զա վաղաժամ է , — որովհետեւ , ստուծ է նա , եւ գեա յոյս ունեմ որ Անգորան տեսնելով որ իրենց պահանջները համարեա թէ լիովին բաւարարուած են թերեւս գտնան աւելի գիջող՝ Foyerի հարցում» : Նա խորհուրդ է տուել մի քանի օրից յետոյ զերադոյն կոչ անել Կոնֆերանսին , եւ ինքն էլ կ'աշխատի յարգ Քրդրնի եւ Իսմէթի մօտ : Իր խօսակցութիւնների հետեւանքը մերոնց պիտի հաղորդի . «Ձեր հարցը չի մեռնի , նա մնում է , եւ մենք պէտք է աշխատենք այս կամ այն կերպով մացնել Դաշնագրի մէջ» : — Յետոյ մերոնք տեսել են Մանտանային : Նա սակ է , որ իր կարծիքով Foyerի հարցը այս Կոնֆերանսում սպառուած է , որ այլ եւս ոչ մի յոյս չկայ , որ նա մանի Դաշնագրի մէջ : «Բայց սակ է , թող ժամանակը անցնի , կրքերը կը հանգստանան եւ Ձեր հարցը կը լուծուի» : — Նոյն օրը ժամը 6ին մերոնք ուղարկել են հեռագիրները Փուանդարէին , Մուսոյինիին եւ Բոննար Լուսին : Հարդինդին ուղղած հեռագիրը քիչ փոփոխել են , խնդրելով օչնութիւն : Դաշնակիցներին ուղղելիք զիմումը պատրաստել են , բայց զբառ ներկայացնելը յետաձգել են մի քանի օրով : Այլ միջոցին Ահարոնեանը պէտք է գնայ Հոսմ Մուսոյինիին տեսնելու , աչքու առջ ունենալով որ նա իր միջամտութեամբ կարող է մեզ օչնել , իրրեւ մի մարդ , որը ընդունակ է տրամադրութեան եւ զգացմունքի ազդեցութեան տակ կարելու քայլեր անել : — Մարիոմը զրել է Լանդոնից , որ Ֆորէյն Օֆիսում նրան սակ է , թէ «Հայկական Հարցը կը լինի առանձին կարգադրութեան առարկայ» : Դա համապատասխանում է նաեւ Ռուսերոյի խօսքերին : Բայց ե՞րբ եւ ի՞նչ ձեւով , յայտնի չէ : Միամտանակ արդէն Մանգամերի եւ Շվէյցարական մեր բարեկամները սկսել են փնտել նոր վայրեր մեր գաղթականներին տեղաւորելու համար՝ Թիւրքիայից գուրս — Կուրան , Ռումանիա եւ այլն , եւ նրանք պատրաստել են մի գիմում-բողոք Կոնֆերանսին որտեղ ստուծ են , որ Դաշնակիցները պարտուոր են , — եթէ չեն կարող Foyer ստեղծել Թիւրքիայում , մասնել եւ կարգադրել Հայերի տեղաւորումը : Սակայն այս հարցը , որպէս զի չիանդարի մեր հարցի օրինուոր լուծման , զեա քննում է մեր ներքին շրջաններում , եւ Ռուրաթ օրը փրնուում պիտի լինէր յատուկ խորհրդակցութիւն , որտեղ քննուելու էր այն հարցը , թէ ի՞նչ անել եթէ իսկապէս Լօզանի Կոնֆերանսում մենք ոչինչ չենք ստանալ :

Մեր հարցի զրութիւնը հետեւեալն է . Դաշնակիցները ուղում են որ Թիւրքերը Դաշնագրից գուրս՝ վերցնեն իրենց վրայ պարտաւորութիւն Ալգերի Լիկայի աջակցութեամբ իրադործել Foyer : Ահա

այս ցանկութեան շուրջն է որ այժմ պտրտում են մաքերը: Իսմէթը առաջին անգամ մի յայտարարութիւն է արել նիստի մէջ, որ Մոն-տանայի կարծիքով, առաջին անգամ «ցոյց է տալիս մի ճեղքուածք նրանց անհաշտ արամագրութեան մէջ»:

Ամսի 12ին մերոնք յատուկ խորհրդակցութիւն էին նշանակել մասնակցութեամբ Մոնդոմերիի, «Ֆիլյարմէն»ների և Րլիֆի ներկայացուցիչների՝ գաղթականների վիճակի մասին, յատկապէս այն մասին, թէ ո՞ր տեղաւորել նրանց, որպէս զի չցրուեն: Թէ՛ Նորատունկեանի, թէ՛ Մոնդոմերիի, և թէ՛ մերոնց կարծիքը Ռուսաստանի կողմն է — Կուրանի և Երևանի: Այս առթիւ նոյն օրը արդէն Մոնդոմերին տեսակցութիւն է ինդրել Չիչերինից այս հարցի մասին լուրջ խօսելու համար: Հաւանական է որ Նորատունկեանը ևս տեսնուի նրա հետ այս հարցի համար: Մեր թեզը հետեւեալն է. ուսուսկան հող և ամերիկեան դրամ: — Բացի Foyerի հարցից մեր պատուիրակութիւնները շարունակում են աշխատել ուրիշ կենսական հարցերի համար (ընդհանուր ներում, գոյքերի իրաւունք, անցաթղթեր, մտնելու իրաւունք, քաղաքացիութիւն և այլն): Այս բոլորի համար պատրաստուած նիւթերը և յօդուածները յանձնուած են Պ. Բարրերին, որի նախագահութեան տակ աշխատում է առանձին յանձնաժողով: Ինչ որ կարելի է լինում ահագին դժուարութիւններով անցնում է, քանի որ Դաշնակիցները գիջում են ոչ միայն Foyerի հարցում, այլ գրեթէ բոլոր հարցերում: — Ամսի 11ին Խատիսեան և Բաշալեան նորից տեսնուել են Ֆարս Աղամսի հետ, բացատրել են նրան, թէ ինչ սարսափելի տպաւորութիւն կը թողնի Լօզանի Կոնֆերանսը Հայերի վրայ, և որ անհրաժեշտ է վերջապէս տեսնել լորդ Քրրզընին: Նա պատասխանել է. «Նա կը բացատրեմ լորդ Քրրզընին ձեր ցանկութիւնը և կ'աշխատեմ, որ նա ընդունի, բայց չեմ կարող երաշխատրել, որ յաջողուի, որովհետև նա ոչ ոքի չի ընդունում»: Ինչ վերաբերում է ձեր հարցին, նա թաղուած չէ. նա կ'անցնի Ազգերի Լիկային, որը կը հաւաքուի դարձանք արտակարգ նիստի Թիւրքիան ընդունելու համար:

Ամսի 11ին առաւօտ ժամի 9ին Ահարոնեան, Նորատունկեան, Խատիսեան մասնակցութեամբ Մոնդոմերիի և Մանդելշտամի կարեւոր խորհրդակցութիւն ունեցան: Ահարոնեան և Խատիսեան այն կարծիքի էին, թէ հարկաւոր է անմիջապէս ներկայացնել դրաւոր բողոքը որ արդէն պատրաստուած էր: Նորատունկեան որ նախընթաց օրը համաձայն էր թուղթ տալուն ասել է հետեւեալը. «Քանի որ ևս այժմ համոզուեցայ որ Դաշնակիցները վճռել են մեր հարցը

չմտցնել Դաշնադրի մէջ, ևս Ազգային Պատուիրակութեան կողմից չեմ կարող այսօր թուղթ ներկայացնել: Ես պէտք է անձամբ տեսնեմ լորդ Քրրզընին, Բարրերին, Գարրոնիին և Հայաչիին, իմանամ իրենց արամագրութիւնները, հարցնեմ իրենց խորհուրդները և մի քանի օրից յետոյ կը վճռեմ, թէ ի՞նչ տեսակ թուղթ պիտի ներկայացնել: Իսկ գուց իրրեւ Սեւրի Դաշնադրի ստորապրողներ, իբրեւ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչներ, տուէք ձեր գրաւոր բողոքը այսօր ձեր անունից: Ես դէմ չեմ գրան: Դա իմ վերջնական կարծիքն է այսօրուայ համար»: Մերոնց և միւս բոլորի կարծիքը այն է եղել, որ տալ առանձին բողոք միմիայն մեր անունից կը լինէր մեծ սխալ, որովհետև 1) Թիւրքերը և Դաշնակիցները կարող են ասել, որ Թիւրքահայերը վրդովուած չեն, որ միայն ուսուսահայերն են որ բողոքում են 2) Որ երկու պատուիրակութիւնների մէջ սկսուել են տարաձայնութիւններ: Մանդելշտամն էլ նոյն կարծիքի էր և ինդրում էր առանձին բողոք շնորհակայցնել: Լսելով այս բոլորը Նորատունկեանը ասել է, որ «պէտք է սպասել, որ Դաշնակիցների ապագայ ծրարիւրները պարզուեն, իսկ մինչև այն, մենք կ'անենք բանաւոր բողոքներ որ արել ենք և անում ենք»: — Աչքի առաջ ունենալով նրա կարծիքը և գտնելով առանձին մեր բողոքը վրնաստկար ընդհանուր տեսակէտից մերոնք էլ վճռել են գրաւոր բողոքի յանձնումը յետաձգել մի քանի օրով:

Լսնդոնից Բոլդովինը գրել է Պ. Խատիսեանին, թէ Աշխատուորական կուսակցութեան անգամ Նուէլ Բրքստոնը եղել է Լօզանում Իսմէթի մօտ և ասել է նրան, թէ նա ցանկանում է հաշտութիւն, պաշտպանութիւն փոքրամասնութիւնների, մանաւանդ Հայերի»: Բոլդովինին ասել են Աշխատուորական կուսակցութեան մէջ հետեւեալը. «Անդրծութեան հարցով գրազուած է Աշխատուորական կուսակցութիւնը, որ պիտի օգնի Հայ Դատին, ինչքան որ կրնայ, բայց ոչ ի զին պատերազմի»: Ասել են նոյնպէս որ նրանք բացարձակապէս դէմ են պատերազմին Թիւրքիայի հետ:

Երկրորդ նամակով, Բոլդովինը գրել է Խատիսեանին թէ՛ լորդ Ռոբերտ Սեսիլի քարտուղարը հաւաստիացրել է իրեն թէ Ազգերի Լիկան «կարող է կարգադրել մեր դործը, և զա կը լինի Լիկայի համար մի ուժեղ ապացոյց նրա կարողութեան»: Գրում է նաև, որ «Բոննար Լօուսն (վարչապետ) միշտ համակրում է մեզ, շատ վախեանում է պատերազմից և փտահոթութիւն ունի լորդ Քրրզընի վրայ»:

Ամսոյս 13ին Նորատունկեանի մօտ եղել է զր. Նիհազ Ռեչաղը: Նա ասել է, որ ներկայ անյաջողութիւնը չպէտք է յուսահատե-

ցընի ո՛չ Հայերին և ո՛չ Թիւրքիայի այն գործիչներին որոնք չեն բաժանում այսօրուայ Անգորայի վարիչների բոլոր տեսակէտները, որովհետեւ ա) շուտով կը լինեն նոր բնորոշութիւններ և Անգորան կ'ազատուի խոջաներից և ծայրայեղներից որոնք տապալեցին այս անգամ Հայկական Հարցը: Բ) Թիւրքերը ստացել են Լօզանում այնպիսի ատակաբութիւններ, որոնք բոլորովին անսպասելի էին, և դա տալիս է հնարաւորութիւն զիջել Հայերին որոշ հողամաս, որովհետեւ Թիւրքիայում շատ քիչ մարդ է մնացել: Գ) Թիւրքիան պարզ թեքում է դէպի Անգլիան, որ չի լքել Հայկական Հարցը, այլ միայն յետաձգել է, և Անգլիայից է որ Թիւրքերը գրամ են սպասում, ուստի Հայերը պէտք է աշխատեն Անգլիայում, որովհետեւ հասկացող Թիւրքերի համար Լօզանի անյաջողութիւնը չի ոչնչացրել հայկական արդար պահանջները:

Ֆրանսական պատուիրակութեան մօտ անձերից մէկը ասել է Խատիսեանին. «Մենք Յունուարի 2ից յետոյ ամէն օր ստանում ենք Փարիզից հետազոտներ, որոնք հրամայում են մեզ ո՛չ մի զէպրում ո՛չ մի հարցի համար չկտրել յարաբերութիւնները և ամէն զնով ստորագրել պաշտպանութիւնը: Թիւրքերը գիտեն այդ և շահագործում են մեր զմտար գրութիւնը. հետեւանքն այն է, որ մենք ամաչում ենք վերադանայ Փարիզ ո՛չ միայն ձեր հարցի համար, այլ և պարտքերու, քափիքի լախախնկերու և օտարականներու անձնական վիճակին համար: Նահանջած ենք բոլոր հարցերուն մէջ»:

Թէ ո՞ր աստիճան յանդուգն են դարձել Թիւրքերը, ցոյց է տալիս այն խօսակցութիւնը որ ունեցել է 15 Յունուարին Պ. Տէր Ներսէսեանը (խմբագիր «Վերջին Լուր»ի) դր. Բիզա Նուրի հետ: Նրա հարցին, արդի գրութեան մասին և թէ արդեօք ի՞նչպէս կարելի է հասկանալ ապագայում հայ-թուրքական յարաբերութիւնները Անգորայի տեսակէտից, Բիզա Նուր պատասխանել է. «Այլ ևս Թիւրքիայի մէջ Հայկական Հարցը դոյութիւն չունի. նա վերջացած է ընդմիջ: Թէ ի՞նչ պիտի ասեն Թիւրքիայից դուրս ապրող Հայերը, դա նրանց գործն է և այն 7 միլիոն հայասերները, որոնք կոչեր են անում նրանց օգտին: Թող նրանք գործով ապացուցանեն, որ նրանք Հայերով իսկապէս հետաքրքրուած են: Թիւրքիայում մնացող Հայերը պէտք է ապրեն իրրեւ հաւատարիմ քաղաքացիներ: Իսկ ով որ սուրբ է նորից մտնել Թիւրքիա, նա պիտի բնութենի Թիւրքիայի բնականութիւնը օրէնքները: Բայց ո՛վ գիտէ, կարելի է Հայերը դեռ բաւական չեն համոզուել, որ Դաշնակիցները լքել են նրանց ամենախայտառակ կերպով, ճառեր արտասանելով միայն pour la galerie

(Թատրոնի «Վերնատան» համար, ալիքն ամբոխի) և մեզանից զիջումներ ստանալու՝ իրենց սեփական օգտին նաֆթային հարցերում: Եթէ ուզում էք, նորից գործէք խաղալիք Անգլիայի ձեռքում և նորից կը տանջուէք: Իսկ եթէ մեր մարդկանց սպաններու լինեն Հայերը, մենք մի մարդու համար կ'ոչնչացնենք հարցըներ, ինչպէս դա պատահել է անցեալում: Իսկ եթէ ուզում էք իսկապէս մեզ հետ հաշտուել, — նախ և առաջ պաշտօնապէս յայտարարեցէք, որ դուք հրաժարում էք հոմից և առհասարակ ամէն տեսակ առանձին պահանջներից. ցրեցէք ձեր պատուիրակութիւնները և եկէք առանց մի որեւէ յետին մտքի Թիւրքիայի մէջ ապրելու համար: Միայն խօսքով չի կարելի բաւականանալ: Դուք չէք հաւատում Թիւրքերին ոչ մի հարցում, միշտ պահանջում էք երաշխաւորութիւններ. և մենք էլ Հայերին մեզ մօտ թողնելու համար ոչ ձեւականօրէն, այլ սրտով և բարեկամարար, վերոյիշեալ երաշխաւորութիւնները կ'ուղենանք, և առաջին քայլը սպասում ենք Հայերից: Իսկ դրա փոխարէն մենք ի՞նչ ենք տեսնում: Հայ Պատուիրակութիւնները ամէն տեղ ասում են և յայտարարում, որ նրանք չեն թողնում իրենց գաղափարը և պիտի շարունակեն իրենց պահանջների պրոպագանդը, և յոյսեր են զնում ապագայի վրայ: Միւս կողմից Թորգոմը Թրակիայում նորից դունդեր է կազմում Հայերից Յոյների օգտին: Դա նշանակում է, որ մեր մէջ հաշտութիւն չկայ և այդ հանգամանքներում մենք չենք հաւատում ձեզ. և այդպէս էլ կարող էք զրել ձեր թերթի մէջ: Բայց քանի որ ևս, իրրեւ պատուիրակ, իրաւունք չունեմ մինչև անգամ խօսել Հայկական Հարցի մասին, որովհետեւ նա չկայ այլ ևս, զրեցէք որ դուք առաջ ունեցաք տեսնուել մի լաւատեղեակ Թիւրքի հետ»: — Երկու օր առաջ կրաֆտ Բոննար առիթ է ունեցել տեսնել դր. Բիզա Նուրին, և բառացի նայն յայտարարութիւններն է լսել նրանից: — Պ. Տէր Ներսէսեանը առիթ է ունեցել խօսելու Թիւրք Պատուիրակութեան Մամուլի բերքի պետի հետ. նա նայն է ասել աւելացնելով. «Հայերը խելօք ժողովուրդ են, տանջուած ի հարկէ. և մենք զարմանում ենք, որ նրանք կարող են մի որեւէ վստահութիւն ունենալ այն Դաշնակիցների վրայ, որոնց երեսին դր. Բիզա Նուրը թքել է Հայկական Հարցի համար, դուրս գալով նիստից, խփելով դուռը և չուղենալով անգամ խօսել նրանց հետ, և նրանք... հանդիստ կերպով կերել են ապտակը և շտապել են յայտարարել, որ դա թիրիմացութիւն է և որ նրանք բնաւ չեն պահանջում հոմ, այլ միայն խնդրում են աչքի առաջ ունենալ Հայերի ծանր դրութիւնը»:

Ամսի 16ին Խատիսեանը տեսնուել է Վենիզելուսի հետ: Նա ա-

սել է. Ձեր հարցի գրությունը և Յունաստանի կառարեալ քաղաքական սրբաբանությունը, ինչպէս գիտէք, ևս նախատեսում էի դեռ Փարիզում, և այստեղ էլ, դեռ նոյեմբերին, նոյն ասում էի Ձեզ: Մեզ լքեցին Դաշնակիցները կառարեալապէս: Այժմ խօսենք ապագայի մասին: Ձեր առաջ կույ երեք ճանապարհ, և այս երեք ճանապարհով պէտք է գնաք. ա) Բոյոս միջոցներով ուժեղացնել Ռուսահայաստանը, որը եղել է ևս մանուսանց այժմ է Հայաստանի կորիզը, ամբողջ յոյսը: Բ) Աշխատել և միշտ աշխատել Ամերիկայում թէ՛ գրամական, թէ՛ բարոյական և թէ՛ քաղաքական օգնութեան համար թէ՛ այսօր և թէ՛ ապագայում Հայերի և Հայաստանի օգնութեան համար. մանուսանց որ Թիւրքերը այնպէս պէտք է գրամ փնտռեն փոխառութեան համար, և միւս կողմից դա ամենուժեղ և ապագայի երկիրն է: Գ) Աշխատեցէք Լոնդոնում և Փարիզում քաղաքականապէս վառ պահել ձեր գաղտը: Մի՛ փակէք ձեր աշխատանքը, ունեցէք ամէն տեղ քաղաքական ներկայացուցչութեան ցանցը և միշտ պատրաստ եղէք օգտուել ամէն հասանականութիւնից, որով այնքան հարուստ է այժմեան անկախան գրությունը: Բայց յենուեցէք ոչ թէ թղթերի վրայ, այլ իրական փաստերի վրայ, որոնք են՝ ուսական Հայաստանը, Յ միլիոն ժողովուրդ և ժողովրդական կամք և ողի: Եւ բոլոր հանգամանքներում պահեցէք սերտ կապ ձեր բոլոր բարեկամների հետ, որոնց մէջ մի մտանաք առաջին տեղը գնել Յունաստանը և մասնաւորապէս ինձ:

Ամսոյս 17ին Բոմպարը պնայել է Փարիզի Փուանդարէի հետ տեսնուելու համար: Դրանից առաջ նորատունիկանը նրան նամակ է գրել խնդրելով ներկայացնել Փուանդարէին մեր հարցը և զաղթականների գրությունը և մեր յոյսերի խորտակումը շնորհիւ Կոնֆերանսի ընթացքին: Բոմպարը պատասխանել է նամակով. «Ձեր ցանկությունը կը կատարեմ և վերագարծիս ձեզ անձամբ կը տեսնեմ»:

Նոյն օրը Պատիսեանը տեսնուել է Չիլենկիլիի հետ: Նա մնում է Լոզանում մի նպատակով՝ խանդարել Չիլենկիլին ստորագրել Նեղուցների համաձայնութիւնը Արատանի անունից: Նրա բոլոր դիմումները Կովկասի սահմանների մասին մնացել են առանց հետեւանքի: Նրան ամէն տեղ ասում էին. «Դա ուս-թիւրքական բանակցութիւնների խնդիր է: Կոնֆերանսը գրանցով չի գրադուի»:

Ստացուել է Լոզանում Մ. Պապաջանեանից մի նամակ՝ Մուկուայից Յունուար 6ից, որով տալիս է իր խօսակցութիւնը Կարախանի հետ: Նամակը գրուած է Նորատունիկանին: Պապաջանեանին գրած հարցերին Կարախանը պատասխանել է. ա) Foyerի մասին

Թիւրքիայի հետ անկարելի է խօսել այժմ, որովհետեւ նրանք լսել անգամ չեն ուզում այդ մասին, և Ռուսաստանը չի կարող նրանց համոզել, իսկ ոյժի դիմել անկարելի է: Զ) Որբերին Ռուսաստանը սիրով կ'ընդունի՝ դանազան քաղաքների մէջ, տեղաւորելով ամէն մի քաղաքում մօտ 500 հոգի, բայց ծախսը պէտք է վերցնել իր վրայ որեւէ հիմնարկութիւն (Բրիֆֆր): Գ) Գաղթականներին Ուկրայինա ընդունել (ինչպէս առաջարկում էր Բակոփսկին) անկարելի է, որովհետեւ այնտեղ պակասում է սնունդը. չի կարելի նոյնպէս Սև Մովի վրայ դռնուող քաղաքների մէջ. բայց սկզբունքով ուս կառավարութիւնը համաձայն է ընդունել Հայերին և տեղի մասին պատասխան կը տայ մի շարաթից յետոյ: Դ) Ամենայնաբար տեղը զաղթականներին ընդունելու համար Ռուսահայաստանն է: Թէև այսօր նրա սահմանները նեղ են, բայց հարկաւոր է բարձրացնել մշակութիւնը՝ արդիւնարեութիւն, երկրագործութիւն, գործարաններ եւայլն, և տեղաւորել մօտ 100.000 Հայ: Ե) Պապաջանեանը Յունուար 25ին կը լինի Փարիզ:

Վ. Փափազեանը գրում է Բերլինից, որ Միասնիկեանը և Լուկաչինը դռնուում են Մոսկուայում, նրանք գոհ չեն Չիլենկիլի զործունէութիւնից յօդուտ Հայերի Լոզանում և Բուլչեիկները այժմ ազգում են Անդորայի վրայ Արալովի միջոցով, և յոյսեր են կապում Մակինցեանի հետ Պոլսում: Տեղեկութիւն կայ, որ Անդորայի կառավարութիւնը պատասխանել է Արալովին, թէ բոլոր Հայ տղամարդիկ, որոնք վերցրած էին Թուրքերի կողմից (1845 տարեկան) ազատուած են, և որ Հայերը վերագառնում են Թուրքիա: Դա պատասխան է Մոսկուայի զիմումին: Թախթաճեանը Պոլսից գրում է, որ Մակինցեանը և Թերզիբաշեանը գործում են Պոլսում համեմատաբար, չփութում են Անդորայի մարդկանց հետ և որ Մակինցեանը ինչ որ առանձին միտիս ունի, որի մասին Փափազեանը խոստանում է գրել, երբ իմանայ:

Ամսի 18ին Պատիսեանը տեսել է Լապորտին (Կիլիկիայի հիւպատոս), որի հետ երկար խօսակցութիւն է ունեցել: Նա անգամ է Փոքրամասնութիւնների և Կապիտալիստիկների Յանձնախմբի: Մանրամասն բացատրել է նրան այն հարցերի մանրամասնութիւնները, որոնք կապուած են մեր փախտականների իրաւական, նիւթական և պետական գրութեան հետ: Նա խոստացել է բոլորը զեկուցանել Յանձնախմբին և Բարբերին, բայց ասել է. «Մենք այնքան ընկել ենք մեր սեփական աչքում, որ խորհուրդ ենք տալիս Ֆրանսիացիներին (ո՛ւր մնաց Հայերին) հեռանալ Թուրքիայից և Պոլ-

սից, սրովհետև ամբողջ Գաշնապիրը հիմնուած է միայն Քուրքիոյ նկատմամբ եղած մասահատիւան վրայ, թէ նրանք փնտտում են մի ձև, Հայկական Հարցը յանձնելու մի սրևէ հիմնարկութեան՝ փախրատականներին պահելու համար»:

Յունուարի 18ին Լօզանում կայացել է մի խորհրդակցութիւն, սրբանոցների գրութեան և տեղափոխութեան մասին: Ներկայ են եղել Վիքրի, Բերրի, Մանդակերի, Նորատունկեան, Սատիսեան և Բաշալեան: Վիքրին պաշտպանել է այն կարծիքը, որ այս ձևն, առ այժմ չպէտք է շարժել տեղից սրբանոցները, պէտք է նրանց թողնել այնտեղ, սրանց այժմ գտնուում են (Յունաստան և Սիրիա): Սորհրդակցութեանը ներկայ էր և Կունտալէր, որ նոր եկել է Սիրիայից և սրբ ինքը բերել է Քուրքիայի խորհրդից 8000 սրբ: Դա մի Շվեյցարացի է, որը 2³ տարի ապրում է Ռեֆուձում իրբև ըծիչի գերմանական մի հիանդանոցի: Նրա կարծիքով արտագաղթը Քուրքիայից լա հետևանքներ կունենայ Հայերի համար, սրովհետև Քուրքերը այնքան յարուած են Հայերի գէմ, որ միեւնոյն է հետրգհետէ լաչարին կը կատարեն: Արարները, նրա ասելով լաւ են վերաբերում Հայերին և ամէն օր բերում են նոր երեխաներ, որ պահել էին իրենց մօտ: Այնպէս որ սրբանոցները առայժմ կը մնան իրենց տեղերը: Ինչ վերաբերում է նրանց Ամերիկա փոխադրութեան, Վիքրին յայտնել է, թէ այժմ նայնպէս գէմ է գրան: — Լօզան է եկել գոկտոր Լեպսիուսի կողմից՝ Բերլինից մի պարուն՝ գոկտոր Շեֆեր, որը բերել է ծրարի 400 երեխայ տեղափոխել Բերլինի մօտ: Այնտեղ կայ մի կայսածատուն (6) սենեակով, որը արժէ 6000 գոլլար, իսկ ասրեկան պահելու ծախքը կը նստի 16·000 գոլլար: Դոկտոր Լեպսիուսը խնդրում է, որ Հայերը ասն միանուալ 6000 գոլլար իսկ ասրեկան 16·000 գոլլարը նա յոյս ունի ստանալ Ամերիկայի Գերմանացիներին: Գաղթականների գրութեան մասին Վիքրի ասել է, որ նրանց գրութիւնը լաւանում է և նա խոստանում է մօտ ապագայում գարձնել այդ գրութիւնը լալորովին լաւարար: — Նիք Իսթ Բրիթը իր վրայ է վերցրել գաղթականների տեղափոխութիւնը Քուրքիայից գուրս:

Լեպսիուսի ներկայացուցիչ գոկտոր Շեֆերը նոյն օրը երեկոյեան նորից տեսակցութիւն է ունեցել Նորատունկեանի հետ: Պ. Նորատունկեան իրբև Սանատրեան Հոգարարձութեան նախագահ, ունի հոգարարձութեան տրամադրութեան տակ մօտ 700·000 Փրանկ և տրամադիր է այդ գրամով հիմնել Գերմանիայում մի սրբանոց-գրարաց 400 տղաների համար գոկտոր Լեպսիուսի աջակցութեամբ: Հա-

մարտտախան կայսածր կայ և արժէ 5000 գոլլար: Դոկտոր Շեֆեր արդէն վերադարձել է Բերլին, և այժմ պէտք է սկսեն մանրամասն լանակցութիւններ այս գործի համար:

Աչքի առաջ ունենալով սր Foyerի խնդիրը տապալուեց, այն ինչ փախատականներին տեղափոխելու սախոգոպահան հոգը մեր առջև է, մերանց խորհրդով, Մանդակերին այս օրերս Լօզանից ուղղակի գնում է Մոսկուա և Երևան՝ այդ խնդրով գրաղուելու համար: Նա վերցրել է Վիքրիից լապօրութեան թուղթ լալչեւիկներին հետ բանակցելու համար: Գնալուց առաջ նա նորից կը տեսնի Չիչերինին, սրբ ինչպէս յայտնի է, առաջարկել էր հայ փախատականներին տեղափոխել Կուրանի չըջանում և Հայաստանում:

Ամսոյս 19ին «Ֆիլարմէն»ները ներկայացրել են Դաշնակիցներին իրենց լապօրաղիրը Foyerի վերաբերմամբ Կոնֆերանսի բոնած գիրքի գէմ, սրբ մէջ միամամանակ խնդրում են հայ փախատականների հարցը յանձնել մի յատուկ մարմին:

Յունուար 20ին Կրաֆտ Բոննար, պրոֆ. Նաւիլ և տիկին Նալրանդեան Ֆիլարմէններին Լիկայի կողմից եղել են Ռուսրոլլի մօտ, նպատակ ունենալով պարզել, թէ ի՞նչ են մտածում անել Դաշնակիցները այժմ Հայկական Հարցի հետ, քանի որ այժմ նա չի մտնում Դաշնակցի մէջ: Ռուսրոլլը պատասխանել է, որ մինչև այժմ Դաշնակիցները ոչինչ չեն մձուել և ոչինչ չեն գտել, թէ ինչ կարող են անել: «Մենք, ասել է նա, չենք ուղում Հայերին ներչնչել նոր գուր յոյսեր, մենք այստեղ Լօզանում այնքան ծանր լալչներ ենք ապրել, այնպիսի յոստահատութիւններ ենք տեսել, որ գուր չէք կարող երևտակայել, թէ մինչև ս'ը աստիճան անդլիտական ինքնասիրութիւնը վիրատուրում է եղել: Մենք շատ լաւ լալրանում ենք, թէ անասելի ծանր գրութեան մէջ են գտնուում Հայերը և շատ ենք լալսել մեր մէջ թէ ինչ կարող ենք անել, բայց ոչ մի էլք չենք գտել»: Կրաֆտը ասել է նրան, որ ո՛չ Հայերը և ո՛չ էլ նրանց լալրեկամները չեն դաղարի կոտել իրենց գաղափարի համար և իրենց պատուութեան համար, և որ այսօր հարկատու է գոնէ ապահովել երկու բան. ա) Հայկական Հարցի իրտական գրութիւնը և բ) միջպոպային լալոյթը ճանաչել մի առանձին միջպաշնակցային յոյսարարութեամբ, և գ) բարուքել փախատականներին գրութիւնը՝ ստեղծելով մի առանձին մարմին:

Այդ լալոյնդակութեամբ գրութիւնը արդէն ներկայացրած է նախընթաց օրը: Ռուսրոլլը պատասխանել է, որ այդ երկու խնդիրների մասին նա կը խորհրդակցի միւս պատուիրակների հետ: Ընդհանուր գրութեան մասին նա ասել է, թէ այս Կոն-

Փերանսի ձախողանքի (յատկապէս Հայկական Հարցի) պատճառը եղել է այն, որ ո՛չ մի պետութիւն չի ուզեցել պատերազմ յայտարարել Հայերի համար, իսկ առանց պատերազմի չէր կարելի ոչինչ ըստանալ թուրքերից: Ինչ վերաբերում է առհասարակ դաշնագրի ստորագրութեան, նա դեռ չգիտէ թէ թուրքերը կը ստորագրե՞ն Գաշնագիրը թէ ոչ: Վերջում նա ասել է. «Իմ յոյսը Հայկական Հարցի վերաբերմամբ Ազգերի Լիկան է: Իսկ ինչ վերաբերում է փոխառութեան, ի հարկէ ո՛չ Անգլիա եւ ո՛չ Ամերիկա ներկայ հանգամանքներում ո՛չ թէ Հայերի համար, այլ առհասարակ թուրքերի տրամադրութեան շնորհիւ օտարականների վերաբերմամբ՝ դրամ չեն տայ, եւ նրանք մի քանի ժամանակից յետոյ ստիպուած կը լինեն իրենց ամբողջ ընթացքը փոխել»:

Ամսի 21ին Ահարոնեան վերադարձել է Հոռմից Լօզան: Նա տեսել է Մուսոյիինին Ուրբաթ Յունուար 19ին: Ներկայացնելուց յետոյ խնդրի զրուիւնը, նա խնդրել է, որ Մուսոյիինն գիմէ Գաշնակիցներին առաջարկելով որ Foyerի կազմութիւնը վճռեն սկզբունքով, իսկ իրադրութիւնը տան կա՛մ Ազգերի Լիկային կա՛մ դեսպանախորհուրդին: Տուել է զրատը յուշագիր: Մուսոյիինն, ուշադրութեամբ լսելուց յետոյ՝ զրպայուած ասել է. «Ես ամէն ինչ արդէն արել եմ, բայց նորից կը փորձեմ»: Մուսոյիինի տեսնուել է նաև Լոցցատիի հետ, որի մօտ եղել է երեք անգամ Ահարոնեանը Վարանդեանի եւ Տ. Նորատունկեանի սրդիի հետ: Մուսոյիինի ասել է Լոցցատիին, որ Անգլիան շատ թոյլ է Հայկական Հարցի հանդէպ, եւ որ Իտալիայի զրուիւնը դժուար է:

Աչքի առաջ ունենալով որ Յունուար 29ին Փարիզում հաւաքուում է Ազգերի Լիկայի Պորհուրդը, մերոնք երկու Պատուիրակութիւնների կողմից պատրաստել են մի գիմում եւ տուել են Լիկայի ընդհանուր քարտուղարութեանը՝ ներկայացնելու համար խորհրդին:

Ամսոյս 25ին պ. Պատիսեանը վերադարձաւ Լօզանից Փարիզ: Մնացել են դեռ եւս Լօզանում պ. պ. Ահարոնեան, Նորատունկեան եւ Բաչալեան: Այս օրերս պատրաստուած է այն բողոք յայտարարութիւնը, որ Հայ Պատուիրակութիւնը պիտի ներկայացնի Կոնֆերանսին Հայկական Հարցում նրա ունեցած ընթացքի վէճ: Բողոքը ներկայացնելուց յետոյ պատուիրակները կը վերադառնան Փարիզ:

Վերադառնալով Փարիզ, պ. Պատիսեանը երկու Պատուիրակութիւնների խառն նիստում մանրամասն զեկուցում տուեց Լօզանի վերջին օրերի անց ու դարձի մասին, միեւնոյն ժամանակ տուեց ընդհանուր պատկերը Կոնֆերանսի ընթացքի: Ինչպէս պարզուել է,

Բոմպարը վերադառնալով Փարիզից, բերել է նոր գիջումների մի շարք՝ թուրքերին, զրեթէ բոլոր հարցերում: Դա այն աստիճանի վրդափէյրել է Բարբերին, որ նա ասել է. «Իմ կարրիերի վերջում ես չեմ ուզում կեղտոտել իմ ձեռքերը ստորագրելով մի այդպիսի դաշնագիր»: — Իր ճանապարհուելոյ նախընթաց օրը պ. Պատիսեանը ունեցել է երկուր տեսակցութիւն Ռամբուլդի հետ, որ եղել է շատ մտերմական: Պատիսեանը յայտնել է նրան Հայերի հիասթափութիւնը Գաշնակիցներէջ եւ միաժամանակ բուռն բողոքը ամբողջ նըրանց ընթացքի վէճ:

Պ. Պ. Ա. Ռ. Ե.

ՖԻԼԱՐՄԷՆՆԵՐՈՒ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ

Լ Օ Չ Ա Ն Ի Մ Է Չ

Յունուար 29ի սուսուտեան Ֆիլարմէնների Լիկայի անդամներ պ.պ. Կրաֆտ Բոննար, դը Մորգիէ եւ Բերրի ժընեից եկան Փարիզ եւ Հայկական Պատուիրակութիւնների հետ խորհրդակցութիւն ունենալուց յետոյ, Այգերի Լիկայի Խորհրդի առաջիկայ նխտի աւթի թոյ տեսակցութիւններ ունեցան Յունուար 30ին եւ 31ին Խորհրդի հետեւեալ անդամների հետ. Նախագահ Վիվիանի, անդամներ Հիմանս, Բրանտինդ, և բացի զբանցից պ.պ. Յրանկլին Բույսնի, Վիքտոր Բերարի եւ Կյոզելի հետ: Բալֆուրը չի ընդունել՝ ասելով թէ ժամանակ չունի:

Վիվիանի ասել է, թէ ինքը հասկանում է որ Միջազգային Յանձնաժողովը կարող է շատ օգտակար լինել հայ գաղթականների համար, որ ինքը կը պաշտպանի այդ առաջարկը, իբրեւ մի թելադրութիւն կառավարութիւնների առաջ, բայց ո՞ր մէկը պիտի մտցնի այս առաջարկը Խորհրդի մէջ: Հիմանս (Բելժիք) խոստացել է այս կամ այն ձևով բարձրացնել Խորհրդի մէջ Յանձնաժողովի խնդիրը, թէ եւ Հայկական Հարցը օրակարգի մէջ չի մտած: Բրանտինդը ասել

է որ ինքը Յանձնաժողովի հարցը բարձրացնել չի կարող, բայց կը պաշտպանի եթէ ուրիշները բարձրացնեն: — Վերտոր Բերարը նորից չեղտել է որ իր կարծիքով այսօր կարելի է միայն սպասել, որ հաշտութիւնը կնքուի, և Հայերին տեղաւորել Սիրիայում, Ալեքսանդրիաի շուրջը: Միւս կողմից նա գտնում էր բոլորովին անհրաժեշտ որ երկու Պատուիրակութիւնները կողմից արտաքին յարաբերութիւնները համար կազմուի մի մարմին, որ չափազանց անհրաժեշտ է մասնաւոր աշխատանքները պայմանները մէջ: Կլոպել (Պրանսիայի ներկայացուցիչ Ազգերի Լիկայի մէջ) տեսլ է, որ Փուանդարէն շատ լաւ պատմ է որ Պրանսիան իր յանձնարարութիւնները չի իրադրծել, և միշտ փնտրում է միջոցներ Հայերին գոհացնելու՝ հնարաւոր միջոցներով: Պրանսիան Բուլոնը աչքի առաջ ունենալով որ Foyerն Թիւրքիայում այսօր անհնարին է դարձել, խորհուրդ է տալիս օգտուել Կուրանի առաջարկով, իրեն ժամանակաւոր ապաստարան, նկատի ունենալով որ սուսեթուրք յարաբերութիւնները պէտք է միանան, և Ռուսաստանը, պիտի յայնացնի Հայաստանի սահմանները, և այն ժամանակ Հայերը, որոնք կը տեղաւորուեն Կուրանում, կ'իջնեն Հայաստան: Բայց, աւելացրել է, հարկաւոր է նախօրօք տեղեկանալ Կողակների տրամադրութիւնները, որպէսզի Հայերի և Կողակների մէջ չլինի սրտի ընդհարում: — Ահա բոլոր տեղեկութիւններից յետոյ Ֆիլարմէնները և Պ. Բերրին (Նիւր Իսթ Բրիթի ներկայացուցիչը) պ.պ. Պատիսեանի և Սինապեանի հետ խորհրդակցելուց յետոյ վճռեցին. 1) անմիջապէս հեռագրով դիմել Լոզանի ամերիկական գեսպան Չայլդին, որ պիտի Վաշինգտոն, որպէսզի ամերիկական կառավարութիւնը դիմի երեք Դաշնակից կառավարութիւններին, ասելով՝ թէ Ամերիկան պատրաստ է մասնակցել Յանձնախմբին: 2) Նըրոնք զնացել են Փարիզի ամերիկեան գեսպանին մօտ՝ նրան իրազեկ դարձնելու ամբողջ անցուցարձին և ինզրելու նրա աջակցութիւնը: Դեսպան Միրոն Հերրիկը պատասխանել է, թէ եթէ իր կառավարութիւնից հրահանգ ստանալ, նա մեծ ուրախութեամբ կը ներշնչի Փրանսական կառավարութեան Յանձնաժողովի անհրաժեշտութիւնը: Փետրուար 1ին Ֆիլարմէնները վերադարձան Լոզան:

23 Յունուարի ժամը 5ին Պ. Ալեքսանտր Պատիսեանը Միացեալ Պատուիրակութիւնների կողմից (Նորատունկեանը հիւանդ էր, պ. Ահարոնեանը Ժրնեւ էր գործով) տեսակցութիւն է ունեցել Անգլիացի երկրորդ պատուիրակ Ռուժբուրգի հետ: Նախ և առաջ նա յայտնել է Ռուժբուրգին, որ նա պալիս է Միացեալ Պատուիրակութեան կողմից: Պ. Պատիսեանի խօսքերը.— «Կան հանգամանքներ,

երբ ազնիւ մարդիկ պէտք է առանց դիւանագիտութեան ասեն ամբողջ ճշմարտութիւնը, նա մանաւանդ երբ նրանք խօսում են ամբողջ մի ժողովրդի անունից պատմական մի բողոքում: Ահա այս բողոքն հասել է: Դաշնակիցը պատրաստ է, և նրա մէջ չկայ ո՛չ մի խօսք Հայերի մասին, և ո՛չ մի խոստում, ո՛չ մի յայտարարութիւն ապագայի համար: Այդպիսի վերաբերմունք ո՛չ միայն լքում է Հայերին, ո՛չ միայն գատապարտում է հարիւր հազարաւոր գաղթականներին մնալ անտուն, անտէր, — այլ և ցոյց է տալիս, որ Դաշնակիցները չեն կատարել իրենց ազնիւ խօսքը և գտաճաննել են իրենց խոստումներին»: — Ռուժբուրգը պատասխանել է, թէ Անգլիական Պատուիրակութիւնը առաջուց վճռել էր պաշտպանել Հայկական Հարցը բոլոր խաղաղ միջոցներով, և իր որոշումը իրադրծել է, բայց պրակտիկ հետեւանքի չի հասել: Լորդ Քրոքընը սպասողացել է, խնդրել է, համոզել է, բայց ո՛չ մի արդիւնքի չի հասել: Դա ճիշտ է: Պարզ էր որ առանց պատերազմի Թուրքերը չեն զիջում Հայերին, իսկ պատերազմ յայտարարել Հայերի համար ո՛չ սք (և ո՛չ Անգլիա) չի ուզում: Անել նոր յայտարարութիւններ, անել նոր խոստումներ Հայերին, Անգլիան չի կարող, որովհետեւ նա չի ուզում ստանձնել նոր յանձնարարութիւններ, ներշնչել նոր խարուսիկ յոյսեր, չզիտենալով թէ ե՞րբ և ի՞նչպէս նա պիտի իրադրծի զրանց: Միաժամանակ ասում է թէ իրենք Կոնֆերանսի մէջ այլ ևս չեն կարող զբաղուել Հայկական Հարցով, որովհետեւ այժմ սեզանի վրայ զրուած է գաղթականներին տեղաւորելու հարց, այսինքն մի մարդասիրական հարց, որ պիտի անցնի կա՛մ կառավարութիւններին, կա՛մ Ազգերի Լիկային: «Դիմեցէք Լիկային կամ կառավարութիւններին, վերջացրեց Ռուժբուրգը, — Լիկայի մէջ դուք շատ բարեկամներ ունէք»: — «Եւ լաւ գիտեմ, պատասխանել է Պ. Պատիսեան, թէ ո՛ւր պիտի դիմել Կոնֆերանսից յետոյ, խօսքը այսօր Կոնֆերանսի մասին է: Չեմ կարող թողնել Չեզանից, որ երբ Թուրքերը ջարդում էին միլիոնաւոր Հայերին, մենք վրդովում էինք, սարսափում էինք, բայց այնպիսի գտն և ծանր զգացմունք չունէինք, ինչպէս այսօր ունենք. Թուրքերը բարբարոս էին և նրանց գործելակերպը զրուելի էր, ինչպէս բարբարոսական մի ալլա, բայց ասել, որ Եւրոպան, անգլիական կառավարութիւնը, օգտագործել է Հայերին, որ տուել է ազնիւ խօսք, որ այնքան ճշտեր է արտասանել, այսօր դաւաճանում է իր խօսքին, դա մի շատ ծանր երեւոյթ է որ կարող է առաջ բերել կատարեալ արհամարհանք և ատելութիւն դէպի եւրոպական խօսքը, խոստումը և քաղաքակրթութիւնը»: — «Դուք կատարեալ իրաւունք

ունէք այդպէս ասելու, եւ հասկանում եմ Ձեզ, եւ կարող էք հասկանալ եւ իմ արամադրութիւնը, ինչպէս Անգլիոյ ներկայացուցչի, որ չի կարողացել իրազօրծել իր խոստումը: Բայց մի կորսնցնէք ձեր կորուստը, — Հայ ժողովուրդը շատ քաջ է (courageux) . . .»: — Պ. Խատիսեան պատասխանել է. «Քաջութիւնը այս դէպքում, ինչպէս եւ միշտ, Հայերին չի պակսի, մենք կը գտնենք մեր ճանապարհը, բայց դուք ինձ յիշեցնում էք այն բժշկին, որ թողնելով տանը մի ծանր հիւանդի, որին նա չի կարող բժշկել, ծնողներին խնդրում է քաջ լինել: Մենք կ'ունենանք քաջութիւն, — դա մեր գործն է. բայց մենք կ'ուզէինք իմանալ, թէ Դուք ի՞նչ պիտի անէք այն ծանր հիւանդի համար, որի բժշկութիւնը դուք վերցրել էիք ձեզ վրայ»: «Մենք Լօզանում այլ եւս ոչինչ չենք կարող անել: Բայց դա չի նշանակի, որ մենք Լօզանից դուրս չենք հետաքրքրուում: Հայերով: Լորդ Քրրօլը, որը իբրև Լօզանի Կոնֆերանսի Բրիտանական Պատուիրակութեան պետ, այսօր ձեզ ասում է «ոչինչ չեմ կարող անել», — վաղը իբրև կառավարութեան արտաքին գործերի նախարար, կարող է գտնել միջոցներ դադուելու ձեր հարցով, եթէ հանգամանքները թոյլ կը տան: — Տեսնելով որ նիւթը սպառուած էր, պ. Խատիսեանը ասաց. «Մենք բաժանուում ենք եւ տեսնուում ենք վերջին անգամ, Ձեր անձնական վերաբերմունքը եղել է միշտ բարեացակամ, բայց իմացէք, որ մենք մեզ զգում ենք չափազանց վիրաւորուած, որ լորդ Քրրօլը անձամբ մեզ ոչ մի անգամ չի ընդունել, որ դուք Մոսուլի եւ Արարների շահերի համար պատրաստ էք պատերազմել, իսկ Հայերի շահերը լքեցիք Թուրքերի պահանջների առաջ, — եւ դա Հայ ժողովուրդը երբեք չի մոռանայ: Դուք լքեցիք այն դատը, որ դուք ինքներդ գտնում էիք այնքան արդար, որ մինչեւ անգամ ձեր գինուորական դատարանը արդարացնել է այն Հային Պոլսում, որը սպանել էր մի նախկին ջարդարար նախարար, որ շատ հազուադիւրս է անգլիական դատարանի համար, եւ դուք ինքներդ կը հասկանաք այն բուռն եւ ծանր տրամադրութիւնը եւ բողոքը, որ մեր ժողովուրդը գրում է»: — «Այո՛, պատասխանել է Ռումբոլդը, եւ զգում եմ այդ, եւ հաւատացէք, որ մեր ամբողջ Պատուիրակութիւնը գտնում է բոլորովին արդար Ձեր բոլոր նկատողութիւնները»: — «Ցտեսութիւն», ասել է Խատիսեան: Ռումբոլդը հարցրել է. «Ո՞ր էք գնում, եւ ի՞նչ պիտի անէք»: Խատիսեան պատասխանել է. «Գրում եմ Փարիզ, նորից աշխատելու մեր դատի համար Ազգերի Լիկայի մէջ»: — «Ցտեսութիւն եւ յաջողութիւն. հաւատացէք, որ մենք եւս շատ ծանր գրութեան մէջ ենք գտնուում Լօզանում»:

Դուրս գալով պանդոկ Պօ Բիվաթի սրահը, պ. Խատիսեանը հանդիպել է պ. Չիսնիկիին, որը նոր դուրս էր եկել պ. Փորթս Ադամսի (Լորդ Քրրօլի քարտուղարի) սենեակից: Նա գնացել էր Իմանայու, թէ հնարաւոր է սպասել խզում եւ պատերազմ Անգլիայի եւ Թուրքիայի մէջ: Փորթս Ադամս պատասխանել է. «Այո, կարող է պատահել, որ պատերազմը վերսկսուի, եւ այդ դէպքում մենք կ'ունենանք երկու պատրաստ դաշնակիցներ՝ Յոյները եւ Հայերը . . .»:

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ներածական — ՇԱՒԱՐՇ ԹՈՐԻԿԵԱՆ	5
Ա. Խատխտան — Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ	11
Յառաջարանի տեղ	15
Ա. ԳԼՈՒԽ	17
Ռուսաստանի ժամանակադր կառավարութիւնը եւ Հայերը	
Բ. ԳԼՈՒԽ	25
Անդրկովկասեան կոմիսարիատը եւ բանակցութիւնները Թուրքիոյ հետ	
Գ. ԳԼՈՒԽ	41
Տրապիզոնի խորհրդածոդովը (1918 Փետրուար 23—Ապրիլ 1)	
Դ. ԳԼՈՒԽ	51
Թուրք-Անդրկովկասեան պատերազմը եւ Պարուսի բանակցութիւնները (1918 Ապրիլ 1—Մայիս 28)	
Ե. ԳԼՈՒԽ	83
Անդրկովկասի միութեան քայքայումը եւ Հայաստանի Անկախութեան հռչակումը	
Զ. ԳԼՈՒԽ	97
Զորս ամիս Կ. Պոլսոյ մէջ (1918 Յունիս 15—Նոյեմբեր 1)	
Է. ԳԼՈՒԽ	115
Իմ մասնակցութիւնը Քաջագնունիի դահլիճին	
Ը. ԳԼՈՒԽ	133
Իմ վարչապետութեան շրջանը	
Թ. ԳԼՈՒԽ	149
Հայաստանի սահմաններու ընդարձակումը եւ 1919 Մայիս 28ի ահաբեկումը	
Ժ. ԳԼՈՒԽ	171
«Դաշնակիցները» կովկասի եւ Հայաստանի մէջ	
ԺԱ. ԳԼՈՒԽ	195
1920 թ. գարունը եւ Մայիսեան Ապստամբութիւնը	

ԺԲ. ԳԼՈՒԽ	223
Ուղեւորութիւն Եւրոպա, Եգիպտոս եւ Իզմիր (19 Յունիս—23 Հոկտեմբեր 1920 թ.)	
ԺԳ. ԳԼՈՒԽ	249
Պատերազմ Թուրքիոյ հետ, բուլշեիկեան յարձակումը եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Անկախութեան անկումը (1920 թ. Աշունը մինչեւ 2 Դեկտեմբեր)	
ԺԴ. ԳԼՈՒԽ	299
Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւնը եւ դաշնագրի կնքումը	
ԺԵ. ԳԼՈՒԽ	315
Խորհրդային իշխանութիւնը Հայաստանի մէջ (2 Դեկտեմբեր 1920—16 Փետրուար 1921)	
ԺԶ. ԳԼՈՒԽ	327
Ուղեւորութիւն Փարիզ եւ Լոնտոն	
ԺԷ. ԳԼՈՒԽ	337
Լոնտոնի խորհրդածոդովը (21 Փետրուար—13 Մարտ 1921 թ.) եւ Մոսկուայի քուրք-բուլշեիկեան դաշնագիրը (16 Մարտ 1921 թ.)	
ԺԸ. ԳԼՈՒԽ	347
Լեկիւրիի Դաշնագիրը (20 Հոկտեմբեր 1921 թ.) Փարիզի խորհրդածոդովը (Մարտ 1922 թ.) եւ Յոյներու խորտակումը (25 Օգոստոս—9 Սեպտեմբեր 1922 թ.)	
ԺԹ. ԳԼՈՒԽ	355
Լոզանի խորհրդածոդովը (Նոյեմբեր 1922—24 Յունիս 1923)	
Ի. ԳԼՈՒԽ	411
Հայկական հարցը Լոզանի խորհրդածոդովէն յետոյ մինչեւ մեր օրերը	

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Մ

Ա. ԳԼՈՒԽ	425
Լոզանի ժողովը եւ մեր երկու պատուիրակութիւններու ջանքերը	
Բ. ԳԼՈՒԽ	449
Մերինները դեռ Լոզան կը սպասեն...	
Գ. ԳԼՈՒԽ	481
Ֆիլարմէններու աշխատանքը Լոզանի մէջ	

Գեղարուեստական ժեւարում
ԳՈՒՐԳԷՆ ԳԱՍԱՊԵԱՆ

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

Ընդհանուր կարգաթիւ 303

Տպարան ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ

Պատուէր 305

Տպաքանակ 2000

Պրակ 301/2

Աւարտում 2/12/68

Կազմատուն ֆենիսիւ

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

- 1.— ՄՕՏԻԿ ԱՆՑԵԱԼԻՑ, Յ. Իրազեկ, 1956:
- 2.— ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ, Հրանդ Պաստրմաճեան,
Ա. հատոր, 1954:
- 3.— ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ, Հրանդ Պաստրմաճեան,
Բ. հատոր, 1958:
- 4.— ԿՏԱԿՆ ԷՐ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ, Արշաիր Շիրակեան, 1965:
- 5.— ՅԵՏ ՄԱՀՈՒ, Յովհաննէս Քաջազմունի, 1965:
- 6.— ՅԵՂԱՍՊԱՆ ԹՈՒՐՔԸ, Հայկազ Գ. Ղազարեան, 1968:
- 7.— ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱ-
ՑՈՒՄԸ, Ա. Խատիսեան, 1968:

Կեդրոնատեղի

LIBRAIRIE HAMASKAÏNE
10, Rue Hussein Beyhoun
Beyrouth — LIBAN